

SANSKRIT

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No. 265, 266, 273, 274, 287, 304, 305, 307, 311.

320, 325, 327, 331, 334, 360, 364, 368, 369,

370, 381, 395, 401.

CHECKED 1934

THE

NIRNAYASINDHU

By

KAMALĀKARA BHATṬA

With a Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstri Nene, Professor,

Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I to XXII. १ से २२

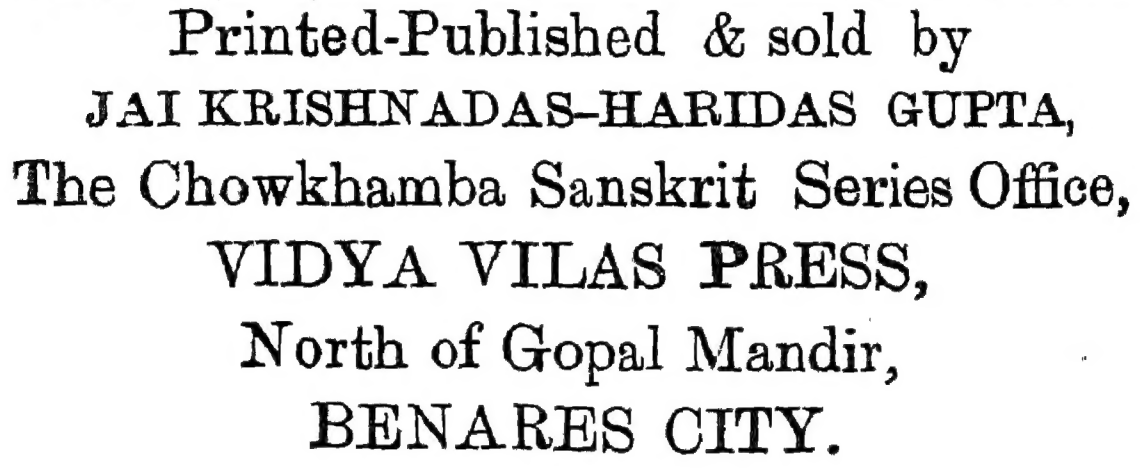
PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)



Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २६५, २६६, २७३, २७४, २८७, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२७, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या
पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा
संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।



CHECKED 2001

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८७

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यच्चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्माख्यः प्रथमः पुरुषार्थः, संप्राप्ते च धर्मे पुरुषार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-अर्थ-मोक्षाः पुरुषार्था इति । स च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शब्द एव प्रमाणम् । प्रत्यक्षादीनामलौकिकेऽनवतारात् धर्मस्य चालौकिकत्वात् । तदाह मीमांसासूत्रकारस्तत्र भवान् भगवान् जैमिनिः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” १-१-२ इति । विधिवाक्यैकगम्य इष्टार्थसाधको धर्म इति तदर्थः । विधयश्च श्रौताः स्मार्ताः पौराणाश्च । तत्र श्रौता विधयो ‘दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः । स्मार्तास्तावत्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणाश्च—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य, प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एकत्रानुपलब्धेरस्मादृशां मन्दधीनां कृतेऽस्य हेमाद्रिमाधवादिमतमीमांसापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्वर्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः क्रियानुपयोग इति धार्मिकाणां नतिरश्चीनम् ।

ग्रन्थावश्यकता ।

हेमाद्रिमाधवादिकृतेष्वन्येषु सत्स्वपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

न तैर्जायते इत्यनन्यथासिद्धोऽयं निबन्ध इति । ग्रन्थकृताऽपि प्रतिज्ञातम्—

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ।

तथाप्यमुष्य वैदग्धीं केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ इति ।

विषयाः ।

अयं निबन्धः खलु परिच्छेदत्रये विभक्तः । तत्र प्रथमे परिच्छेदेऽव्दायनर्तुमाससंक्रान्तीनां सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणनिरूपणमुखेन तत्र कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणं, ततस्तिथितद्वेधतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमुखेन भक्तैकभक्तायाचितोपवासादिव्रतानां लक्षण-तदधिकारि-तदारम्भ-काल-तन्नियम-तदुद्यापननिरूपणं तद्भङ्गे प्रायश्चित्तनिरूपणं च, तत आशौचादिप्रतिबन्धेऽनेकव्रतानां युगपत्सन्निपाते वा व्रतानुष्ठानविधिनिरूपणं ततः प्रतिपदादिषोडशतिथिविशेषतत्कृत्यनिरूपणमिष्टिदर्शपिण्डपितृयज्ञ-कालनिरूपणमुखेन दर्शे वार्षिकादिप्राप्तौ तदनुष्ठाननिरूपणं ततो ग्रहणतत्कालतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमन्ते समुद्रस्नाननिरूपणमिति सामान्यतः कालनिर्णयः ।

द्वितीये चैत्रादिफाल्गुनान्तद्वादशमासेषु यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्यापि निरूपणं तिथिद्वेधे तद्ग्राह्याग्राह्यानिरूपणं चेति विशेषतः कालनिर्णयः ।

प्रकीर्णनिरूपकश्च तृतीयः परिच्छेदः । स च द्वेधा विभक्तः पूर्वार्ध उत्तरार्ध इति । तत्र पूर्वार्धे प्रथमं गर्भाधानादिविवाहान्ताः संस्काराः सविशेषं निरूपिताः । तेषामेव प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्माः, अशुभकालजननशान्तयस्तत्फलानि च जन्मदापूजनादौ सूतकाभावः, दत्तकपुत्रपरिग्रहः, यमलविषये ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽनुपनीतकामचारादिः, संस्कारलोपे प्रायश्चित्तं, ब्रह्मचारिधर्माः, द्विजानां नैमित्तिकः पुनः संस्कारः, अनध्यायाः, महानाम्न्यादिव्रतं, स्नातकव्रतं, छुरिकाबन्धः, सापिण्ड्यं, गोत्राणि, प्रवराश्च, सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं, विवाहे गुर्वर्कबलं, बृहस्पतिशान्तिः, कुम्भविवाहो, विवाहे प्रतिकूलानि, मातूरजोदोषे विवाहादिकर्तव्याकर्तव्यता,

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिबन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु-
गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो भट्टकमलाकराख्यः प्रसिद्ध एव ।
न खल्वेतदन्ववायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसंस्कृतज्ञानामपि, यतो भा-
रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा संजाता कस्मिंश्चिद्-
प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा-
दिक्रमेणैतस्मिन् भट्टकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशास्त्रे-
ऽन्येऽपि आचारदीपः आह्निकप्रयोगो गयाकृत्यं दानकमलाकरः गो-
त्रप्रवरदर्पणं पूर्वकमलाकरः व्रतकमलाकरः शान्तिकमलाकरः समयकम-
लाकरः संस्कारकमलाकरः मन्त्रकमलाकरः नीतिकमलाकरः प्रायश्चि-
त्तरत्नं शूद्रधर्मतत्त्वं कर्मविपाकरत्नं विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
रचिताः ; पूर्वमीमांसायां मीमांसासूत्राणां व्याख्यानं धर्मतत्त्वं शास्त्रमाला
वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रदीपिकाटीका शास्त्रदीपिकालोकश्च ;
काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दभाष्यं रत्नमालाभिधं,
रामकौतुकमहाकाव्यं चेत्यादयो बहवः प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽयं ग्रन्थः १६६८ तमे वैक्रमे रौद्रे सम्बत्सरे
भाद्रमासे कृष्णपक्षे शिवरात्र्यां चतुर्दशीतिथौ पूर्णतां गमित इति तद-
न्तश्लोकेन निश्चीयते । यथा—

वसुऋतुऋतुभूमिते गतेब्दे
नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं
रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति ।

अस्य खलु माता उमा, पिता भट्टश्रीरामकृष्णः, ज्येष्ठो भ्राता च
दिवाकरभट्ट आसन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्टः तत्पिता
रामेश्वरभट्टः तत्पिता गोविन्दभट्टः तत्पिता अङ्गदेवभट्टः तत्पिता च
श्रीनागनाथभट्ट इति पितृपरम्परा तत्तद्ग्रन्थस्थश्लोकतो निर्णयिता । तथा

हि, प्रकृतग्रन्थमङ्गलाचरणे—

“वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाढ्यम् ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ।

तान् भट्टरामकृष्णारूपां श्रीतातचरणान्नुमः ॥

सर्वकल्याणसंदोहानिदानं यत्पदद्वयम् ।

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥

बिन्दुमाघवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ।

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

श्रीमन्नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः

प्रासोष्टासौ तनूजं ऋषुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसञ्ज्ञम् ॥

विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुराधिकं वर्धते तत्तनूजो

विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥

नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ।

वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽञ्चिता ॥ इति ।

टीकानिर्माता च आर्दे इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।
अनेनापि बहवः प्रसिद्धा महान्तो ग्रन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।
केवलमयमेवैको ग्रन्थो धर्मशास्त्रे एतत्कृत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च
षष्टिः सप्ततिर्वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतग्रन्थकर्तुराचिताः । अस्य माता
कमला, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुश्च हरिरासीत्
इति तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं खलु प्रथमपरिच्छेदान्तिमश्लो-
केन एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभमनाथमिताब्दकाधिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।

सुरगुरावलिखलघुमूलजित् प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥

तदेवं बहुशः संस्क्रियमाणस्यापि निर्णयसिन्धोः सटीकस्य कु-

त्राप्यसंस्कृततया ऋते टीकां च संशयसिन्धूयमानतया मन्दबुजिनानां दुर्ज्ञेयतादुःखमनुमिन्वाद्भिरस्माकं पूज्यपादैर्गुरुवर्यैः महामहोपाध्याय-
विरुदावलीविराजितैः श्री १०५ भाद्रिः पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयैः
प्रथममेव मुद्रापणकार्ये प्रवर्तयद्भिस्तच्छिल्पमुपदेष्टुमेवैतत्संस्करणभारवा-
हनायादिश्यमानस्तत्प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य तदुपदिष्टविशेषार्थास्तत्र तत्र
टिप्पण्यां निवेशयन् प्रायशो मीमांसाधिकरणानि संशयपूर्वपक्षसिद्धान्त-
प्रदर्शनेन च विवृण्वन्नद्य तत्कृपयैवैतत्कार्यं समापयन् क्षिप्तशिरोभारः
श्रीमद्गुरुचरणेष्वेव समर्पये संस्करणमिदम् ।

दशादर्शपुस्तकान्यालम्ब्यैतत्संस्करणं सम्पादितम् । तत्र सप्त
पुस्तकानि टीकायाश्चत्वारि मूलमात्रस्यासन् । तत्राप्येकं सटीकम् ।
तच्च 'ख' संज्ञकमस्मत्सुहृद्वरैः कच्छभुजराजधानीराजप्रतिष्ठापितसंस्कृत-
विद्यालये व्याकरणादिशास्त्राध्यापनमनुतिष्ठाद्भिः श्रीदुर्गाप्रसादभट्टमहो-
दयैः समर्पितम् । 'क' संज्ञकं मूलमात्रमस्मद्गुरुबन्धुभिः काशिकराजकीय-
प्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां
धर्माधिकारिनागेश्वरपन्तमहोदयानां पुस्तकसंग्रहात्तदीयसुपुत्रैः श्रीलक्ष्मी-
धरपन्तैः प्रत्यर्पितमतीव शुद्धम् । प्रथमपरिच्छेदमात्रस्यैकमपरं च द्वितीयप-
रिच्छेदस्य टीकामात्रं पुस्तकद्वयमलमोडाऽऽङ्गलपाठशालाध्यापकैर्वाराण-
स्यभिजनैः पर्वतीय श्रीकृष्णानन्दशर्मभिः समर्प्य महत्साहाय्यमाचारितम् ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणसांख्यशास्त्र-
प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायतात्याशास्त्र्यपरनामधेयश्रीरामकृष्ण-
शास्त्रिणामेकं सम्पूर्णं नातिशुद्धं टीकायाः पुस्तकमुपलब्धम् । अस्यैव
पुस्तकस्याधारेण टीकासंस्करणं सम्पन्नमिति । इमानि त्रीणि खसंज्ञकं
चेति चत्वारि पुस्तकानि टीकासंस्करणस्याधारभूतानि वर्तन्ते । घसंज्ञ-
कमन्ते खण्डितं टीकामात्रमशुद्धप्रायं शीतलाघटस्थ जडेइत्युपनामकबाबु-
दीक्षितानां पुस्तकसंग्रहात्तेषामेव कृपयोपलब्धम् । 'ङ' संज्ञकं च श्रौत-
विद्याधुरंधरयाज्ञिकप्रवरश्रीवामनाचार्याणां पुस्तकालयात्तदीयसत्पुत्राणां

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भूयो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भूयां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां बेहेरे-चिन्तामणिशास्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामल्पशः साहाय्यदानाय सम्प्राथम्यं भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवर्मेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।
गुरुपौर्णिमा सम्बत् १९८७

}

निवेदकः—
गोपाल शास्त्री नेने

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्भिरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भयो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भ्यां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां बेहेरे-चिन्तामाणिशस्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामल्पशः साहाय्यदानाय सम्प्राथम्यं भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवर्मेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।
गुरुपौर्णिमा सम्वत् १९८७

निवेदकः—
गोपाल शास्त्री नेने

सटीकनिर्णयसिन्धुविषयसूची ।

६४०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१	१	संक्रान्तौ श्राद्धम्	१६	६
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	२	३	एकादशीव्रतविषये विशेषः	१७	१३
संक्षेपतः कालनिर्णयः	४	२	सूर्यसंक्रान्तिस्नानस्य नित्यत्वम्	१७	१९
अब्दः पञ्चधा माधवमते	४	४	विष्णुपदादिस्वरूपम्	१८	१२
अब्दस्त्रिधा हेमाद्रिमते	५	२	अत्र च पिण्डराहितं श्राद्धम्	१८	१७
तत्र चान्द्रसम्बत्सरनिर्णयः	५	५	कुत्रचित् संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानम्	२०	३
सौरसम्बत्सरनिर्णयः	५	८	रात्रौ श्राद्धनिषेधः	२०	२४
सावनसम्बत्सरनिर्णयः	५	१४	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ विशेषः	२३	९
अब्दानां षष्टिभेदाः	६	५	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ स्नाने विशेषः	२३	११
तन्नामानि	६	६	कुत्रचित्सायंसन्ध्यानिषेधः	२३	१७
सम्बत्सरारम्भनिर्णयः	७	११	अयनविषुवविषयकानध्याये विशेषः	२३	२४
नर्मदोत्तरे बार्हस्पत्यसम्बत्सरः	८	५	चान्द्रादिमासकथनम्	२५	१
सर्वकर्मसु चान्द्रः सम्बत्सरो ग्राह्यः	८	७	आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे इतरग्र-		
अयननिर्णयः	८	९	हाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च		
अयनयोर्विनियोगः	८	१३	पुण्यकालनिर्णयः	२५	८
तत्र गृहप्रवेशदेवताप्रतिष्ठादि उत्त-			तत्र स्नानादिविधानम्	२५	१५
रायणे	८	१४	मासारम्भनिर्णयः	२५	१
दक्षिणायने उग्रदेवताप्रतिष्ठा	९	३	चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भकालः	२६	५
उत्तरायणे शुभं कर्म कार्यम्	९	९	शुक्लादिर्मासो मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः	२६	४
गर्हितं दक्षिणायने	९	११	सावनादिमासानिर्णयः	२६	१०
अत्र काश्यां विशेषः	९	१३	सङ्कल्पे मासाद्यनुल्लेखे फलराहित्यम्	३४	१९
ऋतुनिर्णयः	९	१६	सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः,		
ऋतुभेदाः	९	१८	विन्ध्योत्तरे कृष्णादिर्मासो ग्राह्यः	३६	५
ऋतुनामानि	१०	५	प्रातःस्नाने सङ्कल्पे तिथ्यादिग्र-		
मासनिर्णयः	१०	७	हणनिर्णयः	३६	७
चैत्रादिमासलक्षणम्	११	४	कर्मभेदेन मासभेदाः	४०	४
संक्रान्तिनिर्णयः	११	१२	मन्त्रदीक्षायां चैत्रादिमासफलम्	४३	५
तत्र सामान्यतः षोडश घटिकाः			मलमासस्य मासत्वनिर्णयः	४८	१६
पुण्यकालः	१२	३	मलमासानिर्णयः	४८	८
मेषादिसंक्रान्तिषु पुण्यकालः	१२	४	मलमासे अधिमासनिर्णयः	५१	५
संक्रान्तिषु दानविशेषाः	१३	१४	अधिकमासागमनकालनियम	५२	४
संक्रान्तावुपवासनिर्णयः	१४	४	मलमासे क्षयमासानिर्णयः	५३	४
पुत्रिणां गृहिणामुपवासनिषेधः	१६	२	क्षयमासागमनकालनियमः	५८	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः	५८	१५
क्षयमासे वर्ज्यावर्ज्याविचारौ	७०	५
षोडशमहादानानि मुख्यानि	७४	४
मलमासे वर्ज्यानि	७५	१
शुक्रगुर्वस्तादिविचारः	७८	२
गुरुशुक्रास्तादौ वर्ज्यानि	७९	७
दीक्षा चात्र यागदीक्षा नत्वागमदीक्षा	८०	४
सिंहस्थे कन्यागते वा गुरौ गोदा- वरीकृष्णास्नानम्	८०	१६
गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वविचारः	८०	१९
गुर्वादीनां बाल्यादिलक्षणम्	८०	२६
बाल्यादेर्देशपरत्वेन व्यवस्था	८१	१२
अस्तादेरपवादः	८२	२
मलमासे व्रतविशेषः	८२	१४
पक्षनिर्णयः	८३	१७
तिथिनिर्णयः	८३	२०
तिथेर्वेधादिनिर्णयः	८४	२
शुक्लकृष्णपक्षनिर्णयः	८४	६
पञ्चदशतिथ्यात्मकः पक्षः	८४	९
रात्रौ स्नानादिनिषेधः	८४	२२
कुत्रचित्तात्कालिकी तिथिर्ग्राह्या	८४	२६
सायम्प्रातर्वेधलक्षणम्	८८	१
तिथिविशेषे वेधविशेषः	८९	२
कर्मकालव्यापिनी तिथिः	८९	६
सामान्यतो दशमी	९२	३
त्रयोदशी	९३	१
प्रतिपद्	९३	३
खर्वदर्पादिलक्षणम्	९४	६
पित्रर्थे अपराह्णिकी ग्राह्या	९४	११
दानाध्ययनादिषूदयव्यापिनी ग्राह्या	९७	१
अभ्यङ्गादिषु तत्कालव्यापिनी तिथिः	९८	५
एकभक्तकालनिर्णयः	९९	१
नैत्यके भोजने आसाः	१००	१६
प्रदोषविचारः	१०३	५
प्रदोषे निषिद्धानि	१०४	३
सन्ध्यालक्षणम्	१०४	१०
यतिनक्तं विधवानक्तञ्च	१०७	८
सौरनक्तम्	१०७	१४
हरिनक्तम्	१०८	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नक्ते धर्माचरणम्	१११	१
अयाचितनिर्णयः	११२	३
नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः	११२	५
व्रतपरिभाषा	११४	३
उपवासाधिकारनिर्णयः	११४	७
शूद्रवैश्यवर्णधर्माः	११६	३
स्त्रीणां पत्युर्नृजयैव व्रताद्याधिकारः	११८	१
स्त्रीणां स्नाने विशेषः	११९	२
व्रतसङ्कल्पः	१२०	२
व्रतारम्भकालः	१२०	६
भद्रानिर्णयः	१२१	८
भद्रापुच्छनिर्णयः	१२२	७
द्रुमा सर्पिणी वृश्चिकी च	१२२	१०
दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१२२	१६
व्रतारम्भे विशेषः	१२३	६
खण्डतिथिलक्षणम्	१२३	८
नक्षत्रगणनया स्त्रीपुरुषयोः कर- ग्रहे विचारः	१२३	१२
व्रतारम्भे धर्माः	१२४	१
व्रतस्थधर्माः	१२५	३
स्नानात्पूर्वं केषाञ्चित्पदार्थानां भ- क्षणम्	१२५	७
व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१२८	३
सहस्रभोजने विशेषः	१२८	९
द्वित्रियजमानकर्तृके	१२८	११
व्रते निषिद्धत्यागः	१२८	१४
पतितादिदर्शने सूर्यावलोकने क- र्तव्यम्	१२८	१७
पतितादिस्पर्शे सम्भाषणे च विशेषः	१२८	१९
शूद्रस्य विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः	१३०	२
प्रतिमास्वरूपनिर्णयः	१३०	५
द्रव्याऽऽनादेशे आज्यद्रव्यम्	१३१	३
मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृत्यात्मको मन्त्रः	१३१	५
देवताऽऽनादेशे देवता प्रजापतिः	१३१	५
ग्रहादिपूजायां होमसंख्या	१३१	७
अनुक्तसंख्यायां निर्णयः	१३१	१०
उपवासस्वरूपनिरूपणम्	१३१	१२
व्रतोद्यापनानुक्तौ गोसुवर्णदानम्	१३१	१४

विषयानुक्रमः ।

३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रतोद्घापनाशक्तौ विप्रवाक्यस्मरणम्	१३२	४
वृथाविप्रवचनग्रहणे नरकप्राप्तिः	१३२	६
देवकार्ये रजतं निषिद्धम्	१३२	१२
परान्नभोजननिषेधः	१३२	१५
क्षारपदार्थनिषेधः	१३३	३
चारस्वरूपनिर्णयः	१३३	५
गोधूमप्रतिप्रसवः	१३३	९
केषाञ्चिन्मतेन परान्नापवादाः	१३३	११
व्रते ग्राह्यधान्यानि	१३४	१
कूष्माण्डादिनिषेधः	१३४	३
प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्थाः	१३४	४
गृहीतव्रतव्यागे दोषः प्रायश्चित्तं च	१३५	३
उपवासप्रत्याम्नायाः	१३५	८
प्रायश्चित्ताङ्गं मुंडनं रात्रावपि	१३५	१७
व्रते नियमाः	१३७	५
स्त्रीव्रते विशेषनिर्णयः	१३७	११
गोब्राह्मणार्थेऽनृतं न जुगुप्सितम्	१३७	२१
व्रते रक्तवस्त्रधारणम्	१३८	५
विधवाया विशेषः	१३८	७
एकादश्यां ताम्बूलनिषेधः	१३९	१
अश्रुपातादिनिषेधः	१३९	१३
सूतकादौ व्रतनिर्णयः	१३९	१८
क्षतजाशौचे निर्णयः	१३९	२१
जाताशौचे निर्णयः	१३९	२१
मृताशौचे निर्णयः	१४०	१
गर्भिण्यादीनां व्रतं प्रति निषेधः	१४०	८
सूतके मृतके च पूर्वसङ्कल्पितं व्रतं दानार्चनविवर्जितं कार्यम्	१४०	१५
सूतकानन्तरं दानार्चनादिकं कार्यम्	१४१	२१
स्त्रीणां रजोदर्शने प्रारब्धव्रतस्यानुपरोधः	१४२	१
पूर्वसङ्कल्पितव्रते रजस्वलासु प्रतिनिधयः	१४२	३
पितृमात्राद्यर्थे व्रते शतगुणं पुण्यम्	१४२	१३
मातामहाद्यर्थे कृते व्रते समग्रफलप्राप्तिः	१४२	१५
भर्तृपुत्रादयः यात्रायां धर्मकार्येषु प्रतिनिधयः	१४३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्ववर्णानां धर्मकृत्येषु पुरोधः प्रतिनिधिः व्रतविषये प्रतिनिधीनां दक्षिणार्थं शुश्रूषा विहिता	१४३	१५
पुरोधसे हिरण्यं दक्षिणा देया	१४३	२०
स्त्रीणां शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं पञ्चगव्यं चरेत्	१४५	५
शूद्रस्य पञ्चगव्यपाननिषेधः	१४५	८
पञ्चगव्यपदार्थाः	१४५	११
स्त्रीशूद्रपतनानि षट्	१४५	१५
ब्राह्मणो हीनवर्णकर्मकुर्वन्नधः पतति	१४६	१
जन्मप्रभृतिकृतपापं पुष्करे विनश्यति	१४६	५
सधवास्त्रीणां पृथग्यज्ञो नास्ति	१४६	१०
विधवायाः स्वातन्त्र्येण कर्मनिषेधः	१४६	१६
अवस्थाभेदेन स्त्रिया रक्षकभेदरूपणम्	१४६	१९
वेदश्रवणकीर्तनात् शूद्रस्य नरकपातः	१४६	२२
शूद्रस्य विप्रसेवाविरोधेन यात्रादौ नाधिकारः	१४६	२५
कुत्रचित्प्रातिनिधिनिषेधः	१४७	४
व्रतादिसन्निपाते निर्णयः	१४८	३
शिवरात्रौ प्रातः पारणम्	१५०	३
भूताष्टम्यादौ दिवाभोजननिषेधः	१५०	५
संक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेधः	१५०	९
चान्द्रायणे एकादश्यां भोजनं ग्रानियमेन कार्यम्	१५०	१५
प्रतिपन्निर्णयः	१५१	६
धारणपारणव्रतान्यसर्वेषूपवासेषु दिवा पारणम्	१५३	२६
सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	१५४	१
द्वितीयानिर्णयः	१५४	११
तृतीयानिर्णयः	१५६	२
चतुर्थानिर्णयः	१५७	२
सङ्कष्टानिर्णयः	१५८	४
पञ्चमीनिर्णयः	१६१	३
षष्ठीनिर्णयः	१६२	१
सप्तम्यष्टमीनिर्णयः	१६४	१
बुधाष्टमीनिर्णयः	१६७	१
नवमीनिर्णयः	१६७	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दशमीनिर्णयः	१६०	९
एकादशीनिर्णयः	१६८	४
शङ्केन जलपाननिषेधः	१६८	६
(१) कूर्मसू (२) करनामककन्द- भक्षणनिषेधः	१६८	६
एकादश्यां भोजननिषेधः	१६८	७
गृहस्थब्रह्मचार्यादिताग्नीनामेका- दश्यां भोजननिषेधः	१६९	१
एकादशीव्रतस्वरूपनिर्णयः	१६९	४
एकादशीव्रतं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	१६९	७
एकादशीव्रतस्य नित्यत्वम्	१७०	२
एकादशीव्रतस्य काम्यत्वम्	१७०	६
गृहस्थस्य शुक्लैकादशीव्रताविधानम्	१७१	१
एकादशीव्रताकरणे दोषः	१७१	१०
संक्रान्त्यादिषूपवासनिषेधः	१७१	५
शयनीबोधिनीमध्ये कृष्णैकादशी गृहस्थेनोपोष्या	१७१	९
भोगसन्तानवर्धिनी शुक्लैकादशी गृहस्थैः कर्तव्या	१७३	८
वैष्णवैरुभयैकादशीव्रतं कार्यम्	१७४	१
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णैकाद- शीव्रतस्यापि नित्यत्वम्	१७४	८
उपवासनिषेधे कलाहाराभ्यनुज्ञा	१७६	१
दशमीवेधो द्वेधा	१७६	८
दशमीनियमः	१७७	१
अरुणोदयस्वरूपनिरूपणम्	१७७	३
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका- निर्णयः	१७७	६
हेमाद्रिमते अरुणोदयनिरूपणम्	१७९	५
वैष्णवैकादशीव्रतलक्षणम्	१८०	१२
व्रतघ्नानि	१८०	१६
तत्र प्रायश्चित्तम्	१८२	४
गुञ्जादिपरिमाणनिरूपणम्	१८३	१३
उदयोपरि दशम्या विज्जैकादशी दा- नवार्थं प्रदत्ता	१८४	६
जम्भासुराय दत्तैकादशीस्वरूपम्	१८४	९

(१) 'कणगे' (२) 'कोद' इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वैष्णवानां न कुत्राप्येकादशीव्रतत्यागः	१८४	१३
वैष्णवपरिष्कारः	१८४	१६
वैष्णवस्मार्तभेदेन दशमीवेधानि- रूपणम्	१८५	८
केषाञ्चिर्धरात्रे दशम्या वेधः	१८५	११
एकादशीविषये वैष्णवमतनिरूपणम्	१८७	८
एकादशीविषये स्मार्तमतनिरूपणम्	१८९	७
गृहस्थयतिपरत्वेनैकादशीविनिर्णयः	१९०	६
तिथित्रयैकादशीव्रते क्रतुशतं पुण्यम्	१९१	१९
निष्कामसकामपरत्वेनैकादशीविशेषः	१९४	१३
वैष्णवमते विशेषः	१९६	६
मोक्षकाञ्चिणां मते एकादशीनिर्णयः	१९९	६
ऋष्यशृङ्गमते एकादशीनिर्णयः	२००	१
विद्धायां पयोदधिकलानां सकृद्वक्षणम्	२००	६
गृहस्थेन एकादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी चेन्न कार्या	२०१	३
दिनक्षये सत्युपवासनिषेधः	२०१	५
दशमीविद्धा एकादशी द्वादशद्वा- दशीफलं हन्ति	२०१	११
त्रयोदश्यां पारणं धर्मापत्यधना- यूषि हन्ति	२०१	१२
बहुवाक्यविरोधेन सन्देहे त्रयोद- श्यां पारणम्	२०१	१७
सन्दिग्धेषु वाक्येषु द्वादश्यां समु- पोषणम्	२०१	२०
वेधसन्देहे परा कार्येति वैष्णवसिद्धान्तः	२०२	२
दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भुञ्जीत	२०२	४
आधिकारिनिरूपणम्	२०२	११
ब्रह्मचारी नारी च गृही च शुक्ला- मेव कुर्यात्	२०३	४
पत्यौ जीवति भर्तृननुज्ञया स्त्रीणां व्रतनिषेधः	२०३	६
उपवासाशक्तावेकभक्तादिनिर्देशः	२०३	९
रण्डा यतिश्चैकादशीव्रतं विना ह्य- न्धतामिस्ते पच्यते	२०३	१३
बालवृद्धादुरा एकभक्तादिना क्षिपेत्	२०४	१०
व्रताकरणे प्रायश्चित्तम्	२०५	२
काम्यव्रतविधिः	२०५	५

विषयानुक्रमः ।

५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र दशम्यां विधिः	२०५	८
व्रतघ्नानि	२०६	७
पात्रं भूमावनाधाय जलपानम्	२०६	१७
ब्राह्मणः पीतोच्छिष्टपानीयं पीत्वा		
त्रिरात्रं व्रतं चरेत्	२०६	२०
मैथुनस्याष्टाङ्गानि	२०६	२५
अशक्तावम्बुपानेन नोपवासनाशः	२०७	१
व्रतघ्नकृत्यप्रायश्चित्तम्	२०७	७
अष्टाक्षरमन्त्रनिरूपणम्	२०८	३
उपवासे श्राद्धे च काष्ठेन दन्तधा-		
वननिषेधः	२०८	१४
उपवासे विधिः	२०८	२५
प्रतिषिद्धदिवसे दन्तानां काष्ठसंयो-		
गे प्रायश्चित्तम्	२०९	४
पारणदिनेऽपि मांसौषधं वर्ज्यम्	२०९	७
काष्ठानामलभे निषेधे च पर्णादि-		
ना जिह्वोन्नेहः कर्तव्यः	२०९	१५
निषिद्धायां तिथौ अपां द्वादशग-		
ण्डूषैर्दन्तधावनं विदध्यात्	२०९	१८
प्रदेशिन्या दन्तधावननिषेधः	२०९	२१
एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ तन्निर्णयः	२१०	१
उपवासदिने पितृसेवितमसेवमान-		
स्य देवाः पितरश्च हव्यकव्ये न		
गृह्णन्ति	२१०	९
मुख्योपवासदिने पितृमातृश्राद्धप्रा-		
प्तौ श्राद्धशेषान्नावघ्राणेन पितृतृ-		
तिर्व्रताभङ्गश्च	२१०	१८
कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपा-		
त्रपरिवेषणशेषभक्षणं कार्यम्	२१०	२५
एकादश्यामन्नदातुर्भोक्तुर्वा पितृ-		
णां नरके पातः	२११	१०
एकादश्यां पितृमातृश्राद्धभिन्न-		
श्राद्धादिनिषेधः	२११	१५
सूतकादौ प्राप्ते सूतकान्ते श्राद्ध-		
विधानम्	२११	२०
एकादशीश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम्	२११	२१
अव्रतघ्नानि	२१२	२
शयनीबोधिनीपार्श्वपरिवर्तिनीषूप-		
वास एव कार्यः	२१२	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
एकादशीव्रतसङ्कल्पादिनिर्देशः	२१३	४
स च सन्ध्योत्तरः कार्यः	२१३	१७
एकादशीव्रते रात्रौ जागरणं कार्यम्	२१५	६
एकादश्यां पञ्चामृतेन विष्णोः		
स्नापनम्	२१५	२७
एकादश्यां विशेषपूजाप्रकारः	२१६	२
मोक्षैकादशीविधिः	२१६	१०
विमलैकादशीविधिः	२१६	१६
नन्दैकादशीविधिः	२१६	२२
कल्याण्यैकादशीविधिः	२१७	२
कामप्रदैकादशीविधिः	२१७	८
जयैकादशीविधिः	२१७	१६
धार्त्र्यैकादशीविधिः	२१७	२१
सौम्यैकादशीविधिः	२१७	२५
दमनैकादशीविधिः	२१८	३
बहुलैकादशीविधिः	२१८	८
मोहिन्यैकादशीविधिः	२१८	१७
सिद्धैकादशीविधिः	२१८	१९
त्रिविक्रमैकादशीविधिः	२१८	२३
योगिन्यैकादशीविधिः	२१९	६
पद्मैकादशीविधिः	२१९	१२
कामिकैकादशीविधिः	२१९	१७
पुत्रदा-एकादशीविधिः	२१९	२६
अजा-एकादशीविधिः	२२०	१
कामिका-एकादशीविधिः	२२०	६
इन्दिरा-एकादशीविधिः	२२०	१२
पापाङ्कुशा-एकादशीविधिः	२२०	१९
रमा-एकादशीविधिः	२२०	२५
द्वादश्यां व्रतनिवेदनमन्त्रः	२२१	१
प्रबोधिनी-एकादशीविधिः	२२१	६
उत्पत्तिका-एकादशीविधिः	२२१	१२
द्वादशवर्षाणि व्रतं कार्यम्	२२१	१३
उद्यापनमासयोर्विचारः	२२१	१४
एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दोषः	२२१	१८
व्रतभङ्गे प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमुद्याप-		
नं कार्यम्	२२१	२४
द्वादश्यां शक्त्या ब्राह्मणभोजनम्	२२२	३
द्वादश्यां तुलसीमिश्रनैवेद्यो हत्या-		
कोटिविनाशकः	२२२	५

विषयः	पृष्ठ सं.	अध्याय सं.	श्लोक सं.	अध्याय सं.	श्लोक सं.
ब्राह्मणा वार्त्तपदार्थाः	२३२	५	ब्राह्मणा वार्त्तपदार्थाः	२३२	५
अश्वरायणे पुराणे नदि	२३३	६	अश्वरायणे पुराणे नदि	२३३	६
उपवासकालभयाशक्त	२३४	७	उपवासकालभयाशक्त	२३४	७
असम्भार्यान् असम्भार्य पुराणानाम्	२३५	८	असम्भार्यान् असम्भार्य पुराणानाम्	२३५	८
असम्भार्यपरिगणनम्	२३६	९	असम्भार्यपरिगणनम्	२३६	९
कतिपयस्थले नाशने पुराणानाम्	२३७	१०	कतिपयस्थले नाशने पुराणानाम्	२३७	१०
असम्भार्यान् असम्भार्यपरिगणनम्	२३८	११	असम्भार्यान् असम्भार्यपरिगणनम्	२३८	११
प्राञ्चिकम्	२३९	१२	प्राञ्चिकम्	२३९	१२
वापद्वारादिदृष्टौ मूर्तौपलोक	२४०	१३	वापद्वारादिदृष्टौ मूर्तौपलोक	२४०	१३
न कार्यम्	२४१	१४	न कार्यम्	२४१	१४
सुर्योदयभित्तौ वापद्वारादिना कर्तव्यं	२४२	१५	सुर्योदयभित्तौ वापद्वारादिना कर्तव्यं	२४२	१५
अधिमर्शने दिवाहृतकाले नमः	२४३	१६	अधिमर्शने दिवाहृतकाले नमः	२४३	१६
नादि कार्यम्	२४४	१७	नादि कार्यम्	२४४	१७
साध्याः कर्तव्यं गार्ग्योक्तं तद्वत्	२४५	१८	साध्याः कर्तव्यं गार्ग्योक्तं तद्वत्	२४५	१८
अतिरिक्तं गार्ग्योक्तं कार्यम्	२४६	१९	अतिरिक्तं गार्ग्योक्तं कार्यम्	२४६	१९
दिवा वापद्वारादिना कर्तव्यं नमः	२४७	२०	दिवा वापद्वारादिना कर्तव्यं नमः	२४७	२०
नादि गार्ग्योक्तम्	२४८	२१	नादि गार्ग्योक्तम्	२४८	२१
रजस्वलादिना नमः नमः नमः	२४९	२२	रजस्वलादिना नमः नमः नमः	२४९	२२
स्वेन गार्ग्योक्तं कार्यम्	२५०	२३	स्वेन गार्ग्योक्तं कार्यम्	२५०	२३
भाशौने ब्राह्मणिकम्	२५१	२४	भाशौने ब्राह्मणिकम्	२५१	२४
मीनलोभा गार्ग्योक्तम्	२५२	२५	मीनलोभा गार्ग्योक्तम्	२५२	२५
मानसे निगमे लुपे गार्ग्योक्तम्	२५३	२६	मानसे निगमे लुपे गार्ग्योक्तम्	२५३	२६
रजस्वलाया एकादशी	२५४	२७	रजस्वलाया एकादशी	२५४	२७
अत्रैव महाब्राह्मणम्	२५५	२८	अत्रैव महाब्राह्मणम्	२५५	२८
असम्भार्यादिना कर्तव्यम्	२५६	२९	असम्भार्यादिना कर्तव्यम्	२५६	२९
असम्भार्यादिना कर्तव्यम्	२५७	३०	असम्भार्यादिना कर्तव्यम्	२५७	३०
पारणादिनेष्टकाया ब्राह्मणायुषः	२५८	३१	पारणादिनेष्टकाया ब्राह्मणायुषः	२५८	३१
काले भाग्योक्तं कार्यम्	२५९	३२	काले भाग्योक्तं कार्यम्	२५९	३२
भद्रोपादिसङ्कटे निर्णयः	२६०	३३	भद्रोपादिसङ्कटे निर्णयः	२६०	३३
पारणे मरणे गार्ग्योक्तं निर्णयः	२६१	३४	पारणे मरणे गार्ग्योक्तं निर्णयः	२६१	३४
ब्राह्मणिकम् नमः नमः	२६२	३५	ब्राह्मणिकम् नमः नमः	२६२	३५
गुह्याया वार्त्तपदार्था वारणे मूर्तौ	२६३	३६	गुह्याया वार्त्तपदार्था वारणे मूर्तौ	२६३	३६
वादानकालकम्	२६४	३७	वादानकालकम्	२६४	३७
हरिवासरतत्त्वम्	२६५	३८	हरिवासरतत्त्वम्	२६५	३८
सर्वेषामुपवासानां भागः पारणम्	२६६	३९	सर्वेषामुपवासानां भागः पारणम्	२६६	३९
पराहणे पारणे मूर्तौ गार्ग्योक्तम्	२६७	४०	पराहणे पारणे मूर्तौ गार्ग्योक्तम्	२६७	४०
उपवासानिगमे ब्राह्मणिकम्	२६८	४१	उपवासानिगमे ब्राह्मणिकम्	२६८	४१
वेणवानां ब्रह्मिकदशीपदः	२६९	४२	वेणवानां ब्रह्मिकदशीपदः	२६९	४२
वेणवानां ब्रह्मिकदशीपदः	२७०	४३	वेणवानां ब्रह्मिकदशीपदः	२७०	४३

विषय सूची :

[illegible]

[illegible]

विषयाः पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

चूडामणियोगे अन्यग्रहणापेक्षया		
कोटिगुणं फलाधिक्यम्	२८७	१८
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः स्नानद्वयवि-		
धानम्	२८८	२
ग्रहणे सचैलस्नानविधानम्	२८८	९
रात्रावपि स्नानादीनां कर्तव्यता	२८८	१०
ग्रहणे स्नानदानतपश्चाद्धादीनां विधिः	२८८	१४
रात्रावप्येतत्करणे दोषाभावः	२८८	१५
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	२८८	१६
ग्रहणे अपात्रायापि दानविधानम्	२८८	२०
प्रसङ्गात् भोजियाश्रोज्रियपात्रविप्र-		
क्षुवाणामर्थः	२८८	२३
मुक्तौ स्नानाकरणे तदपरग्रहण-		
पर्यन्तं सूतकित्वम्	२८९	३
ग्रहणे स्नानमन्त्रकं कार्यम्	२८९	५
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान-		
विधानम्	२८९	७
महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चि-		
च्छेष्टाः	२८९	९
टीकायां विशेषः	२९०	१६
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	२९०	२
असम्भवे वाप्यादावपि स्नानं कार्यम्	२९०	६
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फला-		
धिक्यम्	२९०	११
ग्रहणे सर्वदानानां भूमिदानसमत्वम्	२९०	२५
ग्रहणे सर्वे द्विजाः ब्रह्मसमाः	२९०	२५
ग्रहणे सर्वेषां जलानां गङ्गाजल-		
समत्वम्	२९०	२६
आतुरस्य उष्णोदकस्नानविधानम्	२९१	१
ग्रहणे समुद्रस्नाने गोदानभूदाना-		
दियावर्दानजं पुण्यं प्राप्नोति	२९१	६
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थ-		
स्मरणं दर्शनं स्पर्शो वा कार्यः	२९१	१५
ग्रहणे उष्णोदकस्नाननिषेधः	२९१	१९
प्रसङ्गात् मरण-जन्म-संक्रान्ति-		
अस्पृश्यस्पर्शनिमित्ते उष्णोद-		
कस्नाननिषेधः	२९१	१९
ग्रहणे श्राद्धविधानम्	२९२	३
ग्रहणे तर्पणविधानम्	२९२	१४

विषयाः पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

ग्रहणे श्राद्धाकरणे प्रत्यवायः	२९२	८
इदं च आमन्त्रेण हेम्ना वा का-		
र्यम्, न त्वन्नेन	२९२	११
अपरार्कमते पाकाभावे एतच्छ्रा-		
द्धम् कार्यम्	२९३	३
सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	२९३	७
तत्र श्राद्धे घृतेन विप्रभोजनम्	२९३	९
ग्रहणे श्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्व-		
भ्युदयः	२९३	११
ग्रहणे श्राद्धे भोजननिषेधः	२९३	१३
ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान-		
श्राद्धादीनां विधानम्	२९४	३
ग्रहणे रजस्वला पात्रान्तरिततो-		
येन स्नानं कुर्यात्	२९५	२
ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम्	२९५	१०
यदा दिने चन्द्रग्रहणं रात्रौ वा		
सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
कार्यम्	२९५	१५
ग्रहणे वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ अत्रेना-		
सम्भवे हेम्ना आमनेन वा कार्यम्	२९६	१
ग्रहणश्राद्धं भोजनमकृत्वा कार्यम्	२९६	२३
तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कार्यम्	२९६	२५
ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं मन्त्रदीक्षा-		
पुरश्चर्यादिविधानम्	२९७	१
ग्रहणे, सत्तीर्थे, पवित्रारोपण-दम-		
नारोपणकालयोश्च मन्त्रदीक्षादौ		
मासर्क्षादीन् शोधयेत्	२९७	६
गुर्वलाभे मन्त्रग्रहणप्रकारः	२९७	१९
चन्द्रग्रहणे दीक्षादानं निषिद्धम्	२९८	६
ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम्	२९८	९
दाक्षीदौ सूर्यग्रहणं प्रशस्तम्	२९८	२४
सूर्यसंक्रमोऽपि जन्मराश्यादौ निषिद्धः	२९९	२
तस्य शान्तिः	२९९	४
शक्तस्य शान्तिविशेषः	२९९	१५
शान्तौ सुवर्णनिर्मितनागदानविधानम्	२९९	१५
तस्य मन्त्रः	३००	९
अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये	३००	१३
ग्रहणं प्रत्यक्षं न पश्येत्, किन्तु		
पटास्थितं, तैलाम्बुदर्पणैर्वा पश्येत्	३०२	१८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
खग्रासग्रहणे त्रयोदशीतश्चतु- र्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धम्	३०२	२१
पूर्णग्रासे चन्द्रग्रहणे द्वादशीत- स्तृतीयापर्यन्तम्, तथा सूर्यग्र- हणे एकादशीतश्चतुर्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धमिति प्रका- रान्तरम्	३०२	२४
खण्डग्रहणे पूर्वोत्तरदिक्सौ ग्रहण- दिवसश्च माङ्गल्ये निषिद्धः	३०२	२६
ग्रहणे पुरश्चरणप्रकारः	३०३	८
केषांचिन्मते ग्रस्तोदये उत्तरत्रिदिनं निषिद्धम्	३०३	१०
राजभिः अथर्ववेदोक्ताः शान्तयः कारणीयाः	३०३	१२
नाडीदोषवारणाय राजभिस्तदित- रैश्च ग्रहणे स्नानादि कार्यम्	३०३	१५
ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च पुरश्चरण- निषेधः	३०३	२६
पुरश्चरणप्रकारोक्तहोमाभावे तच्च- तुर्गुणं जपं कुर्यात्	३०४	११
ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रा- यश्चित्तविधानम्	३०५	२
प्रतिगृहीतधनं वापीकूपाद्यर्थं विसृजेत्	३०५	५
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य ग्रहणान्तरि- तत्वे तद्द्विगुणं दातव्यम्	३०५	७
प्रायश्चित्तं च प्रतिगृहीतधनोत्स- र्गानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	९
क्षत्रियवैश्ययोर्होमाभावे षड्गुण- मष्टगुणं क्रमेण जपविधानम्	३०५	१३
तेषां स्त्रीणां तेषामेव समो जपः	३०५	१४
शूद्रस्य स्वामिवर्णानुसारेण जपः	३०५	१५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
केषांचिन्मतेन अहोरात्रातिक्रमे पूर्वसङ्कल्पितद्विगुणं दातव्यम्	३०६	१
पर्वातिक्रमे दशगुणं दातव्यम्	३०६	३
चन्द्रग्रहणातिक्रमे शतगुणं देयम्	३०६	३
सूर्यग्रहणातिक्रमे सहस्रगुणं देयम्	३०६	४
मरणे अनन्तं देयम्	३०६	४
स्नानदानादौ ग्रहणदर्शनस्यैव निमित्तत्वं नतु शास्त्रीयज्ञानस्ये- ति मतान्तरम्	३०६	५
तत्रैव मते मेघाच्छादने न स्नानादि	३०६	१२
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च न स्नानादि	३०६	१३
तत्रैव मते योग्यतानिर्वचनम्	३०६	१७
तत्खण्डनपुरःसरं शास्त्रीयज्ञानस्यै- व निमित्ततास्थापनम्	३०६	२०
योग्यतानिर्वचनम्	३१०	६
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च स्नानाद्यधिकारः	३१६	९
मेघाच्छादने च सर्वेषां स्नानाद्यधि- कारः	३१६	९
अथ समुद्रस्नानविधिः	३१६	१२
पर्वसु अमायां विशेषतः स्नातव्यम्	३१६	१३
भौमभृगुवारयोः समुद्रस्नाननिषेधः	३१६	१४
प्रसङ्गात् अश्वत्थस्पर्शनिषेधः	३१७	१
विधेरन्यत्र सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	१
मन्दवारे अश्वत्थस्पर्शविधानम्	३१७	२
कुशाग्रेणापि सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	११
सागरस्नानविधिः	३१८	४
सागरस्नानमन्त्राः	३१८	७
सागरेऽर्घ्यदानमन्त्रः	३१८	२०
पिप्पलाद-रामादीनां तर्पणविधिः	३१८	२३

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ चैत्रमासः)		
तत्रादौ तिथिकृत्ये विवाहादौ च		
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णयः	३२१	४
मीनसंक्रान्तिनिर्णयः	३२१	७
चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिनिर्णयः	३२१	११
तत्र शकादिभ्रवणं कार्यम्	३२२	५
ताद्धि निम्बपत्राणि प्राश्य शृणुयात्	३२२	७
तत्र ध्वजारोपणं कर्तव्यम्	३२२	९
वर्षेशनिर्णयः	३२३	२
अधिकश्रेष्ठश्रेष्ठदा वत्सरारम्भनिर्णयः	३२३	१२
अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः	३२४	६
अथ नवरात्रारम्भः	३२४	१०
अमायुक्तायां प्रतिपदि दुर्गापूजनं		
न कर्तव्यम्	३२५	१
प्रपादानम्	३२५	८
धर्मकुम्भदानं प्रत्यहं कार्यम्	३२५	१७
तस्य मन्त्रः	३२५	२१
चैत्रशुक्लतृतीयायां सशिवां गौरीं		
सम्पूज्य दोलोत्सवः कार्यः	३२६	१
चैत्रशुक्लतृतीयानिर्णयः	३२६	७
अत्र सौभाग्यशयनव्रतम्	३२६	९
तृतीयेयं मन्वादिः, प्रसङ्गात् सर्व-		
मन्वादिनिर्णयः	३२६	१३
अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये	३२७	१२
मलमासेऽपि मन्वादिश्राद्धमुक्तम्	३२७	१५
ताद्धि पिण्डरहितं कार्यम्	३२७	१७
मन्वादिश्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	३२८	१
षण्णवतिश्राद्धानि	३२८	५
चैत्रशुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती	३२८	१०
प्रसङ्गाद्दशावतारजयन्त्यः	३२८	१०
दशावतारजयन्तीनां विशेषनिर्णयः	३२९	५
चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः, प्रस-		
ङ्गादन्यसप्तकल्पादयः	३३४	१
त्रिंशत्कल्पादयस्तेषां निर्णयश्च	३३४	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तेषु श्राद्धकरणे पितृवृत्तेरक्षय्यत्वम्	३३४	१५
चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	३३६	३
चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः		
अष्टम्या निर्णयश्च	३३६	६
अत्र भवानीयात्रोक्ता	३३६	९
अत्राशोककलिकाप्राशनम्	३३६	१३
तस्य मन्त्रः	३३६	१६
अत्र लौहित्यतोये स्नानं कर्तव्यम्	३३७	४
तस्य मन्त्रः	३३७	९
चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		
निर्णयः	३३७	११
अत्र पितृनुद्दिश्य तर्पणमपि कार्यम्	३४०	३
श्रीरामपूजाविधिः	३४२	७
रामस्य प्रियकरं ज्ञानमुद्रालक्षणम्	३४२	१९
श्रीरामस्य स्नानमन्त्रः	३४४	११
श्रीरामार्चनस्य विशदप्रयोगः	३४४	१४
कौशल्यापूजनमन्त्रः	३४४	१
दशरथस्य पूजने मन्त्रः	३४४	४
दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतनि-		
र्णयः तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
रामनवमी मलमासे न कार्या	३४७	९
चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सवः	३४८	१०
चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः	३४८	१३
तिथिविशेषे दमनारोपणम्	३४९	९
आगमोक्तदीक्षावतो दमनारोपण-		
विधिः	३५०	५
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम्	३५३	१४
चैत्रशुक्लत्रयोदशीनिर्णयः	३५३	१९
चैत्रशुक्लचतुर्दशीनिर्णयः	३५४	२
चैत्रशुक्लपूर्णिमानिर्णयः	३५५	२
अत्र चित्रवस्त्रदानस्नानात्रदान-		
श्राद्धाशुक्तम्	३५५	३
अत्रैव सर्वदेवानां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीयोगः	३५६	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र महामहावारुणीयोगः	३५६	७
अत्र वारुणीयोगः	३५६	१८
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शिवसन्निधौ स्नानम्	३५७	३
चैत्रकृष्णचतुर्दशीनिर्णयः (अथ वैशाखमासः)	३५७	५
मेषसंक्रान्तिः	३५७	९
अत्र धर्मघटादिदानम्	३५७	१०
अथ वैशाखस्नानविधिः	३५७	१५
तत्र स्नानमन्त्राः	३५८	५
तत्र स्नाने तीर्थविशेषनामानि	३५८	१२
संकल्पे तत्तर्तीर्थनाम ग्राह्यम्	३५८	१७
तीर्थनामाज्ञाने विष्णुतीर्थेति	३५८	१७
वैशाखे तुलस्यादिपुष्पैर्विष्णुपूजनम्	३५९	२
वैशाखेऽश्वत्थमूलसेचनादि	३५९	७
अत्र प्रपागलन्तिकयोरुपानच्छत्र- सूक्ष्मवासः सक्त्वादीनां च दानम्	३६०	४
अत्र सर्वस्नानाशक्तौ त्रिदिनं स्ना- नं कार्यम्	३६०	१४
वैशाखे मलमासे सति निर्णयः	३६०	१९
अत्र दानविशेषः	३६१	१
वैशाखव्रतोपापनं कार्यम्	३६१	४
तस्य विधिः	३६१	५
उपापनाशक्तौ कृसरेण दशब्राह्म- णभोजनम्	३६२	८
वैशाखशुक्लेऽश्वयुतृतीयानिर्णयः	३६२	११
इयं युगादिः	३६२	९
अत्र श्राद्धनिर्णयः	३६४	८
अत्र गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	३६६	१९
अत्र यैवर्होमः विष्णुपूजनादिकञ्च कार्यम्	३६६	२१
अत्र धर्मघटादिदानम्	३६७	१
तस्य मन्त्रः	३६७	७
अत्र पिण्डवर्जितं श्राद्धं कार्यम्	३६७	१२
अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	३६७	१५
वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः	३६८	४
महालयशब्दस्य मघात्रयोदशी- परत्वम्	३६८	११
तत्त्वण्डनम्	३६९	४
अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	३७०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम्	३७०	११
वैशाखशुक्लतृतीया परशुरामजयन्ती	३७१	६
तन्निर्णयः	३७१	१३
वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्ति- स्तन्निर्णयश्च	३७१	१७
वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषः	३७१	२४
वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहजय- न्ती तन्निर्णयश्च	३७२	११
नृसिंहजयन्तीयं योगविशेषेणाति- प्रशस्ता	३७४	५
संक्षेपतो लक्ष्म्या सह नृसिंहपू- जनविधिः	३७५	१
विशेषतस्तत्पूजनविधिः	३७६	१४
वैशाखपूर्णिमायामुदकुम्भादिदानम्	३७८	२
अत्र कृष्णाजिनदानम् (अथ ज्येष्ठमासः)	३७८	११
वृषसंक्रान्तिनिर्णयः	३७९	१
ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेध- स्नानम्	३७९	११
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतं त- न्निर्णयश्च	३७९	३
ज्येष्ठशुक्लदशमी (दशहरा) निर्णयः	३७९	१०
प्रसङ्गात् दशपापनिर्वचनम्	३७९	१९
ज्येष्ठे मलमासे सति दशहरानिर्णयः	३८०	१३
प्रतिपदमारभ्य आशुक्लदशमि दशाश्वमेधे स्नानम्	३८१	५
दशहराव्रतम् (गङ्गापूजनम्)	३८१	१४
गङ्गास्तोत्रपाठः	३८२	२३
प्रतिपदादि दशमीपर्यन्तं दिनवृ- द्धिसंख्यया स्तोत्रं पठनीयम्	३८४	१
एवंकुर्वतः फलम्	३८४	४
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य पूजनम्	३८४	८
ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्णयः	३८४	१५
ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमायां सावित्रीव्रत- निर्णयः	३८५	१
अत्र स्त्रीव्रते विशेषविधयः	३८८	२
अत्र टीकायां विशेषः	३८८	२५
सावित्रीदाने मन्त्रः	३८८	१४
ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदानम्		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
इयं मन्वादिरपि	३८९	६	व्रतविधिः	४०८	८
(अथाषाढमासः)			तन्निर्णयः	४०८	१५
मिथुनसंक्रान्तिर्निर्णयः	३८९	११	अत्र शिवशयनोत्सवस्तन्निर्णयश्च	४०८	१६
आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः	३८९	१२	अत्रैव व्यासपूजा तन्निर्णयश्च	४०९	२
आषाढशुक्लदशमी	३९०	१	(अथ श्रावणमासः)		
आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायो-			कर्कसंक्रान्तिर्निर्णयः	४०९	८
गरहितायां पारणम्	३९०	२	कर्के केशनिकृन्तनं वर्ज्यम्	४१०	२३
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुशय-			नदीनां रजोदोषः	४११	३
नोत्सवः	३९१	१४	सिंहाकर्के क्षुद्रनदीषु स्नानादि-		
आषाढशुक्लैकादशी	३९१	९	निषेधः	४११	४
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिव-			गर्तलक्षणम्	४११	१६
र्तनमुक्तम्	३९१	१५	महानदीपरिगणनम्	४१२	३
अत्रैकादशीद्वादशयोर्देशभेदेन			सप्तनदनामानि	४१३	३
व्यवस्था	३९४	६	तीरवासिनां रजोदोषो नास्ति	४१३	११
इदं मज्जमासे न कार्यम्	३९५	१	रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे		
अत्र चातुर्मास्यव्रतारम्भः	३९६	१	पावनम्	४१३	१२
स चाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां			क्वचित्तु रजोदोषाभावः	४१३	१८
पौर्णमास्यां वा	३९६	८	श्रावणशुक्लतृतीया (मधुसूता)		
अस्य समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्ल-			निर्णयः	४१४	६
द्वादश्यामेव	३९६	९	श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता	४१४	७
अस्यारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः	३९६	१३	श्रावणशुक्लपञ्चमी (नागपञ्चमी)		
आशौचमध्येऽपि द्वितीयाद्यारम्भः	३९६	१७	निर्णयः	४१४	८
व्रतमिदं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	३९८	३	तस्या विधिः	४१४	१५
व्रतग्रहणप्रकारः	३९८	६	श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिव्रतम्	४१५	१
चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः	३९८	२३	अत्र विष्णोः पवित्रारोपणम्	४१५	४
तत्र दश शाकाः	४००	५	शिवस्य पवित्रारोपणम्	४१५	९
तत्राष्टधा आमिषाणि	४०१	११	अन्यदेवानां पवित्रारोपणम्	४१५	१२
अन्यान्यप्यामिषाणि	४०१	१७	पवित्रारोपणे गौणकालः	४१५	१४
तत्र हविष्याणां परिगणनम्	४०२	९	पवित्रनिर्माणप्रकारः	४१५	१७
अन्यान्यपि व्रतानि	४०३	१२	शिवस्य पवित्रनिर्माणे विशेषः	४१६	१६
तेषां व्रतानां फलानि	४०३	१५	पवित्रारोपणेऽधिकारिणः	४१७	६
व्रतविशेषेण दानानि	४०४	१९	तत्र मन्त्रकथनम्	४१७	१०
शयनीबोधिभ्योर्मध्ये शम्यादिभिर्दे-			देवविशेषेण पूजने तिथयः	४१७	१७
वानात्रार्चनम्	४०५	८	पवित्रारोपणविधिः	४१७	२५
चातुर्मास्ये अभ्यङ्गादीनि वर्जनी-			प्रसङ्गात् वनमालाया लक्षणम्	४१८	२०
यानि	४०५	११	वनमालाया लक्षणान्तरम्	४१८	२४
चातुर्मास्ये भारताध्ययनम्	४०५	२४	पवित्रारोपणाकरणे प्रायश्चित्तम्	४२०	२
तत्समुद्रधारणनिर्णयः	४०५	२०	श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या	४२०	७
आषाढशुक्लपौर्णमास्यां कौकिला-			अथोपाकर्मनिर्णयः	४२०	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र बह्वृचानां निर्णयः	४२०	८	यनव्रतम्	४४७	१
श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ उपा-			(अथ भाद्रमासः)		
कर्माकरणम्	४२४	१	सिंहसंक्रान्तिनिर्णयः	४४७	५
ग्रहणसूतकादावपि न कार्यम्	४२४	१५	अत्र गोः प्रसवे शान्तिः	४४७	६
एतच्छुक्रास्तादावपि कार्यम्	४२८	१२	पौषादिमासे महिष्यादीनां प्रसवे		
गुरुभार्गवयोरस्ते प्रथमारम्भो न			शान्तिः	४४८	४
कार्यः	४२८	१९	अर्धरात्रे निशीथे वा सदा गवां क्रन्द-		
अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्	४२९	३	ने पूर्ववच्छान्तिः	४४८	१०
वृद्धिश्राद्धे टीकायां विशेषः	४२९	२५	भाद्रकृष्णतृतीया (कज्जली) निर्णयः	४४८	१७
एतदधिमासे न कार्यम्	४२९	४	भाद्रकृष्णचतुर्थी (बहुला)		
याजुषाः पर्वणि कुर्युः	४३१	६	निर्णयः	४४८	१९
एतच्चापस्तम्बरौदयिकं ग्राह्यम्	४३१	७	अत्र गोपूजा यवान्नाशनं च	४४९	८
दोषसंयुक्ते पर्वणि उपाकर्मनिषेधः	४३१	१५	भाद्रकृष्णषष्ठी ढलषष्ठी निर्णयः	४४९	९
कर्मकालकथनम्	४३२	८	भाद्रकृष्णसप्तम्यां शीतलाव्रतनिर्णयः	४४९	१०
उपाकरणशब्दव्याख्या	४३९	९	अथ जन्माष्टमी निर्णयः	४४९	१२
उत्सर्जनशब्दव्याख्या	४३९	१४	अत्राष्टम्याः द्विःप्रकारत्वम्	४५०	५
वनस्थादिभिरपि-उपाकर्मोत्सर्जने			तत्र केवलाष्टमी	४५०	५
कार्ये	४४०	४	जयन्त्याख्याष्टमी	४५०	१६
पौषमासे उत्सर्जनं कार्यम्	४४१	४	अष्टम्यां गृध्रमांसादि भक्षणे पापम्	४५३	७
बौधायनतैत्तिरीयादीनामुत्सर्जने स-			कृष्णाष्टमीव्रताऽकरणे प्रायाश्चित्तम्	४५३	२२
मयनिर्देशः	४४२	४	व्रतकरणेऽशक्तिश्चेत्प्रतिनिधिः कार्यः	४५३	२६
ऋक्शाखीयानां परशाखया उपा-			जयन्त्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च	४५४	५
कर्मोत्सर्जनकरणे निषेधः	४४३	२१	अष्टम्यां रोहिणीयोगस्य भावत्वे-		
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्कर्षिपूजनम्	४४३	११	नाऽभावत्वेन कर्तव्यनिर्णयः	४५९	१
उपाकर्मण्युत्सर्गे चानध्यायः	४४४	२	अष्टमीजयन्त्योर्भेदकथनम्	४६२	२
अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति	४४४	३	रोहिणीराहिताया अष्टम्या चतु-		
श्रावणपौर्णमास्यां रक्षाबन्धन-			र्धात्वम्	४६७	१०
निर्णयः	४४४	७	तासु कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१
रक्षाबन्धनं भद्रायान्न कार्यम्	४४४	१८	रोहिणीसहिताया अष्टम्या अपि		
रक्षाबन्धनं प्रतिपद्युतायां पौर्णमा-			चतुर्धात्वम्	४६८	१२
स्यां न कार्यम्	४४५	३	अत्रापि कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१२
रक्षाबन्धनं भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेऽपि			पारणानिर्णयः	४७४	४
कार्यम्	४४५	१०	पारणासमयः	४७४	१२
रक्षाबन्धने मन्त्रः	४४५	१८	अष्टम्यां देवकीकृष्णादिप्रतिमा-		
अत्र हयग्रीवोत्पत्तिः	४४६	३	स्थापनम्	४७९	७
अत्र श्रवणाकर्म	४४६	७	अष्टविधाः प्रतिमाः	४८०	२
श्रवणाकर्मसर्ववलयोरकरणे प्रायाश्चि-			प्रतिमास्थापनात्पूर्वदिनैः नियमाः	४८०	३
त्तम्	४४६	२३	प्रतिमास्थापनस्य विशेषविधिः	४८०	५
श्रावणकृष्णाद्वितीयायामशून्यश-			मूलमन्त्रलक्षणम्	४८१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ प्रतिमास्थापनविधिः	४८१	३	अत्र प्रार्थनामन्त्रः	५१०	५
भाद्रमायां कुशग्रहणम्	४८९	७	वामनावतारनिमित्तोपवासः	५१०	९
रात्रौ सन्ध्योश्च कुशग्रहणविधिः	४८९	२६	अयमुपवास एकादश्यां कर्तव्यः	५११	४
शूद्रस्य दर्भानुद्धरणम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिः	५११	४
भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रव्रतनिर्णयः	४९०	२०	तत्र पूजाविधिः	५११	११
भाद्रशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रत- निर्णयः	४९०	८	पूजा मध्याह्ने कार्या	५१२	२१
द्वितीयायुक्तायामस्यां व्रतकरणे प्र- त्यवायः	४९१	५	अत्र दुग्धव्रतविधिः	५१२	२४
भाद्रशुक्ल(गणेश)चतुर्थीनिर्णयः	४९१	१३	दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यन्वेति विचारः	५१३	१
अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्	४९२	१४	भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतनिर्णयः	५१४	५
दर्शने सति तद्दोषशान्तये मन्त्रः	४९३	९	अगस्त्यार्घ्यः	५१५	७
अत्र टीकायां विशेषः	४९३	२१	अत्र पूजाविधिः	५१५	१९
भाद्रशुक्लपञ्चमी (ऋषिपञ्चमी) निर्णयः	४९३	११	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	५१५	२४
भाद्रशुक्लषष्ठीनिर्णयः	४९५	४	“अगस्त्यः खनमानः” इत्यादि ऋग्वेदीयमन्त्रकथनम्	५१६	२६
भाद्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्र- तनिर्णयः	४९६	४	अर्घ्यदानमन्त्रः	५१७	८
भाद्रशुक्लअष्टमी (दूर्वाष्टमी) निर्णयः	४९६	६	प्रतिग्रहमन्त्रः	५१७	११
इदमगस्त्योदये कन्याऽर्के च न कार्यम्	४९७	४	भाद्रपौर्णमास्यां श्राद्धम्	५१८	४
इदं ऋणां क्षीणां नित्यम्	४९८	६	नान्दीमुखश्राद्धम्	५१८	८
व्रतस्यास्य पूजाविधिः	४९८	१४	नान्दीमुखेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम्	५१८	२६
दूर्वायाः प्रार्थनामन्त्रः	४९९	४	भागवतलक्षणम्	५२०	२५
अत्रानभिपक्वात्रादेर्भक्षणम्	४९९	९	भागवतस्य दानविधिस्तत्फलञ्च (अथाश्विनमासः)	५२०	२५
भाद्रे अत्रिमासे सति अगस्त्योदया- दवाक् दूर्वाव्रतं कार्यम्	४९९	१२	कन्यासंक्रान्तिनिर्णयः	५२१	१
ज्येष्ठाव्रतविधिः	४९९	१६	अथ महालयः	५२१	२
तन्निर्णयः	४९९	१९	षोडशमहालयनिर्णयः	५२२	४
भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणायोगरहिता- यां पारणम्	५०१	१३	अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ	५२२	१३
अत्र विष्णुपरिवर्तनोत्सवः	५०२	१४	महालये विधवायाः पार्वणचतुष्टयम्	५२५	२१
विष्णोः प्रार्थनामन्त्रः	५०२	१५	विधवाया दर्शभाद्वे पुत्राभावे तद्वदेवाधिकारः	५२६	१४
अत्र शक्रध्वजोत्थापनम्	५०२	१८	अशक्तौ सत्यां विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यब्राह्मणद्वारा कारयेत्	५२६	६
श्रवणद्वादशीनिर्णयः	५०३	१	महालये वर्ज्यतिथिनक्षत्रादि	५२७	१
अगृहीतैकदशव्रतश्चेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवासः	५०७	९	अस्यापवादः	५२८	१४
अस्य पारणानिर्णयः	५०८	१	पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृ- न्महालयः कार्यः	५२९	४
अत्र पूजाविधिः	५०९	३	पक्षश्राद्धकरणेऽपि नन्दादिषु न पिण्डनिषेधः	५२९	१७

विषयानुक्रमः ।

१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विवाहव्रतचूडासु पिण्डदानादिनिषेधः	५३४	९
तस्यात्रापवादः	५३४	११
संन्यासिनां महालयः द्वादश्याम्	५३५	११
अत्र श्राद्धाकरणे गौणकालः	५३५	१५
कालातिक्रमे वृश्चिकपर्यन्तं गौ- णकालः	५३६	५
इदञ्च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यम्	५३७	१२
अथात्र देवताः	५३७	१६
अत्र विशेषः	५३९	३
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोदिष्टं कुर्यात्	५३९	६
संन्यस्तपितृकादौ विशेषः	५३९	१२
महालये पितृपरिग्रहनिर्णयः	५४०	९
अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्था	५४१	२
अशक्तौ सत्यां विशेषः	५४१	४
एकोद्दिष्टस्वरूपम्	५४२	८
अत्र पाणिहोमः	५४३	२
अत्र धूरिलोचनौ विश्वेदेवौ	५४३	७
पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः	५४३	८
महालयः संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यः	५४४	४
दर्शश्राद्धादि जीवत्पितृकेण पि- ण्डरहितं कार्यम्	५४५	८
महालये तर्पणनिर्णयः	५४६	७
निषिद्धदिनेऽपि तर्पणम्	५४६	१८
एतच्छ्राद्धं मलमासे न कार्यम्	५४६	२४
इदं नित्यकाम्याभ्यां द्विविधम्	५४७	६
महालयाकरणे दोषः	५४७	१०
महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	५४७	१२
“दुरो अश्वस्य” मन्त्रकथनम्	५४७	२१
भरणीश्राद्धम्	५४८	३
कपिलाषष्ठीविधिः	५४८	१०
तस्या निर्णयः	५४८	१७
कपिलाषष्ठ्याः पूजनविधिः	५४९	४
इयं चन्द्रषष्ठी तन्निर्णयश्च	५५०	९
अष्टम्यां माघ्यावर्षे श्राद्धम्	५५०	१६
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मी- व्रतम्	५५१	६
भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विनकृष्णा-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ष्टमीपर्यन्तं महालक्ष्मीयात्रा	५५१	२०
इयं चन्द्रोदयव्यापिनी	५५२	१४
अत्राष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफल- कम्	५५३	१८
नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम्	५५३	७
इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम्	५५४	५
अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यम्	५५५	६
अन्वष्टकाश्राद्धमनुपनीतेनापि कार्यम्	५५६	१
टीकायां विशेषः	५५६	२२
अन्वष्टकाश्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	५५७	८
अत्राशक्तावनुकल्पः	५५७	१६
अकरणे प्रायश्चित्तम्	५५१	२
प्रायश्चित्तपरिहारमन्त्रकथनम्	५५१	२०
द्वादश्यां संन्यासिनः श्राद्धम्	५५१	६
मघात्रयोदशी	५५२	१
अकुर्वतां दोषश्रवणादस्य नित्यत्वम्	५५२	११
एतच्छ्राद्धमविभक्तैरपि पृथक्कार्यम्	५५३	४
इयं गजच्छाया	५५३	९
श्राद्धमिदं पिण्डरहितं कार्यम्	५५६	४
इदं मलमासेऽपि कार्यम्	५५६	८
मघात्रयोदशी महालययुगादिश्रा- द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः	५७०	१
शस्त्रविषाद्यपघातविपन्नानां चतुर्द- श्यां श्राद्धम्	५७०	४
अत्र विशेषः	५७०	९
शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नि- यमः नतु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य	५७३	३
चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिना हते सति तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यम्	५७५	४
अमायां गजच्छायानिर्णयः	५७९	५
आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रेण मातामहस्य श्राद्धं कार्यम्	५८०	८
टीकायां विशेषः	५८०	२२
इयं संगव्यापिनी ग्राह्या	५८१	१
श्राद्धमिदं मलमासे न कार्यम्	५८१	६
मातामहश्राद्धं जीवत्पितृकेणैव कार्यम्	५८१	८

विषयः	प्रास्ताविकः	विवरणः	प्रास्ताविकः	विवरणः
आह्वानं संपन्नं कार्यं मन्त्रं कर्तव्यम्	५८२	१	आह्वानं संपन्नं कार्यं मन्त्रं कर्तव्यम्	५८३
जीवत्पितृकेण पिण्डरहितमेव कार्यम्	५८३	२	जीवत्पितृकेण पिण्डरहितमेव कार्यम्	५८४
अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रः			अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रः	५८५
रम्भानिर्णयः	५८४	३	रम्भानिर्णयः	५८६
तत्र पूजने अमायुक्ता प्रतिपदि			तत्र पूजने अमायुक्ता प्रतिपदि	५८७
षिद्धा	५८५	४	षिद्धा	५८८
दुर्गायाः पूजनसमयानिर्णयः	५८६	५	दुर्गायाः पूजनसमयानिर्णयः	५८९
सम्यक्स्वादिताभिनकरणाशक्तौ	५८७	६	सम्यक्स्वादिताभिनकरणाशक्तौ	५९०
अष्टम्यामर्धरात्रे पूजनकालम्	५८८	७	अष्टम्यामर्धरात्रे पूजनकालम्	५९१
प्रतिपद्युपवासादरात्रेपूजाविधयः	५८९	८	प्रतिपद्युपवासादरात्रेपूजाविधयः	५९२
किरातानी विना मन्त्रैर्नामसां पूजा	५९०	९	किरातानी विना मन्त्रैर्नामसां पूजा	५९३
पूजायाकोविध्यम्	५९१	१०	पूजायाकोविध्यम्	५९४
दुर्गार्चनं रात्रौ कार्यम्	५९२	११	दुर्गार्चनं रात्रौ कार्यम्	५९५
विभूत्यादिवृत्त्यागभूता भर्तृपत्न्याद्याः	५९३	१२	विभूत्यादिवृत्त्यागभूता भर्तृपत्न्याद्याः	५९६
यदा तु विभूत्यादयारंहरणं भवति			यदा तु विभूत्यादयारंहरणं भवति	५९७
पञ्च लभ्यते तदा कर्तव्यनिर्णयः	५९४	१३	पञ्च लभ्यते तदा कर्तव्यनिर्णयः	५९८
कलशस्थापनं रात्रौ न कार्यम्	५९५	१४	कलशस्थापनं रात्रौ न कार्यम्	५९९
कलशस्थापनविधिः	५९६	१५	कलशस्थापनविधिः	६००
पूजाविधिः	५९७	१६	पूजाविधिः	६०१
विंशतिपूजाविधिः	५९८	१७	विंशतिपूजाविधिः	६०२
कुम्भस्थप्रतिमायां पूजा कार्यः	५९९	१८	कुम्भस्थप्रतिमायां पूजा कार्यः	६०३
आचारावतारः कलशाः स्थापना	६००	१९	आचारावतारः कलशाः स्थापना	६०४
सर्वतोभद्रानिमर्णप्रकारः	६०१	२०	सर्वतोभद्रानिमर्णप्रकारः	६०५
तत्र देवतास्थापनकर्म	६०२	२१	तत्र देवतास्थापनकर्म	६०६
वैदिको नाममन्त्रो वा पू-			वैदिको नाममन्त्रो वा पू-	६०७
जाहोममन्त्रः	६०३	२२	जाहोममन्त्रः	६०८
अत्र कण्ठः	६०४	२३	अत्र कण्ठः	६०९
सर्वोषधयः	६०५	२४	सर्वोषधयः	६१०
पञ्च पल्लवाः	६०६	२५	पञ्च पल्लवाः	६११
सप्तमृदः	६०७	२६	सप्तमृदः	६१२
पञ्जरत्नानि	६०८	२७	पञ्जरत्नानि	६१३
आवाहनमन्त्रः	६०९	२८	आवाहनमन्त्रः	६१४
जपहोमादिमन्त्रः	६१०	२९	जपहोमादिमन्त्रः	६१५
अष्टशक्तयः	६११	३०	अष्टशक्तयः	६१६
अष्टादशभुजोपचण्डायाः ध्यानम्	६१२	३१	अष्टादशभुजोपचण्डायाः ध्यानम्	६१७
उपचण्डायाः प्रणाममन्त्रः	६१३	३२	उपचण्डायाः प्रणाममन्त्रः	६१८
षोडशभुजापचण्डायाः ध्यानम्	६१४	३३	षोडशभुजापचण्डायाः ध्यानम्	६१९
प्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः	६१५	३४	प्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः	६२०
चतुदशभुजापचण्डायाः ध्यानम्	६१६	३५	चतुदशभुजापचण्डायाः ध्यानम्	६२१
				६२२

विषयः	पृष्ठ सं. : पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठ सं. : पङ्क्त्यङ्काः
होमे विशेषः	६२१ ४	अथैवमस्तु कर्मविधिः	६२१ २
अथ बलिदानप्रकारः	६२२ ८	अथैव होमविधानम्	६२१ ३३
होमद्रव्यप्रमाणम्	६२३ २०	अथ यज्ञविधानम्	६२३ ३०
होमे तिष्ठो मुद्राः	६२८ ३३	अथ यज्ञदेवे यज्ञदेव्या यज्ञं कर्तव्यम्	६२८ ३०
अशक्तौ, ब्राह्मणेन च कर्माणि -		यज्ञाकारणं यज्ञविधानम्	६२८ ३
दिभिर्बलिदानम्	६२८ ११	अथैव होमः अथैव होमः	६२८ ३०
प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानम्	६२९ ९	होमो य	६२९ १०
कुण्डमण्डपगोरावपकत्वम्	६२९ १४	(अथ कार्तिकमासः)	
अष्टादशभुजालक्षणम्	६३४ २२	तुल्यधनं विनिर्णयः	६३४ ३
अष्टभुजालक्षणम्	६३५ १०	कार्तिकमासः कर्मविधिः	६३४ ३
सहस्रचण्डीविधानम्	६३६ ८	होमो देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३६ ३
नवरात्रपारणानिर्णयः	६३७ ११	होमो देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३७ ३
अष्टरात्रादिपञ्चाः	६३७ ११	यज्ञोपेता	६३७ ३
सप्तरात्रपञ्चः	६३७ ११	होमो देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३७ ३
पञ्चरात्रपञ्चः	६३७ ११	अथैव यज्ञः	६३७ ३
स्त्रीणां रजोदर्शने पारणानिर्णयः	६३९ १०	अथैव यज्ञः यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
दशम्या देवीविसर्जनविधिः	६३९ ११	कार्तिक	६३९ ३
तत्र देव्या उन्वापनमन्त्रः	६३९ ८	कार्तिके तुल्यधनं देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
जले प्रवाहकरणमन्त्रः	६३९ ११	तुल्यधनं देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
इयं विजयादशमी तन्निर्णयः	६३९ १	यज्ञोपेता यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
अथ शमीवृक्षार्चनम्	६३९ १	होमो देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
तत्र मन्त्रः	६३९ ४	कार्तिके देवा यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
पेशान्या स्थितशमीवृक्षार्चनम्	६३९ १४	यज्ञोपेता यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
शमीरहितदेशेऽप्यमन्तकार्चनम्	६३९ १	तत्र यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
तत्प्रार्थनामन्त्रः	६३९ ३	विष्णुभूर्भुवो देवा यज्ञोपेता	६३९ ३
राज्ञाऽपराजितार्चनं कार्यन्तद्विधिः	६३९ ४	कार्तिके कुण्डपञ्चाशत्यादिकं कार्यम्	६३९ ३
तत्रापराजिताप्रार्थना	६३९ १२	मासेष्वपराजिताप्रार्थना यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
अपराजिताधारणम्, तद्विधिः	६३९ १३	शिवविधिः	६३९ ३
तत्र बलयाभिमन्त्रणमन्त्रौ	६३९ ९	कार्तिके यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
दाक्षिणवाहो धारणमन्त्रौ	६३९ १२	कार्तिके यज्ञोपेता यज्ञोपेता	६३९ ३
विसर्जनमन्त्रः	६३९ १०	दद्यात्	६३९ ३
दशम्या बलिनीराजनम्	६३९ १	कार्तिके आकाशदीपदेवे तद्विधिः	६३९ ३
नीराजनं कृत्वा खञ्जरीटदर्शनम्	६३९ २	तत्र मन्त्रः	६३९ ३
खञ्जरीटनमस्कारमन्त्रः	६३९ २२	अपराजिते अन्यो मन्त्रः	६३९ ३
अस्य दर्शनफलानि	६४० ९	कार्तिककुण्डपञ्चतुर्थी (करकाष्टका)	६४० ३
आश्विनपूर्णिमानिर्णयः	६४० २	कार्तिककुण्डपञ्चदशी (मन्त्रः)	६४० ३
रात्रौ लक्ष्मीपूजनादिविधिः	६४० ५	यज्ञः) निर्णयः	६४० ३
नारिकेलोदकं पीत्वा खञ्जरीटनम्	६४१ ८	अथ गोपदानादिविधिः	६४१ ३
हारीतस्मृतौ तदुदकपाननिर्णयम्	६४१ ११	प्रार्थनामन्त्रः	६४१ ३
		प्रार्थनामन्त्रस्य व्यवस्थाः	६४१ ३

1. Introduction

[illegible]

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्यामेव विद्मेश्वरयात्रा	७३८	१०
अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनप्रकारः	७३९	८
तुलसीविवाहविधिः	७४१	१४
कार्तिकीपौर्णमासीनिर्णयः	७४३	२
अत्र योगविशेषः	७४३	२
अस्यां पञ्चकयोगः	७४३	१२
अस्यामेव मत्स्यावतारः	७४३	१९
अत्र त्रिपुरोत्सवः	७४४	१
अत्र वृषात्सर्गो गतिप्रशस्तः	७४४	८
अत्र कार्तिकेयदर्शनम्	७४४	११
(अथ मार्गशीर्षमासः)		
वृश्चिकसंक्रान्तिनिर्णयः	७४४	१६
कालभैरवाष्टमी तत्रोपवासादिविधिः	७४४	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजा- निर्णयः	७४६	१०
मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी (चम्पाषष्ठी) निर्णयः	७४७	४
इयमेव स्कन्दषष्ठी	७४७	१६
मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाच- मोचनीश्राद्धविधिः	७४८	६
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः	७४८	१२
मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका	७४९	१
अष्टकानिर्णयः	७४९	८
अष्टकापक्षे द्रव्यविधिः	७५०	२४
अत्र कामकालौ देवौ	७५१	७
इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ देवौ	७५१	८
अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	७५१	९
मलमासे सति निर्णयः	७५२	५
मार्गादिषु रविवारव्रतविधिः	७५२	९
(अथ पौषमासः)		
धनुःसंक्रान्तिनिर्णयः	७५३	५
पौषशुक्लाष्टम्यां योगविशेषेण जप- होमादिविधिः	७५३	१२
अत्रैव रोहिण्यार्शयोगे विशेषः	७५३	१५
पौषशुक्लैकादशी मन्त्रादिः	७५३	१६
पौषपौर्णमासी	७५३	१७
अर्धेदयनिर्णयः	७५३	१९
अत्र दातादिविशेष उक्तः	७५५	८
तत्र विधिः	७५६	३
तत्र मन्त्रः	७५६	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ माघमासः)		
माघस्नानविधिः	७५६	१७
अत्र प्रातःस्नानस्यैव कर्तव्यता	७५६	१८
अत्र हाविष्यब्रह्मचर्यपालने महाफलम्	७५६	१९
स्नानारम्भसमाप्तिकालनिर्णयः	७५६	२२
अत्राधिकारी	७५७	१२
अशक्तौ उष्णोदकस्नानम्	७५७	१८
शक्तौ तन्निषेधः	७५७	१९
अत्र विष्णुपूजाविधिः	७५७	२१
मूलकभक्षणदाननिषेधः	७५७	२३
तद्गुणै चान्द्रायणव्रतमाचरेत्	७५७	२४
अस्मिन्मलमासे स्नानादिनिर्णयः	७५८	२
मासोपवासचान्द्रायणादीनां मलमा- से एव समापनम्	७५८	४
माघस्नाने मन्त्रः	७५८	१०
प्रत्यहं मन्त्रः	७५८	१३
सूर्यार्घ्याणां प्रत्यहं दातव्यता	७५८	१८
तस्य मन्त्रः	७५८	१९
स्नानकालः सूर्योदयः	७५८	२१
अरुणोदयस्यापि स्नानकालत्वम्	७५९	९
तत्र उत्तममध्यमादिभेदाः	७५९	१५
तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७५९	१७
यत्र कुत्रापि प्रयागस्मरणेन स्ना- ने गङ्गास्नानफलम्	७६०	५
माघस्नानं काम्यं नित्यकाम्यं वा	७६०	११
सम्पूर्णमाघस्नानाशक्तौ दिनत्रयमेक- दिनं वा स्नायात्	७६०	१२
तत्रापि प्रयागे महाफलम्	७६०	१६
दिनत्रयानिर्णयः	७६०	१९
तीर्थभावे तडागादौ स्नानम्	७६१	१८
स्नानानन्तरं अर्घ्यादिदानादि वाह्निसेवननिषेधः	७६१	२४
स्नानानन्तरं तिलदानादि	७६१	७
अशक्तस्य ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा	७६२	१
स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७६२	३
प्रयागासम्भवे काश्यां दशाश्वमेधो- त्तरस्थप्रयागतीर्थे स्नानम्	७६२	६
स्नानोत्तरकृत्यम्	७६२	११
अत्र भोज्यकम्बलादिदानम्	७६२	१४

विषयानुक्रमः ।

२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र व्रतोद्यापनम्	७६३	११	जीवत्पितृकस्याप्येतत्तर्पणविधानम्	७७४	१०
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७६३	१८	एतदपसव्येन कार्यम्	७७५	३
प्रसङ्गात् सर्वसंक्रान्तिपुण्यकालः	७६४	२०	अत्र श्राद्धं काम्यम्, तर्पणं नित्यम्	७७५	४
मकरे दानविशेषः	७६६	१५	तर्पणं ब्राह्मणैः सव्येन, इतरैर-		
अत्र रात्रावपि श्राद्धमुक्तम्	७६७	३	पसव्येन	७७६	२०
माघामायाम् अर्धोदयः	७६७	४	माघशुक्लद्वादशी भीष्मद्वादशी	७७६	१
माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणविधिः	७६७	५	माघशुक्लैकादशी भीष्मैकादशी	७७६	२२
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी	७६७	८	इयं पूर्वयुता	७७६	४
तस्यां दुण्ठिपूजनादि	७६७	९	परविद्धेयं ग्राह्या	७७६	२६
तिलप्राशनादिविशेषः	७६८	१६	माघीपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७७६	५
इयमेव कुन्दचतुर्थी	७६७	१४	अस्या एव महामाघीत्वम्	७७६	६
तस्याः कालनिर्णयः	७६८	१	इयं प्रयागेऽतिप्रशस्ता	७७७	१५
टीकायां विशेषः	७६८	२१	अस्यां तिलपात्रादिदानविधिः	७७७	७
माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी	७६८	५	तत्तद्दानमन्त्राः	७७७	१८
तत्र श्रीपूजा कार्या कृष्णपूजा च	७६८	२४	माध्यष्टकानिर्णयः	७७७	८
चैत्रशुक्लीयेयमिति मतान्तरम्	७६८	८	(अथ फाल्गुनमासः)		
माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी	७६८	१०	कुम्भसंक्रान्तिः	७७८	४
अस्याः कालः	७६८	१०	सीताष्टमी	७७८	६
अस्याः प्रयागे माहात्म्यविशेषः	७६८	१५	महाशिवरात्रिव्रतनिर्णयः	७७८	११
अत्र विधिर्भाविष्ये	७७०	६	रविभौमसोमवारयुतश्चाति-		
अस्यां चन्दनलिखितपत्रपूजा	७७०	१५	प्रशस्तम्	७८३	३
अस्यां स्नानमन्त्रः	७७१	३	अत्र कृत्तिवासेश्वरपूजनम्	७८३	५
अर्घ्यमन्त्रः	७७१	१५	शिवरात्रिपारणानिर्णयः	७८३	८
अर्घ्यस्य अष्टाङ्गविधित्वम्	७७२	२०	इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेत्युक्तम्	७८५	१०
अर्घ्यदानप्रारम्भः	७७२	२४	व्रतलक्षणम्	७८६	१५
अर्घ्यदानमन्त्रनिर्देशः	७७२	२६	तद्धि चतुर्दशाब्दं कर्तव्यम्	७८८	९
अर्घ्यदानप्रकाराः	७७३	१७	अस्यां व्रतारम्भो हेमाद्रौ	७८८	१३
अर्घ्य-अर्घिण्यादिभेदाः	७७३	२६	उद्यापनविधिः	७८८	१७
साष्टाङ्गनमस्कारविधानम्	७७५	१४	अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः	७८८	२०
तेषां लक्षणम्	७७५	१५	माघामावास्या युगादिः	७९१	१
अत्र तिलपिष्टादिदानविधिः	७७२	८	अत्र विशेषयोगे श्राद्धेन पितॄणां		
दानमन्त्रः	७७२	१३	तृप्तेरानन्त्यम्	७९१	४
अस्यां मन्वादित्वमपि	७७३	२	गोविन्दद्वादशीनिर्णयः	७९१	१५
तत्र कालनिर्णयः	७७३	२	होलिकानिर्णयः	७९२	१
माघे मलमासे मासद्वयेऽपि मन्वा-			भद्रानिर्णयः	७९३	११
दिनिमित्तं श्राद्धं कुर्यात्	७७३	३	अत्र चन्द्रग्रहणे निर्णयः	७९६	३
माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी	७७३	७	होलिकापूजामन्त्रः	७९६	१५
तस्यां भीष्मतर्पणश्राद्धयोः कर्तव्यता	७७३	८	मलमासे सति निर्णयः	७९७	६
तर्पणमन्त्रः	७७४	४	इयं मन्वादिः	७९७	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र गोविन्ददोलोत्सवः	७९७	७	अत्र विशेषः	७९८	७
होलिकार्थं काष्ठस्तेयं कर्तव्यम्	७९७	११	होलिकाविभूतिवन्दनम्	७९८	१५
चाण्डालसूतिकोगेहाच्छिशुहारित-			तत्र मन्त्रः	७९८	१७
वह्निना होलिकोद्दीपनम्	७९७	१४	आम्रकुसुमप्राशनविधिः	७९८	१९
अत्र लिङ्गभगाङ्कितशब्दकथनं			तत्र मन्त्रः	७९९	३
कर्तव्यम्	७९७	२२	चैत्रामावास्या मन्वादिः	७९९	६
वसन्तोत्सवनिर्णयः	७९८	१	ग्रन्थकर्तुरभ्यर्थना	७९९	८

इति द्वितीपरिच्छेदानुक्रमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गर्भाधानम्	८०१	७	प्रथमरजोदर्शने भुवनेश्वरीशा-		
तत्र प्रथमरजोदर्शने तिथिनक्षत्रा-			न्तिविधानम्	८०४	८
दिकलम्	८०१	११	प्रथमरजोदर्शने गोदानविधानम्	८०६	२३
हस्ते संमार्जन्यादिदधाना प्रथम-			प्रथमरजोदर्शने अनडुद्दानविधानम्	८०६	२४
तुमतीचेत् कुलटा भवति	८०१	१६	प्रथमरजोदर्शने ब्राह्मणभोजनवि-		
तल्पोपभोगे भाग्यवती	८०१	१८	धानम्	८०६	२५
पूर्वाण्हादिकालफलम्	८०१	२१	प्रथमतो स्मृतिचन्द्रिकायां कृत्य-		
ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	विशेषः	८०८	२
विष्ट्यां प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	यदि प्रथमरजोदर्शनं दुष्टमासा-		
प्रथमरजोदर्शने रव्यादिवारफलम्	८०२	१	दौ, तदा अयमाचारो द्वितीयर-		
प्रथमरजोदर्शने दसर्क्षादिफलम्	८०२	७	जोदर्शने इति केचित्	८०८	२६
प्रथमरजोदर्शने शुभराशयः	८०२	१६	द्वितीयान्यतुषु रजस्वलाया अञ्ज-		
श्वेतादिषण्मृतायां प्रथमरजोद-			नाभ्यङ्गादिनिषेधः	८०८	८
र्शने शुभाशुभफलम्	८०२	२९	प्रथमरजोदर्शने द्वित्रायशुभसंनि-		
प्रथमरजोदर्शने समविषमरक्त-			पाते आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि-		
बिन्दुफलम्	८०२	२३	बोध्यम्	८०८	२४
दुष्टरजोदर्शने शुद्धरजोदर्शनं या-			प्रथमतोः पूर्वं स्त्रीगमननिषेधः	८०९	३
वत् स्त्रीसंसर्गो वज्र्यः	८०३	२	आकुलस्य पुरुषस्य गौर्यवस्थायाः		
दुष्टरजोदर्शने शान्तिविधानम्	८०३	३	पत्न्या गमनविधानम्	८०९	८
प्रथमरजोदर्शने मासादिकलम्	८०३	७	अन्यथा वीर्यपाते दोषः	८०९	९
प्रथमरजोदर्शने तत्तद्देशफलम्	८०३	१८	ऋतुमत्याः त्रिरात्रपर्यन्तं स्वमुख-		
प्रथमरजोदर्शने लग्नफलम्	८०३	२४	प्रदर्शनस्ववाक्यप्रावणनिषेधः	८०९	१८
प्रथमरजोदर्शने विष्कम्भादियोग-			रजस्वलास्नानविधानम्	८०९	२०
फलम्	८०४	१	ऋतौ गमनविधानम्	८०९	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनृतावपि गमनम्	८१०	२
दिवागमननिषेधः	८१०	४
दिवागमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
खरोष्ट्र्याने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
नग्नस्नाने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
नग्नेन भुक्ते प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
दिवाभैथुने अन्यत् प्रायश्चित्तम्	८१०	९
नग्नपरस्त्रीदर्शने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	१०
ऋतावगमने पापमाह	८१०	१८
सकामां भार्यामनृतावभ्युपेयात्	८१०	२३
ऋतौ रात्रिसंख्या	८११	१
तत्र निन्या रात्रयः	८११	२
तत्र तिथ्यादीनाह	८११	७
रजस्वलायास्त्रिरात्रं चाण्डाल्यादिभेदाः	८११	२४
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्	८१२	१४
समविषमरात्रिफलम्	८१२	४
टीकायां विशेषः	८१२	२४
चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	८१३	९
रजस्वलायाश्चतुर्थदिने स्नानेन गर्भाधानयोग्यता	८१३	२०
चतुर्थदिवसे गमनविकल्पः	८१४	२
भौतिकर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि अधिकारः	८१४	१५
रजसि निवृत्ते एव रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि स्नानम्, नतु रजसि अनिवृत्ते	८१४	४
टीकायां विशेषः	८१४	२३
सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम्	८१४	७
एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनं कार्यम्	८१४	८
श्राद्धादौ स्त्रीगमने निर्णयः	८१४	११
अनेकभार्यस्यर्तुयौगपये गमननिर्णयः	८१६	३
गमनात्पूर्वं योनिं स्पृष्ट्वा 'विष्णु-योनिं' इति सूक्तजपविधानम्	८१६	६
ऋतावगमने दोषः	८१६	९
स्त्रीणामप्यृतावगमने दोषः	८१६	१९
ऋतावगमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१६	२३
भर्तुरवमाने स्त्रियाः प्रायश्चित्तविशेषः	८१७	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गमनावधिः	८१७	१५
परमावधिः	८१७	२३
व्याधितादेः पत्युः ऋतावगमनेऽपि दोषाभावः	८१७	१२
गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तम्	८१७	३
अत्र मलमासशुक्रास्तादिनिर्णयः	८१७	७
स्त्रीगमने शुद्धिमाह	८१७	११
टीकायां विशेषः	८१८	६
गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः	८१८	१७
गृह्याग्निनाशे व्यवस्था	८१८	२१
प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम्, द्रव्यदानविधानं च	८१८	२२
अर्धाधानिनो द्रव्यदाननिषेधः	८१९	१०
सर्वाधानिनः प्रायश्चित्तस्यापि निषेधः	८१९	११
द्विभार्यव्यवस्था	८१९	१४
रत्यनन्तरं स्त्रीणां स्नानानावश्यकता	८१९	२
रात्रौ रजसि जननादौ च पूर्वोक्त-रदिननिर्णयः	८१९	१
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनस्नानानन्तरं अपूर्णकाले पुनः रजोदर्शने अशुचित्वनिर्णयः	८१९	५
कालज-द्रव्यजादिरजोभेदाः	८२०	१६
रोगजरजोदर्शने आशौचनिर्णयः	८२०	१०
रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	८२१	९
तत्रासवर्णानां स्पर्शे विशेषः	८२२	१
सवर्णसपत्नीविषये स्नानमात्रम्	८२२	७
अकामतःस्पर्शे व्यवस्था	८२३	२
टीकायां विशेषः	८२३	११
रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शे व्यवस्था	८२४	१७
प्रसङ्गात् अन्त्यजपरिगणनम्	८२५	१४
रजस्वलायाः शुनःस्पर्शे व्यवस्था	८२६	१
टीकायां विशेषः	८२६	८
भुञ्जानाया रजस्वलायाश्चाण्डालादिस्पर्शे विशेषः	८२६	२
रजस्वलाया उच्छिष्टस्पर्शे व्यवस्था	८२७	१
टीकायां विशेषः	८२७	४
रजस्वलायाश्चाण्डालेन सह एकवृक्षारोहणे प्रायश्चित्तम्	८२७	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भोजनकाले अन्यां रजस्वलां दृ-		
ष्ट्वा रजस्वलाया भोजने व्यवस्था	८२७	२१
भोजनकाले चण्डालदर्शने विशेषः	८२७	२४
रजस्वलाश्वादिदर्शने व्यवस्था	८२८	२
रजस्वलाया आशौचिस्पर्श	८२८	६
रजस्वलाया आशौचिं स्पृष्ट्वा		
भोजने विशेषः	८२८	९
आशौचिं स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्र-		
जोदर्शने	८२८	११
रजस्वलायाः शावाशौचप्रसक्तौ		
व्यवस्था	८२८	१४
सूतिकां स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्रजो-		
दर्शने स्नानविधिः	८२९	१
रजस्वलास्नानविधानम्	८२९	६
ज्वरवत्या रजस्वलायाः स्नाने		
व्यवस्था	८२९	१२
रजसोऽज्ञाने सति विचारः	८३०	३
गर्भाधानहोमादीनि सर्वकर्माणि		
विष्णोरर्पयेत्	८३०	१९
उच्छिष्टाया द्विजाते रजोदर्शने		
व्यवस्था	८३१	२
अथ पुंसवनम्	८३१	४
तत्र पुंसवनकालनिर्णयः	८३१	५
टीकायां विशेषः	८३१	९
पुंसवनकर्तृनिर्णयः	८३२	६
पुंसवन्नाणि	८३३	६
पुंसवने तिथ्यादिनिर्णयः	८३३	१३
टीकायां विशेषः	८३३	२१
अनवलोभनकालनिर्णयः	८३३	१९
अथ सीमन्तोन्नयनविधिः	८३४	१
तत्र सीमन्तोन्नयनकालनिर्णयः	८३४	१
विष्णुबलिकालनिर्णयः	८३४	१२
सीमन्ते वारादिनिर्णयः	८३५	१
अमावास्यायां पितृमरणतिथौ च		
सीमन्तोन्नयननिषेधः	८३५	५
सकृदेव सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३५	११
प्रतिगर्भं वा सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३६	३
सीमन्तोन्नयनाभावे व्यवस्था	८३६	१०
सीमन्तोन्नयने भोजने प्रायश्चित्त-		
विधानम्	८३६	३२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ गर्भिणीतत्पतिनियमाः	८३८	२
तत्रादौ गर्भिण्याः सामिषभोज-		
ननिषेधः	८३८	३
गर्भिण्याः अङ्गारभस्मास्थिकपा-		
लचुल्लीशूर्पादिकेषूपवेशननिषेधः	८३८	५
गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेधः	८३८	१०
गर्भिणी भूमिं अङ्गारभूत्या नखै-		
र्न लिखेत्	८३८	११
गर्भिण्या वपुर्भङ्गनिषेधः	८३८	१२
गर्भिणी मुक्तकेशी विवशा वा		
न भवेत्	८३९	१
गर्भिण्याः संध्याकाले भोजनश-		
यननिषेधः	८३९	२
गर्भिण्याः अमङ्गलवाक्योच्चारण-		
निषेधः	८३९	३
गर्भिण्याः शून्यगृहे वृक्षतले च		
वासनिषेधः	८३९	४
गर्भिण्याः कट्वादिभक्षणनिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या अत्युष्णभोजननिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या आयासव्यवायनिषेधः	८३९	७
गर्भिण्याः सर्वदा शयालुत्वनिषेधः	८४०	२०
गर्भिण्याः खट्वाछायाभ्रयणनिषेधः	८४०	२०
गर्भिणी उत्तराशिरा अधःशिरा वा		
न शयीत	८४०	२१
गर्भिणी वस्त्रहीना उद्विग्ना वा		
न शयीत	८४०	२२
गर्भिणी आर्द्रावरणा न शयीत	८४०	२२
गर्भिणीपत्युः मुण्डन-पिण्डदानादि-		
निषेधः	८४०	९
गर्भिणीपत्युः समुद्रजले स्नाननिषेधः	८४०	३
गर्भिणीपत्युः नखकेशादिकर्तननिषेधः	८४०	३
गर्भिण्याः कुञ्जराश्वादिप्वारोहण-		
निषेधः	८४०	१५
गर्भिण्याः व्यायाम-शीघ्रगमन-		
शकटारोहणनिषेधः	८४०	१६
गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेधः	८४१	१
गर्भिण्या व्यवसाय-दिवानिशनिषेधः	८४१	२
गर्भिण्याः हरिद्राकुङ्कुमादि-माङ्गल्या-		
भरण-केशसंस्कारादिवर्जननिषेधः	८४१	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गर्भिण्याश्चतुर्थषष्ठाष्टममासेषु		
यात्रानिषेधः	८४१	९
गर्भिण्या आषाढे विशेषतो यात्रानिषेधः	८४१	१०
गर्भिण्याः प्रियमवश्यं कर्तव्यम्	८४१	१२
गर्भिणीपत्युः वपन-मैथुन-तीर्थगम- ननिषेधः	८४१	१५
गर्भिणीपत्युः सप्तममासादूर्ध्वं श्राद्ध- भोजननिषेधः	८४१	१६
गर्भिणीपत्युः शवानुगमन-नखकृ- न्तननिषेधः	८४१	१९
गर्भिणीपत्युर्युद्धादि-वास्तुकरण-अ- तिदूरगमननिषेधः	८४१	२०
गर्भिणीपत्युरुद्धाह-औपनयन-समुद्रा- वगाहननिषेधः	८४१	२१
तत्करणे आयुःक्षयो भवति	८४२	१
गर्भिणीपत्युः दहन-गिरि-नावा- रोहणनिषेधः	८४२	३
गर्भिणीपत्युः समुद्रयान-मृतवाहन- गयादितीर्थकरण-यागादि- निषेधः	८४२	६
गर्भिणीपत्युः क्षुरकर्मनिषेधः	८४२	३, ७
अथ रोहिण्यादिशुभयोगे सूति- कागृहप्रवेशविधानम्	८४२	१२
शुभयोगासम्भवे प्रसूतिकाले सद्य एव प्रवेशविधानम्	८४२	१७
सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां दिशि कार्यम्	८४२	१८
सूतिकागृहप्रवेशे प्रागादिद्वार- विचारः	८४२	२३
सूतिकागृहप्रवेशकाले गोब्रा- ह्मणादिपूजाविधिः	८४२	२४
परण्डमूलचूर्णानुलेपनविधिः	८४२	२५
प्रसूतिगृहे आवश्यकताः पदार्थाः	८४२	२१
प्रसूतिकाले 'प्रमन्दिने' इति मन्त्र- जपविधिः	८४३	७
प्रसूतिकाले नारी मनसा इन्द्रं ध्यायेत्	८४३	८
प्रसूतिकाले नार्याः 'विजिहीष्वं वनस्पते' इति मन्त्रोदकपानवि- धानम्	८४३	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महिषीदुग्धमिश्रितैरण्डतैलपान-		
विधिः	८४३	१०
पानमन्त्रः	८४३	११
सन्तानोत्पत्त्यनन्तरं पितुः स्नानविधिः	८४३	४
इदञ्च स्नानं शीताद्भिः कार्यम्	८४३	२३
इदं स्नानं रात्रावपि कार्यम्	८४३	२५
सूतिकायाः दशाहेन तत्पत्युः स्नानमात्रेण स्पृश्यता	८४४	५
जातकर्मविधिस्तत्कालश्च	८४४	२
नाडीच्छेदानन्तरं आशौचम्	८४४	६
नाडीच्छेदात् प्रागेव दानप्रतिग्रहौ कार्यौ	८४४	८
प्रतिग्रहे कृतान्नभक्षणनिषेधः	८४४	१२
भक्षणे प्रायश्चित्तविधिः	८४४	१३
दानं रात्रावपि कार्यम्	८४४	१५
तत्र सुवर्णादिदानविधिः	८४५	१६
नाडीच्छेदात्प्राक् जातकर्माभावे सूतकानन्तरं तत्कार्यम्	८४५	३
अत्र वृद्धिश्राद्धं नाभिच्छेदात्प्रा- कार्यम्	८४५	५
वृद्धिश्राद्धं रात्रावपि कार्यम्	८४५	९
नपुंसकस्य जातकर्मनिषेधः	८४६	१६
अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा का- र्यम्, न तु पक्वान्नेन	८४५	१६
हेमाद्रिमते आमिनापि श्राद्धनिषेधः	८४६	४
टीकायामामश्राद्धस्यैव कर्तव्यता	८४६	१८
एतच्च श्राद्धं जननाशौचे मरणा- शौचे च कार्यम्	८४६	६
अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकम्, हेम- श्राद्धं तु काम्यमित्येकै	८४६	२०
अन्येषां मते हेमश्राद्धमेव नैमि- त्तिकं, तदसंभवे आमश्राद्धम्	८४६	२१
नैमित्तिकक्रममाह	८४६	२२
केषांचिन्मते आशौचानन्तरं जा- तकर्म कार्यम्	८४६	११
स्मृत्यर्थसारे विकल्प उक्तः	८४६	१३
मृदादिनक्षत्रेष्वेव जातकर्मवि- धानम्	८४७	१
मृदादीनां लक्षणम्	८४७	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पितरि ग्रामान्तरगते संन्यस्तादौ वा पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्र- मेण जातकर्म कुर्यात्	८४७	८
दीक्षितस्य दीक्षाकाले जातकर्म- व्यवस्था	८४७	१७
कर्तुरस्वास्थ्यदिना अतिक्रान्ते कर्मणि व्यवस्था	८४७	२०
महारोगार्तस्य जातकर्मकरणनिषेधः तत्र व्यवस्था	८४७	२३
मुख्यकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं ज्ञेयम्	८४८	४
जातकर्मानन्तरं कर्तव्यमाह अथ जन्मनि दुष्टकालाः	८४८	१९
पित्राद्यरिष्टसूचककाले जन्मनि गोमुखप्रसवाख्यशान्तिविधानम्	८५०	१२
तिथिगण्डादिभेदेन अनडुहादिदा- नविधानम्	८५०	११
उत्तरादिनक्षत्रभेदेन तिलपात्रा- दिदानविधानम्	८५१	२
उत्तरादौ नक्षत्रे शान्तिविधानम्	८५१	४
जन्मनि आश्लेषानक्षत्रफलम्	८५१	६
जन्मनि ज्येष्ठाफलम्	८५२	३
जन्मनि मूलफलम्	८५२	९
जन्मनि अभुक्तमूलफलम्	८५२	१५
कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्	८५२	१९
अथ मूलवृक्षः	८५२	२३
अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्	८५३	७
दुष्टनक्षत्राणां कियत्कालपर्यन्तं दो- ष इत्यस्य निर्णयः	८५४	२१
जन्मनि व्यतीपातादिदुष्टयोगफलम्	८५५	३
दुष्टयोगे जन्मनि शान्तिविधानम्	८५५	१४
प्रसङ्गात् सिनीवालयादिनिर्णयः	८५५	१९
कृष्णचतुर्दश्यां जन्मनि तत्तत्का- लफलम्	८५५	१३
अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोषः	८५६	५
ग्रहणकाले प्रसूतौ दोषः	८५६	१२
तत्र शान्तिः	८५७	१५
अकालप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	८
कालातीतप्रजासु व्यवस्था	८५७	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विकृतप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
युग्मप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
अमानुष-अमुण्डोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१०
हीनाङ्ग-अधिकाङ्गोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	११
पशुपक्षिसरीसृपोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१२
एतेषु देशानिष्कासनविधानम्, शा- न्तिविधानं च	८५७	१४
प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द- न्तोत्पत्तौ प्रथममुपरिदन्तोत्पत्तौ दन्तेन सह जन्मनि वा पितृमा- तृनाशो धननाशः स्वनाशश्च भवति	८५७	१६
विषनाडीषु जन्मनि पितृमातृ- धनस्वनाशो भवति	८५७	२४
प्रसङ्गात् विषघटीनिरूपणम्	८५७	२६
दोषवारणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८	३
पूर्वमुपरि दन्तोत्पत्तौ दोषनिरूपणम्	८५८	१६
तद्दोषवारणार्थं शान्तिविधानम्	८५८	१८
तत्र मन्त्रः	८५९	३
जन्मकाले गण्डान्तनामनिर्देशाः	८६०	१२
तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८६०	१८
अथ यमघण्टकः	८६०	२२
अथ त्रिकप्रसवशान्तिः	८६०	१
बालकजन्मदिनतः षष्ठ्यां रात्रौ जागरणविधिः	८६१	१६
बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं न भवति	८६१	२१
वैद्यव्रात्यद्विजातीनां खड्गे राका- दिचतसृकन्यानां पूजाविधानम्	८६२	३
अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः	८६२	७
अपुत्रस्य मृतपुत्रस्य च दत्तपुत्रप- रिग्रहविधानम्	८६२	८
वन्ध्याया दत्तपुत्रपरिग्रहाधिकारः	८६२	१२
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातृप्रतिग्रहीत्रो- रुल्लेखः	८६२	१४
ध्यामुष्यायणे उल्लेखाविशेषः	८६२	१९
तत्र उभयोरपि गणेशार्चननान्दी- श्राद्धान्तं कर्तव्यम्	८६३	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दत्तपुत्रपरिग्रहे आचार्याय वासो-			सस्यैव सर्वधनलाभः	८८४	२५
द्वयकुण्डलोष्णीषाङ्गुलीयकदान-			ब्राह्मणादिवर्णानां दत्तकप्रतिग्रहे		
विधानम्	८६३	१	सपिण्डसगोत्रादिनिर्णयः	८८५	७
दत्तपुत्रपरिग्रहे सबन्धुब्राह्मणभोज-			सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रादौ क्रमेण सु-		
नविधिः	८६३	२	ख्यत्वम्	८८५	१९
दत्तपुत्रपरिग्रहे अन्वाधानादि का-			एकगोत्रासपिण्डाभ्यां प्रतिगृही-		
र्यम्	८६३	३	तयोः असपिण्डभिन्नाभिन्नगोत्र-		
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातुः समक्षं गत्वा			जयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं वि-		
पुत्रयाचनविधिः	८६३	४	वाहनिर्णयः	८८६	८
तत्र दातुर्दानविधिः	८६३	५	दत्तक(पुत्र)मरणे आशौचनिर्णयः	८८७	१
व्यासुष्यायणे दातुः 'न मम' इत्ये-			पालकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	२
तत्कथननिषेधः	८६४	१०	जनकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	३
सजातीयपुत्रस्यैव परिग्रहाविधिः	८६५	१५	ब्राह्मणादिवर्णत्रये दौहित्रभागिने-		
पुत्रदाने मातृपित्रोरेवाधिकारः	८६५	२१	ययोः दत्तकप्रतिग्रहनिषेधः	८८७	७
आपद्येव पुत्रो दातव्यः	८६६	६	शूद्रेण दौहित्रो भागिनेय एव वा		
अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः	८६७	१९	प्रतिग्राह्यः	८८७	२३
उभयोर्जीविनोः पत्युरपि पत्न्यनुम-			ब्राह्मणादिवर्णत्रये मातृष्वसृसुतप्र-		
त्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च	८६८	५	तिग्रहनिषेधः	८८८	११
अत्यन्तापदि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि	८६८	६	दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्यु-		
पत्न्यास्तु पत्यनुमत्यैव दातृत्वम्,			रेवाधिकार इत्यन्ये	८८८	१२
पत्यौ मृते तु स्वातन्त्र्यम्	८६८	१, ७	दौहित्रभागिनेयाभावे अन्योऽपि		
दत्तप्रतिग्रहे सवर्णासवर्णादिविचारः	८७३	६	शूद्रेण प्रतिग्राह्य इति भट्टाः	८८८	२५
स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकविचारः	८७०	२	ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ		
स्त्रीशूद्रकर्तृकहोमे विशेषः	८७०	२	ग्राह्यौ, बाधकाभावात् इति		
एकभ्रातुः पुत्रसत्त्वे द्वितीयभ्रातुः			च भट्टाः	८८९	९
पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः,			दत्ताद्यादीनां पुत्रत्वविचारः	८८९	२
भ्रातृपुत्रेणैव तस्य पु-			दत्तकादिकर्तृकभ्राज्जादौ पित्रादि-		
त्रित्वात् इति कोचित्	८७९	६	निर्णयः	८९३	२४
औरस इव दत्तकोऽपि पित्राद्या-			प्रसङ्गात् व्यासुष्यायणलक्षणम्	८९६	२०
ज्ञापालनपित्रादिश्राद्धादि कुर्यात्	८८४	४	दत्तकविवाहे सपिण्डादिविचारः	८९५	९
दत्तप्रतिग्रहानन्तरम् औरसोत्प-			क्रीतकन्यानिर्णयः	८९८	१६
चौ चतुर्थींशं दत्तको गृह्णीयात्	८८४	८	कृत्रिमकन्यानिर्णयः	८९६	२३
जातकर्मादिसंस्कृतस्तु समांशं गृ-			अपाविद्धकन्यानिर्णयः	८९६	२६
ह्णीयात्	८८४	२२	अथ पुत्रादिदानविचारः	८९९	१
प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानादिसं-			अथ यमलसंस्कारे ज्येष्ठकनिष्ठ-		
स्काराभावे विवाहमात्रलाभः, न			विचारः	९०३	२
तु अन्यधनलाभः	८८४	२३	अथ स्मृतिकासनानम्	९०३	२१
यदि प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानं न			अथ नामकर्मकालाः	९०४	१
कृतं, किन्तु जातकर्माद्युपनय-					
नान्तसंस्कारः कृतः, तदा और-					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नामकर्मणि ब्राह्मणादिवर्णभेदात्		
कालभेदः	९०४	१२
नामकर्मणि दुष्टकालाः	९०४	११
ब्राह्मणस्य शर्मन्तं नाम कार्यम्	९०५	७
क्षत्रियस्य वर्मन्तं कार्यम्	९०५	७
वैश्यस्य धनसंयुतं कार्यम्	९०५	८
शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं कार्यम्	९०५	८
मासनाम गुरुनाम च दद्यात्	९०५	१३
मासभेदात् कृष्णादिनामकरणं कुर्यात्	९०५	११
कालातिक्रमे व्यवस्था	९०५	१८
नामकर्मणि पूर्वाण्डमध्यान्धौ क्रमेण उत्तममध्यमौ	९०५	२५
अपराण्डं रात्रिं च नामकर्मणि वर्जयेत्	९०५	२६
मासनामकरणानन्तरं नाक्षत्रं नाम कृत्वा व्यावहारिकं नाम कार्यम्	९०६	१२
नामकर्मणि संकल्पाविचारः	९०६	१३
कर्तुः पित्रोर्नामकरणं प्रशस्तम्	९०६	२३
नामकरणे नाम्नोऽक्षराविचारः	९०७	३
तत्र द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषव- दायन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृ- दन्तं कुर्यात्	९०७	३
तद्धितम् अयुग्माक्षरम् ईकारा- न्तं च न कुर्यात्	९०७	४
तद्धितादित्रयं स्त्रियै प्रशस्तम्	९०७	४
घोषवतां परिगणनम्	९०७	५
अन्तस्थानां परिगणनम्	९०७	६
दीर्घाभिनिष्ठानार्थः	९०७	७
विसर्गान्तं नामापि प्रशस्तम्	९०७	११
नृपादिनामकरणनिषेधः	९०७	२०
दान्तं स्त्रीणां प्रशस्तम्	९०७	२३
देवालयदीनां नाम कार्यम्	९०७	१
लकारान्त्यरेफान्त्यनामकरणनिषेधः	९०८	११
नक्षत्रनामकरणप्रकारः	९०८	६
नक्षत्रेषु प्रशस्तनक्षत्राणि	९०९	८
अथ दोलारोहणकालः	९०९	१२
दोलारोहे प्रशस्तनक्षत्राणि	९१०	२
अथ दुग्धपानकालः	९१०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कर्णवेधकालः	९१०	११
कर्णवेधे द्वितीयादिवर्षेषु जन्ममा- सौ वज्यः	९१०	१४
कर्णवेधे शुभमासाः	९११	२
कर्णवेधे शुभा नक्षत्रादयः	९११	४
राजपुत्रस्य कर्णवेधे सौवर्णी सू- ची कार्या	९११	१२
विप्रवैश्ययोः कर्णवेधे रजतस्य सूची कार्या	९११	१२
शूद्रस्य अयोनिर्मिता सूची कार्या	९११	१२
सूच्याः परिमाणम्	९१२	१२
विप्रस्य कर्णवेधेऽङ्गुष्ठाधिक- च्छिद्रनिषेधः	९१२	१५
शिशोः प्रथमताम्बूलदानकालः	९१२	२०
शिशोः प्रथमताम्बूलभक्षणे शु- भनक्षत्रादयः	९१२	१
अथ निष्क्रमणकालः	९१२	५
छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्चाद्धं नास्ति	९१२	१२
निष्क्रमणकाले विष्णुगगनपूजा- विधानम्	९१२	२३
शिशोर्लक्षणदर्शनाविधानम्	९१३	४
अथोपवेशनकालः	९१३	८
उपवेशनकाले वाराहपृथ्वीपूजा- विधानम्	९१३	१३
अथान्नप्राशनकालः	९१३	२२
स्त्रीणामन्नप्राशने पञ्चमसतम- मासौ शुभौ	९१४	२
अन्नप्राशने तिथ्यादिविचारः	९१४	४
व्रतबन्धे, राज्याभिषेके जन्मधि- ष्यमशुभम्	९१४	१३
विवाहे सीमन्तयात्रादिमङ्गलेषु जन्मधिष्यमशुभम्	९१४	१५
अन्नप्राशने पूर्वं ब्रह्मादिदेवतापू- जनादिविधानम्	९१४	१८
अन्नप्राशने देयमन्नम्	९१४	२१
अथाब्दपूर्तौ मार्कण्डेयादिपूजा- विधानम्	९१४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अब्दपूर्तौ मार्कण्डेयप्रसादपयः-		
पानविधानम्	९१५	२५
अब्दपूर्तौ नखकेशखण्डननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मैथुननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मार्गभ्रमणनिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ आमिषकलहर्हिसानिषेधः	९१६	१
अब्दपूर्तौ दुष्टयोगाः	९१६	३
तत्र सर्वौषधिस्नानविधानम्	९१६	६
सर्वौषधिपरिगणनम्	९१६	१७
जन्मदिने उष्णोदकस्नाननिषेधः	९१६	८
प्रसङ्गात् मृते, जन्मनि, संक्रान्तौ, श्राद्धे, अस्पृश्यस्पर्शे च उष्णोद- कस्नाननिषेधः	९१६	८
अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या	९१६	१०
युगादयोऽपि उदयेन ग्राह्याः	९१६	१०
टीकायां विशेषः	९१६	२६
अथ कटिसूत्रबन्धनम्	९१६	१३
कटिसूत्रबन्धने गोदानादिविधानम्	९१६	१४
कटिसूत्रबन्धने होमविधानम्	९१७	२
अथ चौलकालनिर्णयः	९१७	४
तत्रादौ मासादिनिर्णयः	९१७	५
चौलकाले तिथिनिर्णयः	९१७	२०
चौलकाले वारनिर्णयः	९१७	६
चौलकाले नक्षत्रनिर्णयः	९१७	११
मातरि गर्भिण्यां चौलं न कार्यम्	९१९	४
पञ्चवर्षातिक्रमे मातरि गर्भिण्यामपि चौलविधानम्	९१९	१०
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः	९१९	१६
ज्वराधिष्ठिते मङ्गलकार्यनिषेधः	९२०	७
मातरि रजस्वलायां विवाहादिमङ्ग- लनिषेधः	९२०	१०
पत्न्यां रजस्वलायां श्राद्धनिषेधः	९२०	१५
सङ्कटे व्यवस्था	९२०	१७
मण्डनोत्तरं चौलनिषेधः	९२०	२१
अब्दभेदे न दोषः	९२०	२७
सोदरयोः समानक्रियानिषेधः	९२१	५
आशौचादौ प्राप्ते निर्णयः	९२१	७
षष्ठाब्दादौ मुण्डननिषेधः	९२१	१२
शिखाधारणविचारः	९२१	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उपनयने मध्यशिखावर्जं वपनं कार्यम्	९२१	२२
सत्रे तु सशिखं वपनं कार्यम्	९२२	२
शूद्रस्य शिखाविचारः	९२२	१३
स्त्रीशूद्रयोः शिखाछेदे प्रायश्चित्तवि- धानम्	९२२	१८
सामगानां सशिखमुण्डनविधानम्	९२३	१४
सिंहस्थे गुरौ नर्मदोत्तरभागे शुभकर्मनिषेधः	९२२	२२
दाक्षिणे देशे निषेधो नास्ति	९२२	२३
जातकर्मणि, नामकरणे, चूडाकर्मणि च भोजने सान्तपनं प्रायश्चित्तम्	९२३	१
अन्यसंस्कारे भोजने उपवासः प्राय- श्चित्तम्	९२३	४
एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः	९२३	५
होमस्तु स्त्रीणामपि समन्त्रकः	९२३	५
होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके	९२३	१०
अथ पञ्चमेऽब्दे विद्यारम्भः	९२४	२
तत्रादौ शुभकालविचारः	९२४	३
विद्यारम्भे नक्षत्रादिविचारः	९२४	८
विद्यारम्भे पूर्व गुरुगणेशादिपूजा- विधानम्	९२४	२२
विद्यारम्भे पूर्व विष्ण्वादिपूजाविधानम्	९२४	२३
विष्ण्वादिहोमविधानम्	९२४	१५
अनध्यायेषु पठननिषेधः	९२५	१७
अथ धनुर्विद्यारम्भकालनिर्णयः	९२४	१७
अनुपनीतस्य अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावः	९२५	१
अनुपनीतस्य रजस्वलादिसंस्पर्शं शिशु-बाल-कुमार-इति भेदेन अभ्युक्षणादिविधानम्	९२५	४
शिश्वादिलक्षणम्	९२५	६
पञ्चवर्षानन्तरं बालस्यापि स्नान- विधानम्	९२५	११
कामचारादिकेऽप्येवम्	९२६	१
इदं च महापापातिरिक्तविषयम्, महापापन्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्	९२६	९
लशुनादिभक्षणमपि षष्ठवर्षात्प्रागेव कार्यम्	९२६	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चवर्षान्तरं लशुनादिभक्षणे		
महापापे वा पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम्	९२६	१९
आचार्यस्य विशेषः	९२६	२२
अथोपनयनकालनिर्णयः	९२६	६
धनादिकामनायां कालनिर्णयः	९२७	२
उपनयने गौणकालनिर्णयः	९२७	१२
उपनयनकालादूर्ध्वमनुपनीतानां ब्रह्मक्षत्रियविशां पातित्यम्	९२८	२
पातित्ये प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णयः	९२८	२१
शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्चदशादिवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२८	२४
सामग्रीसत्त्वेऽपि कामतो गौणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२९	२२
उपनयनकालातिक्रमे ब्राह्मस्तोमस्य अवश्यं कर्तव्यता	९३०	१३
बुद्ध्या मुख्यकालत्यागे प्रायश्चित्तम्	९३०	२२
उपनयने ऋतु-मासादिनिर्णयः	९२९	२
उपनयनादिमङ्गले जन्मधिष्य-जन्ममास-जन्मदिनानि वज्र्यानि	९३१	२०
जन्ममासत्यागासामर्थ्ये निर्णयः	९३१	७
उपनयने मीनार्कयुक्तश्चैत्रः		
प्रशस्ततमः	९३२	१७
उपनयने तिथ्यादिविचारः	९३२	८
गलग्रहे उपनयननिषेधः	९३४	२
अपराहलक्षणम्	९३४	४
गलग्रहलक्षणम्	{ ९३४ } ६	{ ९३६ } २
अनध्यायतत्पूर्वपरसमावर्तन-विद्या-रम्भ-दिनत्रये उपनयननिषेधः	९३५	४
अष्टकासु, युगादिमन्वादिषु, सोपपदासु च अनध्यायः कर्तव्यः	९३५	४
युगादि-मन्वादिनिरूपणम्	९३५	१६
सोपपदापरिगणनम्	९३५	६
प्रदोषेऽपि अनध्यायः	९३५	१०
प्रदोषलक्षणम्	९३५	१०
अनध्यायेष्वपि चैत्रवैशाखशुक्लतृतीया, माघशुक्लसप्तमी, फाल्गुनकृष्णाद्वितीया चोपनयने प्रशस्तेति-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मतोपन्यासपूर्वकं तत्खण्डनम्	९३७	२
ग्रहणे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
केतूत्रमे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
भूकम्पे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
उल्कापाते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
व्रते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१४
केचित्त्रयोदशाहानि अनध्यायं वदन्ति	९३८	१५
सर्वग्रासअर्द्धग्रासादिभेदेन ग्रहणे अनध्यायादिनसंख्यानिर्णयः	९३८	२३
संकटे अनध्यायनिर्णयः	९३८	१६
उपनयने नक्षत्रादिनिर्णयः	९३९	३
ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन कालभेदाः	९३९	२२
ऋगादिभेदेन निषिद्धवाराः	९४१	२
पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयननिषेधः	९४१	६
नान्दीश्राद्धानन्तरं गर्जने बह्वृचातिरिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा-रम्भनिषेधश्च	९४१	९
सायंकाले मेघगर्जने संध्योत्तरं होमविधानम्	९४१	१५
सायंकाले मेघगर्जने ओदनपाचननिषेधः	९४२	२
अत्रे पक्वे दोषाभावः	९४२	३
अत्र शान्तिरप्युक्ता	९४२	५
शान्तिप्रयोगः	९४२	१८
उपनयने कर्तृनिरूपणम्	९४३	१
क्षत्रियादेः पुरोहित एव कर्ता	९४३	६
ज्येष्ठभ्रात्रभावे पितृव्यस्य कर्तृत्वम् (टीकायां) पितृव्याभावे एव ज्येष्ठभ्रातुरधिकारः	९४३	१४
उपनयने षण्ढमूकादीनां विशेषः	९४४	३
मत्तोन्मत्तयोरुपनयननिषेधः केषां चिन्मते	९४४	९
मत्तोन्मत्तयोः संस्काराभावेऽप्यपातित्यम्	९४४	१०
मूकबधिरादीनां सावित्री स्पृष्ट्वा जपविधानम्	९४४	२३

विषयानुक्रमः ।

३१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सन्तोन्मत्तयोः अपत्यादेः संस्काराद्वैतम्	९४४	११	सर्वदा बद्धशिखेन उपवीतिना च भाव्यम्	९५७	२३
सन्तोन्मत्तपुत्रसंस्कारे आचार्य एवाधिकारी	९४४	१२	उपवीतनाशे निर्णयः	९५८	६
षण्ढोदविवाहाभावे तदनुजस्य न परिवेदनदोषः	९४४	२६	यज्ञोपवीतधारणानन्तरमाचमन- निर्णयः	९५८	८
कुण्डगोलकयोः संस्कारनिर्णयः	९४५	१	ब्रह्मचर्ये अग्निकार्यनिर्णयः	९५८	१४
कुण्डगोलकयोः श्राद्धे अनधिका- रित्वम्	९४५	२	समिदाहरणनिर्णयः	९५८	२२
विज्ञानेश्वरमते कुण्डगोलककानीना- दीनामसवर्णत्वमेव	९४५	१९	नष्टानां मेखलादीनां जलप्रवाह- विधानम्	९५९	२
उपनयने पूर्व कुमारस्य भोजन- विधानम्	९४५	६	ब्रह्मचर्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	९५९	४
गायत्र्युपदेशे स्थाननिर्णयः	९४५	७	आपदि लोपे व्यवस्था	९५९	७
भिक्षायां मातृभिक्षायाः प्राथम्यम्	९४७	१	सकृल्लोपे जपादिविधानम्	९५९	११
मात्रभावे प्रथमभिक्षादनुनिर्णयः	९४७	३	ब्रह्मचारिणां मधुमांसभक्षणे प्राय- श्चित्तम्	९६०	१३
भिक्षायाचनमन्त्रे भवच्छब्दप्रयोग- निर्णयः	९४७	१३	भोजनोत्तरमनाचान्तोत्थाने प्राय- श्चित्तम्	९६१	५
संस्कारलोपे प्रायश्चित्तनिर्णयः	९४७	५	संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९६१	८
ज्येष्ठसंस्कारेऽजते कनिष्ठसंस्कार- निषेधः	९४८	२४	भोजनसमये वार्तालापे तदन्नत्यागः	९६१	१६
गायत्र्युपदेशानन्तरमेव सन्ध्या कार्या	९४९	९	यज्ञोपवीतेन विना भक्षणे प्राय- श्चित्तम्	९६१	१९
उपनयनाभिधारणे दिननिर्णयः	९४९	१५	अनुपवीतिन उच्छिष्टे ऊर्ध्वाधरा- दिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	९६१	२१
दानारम्भे ब्रह्मयज्ञे वेदस्थाने गा- त्रीप्रहणविधानम्	९५०	३	ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	२
ब्रह्मचारिणां वर्ज्याः पदार्थाः क- र्माणि च	९५०	७	जलेन विना मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रा- यश्चित्तम्	९६२	६
ब्रह्मचारिणां मेखलादिधारणविधानम्	९५१	१६	आपदि विनाजलं मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१०
ब्रह्मचर्ये मेखलानिर्णयः	९५२	३	जले मूत्रायुत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१३
ब्रह्मचर्ये दण्डनिर्णयः	९५४	१	धृतोपवीतस्य मलमूत्रोत्सर्गे तदुपवी- तत्यागः, अन्योपवीतधारणं च	९६२	१९
ब्रह्मचर्येऽजिननिर्णयः	९५४	५	यज्ञोपवीताभावे व्यवस्था	९६२	२२
ब्रह्मचर्ये वस्त्रनिर्णयः	९५४	१२	यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तम्	९६२	४
तोपवीतनिर्णयः	९५५	२	नष्टोपवीतस्य भक्षणे विष्मूत्रोत्सर्गे च प्रायश्चित्तम्	९६३	३
श्रमभेदेन यज्ञोपवीतसंख्या- निर्णयः	९५७	३	उपनयनानन्तरमनुप्रवचनीयपर्यन्तं ब्रह्मचारी तिष्ठेत्	९६३	११
वीतिप्राचीनीवीतिनिर्णयः	९५७	१३	अतिष्ठतो दोषनिरूपणम्	९६३	१३
तृतीयनिर्णयः	९५७	१५	ब्रह्मचर्यापालने प्रायश्चित्तम्	९६३	१६
अप्यितृकस्य उत्तरीयादिधारण- विधेः	९५७	१७	अभिवादनप्रकारनिरूपणम्	९६३	६
			मत्तादीनामभिवादननिषेधः	९६४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्करणे प्रत्यवायः	९६५	७
देवताप्रतिमादिदर्शने अभिवादानाकरणे प्रायश्चित्तम्	९६५	८
सभादिषु ब्राह्मणान् नमस्कुर्यात् न तु अभिवादयेत्	९६५	१३
उदक्यादीनामभिवादाने प्रायश्चित्तम्	९६५	१६
प्रत्यभिवादनज्ञानिनमेवाभिवादयेत्	९६५	१९
संध्यायाम् ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठमभिवादयेत्	९६५	१
कनिष्ठेषु शिष्यपुत्रदौहित्रदुहितृपतिषु अभिवादननिषेधः	९६५	२
लेशुनादिभक्षणे पुनरुपनयनविधानम्	९६५	३
श्रोत्रादीनां क्षीरणे पुनःसंस्कारविधानम्	९६६	१
प्रेतशय्याप्रतिग्रहे पुनःसंस्कारविधानम्	९६६	८
तीर्थयात्रां विना सिन्धुसौवीरादिदेशगमने पुनःसंस्कारविधानम्	९६६	१०
खरो शूयारोहणे प्रायश्चित्तविधानम्	९६६	१३
अज्ञानात् सुरासंसृष्टविष्मूत्रप्राशने पुनःसंस्कारः	९६७	६
ब्रह्मचारिणो मांसादिभक्षणे पुनःसंस्कारः	९६७	२३
द्विजस्य चण्डालान्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्	९६८	१५
ब्रह्मचारिणः पित्रायतिरिक्तशवावाहने प्रायश्चित्तम्	९६८	१८
संन्यासं गृहीत्वा पुनर्गृहस्थाश्रमधारणे प्रायश्चित्तम्	९६८	२४
मृतवार्तां श्रुत्वा कृतौर्ध्वदोहिकस्य पुनरागमने प्रायश्चित्तम्	९६९	९
संन्यस्य गार्हस्थ्यधर्मचिकीर्षायाम् प्रायश्चित्तम्	९६९	९
कर्मनाशाजलस्पर्शे, करतोयाविलङ्घने, बाहुभ्यां गण्डकीरणे च पुनःसंस्कारार्हता	९६९	१६
पुनःसंस्कारे कर्तव्यविशेषः	९६८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पुनःसंस्कारे अजिनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्याव्रतानां निवृत्तिः	९६९	२५
एकवेदाध्ययनानन्तरमन्यवेदाध्ययनेच्छायां पुनःसंस्कारविधानम्	९७०	१
वेदेतराध्ययनेच्छया पुनः संस्कारे कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः	९७०	१७
शाखारण्डानिरूपणम्	९७१	१०
शाखारण्डस्य पुनरुपनयनम्	७७१	१३
पुनरुपनयनप्रयोगनिरूपणम्	९७१	१४
पुनरुपनयने आश्वलायनानां विशेषः	९७१	१८
कलौ स्त्रीणामुपनयननिषेधः	९७३	१
अथ प्रतिपदादितिथिषु अनध्यायाः	९७३	८
विष्णोः शयनबोधनतिथ्योरनध्यायः	९७३	१२
युगादिमन्वादिष्वनध्यायः	९७३	१३
चातुर्मास्यद्वितीयास्वनध्यायाः	९७३	१५
चातुर्मास्यद्वितीयानिरूपणम्	९७३	१८
उपाकर्मात्सर्गयोरनध्यायनिर्णयः	९७४	३
अष्टकासु ऋत्वन्तासु चानध्यायनिर्णयः	९७४	४
गुरुशिष्यादीनां मरणे अनध्यायनिर्णयः	९७५	२
मेघगर्जने उल्कापाते भूकम्पे चानध्यायः	९७५	४
वेदाध्ययनसमाप्तौ अनध्यायः	९७५	५
ग्रहणे ऋतुसन्धिषु श्राद्धिकप्रतिग्रहे भुक्त्वा चानध्यायः	९७५	७
मण्डूकमार्जारादिभिरन्तरेऽहोरात्रमनध्यायः	९७५	८
शक्रध्वजपातोच्छ्राययोरनध्यायः	९७५	९
शक्रध्वजपातकालनिरूपणम्	९७५	२२
शक्रध्वजोच्छ्रायकालनिरूपणम्	९७५	२५
ग्रस्तास्तादिभेदेन ग्रहणे अनध्यायनिर्णयः	९७६	१
एकोद्दिष्टश्राद्धप्रतिग्रहे ग्रहमनध्यायः	९७६	४
प्रथमाध्ययने पशुमण्डूकायन्तराये ग्रहमनध्यायः	९७६	६
श्वक्रोष्टृगर्दभादीनां शब्देऽनध्यायः	९७७	२
अमेध्यादीनां समीपे अशुचिदेशे चानध्यायनिर्णयः	९७७	२
सामवेदपठनकाले वेदान्तरानध्यायः	९७७	२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्नाधीर्यति	९७७	५
जलमध्येऽर्धरात्रेऽतिवायौ धूलिव- र्षणे दिग्दोहे सन्ध्यायां चानध्यायः	९७७	६
सन्ध्याकालनिर्णयः	९७७	२३
पूतिगन्धेऽनध्यायनिर्णयः	९७७	२६
धावतः, शिष्टे गृहागते, खराधारोह- णे चानध्यायनिर्णयः	९७८	१
शिष्टागमने तदनुज्ञायां नानध्यायः	९७८	८
नृत्यगीतादिशब्देषु अनध्यायः	९७८	१४
तत्तत्काले गर्जने अनध्यायनिर्णयः	९७८	५
प्रसङ्गात् अपत्तिनिरूपणम्	९७९	१३
विवादादौ अनध्यायः	९८०	२
वमनसूतकरुधिरस्त्रावादाव- नध्यायः	९८०	३
इलेष्मातकादीनां छायासु अनध्यायः	९८०	६
शयनादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	२
श्रवणद्वादश्यादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	६
असपिण्डगुर्वादिमरणेऽनध्या- यनिर्णयः	९८१	७
अग्न्युत्पातेन गोविप्रमरणे अनध्या- यनिर्णयः	९८१	९
गजादीनामवेक्षणेऽनध्यायः	९८१	२४
आरण्यमार्जारादीनामन्तरागमने- ऽनध्यायनिर्णयः	९८२	१
चतुष्पथादावनध्यायः	९८२	८
काकादीनामन्तरागमनेऽनध्या- यनिर्णयः	९८२	१२
विवाहाद्युत्सवेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	१
प्रदोषेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	८
प्रदोषकालनिरूपणम्	९८३	११
अङ्गेतिहासादीनां नानध्यायः	९८४	४
चतुर्दश्यादिदिनेषु अङ्गादीनाम- ध्यनध्यायः	९८४	१६
यज्ञपारायणादौ नानध्यायः	९८४	७
दुर्मेधसां विस्मृतिशीलानां, बहुवे- दपाठिनां चानध्यायनिर्णयः	९८५	६
ब्राह्मणस्य निष्कारणं वेदपठनवि- धानम्	९८५	१२
स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखापठन- निषेधः	९८५	१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनध्याये, शूद्रसमीपे, अर्थनिमि- त्तञ्चाधीतं नरकाय भवति	९८५	२०
विद्याप्रातिबन्धकनिरूपणम्	९८६	५
अथ महानाम्न्यादिब्रतनिरूपणम्	९८५	१
महानाम्न्यादिलोपे निर्णयः	९८६	१
महानाम्न्यादीनां कालातिक्रमे निर्णयः	९८६	२२
अथ समावर्तनकालनिर्णयः	९८७	५
समावर्तनं वृद्धिभाद्धं च स्वयमेव कुर्यात्	९८७	२१
समावर्तनं च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्राय- श्चित्तं कृत्वा कार्यम्	९८८	७
समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रं पूर्वमृतानाम् आशौचं कार्यम्	९८८	१२
जननाशौचे निर्णयः	९८९	५
स्नातकव्रतानां निरूपणम्	९८९	११
उपाकर्मानन्तरमेव विवाहः कार्यः	९८९	२३
अथ छुरिकाबन्धननिर्णयः	९८९	१९
अथ विवाहे कन्यापरीक्षणम्	९९०	६
मातृसपिण्डकन्यया विवाहनिषेधः	९९१	५
पितृसगोत्रकन्या विवाहे निषिद्धा	९९१	५
कुलपरीक्षणोत्तरं कन्यापरीक्षणं कार्यम्	९९२	१०
विवाहे सापिण्ड्यनिर्णयः	९९२	१
सापिण्ड्यनिर्वचनम्	९९२	१
पित्रादिभ्रयाणां पिण्डभागित्वम्	९९३	७
चतुर्थादीनां लेपभागित्वम्	९९३	७
पितृव्यतत्पत्न्यादीनां सापिण्ड्यसङ्गतिः	९९३	९
गुरुशिष्यनृपतीनां न सापिण्ड्यम्	९९३	१७
पितृसापिण्ड्यां साप्तपौरुषम्	९९४	१
मातृसापिण्ड्यां पाञ्चपौरुषम्	९९४	१
वरस्य वधूसापिण्ड्यानिवृत्तौ, वध्वाश्च वरसापिण्ड्यानिवृत्तावेवोद्वाहः	९९५	४
केचित्तु सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तौ विवाहमाहुः	९९५	५
आशौचेऽपि इदमेव सापिण्ड्यम्	९९५	१५
पञ्चमसप्तमपुरुषपरिगणना मूलपु- रुषतः कार्या	९९८	१
मूलपुरुषलक्षणम्	९९९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गौडमते पितृष्वसृपुत्रतः सासपौ-		
रुषं, मातृष्वसृपुत्रतश्च पाञ्चपौ-		
रुषं सापिण्ड्यमपि विवाहे वर्ज्यम्	१०००	१
पितृबन्धुमातृबन्धुनिरूपणम्	१०००	१९
पञ्चमात्सतमाचार्यागपि त्रिगोत्रा		
न्तरिता विवाह्या	१००१	३
सपिण्डतानिरूपणम्	१००२	११
गोत्रलक्षणम्	१००२	१३
समानोदकधर्मतालक्षणम्	१००३	३
सोदकलक्षणम्	१००३	६
गोत्रजलक्षणम्	१००३	६
सपिण्डलक्षणम्	१००३	७
कन्यापरिग्रहविचारः	१००४	१
पञ्चमसप्तमकन्योद्वाहे दोषः	१००५	२
मातृष्वसृकन्यां केचिदुद्धवन्ति	१००७	२
पितृष्वसृकन्योद्वाहे दोषः	१००७	६
मातुलकन्योद्वाहे निन्दामाह	१०१२	८
मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्त्वा		
कन्यामुद्धेत्	१०१२	१०
देवायनुष्ठितं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं		
नानुष्ठेयम्	१०१२	२०
तदुक्तं धर्ममाचरेत्	१०१२	२१
मातुरसपिण्डा पितुरसगोत्रा कन्या		
विवाहे प्रशस्ता	१०१७	१५
मातृष्वसुः सापन्नपुत्रकन्याप्य-		
विवाह्या	१०१९	१२
केषाचिन्मते ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभागि-		
नी न विवाह्या	१०२०	२
उत्पादकब्रह्मदात्रोः पित्रोः		
ब्रह्मदः श्रेष्ठः	१०२०	५
गुरुणा त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्	१०२०	६
सखापि निर्वाप्यः	१०२०	६
एतेषां कन्या नोद्वाह्या	१०२०	७
वाक्सम्बन्धकृतानां स्नेहसम्बन्ध-		
भागिनां विवाहो न कर्तव्यः	१०२१	१
दत्तकविषये विशेषः	१०२१	४
अपुत्रेण परच्छेने नियोगेनोत्पादितः		
सुतः उभयरिकथी पिण्ड-		
दाता च	१०२१	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां क-		
न्यानां संख्या	१०२५	३
मातृतः पञ्चमात् पितृतः सप्तमादू-		
र्ध्वं सपिण्डतानिवृत्तिः	१०२७	२
सङ्क्षेपतो गोत्रप्रवरनिर्णयः	१०२८	३
सगोत्राय कन्यां न प्रयच्छेत्	१०२८	४
असमानप्रवरैर्विवाहः	१०२९	१
गोत्रलक्षणम्	१०२९	२
अत्र विशेषः	१०३१	१
प्रवरनिर्णयः	१०३१	२
अत्र विशेषः	१०३२	१
गोत्राणां प्रवराणाञ्च प्रवचनम्	१०३५	३
गोत्रसंख्यानिरूपणम्	१०३५	४
प्रवरसंख्यानिरूपणम्	१०३६	१
अत्र बौधायनकारिका	१०३६	१०
अथाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम्	१०३९	१
अथ भरद्वाजगोत्रनिरूपणम्	१०४१	१५
केवलाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम्	१०४३	१
विश्वामित्रगोत्रनिरूपणम्	१०४५	१
कश्यपगोत्रनिरूपणम्	१०४६	६
वाशिष्ठगोत्रनिरूपणम्	१०४७	४
अगस्त्यगोत्रनिरूपणम्	१०४८	२
अथ द्विगोत्रप्रवरनिर्णयः	१०४८	१३
अगस्तिसाम्भवाहादीनां गोत्रैक्या-		
त्परस्परं नोद्वाहः	१०४८	१६
द्विगोत्रभेदाः	१०४८	१९
संकृतीनां वसिष्ठैर्विवाहः	१०५०	१६
वाशिष्ठानां चतुर्विधत्वम्	१०५०	१६
क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्र		
प्रवराणि	१०५४	१
गोत्राज्ञाने पुरोहितादिगोत्रप्रवरो		
भवति	१०५५	७
मातृगोत्रवर्जननिर्णयः	१०५६	३
स्वगोत्राज्ञाने काश्यपं गोत्रम्	१०५६	१३
सगोत्रसापिण्ड्यादिविवाहे प्रायश्चित्तम्	१०५७	११
कन्याविवाहकालः	१०५९	४
समानप्रवरा मातृसगोत्रा मातृना-		
मिकां पारिणीय प्रायश्चित्तम्	१०६१	१५
युगधर्मव्यवस्थया प्रायश्चित्तम्	१०६१	१७

विषयानुक्रमः ।

३५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मोहोद्वाहे प्रायश्चित्तम्	१०६१	१८	पुरुषाणां रवेर्बलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२
ज्ञानतः परिणयने प्रायश्चित्तम्	१०६१	१९	चन्द्रबलमुभयोः श्रेष्ठम्	१०६६	२३
कन्यादातुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०	निषिद्धगुरोः पूजया ब्राह्मत्वम्	१०६६	२४
ज्ञानतः सगोत्रकन्योद्वाहे कन्यादा- तुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०	स्त्रीणां गुरुबलश्रेष्ठ्यादवश्यं विवा- हे तन्निरीक्षणम्	१०६७	७
व्रताकरणे प्रत्याम्नायं समाचरेत्	१०६१	२१	रजस्वलाकन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्	१०६७	१७
सगोत्रविवाहे जाते पुनः अन्य- गोत्रेण सह विवाहस्तद्विधिश्च	१०६१	२२	बृहस्पतिशान्तिः	१०६८	१
मातृनाम्नीविवाहे विशेषः	१०६२	२२	सिंहस्थे निर्णयः	१०७२	१
कृच्छ्रे गामेकिका दद्यात्	१०६३	३	गुर्वादित्यादिषु विवाहादिनिषेधः	१०७१	२
चान्द्रायणे तिस्रो दद्यात्	१०६३	३	सिंहस्थगुरोस्त्ववादः	१०७२	५
भिन्नगोत्रत्वाद्विन्नशरीरत्वाच्च वशिष्टवाशिष्टगणयोर्विवाहः	१०६३	१९	शुक्रास्तादिनिमित्ते	१०७१	९
द्वौ वशिष्ठौ	१०६३	१५	रविशान्तिः	१०७०	२१
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशु- कादयः	१०६३	१७	कन्यादाने पित्राद्यधिकारिणः	१०७३	१
द्वितीयात्कुण्डिनादयः	१०६३	१८	भ्रातृणां संस्कृतानामधिकारः	१०७३	६
पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः	१०६३	१२	स्वयंवरे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
षडब्दमध्ये कन्या नोद्वाह्या	१०६४	१	संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव वरः नान्दीश्राद्धं कुर्यात्	१०७४	४
अयुग्मे वर्षे दुर्भगा भवति	१०६४	४	मातृदातृत्वे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
युग्मे विधवा भवति	१०६४	४	परकीयकन्यादाने	१०७५	९
गर्भान्विते युग्मे विवाहे पतिव्रता	१०६३	५	अनाथकन्यादाने द्विगुणं फलम्	१०७५	२०
द्वादशवर्षाणि कन्याऽप्रदत्ता गृहे स्थिता तदा पितुः प्रायश्चित्तम्	१०६४	१२	गौर्यादिदानफलम्	१०७६	२
विवाहसमयः	१०६४	६	विवाहे माघादिमासानां प्राशस्त्यम्	१०७६	६
त्रिंशद्वर्षो द्वाष्टवर्षो वा षोडशाब्दा- मष्टवर्षा भार्या क्रमेण विन्देत	१०६५	१	विवाहे चैत्रपौषमासानिषेधः	१०७७	८
सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं सार्ववर्णिको विवाहः	१०६४	५	मकरस्थेऽर्के पौषेऽपि विवाहः कार्यः	१०७७	२
स्त्रीणां वैवाहिको विधिरौपनाय- निकः	१०६५	१४	मेषस्थेऽर्के चैत्रेऽपि कार्यः	१०७७	३
अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः प्रशस्तः	१०६६	५	ज्येष्ठमासनिर्णयः	१०७८	१२
ऋतुमती त्रीणि वर्षाणि पितृशासनं काङ्क्षेत	१०६६	९	जन्मनक्षत्रादिषु शुभकार्यनिषेधः	१०७८	१७
स्त्रीसम्बन्धे दशकुलानि वर्जयेत्	१०६६	११	त्रिज्येष्ठे शुभकार्याभावः	१०७८	२०
वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिविचारो ज्यो- तिर्विद्वयो ज्ञेयः	१०६६	१८	द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ	१०७८	२५
गुर्वर्कबलम्	१०६६	२१	एकं ज्येष्ठं शुभाषहम्	१०७८	२५
स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२	ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत	१०७९	१
			धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणम्	१०७९	३
			अधर्म्येषु कालपरीक्षणं न कर्त- व्यम्	१०७९	४
			वेधादिदशदोषाः	१०७९	१०
			गुरोरतिचारे	१०७९	१४
			घातचन्द्राविचारः	१०७९	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यात्रादिषु घातचन्द्रत्यागः	१०७९	२३
विवाहादिषु घातचन्द्रो नैव चिन्त्यः	१०७९	२४
अकालवृष्ट्यादौ विचारः	१०८०	५
अकालवृष्टिलक्षणम्	१०८०	८
भूकम्पादौ विचारः	१०८०	११
संक्रान्तेः प्राक् षोडशघट्यः पु- ण्यकालः तत्र उपनयनव्रतादयो		
वर्ज्याः	१०८०	१८
दिग्दाहे एकं दिनं त्याज्यम्	१०८०	२१
गृहे दग्धे सप्तदिनानि	१०८०	२१
भूकम्पे समुत्पन्ने ज्येष्ठम्	१०८०	२२
उल्कापाते त्रिदिनम्	१०८०	२३
धूमे पञ्चदिनानि	१०८०	२३
वज्रपाते दिनमेकम्	१०८०	२४
दर्शनादर्शनाद्वाहुकेत्वोः सप्तदिना- नित्यजेत्	१०८०	२५
अस्यापवादः	१०८१	२
नान्दीश्राद्धे भूकम्पादेरपवादः	१०८१	६
कन्याया वैधव्ययोगः	१०८१	७
अपरिहार्ये दुष्टयोगे कुम्भविवाहः	१०८१	९
दुष्टयोगपरिहारार्थं विष्णुप्रतिमा- दानम्	१०८३	१
अत्र पुनर्भूदोषाभावः	१०८१	११
कुम्भविवाहप्रयोगः	१०८१	१५
कुम्भप्रार्थनामन्त्रः	१०८२	५
प्रतिकूलादि	१०८४	६
विवाहनिश्चये वधुवरगृहे कस्याचि- न्मृतौ निर्णयः	१०८४	१०
संकटे समुत्पन्ने निर्णयः	१०८६	२
पितुरब्दमाशौचम्	१०८६	६
तदर्धं मातुराशौचम्	१०८६	६
तदर्धं भार्याया आशौचम्	१०८६	७
तदर्धं भ्रातृपुत्रयोराशौचम्	१०८६	७
अन्येषां सपिण्डानां मासमेकमा- शौचम्	१०८७	१
तदन्ते शान्तिं विधाय लग्नविधानम्	१०८७	२
विनायकशान्तिः	१०८७	६
प्रतिकूलापवादः	१०८८	१
ग्रहशान्तिः कार्या	१०८९	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहस्थापनप्रकारः	१०८९	२१
सूर्यादिग्रहाणां पीठस्य वृत्तायाका- शनिरूपणम्	१०९१	२
श्रीकामादेस्तु अयुतादिहोमा ग्र- हमखाः	१०९७	६
तत्र कुण्डभेदाः	१०९७	७
तत्र विप्रसंख्या	१०९७	१२
तत्र मण्डपाविचारः	१०९७	२४
होमभेदेन कुण्डभेदाः	१०९८	९
नवग्रहदानानि	११००	२३
तत्र सूर्यदानम्	११००	२४
चन्द्रदानम्	११०१	१
भौमस्य दानम्	११०१	६
बुधस्य दानम्	११०१	९
गुरोर्दानम्	११०१	१२
भृगोर्दानम्	११०१	१५
शनेर्दानम्	११०१	२०
राहोर्दानम्	११०१	२५
केतोर्दानम्	११०२	४
संहिताप्रदीपे सूर्यादीनां दानम्	११०२	९
नवरत्नमुद्रिकाघट्टनम्	११०२	१४
मातू रजोदोषे निर्णयः	११०३	९
नान्दीश्राद्धोत्तरं मातू रजसि निर्णयः	११०४	१३
एकमातृजकन्यापुत्रयोरेकत्र विवा- हादिनिर्णयः	११०५	६
पुत्रोद्वाहात्परमृतुत्रयमध्ये पुत्री- विवाहनिषेधः	११०६	३
मण्डनमुण्डनविचारः	११०६	११
एतदपवादस्तत्रैव	११०७	३
सङ्कटे विशेषः	११०८	९
विवाहमध्ये श्राद्धपाते निर्णयः	११०९	२
मासिकश्राद्धापकर्षः	११०९	१२
वृद्धिं विनापकर्षे दोषः, यमलयोः		
सहोदरयोश्च विशेषः	११११	४
भिन्नमातृजयोर्विवाहः	११११	१३
प्रत्युद्वाहनिषेधः	१११२	६
विवाहात्प्राक् कन्यारजोदर्शने दोषः	१११३	१
कन्यारजोदोषनिवृत्तये प्रायाश्चित्तम्	१११६	२
रजोदर्शने कन्याया वृषलीत्वम्	१११३	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तस्याः पितुः भ्रूणहत्या	१११३	८	कन्यावरयोर्वरणं वाग्दानञ्च	११२८	१०
तस्याः पत्युः अपाङ्केयादिमत्त्वम्	१११३	९	वाग्दानोत्तरं वरमरणे अन्यो विवाहः	११२८	१६
पितृमातृदत्तं कन्याधनं गृह्णन्			विवाहिताया अपि अविद्वयोनि-		
स्तेयी भवति	१११५	४	निर्णयः	११३०	२
ऋतुमती कन्यामाददानस्तत्पित्रे न			वरस्यान्यजातीयत्वादिदोषसत्त्वे	११३०	५
किञ्चिद्दद्यात्	१११५	७	कलौ पुनरुद्वाहनादिनिषेधः	११३०	९
तां ऋतुमतीमाददानः कूष्माण्डदो-			वरस्य देशान्तरगमने निर्णयः	११३०	१५
मं कुर्यात्	१११६	१२	शुल्कदाने विशेषः	११३१	४
विवाहकाले ऋतुमतीज्ञाने प्राय-			अनेकेभ्योऽपि दत्तायाम्	११३१	१०
श्चित्तम्	१११६	१४	विवाहे नान्दीश्राद्धे विशेषः	११३३	२
अग्नेदिधिषूपरिणयने प्रायश्चित्तम्	१११७	१०	लग्नघटीस्थापनविधिः	११३४	११
गान्धर्वादिष्टौ विवाहाः	१११८	७	मधुपर्कविधिः	११३४	१५
तेषां नामानि	१११८	१७	अन्यशाखीयमधुपर्कनिर्णयः	११३५	४
तेषां लक्षणानि	१११८	१९	विष्टरलक्षणम्	११३५	११
पाणिग्रहणसंस्कारात्सप्तमे पदे प-			कन्यादानविधिः	११३५	१४
तित्वम्	११२१	५	गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषः	११३६	१६
कन्यायाः बलादपहरणे	११२१	१५	लाजाहोमप्रकारः	११३९	२६
विवाहादावाशौचप्राप्तौ निर्णयः	११२२	९	देवकोत्थापनम्	११४३	१
नान्दीमुखदिनावधिश्च	११२३	७	विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाच-		
सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	११२३	११	नपीठम्	११४५	११
अत्रादौ विशेषः	११२४	१	विवाहोत्तरं निषेधादि	११४६	१
धर्मार्थं विवाहे महापुण्यम्	११२४	११	मङ्गले स्पृष्टास्पृष्टिदोषाभावः	११४६	६
प्रजोत्पत्तिपर्यन्तं कन्यागृहे न			मङ्गलोत्तरं स्नाननिषेधः	११४६	९
भुञ्जीत	११२४	२०	मङ्गलानन्तरं वर्षपर्यन्तं निषिद्ध-		
भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे दो-			कर्माणि	११४६	१२
षाभावः	११२५	२	विवाहोपनयनोर्ध्वं मुण्डननिषेधः	११४६	१७
विवाहे स्त्रिया सह भोजनम्	११२५	५	गोपीचन्दनधारणनिषेधः	११४६	१८
अश्नती क्षुवती जृम्भमाणा स्त्रि-			विवाहात्प्रथमे वर्षे कन्यानिवास-		
यं नेक्षेत	११२५	२५	विचारः	११४६	२१
विवाहादन्यत्र स्त्रिया सह भोज-			विवाहव्रतोर्ध्वं पिण्डदानादिनिषेधः	११४७	८
ने दोषः	११२५	११	अथ वधूप्रवेशः	११४७	१४
विवाहे नक्षत्राणि	११२६	२	तत्र मासादिनिर्णयः	११४७	१५
वर्ज्यवाराः	११२६	३	विवाहाच्छष्ठादिदिवसे वधूप्रवेशः	११४७	१८
अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तम्	११२६	४	प्रतिशुक्रविचारः	११४८	२४
विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	११२६	११	गुरुशुक्रास्तादिनिर्णयः	११४९	२
तैलहरिद्रालापनादि	११२६	१८	शस्तानि नक्षत्राणि	११४९	१२
विवाहवेदिका	११२७	८	माङ्गलिके प्राप्तश्राद्धान्यपि न		
मृदाहरणम्	११२७	१५	कार्याणि	११५०	५
अङ्कुरार्पणविधिः	११२८	७	द्विरागमननिर्णयः	११५०	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र मासपक्षादिविचारः	११५०	१०
भार्यायामप्रजादिदोषयुक्तायां पु-		
नर्विवाहः	११५०	१५
तत्र कारणनिर्णयः	११५१	४
बहुभार्यत्वे ज्येष्ठाया धर्माधिकारः	११५२	२
द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह	११५२	७
अग्निद्वयसंसर्गाविधिः	११५२	१६
द्वितीयविवाहकालः	११५४	९
तृतीयविवाहनिषेधादर्कविवाहः	११५४	१२
तस्य विधिः	११५५	१
अग्न्याधानकालः	११५६	७
तत्र नक्षत्राणि	११५६	८
अग्निहोत्रकालः	११५७	११
आवसथ्याधानम्	११६०	१
पितर्युपरतेऽवश्यमग्निग्रहणम्	११६०	५
अगृहीताग्नेरन्ननिषेधः	११६०	६
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	११६०	८
गृहस्थस्य प्यध्ययनमाह	११६०	१२
गृहस्थाध्ययनविधिस्तथा ज्येष्ठे		
भ्रातरि कृताधाने कनिष्ठस्यान-		
धिकारः	११६०	१३
परिवेत्त्रादिनिर्णयः	११६१	१
ज्येष्ठे सोदरे सति निषेधः	११६१	४
तदाज्ञया दोषाभाव उक्तः	११६२	१
देशान्तरे विशेषः	११६३	३
स्त्रीबादावप्यदोषः	११६३	६
क्वचित्त्वाज्ञा विनाऽप्यदोषः	११६८	९
स्वशाखां परित्यज्य परशाखाऽनु-		
वर्तने दोषः	११७१	१४
शूद्राणाम्नु मन्त्रराहिताः संस्काराः	११७३	२
षोडशसंस्काराः	११७३	५
द्विजानां षोडशसंस्काराः	११७४	१
शूद्राणां द्वादशसंस्काराः	११७४	१
मिश्रजातीनां पञ्चसंस्काराः	११७४	२
इति संस्कारप्रकरणम्		
अथ क्षुद्रकालाः	११७४	२५
वापीकूपादिनिर्माणकालः	११७४	२६
कूपदेशस्तत्फलञ्च	११७५	१५
वापीकूपाद्युसर्गाविधिः	११७६	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कूपादेरुत्सर्गाकरणे दोषः	११७६	२३
वृक्षारोपणम्	११७७	६
मूर्तिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः	११७७	११
प्रतिष्ठानक्षत्राणि	११७७	१२
मासनिर्णयः	११७७	१७
प्रतिष्ठातिथयस्तत्फलानि च	११७७	२५
वारफलानि	११७९	२
अयनतुल्यफलानि	११७९	४
लिङ्गे विशेषः	११७९	७
विष्णुमूर्तिविषये विशेषः	११८०	६
देवीस्थापने विशेषः	११८०	२४
प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णयः	११८१	४
शूद्रार्चितलिङ्गादौ निर्णयः	११८२	३
शूद्रसंपृष्टलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	५
पाखण्डादिपूजितलिङ्गादौ नम-		
ननिषेधः	११८२	७
स्त्रीपूजितलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	९
मन्त्रविद्धिः प्रतिष्ठितलिङ्गादिस्प-		
र्शे स्त्रीशूद्राणां नाधिकारः	११८२	१२
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्थापने		
नाधिकारः	११८२	१६
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्पर्शनिषेधः	११८२	२०
प्रतिमादिपूजने दिङ्गनियमः	११८३	२
प्रतिमानिर्णयः	११८३	६
गृहे प्रतिमामानम्	११८३	११
प्राणप्रतिष्ठादिविधिः	११८४	१०
प्रतिमापट्टयन्त्राणां पर्वदिवसे		
स्नानं कारयेत्	११८४	१३
मृदादिद्रव्यभेदेन लिङ्गे फलविशेषः	११८५	२
चरलिङ्गस्य नवविधत्वम्	११८५	१२
पञ्चसूत्रीनिर्णयः	११८५	१६
गृहे शङ्खशालग्रामादिपूजननिर्णयः	११८६	१५
सुवर्णसहितशालग्रामशिलादाने		
पृथिवीदानफलम्	११८७	१२
शतसंख्याकशालग्रामशिलापूजने		
फलानन्त्यम्	११८७	१५
दानमन्त्रः	११८७	२५
विष्णुपूजाया नित्यत्वम्	११८८	५
अथवा हरपूजा कार्या	११८८	११

विषयानुक्रमः ।

३९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चायतनपूजा कार्या	११८८	१७
शीतोदकेन नद्यादौ स्नानं मुख्यम्	११८८	१८
तदभावे सशिरस्कं उष्णोदकेन स्नानम्	११८८	१८
अशक्तस्य कण्ठस्नानम्	११८८	१९
मन्त्रस्नानम्	११८८	२१
भस्मस्नानम्	११८८	२३
वारुणस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानस्य श्रेष्ठत्वम्	११८९	१
तल्लक्षणम्	११८९	२
कापिलस्नानलक्षणम्	११८९	५
सारस्वतस्नानम्	११८९	७
गायत्रस्नानम्	११८९	८
गुरुपादोदकादिस्नानानि	११८९	१२
गौणस्नानैर्जपादि कार्यम्	११८९	१५
देवतार्चादि न कार्यम्	११८९	१५
मृदा ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२५
भस्मना त्रिपुण्ड्रकम्	११८९	२५
चन्दनेनोभयं कुर्यात्	११८९	२६
जलमध्ये जलेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
स्नात्वा मृदा पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
हुत्वा भस्मना पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
देवानभ्यर्च्य गन्धेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
अग्निहोत्रादिजं भस्म ब्राह्मणा- दिना धार्यम्	११९०	११
समिदग्निसमुत्पन्नं ब्रह्मचारिणा धार्यम्	११९०	१३
श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवं शूद्रे- ण धार्यम्	११९०	१४
दावानलोत्पन्नं भस्मान्येन धार्यम्	११९०	१५
शिवमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१६
अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१८
श्रौतभस्मनो मुख्यत्वम्	११९०	२०
स्मार्तस्य गौणत्वम्	११९०	२०
औपासनसमुत्पन्नं भस्म गृहस्थेन धार्यम्	११९०	२१
अग्निरित्यादिभिरभिमन्त्रितं भस्म		
शिवमन्त्रादिना धार्यम्	११९०	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भस्मधारणविधिः	११९०	२५
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवता- पूजनं कुर्यात्	११९१	१०
शिवार्चने उदङ्मुखत्वम्	११९१	११
अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्	११९१	१२
पौराणाचमनप्रकारः	११९१	१६
स्मार्ताचमनप्रकारः	११९२	२१
श्रौताचमनप्रकारः	११९३	२
देवार्चादिषु प्राणायामास्त्रयः	११९३	१२
अष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिदेवताक- थनम्	११९३	१६
पञ्चाक्षरमन्त्रेण पूजनमादिमा	११९३	२२
पूजने पूजनसामग्र्यासादनम्	११९४	४
षट्सु स्थानेषु देवतापूजनम्	११९४	५
स्थानभेदेन पूजने अधिकारिनिरू- पणम्	११९४	११
विष्णुपूजनविधिः	११९४	२७
तत्र अङ्गन्यासप्रकारः	११९६	१७
पञ्चाष्टबोडषट्त्रिंशत्पूजनोपचाराः	११९७	३
तेषां निरूपणम्	११९७	४
स्नाने वस्त्रे नैवेद्ये चाचमनं दद्यात्	११९९	२१
शालग्रामशिलायां आवाहनविस- र्जने न भवतः	११९९	२६
शिवस्यार्घ्यदाने पदार्थाः	१२००	५
विष्णोर्ऋष्यपदार्थाः	१२००	१२
गन्धाः	१२००	१६
शक्तिगन्धाष्टकम्	१२०१	११
शैवगन्धाष्टकम्	१२०१	१५
वैष्णवगन्धाष्टकम्	१२०१	२०
शाम्भवगन्धाष्टकम्	१२०१	२२
अथ पुष्पाणि	१२०२	८
अथ धूपाः	१२०२	२२
दशाङ्गधूपः	१२०३	२१
धूपदीपदानसमये विष्णोर्नाम कीर्तयेत्	१२०४	२
विश्वेदेवार्थं पृथक्पाकः	१२०४	८
दरिद्रः स्वभोज्यं हरये निवेदयेत्	१२०४	५
अनिवेद्य भोजने दोषः	१२०४	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नैवेद्यनिवेदनप्रकारः	१२०४	१७
तुलसीं प्रक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन भो- जनस्पर्शः	१२०४	२४
ताम्बूलम्	१२०५	९
एकपूगादि	१२०५	२५
देवदक्षिणे भागे नमस्कारः कार्यः	१२०६	१०
देवस्याग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे च जपो न कार्यः	१२०६	११
होमश्च न कार्यः	१२०६	१२
नमस्कारोऽपि न कार्यः	१२०६	१२
शिवस्य पुरतो नमस्कारः कार्य एव	१२०६	१४
वस्त्रप्रावृत्तदेहेन नमस्कारे दोषः	१२०६	१७
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द- ण्डवत् कर्तव्यम्	१२०६	२१
सूर्यप्रदक्षिणं न कुर्वीत	१२०६	२२
अष्टाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०६	२५
पञ्चाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	४
असम्भवे कराभ्यां नमस्कारः	१२०७	११
एकहस्तेन नमस्कारनिषेधः	१२०७	१२
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७	१२
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७	१३
प्रणामप्रकारः	१२०७	१५
चतुरङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	१८
सर्वदा अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः कार्याः	१२०७	२१
सर्वेषु देवेषु तिस्रः प्रदक्षिणाः कर्तव्याः	१२०७	२२
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७	२२
विष्णौ चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७	२३
दुर्गायां एकमेव कुर्यात्	१२०७	२३
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयम्	१२०७	२४
विनायके तिस्र एका वा प्रदक्षिणा	१२०८	२
अश्वत्थे सप्त प्रदक्षिणाः	१२०८	३
प्रार्थनाप्रकारः	१२०८	५
तत्र मन्त्रः	१२०८	७
संकल्पात्मकस्वात्मार्पणम्	१२०८	१२
तत्र मन्त्रः	१२०८	१६
सजलशङ्केन नीराजनम्	१२०८	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मस्तकाद्यङ्गप्रोक्षणमपि हस्तेन कार्यम्	१२०८	२०
शङ्कास्थितजलेन हरेर्मूर्ध्नि भ्राम- यित्वा गृहप्रोक्षणम्	१२०८	२२
नवभिस्तीर्थविवरणम्	१२०९	२
तीर्थग्रहणे फलविशेषः	१२०९	४
तीर्थविन्दुनिपातने दोषः	१२०९	५
तच्च पात्रेणैव कार्यम्	१२०९	६
करेण ग्रहणे दोषः	१२०९	७
तीर्थग्रहणे मन्त्रः	१२०९	१९
वैदिकमन्त्रः	१२०९	२२
पौराणो मन्त्रः	१२०९	२४
तीर्थग्रहणान्ते अशुचिशङ्कया आचमने दोषः	१२१०	६
विष्णुपादोदकात्पूर्वं विप्रपादोद- कपानम्	१२१०	८
अज्ञानाद्विरुद्धाचरणे दोषः	१२१०	९
तत्र मन्त्राः	१२१०	११
शङ्कादिपूजनम्	१२१०	२६
धूपार्त्तिकार्चनं कार्यम्	१२१०	२८
पूजनप्रकारः	१२११	२
शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठा न कार्या	१२११	१३
देवलकलक्षणम्	१२११	१८
अथ द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२११	२०
एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तम्	१२१३	२१
प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२१४	३
अथापराधशतं गारुडे	१२१५	२०
अपराधप्रायश्चित्तानि	१२१५	२६
अविभक्तानां पृथग्देवपूजा	१२२५	१
स्त्रीशूद्राणां केशवशिवस्पर्शनिषेधः	१२२५	९
शालग्रामाशिलाया मूल्यकरण- निषेधः	१२२५	२६
ब्राह्मणादिभिः कतिसंख्याः प्र- तिमाः पूज्याः	१२२६	११
नवधा द्रव्यस्य प्रतिप्रसवः	१२२६	१५
गृहे चतुरङ्गुलतोऽधिकादमज- मूर्तिपूजानिषेधः	१२२७	४
वितस्त्यधिकधातुसम्भवमूर्ति- पूजानिषेधः	१२२७	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	१२२७	१२	शालग्रामशिलासङ्गात शिवनि-		
शालग्रामशिलापरिमाणकथनम्	१२२७	९	माल्यम्	१२५८	८
शालग्रामशिलासमीपमरणे मो-			प्राजापत्यलक्षणम्	१२५८	१८
चावातिः	१२२८	४	पादकृच्छूलक्षणम्	१२५९	५
अथ पार्थिवपूजा	१२२८	१७	पादोनकृच्छूलक्षणम्	१२५९	१२
षडक्षरमन्त्रेण पूजनम्	१२२९	१	कृच्छूर्द्धलक्षणम्	१२५९	१५
मृदाहरणसङ्ग्रहनादौ हरादिनाम्नां			पराकलक्षणम्	१२६०	३
प्रयोगः	१२२९	९	शिशुकृच्छूलक्षणम्	१२६०	४
देवताविशेषेवाद्यविशेषनिषेधः	१२३०	७	शूद्राय जपहोमराहितं प्रायश्चित्तं		
श्रीवृक्षपत्रादेना पूजने महत्फलम्	१२३०	२	प्रदातव्यम्	१२६०	९
अशून्यमस्तकं शिवं कुर्वीत	१२३१	२	अशक्तौ एकां धेनुं दद्यात्	१२६०	१२
महेश्वरमपूजयित्वा न भुञ्जीत	१२३१	५	तदभावे निष्कं दद्यात्	१२६०	१३
विना भस्मात्रिपुण्ड्रेण विना रुद्रा-			तदभावे मूल्यनिर्णयः	१२६०	१४
क्षमालया च पूजनं निष्फलम्	१२३१	८	अथवा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१२६०	१५
रुद्राक्षधारणे एकवक्रादिभेदेन			ब्राह्मणसंख्यानिर्णयः	१२६०	२१
फलविशेषः	१२३१	११	अतिकृच्छूलक्षणम्	१२६१	१२
रुद्राक्षाभिमन्त्रणम्	१२३३	२	अशक्तौ धेनुत्रयं दद्यात्	१२६१	१५
रुद्राक्षमालाधारणम्	१२३३	८	प्राजापत्ये गामेकां दद्यात्	१२६१	२४
तत्र संख्याभेदेन फलविशेषः	१२३३	१२	अतिकृच्छ्रे गोद्वयं दद्यात्	१२६१	२४
रुद्राक्षधारणे नीलकण्ठत्वम्	१२३३	१९	कृच्छ्रातिकृच्छूलक्षणम्	१२६२	२
शिवमहास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३३	२४	तप्तकृच्छूलक्षणम्	१२६२	२१
विष्ण्वादौ महास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३४	६	सान्तपनलक्षणम्	१२६३	१५
विष्वक्सेनादीनां नैवेद्याविभागः	१२३४	१३	ब्रह्मकूर्चलक्षणम्	१२६३	१८
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	१२३५	२	पञ्चगव्यपदार्थाः	१२६३	१९
केशवादिमूर्तिलक्षणम्	१२३६	३	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः	१२६३	२१
देवप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२३८	१	पञ्चगव्येन होमः	१२६३	२५
लिङ्गप्रतिष्ठा	१२३९	५	प्रणवेन पञ्चगव्यप्राशनम्	१२६४	३
ब्रह्मादिमण्डलदेवताः	१२४१	२६	यतिसान्तपनलक्षणम्	१२६४	१२
प्राणप्रतिष्ठा	१२४५	९	महासान्तपनलक्षणम्	१२६४	१६
पुनःप्रतिष्ठा	१२४९	१६	अशक्तौ धेनुदानम्	१२६५	७
जीर्णोद्धारः	१२५१	१५	पराकलक्षणम्	१२६५	१३
मूर्तिप्रासादभेदेन	१२५१	१५	अशक्तौ कृच्छूत्रयम्	१२६५	१५
तुलसीग्रहणम्	१२५३	२१	यावकव्रतलक्षणम्	१२६५	१६
तुलसीच्छेदने दोषः	१२५४	२	गोमूत्रयावकलक्षणम्	१२६५	२२
तुलसीग्रहणे मन्त्रः	१२५४	१५	अशक्तौ पञ्चधेनवः	१२६५	२४
पुष्पादीनां पर्युषितत्वविचारः	१२५४	१९	चान्द्रायणव्रतविधिः	१२६६	८
शिवनिर्माल्याविचारः	१२५६	१	अशक्तौ अष्टौ गावो देयाः	१२६७	५
निर्माल्यग्रहणे प्रायश्चित्तम्	१२५७	२	प्राजापत्ये एका गौर्देया	१२६७	९
बाणलिङ्गलक्षणम्	१२५७	१९	कृषिकर्मनिर्णयः	१२६९	१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१२६९	१७	अत्रापवादः	१२७७	९
धान्यागारे मन्त्रं लिखित्वा			ज्वरादौ फलं परिहारश्च	१२७७	११
स्थापयेत्	१२६९	२४	भेषजग्रहणम्	१२७८	१७
बुधशनिवासरे धनधान्यव्ययो			आरोग्यस्नानम्	१२७८	२२
न कार्यः	१२७०	१	दन्तधावनम्	१२७९	६
वस्त्रपरिधाननिर्णयः	१२७०	३	अलामे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू-		
तत्र नक्षत्रवारविचारः	१२७०	४	षैर्दन्तविशोधनं कार्यम्	१२७९	२४
अलङ्करणवल्यादिधारणनिर्णयः	१२७०	१४	आमलकस्नानम्	१२८०	२
सूचीकर्मविचारः	१२७१	४	तैलस्नाननिषेधः	१२८०	१७
शय्यानिर्माणविचारः	१२७१	७	अस्यापवादः	१२८१	१३
शस्त्रधारणविचारः	१२७१	१२	मङ्गलेष्वदोषः	१२८१	२१
स्वामिसेवा	१२७१	१७	गृहारम्भमुहूर्तः	१२८२	४
गजाश्वदोलारोहणम्	१२७१	२३	गृहप्रवेशः	१२८५	१४
नृत्यारम्भः	१२७२	१	कलिवज्यानि	१२८७	१७
राजदर्शनम्	१२७२	६	समुद्रयानकर्तृणां व्यवहारप्रतिषेधः	१२८७	२६
क्रयविक्रयनिर्णयः	१२७२	९	असवर्णासु कन्यासु द्विजानां		
वस्त्रक्रयणे विचारः	१२७२	१४	उपपतित्वनिषेधः	१२८७	१९
सेतुबन्धनम्	१२७२	१७	देवरात्सुतोत्पत्तिनिषेधः	१२८८	१
पशूनां क्रयादिनिर्णयः	१२७२	२०	मधुपर्के पशुवधनिषेधः	१२८८	१
गजदन्तच्छेदः	१२७३	३	श्राद्धे मांसदाननिषेधः	१२८८	२
धननिक्षेपः	१२७३	६	वानप्रस्थाश्रमनिषेधः	१२८८	२
श्रृणुमोक्षः	१२७३	११	दत्ताक्षताकन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	१२८८	३
राजमुद्रानिर्माणम्	१२७३	१६	दीर्घकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यनिषेधः	१२८८	४
नौकानिर्माणम्	१२७३	१९	नरमेधाश्चमेधयागनिषेधः	१२८८	४
भोगनिर्णयः	१२७३	२४	ब्रह्मचर्यकालप्रमाणम्	१२८८	२३
इमंशुकर्मनिर्णयः	१२७४	१	महाप्रस्थाननिषेधः	१२८९	१
क्षौरे निषिद्धदिनानि	१२७४	११	गोमेधनिषेधः	१२८९	१
षष्ठ्यादितिथिषु तैलादयो वज्याः	१२७४	१४	गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्	१२८९	४
देवकार्यादिषु क्षौरकर्मनिषेधः	१२७४	१७	महाप्रस्थानलक्षणम्	१२८९	१५
राजकार्यकर्तृणां क्षौरे न काल-			कमण्डलुधारणनिषेधः	१२८९	२४
विशोधनविचारः	१२७४	२०	ऊढायाः पुनरुद्वाहनिषेधः	१२९०	२
क्षौरे दिङ्मनियमः	१२७५	६	सगोत्रसपिण्डकन्याविवाहनिषेधः	१२९०	७
यतीनां क्षौरे विशेषः	१२७५	१३	कलौ मातुलकन्याविवाहनिन्दा	१२९१	२
काष्ठसङ्ग्रहः	१२७५	१६	मद्यनिषेधः	१२९०	८
नवान्नमुहूर्तः	१२७६	३	सुरापाननिषेधः	१२९१	९
नवभोजनपात्रमुहूर्तः	१२७६	६	दशविधमद्यानि	१२९१	१३
नवपर्णफलादिभक्षणमुहूर्तः	१२७६	९	विधवाया देवरेण नियोगनिषेधः	१२९२	२
होमे आहुतिनिर्णयः	१२७६	१४	आततायिद्विजानां धर्मयुद्धेन हिं-		
शान्तिनिर्णयः	१२७७	३	सननिषेधः	१२९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आततायिवधविचारः	१२९४	१०	बलात्कारादिदुष्टापीपरिग्रह-		
सौत्रामण्यां सुराग्रहणनिषेधः	१२९५	४	निषेधः	१३००	२
कामकृते महापापादौ मरणान्तं			यतीनां सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्यानिषेधः	१३००	३
प्रायश्चित्तम्	१२९५	७	नवोदके दशाहनिषेधः	१३००	४
अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहनिषेधः	१२९५	५	गुरुचोदितदक्षिणानिषेधः	१३००	४
लीढापरिग्रहनिषेधः	१२९५	६	ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-		
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षया घसङ्कोच-			निषेधः	१३००	५
नादिनिषेधः	१२९५	६	भृग्वग्निपतननिषेधः	१३००	६
सत्रदीक्षानिषेधः	१२९५	२	गोतृतिथिष्वपि पयसि आचमनक्रि-		
संसर्गिणस्तु प्रायश्चित्तम्	१२९७	२	यानिषेधः	१३००	७
प्रथमापेक्षया द्वितीयादिप्राय-			पितापुत्रविरोधे साक्षिदण्डकल्प-		
श्चित्ते द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तम्	१२९८	८	ननिषेधः	१३००	८
चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति	१२९८	९	यतेः सायंगृहत्वप्रतिषेधः	१३००	९
वरातिथिपितृभ्यः पशुपाकरण-			कृतपापप्रायश्चित्तविमर्शः	१३०१	१
क्रियानिषेधः	१२९८	१	कलौ पञ्चनिषेधाः	१३११	२
दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रह-			यावद्वर्णविभागस्तावत्सत्यास-		
निषेधः	१२९८	२	मग्निहोत्रं च कुर्यात्	१३१२	२
सवर्णान्याङ्गनासंसर्गनिषेधः	१२९८	३	समयशकुनप्रश्नसामुद्रिकादयः कलौ		
अथोनौ संग्रहे वृत्ते गुरुस्त्रियः परि-			फलदा न भविष्यन्ति	१३१२	२५
त्यागो निषिद्धः	१२९८	४	संक्षेपतः कलिधर्माः	१३१२	१९
परोद्देशात्मसंत्यागनिषेधः	१२९८	५	कलौ विश्वेश्वरादीनामाराधनम्	१३१३	५
कथितवर्जननिषेधः	१२९८	५	कलौ विष्णोराराधनम्	१३१३	८
प्रतिमाभ्यर्चने सधर्मकसंकल्प-			कलौ काशीवासेन कृतार्थता	१३१३	१६
निषेधः	१२९८	६	कलौ गीतादिसप्तकस्य सौलभ्यम्	१३१३	१८
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनिषेधः	१२९९	१	कलौ केवलं गङ्गाय	१३१३	२३
विप्राणां शामित्रनिषेधः	१२९९	२	कलौ दानमेव फलदम्	१३१३	२६
सोमविक्रयनिषेधः	१२९९	२	कलौ हरिकीर्तने महान् गुणः	१३१४	२
षड्भक्तानशने हीनकर्मणोऽज्ञा-			कलौ हरिकीर्तनमादिमा	१३१४	८
हरणनिषेधः	१२९९	३	श्रीकृष्णक्रियायोगानिन्दनेन नरकः	१३१४	२४
शूद्रेषु दासादिभोज्यान्नतानिषेधः	१२९९	५	नमो नारायणायेतिकीर्तनेन कलि-		
गुरुदारेषु शिष्यस्य गुरुवद्वृत्ति-			बाधानिवृत्तिः	१३१४	२७
शीलतानिषेधः	१२९९	७	प्रह्लादकृतहरिस्तोत्रम्	१३१५	२
द्विजाग्न्याणामापद्वृत्तिनिषेधः	१२९९	८	षडक्षरमन्त्रजपेन शुद्धिः	१३१५	१९
अश्वस्तनिकतानिषेधः	१२९९	८	शिवशङ्करादिनामोच्चारणेन कलि-		
प्रजारणिपरिग्रहनिषेधः	१२९९	९	बाधानिवृत्तिः	१३१५	२२
अश्वस्तनिकनिरूपणम्	१२९९	२३	कलौ शङ्करकीर्तनावभीष्टासिद्धिः	१३१५	२५
दूरतस्तीर्थयात्रानिषेधः	१२९९	६	शिवभक्तस्य जनार्दनद्वेषेन		
ब्राह्मणानां प्रवासनिषेधः	१३००	१	नरकावाप्तिः	१३१६	१
सुखाग्निधमनक्रियानिषेधः	१३००	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कलौ न्यायार्जितधनदानेनाभीष्ट- सिद्धिः	१३१६	९
काशीसमाश्रयणे महत्फलम्	१३१६	९
कलौ गङ्गैव मुक्तिदा	१३१६	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कलौ गङ्गामहिमा	१३१६	२१
कलौ गङ्गाममं तीर्थं नास्ति	१३१७	१६
कलौ केशवात्परो देवो नास्ति	१३१७	१६
कलौ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति	१३१७	१७

श्राद्धप्रकरणम् ।

कलौ गङ्गाकीर्तनादिना मुक्तिः	१३१७	२०
श्राद्धनिर्णयप्रतिज्ञा	१३१९	१
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	१३१९	३
नित्यश्राद्धे पिण्डनिषेधः	१३२०	८
शूद्रश्राद्धादौ भोजननिषेधः	१३२१	६
यजुर्वेदिनां पिण्डदानं प्रधानम्	१३२२	६
बह्वृचानां द्विजार्चनं प्रधानम्	१३२२	६
सामवेदिनामुभयमभिमतम्	१३२२	७
श्राद्धप्रशंसा	१३२३	७
पितरः श्राद्धमकर्तुं रक्तं पिबन्ति	१३२३	९
श्राद्धभेदाः	१३२३	११
श्राद्धलक्षणम्	१३२३	१७
श्राद्धस्य त्रैविध्यम्	१३२३	२३
तेषां लक्षणानि	१३२४	१
पार्वणादिश्राद्धनिरूपणम्	१३२५	१
सर्वप्रायश्चित्तविधानम्	१३२७	८
श्राद्धदेशाः	१३२८	१
स्वगृहे श्राद्धकरणे तीर्थापेक्षया अष्ट- गुणितं फलम्	१३२८	८
सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विष्टं कर्तव्यम्	१३२८	११
सप्तधा भूशुद्धिः	१३२९	६
अमेध्यादिभूमिनिरूपणम्	१३२९	१५
शुद्धिविभागकथनम्	१३२९	२१
गयाश्राद्धम्	१३३०	८
द्रव्यशुद्धिप्रतिपादनम्	१३३०	१५
सौवर्णादिपात्रशुद्धिप्रकारनि- रूपणम्	१३३१	११
ब्रह्मचरियविशां सकृत्सम्मा- जनाशुद्धिः	१३३२	६

शूद्रसंस्पृष्टमग्नौ प्रक्षिप्य प्र- क्षाल्य गृह्णीयात्	१३३२	७
कांस्यपात्रे गण्डूषादिकृते ष- ण्मासाच्छुद्धिः	१३३२	१०
लोहानां दहनादिना शुद्धिः	१३३२	१६
काष्ठानां तक्षणादिना शुद्धिः	१३३२	१८
सामान्यशुद्धिविधायकं वचनम्	१३३३	१
संहतपात्रे तु विशेषः	१३३३	१०
मृद्गाण्डशुद्धिर्न केनापि प्रकारेण	१३३३	१३
धान्यादेश्चाण्डलादिस्पर्शे प्र- क्षालनेन शुद्धिः	१३३३	१७
मृद्गाण्डस्य चाण्डालादिस्पर्शे त्याग एव	१३३३	१८
बहूनां संहतानां राशीकृतानां मध्ये चाण्डालादिभिः स्पृष्टा- नां प्रक्षालनम्, अस्पृष्टानां तु प्रोक्षणं विधेयम्	१३३३	२०
यत्र स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टा- नामल्पत्वं तत्र निर्णयः	१३३४	४
स्पृष्टानां समत्वे प्रोक्षणम्	१३३४	७
अल्पधान्ये विशेषः	१३३४	११
बहुधान्ये काश्यपमतम्	१३३४	१४
गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशु- मानुषे धातुपात्रस्थधान्यादि- त्यागः कार्यः	१३३४	२३
मृन्मयेनावबद्धानामधोभुवि च तिष्ठतां यवमाषतिलादीनां प्राक्ष्यत्वम्	१३३४	२५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यत्र गृहदाहे न प्राणिवधः तत्र-		
स्थद्रव्याणां ग्राह्यत्वम्	१३३५	१
त्रपुसीसकताघ्राणां शुद्धिप्रकारः	१३३५	५
कांस्यस्य भस्मना शुद्धिः	१३३५	१८
ताम्रस्याम्लेन शुद्धिः	१३३५	१८
देशकालाद्यपेक्षया शौचं विधेयम्	१३३६	३
सौवर्णराजतादिसर्वेषाममेध्यो-		
पहत्तानां शुद्धिप्रकारकथनम्	१३३६	५
अमेध्या मला द्वादश	१३३६	८
पुरुषेण नाभेरूर्ध्वं कराति-		
रिक्तानामन्यामेध्यस्पर्शं		
स्नानं कर्तव्यम्	१३३६	२१
सूतिकोच्छिष्टादिभाण्डानाम-		
ग्निप्रक्षेपादिना शुद्धिः	१३३७	६
आविककौशेयकुतपानां शुद्धि-		
प्रकारः	१३३७	२३
अल्पोपघाते देवलवचनम्	१३३८	५
यन्त्रनिर्मुक्तनूतनवाससां प्रोक्षणा-		
च्छुद्धिः	१३३८	२०
उच्छिष्टस्नेहलितमृन्मयस्य पुनः-		
पाकेन शुद्धिः	१३३८	२४
शयनासनगतानां वस्त्राणां तु		
संहतवच्छुद्धिः	१३३९	१
वरित्रचर्मचामरवल्कलानां		
चैलवच्छुद्धिः	१३३९	८
पक्षिजग्धादिविषये विशेषः	१३३९	१०
देवयात्राविवाहयज्ञादिषु काका-		
दिसंस्पृष्टात्रस्य न त्यागः	१३३९	१९
प्रकृतेषु अवश्यं भाविष्योत्स-		
वेषु विशेषः	१३३९	२२
अल्पान्ने तु जमदाग्निवचनम्	१३४०	३
द्रवाणां पदार्थानामुत्पवनम्	१३४०	१६
घृतादीनां शूद्रपात्रात्पात्रान्तरितेन		
शुद्धिः	१३४०	२०
मृत्पर्णतृणकाष्ठानां सोमसूर्यशु-		
मारुतैः शुद्धिः	१३४१	८
श्वकाकादिसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च		
नश्यति	१३४१	१५
अग्निवायुदधिघृतादीनां मेध्यत्वम्	१३४१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चाण्डालादिभिन्ना छाया मेध्या	१३४१	२३
रासभादिभिन्ना रेणवो मेध्याः	१३४१	२५
मेध्यानि	१३४२	३
मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः	१३४२	७
ज्ञाताज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रं संव-		
त्सरमध्ये प्रायश्चित्तम्	१३४२	१४
कारुहस्तपण्यभैक्षयोषिन्मुखानां		
शुचित्वम्	१३४२	१७
कारुहस्तादीनां शुचित्वविभागः	१३४३	२
मुखजबिन्दूनां शुचित्वम्	१३४३	१३
ताम्बूलचर्वणान्तेआचमननिषेधः	१३४३	२३
दन्तसंलग्नस्य नोच्छिष्टत्वम्	१३४३	२६
आत्मशय्याऽऽसनादीनां शुचित्वम्	१३४४	२
शयनक्षुतभोजनशीवनादीनामन्ते		
आचामेत्	१३४४	१३
गयाशिरःप्रमाणम्	१३४५	४
गङ्गादितीर्थे पितॄणां श्राद्धमक्षय-		
फलकम्	१३४५	९
श्राद्धे पृथिव्याः पञ्चगव्यादिना		
शुचित्वम्	१३४५	१३
वराहकृतश्राद्धम्	१३४५	१९
धर्मारण्यधर्मपृष्ठादिस्थले श्राद्ध-		
प्रशंसा	१३४६	१
गयाशीर्षे शमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड-		
दाने सप्तगोत्रैकोत्तरशतकुलाना-		
मुद्धरणम्	१३४६	४
सप्तगोत्राणि	१३४६	६
एकोत्तरशतं कुलम्	१३४६	८
शालग्रामसमीपे श्राद्धस्य फला-		
धिक्यम्	१३४६	१४
चक्राङ्कस्य सान्निध्ये स्नानादीना-		
मक्षय्यफलता	१३४७	१
निषिद्धदेशाः	१३४७	३
परकीयगृहे श्राद्धे कृते गृहस्वामिनः		
फलभागिनः	१३४७	१९
कीकटदेशप्रमाणम्	१३४७	२०
कीकटेषु गया पुण्या	१३४७	२२
परगृहे श्राद्धं निषिद्धम्	१३४८	१
ब्राह्मणस्य शूद्रश्राद्धनिषेधः	१३४८	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्वामिकदेशाः	१३४९	७
नैकवाससा आर्द्धं कार्यम्	१३४९	१५
पारिभाषिकमप्येकवासो वर्ज्यम्	१३४९	२१
म्लेच्छदेशलक्षणम्	१३४९	२५
म्लेच्छदेशे रात्रौ संध्यायां आर्द्धं न कार्यम्	१३५०	२
आर्द्धकालाः	१३५०	४
नवात्रआर्द्धम्	१३५०	७
नवात्रआर्द्धे विशेषः	१३५०	१३
शङ्खपद्मादियोगाः	१३५१	७
अमावास्यादीनां आर्द्धकालत्वम्	१३५१	१७
प्रतिकृष्णपक्षआर्द्धम्	१३५२	१
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ	१३५६	२
व्यतीपाते आर्द्धम्	१३५६	९
यदा श्रोत्रियोऽभ्येति तदा आर्द्धं कार्यम्	१३५७	७
उद्गाहपुत्रजननादौ जीवत्पितृके- णापि आर्द्धं कार्यम्	१३५८	३
तिथिविशेषे आर्द्धम्	१३५८	६
अमावास्यादिषु आर्द्धाकरणे		
नरकप्राप्तिः	१३५९	१
नक्षत्रआर्द्धम्	१३५९	११
योगआर्द्धम्	१३५९	२१
दुःस्वप्नदर्शनादौ आर्द्धं कार्यम्	१३६०	५
आर्द्धकरणे अधिकारिनिरूपणम्	१३६०	७
द्वादशपुत्रभेदाः	१३६०	१४
औरसपुत्रनिरूपणम्	१३६१	१
तेषां द्वादशपुत्राणां लक्षणानि	१३६१	१३
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः स्वर्गादिप्राप्तिः	१३६५	६
पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यः आर्द्धा- धिकारी	१३६७	७
अनुपनीतश्च पुत्रोऽधिकारी	१३६८	२
अनुपनीतो वेदोच्चारं न कास्येत्	१३६९	५
द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादयः रि- क्थभागिनः	१३७१	१३
अविभक्ते संसृष्टे वा तादृशे मृते		
भ्रातैव रिक्थभाक्	१३७१	२०
भार्यापिण्डं प्रतिर्दद्यात्	१३७३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामभावे ब्राह्मणाः रिक्थ-		
भागिनः	१३७३	१३
ब्राह्मणार्थस्य ब्राह्मणोऽधिकारी	१३७३	१६
राजा ब्राह्मणद्रव्यं न ग्राह्यम्	१३७३	१९
ब्राह्मणेतरद्रव्यं राजा ग्राह्यम्	१३७३	२२
अपुत्रस्य क्रियादि	१३७४	१
पुत्राभावे कन्या, तदभावे सपत्नी-		
पुत्रश्चाधिकारी	१३७७	९
कन्यया पुत्रवत् मातापित्रोरेको- दिष्टं कार्यम्	१३७९	३
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौ-		
र्ध्वदोहिकं आर्द्धं कृत्वा व्रतस्थो न व्रतात् भ्रश्यते	१३७९	६
अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा रिक्थ-		
भागिनः	१३७९	२१
पुत्राभावे पत्नी पत्न्यभावे सहोदरः आर्द्धेपत्न्यादीनां पूर्वपूर्वाभावे		
उत्तरोत्तरोऽधिकारी	१३८१	६
एकजातानामेकः पुत्रवांश्चेत्सर्वे पुत्रिणः	१३८१	१०
आर्द्धाधिकारिणः	१३८२	६
भगिनीतत्सुतयोर्निर्णयः	१३८२	११
सर्वाभावेऽवनीपतिः आर्द्धाधिकारी	१३८६	११
ब्राह्मणस्यान्यक्रियानिषेधः	१३८७	६
अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव- स्थोक्ता	१३९०	१
धनहारकः प्रेतकार्याण्यकृत्वा प्रा- यश्चित्तं चरेत्	१३९२	३
पुत्रस्य माता पिता ज्येष्ठभ्राता च आर्द्धं न कुर्यात्	१३९२	११
गयायां कनिष्ठभ्रातुः पुत्रस्य च आर्द्धं कार्यम्	१३९२	१७
अन्याभावे पित्रादिनापि कार्यम्	१३९२	१८
ब्रह्मचारिणा तु विशेषः	१३९२	२१
ब्रह्मचारिणः सूतके न कर्मत्यागः	१३९३	६
ब्रह्मचारिणः पतितैरुदकं न कार्यम्	१३९३	११
असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं देयम्	१३९३	२०
संस्कृतानां कुशेषु पिण्डं देयम्	१३९३	२०
अविभक्तधनानां विशेषः	१३९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विभक्तधनानां च विशेषः	१३९४	९	पङ्क्तिपावननिरूपणम्	१४१३	८
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्राणां श्राद्धादि	१३९५	८	यतीनामनादरे दोषः	१४१७	२
जारजानां विषये विशेषः	१४००	१	यतीनां श्राद्धभोजने फलाधिक्यम्	१४१७	५
धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलम्	१४००	६	समनुप्राप्तातिथिविचिकित्सानिषेधः	१४१७	११
धर्मार्थं गयायां श्राद्धकरणे फलम्	१४००	९	आतिथ्यरहिते श्राद्धे काकयो-		
अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं			निप्राप्तिः	१४१७	१७
तूष्णीं भवति	१४०१	७	पङ्क्तिपावनपावनाः	१४१८	३
पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः	१४०२	६	योगिनोऽतिक्रमो नास्ति	१४१८	१९
वृषलसन्निधौ पुराणपाठनिषेधः	१४०२	१०	श्राद्धे ब्राह्मणाः	१४१८	६
शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा पुराणश्रवणे-			श्राद्धेऽरिमित्रौ वर्ज्यौ	१४१९	५
ऽधिकारः	१४०२	१२	पितृपुत्रौ भ्रातरौ च वर्ज्यौ	१४१९	८
शूद्रस्य पुराणाध्ययननिषेधः	१४०२	१३	मध्यमा विप्राः	१४१९	११
ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव शूद्रं पुराणं			अत्र ग्रन्थकर्तुः श्लोकः	१४२०	७
श्रावयेत्	१४०३	१३	ब्राह्मणातिक्रमे दोषः	१४२०	१५
शूद्रस्य सदाऽऽमश्राद्धमेव	१४०४	१०	गुण्यतिक्रमे दशपणा दण्डः	१४२१	५
शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपगोत्रम्	१४०५	१५	ऋत्विग्लक्षणम्	१४२१	११
शूद्रस्य गृहपाकेन पिण्डनिषेधः	१४०५	२०	श्राद्धे अवश्यं भोजनीयनिरूपणम्	१४२१	१७
भारते यवनादीनां श्राद्धादि-			विप्रस्यापि दोषः	१४२२	३
करणेऽधिकारः सजाती-			श्राद्धे वर्ज्या विप्राः	१४२३	४
यभोजनपरः	१४०६	१०	तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	१४२८	१
राजकार्यनियुक्तादीनां श्राद्धनिर्णयः	१४०६	८	देवलकवार्धुषिकादीनां लक्षणम्	१४३०	१९
श्राद्धे पितरः	१४०७	१४	वृषलीपतिलक्षणम्	१४३१	१७
पितृणां जन्मान्तरेऽपि श्राद्धदत्तान्नं			जारउपपत्तिदिधिषूमाहिषकादीनां		
तत्तद्भक्ष्यरूपेण उपतिष्ठेत्	१४०७	१९	लक्षणम्	१४३१	२३
वसुरुद्रादित्यानां स्वरूपम्	१४०८	७	दैवे पित्र्ये च वर्ज्या विप्राः	१४३२	१३
ब्राह्मणादिधर्णानां पितरः	१४०८	१८	अपाङ्क्तेया ब्राह्मणाः	१४३४	१
केवलपितृपार्वणनिषेधोऽत्रापवादश्च	१४०९	५	त्रिशंकुबर्बरादिविप्रा वर्ज्याः	१४३५	३
दर्शादौ सपत्नीकानां निर्णयः	१४०९	१३	काणकुब्जादयो वर्ज्याः	१४३५	१०
विश्वेदेवनिर्णयः	१४१०	४	द्विर्गन्नादयो वर्ज्याः	१४३५	१९
पुत्रे अजाते मृते वा ऋतुकालात्			द्विर्गन्लक्षणम्	१४३५	२१
षष्ठे दिने दम्पती आभ्युदयिकं			द्विर्गन्लक्षणं टीकायाम्	१४३६	१७
वृद्धिश्राद्धं कुर्याताम्	१४११	१९	अविद्धकर्णादयो वर्ज्याः	१४३६	२
इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ	१४१२	५	लम्बकर्णलक्षणम्	१४३६	८
नान्दीश्राद्धे सत्यवसू	१४१२	६	षण्ठः सप्तविधः	१४३६	१३
नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालौ	१४१२	७	पराशरमाधवीये चतुर्दशविधः षण्ठः	१४३६	१६
काम्यश्राद्धे धूरिलोचनौ	१४१२	८	तेषां नामानि	१४३७	१६
पार्वणश्राद्धे पुरुरवार्द्रवौ	१४१२	९	प्रतिमाविक्रयकर्तुः पातित्यम्	१४३७	११
श्राद्धं त्रिविधम्	१४१२	११	मातुलकन्यापरिणेत्रादयो वर्ज्याः	१४३८	३
श्राद्धे उत्तमा विप्राः	१४१३	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्समुद्राङ्कितविप्रनिषेधः	१४३८	७
शङ्खचक्रादिधारणनिषेधः	१४३८	१३
शूद्राणां-तत्समुद्राविधयः	१४३८	२१
ब्राह्मणेन तत्समुद्राधारणे प्रायश्चित्तं कार्यम्	१४३९	४
कुष्ठिकाणादेरपवादः	१४४०	४
गयास्थविप्रप्राशस्त्यम्	१४४१	४
तीर्थेषु ब्राह्मणविचारः	१४४१	१५
दैवे पित्र्ये च कर्मणि ब्राह्मणविचारः	१४४१	२०
गायत्रीमात्रसारोऽपि सुयन्त्रितो विप्रः श्रेष्ठः	१४४१	२३
अयन्त्रितश्चतुर्वेदी विप्रो न श्रेष्ठः	१४४१	२४
श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	१४४२	३
ब्राह्मणादीनां निमन्त्रणप्रकारः	१४४२	८
सर्वेणैव विप्रा निमन्त्र्याः	१४४३	२
निमन्त्रणे शूद्रनिषेधः	१४४३	७
राजकार्यनियुक्तो बन्धनिग्रहव-		
र्त्ता विप्रेण श्राद्धं कारयेत्	१४४३	४
श्राद्धे ब्राह्मणसंख्या	१४४३	१४
अशक्तौ एकविप्रभोजने निर्णयः	१४४५	९
वैश्वदेवे विशेषः	१४४६	४
विप्राभावेऽग्नौ जले वा दद्यात्	१४४७	१२
एकविप्रे सामेर्विशेषः	१४४८	३
सर्वथा विप्रालाभे चटश्राद्धम्	१४४८	६
तत्र दक्षिणादाने विचारः	१४४८	९
दर्भवटौ दर्भग्रहणे विशेषः	१४४८	१७
मातृश्राद्धे विप्रालाभे सुवासिन्यः	१४४८	१९
लिङ्गशालग्रामसन्निधौ श्राद्धं कार्यम्	१४४८	२५
श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः	१४५०	२
निमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे	१४५०	४
प्रमादात्त्यागे निर्णयः	१४५०	८
प्रमादाभावे निर्णयः	१४५१	१
शूद्रान्नभोजननिषेधः	१४५१	१५
गृहागतं शूद्रान्नं सम्प्रोक्ष्य ग्राह्यम्	१४५१	२१
ब्राह्मणेन गृहीतामन्त्रणत्यागे	१४५२	२
अपचक्ष्यन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं कर्तव्यम्	१४५२	११
अपचक्ष्यन्नम्	१४५२	१४
आमन्त्रिते चिरकारिणो वि-		
प्रस्य दोषः	१४५३	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
निमन्त्रितब्राह्मणकर्तृकमार्गगमन-		
हिंसनमारोदहनकलहकरणादि-		
षु जातेषु श्राद्धकर्तृपितृणां पां-		
सुभोजनरुधिराशनस्वेदभोजन-		
मलभोजनादि	१४५३	६
श्राद्धकर्तृभोक्तृश्च स्त्रीगमना-		
दिनिषेधः	१४५३	१५
मृष्टान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे		
चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम्	१४५३	१८
निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे		
दोषाभावः	१४५३	१९
श्राद्धभोक्तृकर्तृभिः पुनर्भोजना-		
दयो वज्र्याः	१४५४	११
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१४५४	२४
अमायां निषेधाः	१४५५	२
श्राद्धभोजने होमादिनिषेधः	१४५५	८
कर्तृभोक्तृदन्तधावननिर्णयः	१४५५	१४
श्राद्धकर्त्रा सप्तकं वर्ज्यम्	१४५५	१७
श्राद्धदिने दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	१४५५	२०
श्राद्धभोक्त्रा त्वष्टकं वर्ज्यम्	१४५६	१
वनस्पतिगते सोमे वृषभवाहना-		
दिनिषेधः	१४५६	४
वनस्पतिगतस्वरूपम्	१४५६	११
श्राद्धे चौरविचारः	१४५६	१५
अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधयः	१४५६	२१
श्राद्धे यजमानपत्नीनियमाः	१४५७	५
पिण्डदानात्प्राक् गृहे भोजननिषेधः	१४५७	९
गन्धादिधारणनिषेधः	१४५७	१०
श्राद्धपदार्थाः	१४५७	१२
दर्भग्रहणम्	१४५७	१६
दर्भकुशयोर्भेदः	१४५७	२४
पवित्रलक्षणम्	१४५८	२
पवित्रे दर्भसंख्या	१४५८	५
पवित्राभावे	१४५८	१४
दर्भग्रहणे मन्त्रः	१४५९	३
दर्भग्रहणे विधिः	१४५९	९
दशदर्भाः	१४५९	१२
काशदो विशेषः	१४६०	१
निषिद्धदर्भाः	१४६०	९
सुवर्णपवित्रम्	१४६१	७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धे हविर्निर्णयः	१४६१	९
शाकादिवस्तूनि	१४६२	१३
आद्धे मांसमधुग्रहणम्	१४६८	१०
आद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषः	१४६९	१०
आद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्यकथनम्	१४६९	१३
मधुक्षीरघृताभावे क्रमेण गुडदधि-		
‘घृतवती’जपादयः	१४६९	२२
कलौ मांसनिषेधः	१४७०	५
अत्र देशाचाराद् व्यवस्थोक्ता	१४७३	२
क्षीरादौ विशेषमाह	१४७५	१
स्नेहाक्तं पर्युषितमन्नं भोज्यम्	१४७७	५
कालशाकादिग्रहणम्	१४७७	१०
आद्धे वर्ज्यवस्तूनि	१४७८	९
क्षारलवणभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१४७९	१६
आद्धे तुलसीभक्षणनिषेधः	१४७९	४
आद्धे तुलस्या पितृपूजने कला-		
धिक्यम्	१४७९	२२
आद्धे पिण्डालकादिदानेऽर्धः पातः	१४८०	३
विडालोच्छिष्टं आद्धे वर्ज्यम्	१४८०	८
आद्धे कूष्माण्डमहिषीक्षीरादिनिषेधः	१४८०	९
आद्धे तिलमुद्गमाषभिन्नकृष्णधा-		
न्यादीनि त्याज्यानि	१४८१	१९
आद्धे मसूरशणनिष्पावादयो		
वर्ज्याः	१४८२	२
मारिषादीनामसुरान्नत्वम्	१४८५	१०
वृन्ताकं श्वेतं त्याज्यम्	१४८६	१०
आद्धे तु कृष्णश्वेतादिसर्वं त्याज्यम्	१४८७	१
कांस्यताम्रादिपात्रे नारिकेलोदकम-		
धुघृतादिस्थापिते तेषां मद्यतु-		
ल्यत्वम्	१४८८	१०
क्षीरे लवणम् उच्छिष्टे घृतं रजकतीर्थे		
स्नानं ताम्रे गव्यं सुरातुल्यम्	१४८८	७
आद्धे जलनिर्णयः	१४९०	१
कुतपा अष्टविधा उक्ताः	१४९१	११
दौहित्रलक्षणम्	१४९२	३
आद्धे सप्त पवित्राणि	१४९२	९
तिलनिर्णयः	१४९२	१४
आद्धे वर्ज्यानि	१४९२	१९
आद्धदिनकृत्यम्	१४९३	२०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धदिने कञ्जिकादिदाननिषेधः	१४९३	२२
पिण्डदानात्प्राक्काञ्चित्र देयम्	१४९४	२
आद्धस्थले तिलान् विकीर्य अजा-		
नां बन्धनम्	१४९४	५
आद्धकर्ता स्वयं स्नानपूर्वकं पाका-		
रम्भं कुर्यात्	१४९४	७
अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः		
पाकः कार्यः	१४९४	१०
आद्धे पाकाधिकारिणः	१४९४	१४
आद्धपाके वर्ज्यस्त्रियः	१४९४	२०
सुस्नाता गृहिणी पाकं कृत्वा		
स्नानमाचरेत्	१४९४	१७
आद्धे पाकभाण्डानि	१४९५	२
आद्धे त्याज्यभाण्डानि	१४९५	९
महानसे नियुक्तानां कार्यदर्श-		
ननिषेधः	१४९५	१८
आद्धे ताम्रभाण्डे पाकस्य प्रा-		
शस्त्यम्	१४९५	२१
तैजसाभावे पिठरमृण्मयपात्रे पाकः	१४९५	२३
पाकाग्निनिर्णयः	१४९६	७
आद्धे पिण्डात्प्राक्कृत्यनिर्णयः	१४९८	४
आद्धभुग्ब्राह्मणेभ्यः तैलभुवर्तना-		
दिकं देयम्	१५००	२
आद्धकर्तुः शुक्लवस्त्रादिधारणम्	१५००	१९
आद्धकर्तुः ताम्बूलादयो वर्ज्याः	१५०१	२
वस्त्रविषये विशेषमाह	१५०१	४
कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	१५०१	२०
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यज्ञादेर्नैष्फल्यम्	१५०१	१४
अन्येषां मते आद्धकाले ऊर्ध्वपु-		
ण्ड्रादयो वर्ज्याः	१५०१	१९
वामहस्ते दर्भधारणनिषेधः	१५०२	१
गृहे रङ्गावलीनिषेधः	१५०२	१
पुण्ड्रनिर्णयः	१५०२	४
अत्राचाराद् व्यवस्था	१५०२	१३
दर्भहस्तस्य तिलककरणनिषेधः	१५०२	२३
आद्धारम्भकालः	१५०३	१
कुतपकालनिर्णयः	१५०३	१०
आद्धपरिभाषा	१५०४	१
तत्र जानुपातनम्	१५०४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धे दर्भनियमाः	१५०४	५	पादार्थमण्डलविचारः	१५२७	८
गोत्रनामोच्चारणनिर्णयः	१५०४	८	तत्र गोमयेनोपलेपे विचारः	१५२७	२४
गोत्रनामोच्चारणक्रमः	१५०५	९	तत्र गोमयग्रहणे विचारः	१५२८	११
गोत्रविषये सकारसहितोच्चारणं			आसने द्विजानुपवेश्य पादप्रक्षालनं		
कर्तव्यम्	१५०५	१२	कार्यम्	१५२८	७
नामोच्चारणे विभक्तिविचारः	१५०५	२१	पादविधिः	१५२८	१४
गोत्रस्यापरिज्ञाने निर्णयः	१५०६	१०	तत्र मन्त्रः	१५२८	१८
नामोच्चारणे विशेषः	१५०६	१३	कुशग्रन्थिहस्तेन पादं न देयम्	१५२८	२०
पित्रादिनामाज्ञाने पृथिवीषदादयो			भार्यास्त्रावितवारिणा पादप्रक्षालनं		
वाच्याः	१५०६	१८	कार्यम्	१५२८	२२
स्त्रीणां नामोच्चारे विशेषः	१५०७	१	श्राद्धे वामभागस्थया स्त्रिया पाद-		
संकल्पादौ विभक्तिविचारः	१५०७	६	प्रक्षालनार्थं जलं न देयम्	१५२८	२४
तत्र मातुर्विशेषः	१५०८	३	पित्रादिकर्मसु अधः पादप्रक्षालन-		
अत्र शास्त्राभेदाद् व्यवस्था	१५०७	१४	निषेधः	१५२९	३
सव्यापसव्यव्यवस्था	१५०९	७	द्विराचमनम्	१५२९	८
वैश्वदेवार्थं पाकनिर्णयः	१५१०	४	पादप्रक्षालनपादोदकैराचमननिषेधः	१५२९	११
सर्वे दक्षिणतोऽपसव्येनाहर्तव्यम्	१५१०	८	ब्राह्मणोपवेशनविधिः	१५२९	१४
वैष्णवमन्त्रादिकं जप्त्वा श्राद्धा-			सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणभा-		
रम्भः कार्यः	१५१०	१८	गस्था	१५२९	१८
वैश्वदेवार्थं सव्येन कार्यम्	१५११	४	उपविष्टेषु प्राप्तमतिथिमपि भोजयेत्	१५३०	१०
परिवेषणक्रमः	१५१२	११	यस्यातिथिर्नाश्रान्ति न तच्छ्राद्धम्	१५३०	१३
अपसव्येन परिवेषणनिषेधः	१५१२	१५	विप्रनियमाः	१५३०	१४
श्राद्धपूर्वदिने ब्राह्मणनिमन्त्रणक-			तत्रासनानि	१५३०	१७
र्तव्यता	१५१३	२०	नीवीबन्धः	१५३१	१९
दक्षिणामुखेन श्राद्धं कार्यम्	१५१५	२१	तिलान् विकिरेत्	१५३२	९
पादप्रक्षालनं विनाऽऽचमने			उपवेशनोत्तरं विप्रधर्माः	१५३२	१३
कृतेऽप्यशुचित्वम्	१५१६	८	तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाश्रादिप्रोक्षणम्	१५३३	१
अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेः सव्यापसव्य-			श्राद्धभूमौ गयादीनां ध्यानम्	१५३३	४
निर्णयः	१५१७	१	देवताभ्य इति मन्त्रजपः	१५३३	६
सूक्तस्तोत्रजपादौ सव्यापसव्यम्	१५१८	२	प्रोक्षणे मन्त्रविशेषाः	१५३३	१३
आचमनविचारः	१५१९	८	देवार्चनम्	१५३३	१५
विप्रविसर्जनात्पाक् दानादिनिषेधः	१५२०	५	विष्टरार्थं देवपितृविषये यवातिलस-		
श्राद्धे नैवेद्यनिर्णयः	१५२०	९	हितदर्भदानम्	१५३३	२३
देवार्च्यक्रमः	१५२०	२४	विष्टरग्रहणे मन्त्रपाठः	१५३४	३
श्राद्धे दर्भत्यागविचारः	१५२१	२	अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	४
श्राद्धे मन्त्रादौ ऊहः	१५२१	७	विप्रैकत्वाद्वित्वादौ अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	१३
सङ्कल्पात् पूर्व प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता	१५२६	४	अर्घ्ये वर्ज्यपात्राणि	१५३६	८
सङ्कल्पाविचारः	१५२६	७	पात्रप्रमाणम्	१५३६	११
निमन्त्रणप्रकारः	१५२६	१२	पावित्रच्छेदनमन्त्रः	१५३७	३

विषयानुक्रमः ।

५१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पात्रे तूष्णीं पवित्रस्थापनम्	१५३७	६
पात्रे जलप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	९
यवप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	१४
तूष्णीं पुष्पचन्दनप्रक्षेपः	१५३७	११
विश्वेषां देवानामावाहनविधिः मन्त्रश्च	१५३८	१
एतेषामुत्पत्तेः नाम्नश्चाज्ञानेऽन्यो मन्त्रः	१५३८	१०
पित्र्ये मूर्धादिपादान्तं पूजनम्	१५३८	१७
दैविके पादप्रभृतिमूर्धान्तं पूजनम्	१५३८	२०
अर्घ्यपात्रासादनादिविधिः	१५३९	५
अर्घ्यदानम्	१५३९	८
प्रतिविप्रं यादिव्येत्यस्यावृत्तिः	१५३९	१९
गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	१५४०	२
तत्र गन्धाः	१५४०	५
पवित्रराहितेन हस्तेन गन्धद्वारेति गन्धदानम्	१५४०	८
आसनादिदाने प्रतिवचनम्	१५४०	१०
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रादिकरणे विचारः	१५४१	३
श्राद्धे पूतिकादिनिषेधः	१५४१	१८
सपवित्रकरणे द्विजसमालम्भननिषेधः	१५४१	२१
श्राद्धे योग्यपुष्पाणि	१५४२	३
यवदूर्वाङ्कुरैरपि पितृपूजनम्	१५४२	१०
श्राद्धे वर्ज्यपुष्पाणि	१५४२	१८
तुलस्या पितॄणां तत्पदप्राप्तिः	१५४३	२
जातीकुसुमाबलपत्रादिना पितृपूजननिषेधः	१५४३	६
कुन्दादिभिः देवताविशेषस्य पूजननिषेधः	१५४३	१६
अगस्त्यादीनां पितृवल्लभत्वम्	१५४३	१९
केचित् पिण्डेऽपि तुलसीं प्राक्षिपन्ति	१५४४	४
अथ धूपः	१५४४	८
अथ दीपः	१५४५	१
वर्ज्यदीपः	१५४५	३
अथ वस्त्रम्	१५४५	४
यज्ञोपवीतदानम्	१५४५	८
श्राद्धे देयवस्तुनिर्णयः	१५४५	११
कञ्चुकादि देयम्	१५४५	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
स्त्रीणां श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	१५४६	२
कृष्णावर्णादिनिषेधः	१५४६	५
यज्ञोपवीतदानावश्यकता	१५४६	९
कमण्डलादिपात्रदानम्	१५४६	१३
उपानच्छत्रादिदानम्	१५४७	२
अलङ्कारादिदानम्	१५४७	१०
आदर्शव्यजनादिदानम्	१५४७	१६
स्वर्णादिभोजनपात्रदानम्	१५४७	२५
श्राद्धे बन्दीकृतमोचने फलम्	१५४८	३
देवाज्ञया पित्रर्चा	१५४८	९
पित्रर्चायां विशेषः	१५४८	११
तत्रार्घ्यकल्पना	१५४८	१४
पात्रलक्षणम्	१५४९	७
एकब्राह्मणपक्षे अर्घ्यपात्रासादने निर्णयः	१५४९	११
पित्रादीनामावाहनप्रकारः	१५५०	१४
अर्घ्यानुमन्त्रणादिविशेषः	१५५१	१५
अर्घ्यनिवेदनादि	१५५३	९
अर्घ्ये सव्यापसव्यम्	१५५३	१
संस्ववशेषविचारः	१५५३	१४
पितृपात्रस्थापननिर्णयः	१५५४	६
गन्धपुष्पादिदानम्	१५५५	१४
मण्डलानि कर्तव्यानि	१५५६	६
तत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था	१५५६	९
मण्डलाभावे राक्षसास्तदन्नरसमपहरन्ति	१५५६	१५
श्राद्धे भोजनपात्राणि	१५५६	१९
आयसपित्तलपात्रनिषेधः	१५५७	१
कांस्यादिभोजनपात्रमानम्	१५५७	५
श्राद्धे कांस्यपात्रनिषेधः	१५५७	९
श्राद्धे पालाशादिपात्राणि	१५५७	१२
अभावे कदल्यादीनि ग्राह्याणि	१५५७	१४
श्राद्धे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१६
भस्ममर्यादाकरणे दोषः	१५५८	२३
अग्नौकरणनिर्णयः	१५५८	३
पाणिहोमनिर्णयः	१५६०	२
बह्वृचातिरिक्तानग्निके निर्णयः	१५६०	१३
तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णयः	१५६०	१६
अनग्निकस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५६१	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विधुरस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	९
देवविप्रानेकत्वे पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	१०
मृतभार्यस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७२	१
सभार्यस्य नष्टाग्नेर्निर्णयः	१५७२	४
अनुपनीतब्रह्मचर्यादेः	१५७२	१
दैवे पित्र्ये च होमे सव्यापस- व्यानिर्णयः	१५७३	१
साग्नेर्विदेशादौ पाणिहोमः	१५७४	१
अनग्निदूरभार्ययोः पाणिहोमः	१५७४	५
पाणिहोमविधिः	१५७४	१४
तत्र वर्ज्यकर्माणि	१५७५	३
पाणिहोमे प्रश्नादि	१५७५	७
पाणिहुताग्नस्य विनियोगः	१५७६	१
हुतशेष पितृपात्रेषु देयम्	१५७७	९
आपस्तम्बानामग्नौ करणम्	१५७८	६
छन्दोगादीनां पाणिहोमः	१५७८	१३
परिवेषणम्	१५८१	६
तच्चोपवीत्यैव देवपूर्वम्	१५८१	६
स्वयं भार्यया वा परिवेषणं कार्यम्	१५८१	१६
अपवित्रेणैकहस्तेन परिवेषणं न कार्यम्	१५८१	१८
आयसादिपात्रेण परिवेषणे दोषः	१५८१	१९
परिवेषणे पवित्रपात्राणि	१५८२	६
द्वर्या घृतादि देयम्	१५८२	९
पङ्क्त्यां विषमदाने दोषः	१५८२	१२
भोज्यपात्रे तिलनिषेधः	१५८२	१४
हस्तदत्तस्नेहलवणादिभोजने दोषः	१५८२	१७
घृतपात्रे विशेषः	१५८३	१
लवणव्यञ्जनादिकं हस्तदत्तं नादनीयात्	१५८३	६
अपक्वं तैलपक्वं च हस्तदत्तं ग्राह्यम्	१५८३	७
प्राञ्चालम्भननिर्णयः	१५८३	८
अङ्गुष्ठनिवेशने विशेषः	१५८३	१८
श्राद्धोपेक्षिताकरणे दोषः	१५८३	२४
श्राद्धे अश्रुपातजल्पहसनादिनिषेधः	१५८३	२७
अन्नदानविधिः	१५८४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
संकल्पादिकर्मक्रमः	१५८४	२१
संकल्पितान्नेन पितृवृत्तिः	१५८५	११
श्राद्धीयाग्नस्य भूमावेव प्रदानम्	१५८५	१४
आपोशनानन्तरं गायत्रीमधुवाता- दिमन्त्रजपः	१५८५	१९
यथासुखं जुषध्वामिति भोजनवेला- यां वाच्यम्	१५८६	९
असंकल्पितान्नभोजने निषेधः	१५८६	१०
उभाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रेऽन्न परिवेषणम्	१५८६	१७
आपोशने विशेषः	१५८७	१
पुनरापूर्यापोशननिषेधः	१५८७	५
चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	७
पायसाज्यादिना चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	१०
भोजने लवणादि न पृच्छेत	१५८७	१३
ऐन्द्रपौरुषसूक्तादिमन्त्रान् ब्राह्मणा- ञ्छूययेत्	१५८७	१८
सर्वाभावे गायत्रीजपः	१५८८	३
वीणादीनां वादनम्	१५८८	५
श्राद्धाग्नगुणकीर्तननिषेधः	१५८८	९
प्रौढपादादिना भोजननिषेधः	१५८९	१
अपेक्षितायाचने दोषः	१५८९	१०
भोजनकाले विप्रनियमाः	१५८९	१५
प्रौढप दलक्षणम्	१५८९	१९
एकपङ्क्तौ परस्परस्पर्शे प्राय- श्चित्तम्	१५९०	३
निःशेषेण भोजननिषेधः	१५९०	६
अश्रुपातादि वर्ज्यम्	१५९०	९
अभिभ्रवणीयमन्त्राः	१५९०	१२
विप्राणां गुदस्त्रावे प्रायश्चित्तम्	१५९१	५
विप्रवमने प्रायश्चित्तम्	१५९१	९
श्राद्धविघ्ने प्रायश्चित्तादि	१५९२	४
श्राद्धविघ्ने पुनः श्राद्धम्	१५९२	१०
पिण्डदानोत्तरं वान्तौ	१५९२	१४
पिण्डदानात्प्राग्वान्तौ	१५९३	१
श्राद्धपङ्क्तौ भुञ्जानस्य वमने प्रा- यश्चित्तम्	१५९३	३
एकविप्रभोजने छर्दिते प्रायश्चित्तम्	१५९३	६
दर्शदौ वमने आमश्राद्धम्	१५९४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धविधौ पुनरावृत्तिनिर्णयः	१५९४	८
सपिण्डीकरणात्प्राक्षोडशश्राद्धे		
पिण्डप्रधानत्वम्	१५९५	५
वृद्धिश्राद्धे विकल्पः	१५९५	१२
संकल्पसंज्ञके भुक्तिक्रियायाः प्रा-		
धान्यम्	१५९६	२
षट्कार्कादिपत्रेषु भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	१५९६	११
वामहस्तविभुक्ते प्रायश्चित्तम्	१५९६	१५
भोजने कृते रिक्तपात्रकरणे दोषः	१५९६	२२
पिबतो मुखनिःसृततोयपतने दोषः	१५९६	२५
दुग्धपानानन्तरं तक्रपाननिषेधः	१५९७	२
भोजने भोक्तृनियमाः	१५९७	५
तृप्तिप्रदनादि	१५९८	७
श्राद्धविशेषे प्रश्नभेदः	१५९८	१२
विकिरदानम्	१५९८	१६
तत्र मन्त्रः	१५९९	१०
आचमनदाननिर्णयः	१६००	६
हस्तप्रक्षालननिर्णयः	१६०१	७
गण्डूषप्रकारः	१६०१	२१
गण्डूषादिकरणे काश्यपात्रं वर्ज्यम्	१६०२	२
पिण्डदाननिर्णयः	१६०२	५
दन्तलग्नानि निर्हृत्य आचमनं कार्यम्	१६०२	८
शाखाभेदेन व्यवस्था	१६०३	२
पिण्डदानं कुत्र कर्तव्यम्	१६०३	८
पिण्डदाने कुशादयः	१६०४	४
स्मयेन कुशैर्वा उल्लेखनम्	१६०५	६
बह्वृचानां करणैव उल्लेखनम्	१६०५	७
लेखाकरणे मन्त्रः	१६०५	१४
अष्टाङ्गपिण्डः	१६०६	४
पिण्डादौ माषनिषेधः	१६०६	९
पिण्डार्थमन्नग्रहणविचारः	१६०६	१५
पिण्डप्रमाणम्	१६०७	१०
विकिरप्रमाणम्	१६०७	१५
तत्रैकोदिशश्राद्धे पिण्डप्रमाणम्	१६०८	२
प्रत्यब्दे तीर्थे दर्शे च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	३
महालये गयायां च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	५
प्रेतपिण्डप्रमाणम्	१६०८	९
पुल्या पिण्डाः करणीयाः	१६०८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगः		
कथं कर्तव्यः	१६०८	११
पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने उक्तः	१६०९	६
मन्त्रोच्चारणे प्राणनिरोधः	१६०९	१०
पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे मात्रादि-		
पिण्डाः देयाः	१६०९	१३
अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृथक् श्राद्धम्	१६११	६
दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णयः	१६११	१०
तत्र मन्त्रः	१६११	१२
क्वचिदर्भमूले हस्तलेपानिषेधः	१६१२	२
पिण्डेषु पितृतीर्थतः पानीयं निषिञ्चेत्	१६१३	५
पिण्डेषु अवनेजनं देयम्	१६१३	७
नीवीविसर्जनम्	१६१३	११
अञ्जनाभ्यञ्जने	१६१३	१२
वासोदानादि	१६१३	१३
अञ्जनाभ्यञ्जनलक्षणे	१६१३	२०
पिण्डपूजनम्	१६१४	२
पिण्डानां सर्वाङ्गनैवेद्यं देयम्	१६१४	७
अत्र सव्यापसव्ययोर्विकल्पः	१६१४	९
पिण्डावघ्राणम्	१६१४	१०
पिण्डोपस्थानम्	१६१४	११
आचान्तेषु उदकादिदानम्	१६१४	१२
द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	१६१४	१७
स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं		
कर्तव्यम्	१६१५	१
पात्रचालनं केन कार्यम्	१६१५	६
स्वस्तिवाचनम्	१६१५	९
अक्षय्योदकदानम्	१६१५	११
दक्षिणादानम्	१६१५	१४
देवेभ्यो हिरण्यम्	१६१५	१५
पितृभ्यो रजतम्	१६१५	१५
दक्षिणया सफलत्वम्	१६१५	१७
पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यम्	१६१५	१९
विप्रोद्देशेन सव्यम्	१६१५	२९
स्वधावाचनम्	१६१६	४
दक्षिणादाने क्रममाह	१६१६	१०
दक्षिणा विषमाऽपि देया	१६१६	१२
एकपङ्क्त्युपविष्टानां भक्ष्यभोज्या		
दिकं सप्तं देयम्	१६१६	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उर्जवहन्तीमिति धारां दद्यात्	१६१७	३
पिण्डप्रवाहणम्	१६१७	६
विप्रविसर्जनम्	१६१७	१०
विप्रप्रार्थना	१६१७	१७
भोजनान्ते ब्राह्मणानां त्रिप्रद-		
क्षिणम्	१६१८	७४
प्रदाक्षिणायां कनिष्ठाः प्रथमा ज्येष्ठा-		
श्चरमाः	१६१८	६
ब्राह्मणान्प्रति स्वस्मिन्नल्पत्वसूच-		
कवचनानि	१६१८	८
विसर्जनान्ते सीमान्तगमनम्	१६१८	१३
पिण्डप्रतिपत्तिः	१६१८	१४
मध्यमपिण्डप्राशननिर्णयः	१६१८	२१
तत्र पिण्डप्रहणे मन्त्रः	१६१८	२१
पिण्डप्राशने मन्त्रः	१६१८	२२
तीर्थश्राद्धे तीर्थ एव पिण्डप्रक्षेपः	१६१९	११
गवादिभ्यः पिण्डाः देयाः	१६१९	१३
पत्न्यां रोगादियुक्तायां भक्षणे निर्णयः	१६१९	१५
श्वशृगालखैरः पिण्डे स्पृष्टे		
कर्तुरायुष्यनाशः	१६२०	२
पिण्डोपघातप्रायश्चित्तम्	१६२०	५
पिण्डे काकपृष्ठे न दोषः	१६२०	७
पुनः पिण्डदाननिर्णयः	१६२०	१०
पिण्डदाने निषिद्धकालः	१६२१	१
विवाहादौ कृते पिण्डनिषेधे मास-		
संख्या	१६२२	२
कृतोद्वाहेनापि पित्रोः पिण्डदानं		
कार्यम्	१६२२	१०
स्यार्हे विशेषः	१६२३	१
पुत्रेषुभिर्नन्दादितिथ्यादौ		
पिण्डाः वर्ज्याः	१६२३	५
उच्छिष्टोद्वासननिर्णयः	१६२३	१०
श्राद्धोच्छिष्टं शूद्रादिभ्यो न देयम्	१६२३	१९
द्विजोच्छिष्टं भूमौ निखानयेत्	१६२४	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः	१६२४	५
पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवश्राद्धनिषेधः	१६२५	२१
बलिलक्षणम्	१६२६	११
पिण्डनिर्वण्णात्पूर्वं गृह्याग्निशिष्टदेवयति-		
श्रसचारिभ्यः पितृर्थपाको न देयः	१६२६	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नित्यश्राद्धम्	१६२८	११
एतद्विवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम्	१६३०	१
तच्च वैष्णवाभिन्नपरम्	१६३०	१०
नित्यश्राद्धे पात्राभावे	१६३१	३
नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गासिद्धिः	१६३१	७
घृते सति घृतरहितान्नेन ब्राह्मण-		
भोजने दोषः	१६३१	१६
श्राद्धे एकादश्यादौ भोजननिर्णयः	१६३२	२
श्राद्धे कृते दिवैव भोक्तव्यम्	१६३३	४
तद्दिने परपाकसेवननिषेधः	१६३३	५
श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेधः	१६३३	६
श्राद्धावशिष्टभोजने निषेधः	१६३४	२
अस्यापवादः	१६३४	५
श्राद्धकर्त्ता ताम्बूलादि वर्ज्यम्	१६३४	११
श्राद्धदिने गृहे शूद्रं न भोजयेत्	१६३४	१४
श्राद्धान्ते बन्दीमागधसूतादिभ्योऽपि		
विभज्य देयम्	१६३४	२२
श्राद्धानुकल्पाः	१६३५	२
तत्र विप्रालाभे दर्भवटुः	१६३५	५
आमश्राद्धम्	१६३६	५
श्राद्धाकरणे दोषः	१६३६	११
आमश्राद्धं कुत्र कार्यम्	१६३७	१
स्त्रीशूद्रद्वयपचानामामश्राद्धम्	१६३८	२
शूद्रस्य श्राद्धे पक्वनिषेधः	१६३८	८
मृताहादौ आमश्राद्धं न कार्यम्	१६४१	६
आमं कियत्परिमितं देयम्	१६४१	९
आमश्राद्धविधिः	१६४१	११
आमश्राद्धे पिण्डदाननिर्णयः	१६४२	७
आमान्नेन पिण्डं दत्त्वा पाकेन विप्र-		
भोजननिषेधः	१६४२	१४
पक्वेन पिण्डं दत्त्वा ब्राह्मणाय आ-		
मात्रदाने दोषः	१६४३	१
अत्र देशाचाराद् व्यवस्था	१६४३	३
आमश्राद्धे अहविचारः	१६४३	४
आमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६४४	४
शूद्रस्य आमश्राद्धविधिः	१६४५	१९
आमश्राद्धोदः कालः	१६४६	१
रात्रौ श्राद्धनिषेधः	१६४६	१०
श्राद्धे सन्ध्यालक्षणम्	१६४६	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रात्रौ स्नानदानादिनिषेधः	१६४८	११
तीर्थे न समयापेक्षा	१६४९	२०
अनैमित्तिकसर्वश्राद्धे प्रातःकाल- स्य निषेधः	१६५१	१४
हिरण्यश्राद्धम्	१६५३	६
हेमश्राद्धे पिण्डदानपदार्थाः	१६५४	८
पुत्रजन्मनि हेमनैव श्राद्धम्	१६५४	५
पिण्डदाने विकल्पः	१६५५	३
हेमश्राद्धं शूद्रैः कथं कार्यम्	१६५४	१०
हेमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५५	४
हेमश्राद्धे मन्त्रोक्तः कालश्च पूर्ववत्	१६५५	७
श्राद्धीयस्य हेमोदलब्धस्य विनि- योगः	१६५५	१०
आमादौ शूद्राज्जन्मे निर्णयः	१६५५	१५
शूद्रात्प्राप्ताश्राद्धाग्राह्यनिर्णयः	१६५६	२
साङ्कल्पिकश्राद्धम्	१६५६	१३
साङ्कल्पिकश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५७	२
विकिरे विकल्पः	१६५८	५
मघादिश्राद्धेषु साङ्कल्पविधिरेव	१६५८	९
विवाहादूर्ध्वं सपिण्डानां पिण्ड- निषेधः	१६५८	१२
अस्यापवादः पूर्वमुक्तः	१६५९	१
अनग्निकादीनां साङ्कल्पिकविधिः	१६५९	३
श्राद्धेऽत्यन्ताशक्तौ अनुकल्पाः	१६५९	५
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१६६१	२४
संस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	१६६२	१
नवश्राद्धैकादशाहादौ भोजने प्रा- यश्चित्तम्	१६६२	३
आमहेमसङ्कल्पश्राद्धेषु भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६४	२
यत्यादीनां श्राद्धभोजने निषेधः	१६६४	३
क्षत्रियादिभेदेन नवश्राद्धे प्राय- श्चित्तम्	१६६४	५
अपाङ्क्तेयात्रमुद्दिश्य एकादशे- ऽहनि श्राद्धान्नं भुक्त्वा प्रायश्चित्तम्	१६६४	२५
दर्शदौ भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६५	१
क्षयाहश्राद्धम्	१६६६	१
तत्स्वरूपम्	१६६६	२
मृततिथिनिर्णयः	१६६६	५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम्	१६६६	६
मलमासमृते सौरं मानम्	१६६८	१
प्रतिसावत्सरिकं केषां कार्यम्	१६६९	२
सर्वश्राद्धेषु सावत्सरं श्रेष्ठम्	१६७०	१
सावत्सरिकाकरणे दोषः	१६७०	३
तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विचारः	१६७०	६
अत्र देशाचारवंशधर्मव्यवस्था	१६७२	९
सन्यासिनां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१०
सङ्ग्राममृतानां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१७
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन कर्तव्यम्	१६७३	२२
कनिष्ठस्य च ज्येष्ठनैकोद्दिष्टं कार्यम्	१६७३	२२
सपिण्डीकरणदूर्ध्वं मातापित्रोः पा- र्वणम्	१६७४	१०
पितृव्यभ्रातृविमातृणामैकोद्दिष्टम्	१६७४	११
अपुत्रपितृव्यश्राद्धनिर्णयः	१६७४	१३
पत्न्याः कर्तृत्वे श्राद्धनिर्णयः	१६७५	५
अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	१६७६	४
एकोद्दिष्टं केषां कार्यं तत्रिर्णयः	१६७६	१२
क्षयाहद्वैधे निर्णयः	१६७८	१०
रौहिणलङ्घननिषेधः	१६७९	३
रौहिणलङ्घनम्	१६७९	४
तत्रैकोद्दिष्टे तिथिनिर्णयः	१६८०	२
पार्वणश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८०	३
प्रत्याब्दिकश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८२	५
दिवा विघ्ने रात्रावपि श्राद्धम्	१६८४	५
श्राद्धं विना मृताहातिक्रमे दोषः	१६८४	६
ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	१६८४	११
मलमासे प्रत्याब्दिकनिर्णयः	१६८५	१
दर्शे वार्षिकं चेत्तत्रिर्णयः	१६८५	१४
एवं मासिकादिश्राद्धमपि	१६८६	७
मृताह्वे वृषोत्सर्ग उक्तः	१६८६	९
शुद्धश्राद्धनिर्णयः	१६८६	१४
वर्षत्रयपर्यन्तं श्राद्धभोजने निषेधः	१६८६	१५
प्रथमवर्षमध्ये अस्थिमज्जाभोजनम्	१६८७	३
द्वितीयवर्षमध्ये मांसभोजनम्	१६८७	३
तृतीयवर्षमध्ये रुधिरभोजनम्	१६८७	४
क्षयाहाज्ञाने निर्णयः	१६८७	१६
श्राद्धविघ्ने निर्णयः	१६९०	१
तत्र निमन्त्रितविप्रस्याज्ञौचे प्राते निर्णयः	१६९०	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धकर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	६
श्राद्धारम्भनिर्णयः	१६९०	९
दातुर्गृहे मरणादौ निर्णयः	१६९०	२०
विप्रेषु भुञ्जानेषु सूतके प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१०
दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१५
तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१९
अशौचमध्ये श्राद्धं प्राप्तं चेत्		
तन्निर्णयः	१६९२	१७
दर्शादिनित्यकर्मलोपे उपवासप्रा- यश्चित्तम्	१६९३	११
सूतकादिविध्वं चेच्छ्राद्धं कदा कर्तव्यम्	१६९३	१६
भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९५	६
तत्र दर्शश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१२
महालययुगादिश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१३
आब्दिकश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१४
रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहपरि- त्यागनिषेधः	१६९७	५
अपुत्रस्य भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९८	५
गर्भिणीसूतकादीनां निर्णयः	१६९८	११
केषाञ्चिन्मते रजोदर्शने सप्ताहा- च्छुद्धिः	१६९८	१९
तद्रजोनिवृत्तिपरम्	१६९८	२०
अनुपनीतादेः श्राद्धाधिकारः	१७०८	१३
अन्वारोहणे निर्णयः	१७०१	१५
एककाले मृतानां निर्णयः	१७०२	५
पत्या सह स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०७	३
भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०८	४
भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१७०८	१४
देशान्तरमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०८	२२
भर्त्राशौचमध्ये पृथक् चितौ वा निर्णयः	१७०९	९
भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु निर्णयः	१७०९	१३
युद्धहतस्य सद्यः शौचे त्वन्वारोह- णे निर्णयः	१७०९	१५
अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशान्त- रमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यकाले अन्यतिथावन्वारोहणे निर्णयः	१७०९	२३
सहगमनश्राद्धे पाकनिर्णयः	१७०९	२२
अत्र श्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	१७१०	१३
श्राद्धसम्पाते निर्णयः	१७१०	१४
तत्र पित्रोर्मृततिथ्येकत्वे निर्णयः	१७१०	१४
पार्वण्येकोद्दिष्टयोः संपाते निर्णयः	१७११	७
एककाले मृतानां श्राद्धनिर्णयः	१७११	११
एकस्मिन् दिने ऽनेकश्राद्धप्राप्तौ कर्तुर्निर्णयः	१७११	१३
युगपन्मरणे निर्णयः	१७११	१६
नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ निर्णयः	१७१२	२०
अस्य देवताभेदादपवादः	१७१३	६
श्राद्धाङ्गतर्पणम्	१७१४	६
परेद्युस्तर्पणेऽकृते दोषः	१७१५	३
तिलतर्पणे निषिद्धकालः	१७१६	१४
श्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलनिर्णयः	१७१७	६
प्रत्यब्दे श्राद्धे परेद्युस्तर्पणमुक्तम्	१७१६	४
महालये परेद्युस्तर्पणम्	१७१६	१०
आन्वष्टक्ये सद्यस्तर्पणम्	१७१८	१३
तीर्थेश्राद्धे दर्शवत्	१७१८	१४
माध्याह्न्यन्वष्टकादावन्ते तर्पणम्	१७१८	१४
अनेकश्राद्धसम्पाते तर्पणनिर्णयः	१७१८	१५
श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः	१७१८	१९
पितृणां वस्वादिरूपता	१७१९	४
तर्पणेऽञ्जलिसंख्या	१७२०	३
मातामहीनामञ्जलित्रयमेकाञ्जलि- र्वेति विकल्पः	१७२०	१७
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यतर्पणम्	१७२१	१०
देवादीनां देवादितिर्थेन तर्पणम्	१७२१	८
देवादितिर्थानां निरूपणम्	१७२१	१२
उपवीतिना देवानां तर्पणम्	१७२१	१५
निवीतिना मनुष्यादीनां तर्पणम्	१७२१	१५
भूतले सव्यं जान्वाच्य अपसव्येन पितृतर्पणम्	१७२१	१७
मन्वादौ तर्पणनिर्णयः	१७२३	२
तिलतर्पणनिषेधः	१७२३	१०
अत्रापवादः	१७२४	११
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	१७२५	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७२५	९
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	१७२५	१०
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिश्राद्धं वर्ज्यम्	१७२९	१
वृद्धिश्राद्धकालमाह	१७२९	१८
अत्र श्राद्धत्रयम्	१७२९	१५
अशक्तौ वृद्धशातातपः	१७२९	२१
अत्राप्यशक्तौ	१७३०	३
अत्र गृह्यपरिशिष्टाद् व्यवस्था	१७३०	९
प्रातःशब्दलक्षणम्	१७३०	१२
मातृश्राद्धनिरूपणम्	१७३०	१६
मातृणां प्रथमपूजनम्	१७३०	२०
केषां नान्दीमुखत्वम्	१७३०	२६
मातामहानां सपत्नीकत्वम्	१७३१	१३
इदं वृद्धिश्राद्धं नवदैवत्यं कार्यम्	१७३१	१२
वैश्वदेविके नान्दीमुखे सत्यवसु		
सङ्कीर्त्यौ	१७३१	१७
अर्घ्यदानप्रकारः	१७३२	२२
पितृपितामहप्रपितामहानामश्रुमुख-		
त्वम्	१७३२	२४
तेभ्यः पूर्वेषां नान्दीमुखत्वम्	१७३३	१
नान्दीमुखश्राद्धकालः	१७३३	९
मातृपूजापूर्वकाकरणे दोषः	१७३३	२०
कुद्ये घृतेन वसोर्धारापूजनम्	१७३४	३
आयुष्यमन्त्रजपः	१७३४	५
स्वगृह्योक्ताधिकारानुकूल्येनैव कर्त-		
व्यम्	१७३४	१८
स्वकर्मत्यागेऽन्यकर्मकरणे दोषः	१७३४	२३
मातृणां निरूपणम्	१७३६	६
कुत्र श्राद्धं कार्यं क्व च नेति	१७३८	५
जातश्राद्धे पक्वान्निषेधः	१७३९	१३
अत्राधिकारिणः	१७४१	१
जातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४१	२
साम्निकस्य जीवत्पितुरधिकारः	१७४१	४
समावर्तनादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४२	८
प्रथमविवाह वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४४	३
पितुरभावे वृद्धिश्राद्धाधिकारिक्रमः	१७४५	१
जीवत्पितृकस्य विशेषः	१७४६	२
कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोर्निर्णयः	१७४७	१०
नान्दीश्राद्धे कर्तव्यम्	१७४८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रक्तमालानिषेधः	१७४८	१३
वृद्धौ कुशस्थाने दूर्गाः	१७४८	१९
वृद्धिश्राद्धे विप्रसंख्या	१७४९	२
अत्र विप्रालाभे स्त्रियो भोज्याः	१७४९	५
अर्घ्यदाने प्रतिद्विजं मन्त्रावृत्तिः	१७५०	११
विप्रसन्निधौ मधुवातेति जपः	१७५०	१५
सम्पन्नमिति पृच्छेत्	१७५१	२
अक्षय्योदकदानम्	१७५१	४
शकुनिसूक्तस्वस्तिसूक्तादिपाठः	१७५१	७
शाल्यन्नदधिमधुबदराणि दद्यात्	१७५१	१०
प्राक्कूलेषु कुशेषु देवतीर्थेन पि-		
ण्डा देयाः	१७५२	६
पात्रस्याधोमुखस्थापननिषेधः	१७५२	७
नान्दीश्राद्धे पिण्डदानमन्त्रः	१७५२	८
वृद्धिश्राद्धे पिण्डाग्नौकरणे निर्णयः	१७५२	१४
अत्र सङ्कल्पे विशेषः	१७५२	१८
वृद्धेश्राद्धप्रयोगक्रमः	१७५२	२३
वृद्धिश्राद्धे वैश्वदेवानिर्णयः	१७५४	५
अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं वर्ज्यम्	१७५५	८
जीवत्पितृकश्राद्धम्	१७५५	११
जीवन्मातामहकश्राद्धम्	१७५६	२३
पतितसन्ध्यस्तपितृकादिश्राद्धम्	१७५७	१५
संन्यासिनामेकादशेऽह्नि पार्वणम्	१७५८	८
त्रिदण्डग्रहणात्प्रेतत्वाविनाशः	१७५८	१०
प्रासङ्गिक्यां गयाप्राप्तौ निर्णयः	१७५९	१०
अथ पितामहे जीवति सति नि-		
र्णयः	१७६२	१
त्रिषु जीवत्सु निर्णयः	१७६५	४
देशाचाराद्यवस्था	१७६५	८
जीवत्पित्राऽन्वष्टकादौ श्राद्धं न		
कार्यम्	१७६५	१२
विभक्ताविभक्तनिर्णयः	१७६५	१८
अविभक्तानां वैश्वदेवानिर्णयः	१७६७	१४
विभक्ताविभक्तानां ब्रह्मयज्ञादिनि-		
र्णयः	१७६८	१०
विभक्तेऽपि षोडशश्राद्धपृथक्क-		
रणनिषेधः	१७६९	२
विभक्ते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे-		
ऽधिकारिणः	१७६९	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मघात्रयोदशीश्राद्धं त्वविभक्ता-		
नामपि पृथक्कार्यम्	१७६९	१०
देवपूजायां विकल्पः	१७६८	११
दर्शग्रहणादिश्राद्धादौ निर्णयः	१७६८	११
अविभक्तानां युगपत्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७६८	१२
गयाश्राद्धेऽप्येवमेव	१७६८	१३
गयाश्राद्धेन परमगतिप्राप्तिः	१७६८	१५
काम्यदानादि अनुमत्या	१७६८	१८
विभक्तैः पृथक् सावत्सरिकं कार्यम्	१७६८	२१
विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं श्राद्धा-		
दिक्रियानिर्णयः	१७६८	२३
तीर्थश्राद्धनिर्णयः	१७७०	६
तत्र यात्रायां सप्तर्षीकेनैव गन्तव्यम्	१७७०	८
प्रायश्चित्तार्थयात्रायां पत्नीरहितो गच्छेत्	१७७०	१०
विधवायाः पुत्रायनुज्ञया कार्यम्	१७७१	२
सधवायाः पत्या सहैवेति	१७७१	३
पत्नीविरहितस्य गमने कलाभावः	१७७०	२१
षट् स्त्रीशूद्रपतनानि भवन्ति	१७७०	२६
निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह-		
त्वम्	१७७१	२१
कुशापि न स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम्	१७७१	१९
स्वातन्त्र्येण कार्यकरणे निषेधः	१७७१	१६
स्त्रीणां पृथग्यज्ञादिनिषेधः	१७७१	२२
प्रसङ्गातीर्थयात्रायां फलनिरूपणम्	१७७१	२७
तीर्थयात्राविधिः	१७७२	१
यात्राकाले वपनविचारः	१७७२	६
गमनादौ घृतश्राद्धनिर्णयः	१७७३	१३
तीर्थाभिपत्यागमने घृतश्राद्धम्	१७७४	२
श्राद्धोत्तरं गमनप्रकारः	१७७४	४
घृतस्य भोजनम्	१७७४	९
श्राद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधः	१७७४	१०
गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानम्	१७७५	९
तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिने प्रस्थानम्	१७७५	३
तीर्थे द्विभोजनादिना फलाभावः	१७७६	२
तीर्थे गोयानेन गोवधः	१७७६	९
यादिना फलाभावः	१७७६	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
असमर्थेन यानेनापि कृते उक्त-		
फलप्राप्तिः	१७७६	१९
अन्यं प्रति यात्रां कारयित्वा फलम्	१७७५	४
यात्रामध्ये आशौचं रजसि वा प्राप्ते निर्णयः	१७७५	६
यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	७
वाणिज्याद्यर्थं गते तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	८
मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	११
अधिमासजन्मदिनगुरुशुक्रास्ता-		
दिसमयेऽपि गयाश्राद्धं कर्तव्यम्	१७७७	८
यात्रायां द्विभोजने निर्णयः	१७७६	२
यानादिना यात्राकरणे निर्णयः	१७७६	४
मार्गान्तरे नदीप्राप्तौ निर्णयः	१७७७	२
अधिमासे जन्मर्क्षे गुरुशुक्रयोर-		
स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या	१७७७	१२
यदि तीर्थयात्रायै चलितः परावर्त्त-		
ते तदा निर्णयः	१७७७	१४
यदा तीर्थं प्राप्तिं चलितः तीर्थम-		
प्राप्यैव मृतस्तदा निर्णयः	१७७७	१८
तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम्	१७७८	५
यात्रायां कार्पटिकवेषः कार्यः	१७७८	१०
प्रथमं तीर्थसमीपं गत्वा प्रणवेन तीर्थजलस्पर्शः	१७७८	१२
ततो मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम्	१७७८	१३
तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१७७९	२
तीर्थे उपवासमुण्डननिर्णयः	१७७९	७
अन्येऽपि तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१७७९	२४
कुरुक्षेत्रादिषु मुण्डनोपवासनिषेधः	१७८०	३
तीर्थे प्रार्थनामन्त्रानुच्चारणे फ-		
लहानिः	१७८०	७
दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८१	२
तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि स्त्रीरमाव-		
श्यकम्	१७८२	३
वपने दिङ्निर्णयः	१७८२	६
सधवानां प्रयागे वपननिर्णयः	१७८२	८
यतीनां तीर्थे वपननिर्णयः	१७८३	१
जीवत्पितृकस्य वपननिर्णयः	१७८३	४
प्रयागे प्रतियात्रं वपनं कार्यम्	१७८३	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यतीर्थे आययात्रायामेवेति	१७८३	९	मलमासे तीर्थश्राद्धादिनिर्णयः	१७८८	२
अतिशूद्रविधवानां सशिखं वपनम्	१७८३	१६	आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८८	७
परार्थयात्रायां फलम्	१७८४	१	तीर्थश्राद्धे वज्र्यकर्माणि	१७८८	११
जले प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२५	तीर्थश्राद्धं पक्वादिना कार्यम्	१७८९	१७
स्थले आदित्याभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२६	पिण्डद्रव्याणि	१७८९	१९
प्रातिकृतिद्वारा तीर्थे स्नानफलम्	१७८५	२	पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः	१७८९	२२
स्तीर्थेऽविलम्बेन श्राद्धं तर्पणञ्च कार्यम्	१७८५	६	सपुत्रविधवया तीर्थविधिर्न कार्यः	१७८९	२५
स्वर्पणे मन्त्राः	१७८५	२०	अनुपनीतेनापि बालकेनैतत्कार्यम्	१७८९	२६
तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	१७८६	७	तीर्थे ब्राह्मणपरीक्षानिषेधः	१७९०	२
सङ्क्षिप्ततर्पणमन्त्राः	१७८६	१७	पातित्यादिदोषयुक्तस्तु त्याज्य एव	१७९०	३
विधवयाऽपि तर्पणं कार्यम्	१७८६	२५	तीर्थे इयेनगृवादिपक्षिणां प्रतिषेधो न कार्यः	१७९०	८
अशौचेऽपि तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८७	६	सम्यासिनां तीर्थविधिः	१७९१	३
सम्यासिना श्राद्धतर्पणादि न कार्यम्	१७८७	१३	तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः	१७९१	१२

इति श्राद्धविधिः ।

अथाशौचप्रकरणम् ।

प्रतिज्ञावचनम्	१७९३	१	सूतिकायाः संस्पर्शे स्नानम्	१७९७	१६
स्नावलक्षणम्	१७९३	४	मैथुने पुंसोऽशौचम्	१७९७	१८
पातलक्षणम्	१७९३	४	असपिण्डस्यापि शयनासनादिना पूर्णाशौचम्	१७९८	५
प्रसूतिलक्षणम्	१७९३	५	पितृवत्सापन्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम्	१७९८	११
गर्भस्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं सूतकम्	१७९३	१०	सूतिकायाः कर्माधिकारनिर्णयः	१७९८	१७
गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सूतकाभावः	१७९३	१०	प्रथमषष्ठदशमदिनेषु जातकर्माधिकारः	१८००	४
गर्भपाते मातुर्यथामास सूतकम्	१७९३	११	पुंजन्मनि दशाहः स्त्रीजन्मनि त्र्यहः		
सपिण्डानां तु दिनत्रयं सूतकम्	१७९३	११	सूतकमिति मतान्तरम्	१८००	१०
गर्भस्त्रावे पुरुषस्य स्नानमात्रम्	१७९५	३	मृताशौचम्	१८०२	६
अजातदन्ते तनये तथा गर्भपाते सपिण्डानामेकरात्रमशौचम्	१७९५	७	जातमृते मृतजाते वा निर्णयः	१८०२	६
सप्तममासादिजनने पूर्णाशौचम्	१७९६	१	नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	९
जाताशौचे विप्रादीनां दिनसंख्या	१७९६	४	नालच्छेदनोर्ध्वे दशाहमध्ये शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	१०
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नाननिर्णयः	१७९६	७	नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	१०
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	१७९६	९			
सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धिनिर्णयः	१७९७	५			
असच्छूद्रायास्तयोदशेऽह्नि शुद्धिः	१७९७	९			
सूतके संसर्गनिर्णयः	१७९७	१५			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ब्राह्मणादीनां नामकरणकालाः	१८०३	१४
नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशु- मरणे	१८०६	५
दन्तजननात्प्राग् दाहस्य विकल्पः	१८०७	४
दन्तोत्पत्त्यनन्तरं त्रिवर्षात्प्राङ्मरणे	१८०७	११
त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडे मृते निर्णयः	१८०८	२
प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते ग्रहः	१८०९	१०
शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	९
त्रिवर्षात्पूर्वं शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	१२
त्रिवर्षोर्ध्वं शूद्रशिशौ मृते	१८१०	१३
षड्वर्षानन्तरं शूद्रशिशुमरणे	१८१०	१४
अनूढभार्ये शूद्रे मृते	१८१०	१६
षडब्दात्प्रागपि कृतोद्वाहे मासः	१८१०	१८
कन्यामरणाशौचनिर्णयः	१८१०	२२
गर्भस्थे मृते निर्णयः	१८११	३
कन्यासु चौलात्प्राङ्मृतौ स्नानम्	१८११	७
चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं मृतौ निर्णयः	१८१२	१
अविवाहितशूद्रस्याषोडशं त्रिरात्रं, ततः पूर्णम्	१८१३	१
पितृगृहेऽनूढकन्यारजस्वलामरणे	१८१३	११
अनुपनीतमृतानां दाहादिनिर्णयः	१८१४	३
ग्रहाशौचे पिण्डदानविधिः	१८१७	८
शिशुलक्षणम्	१८१७	१३
बाललक्षणम्	१८१७	१३
कुमारलक्षणम्	१८१७	१४
पौगण्डलक्षणम्	१८१७	१५
एतेषां मृतानां क्रियाविधिः	१८१७	१७
स्त्रीणामुद्वाहात्प्राङ्मृतानां पिण्ड- दाननिर्णयः	१८१९	१७
जात्याशौचम्	१८२०	१४
तत्र विप्रादीनां दशाहादिनिर्णयः	१८२०	१६
पित्रादयो महागुरुवः	१८२१	१५
महागुरुलक्षणम्	१८२१	१९
स्त्रीणां पतिरेव गुरुः	१८२२	११
अभ्यागतः सर्वेषां गुरुः	१८२२	३
लक्षणम्	१८२२	७
पु	१८२२	८
	१८२२	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सपिण्डगोत्रजसकुल्यानां सूतकम्	१८२२	११
स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोर्ध्वं जात्याशौचम्	१८२३	१
आशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२४	१४
सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	१९
चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकालः	१८२५	६
अस्थिसञ्चयनात्प्रागाशौचनिर्णयः	१८२६	२४
विप्रस्य स्नानाद्यकरणेन सर्वदा सू- तकम्	१८२७	१
पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णयः	१८२८	७
वर्णसङ्करजानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
मूर्धावसिक्तानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
यस्य विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातीया बान्धवाः तेषामाशौचे विप्र- स्य दशाहाच्छुद्धिः	१८२९	१९
प्रातिलोमजानामाशौचनिर्णयः	१८३०	१
दत्तक्रीतादि पुत्राणामाशौचनि- र्णयः	१८३०	६
व्यभिचारिणीषु सपिण्डत्वादिनि- र्णयः	१८३०	६
अनौरसेषु पुत्रेषु	१८३०	९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	१८३०	१०
अन्याश्रितस्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
परपत्नीसुतानामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
दत्तके मृते पूर्वापरपित्रोराशौच- निर्णयः	१८३२	४
दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे सपिण्डानामाशौचनिर्णयः	१८३३	८
पूर्वापरभर्त्रोरुत्पन्नयोः पुत्रयोः	१८३४	१
ऊढकन्यायाः पितृगृहे प्रसवे मर- णे च	१८३४	६
मातापित्रोराशौचम्	१८३४	१०
भ्रातुराशौचनिर्णयः	१८३४	१५
परस्परं भ्रातृभगिन्योराशौचम्	१८३४	१८
भ्रातृभिन्नानामाशौचम्	१८३४	१९
पतिगृहे प्रसवे निर्णयः	१८३५	३
कन्यामृतौ पित्रोराशौचनिर्णयः	१८३५	४
अजातदन्तासु कन्यासु पित्रोरेक- रात्रमाशौचम्	१८३५	१०
जातदन्तासु त्रिरात्रम्	१८३५	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रामान्तरे कन्यामृतौ पित्रोः	१८३६	२
श्वश्रूवशुरयोर्मरणे निर्णयः	१८३६	५
भगिनीमरणे आशौचम्	१८३६	५
मातुलमातुलान्योर्मरणे आशौचम्	१८३६	५
पित्रोः स्वसरि मृतायामाशौचनिर्णयः	१८३६	६
सौदरमरणे आशौचम्	१८३६	८
पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३६	१०
भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे मरणे आशौचनिर्णयः	१८३६	१४
पुत्र्याः पितृव्याशौचम्	१८३६	१८
मातामहादीनां मरणे निर्णयः	१८३७	३
स्वगृहे परमृतौ निर्णयः	१८३७	११
शिष्यसतीर्थ्यब्रह्मचारिषु मृतेषु आशौचम्	१८३९	३
बन्धुत्रयमरणे आशौचनिर्णयः	१८३७	५
स्वल्पसम्बन्धयुक्ते मृते निर्णयः	१८३७	११
दैहित्रभागिनेययोराशौचम्	१८३७	१३
मातुलादौ सन्निधिविदेशयोर्मृते	१८३८	२
श्रोत्रिये स्वगृहे मृतं निर्णयः	१८३८	६
ऋत्विग्विषये निर्णयः	१८३८	९
बन्धुत्रयनिर्णयः	१८३९	७
पितृष्वस्त्रादिकन्यानामाशौचनिर्णयः	१८३९	१०
जामातृमरणे निर्णयः	१८४०	८
शालकानां मरणे निर्णयः	१८४०	९
असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते आशौचनिर्णयः	१८४०	११
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च मृते निर्णयः	१८४०	२२
मित्रगुरुगुर्वङ्गनामातामह्यादिमृतेषु निर्णयः	१८४०	१४
शवदूषितगृहशुद्धिविधानम्	१८४२	११
ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति चेदाशौचनिर्णयः	१८४२	१७
शुनि द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४
शूद्रे द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४
पतिते द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	५
अन्यात्यन्त्ययोर्विप्रगृहमृतौ निर्णयः	१८४२	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्विजस्य मरणे निर्णयः	१८४२	९
गृहे पम्वादौ मृते निर्णयः	१८४२	१९
क्रियाकर्तुराशौचनिर्णयः	१८४३	१८
युद्धे मृतस्याशौचम्	१८४४	१०
युद्धे मृतस्य क्रियाविनिर्णयः	१८४५	१
शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्हतानामाशौचम्	१८४५	७
डिम्बाहवगोविप्रपालनादिषु मृतानामाशौचनिर्णयः	१८४५	११
शस्त्रं विना पराङ्मुखहते आशौचम्	१८४५	१३
राज्ञा वध्ये हते निर्णयः	१८४५	१४
क्षतेन मृते निर्णयः	१८४५	१५
शस्त्राघाते ग्रहार्धे मृते निर्णयः	१८४५	१७
शवस्य स्पर्शे आशौचम्	१८४६	२
संसर्गाशौचे कर्माधिकारः	१८४७	२
निर्हरणाद्याशौचम्	१८४७	४
निर्हरणं विना तदन्नाशने आशौचम्	१८४७	५
निर्हरणं विना तद्गृहवासे आशौचम्	१८४७	५
तदन्नानशने तद्गृहवासे चाशौचम्	१८४७	५
तद्गृहवासे तदन्नभक्षणे च निर्णयः	१८४९	१
भृतिग्रहणेन निर्हारे दाहे च आशौचनिर्णयः	१८४९	२
विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	६
अत्र भृतिग्रहणे द्विगुणमाशौचम्	१८४९	७
आपदि मूल्येन विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	१२
सौदकनिर्हरणे निर्णयः	१८४९	१४
प्रेतालङ्करणे कृते निर्णयः	१८४९	१५
धर्मार्थमनायाहरणे क्रियाकरणे चाशौचनिर्णयः	१८५०	१
असम्बन्धिद्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यः शौचम्	१८५०	८
सम्बन्धे त्रिरात्रम्	१८५१	२
मृतं द्विजं शूद्रेण न हारयेत्	१८५१	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शूद्रं द्विजेन न हारयेत्	१८५१	६
ब्रह्मचारिणा शवदाहादिकृते प्रा-		
यश्चित्तम्	१८५१	७
आचार्यपित्रुपाध्यायानां निर्हारेण	१८५१	१०
सपिण्डानुगमने न दोषः	१८५१	११
असपिण्डानां निर्हारेण निर्णयः	१८५२	४
समोत्कृष्टवर्णानुगमने निर्णयः	१८५२	५
प्रेतानुगमने कृते पश्चात्कर्तव्य-		
निर्णयः	१८५२	१२
हीनवर्णस्य दाहादिकरणे निर्णयः	१८५४	२
रोदने आशौचनिर्णयः	१८५५	४
तत्र समोत्तमवर्णयोराशौचनि-		
र्णयः	१८५५	४
हीनवर्णेषु	१८५५	५
विप्रस्य क्षत्रियवैश्यविषये	१८५५	६
क्षत्रियस्य वैश्येऽपि	१८५६	१
विप्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	१
क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	२
शूद्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	३
सपिण्डानां रोदने निर्हारेण च नि-		
र्णयः	१८५६	९
मृतस्यानुगमनादिकं कृत्वा तद-		
होरात्रं दानादिकं वर्जयेत्	१८५६	११
आशौच्यन्नभक्षणे आशौचम्	१८५७	२
ब्राह्मणादीनामज्ञानेन आशौचाश्रम-		
क्षणे प्रायश्चित्तानि	१८५७	७
अभ्यासे द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	१८५८	१
आपत्तावन्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८५८	२
मत्स्यापदि तु सवर्णाशौचे प्राय-		
श्चित्तम्	१८५८	३
क्षत्रियाशौचे निर्णयः	१८५८	४
वैश्याशौचे निर्णयः	१८५८	४
शूद्राशौचे निर्णयः	१८५८	५
क्षत्रवैश्ययोराशौचे निर्णयः	१८५८	५
मत्स्यापदि निर्णयः	१८५८	६

पस्य वर्णेषु प्राय-

१८५९ १

यश्चि-

१८५९ २

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दासस्याशौचम्	१८५९	४
गर्भदासस्याशौचम्	१८५९	६
भक्तदासस्याशौचम्	१८५९	५
एवं दास्यादीनामपि	१८६०	४
दत्तदासादीनां स्वामिसपिण्डम-		
रणादौ निर्णयः	१८६०	११
दासान्तेवासिभृतकशिष्यानामे-		
कत्रवासिनां स्वामितुल्येन शौचे-		
न शुद्धिः	१८६१	३
पञ्चदश दासभेदाः	१८६१	६
दासत्वनिरूपणम्	१८६१	१३
अन्तेवासिलक्षणम्	१८६१	१५
आचार्यलक्षणम्	१८६२	१
अनुलोमदासानामाशौचम्	१८६२	३
प्रतिलोमदासानामाशौचम्	१८६२	४
दासलक्षणम्	१८६२	६
रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः	१८६२	८
आहिताग्नेर्दाहादिनिर्णयः	१८६३	३
अतिक्रान्ताशौचम्	१८६४	११
तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते		
शुद्धिः	१८६४	१२
दशदिनमध्ये श्रुतं चेदाशौचम्	१८६४	१४
देशान्तरे अतिक्रान्ताशौचे निर्णयः	१८६५	२
दशाहोर्ध्व मासत्रयमध्ये श्रुतं चेदा-		
शौचम्	१८६५	८
षण्मासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	९
नवमासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
तदूर्ध्वं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
जननेऽतिक्रान्ताशौचनिर्णयः	१८६५	११
तत्र पितुराशौचम्	१८६६	२
अतिक्रान्ते आपदनापद्वयवस्था	१८६७	२
देशान्तरे क्लीबादिमृतौ निर्णयः	१८६७	४
देशान्तरे भृग्वग्न्यादिमृतौ निर्णयः	१८६७	१६
देशान्तरे सगोत्रमृतौ निर्णयः	१८६७	२६
देशान्तरलक्षणम्	१८६८	४
देशान्तरे मातापित्रोर्मरणे निर्णयः	१८६९	५
स्त्रीपुंसयोः परस्परं मरणे	१८६९	६
सपत्नीषु परस्परं मरणे निर्णयः	१८६९	७
सम्बन्धसरादूर्ध्वं बन्धुमृतिः श्रूयते		
चेत्	१८६९	९

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
बन्धुलक्षणम्	१८६९	१२	व्रती आचार्यादीन् निर्वृत्य व्रतेन		
स्नापनमातुराशौचम्	१८७०	१	न विद्युज्यते	१८८९	६
हैनवर्णस्नापनमातृषु मृतासु निर्णयः	१८७०	४	ब्रह्मचारिणा पित्रोरन्त्यकर्म कार्यम्	१८८९	९
आशौचसम्पात्ते निर्णयः	१८७०	११	एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कुर्यात्	१८९०	१
तत्र जनने जननाशौचनिर्णयः	१८७१	८	सन्ध्यादिकर्मलोपाभावः	१८९०	१४
शावे शावाशौचनिर्णयः	१८७१	८	ब्रह्मचारिणो द्वितीयदिने विशुद्धिः	१८९१	१०
एकदिने समं न्यूनमधिकं वा प्राप्तं चेन्न निर्णयः	१८७०	१४	प्रथमदिने सन्ध्यादिलोपः	१८९१	१३
सूतके शावाशौचम्	१८७२	३	आशौचान्नभक्षणे तु प्रायश्चित्तमुप-		
शावे सूतकम्	१८७२	८	नयनादिकञ्च कार्यम्	१८९१	११
मरणोत्पत्तियोगे मरणस्याधिक्यम्	१८७२	१५	ब्रह्मचारिणोऽन्त्यकर्माकरणे आ-		
स्वल्पाशौचे दीर्घाशौचम्	१८७३	९	शौचाभावः	१८९२	२
दीर्घाशौचे स्वल्पाशौचम्	१८७४	९	समावर्तनोत्तरं ग्रहाशौचम्	१८९२	४
सूतकाद्विगुणं शावाशौचम्	१८७२	१०	दुर्भिक्षाद्यापव्रतानामाशौचाभावः	१८९२	१३
शावाद्विगुणमार्तवाशौचम्	१८७२	१०	स्वस्थकाले सूतकादिकं कथितम्	१८९३	६
वार्तवाद्विगुणा सूतिः	१८७२	१८	कर्मत आशौचम्	१८९३	१०
ततोऽपि शवदाहकाशौचम्	१८७२	१८	तत्र सत्रिव्रत्यादीनामाशौचम्	१८९३	११
गुरुणा लघुशुद्धिः	१८७४	१	कार्वादीनामाशौचाभावः	१८९४	१
लघुना न गुरुशुद्धिः	१८७४	१	राजादीनामाशौचाभावः	१८९४	२
अचिदल्पकालेनापि दीर्घकाला- शौचनिवृत्तिः	१८७४	९	सकल्पसरहस्यषडङ्गवेदाध्ययनादि-		
दशमेऽहनि आशौचान्तरपाते निर्णयः	१८७०	१०	सम्पन्नस्य नाशौचम्	१८९४	२३
पित्राशौचे मात्राशौचम्	१८८४	१	व्रतयज्ञविवाहादिषु आरम्भोत्तरं		
मात्राशौचे पित्राशौचम्	१८८४	३	नाशौचम्	१८९५	३
एवं भर्तुरपि	१८८४	८	आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१८९५	८
अन्वारोहणे विशेषः	१८८५	७	दीक्षावती जपपुरश्चरणादिपूजानुष्ठा-		
भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१८८६	१५	नादावाशौचाभावः	१८९६	२
सहगमने निर्णयः	१८८६	१८	सूतकिनः पूजाधिकारः	१८९६	१३
यदा आशौचे पुत्रजन्म तदा निर्णयः	१८८७	१२	श्रौतकर्मणि विशेषः	१८९६	८
यदा पुत्रजननाशौचे मृतिस्तदा निर्णयः	१८८७	१५	दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौ- चाभावः	१८९७	८
अथाशौचापवादः पञ्चधा	१८८८	७	ऋत्विजामाशौचाभावः	१८९९	१
तत्र कर्तृतः	१८८८	८	तुलापुरुषदानादौ दोषाभावः	१८९९	७
अत्यादीनामाशौचाभावः	१८८८	९	अत्रापवादान्तरम्	१८९९	११
ब्रह्मचारिणा शववाहादिका क्रिया न कार्या	१८८९	३	श्राद्धादौ विशेषः	१९००	५
			अग्निहोत्रायकरणे प्रायश्चित्तम्	१९०१	४
			स्मार्ताग्निहोमादौ सूतकाभावः	१९०१	११
			आशौचे पञ्चमहायज्ञनिषेधः	१९०३	४
			सन्ध्यादीनामपवादः	१९०३	१०
			सूतके सन्ध्याविधिः	१९०४	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे आशौचापवादः	१९०४	१३	वृषेण निहते	१९१९	३
भोजनकाले अशुचिर्भवति चेत्	१९०५	७	शय्यामृते	१९१९	४
कन्याविवाहादौ सूतकनिर्णयः	१९०५	५	शौचहीने मृते	१९१९	६
द्रव्यतः शुद्धिनिर्णयः	१९०५	१३	संस्कारहीने मृते	१९१९	७
विवाहप्रारम्भात्पूर्वं कूष्माण्डहो-			अश्वहते	१९१९	८
मादिकमावश्यकम्	१९०५	२०	शुना हते	१९१९	९
तत्र लवणादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सूकरेण हते	१९१९	१०
पण्यद्रव्येषु नाशौचम्	१९०६	१	कृमिभिर्मृते	१९१९	११
सत्रे आमन्नादौ दोषाभावः	१९०७	४	वृक्षहते निर्णयः	१९१९	१२
पक्वान्नादिभक्षणनिषेधः	१९०७	५	शृङ्गिणा हते निर्णयः	१९१९	१३
उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	२	शकटेन हते निर्णयः	१९१९	१४
विवाहोत्सवादिषु सूतके निर्णयः	१९०८	४	भृगुपातमृते निर्णयः	१९१९	१५
एकेनापि परिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	३	अग्निना निहते निर्णयः	१९१९	१६
भुञ्जनेषु विप्रेषु सूतके निर्णयः	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णयः	१९१९	१७
पुस्तकशुद्धिः	१९०९	४	शस्त्रेण निहते निर्णयः	१९१९	१८
मृतदोषतः शुद्धिनिर्णयः	१९०९	६	अश्मना निहते निर्णयः	१९१९	१९
तन्त्रात्मघाते	१९०९	७	वृषेण मृते निर्णयः	१९१९	२०
पतितानां मृतानां दाहादिनिर्णयः	१९०९	१०	उद्धन्धनेन मृते निर्णयः	१९१९	२१
शापादिमरणे निर्णयः	१९१०	२	जलेन मृते निर्णयः	१९२०	१
अभिचारहते	१९१०	३	विषाचिकामृते निर्णयः	१९२०	२
यस्य भार्या सुरापा तस्यार्धं श-			कण्ठात्रकवले मृते निर्णयः	१९२०	३
रीरं पतति	१९१०	२०	कासरोगेण मृते निर्णयः	१९२०	४
चाण्डालादिभ्यो मरणे निर्णयः	१९११	१	अतिसारमृते निर्णयः	१९२०	५
सद्यपगुरुतत्पगादिभिः सह स-			शाकिन्यादिग्रहैर्मृते निर्णयः	१९२०	६
म्वासेन तत्समत्वम्	१९११	१७	विद्युत्पातेन मृते निर्णयः	१९२०	७
पतितानामन्यकर्मकरणे प्राय-			अन्तरिक्षमृते निर्णयः	१९२०	८
श्चित्तम्	१९१२	१०	अस्पृश्यस्पर्शतो मृते निर्णयः	१९२०	९
आत्मत्यागिनां क्रियाकरणे प्रा-			पतिते मृते निर्णयः	१९२०	१०
यश्चित्तम्	१९१४	६	अपत्यरहिते मृते निर्णयः	१९२०	११
अज्ञानेन कृते निर्णयः	१९१४	८	वैधमरणे निर्णयः	१९२०	१२
तप्तकृच्छ्रविधिः	१९१५	८	भृग्वग्न्यनशान्म्बुभिः आत्मघाते		
आहिताग्नेर्विशेषः	१९१६	९	निर्णयः	१९२०	१४
प्रमादमरणे त्वाशौचनिर्णयः	१९१८	२	व्याधिरहितस्य आत्मतनुत्याग-		
सर्पहते मृते विशेषः	१९१८	१४	निषेधः	१९२१	१
दुर्मरणनिमित्तदानादि	१९१८	१८	क्षत्रियस्य संग्रामे मृते निर्णयः	१९२१	१०
तत्र व्याघ्रेण निहते निर्णयः	१९१८	२०	आत्मघातव्यवस्था	१९२२	५
सर्पदष्टे मृते निर्णयः	१९१८	२१	ब्राह्मणस्यात्मघातनिषेधः	१९२२	९
राजा निहते निर्णयः	१९१९	१	आत्मघातविधिः	१९२३	६
चौरेण निहते	१९१९	३	बाराणस्यामात्मघातविधिस्तत्फलञ्च	१९२४	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नया अन्वारोहणे निर्णयः	१९२४	६
मृते निर्णयः	१९२५	२
राणसीमृते निर्णयः	१९२५	७
लौ स्त्रीणां सहगमनम्	१९२६	२
यागमृते निर्णयः	१९२६	७
यागादौ मरणे दशाहाशौचम्	१९२८	१३
नशनादिमृतानामाशौचम्	१९२८	१५
रणान्तप्रायश्चित्ते निर्णयः	१९२९	१
आत्महादीनां वत्सरान्ते		
और्ध्वदेहिकम्	१९२९	५
केच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धम्	१९२९	६
आत्मघातादिप्रायश्चित्तम्	१९३१	५
रायणबलिः	१९३१	७
तेतेमृते	१९३१	१२
रायणबलिव्याख्या	१९३२	८
तेतोदकविधिः	१९३५	५
रायणबलिप्रयोगः	१९३७	११
त्र सर्पहते तु विशेषः	१९४०	१
दकमृते विशेषः	१९४०	८
रायणबलिकर्तुराशौचम्	१९४१	६
शक्तौ नारायणबलिप्रयोगे		
नकारान्तरम्	१९४१	२
मुच्छिन्नसन्ततिमृते विशेषः	१९४१	११
पुत्रस्य नारायणबलिः	१९४१	१५
धानादाशौचाभावः	१९४१	१७
स्त्रीभूतयतिसंस्कारनिर्णयः	१९४२	२
तेनारायणबलिः	१९४३	२
तज्जीवच्छूद्धे मृते निर्णयः	१९४४	१०
गृहिताग्नौ प्रोषिते मृते निर्णयः	१९४५	४
स्थयायलाभे पालाशादिदाहविधिः	१९४५	१०
लाशादिस्थापनावधिः	१९४६	६
ज्जेषु स्थापनार्थद्रव्याणि	१९४७	९
इ निरग्नेरपि	१९४८	३
चित्तस्य द्वादशाब्दातिक्रमे	१९४८	४
शान्तरमृतस्य दिनाज्ञाने संस्कार-		
कालः	१९४८	२२
गृहिताग्न्यादीनामाशौचनिर्णयः	१९४९	२
त्र गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	१३
गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अतीतसंस्कारे आशौचनिर्णयः	१९५०	६
प्रेतसंस्कारकालः	१९५१	२
प्रत्यक्षशवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	३
आशौचमध्ये शवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	४
आशौचोत्तरं संस्कारे निर्णयः	१९५१	५
प्रेतकृत्ये उत्तरायणं श्रेष्ठम्	१९५१	७
तत्र कृष्णपक्षः श्रेष्ठः	१९५१	८
तत्र वर्ज्यचन्द्राः	१९५१	१०
तत्र वर्ज्यनक्षत्राणि	१९५१	२०
जन्मनक्षत्रनिषेधः	१९५१	१६
वर्ज्यतिथयः	१९५२	६
अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	७
अस्यापवादः	१९५२	११
प्रेतस्य साक्षात्संस्कारे निर्णयः	१९५२	१२
अतीते अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	१७
निषिद्धकाले दाहे दानादिकम्	१९५२	२०
कृतौर्ध्वदेहिको जीवन्नागच्छति		
चेन्निर्ययः	१९५३	७
अमृतस्य दाहादौ स्त्रीसहगमने		
निर्णयः	१९५३	१५
सर्पसंस्कारे कृते आशौचनिर्णयः	१९५४	२
सर्पसंस्कारविधिः	१९५४	४
नागबलिविधिः	१९५५	१५
जीवतोऽन्त्यकर्मशौचम्	१९५५	२३
पतितस्य घटस्फोटविधिः	१९५६	१
पतितसंग्रहविधिः	१९५७	३
पापस्य गूहनं न कार्यम्	१९५७	३
तत्पापं धर्मविद्भ्यो निवेदयेत्	१९५७	४
अकृतप्रायश्चित्तस्य पापिनो नरक-		
प्राप्तिः	१९५७	७
कृतघटस्फोटस्य सङ्ग्रहविधिः	१९५७	३
पतितानां चरितव्रतानां परिग्रहः	१९५१	१२
जीवच्छूद्धे कृते निर्णयः	१९५२	१५
अन्त्यकर्मसाधारणविधिः	१९५२	१८
तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः	१९५२	१९
सर्वाभावे धर्मपुत्रः	१९५२	१९
योऽग्निदः स दशाहं कुर्यात्	१९५३	२
आसन्नमरणे दानादिकं कार्यम्	१९५३	१५
तत्र मोक्षधेनुदानमन्त्रः	१९५३	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऋणधेनुदानमन्त्रः	१९६४	२	अथ प्रयोगः	१९७३	२
पापधेनुदानमन्त्रः	१९६४	५	अथ टीकास्थः प्रयोगः	१९७३	२३
मरणस्य पुण्यकालः	१९६४	८	विच्छिन्नश्रौताग्नेः प्रेताधानम्	१९७४	५
वैतरणीधेनुदानम्	१९६४	१४	अग्न्यरणीनां नाशे निर्णयः	१९७५	७
वत्क्रान्तिधेनुदानम्	१९६५	२	वृष्ट्यादिनाऽग्निनाशे निर्णयः	१९७५	११
दश दानानि	१९६५	३	पत्नीमरणेऽप्येवम्	१९७७	५
तिलपात्रदानम्	१९६५	८	प्रथमायां जीवन्त्यां द्वितीयायां		
मरणकाले पुण्यमन्त्रश्रवणम्	१९६५	१४	मृतायां दाहनिर्णयः	१९७७	८
अष्टौ दानानि	१९६५	१५	दम्पत्योर्मध्ये प्रथममृतस्य दा-		
कर्तुरधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्	१९६६	१	हनिर्णयः	१९७७	१२
सुमूर्धोर्मधुपर्कदानम्	१९६६	३	पश्चान्मृतस्य दाहनिर्णयः	१९७८	२
दुर्मरणे निर्णयः	१९६६	१३	साग्नेः पत्नीमृतौ पक्षद्वयम्	१९७८	५
शूद्रेण दग्धे प्रायश्चित्तम्	१९६६	१७	मृतायां भार्यायामुपाधिनापि अ-		
मधुपर्कदानमन्त्रः	१९६६	७	ग्निहोत्रादिकं कार्यम्	१९७९	५
अस्पृश्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	रामचन्द्रेणापि सौवर्णीं सीतां कृत्वा		
ऊर्ध्वोच्छिष्टे मृते प्रायश्चित्तम्	१९६७	५	यज्ञादिकं कृतम्	१९७९	११
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	अपत्नीकस्याधानम्	१९७९	१५
प्रेतधनहारिणोऽन्त्यकर्मकरणे प्रा-			विधुरस्य दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
यश्चित्तम्	१९६६	२२	विधवाया दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
श्वानक्रव्यादिसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	७	ब्रह्मचारिणो दाहे निर्णयः	१९८१	१
सप्तान्त्यजैः संस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६८	५	कपालजाग्निलक्षणम्	१९८१	७
रजकादयः सप्तान्त्यजाः	१९६९	२५	उत्तपनाग्निलक्षणम्	१९८१	१०
अर्धदग्धे कुण्ठे अन्त्यजादिभिः			दाहे शूद्रसंस्पृष्टाग्नितृणकाष्ठादिनि-		
स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६८	७	षेधः	१९८१	१३
चाण्डालादिभिः स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६९	२	ब्राह्मणादीनां शवनिर्हरणे दिङ्-		
रात्रौ प्रेतदाहे निर्णयः	१९६९	८	नियमः	१९८३	२
रात्रौ वपननिर्णयः	१९६९	१९	निर्हरणप्रकारः	१९८३	५
गङ्गादिसप्तसु स्थानेषु वपनं कार्यम्	१९७०	२	शवसंस्कारविधिः	१९८४	१
प्रेतस्य वपननिर्णयः	१९७०	७	आहिताग्ने विदेशमृते दाह-		
आशौचान्ते पुनर्वपनम्	१९७०	९	निर्णयः	१९८५	५
संस्पृष्टे प्रेते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१२	ऊनद्विवर्षस्य निखननम्	१९८४	२२
अन्तरिक्षमृते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१४	प्रेतस्य स्नानवस्त्रालङ्करणम्	१९८५	९
क्रियाकर्तुः तद्दिने मुण्डनम्	१९७०	१९	शवस्य मुखदिसप्तसु छिद्रेषु हि-		
अन्येषां लघ्वीयसां पुत्राणां दशदाहे			रण्यशकलप्रक्षेपः	१९८६	३
मुण्डनम्	१९७०	२०	सामेर्दाहे पात्रन्यासादि	१९८६	१०
पर्युषितनिरूपणम्	१९७०	२५	दहनप्रकारः	१९८५	२५
पर्युषितस्य पञ्चगव्येन स्ना-			शवेऽग्निदानमन्त्रः	१९८७	४
पनम्	१९७१	८	हवनप्रयोगः	१९८७	१५
सार्धमरणे विशेषः	१९७१	१	पञ्चमाहिताग्नेः पात्रन्यासादिकम्	१९८८	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
साग्नेरुत्तानमुखत्वम्	१९८८	८
निरग्नेरधोमुखस्थापनम्	१९८८	९
स्त्री तूत्ताना दाह्या	१९८८	१२
उत्क्रान्तिकाले षट्पिण्डदानम्	१९८९	७
अर्धे दग्धे आज्याहुतिर्देया	१९८९	१७
प्रेतस्य स्नानादिकं कार्यम्	१९९०	४
प्रेतस्य वपनम्	१९९०	९
नलदानुलेपनादि	१९९०	९
नग्नः प्रेतो न दग्धव्यः	१९९०	११
सशेषः प्रेतो दाह्यः	१९९०	१३
दाहकालेऽग्निनाशे निर्णयः	१९९०	१४
पर्णशरदाहाग्निनाशे	१९९१	४
पर्णशरदग्धे तद्देहलाभे निर्णयः	१९९१	६
दम्पत्येरेकदामृतौ	१९९१	११
मृते भर्तरि दाहात्प्राक् पत्नी मृता चेन्निर्ययः	१९९२	३
पत्न्यां प्रमीतायां दाहात्प्राक्पति-मृतश्चेन्निर्ययः	१९९२	४
भर्तरि मृते भर्त्रा सह चितामारूढायां दाहादिनिर्णयः	१९९२	८
अस्थिसंचयनपृथक्त्वे विकल्पः	१९९२	१०
सहगमने पाकनियमः	१९९२	१२
उदकदानविधिः	१९९२	१४
प्रेतस्य स्नाने विशेषः	१९९३	६
उदकदानमन्त्रः	१९९३	२१
शवदाहप्रयुक्तस्नानान्ते पाषाणे जलाञ्जलिदानम्	१९९४	४
प्रेतस्नाने विशेषः	१९९४	९
अञ्जलिदाननिर्णयः	१९९५	१०
प्रेततर्पणप्रकारः	१९९६	१३
सपिण्डीकरणात्पूर्वं कुशानियमः	१९९६	१६
क्रीवादिभिर्नोदकं देयम्	१९९७	९
आशौचे नियमाः	१९९८	८
स्नानान्ते स्थित्वा सर्वैः इतिहासादिकं वक्तव्यम्	१९९८	१२
प्रेतोद्देशेन रोदननिषेधः	१९९८	१९
प्रेतं दग्ध्वा गृहमागत्य निम्बदं शनादि कार्यम्	१९९९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तद्दिने क्रीतलब्धमन्नादि भक्षणी-यम्	१९९९	५
उपवासाशक्तौ अशननिर्णयः	२०००	१०
अधःशय्यासनादिनियमाः	२०००	१४
दशाहमध्ये ज्ञातिभोजनम्	२००१	१३
मरणाशौचे लवणादिभोजननिषेधः	२००२	२
उपवासनियमः	२००२	४
प्रथमतृतीयसप्तमदशमदिनेषु ज्ञा-तिभिः सह भोजनम्	२००२	६
आशौचे दिवा भोजनम्	२००२	९
मृन्मयपर्णपुटकादिपात्रेषु भोजनम्	२००२	१२
आशौचमध्ये यत्नेन स्वगोत्रजान् भोजयेत्	२००२	१४
अन्त्यकर्मकालीनवस्त्रत्यागः कार्यः	२००२	१८
आशौचे दानप्रतिग्रहादि वर्ज्यम्	२००३	२
मृत्युस्थाने प्रत्यहं बलिर्देयः	२००३	४
नग्नप्रच्छादनश्राद्धे वस्त्रादिदानानि	२००३	८
रात्रौ तिलोदकपिण्डादि न कार्यम्	२००३	१०
प्रेतपिण्डनिर्णयः	२००३	१२
वर्णभेदेन पिण्डसंख्या	२००३	१३
सर्ववर्णप्रेतेभ्यः दशपिण्डा देयाः	२००३	१६
पिण्डस्याष्टाङ्गत्वम्	२००३	२२
विप्रान्येषु दशमपिण्डोत्कर्षः कार्यः	२००४	२
सद्यःशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	६
व्यहाशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	८
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये निर्णयः	२००४	१३
क्रियाकर्तृनाशे निर्णयः	२००५	५
भार्यायाः कर्तृत्वे रजोदर्शने निर्णयः	२००५	९
आशौचमध्ये कर्तुरस्वास्थ्ये निर्णयः	२००५	११
असंस्कृतानां पिण्डः कुत्र देयः	२००६	८
फलमूलादिद्रव्यमिश्रितः पिण्डो देयः	२००७	८
दर्भेषु तिलमिश्रः पिण्डो दक्षिणतो देयः	२००७	९
तूष्णीं प्रत्येकं पुष्पादिकं देयम्	२००७	१०
एकमेव पिण्डद्रव्यम्	२००७	११
पिण्डार्घं लौकिकाग्नौ पचेत्	२००७	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
प्रेतपिण्डार्थं प्रसृतितण्डुलपाकः	२००८	२
तस्य त्रिः प्रक्षालनम्	२००८	२
पिण्डदानप्रकारः	२००८	४
प्रेतपिण्डं ग्रामाद्विर्दद्यात्	२००९	७
दाहकर्तव्यं दशाहं कुर्यात्	२०१०	६
येन केनापि दाहादिक्रिया आर- ब्धा चेन्न निर्णयः	२०११	५
पुत्रेण पुनःकरणे निषेधः	२०११	८
प्रेतपिण्डदाने पितृशब्दस्वधाश- ब्दादि नोच्चारणीयम्	२०११	१३
पिण्डं दत्त्वा दिनात्यये अभ्यायात्	२०११	१७
यत्र प्रथमपिण्डो दत्तस्तत्रैव द्विती- यादिपिण्डो देयः	२०११	२१
पिण्डैः शरीरावयवनिष्पत्तिः	२०१२	२
एकादशाहपर्यन्तं जलं दुग्धं च रात्रौ देयम्	२०१३	२
दशाहे तैलदीपः स्थाप्यः	२०१३	८
भोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	२०१३	१०
दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः	२०१३	१५
मातापित्रोस्तु विशेषः	२०१४	१
अत्र देशचाराद्व्यवस्था	२०१४	१५
अस्थिसंचयः	२०१४	१७
तत्र कालनिर्णयः	२०१४	१८
संचयने श्राद्धत्रयम्	२०१६	८
सद्यःशौचे संचयनम्	२०१६	१३
श्रद्धाशौचे संचयनम्	२०१६	१४
संचयने इमशानदेवताः	२०१६	१६
संचयनविधिः	२०१६	१७
प्रेतस्य प्रधानाङ्गास्थिग्रहणम्	२०१७	१४
तीर्थे अस्थिक्षेपविधिः	२०१८	८
अन्यकुलस्थस्यास्थिनयने दोषः	२०१८	१२
गङ्गातोयेऽस्थिक्षेपे ब्रह्मलोकावाप्तिः	२०१९	११
गुरुशुक्रास्तादिकाले गङ्गादितीर्थे अस्थिक्षेपनिषेधः	२०१९	१४
दशाहमध्ये न दोषः	२०२०	१
अस्थिक्षेपविधिः	२०२०	६
अस्थिक्षेपाङ्गहेमश्राद्धम्	२०२१	७
अस्थिक्षेपाङ्गहोमः	२०२२	४
अत्र दशादानम्	२०२२	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्थिनां शुद्धिकरणे पदार्थाः	२०२१	२०
संचयनोत्तरं श्राद्धम्	२०२३	११
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनिर्णयः	२०२४	२
नवश्राद्धनिर्णयः	२०२४	४
अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्था	२०२७	१
नवश्राद्धलक्षणम्	२०२६	१७
विप्रनिमन्त्रणमन्त्रः	२०२७	६
आवाहनमन्त्रः	२०२७	१०
नवश्राद्धाकरणे दोषः	२०२७	३
प्रेतश्राद्धे अष्टादश पदार्था वज्र्याः	२०२८	१०
नवश्राद्धे सर्वममन्त्रकम्	२०२९	४
एकोद्दिष्टे पात्रमुत्तानं स्थापयेत्	२०२९	६
पार्वणे न्युब्जं स्थापयेत्	२०२९	७
प्रेतश्राद्धानि लौकिकाग्नौ गृहे कार्याणि	२०२९	९
प्रेतश्राद्धं सति सम्भवेऽन्नेन कार्यम्	२०२९	११
नवश्राद्धशेषभोजने प्रायश्चित्तम्	२०२९	१२
नवश्राद्धे विघ्ने प्राप्ते निर्णयः	२०२९	१६
अन्वारोहणे विशेषः	२०३०	२
आशौचान्त्यदिनकृत्यम्	२०३०	५
दशमदिने वपननिर्णयः	२०३१	४
जननाशौचेऽपि मुण्डनम्	२०३१	१५
अत्र देशचाराद्व्यवस्था	२०३१	१६
तच्च स्त्रियावर्जं वपनम्	२०३१	१७
गृहस्था विहारादन्यत्र न वपेयुः	२०३१	१८
वपनाकरणे दोषः	२०३२	२२
एकादशाहविचारः	२०३३	८
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः	२०३३	९
आद्यश्राद्धमेकादशेऽह्नि कार्यम्	२०३३	१६
प्रेताय पिण्डदानाकरणे नरकप्राप्तिः	२०३७	१
स्वगोत्राणां परगोत्राणामपि प्रेतानां पिण्डदानान्मुक्तिः	२०३७	१९
येषां षोडशश्राद्धाभावस्तेषां पि- शाचत्वम्	२०३८	२५
वस्त्रालङ्कारशय्यादिकं सर्वं श्राद्ध- भोक्त्रे देयम्	२०३९	३
विप्राय स्नापनाभ्यञ्जनं देयम्	२०४०	२३
विप्राय स्वागतक्रिया विधेया	२०४०	२५
उवादिदानम्	२०४०	२६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामानुरूप्येण दक्षिणा देया	२०४१	१५
अस्य विघ्ने गौणकालमाह	२०४२	१
आद्यमासिकाद्याब्दिकयोर्निर्णयः	२०४२	११
अत्र विशेषः	२०४४	७
तिलप्रेक्षपमन्त्रः	२०४५	९
विप्राभावे अग्नावेवैकोद्दिष्टम्	२०४५	१३
वृषोत्सर्गनिर्णयः	२०४५	२०
वृषोत्सर्गकरणे दोषः	२०४६	१
नीलवृषोत्सर्गफलम्	२०४६	१०
वृषोत्सर्गकालः	२०४६	१५
अयं गृहे न कार्यः	२०४६	१९
वर्षमध्ये वृद्धिश्राद्धनिषेधः	२०४६	२२
नीलवृषलक्षणम्	२०४७	१
चतस्रो वत्सिका द्वे वा देयाः	२०४७	६
वृषाभावे मृदादिना कार्यः	२०४७	८
तदभावे होमः कार्यः	२०४७	१०
वृषोत्सर्गविधिः	२०४७	११
नीलवृषलक्षणान्तरम्	२०४७	२२
उत्सृष्टवृषस्य धारणवाहनादिनिषेधः	२०४८	२
पनिपुत्रवत्याः वृषोत्सर्गो न कार्यः	२०४८	५
तत्स्थाने सवत्सा पयास्विनी देया	२०४८	६
आशौचान्तरेऽपि वृषोत्सर्गादिक-		
र्म कार्यमेव	२०४८	८
अत्र पददानम्	२०४८	१५
पददानवस्तूनि	२०४९	२
चतुर्दशोपदानानि	२०४९	१२
शय्यादानम्	२०४९	१९
शय्यादानसामग्री	२०५०	१
शय्यादानमन्त्रः	२०५०	१०
मृतकशय्यादाने	२०५०	१७
लालाटिकास्थिभोजनम्	२०५१	३
शय्यादानफलम्	२०५१	८
उदकुम्भदानम्	२०५१	१२
अन्नदानम्	२०५२	५
उदकुम्भाकरणे दोषः	२०५२	१८
उदकुम्भनिष्कृत्य दातव्यम्	२०५२	१७
प्रथमाब्दे प्रत्यहं दीपो देयः	२०५५	२
मासिकश्राद्धानि	२०५५	६
तत्र षोडशश्राद्धनिर्णयः	२०५५	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऊनमासिकनिर्णयः	२०५५	१३
त्रिपुष्करलक्षणम्	२०५७	८
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ निर्णयः	२०६१	३
एतेषां युगपत्करणे निर्णयः	२०६३	९
वृद्धिं विनापकर्षे पुनः करणम्	२०६४	१९
वृद्धिनिमित्तापकर्षे पुनः करणाभावः	२०६६	१६
सपिण्डनापकर्षे दोषः	२०६६	१४
अन्तरितनवश्राद्धमासिकयोरुत्तरेण		
सहानुष्ठानम्	२०६८	२
सपिण्डीकरणम्	२०६८	६
तत्र साग्निकनिराग्निकयोर्निर्णयः	२०७०	३
सपिण्डीकरणकालः	२०७१	४
सपिण्डीकरणापकर्षनिर्णयः	२०७४	१
साग्निकनिराग्निकयोर्द्वादशेऽहनि		
सपिण्डनम्	२०७५	८
वृद्धिश्राद्धस्यावश्यकतानावश्यक-		
तानिर्णयः	२०७६	१
अन्तरितसपिण्डीकरणे नक्षत्रा-		
दिर्विचारः	२०८०	१४
सपिण्डीकरणे अष्टौ कालाः	२०८१	२
सपिण्डीकरणे ज्येष्ठस्यैवाधिकारः	२०८६	६
मलमासेऽपि आब्दिकं कर्तव्यम्	२०८३	२३
पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्सपिण्डनम्	२०८५	१
आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्यधिकारः	२०८७	३
एवं वृद्धावपि कार्यम्	२०८७	४
वृद्ध्यभावे वर्षान्ते सपिण्डीकरणम्	२०८८	६
ज्येष्ठे देशान्तरे सति निर्णयः	२०८९	२
महागुरौ प्रेतभूते वृद्धिकर्मनिषेधः	२०९०	४
वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते विदेश-		
स्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्	२०९१	१
देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं		
कार्यम्?	२०९१	७
अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः	२०९२	२
कचित्कानिष्ठस्याप्यधिकारो युक्तः	२०९२	३
पुनः सपिण्डीकरणे विशेषः	२०९२	१०
व्युत्क्रममृतौ सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९२	१४
पुत्रादेः सपिण्डनाधिकारः	२०९४	१३
स्त्रीणां सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९६	१३
संविभक्तधनेष्वपि एकेनैव नव-		
श्राद्धादि कार्यम्	२०९२	२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अपुत्रायाः सपिण्डनम्	२०९७	१३	अपुत्रे व्युत्क्रममृते विधिः	२१०२	१
अन्वारोहणे भर्त्रेव सापिण्ड्यम्	२०९८	३	यतीनां सपिण्डनं नास्ति	२१०२	९
आसुरादिविवाहितायाः सपिण्डी-			सपिण्डनविधिः	२१०२	१३
निर्णयः	२०९९	६	सपिण्डने कामकालौ देवौ	२१०३	९
सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पः	२०९९	१४	आमात्रेण सपिण्डनं न कर्तव्यम्	२१०३	१६
कोकिलमतानुसारिणः	२१००	१	सपिण्डीकरणं पक्वान्त्रेनैव कर्तव्यम्	२१०३	१९
पत्न्युः सापिण्ड्यम्	२१००	१८	सपिण्डनानन्तरं पाथेयश्राद्धम्	२१०३	२२
अपुत्राणां सपिण्डनम्	२१००	२२	ततो वृद्धिश्राद्धं कार्यम्	२१०४	१
अपत्नीनां सपिण्डनम्	२१०१	४	एतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	२१०४	२
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनम्	२१०१	६			

इति सपिण्डीकरणम् ।

प्रथमाब्दकर्तव्यादीनि ।

प्रथमाब्दे निषिद्धानि	२१०४	७	तत्र पञ्चकमृते विधानम्	२११०	६
महागुरुनिपातने महातीर्थादि ग-			त्रिपादक्षे मृतौ विशेषः	२१११	३
मनं न कर्तव्यम्	२१०४	१६	त्रिपुष्करे मृतौ विशेषः	२१११	६
दैवपित्र्यकर्माणि अशुचित्वम्	२१०५	१०	तद्वाहे मन्त्रः	२१११	१०
महागुरुनिपातनेऽपि दाहायेकादशा-			पञ्चकादिमृतेषु दाहविधिः	२११२	१
हान्तं कार्यम्	२१०६	१	सूतकान्ते शान्तिविधिः	२११२	१०
पत्न्यादौ अपवादः	२१०६	५	पञ्चरत्नानि	२११३	२
संघातमरणे निर्णयः	२१०६	७	प्रकारान्तरेण शान्तिविधिः	२११३	१०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्धं न कार्यम्	२१०६	१९	पञ्चकमृते शवमुखे पञ्चरत्नादिकं		
गुरुपाते वर्षमध्ये अन्यश्राद्धपरा-			देयम्	२११२	१७
श्रादिकं वर्जयेत्	२१०६	२१	पञ्चरत्नाभावे कर्षार्धं स्वर्णं देयम्	२११३	४
महागुरुनिपाते सपिण्डनात्प्राक्			सुवर्णाभावे आज्यं देयम्	२११३	५
काम्यादिकं नाचरेत्	२१०७	७	त्रिपात्रस्रग्नाणि	२११३	१८
पित्रादीनामाशौचनिर्णयः	२१०७	१४	मृतः श्मशानाज्जीवन्पुनराग-		
तत्र पितरि मृते अब्दपर्यन्तमा-			च्छेचेत्	२११३	२१
शौचम्	२१०७	१४	तत्र शान्तिविधिः	२११४	३
मातुः षण्मासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१४	ब्रह्मचारिमृतौ	२११४	८
भार्यायाश्च षण्मासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१५	तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	२११४	१०
भ्रातृपुत्रयोः सार्धमासमाशौचम्	२१०७	१५	कुष्ठिमृतौ प्रायश्चित्तम्	२११५	११
प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धादिनिषेधः	२१०८	५	कुष्ठिलक्षणानि	२११५	२०
अस्यापवादः	२१०९	१७	प्रायश्चित्तं विना कुष्ठिदाहे प्राय-		
पतितस्य अब्दादूर्ध्वं गयायां श्राद्ध-			श्चित्तम्	२११६	७
विधिः	२११०	३	अन्यदीयकुष्ठिनो मरणान्तमाशौचम्	२११६	९
विधानानि	२११०	६			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अष्टौ महारोगाः	२११६	१३
रजस्वलामरणे	२११६	१६
सूतिकामरणे	२११६	२१
गर्भिणीमरणे	२११८	१९
अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्तम्	२११७	८
अन्वारोहणे प्रयोगः	२१२०	५
तत्र हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनयुतशूर्पवाय- नानि दद्यात्	२१२०	१५
तत्र मन्त्रः	२१२०	१७
अग्निप्रार्थना	२१२१	६
आज्यहोमः	२१२१	९
विष्णुरूपिणेऽग्नये अर्घ्यदानम्	२१२१	२४
सूर्यायार्घ्यदानम्	२१२१	२१
शूर्पदानमन्त्रः	२१२१	१४
दृषदुपलापूजनम्	२१२२	४
पुनराग्निप्रार्थनामन्त्राः	२१२२	५
कातरायाः पुनरुत्थापनम्	२१२२	१४
सहगमनमहिमा	२१२२	१८
पृथक्चित्तारोहणे निषेधः	२१२३	२
स्त्रियादिर्जाणां पृथक्चित्तिः	२१२३	८
पत्यौ देशान्तरे मृते गमने विशेषः	२१२३	९
अस्थिदाहे पर्णशरदाहे वा न पृथक्चित्तिदोषः	२१२४	१
ग्रामान्तरस्थायाः सहगमननिर्णयः	२१२४	९
उदक्याया अन्वारोहणनिर्णयः	२१२४	१२
चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	२१२४	१९
गर्भिण्यादीनां सहगमने निषेधः	२१२५	८
अन्वारोहणे विशेषः	२१२५	३
तिव्रतानामेवाधिकारो न दुर्वृत्ता- पनाम्	२१२६	८
अन्वारोहणे रजस्वलायाः शुद्धि- विधिः	२१२७	३
अत्र श्राद्धादौ निर्णयः पूर्वमुक्तः	२१२७	११
अग्निप्रवेशाशक्तौ निर्णयः	२१२७	१४
विधवाधर्माः	२१२८	४
विधवायास्तर्पणविधिः	२१२८	१२
श्राद्धादौ विशेषः प्रागुक्तः	२१२८	२१
सन्यासनिर्णयः	२१२९	१
अत्र विप्रस्यैवाधिकार उक्तः	२१३०	६
अविरक्तस्य सन्यासनिषेधः	२१२९	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आतुरसन्यासविधिः	२१३०	३
वर्णक्रमेणाश्रमा उक्ताः	२१३४	१
सन्यासश्चतुर्धा	२१३६	१
तत्र कुटीचकलक्षणम्	२१३६	४
बहुदकलक्षणम्	२१३६	७
हंसलक्षणम्	२१३६	८
परमहंसलक्षणम्	२१३७	२
त्रिदण्डिलक्षणम्	२१३७	१०
वैराग्यं विना सन्यासे दोषः	२१३७	१७
यतेः पूज्यत्वम्	२१३८	५
सन्यासविधिः	२१३८	८
तत्रादौ प्रायश्चित्तं कार्यम्	२१३८	१६
अष्टौ श्राद्धानि	२१३८	१९
तत्र प्रतिश्राद्धं देवताक्रमः	२१३८	२१
तद्विधिश्च	२१३८	२१
देवौ दक्षकतू सत्यवसू वा	२१३९	९
दण्डादिसामग्री	२१३९	११
पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम्	२१३९	१४
दण्डस्य प्रमाणं लक्षणञ्च	२१३९	१७
साम्नेर्निरग्नेश्च विधिः	२१३९	२३
सन्यासग्रहणक्रमः	११४१	६
तत्राधिकारार्थं स्वयं नव श्राद्धादी- नि कर्तव्यानि	२१४१	७
अनाश्रमी चेत्प्रायश्चित्तम्	२१४१	८
सन्यासग्रहणकालः	२१४१	९
सन्याससंकल्पादि	२१४१	११
होमे अग्निसिद्धिः	२१४१	१४
तत्राहिताग्नेर्गार्हिपत्ये	२१४१	१४
विधुरोऽग्निहोत्री चेत्	२१४१	१५
ब्रह्मचारी चेन्नौकिके	२१४१	१७
वपनपूर्वकं सावित्रीप्रवेशादिकर्म	२१४१	२१
अत्र विरजाहोमः केचिन्मते	२१४२	२०
ततोऽवशिष्टप्रयोगः	२१४३	१
यतिधर्माः	२१४५	९
यतिभिक्षाकालः	२१४६	१
यतोर्भिक्षाविधिः	२१४६	७
यतेर्भोजनविधिः	२१४६	१३
यतिभिक्षादाने फलम्	२१४६	१७
यतीनां ग्रामे एकरात्रं वासः	२१४६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः
नगरे पञ्चरात्रं वासः	२१४६	२२	विरक्तस्यातुरस्य निर्णयः
वर्षासु चत्वारो मासा वासः	२१४६	२३	समाधिसंस्कारादि निर्णयः
यतीनां वासस्थानानि	२१४६	२४	आतुरसंन्यासानन्तरं जीवितञ्चे
यतीनां कर्तव्याणि षट् कर्माणि	२१४७	५	कुटीचकस्य दहनम्
यतीनां पतनहेतूनि षट् कर्माणि	२१४७	७	बहूदकं पूरयेत्
यतीनां बन्धककर्माणि षट्	२१४७	९	हंसस्य जले निक्षेपः
यतीनामध्ययनादिनिषेधः	२१४७	१२	परमहंसं पूरयेत्
यतिपात्राणि	२१४७	१३	पलाशमूले नदीतीरे वा पूरण
यतीनां निषिद्धभिक्षा	२१४७	१५	शवस्य स्नानालंकरणादिपूजन
यतीनां निषिद्धकर्माणि	२१४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्
यतिधर्माः	२१४७	२१	ततः प्रोक्षणम्
यतीनां पितृपुत्रादिमरणे स्नानमा-			अवटे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च
त्रम्	२१४७	२५	खड्गेन मूर्धभेदनम्
यतिसंस्कारः	२१४८	१	ततो लवणेन गर्तपूरणम्
आतुरसंन्यासः	२१४८	४	कुटीचकस्य दहनविधिः
आतुरसंन्यासप्रयोगः	२१४८	१२	अस्थनां तीर्थे प्रक्षेपः
संन्यासग्रहणे फलम्	२१४८	२३	अस्याशौचं नास्ति
कृच्छ्रनान्दीश्राद्धविरजाहोमाशक्तौ			एकादशेऽह्नि पार्वणम्
निर्णयः	२१४९	१३	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्
श्रौतातुरस्य विलम्बितस्य प्रयोगः	२१४९	९	द्वादशेऽह्नि नारायणबलिः
आतुरसंन्यासविधिः	२१४९	२०	तद्विधिरन्यश्च विशेषः
तत्र अप्सु होमः	२१५०	१	ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः
आतुरसंन्यासिनि मृते निर्णयः	२१५०	१९	

इति श्रीसटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

*कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्ब्यशाखिनं वन्दे ॥ १ ॥

*लक्ष्मीसहायं कल्पद्रु*तलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पितरौ च गुरुतपि ॥

कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥

कमलाभू राज्ञनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥

अधिनिर्णयसिन्ध्वाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । व्रततिर्लता, प्रतानत्वात् । उभयतोलता-
द्वययुक्तशाखिरूपकं चेदं समस्तदेशविवर्त्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशाखी स्वकुललतासमालम्ब इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतयोगः, तथाऽपि नमस्कार्यताप्रयोजकरूपानन्तःपातिनस्तादृ-
शसमालम्बस्य वन्द्योपपादकतया ऽभिधानात्तद्विधेयतायामतात्प-
र्यान्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीति । तलम्—स्वरूपम् । 'अथःस्वरूप-

बर्हीपीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपांश्च *श्रीतातचरणान्नुमः ॥ ४

सर्वकल्याणसन्दोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमाहिमव्यक्त-
कम् । कल्पद्रुस्तलमधो यस्येति वा । मुक्तेरपि दातृत्वात् । रञ्जित-
गोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितं
गोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव क-
ल्पवृक्ष इति तु वस्तुगतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्' इति पाठे क-
ल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तहेतोर्जितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।

स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदा-
र्थेति । मायामानुषरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्कियाया एव मङ्गलत्वं न तु
स्तुतेः, विघ्नध्वंसार्थविहितसुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्य-
त्वमक्षतमित्येवमर्थं प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतन-
तिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापको व्यापारः स्तुतिः,
स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि
चरणशब्दस्य राजपुङ्गवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रैष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशालदूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवात्, तथा स-
मासाननुशासनाच्च । नापि 'गुरुचरणा आहुः' इति वत्क्रिया-
कारकत्वारोपः । तद्वत् क्रियान्वयाभावात् । तथाऽपीह चरणः

विन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

उपायान् भ्रातरं भद्रादवाकरमुपास्महे ॥ २ ॥

हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्य-

गालोक्य तत्रमथ कर्त्तव्यकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णजननः कमलाकराक्षः

काले यथासति विनिर्णयमाननोति ॥ ३ ॥

सान्निध्याय चतुर्ध्यायैव त्रिदशैव कोटिदशः ॥

शास्त्राभ्येता बोध्यः । अथैवं कर्मधारये नामबहुवचनान्नाभाद्रिकृष्णमति-
कृतं दूतारम् । मैवम् । काळमीर्मागामांमलमनमाधेव तथा मतिः,
न तु वेदमीमांसागामांमलमनानाम् । तेषां पुनर्गौरवस्यैव वरणप्रदस्य-
वायेन लाभात् । यद्वा 'नागाद्याः' इत्याद्यपदेन 'पारपञ्चवन्दाद्याः' इति
सीरस्वामिवचनात्पादवरणादिप्रदानामपि श्रुत्यधिकत्वम् । तदु-
त्कटनाविशेषस्फारकं च बहुवचनम् । केचित्तु वरणयोरैव तदा-
रूपामारोप्य द्वित्रा इतिवाहिन्येकत्वाविवक्षया बहुवचनम्, यस्यादेति
कर्मधारय इत्यस्याहुः । 'तं भद्ररामकृष्णाख्यं श्रीनातं सादरं
नुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तमलपितस्वशङ्का निरस्यन्नेव माचीनमन्धैरन्यथासि-
द्धिशङ्का परिहरति हेमाद्रौति । तीर्थम् शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमतस्यैव प्रामादिकांशं परिहृत्यांपादानान्नान्यथासिद्धिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्त्तव्यनिवासार्थं काले इति । वैयर्थिक
आधोरः । उच्यतेःशास्त्रादौ स्वरूपतो निर्णीतस्यापि 'सायं जुहो-
ति' इतिवत् 'चतुर्ध्यां पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणमप्यमीवशास्त्रर-
स्य विनायकपूजाग्रहत्वस्य चतुर्ध्यां दिनद्वयसत्त्वे संशयः स्यादिति
तस्याः पूर्वत्वादिनाऽप्यङ्गत्वं निर्णीयत इत्यर्थः । तादृशनिश्चयश्च कवि-
देकतरकोटैः साधकस्य, कचित्तु साधकस्योपन्यासेन । तच्च साधकं
साधकं च द्विविधम्, स्याद्यवचनवेदादिति तत्सर्वं प्रदर्श्यते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य *वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

तत्र *संक्षेपतः कालः षोढा-अब्दो, ऽयनम्, ऋतु-
मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो *माधवमते पञ्चधा*— सावनः, सौर-
चान्द्रो, नाक्षत्रो, बार्हस्पत्य इति । गुरोर्मध्यमरा-

वैदर्भीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । वि-
षयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहभञ्जकानि विशेषदर्शनानि तु सं-
ख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र—न्यायवचनाभ्यां
निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्वाप्येन विभागे
सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गतः, कलाकाष्ठादिनाऽपि
तत्प्राप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वनित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः,
तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्त्यागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यै-
वाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माधवमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं
च प्रायशः स्त्रोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतं
तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माधवेनैव—

‘सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः । म-
तल(३६५)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३५४)—वरगाश्च-
(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । पतलपाऽवरगाः क्रमेण पञ्चषट्श्ये-
कशून्यचतुर्द्विष्यर्थकाः । अङ्कानां च वामतो गतिः । अत्रारुचिं दर्श-
यन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्तिवति* । अत्र सावनादीनामनियमेन ग्रहणं
तु न शङ्काम् । यतो यत्र तिथिविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ शुक्लप्रतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दनपङ्कजम् ।

शिभोगेन बार्हस्पत्यः । स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । *हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्म*शास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् ।

इत्यादितिलकव्रतादौ । यथा वा 'शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्' इत्यादि 'नव वर्षाणि पञ्च च' इतिसंवत्सरावृत्तिसाध्येऽनन्तादिव्रते शुक्लचतुर्दश्यादि । तत्रोभयत्रापि चान्द्र एव संवत्सरः ।

यत्र वा मेषसंक्रमणे 'सोपवासो नरोत्तम' इत्यादौ संक्रमरूपं तत् तत्र 'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म' इतिसंवत्सरसाध्ये सुजन्मावाप्तिव्रते, यत्र वा 'अयने विषुवे चैव विरात्रोपोषितो नरः' इत्यादि अयनादिरूपं तत् तत्र 'एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्' इतितादृशधान्यदानादिव्रते, तत्र संवत्सरः सौर एव ।

यत्र तु "गोसत्रं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति" इत्यादौ गवामयनस्य संवत्सरशब्देन व्यवहारात्संवत्सरकालस्य तदङ्गत्वप्रतीतौ अभिप्लवषडहचतुष्टयैकपृष्ठयषडहयोः सावनैकमाससाध्ययोः सांवत्सरिकीणां द्वादशावृत्तीनां चान्द्रसौराभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवाब्दः । एवम्—

"अयं प्रातस्त्रयं सायं त्रयमद्यादयाचितम् ।

अयं परं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां प्राजापत्यानां षष्ट्युत्तरशतत्रयरूपं द्वादशाब्दं तस्य चान्द्रसौराभ्यामनुष्ठानासम्भवात्सावन एवाब्दः । एवं द्वादशाब्दादिस्थाने नवाब्दादावपि । यथा पराकादिमिश्रप्राजापत्यादौ पराकषडब्दे त्र्यब्दं प्राजापत्यं षडब्दं चेति, तत्र द्वादशाब्दानपेक्षायामपि सावन एव तत्राब्दः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः *सावनादिद्वादशमासै-
स्तत्तद्वदम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको
मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिभेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥

मर्तुकामस्यैव दक्षिणा मुख्या, नान्यस्येति सिद्धान्तः । तस्या
अब्दानङ्गत्वात् । एवं यत्र "सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपा-
सना" इतिसमयपालनादौ विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एवं च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेच्छया त्रिक-
ल्पः । यथा 'एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सर-
वासिने' इतिव्यतिरेकमुखेनास्मात्तगुरुकुलवासादौ । *धर्मेति ।
अथ नाक्षत्रस्यायुर्दाये एवोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्प्र-
पञ्चः, 'गौतम्यां सिंहगे गुरौ' इत्यादौ अपेक्षणात्तु बार्हस्पत्यस्य
तं को वारयिता ? इति चेत् । तिलकव्रतादौ हि चान्द्रादेर्वत्सरत्व-
ज्ञानमपेक्षितम्, न तु कापि कर्मणि बार्हस्पत्यस्य तत् । 'सिंहगे
गुरौ' इत्येव श्रवणात् । यदपि—

"गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रतिष्ठाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याहुरधिमासवत्" ॥

इत्युत्तरसौरं, तदपि बार्हस्पत्यस्य संवत्सरत्वाज्ञानेऽपि मध्यमगण-
नया गुरुसंक्रमशून्ये चान्द्राब्दे बृहस्पतिसत्त्वादस्फुटगणनया तादृशे
तत्राधिमासवत् कामादि च न कार्यमित्यर्थकमिति न कश्चिद्विरोधः ।
*सावनादीति । तिथिवद्द्वादशादिमासैरब्दमपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।
 चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥
 सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।
 नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥
 हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्चरी प्लवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥
 प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण(१)विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।
 दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः' ॥ इति ।

यद्यपि ज्यौतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवा-
 दीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि प्रभवादीनां चा-
 न्द्रत्वमप्यस्ति । 'चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्च-

अन्यथा "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्" इति वत्सरत्व-
 ज्ञानसापेक्षे आब्दिकादौ अनियमेन वत्सरापत्तेः । लिङ्गाभावेन
 चान्द्रसौरयोरसम्भवादन्यवत्सरकर्तव्यताकगोसत्राद्यन्यतया सा-
 वनस्य च नियमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्रामा-
 णिकमित्याशङ्कते—*यद्यपीति । मध्यमगणना गुरोः शराः ५
 स्वमिति । प्रत्यहं पञ्चकला गुरोर्गतिरित्यर्थः । *भोगेनेति प्रभ-
 वान्वायि, न तु प्रवृत्तौ असम्भवात् । माघादौ प्रभवादीनामित्या-
 दिपदे विभवादेः फाल्गुनादिप्रवृत्तिसूचके ।

"तपसि खलु यदाऽसाबुद्धमं याति मासि

प्रथमलवगतः सन् वासवे वासवेज्यः ॥

निखिलजनहितार्थं वर्षवृन्दे वरिष्ठः

(१) इदं लुप्तविभक्तिकम्, साधारणसहितो विरोधकृदिति
 उत्तरपदलोपी वा ।

के युगे' * इति माधवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रभ-
वादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । याहस्यत्यस्तु माघादौ ।
तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।

योऽयः सर्वत्र तत्रापि जैवा वा नर्मदाक्षरं’ ॥

आर्ष्टिषेणः—

* ‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा ।

नान्यं * यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कार्त्तिका’ ॥ इति ।

अयननिर्णयः । अयनं तु * सौरर्तुत्रयात्मकम् ।
‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तं । तद्वि-
धम्—दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्मसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्त्यम् ।

अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—

‘देवताऽऽरामवाप्यादिप्रतिष्ठादहमुत्तरवा ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्’ ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि पृष्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् ।

उदाहृता पूर्वमुनिप्रवरैर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । * युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्गो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैवो वा’ इति वाकारोऽस्वरसम्बन्धनाय । को व्यावहा-
रिकसंज्ञकः काल इत्यत आह—* स्मरेदिति । * यस्मादिति च
शुक्लादिर्मुख्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मानङ्गत्वार्थम् ।
अनेकवचनविरोधात् । * सौरेति मास्मातिदेशमाप्तचान्द्र-

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात्' ॥

वैखानसः—

ॐ 'मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्त्राश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने' ॥

वैशाखोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणायने निविद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात् ।

रत्नमालायाम्

ॐ 'गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलङ्घनचन्द्रपूर्वम् ।

सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं

यद्गर्हितं तत्स्वल्पं दक्षिणे च' ॥ इति ।

अस्यापवादः काशीखण्डे

ॐ 'सदा कृतयुगे चास्तु सदा चास्तून्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्' ॐ ॥

इत्यपनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु
मासद्वयात्मक एको मासः, तेन मासद्वयात्मकत्वमवि-
रुद्धम् । स येषा चान्द्रः सौरश्च । 'चैत्रारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेषारम्भो वा सौरः । ॐ 'मी-

त्वादिष्युदासार्थम् । ॐ मातृ इति उग्रकर्षोऽलक्षणम् ।

"उग्रे कर्मणि सौम्ये च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे"

इति भाष्योक्तेः । तदेवाह ॐ गृहंति । ॐ सदा कृतेत्या-
दि अपवादस्याभ्युपगमवादः । अस्तिवत्पाशीर्लोहः कृतयुगादि-
कार्यापापकत्वात् । ॐ सतामिति निगूढदुर्ज्ञानां भासमान-
साधुभावानां व्याप्तिः ।

ॐ मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्प्यन्ते ।

नमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः' इति बीभागनोक्तः ।
अनयोर्विनिगोगमात् त्रिकाण्डमण्डनः—

‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

*तदभावे तु सौरतुल्यमिति उपोतिर्विदो मतम् ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, ग्रीष्मा, वर्षाः,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यतः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्दशी । स्यान्नः, सौरः, चा-

तदभावे तु इति सौरतुल्यत्वार्थम् । एवं कृष्णादिषामानां गौण-
त्वात्तद्वदितमासद्वयात्मकतृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादौ नानैव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविवेचनवैयर्थ्यात् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्लादिचान्द्रमासद्वय-
घटितो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमासद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात्, सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणत्वत्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थोऽवलम्बनीयः ।

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मेतेर्विद्यते फलम्” ॥

इतिमनुवचनात् । एवं च ‘श्रौतस्मार्तक्रियाः’ इत्यत्र श्रौतपदं
सङ्गच्छते । “चान्द्रमासर्तुषु” इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणत्वार्था गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरतृना गौणभाव-
प्रदर्शनासङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च

“मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं भवि” ।

“नवमिश्रं तु पट्टन” इत्यादौ ऋतुपटकत्वेन मुख्यचान्द्रमा-
सग्रहणे मृताहे श्राद्धं न स्यादिति मृतानिधिमृतनिधिं याव-
च्चान्द्रो मासः, तद्युग्मं च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वेन
ऋतुपदं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुपदं मुख्यचान्द्रमासारब्ध-
परतया मुख्यमेव । मृताहकर्तव्यत्वं च—

न्द्रो, नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः । अर्कसंकान्तेः सं-
क्रान्त्यवधिः सौरः ।

यद्यपि हेमाद्रिमाधवकाशादशांशांशेन,
'मेषसंकान्त्यां समाप्तामावास्याकृत्यं चैत्रत्वम्'
इति लक्षणाच्च मेषसंकान्त्यवत्त्वं प्रतीयते; तथा-
पि मेषसंक्रमे दर्शयितुं सति वैशाखस्यैवाधिक्यात्त-
त्पूर्वमावित्त्वेन मानमपि चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मेष-
ादयो वैशाखाद्याः । अतो मानसंकान्तिसमयमवधिर्मा-
सार्सीकत्वम्, तादृशांशांशकृत्यं वा चैत्रत्वाभिनि ल-
क्षणात् मान एव सौरश्चेत्यः । एवं वैशाखादयोऽपि मेष-
ाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रमद्धान् संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र-

'मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिपद्यं तु वन्मरय' ।

इतिवचनान् । तथा च मासं मासीत्यस्य प्रतिपुकादिपामं
संवत्सरं यावन्मृतीत्यो आदौ कार्यमिन्द्रियैः । कर्तुश्च तद्व्या-
त्यक्त इति ।

संकान्त्यानि । षण्दशनेमिष्यं केन्द्रः । तस्य पूर्वराशिमेव-
न्वत्यागेनोत्तरराशिप्रवेशः संक्रान्तिः । तत्कालस्यानिमूर्ध्व इति
तत्रैकस्यापि कर्तव्यस्याननुष्ठानं समर्पकं तस्याग्नयना तस्य-
मिहितः पूर्वोत्तरः कालो ग्राह्यः । स च यावता का-
लेन केन्द्रपूर्वापरी भागावुत्तरराशिनक्तं परिव्रजतस्मावान् । स एव च
भोगः । दृश्येते पान्येते विधिनियेयावद्येन व्युत्पन्नेः । स च सा-
मान्यतः पञ्चदशपञ्चदशनाटीरूपः ।

'अतीतानागतं भागे नाह्यः पञ्चदश स्मृताः' ।

इत्युक्तेः । एतेन-

'संकान्तिसमयः मूर्ध्ना दुर्ज्ञेयः विशिष्टतर्जः ।

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तु-
च्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः -

‘प्रागूर्ध्वा दश, पूर्वतः षड्वनि, स्नद्वत्पराः, पूर्वत-
स्त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ऽथ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश ।

पूर्वाः षोडश, चांतरा ऋतुभुवः, पश्चात् त्ववेदाः, पुनः

पूर्वाः षोडश, चांतराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषा-
दितः’ इति ॥

अस्यार्थः—मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः
पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-
डश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।
कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चि-
के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चतु-
विंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माघवसन्ते त्वष्ट
परा त्रिंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः
षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तद्योगादप्यधोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।
पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-
लिकरविमण्डलवशात् प्रवेश एकघट्याधिक्यमपेक्षते तदाभिप्रायेणा-
ह—*षोडशेति । *सायं—सूर्यास्तात् प्राक् । वक्ष्यति माघे ‘यदा तु
सूर्यास्तात्प्राक्’ इति । *विभाते—उदयोत्तरम् । वक्ष्यति च भावणे

साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥

अर्वाह् निशीथाद्यदि संक्रमः स्यात्

पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि ।

आमस्रयामद्ययमेव पुण्यं

निशीथमद्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥

कर्के क्षयेऽप्येवमिति ज्ञुवाच

हेमाद्रिसुरिश्च तथाऽपरार्कः ।

क्षयः प्रदाये यदि वाऽधिरात्रं

परेऽह्नि पुण्यं त्वथ कर्कटक्षत् ॥

प्रभातकाले यदि वा निशीथे

पूर्वेऽह्नि पुण्यं त्विति माधवार्यः ॥

अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु
द्रष्टव्यानि ।

सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्री दानका-
ण्डे उक्तः ।

विश्वामित्रः

‘मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्राभयानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

शूनभेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

ससुवर्णं उच्चदानं सिंहोऽपि विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशो वस्त्राणां वेदमनां दानमेव च ॥

तुलाप्रवेशो तिलानां(धान्यानां)गौरसानामपीष्टम् ।

अन्नकीचलिते भानी दीपदानं महाफलम् ॥

(अन्नकी वृश्चिकः) ।

धनुष्प्रवेशो वस्त्राणां यानानां च महाफलम् ।

अथप्रवेशे दारुणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतृणस्य च ।

मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चाक्षमम् ॥ इति ।

अत्रापवासमाह हमाद्रात्रापस्तम्भः

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विपुत्रे पुण्यं प्राग्निष्णोदक्षिणायने ।

षडशीतिमुखेऽतीते क्षतीने चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अह्नि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यग्निपाणि च । अत्रो-
भयतः प्रसक्तस्य षोडशन्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेपे नाड्यस्तुभयतो दश’ ।

इति विपुत्रयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, षडशीत्यास्येषु
परत एवेति च नियम इति केचित् ।

वस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्विशेषतो दशन्वादीनि पुण्यतमत्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मनात्रतिक्रम्य कन्यां च मिथुने तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमब्रुपात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि बोधयभो-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिव्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश’ ।

इति वचनादुभयतः षोडशत्वस्य विष्णुपद्यामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

*अयने विपुले चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

स्नात्वा यस्त्वर्चयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

अशक्तौ तु वृद्धवामिदः—

‘अयने संक्रमे चैव सहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिन
इत्याचार्यबृहामणिः । विभिन्नापवात्पुण्यकालादिन एवो-
पवासमिति वृद्धाः ।

‘षडशीत्यां व्यतीपायां पष्टिक्रान्तौ नादिकाः’ ।

इति कृष्णदिवसाभ्यनुष्ठानं प्रयुक्तम् । षडशीत्यां चारण्य
चतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशेत्यधीत् ।

‘षडशीतिमुखेऽतीते नाह्वाः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तं ।

*अयने इति । अत्रायनविपुलवदम् ।

‘अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुवर्दाफलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं पुरः ॥

शतमिन्दुक्षये दानमनन्तं तु दिनक्षये ।

विपुले शतसाहस्रं व्यतीपाने स्वनन्तकम्’ ॥

इतिवृद्धवामिष्टाकायन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

‘नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुलतोदयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपानेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः स्नानं आर्द्रं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नान्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्’ ॥

इतिवत्वाधान्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिस्त्राभावात् त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्यं उपवासधामैकत्राशक्तस्या-
ग्रिमैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोपित इति कथ्यस्यार्थो (भुतकालः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।

*‘आदित्येऽहनि संक्रान्ती ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा’ ॥

इति जैमिनिवचनात् ।

अत्र आद्धमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्म—

‘आद्धं संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते’ ।

अपराकैऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

‘अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्’ ॥

इति सांवर्त्तकवाक्यत्वात् । चस्तुतस्तु विरात्रोपोषित इति पूर्ववाक्ये प्रत्ययार्थो विवक्षितः । ‘अष्टदिभिः पुत्रीतरेः सहक्रमे प्राच्यद्वा त्रितयेऽथवोपवसनं कार्यम्’ इति दीपिकायां ‘मात्रि’ इति विशेषणात् । तद्दहोरात्रोपिन इत्यत्रापि स विवक्षित एव । सांवर्त्तं तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

‘रविवारार्कसंक्रान्तावेकादश्यां सितेतरे ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्पृष्टी’ ॥

इति पारणनिषेधात्तद्विनाः पूर्वस्य त्रयदस्य एकादस्य वा उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्यमेव—

‘सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात्पापात्तत्क्षणादेव हीयते’ ॥

इति रविशन्युपवासयोः साक्षात्, पारणानिषेधमुखेन वा ‘आदि-
त्येऽहनि’ इति ‘रविवार’ इति च निषेधः । परं तु संक्रान्ताविषयस्य

आदित्यसंकमश्चैव (?) विशेषेणायनद्वयम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्शं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभ्रमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्धै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।
इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागधनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तु-
मयनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण मिदंरयनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपरार्कः ।

हमाद्रार्वाग गालवः

*अयनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदाधिकरणकति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपवागधारणयोगावश्यकत्वात् । 'तन्प्रयुक्तोपवागस्य' इत्यादि-वा-
यसाभ्यात् । एवं च-

भृगुमानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिमंयुता ।

एकादशी सदोषोऽप्या पुष्यशिववर्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्मोद् संगच्छते । *संक्रमणे इति पुष्यका-
लीनत्वार्थम् । *विशेषेणेति धेयायनादौ श्राद्धयुक्तम् ।
*नित्यानिनि ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्यादग्निद्रवापि जायते ॥

इति स्नानवत् श्राद्धस्यापि निन्यन्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावयनांशमर्थं किं मानोपेत्यज्ञाऽऽह - *अय-

(१) यद्यपि लिखितपुस्तकेषु "अयनं व्यापन" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषण' इति प्रतीकमस्वादयमेव युक्त इति ।

(२) अत्र 'नित्यानाह' इति पाठः साधुः । नैमित्तिकत्वेन तेषां
काम्यत्वाभावात् । टीकायां 'नित्यान्' इति प्रतीकाच्च ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये गाम्भोदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युक्तता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचर्यौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माध्याह्नेऽपि जायान्तिः

*संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघाटकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तां तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तवदित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्षद्विघ्नवृषभिहृष्टश्चिकचटेष्वकस्य यः संक्रमः,

कन्यार्मानधनुर्नृयुक्षु षडशीत्यास्य, तुलामंथयोः ।

प्रोक्तं तद्विषयं, अपेक्ष्य नमुदक, कर्कादिकं दाक्षिणम् । इति ।

हर्षद्विघ्नः विष्णुपदम् । नृयुक्षु मिथुनम् । अत्र च

*पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापरार्के मात्स्ये—

नांशेति । मकरादिगे सूर्ये सति यद्दगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्तुल्यकालेनैव कुम्भादौ मिहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वे विष्णुपदायुक्तं निर्यादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकांतरार्द्धपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम् अयनांशप्रयुक्तम् ।

विष्णुपदाद्ययनांशे पूर्वादिभोगिनीत्वं सापवादमाह—*संक्रान्ति-

विवति । *पिण्डरहितमिति तत्सहचरितधर्मोपलक्षणम् ।

‘पिण्डनिर्वापरहितम्’ ‘पिण्डो यत्र निवर्त्तेत’ इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

अवनष्टितये आहं विपुवष्टितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु विपुवष्टितये ॥ इति ।

आहशूद्रपाणिस्तवस्य निमृत्तवान् समुत्तमैः वि-

ततः प्रभृति संक्रान्तानुवासादिपदेषु ।

त्रिविण्णमात्रं नृणां त्रैलोक्यं सुखं त्रिभिः ॥

इतिमान्मोक्षे (१) ग्रहणाद्यद्वयवर्तिन्यस्य सुखं त्रयम् ।

* नञ् । अत्राप्यपानुवादकत्वेन विपुवष्टितये कस्या-

त् । विपुवष्टिः कर्मात् । * अन्यथैकपदे * विपुवष्टितये विपु-

विधौ च वपदकर्तुः प्रथमभक्षणवैरूप्यापत्तेः । तथा चो-

भयसमुत्तमे विपुवष्टितये पार्षणं कर्तव्यमित्युक्तम-

चनयोरर्थः । त्रिविण्णमात्रं त्रैलोक्यं त्रयं त्रिभिः ।

मङ्गलकृत्येषु विशेषमाह उपोतिनिबन्धे नारदः-

त्याज्याः सुवीर्यं संक्रान्तैः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाह्यः षोडशो षोडश ॥ इति ।

एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् ।

* ग्रहणोति । तेषां पाप्मानूनाधिकस्य निवेद्य पापिकानां सूर्या-

पर्यवमानान् । तेषां मुक्ताहन्त्येकोदितमपानास्तेषामपि संक्रान्तिवादी-

त्रिविण्णं पार्षणं आह्वयित्वैवार्थ इत्याशयेन दृष्टवान् कृत्येति ।

* पार्षणानुवादकत्वेनेति अनावास्यानकृतिन्येन पदवैकल्या-

र्थम् । बाधकमप्याह * अन्यथैति । * एकपदे प्रथमं पदं ।

* वैरूप्यम्-उद्देश्यन्वविषयस्वरूपम् । "वपदकर्तुः प्रथमभक्षः"

इत्यत्र भक्षणमुद्देश्यं प्राथम्यविधिने युक्तः । विविधनीतिरुद्देश्य-

तीतिपूर्वकत्वेनैकप्रसङ्गावधारणः । न चैवं "लौहितोष्णं वा कृत्वि-

(१) उपोतिर्वायसंस्थाभूतेऽतिरात्रे अनिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति विधीनयथाभ्यां षोडशिसंज्ञकपात्र-ग्रहणविकल्पवदित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकभार्धपामकः ।

इति ज्योतिःशास्त्रे यजुष्येण परिगणनान् ।

अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु रात्रौ (१)स्नान-
नश्राद्धादि न कार्यम् ।

अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः ॥

*अर्धरात्रादधस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदधरात्रे तु पदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं* पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या,

जः प्रचरन्ति"इत्यत्रोष्णीषमुद्दिश्य लोहिन्याविधिर्न स्यादिति वाक्य-
म् । तत्रोद्देश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इदं तु भक्षणस्य पिण्डस्य च
विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः ।
*कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमवण्टश्च कण्टकः ।

वाराह द्विमे क्रमान्मन्दे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥ इति ।

वाराह द्विमे क्रमान्मन्दे घटघृनः कुलिको नांश । इति च ।

भौमभार्गवमूर्यज्ञसौरीन्द्रादिरसक्रमात् ।

वामरेषु द्वितीयाद्या अर्द्धयापा बुधैः स्मृताः ॥

इति चार्द्धयापः । किं तदिनार्धमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रा-

दिति । *दिनद्वयमिति अर्धावच्छिन्नं बाध्यम् । दि-
नार्धमित्युपक्रमात् ।

(१) मयूरव्याह—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसो कोर्तिता हि
सा । सन्ध्ययोरुभयोर्ध्वं सूर्यं चैवाचिरोदिते” इति । (अ० इ० ब्रा० २९)

रात्रौ संक्रान्ते भानोर्दिवा कुर्यात् तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतां चाऽपि प्रत्यासन्नस्य तत्कृतम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धमात्रे तु उदये अस्तमये अपि वा ।

मानार्द्धे भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाच्च ।

सम्पूर्णे अर्द्धमात्रे रात्रिरष्टममुहूर्ते । उदये - धानः सन्ध्यायाम् । अस्त-
मये सार्यसन्ध्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले - निशाचरुर्वीचरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिने यन्मानार्द्धं त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । 'अर्द्धमन्तरोद' इतिन्यायेन कु-र्यात् रात्रिपनूय
दिनमानार्द्धेतिवचनैः ।

आर्द्धा पुण्यं विजानीयाद्यभिज्ञा निविभवेत् ।

अर्द्धमात्रं व्यतीतिं तु विज्ञेयमप्युद्दिष्टम् ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यं नैमित्तिकावृत्तिवारणा-
र्थम् । निशीथे संक्रमे नियः पूर्वदिननिश्चयभेदे पूर्वे दिनार्द्धे
पुण्यम्, परादिननिश्चयभेदे च परादिनार्द्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।
इत्थं च तत्र दिनद्वयनियमस्य पूर्वभोगिनीषु पूर्वम्, उत्त-
रभोगिनीषु तन्म, उत्तरभोगिनीषु तु इन्द्रया विकल्प इति
मन्तव्यम् । "आहत्य पूर्वदिननिश्चयभेदोक्त्या तद्विपर्ययस्त्वितिभेदे
एवाऽऽर्थिकः, न तूत्तरानिश्चयभेदस्मादृशः । येन निमित्तद्वयमाज्ञा-
तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था पर्येत । तथा चः उत्तरभोगिन्यादा-
वपि पूर्वनिश्चयभेदे पूर्वमेव पुण्यम्" इति हेमाद्र्यादयः । व्यतीति
त्वित्यत्र द्वितीयपादानुपपत्त्यादर्द्धमात्राद्दं संक्रमे पूर्वनिश्चयभेदेऽपि
परेशुरेवेत्यर्थः । अर्द्धमात्रं मध्यवर्तिदण्डद्वयम् । केचित्तु वा
या इत्यनेन दश पूर्वा दशावराः इत्यादिनिशेषशास्त्रमिदं संख्या-
नानूयते । सकलशिष्टाचारविरोधात् । किं तु सामान्यतः मास-
घटीषु तत्तत्संख्या । तदनुरोधेन च सप्त एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनार्थाऽऽत्रौ स्नानादिनिषेध-
प्रतीतेः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठाऽऽत्रु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नानं दानं निजा शुभा ॥ इति—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्व्यापत्तिद्वयम् ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निजा काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि, अत्रानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'मुक्त्वा मकरकर्कटी'
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तव्यादानं वृथावि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यत्वमिदं रहस्येनानियमः तेषां
त्वेकान्वये इतरानन्वयेन समुच्चयसम्भवादिनिरूप्यतामे शङ्कतान्वये-
कल्पनयैव नियमः यथा 'याजनाद्यापनप्रतिग्रहव्यास्यगो धनवर्जितम्'
इत्यादौ, अवर्जने उपायत्रयान्वये कृष्यादेर्नान्वयः प्रकृते च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुच्चिन्यान्ययः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मतं परिसंख्येयम् । एवं चैकनरगोमनानां
संध्योपजातानामपि न पुण्यं, केव कथा रात्रावुपजातानामपि न
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याद्युक्तम् ।

*कृत्त्विति । 'कृतौ तु गर्वशङ्कितात्' इत्यादि कृतुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *तानीति । मृत्तव्यस्यार्द्धरात्र्या-
त्रनिर्णयशेषत्वं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकरौ
विवाहेत्यादेर्विषयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः'
'कार्मुकं तु परित्यज्य' इत्येवमादीनां रात्रिमपरिहृत्यार्थवत्त्वा-
य विकल्प उपेयते इति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

साधवादयः । अथस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दि-
नद्वयपुण्यव्यापारेण पर्युदासाभ्यस्य कर्कटयोराय ॐ स्ना-
नं दानं परेऽर्चनं इत्यादिभिरहःपुण्यव्योक्तैरहःपु-
ण्यवानुपपत्त्या कल्प्यरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
त्रिनिषिन्ना बाधात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्र्यावनृष्टानावक-
ल्पः । स च देशावाराह्यानिष्ठ इति युक्तः पन्थाः ।
अथनयोस्तु वक्तव्या विज्ञापः आचरणं मायं च च
क्षयते । ज्योतिर्निषेधे गमः-

यस्य जन्मक्षणासाय रात्रिसंक्रमणं भवेत् ।
तन्मासाभ्यन्तरे तस्य वैरक्षेत्रावनक्षयाः ॥
तगरभरोरुदयत्रै रजनीसिद्धार्थेऽर्चसंयुक्तः ।
स्नानं जन्मक्षगते रात्रिसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥
हेमाद्रौ-

आह भेद्रात्रियुग्मे स्याद्रात्रौ वेदासरद्वयम् ।
संक्रान्तः पक्षिर्णा ज्ञेया रुदानाध्ययनकर्मसु ॥
यत्तु गौडाः

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आह्वयामर ।
सायंसंध्यां न कुर्वीत कुर्वीश्च पितृहा भवेत् ॥
इति कर्मोपदेशान्यां व्यासोक्तः सायं पुण्यकाले

अथस्तुतस्त्विति । नन्वेतयोर्वेन एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादव
आह-ॐ स्नानमिति । तथा चान्यथापि कथंताशान्तेन रात्रिपुण्य-
त्वावतिमिति भावः । रुदानं वेदस्य । अध्ययनपदमधिक्येति । अ-
ध्यापनमिति यावत् । एतच्चायनविपुषमात्रानध्यायविषयम् ।

निशाद्वयं दिवा, रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत अयने विपुषे तथा ॥

संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् । अन्यच्च अथ बहु वक्तव्यं
विस्तरभीतेनोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । अथ हिति ।

सूर्ये घोरा, विधौ ध्वांसी, पापवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिमे ध्वांसी विजानीयाद्, उग्रं घोरा मर्कटान्विता ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया, कूर्कैस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रकैस्तु मंक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चमष्टाष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घाटका होतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं सूक्ष्मतमे संक्रमकाले यत्पुण्यं धर्मानुष्ठानान् तदे
तासु तत्तद्वारे तत्तत्क्षेत्रे तत्तत्फलं पूर्णम् । वारक्षयोर्विषयसं व्या-
मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वांसी वैश्येषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखप्रदा ॥

महोदरी तु चैरेषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डालपुलकसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्णकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाथ विशो उपराह्णे ।

शूद्रान् रवावस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचराग्निशीये ॥

नटादिकांश्चापररात्रिकाले, मयूषकाले पशुपालकौश्च ।

संक्रान्तिरर्कस्य समस्तलिङ्गितं च सन्ध्यासमये निहन्ति ॥

इति वेलाफलम् । अत्र यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन तस्यां

पक्षपुगजश्वान्द्रो मासः । स द्विधा ॥ शुक्लादि-
मान्तः, कृष्णादिः पूर्णिमान्तश्चेति । तथा च त्रि-
काण्डमण्डनः

चान्द्रांशपक्षपक्ष्यादिः, कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।
इत्युक्त्या देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह

परमोदयमाधनं महाशानादि कालम् । यस्मै यादशुभा, तेन
तस्यापरिष्टुशानिकरं नक्षत्रान्त्यादि । तदयं पक्ष च पौर्णमासी
कादिः सामान्यकालः । आदि-यस्मै नक्षत्रसंक्रमे, यदन्तराणां
राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च पुण्यकालं स्नानादि भाण्डे जीर्मानः—

नक्षत्रराशयो रविमंक्रमे स्युर्वाह परस्वाश रमेन्दुनाट्याः ।
पुण्यास्त्रयेन्द्रोस्त्रिरापत्युर्गकच नाटी भूनाभः शुभाका ॥
नाट्यधनस्यः सपत्न्याः कुजस्य, बुधस्य निम्बो मनवः पत्न्यानि ।
साद्वीधनस्यः पत्न्यस्यपुत्रा गुर्गाध, शुकं सपत्न्याधनस्यः ॥
दिनागनाट्याः पत्न्यस्यपुत्राः धनप्रख्यार्वाहनाः सुपुण्याः ।
आश्विनमध्यं जपहोमदानं कुर्वन्प्रार्थानं सुरेन्द्रधाम ॥

इति । अत्रोक्तं परस्नादिति सर्वत्र सम्बध्यते । रमेन्दुः पौर्णमासी ।
त्रिधरा—त्रयोदश । सपत्न्याः एकपत्न्याधिकः । मनवः चतुर्द-
श । नागाः अष्ट, द्विगुणिताः पौर्णमासी । एषु संक्रमेषु दिवापदाना-
वादात्रो ज्ञानेषु तत्रैव पूजयेत् ॥ इति संक्रमोदयवर्णा ॥

ऋद्धेर्चेति । गवाधयनारिहृत्तौ उन्नामेणामयने जनिदेशतः प्रति-
मासं प्राप्तेषु त्रिंशद्वहःसु दिवायादिभार्यायप्रथमाहस्यामे “अमा-
वास्यया मासान् सम्पाद्याहकम्भुर्जन्ति, अमावास्यया हि मासान्
सम्पद्यन्ति” । “पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहकम्भुर्जन्ति, पौर्ण-
मास्या मासान् सम्पद्यन्ति” इति श्रुतेः । यस्मै यादिक-
श्चित्रिंशत्तिथिसमुदायत्वेनानुगतभवेणाक्रान्ततिथिवद्दो यत्किञ्चि-
त्तिथिमारभ्य तत्तिथ्यवधिकश्चान्द्रः, स न विभक्तः । त्रिंश-

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्यान्न के न न ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणं ॥

इति । विन्ध्यस्य दक्षिणं कृष्णादिनवैशाखशरत्तः
द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते । तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णा-
दिर्गौणः । *शास्त्रेषु वैश्वशुक्लवर्णितेषु चान्द्रसंवत्स-
रारम्भोक्तः । तदुक्तं दीपकायाम्

‘चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लगर्वादिपदारम्भः’ इति । न
हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते, तेषां वत्सरारम्भो विद्यते ।
अतः शुक्लादिर्मुख्यः । कृष्णादिना मन्दमासागम्यते वाच ।
चन्द्रस्य सर्वेनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो मास । सायनादी-
नां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ग्रन्थसिद्धान्ते ।

षवाचिनां चैत्रादिशब्दानां तत्रापयोगात् । न च तस्य सावन
एवान्तर्भावः । षट्सवनस्ताननिर्वाचनशान्सवनशब्दो दिनस्य रात्रिश्च
तृतीयभागार्थक इति तदुभयसम्बन्धहोमावधारकत्वमव्यभिचरः
त्रिंशदहोरात्रसमुदायस्यैव सावनत्वात् ।

*उत्तरत इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोभरभागे
इत्यप्याहुः । ननु कर्मवर्णनविशेषेषु आश्रयवचनसङ्गादादस्य को
विषय इति चेत्सङ्कल्प एव । आनामान् । त्रिकाण्डशेषेनवनस्याऽऽ-
चारमूलकत्वात् । एवं च मुख्यचान्द्रमासानिर्गर्गौणमासयुक्त-
कर्मस्वपि सङ्कल्पे विन्ध्योत्तरं शुक्लाण्डेखायागभावान् कृष्णादि-
रेवोल्लेख्यः । विन्ध्यदक्षिणे तु शुक्लादिः, न तु गौणमासः ।

यत्तु ‘द्वयोरभ्यनुज्ञा’ इत्युक्तं, तस्य निधिकृत्ये चेति विषयः । *शा-
स्त्रेऽपि । ‘चैत्रे मासि जगद्भ्या’ इत्यादिकल्पयुगादिप्रवृत्तेः शुक्रम-
तिपत्सूर्योदयकालीनत्वोक्तंरित्यर्थः । अथ कृष्णादिर्गौणत्वमयुक्तम् ।
संवत्सरमासयोरारम्भतिथिरैकैवेत्यनियमात्, वैशाखादी गतत्वात् ।
न चैवं कृष्णादिना मलमासापत्तिः । तस्य शुक्लादित्वापगमात् ।

अत एव मानस्यनानाशौ चानुपाय्याशौ न कृष्णादिर्विनियोगः ।
अन्यथा गौणमुख्यपन्थायेन नदमद्वैतः । न चाननुगमः । स्वीयप-
ञ्चदशकलार्थाद्वैतवर्णादिद्वययोर्मध्यपरवसरूपेण चन्द्रवत्त्वं चान्द्रवत्त्वं
तनुगतम् । एतच्च निधिवद्वैतान्द्रेव । आदौ कामां चिकित्साणां
वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां नामां शयः, ततः पुनश्चामां कामा-
श्चिद्वृद्धिः, आदौ वा कामां तन्नामां शयः, ततः पञ्चदशानां
तासां वृद्धिः, ततः पुनः कामां चिकित्साणां तत्र शान्तौ प्रविष्टयेत्येव
अन्यूनानधिकवचनशक्यतावच्छेदकत्वमाह । एकवार्तादिकलार्था-
दिषोऽपि द्वयार्थादि साम्याय स्वीकृतं साकं कलार्थानां यम् । तथा
च स्मरणम् ।

मस्यन्ते परिधीयन्ते स्वकलार्थाद्वैतानिवः ।

मामा एते स्मृता मामांश्च ज्ञानानुसंधानाः ॥ इति ।

तथा च निधिवद्वैतान्द्रापरिगणने न्यूनताः इति चेन्न । एतद्वि-
निधिवद्वैतान्द्रापरिगणने स्वीकृतम् । अन्यथा एते इति चेत्तदाः
विशेषवानुसन्धानादप्युक्तं नान्यथा चेन्न । एवं स्थितेन 'म-
न्यायश्चानेकाधेयम्' इति न्यायेन शुक्लकृष्णाद्योरैकत्वस्य गौणत्वं
आवश्यकं कृष्णादिवत् तथान्वयमुपपन्नम् । स्वकलार्थाद्वैतान्यत्र
वृद्धिदान्याः क्रमस्थापि विवक्षयान् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मामादिः स प्रकाशितः ।

अग्नापोर्मा स्थिता यत्र स मामाग्नी पितृमायका ॥

इतिलघुहारीनेनाऽऽदिमन्त्रसमाप्त्युत्पत्तिना लघुपञ्चलक्षणकाव्यवि-
शेषत्वरूपमागमामान्यलक्षणस्य दशान्वितान्द्र एव सम्भवात् । उक्तमा-
धारणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न निधिवद्वैतान्द्रो गौणतः । एवं चैवा-
योऽपि दशान्वितान्द्र एव मुख्याः । मुख्यमामलक्षणमभिधाय 'एते'
इत्यभिधानात् । किञ्च इन्द्राग्नी यत्रेत्यादिशुक्लादिमासमामान्यल-
क्षणमभिधाय

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासनिर्दिष्टम् ॥

मासनिर्द्धं तु कर्त्तव्यं पौषमाद्याद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः पारिकर्त्तितः ॥

इति लघुहारीनेन सांवत्सरश्राद्धं पूर्वोक्तमासनिर्दिष्टं कार्यं,
यच्च मासनिर्द्धं तत्पौषमाद्याद्यमित्युक्तं: दशान्वयकस्यानादशयो-
पादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुण्यमयायोगामम्भनान् । अथैवमापि
“तपस्तपस्यो शैशिमावृत्” “मधुश्च माधवश्च नागान्नकावृत्” “शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृत्” अथेवदुदगयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्यश्च
वार्षिकावृत्” “इषश्चोर्जश्च शारदावृत्” “सहश्च सहस्यश्च द्विषान्नका-
वृत्” अथेवदक्षिणायनं देवानां रात्रिः । शनश्चानायनयोः सौ-
रत्वात्तद्वत्कक्रतुमविष्टा मासास्तपश्चादयोर्जश्च सौरा एव वाच्याः ।
ततश्च तत्पयोयतया माषादीनामापि सौरत्वंमुपेतम् । पयोयन्त्वं च —

माघमासस्तथाः प्रोक्तः, तपस्यः काल्युनः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मधुः प्रोक्ता, वैशाखो माधवो भवेत् ॥

ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्याद्, भाषाद्: शुचिस्तपस्यते ।

नभो मासः श्रावणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वयुजो मासः, कार्तिकश्चोर्जसंज्ञकः ।

सहो मासो मार्गशिराः, सहस्यः पौषनामकः ॥

इति स्मरणादवगम्यते । तथा च श्रुतेर्विष्णीयस्त्वात्तान्द्रस्यैव
गौणत्वं स्यात् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्यापायास्या रोहिण्या म-
म्पद्यते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । मेपस्थसूर्योऽपाया
रोहिण्यृक्षीयवृषस्थचन्द्रवस्त्वामम्भवात् । तस्यां सूर्योचन्द्रमसोरैकरा-
शिस्थत्वनियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्राप्याया चन्द्रसूर्ययोरै-
कराशिस्थत्वसम्भवात् । उभयोः श्रौतत्वाविशेषेऽपि अनेकार्थत्व-
भयेनैकत्र गौणत्वे आवश्यके अर्थवादगतेष्वेव तपश्चादिशब्देषु

तत्कल्प्यते, न विविक्तैषु वैशाखादिशब्देषु । “न विष्णो परः शब्दार्थः” इति न्यायान् । एवं न चान्द्रयोगमिश्रे वैशादिशब्दानां प्रयोग एव नास्ति, चान्द्रयोगयोगि भवेत्कार्येनैव प्रयोगात् चान्द्रे एव मुख्यत्वमुपेयम् । “नक्षत्रेण युक्तः चान्द्रः” “सांख्येन पूर्णिमासीति” (२) संज्ञायाम् इति पाणिनिप्रमाणान् । तेन हि तत्र चान्द्रसामान्यत्पूर्णिमासु कदाचिन्नक्षत्रसंयोगमात्रेणैव मान्यतायः प्रदर्श्यते । सौम्ये च त्वादिनक्षत्रयोगमात्रेण कस्याप्यन्यैकैरेणैव तस्यां कदाचिन्नक्षत्रादिनापुण्यमत्रायोगः । तथा मान चान्द्रस्य यथाक्रमं भेदककामिहस्यत्वेन मुख्यचन्द्रयोः पूर्णिमान्ते प्रदर्शनेनावस्थानापत्त्या “मुख्योचन्द्रमयोयः परो विप्रकर्षः सा पूर्णिमासीति” इति अन्योन्यसाक्षिसम्बन्धेनावस्थानरूपपरविप्रकर्षकथनाविरोधान् । ननु एवमपि चैव्यादिपूर्णिमायाश्च सादियोगाभावे कथं वैशादिशब्दार्थत्वा, न हि तार्थवत्त्वम् । दृष्टञ्च “पूर्णिमासीषु मन्वासु यागधर्मगहिनासु च । दत्तानामिह दानानां पुण्यं दशगुणं भवेत्” कार्तिक्यां तु यदा कृतम्” इत्याद्यामेव वर्ततेः पूर्णिमायां तत्र तत्र वा विरुद्धः । एवं च चैव्यादिशब्दानां योगागम्यत्वाद् रुद्धा एव स्वाकार्याः । रुद्धैव्यादिमामयोगाश्च चैव्यादिशब्दाः ।

आषाढ कार्तिके चार्धे मासवैशाखयोगि ।

पूर्णिमासीषु दानव्यं महादानं युष्मिष्टम् ॥

इति भारतात् पूर्णिमासीति च “प्रोष्ठपद्यष्टका भूयः” “सीराब्धौ शेषपर्वङ्के भाषाक्यां भविष्येन्द्रिः । निद्रां त्यजति कार्तिक्याम्” इत्यादीं पूर्णिमासीभिश्चैव प्रोष्ठपद्यादिशब्दप्रयोगः । तथा च प्रयोगाविशेषाच्चान्द्रांशे योगिकन्वागम्यत्वाद् रुद्ध्याश्रयणं चैव्यादिशब्दानां सारचान्द्रयोर्मुख्यत्वं दूरीयम् । सत्यम् । चैव्यादिशब्दा योगिका एव पौषी रात्रिमाषी रात्रिरिति वक्तव्यं ।

क्षत्रयुक्ततत्त्वशक्तिवचनाः । चित्रादिशब्दश्च चान्द्रयोगशब्दः ।
संज्ञायामिति पाणिन्युक्तः । न च तेषु योगः निराप्त्यान्वयाद्-
द्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यो विभो ज्ञेयो कालगुणश्च विभो मतः ।

शेषा मासा द्विधा ज्ञेयाः कालिकादिन्यवस्थया ॥

इति वचनान् । मासानां च पूर्णमासादारभ्य द्विभन्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुमंगमे ।

शेषा मासा द्विधा ज्ञेयाः कालिकादिन्यवस्थया ॥

इति संकषेणकाण्डवचनान् । तत्र चित्रादिशब्दो न निराप्ताया-
दियोगनिमित्तको, अपि तु चित्रास्वान्यन्यतरगादियोगनिमित्तः । चि-
त्र्यादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वान्यन्यतरगादिनास्त्वहन्स्वाये-
लक्षणा, मनोतास्थानपदे इव सोपमादिनाम्नः । न च चित्राशब्दस्य
चित्रायां शक्तिः, स्वात्म्यां लक्षणोति वाच्यम् । युगावदुत्पत्तिद्वयापत्तेः
दृश्यते चायःशुलिको दाण्डान्निक इत्यादी प्रकृतेरपि सा-
हसदम्भयोर्लक्षणा । साहमिको दाहमिक इत्येव प्रतीतेः । चित्रादी
हस्तादिपाते तूपातः । 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति लक्षणान् । एवं
तिथिचन्द्रचान्द्रादौ सौरादिनां मुख्य एव । चान्द्रत्वान् । दर्शान्त-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि वापिकादावेतस्य विनिर्वाहः परम्,
वचनात् । यथा गौणस्यापि कृष्णादेर्नियतः पालिका वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मासचातु-
र्विध्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमन्वान् । न च त्रिंशद्गुणिनाद-
नावच्छिन्नत्वमनुगतमासत्वमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमासेऽप्यप्यप्यः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । न च तान्दिनेष्वेव भागकल्पनया
त्रिंशत्त्वं वाच्यम् ।

चन्द्रार्कगत्या कादस्य पश्चिदिदं यदा भवेत् ।
तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमात्रं च भागम् ॥
भगणेन समयेन ज्ञेया द्वावयमवयवः ।
त्रिंशदंश तथा राशौ च द्वावयवौ ॥
आदित्यमात्रं तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम विचार्य चानयोर्वे ॥
इति विधिं भागं च पश्य ॥
निविर्नकेन दिनमथान्द्रमानं परोक्षितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सावना दिनस्य स्मृतः ॥
आदित्यमात्रयोगेन सौर्ये दिनस्य इत्यने ।
चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रे दिनस्य स्मृतः ॥

इति तन्नाह्नपदशेकारणम् । नक्षत्राणां च नाक्षत्रादिनापदशे
नात् । अस्तुतस्तु “इन्द्राग्नी य इन्द्रोऽनुराग इन्द्रोऽनुराग इन्द्रोऽनुराग इन्द्रोऽनुराग
भावेन मासजन्ममात्रवर्णनेन च चान्द्रयोगमूल्यमात्रवर्णनेन तथा-
त्वमृषेण्यचान्द्रेषु मासेषु मासपदयोर्मो भविष्यति, अनौरस्य
पुत्रपदवत् । नाक्षत्रे तन्पयोगवीजे तु चन्द्रकालैककममुदाह-
र्योचरयोगान्तेन्द्रकालेन चान्द्रादिनवर्णनेन । तथा च

चन्द्रमाः पूर्णिमास्यन्ते मासकरादितारिच्यते ।
राशिपदके तदा राम धामादेन न संजयः ॥
भागद्वादशकं पूर्वे तन्त्रां निर्यां क्रमेण तु ।
चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सप्त युज्यते ॥
संज्ञिकयोर्द्वारं च सांज्ञिकपमथापरम् ।
चन्द्राकयोर्पूर्वमासचान्द्र इत्योभयोर्वे ॥
सावने तु तथा मासे त्रिंश-सूर्योदयाः स्मृताः ।
सूर्योदयाः सूर्योदयरूपपूर्वोत्तरार्धवकाः सावनाः ॥
आदिसराशियोगेन सौर्ये मासः पक्षोच्यते ।

नित्यप्राप्तत्वादिति चेत् । न, यतो न्यायप्रवृत्तेः प्राक् सर्वमासानां प्राप्तिर्वाच्या । अन्यथा तस्यापि नियामकत्वं न स्यात् । तथा च तस्या अवश्यवाच्यत्वे तदशायां मन्थरान्न्यायात् प्राक् प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैव नियामकत्वमुपेयते ।

इत्थमेव (१)मुख्यद्रव्योपादानाशक्तिनिर्णये न्यायेन सुसदृश नियमात्प्रागेव प्रधानविधिवोधितप्रधानकर्तव्यताक्षेपात् सर्वद्रव्याणां पाक्षिकप्राप्तिसमये प्रवृत्तः पूतीकानां विधिर्नियमविधिरेवेत्युच्यते ।

एवम् “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादिरूपस्थाने करणभूताया ऐन्द्र्या विधिस्तस्या नियमाय पाक्षिकप्राप्त्या वाच्यः । तत्र न्यायेन मुख्यसामर्थ्यवत्या आग्नेय्या एव कस्याश्चिन्नियमः स्यात्, समीपे स्थित्वाऽभिधानात्मकमुपस्थानं मन्त्रैककरणकमित्यव्यभिचारात् लिङ्गमात्रेणापि मन्त्रस्य विनियोगसम्भवात्, देहादिभिन्नात्मज्ञानस्येव पारलौकिकफलककर्मानुष्ठाने । तथा च यावन्न्यायः मुख्यसामर्थ्यवर्ती कां चनाऽऽग्नेयी नियन्तुमुपक्रमेत, तावच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिर्नैवैन्द्री नियम्यते इति ।

एवमेव “तिलमापैश्च सर्पपैः” इत्यादिषु मापनिषेधप्रवृत्तिपूर्वकालीनां निषेध्यप्रसक्तिरूपां पाक्षिकप्राप्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमविधित्वमिति दिक् ।

एवं च ‘सौरो मासो विवाहादौ’ इत्यादेः—एतेषु कार्येष्वेते एव मासा ग्राह्या इत्यर्थे, शेषेषु मुख्यचांद्र एवेतिव्यवस्थार्थं दर्शान्तचान्द्रवचनान्यप्यावश्यकानि । अन्यथा

१ मुख्यस्य द्रव्यस्य सोमस्योपादाने ऽशक्तौ लाभाभावादिभिर्ग्रहणाशक्तौ निर्णये कस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति सन्देहे तत्करणे प्राप्ते न्यायेनेत्यर्थः ।

यावद्व्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां-
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिमा-
सानां गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कचि-
त्तेषामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ ‘पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या’ इत्यादौ क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ “कृष्णपक्षादिकं मासम्” इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्थदेश-
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तच्च विं-
न्ध्यदाक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
कापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदाक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मशुद्धमेव; इति चेत्—न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि—कर्मवर्णव्यवस्था ऽङ्गभूतमासविषया, न तु
विन्ध्यदाक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था-
ऽपि । तस्या अज्ञानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिस्थू-
लकालस्यापि अस्मिन्वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या तादृ-
शाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादौ मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकरणादीनां च । अत एव व्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविविधबोध्यो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गभूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तदुल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अङ्गभूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

प्यहरहःस्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नीङ्गत्वं, तथापि यत्र यस्य मासादेरङ्गत्वं तत्रैव तस्योल्लेखविधिरस्तु । यद्यपि च निमित्तस्यानङ्गत्वाद् दृष्टानुसन्धानार्थं तदुल्लेखविधिर्न घटते, तथापि निमित्तत्वमनुष्ठानप्रयोजकं, तच्चाज्ञातस्य नोपपद्यत इत्यनङ्गस्यापि तस्यानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षत एवेति तदुल्लेखविधिरपि निष्प्रत्यूहः । तथा च सङ्कल्पवाक्यगतोल्लेखोऽङ्गभूतमासविषय इति कर्मवर्णव्यवस्थावाक्यविरोधो दुर्वारः; इति चेन्न । उल्लेखस्यादृष्टार्थत्वमेव । अनुसन्धानार्थत्वे च सर्वशब्देन च प्रतीयमानस्य सर्वेषां सर्वत्रोल्लेखस्य बाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवच्छेद्यकालस्याधिकरणत्वेन सर्वत्र प्राप्तत्वात् कालविधयः सर्वे तदवच्छेदककालोपाधिपराः । ते च कालोपाधयः कर्मप्रयोगाधिकरणकालपरिच्छेदमुखेन कर्मप्रयोगाङ्गाः । परिच्छेदश्चाऽऽद्ये कालविषयकर्तृव्यापारे ऽपेक्षितः । स च व्यापारः कर्मप्रयोगारम्भार्थं प्रति ईक्षा । प्रयोगारम्भश्च सङ्कल्प एव । तथा च प्रयोगाङ्गकालस्य सङ्कल्पे उल्लेखार्थं ततः पूर्वमनुसन्धानमपेक्षितम् । ततश्च पूर्वमनुसन्धानेनोल्लेखे जाते ततो जायमानमप्यनुसन्धानमग्रे ऽनुपयोगान्नोल्लेखप्रयोजनं भवितुमर्हति, यद्वशेन तस्याङ्गभूतमासविषयकत्वं, वचनसङ्कोचो वा स्यात् । एवं निमित्तस्य ज्ञातस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वात्सङ्कल्पात्पूर्वमेव तदनुसन्धानमपेक्षितं, न तदुल्लेखकृतेन तदनुसन्धानेन कश्चिदर्थः । तत् इत्थं सङ्कल्पादिगतो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गानङ्गसाधारणमासविषयो ऽदृष्टार्थः ।

यथा चाहुः—‘असङ्कल्पितान्निपिद्धादिव तादृशाद्विहितादप्यदृष्टं जायते । आद्यं पापम्, उत्तरं पुण्यमित्यन्यदेतत् । मासाद्युल्लेखश्चाभ्युदयविशेषहेतुरित्यत्र व्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् ‘उल्लेखनमकुर्वाण’ इत्यादि, न तु तस्य विहितस्य कर्मणः मासाद्युल्लेखे

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाङ्गभू-
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनैर्वाधितुं शक्यम् । भिन्नवि-
षयत्वात् । एवं चाधानादौ वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्शा-
न्तादेर्विवाहादौ कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याङ्गत्वेऽपि
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्रादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे-
वाधिकरणत्वेनोल्लेखो वचननिबद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादावौदयिकयास्तिथेर्वारस्य चापत्वे
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचिन्—उदयस्य कर्मकाल-
त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे औदयिकयोरेव तिथिवार-
योरुल्लेखः ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविधिना
स्नानलोपो मा प्रसाङ्गीदिति अल्पद्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षवदुपसि
स्नानापकर्षोपगमात् साकल्यवचनज्ञापिताहार्यतिथ्युल्लेखवदुपःस्ना-
ने प्रातःस्नानत्वव्यवहारादुक्तीताहार्यप्रातस्त्वसत्त्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतस्त्वहरहःस्नानादौ तिथिवारयोर्न विधिः । तिथिवा-
राङ्गकस्य च प्रतिपदादिभानुवारादिस्नानादेरुदयोत्तरमेवानुष्ठानं
हेमाद्र्यादिसम्मतम् । सप्ताहमिति वचनं गौणकालातिक्रमे दोषाधि-
क्यार्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गत्वार्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोषा-
गततिथिवारयोरेवोल्लेखः । तथाविधस्नानजनितशुचित्वं तु वच-
नात्सकलकर्मापयोगि । आचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
मासपक्षेत्यादिवचनाबोधितत्वात् नोपस उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादौ, नैमित्तिके ग्रहण-
संक्रान्ति-स्नानश्राद्धादौ, काम्ये च-सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्तव्ये-
ऽपि मुख्यचान्द्रवत्सरवत्, तादृश एव ऋतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । स च
गौणवसन्तादिरूपो ग्रीष्मादिः । अङ्गे तत्र मुख्यस्य तस्याबाधादा-

*अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण
*‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इत्यादिवत् मास उक्तः ।
तत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते, न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त
चाराच्च, प्रधानविधिस्थवसन्तादिपदवृत्तिसजातीयवृत्तिलभ्यार्थकत्वे
मानाभावाच्च । मासस्तु विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोः
कृष्णादिः प्रागुक्त एवेति ।

अथ ‘अमावास्यापरिलिप्त’ इत्यादिवर्णव्यवस्थावचनादे-
र्दर्शान्तमासविधायकत्वेन सर्वकर्मविषयता स्यात् न तु मासो-
पवद्धकर्मविषयतेत्यत आह *अत्रेति ।

वसन्ते इति । ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनादिकालवस-
न्तादिप्रविष्टत्वेन मासे प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते, ब्राह्मणादेर्यो
मासः स दर्शान्त एवेति । अङ्गत्वेन मासविशेषविधाने मा-
सपदस्यापि विधेयार्थकत्वेन गौरवादिसर्थः । इदमुपलक्षणं,
विवाहादिषु विधिनिषेधमुखेन शुभाशुभफलसूचकतया, तदुत्तर-
पिण्डदानादिनिषेधविषयत्वेन च यज्ञेषु मासाग्निहोत्रादिषु सत्रा-
दिषु चाङ्गत्वेन, अहीनगर्भाधानादिषु चाङ्गभूताहोरात्रवटनार्थं
मासे प्राप्ते “सौरो मास” इत्यादिर्विशेषविधिः । यो विवाहा-
दिषु मास उपादेयः, स सौरादिरिति तदर्थः ।

ननु कर्मव्यवस्थावाक्ये मासस्योद्देश्यत्वे शुद्धतदुद्देशासम्भवात्
कर्मविशेषीयमासो वाच्यस्तदपेक्षया शुद्धं कर्मानूयैव मासविशेष-
विधिः । वर्णव्यवस्थावाक्ये च कर्मणीत्यध्याहारेण कर्तृषष्ठ्यङ्गी-
कारेण च ब्राह्मणकर्तृककर्मोद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । उभयत्रापि
मासपदं विशेषाविनाभावादेव प्राप्तत्वादनुवाद एव । यद्वा षष्ठ्यन्तै-
कपदार्थब्राह्मणसम्बन्धाद्युद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । किं तद्ब्राह्मण-
सम्बन्धीत्याकाङ्क्षायां च विधीयमानविशेषोपस्थापितस्य मासस्यैव
तत्त्वावगमात्तत्तद्वर्णविशिष्टमासोद्देशस्यार्थात्सिद्धेर्मासपदं नित्यानुवाद

एव; इति चेन्न । उक्तरीत्या सामपदस्योद्देश्यार्थकत्वसम्भवे अनर्थका-
नुवादत्वाङ्गीकारान्नोचितवान् । वर्णव्यवस्थान्वयेन स्वसामान्यव्यव-
जनितषष्ठीसम्भवे ऽश्रतकर्मसम्बन्धाधीनषष्ठ्यङ्गीकारस्यायुक्ततया
कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ब्राह्मणकर्तृककर्ममात्रमाद्देश्य दशान्व-
विधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च बलावन्तासम्भवेन वि-
वाहादौ तद्वचनप्राप्तेः सौम्यादिभिर्विकल्पापत्तेः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थान्वयेन कर्मविशेषेण सामान्येण
विधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमात्रमनूय, इति चेन्न । यत्र सा-
समात्रस्य चैत्रादीनां वाऽङ्कतया ऽन्यथा वा कर्माश्रयत्वात्,
तत्रैव विधिन्यायः । अपेक्षितानि चिन्तान् सामान्यवर्णव्यवस्थायाच्च ।
यथा “पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेत्” इत्यादिनवीनाङ्गविशेष-
विधिरिव पौर्वाहिकप्रधानाङ्गनिर्वपे अङ्गानां प्रधानकालत्वे-
न तत्र प्रातःसामान्यस्य प्राप्तेः । अन्यथा मासप्रादिकप्रधा-
नाङ्गनिर्वपे तदप्रवृत्तिर्दोषेभ्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषेषु
वर्णविशेषेषु च यथाप्राप्तमासानां गौणमुख्यानेकर्तृद्विशेषोपपत्तौ
मा प्रसाङ्गीदिति कर्मविशेषव्यवस्थान्वयेन यथा तदनुवादेन
तत्तन्मासनियामकं तत्तन्मासोपवृत्तनन्तकर्मविशेषोपपत्त्येव, न तु
सर्वकर्मविषयम्; एवं वर्णविशेषव्यवस्थान्वयेनपि येषामानुपनय-
नादिषु ब्राह्मणादिपुरस्कारेण मासाद्, कर्त्तव्यादयटकतया वा सामो-
पदेशः तत्कर्मगतब्राह्मणादिमन्त्रमामोद्देशेन तत्तन्मासनिया-
मकं तत्तत्कर्मविषयमेव-यभिधेयं यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा
च भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न विकल्प इति ।

नन्वेवमप्युपनयने समानविषयत्वादिसंशयो दुर्भारः । तत्र हि
वर्णव्यवस्थावाक्येन “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, शर्मादि वैश्यम्” इति
ब्राह्मणस्य वसन्तोपदेशात्तद्वट्कौ चैत्रवशात्तौ दशान्वी, वैश्यस्य
च शरद्वट्कौ पूर्णिमान्तावाश्विनकार्तिकौ । कर्मव्यवस्थावाक्येन तु

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु सामविशेषनिधेः साव-
नादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुवरणाः ।
ज्योतिर्गर्गः—

सौरो मासो विवाहादौ, यागादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

ऋष्यशृङ्गः—

व्यवस्थावचनेन वर्णांश इव कर्मांशेऽपि विशेषरूपनया स्वविषये
वर्णांशे सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादपनयनादौ
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनोपन-
यनं ग्राह्यं श्रीकरेणोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमासविवा-
यकानां मूर्द्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याख्याद्वय-
र्थः । नन्वेतादृशायामपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव-
स्थावचनेन बाधात्तदविषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति चेन्नर्हि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तदविषयमूर्द्धा-
वसिक्तादिविषयत्वं स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह क
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि-
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयनं नृदा व्रत नियमं प्रतिष्ठा-
गृहकरण—क्षौर—यात्रा—महापृष्ठी—महासप्तमी—विजयदशमी दशह-
रा—युगाद्यादीनां ग्रह इत्याभिहितम् । तत्र सामान्यस्य मापकाणां
का गतिः ? । तथा हि विवाहोपनयनादौ उदगयनविधिः सौरस्य,
शुक्लपक्षतिथिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव “गर्भाष्टमे ऽष्टमे वाऽब्दे” तृतीये
वर्षे चौलं, गोदानं षोडशे वर्षे “अष्टवर्षी भवेद्द्वारी” इत्यादौ गर्भग्रह-
णसम्बन्धिनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमासादिगणनेन सावन-
स्य, तिथिवद्धचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु “या वैशाखस्यामावास्या
तस्यामादधीत” इति चान्द्रस्य, “विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम्” इति

सौरस्य च, पितृकृत्येषु "कन्यागते सविनरि" इति "अनेन विधिना
आद्धं त्रिः पञ्चमिह निर्वपेत् । कन्याकुम्भद्वयस्यैकं" इति सौरस्य ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् एवं च कथं वर्णकर्मव्यवस्थावचनैक्यवस्थाप्यम् ? ।
सत्यम् । वर्णव्यवस्थावचनस्य वर्णकर्मोभयोरिति विशेषरूपतयाऽवि-
बलीयस्त्वानादिष्वेव भागनापनयनादी मामावाहणानादिभिर्देशान्ता-
दिरेवोपादेय इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञादी मानन इत्युक्तमात्रेण सावनोक्तम् । मैत्रम् ।
तस्य स्वतो यज्ञमिच्छन्वान् । सद्यो निरूप्याणि परमानन्दो-
पाति यज्ञमंशितितन्वेऽपि न सः । वसन्ताद्युत्तरार्द्धकस्य मासस्य
उत्तरस्य सप्तम्यां मासानन्दमस्वन्वान् । कतूनां मासान्दान्यव-
साधनैऽप्यस्वन्वान् ।

एवं च वर्णव्यवस्थावचनविषयमंशेषु तेषु तेषु कर्मव्यवस्था-
वचनविषयेषु मागादीनां स्थितम् । तेषां विवाहादाविवि-
विवाहपदं संस्कारन्वसाधक्याच्चापनयनाऽप्राहकम् । तत्र वि-
षयानामभिर्विहितानि निरूप्याश्च मामाः सौराः । ते च यथा तत्र वि-
वाहाधिकारे नारदः —

मासकालमुत्तमैशान्यज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।

मध्यमः कार्तिको मागशीर्षो वै निन्दितः परे ॥

इत्यादि । तत्र च निरूप्यतां चर्चार्थाभिः संस्वरन्त्येव । आका-

ङ्गावशान् । एवम्—

"एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यान् स्वमुने पाणिग्रहणं विधेयम् ।

षण्मासपर्यन्तं मुनयः समुनुः" ।

"एकमातृजगोरकवत्सरं पुरुषास्त्रिधाः ।

भ्रात्रांयुगे, युगे स्वस्त्रा, भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥

विवाहोऽब्ददलादवाह नैकास्मिन् मण्डपे सृष्टे" ।

"कुले कतुत्रयादवाह" ।

“विवाहश्चैकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्” ।

इत्यादौ सौरा एव मासाः । तेषां विवाहाद्यनङ्गत्वे-
ऽपि विवाहादिसम्बन्धस्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमासस्य
सौरत्वेन तदवधिकानां तेषामपि तादृशानामेवोपस्थितेः । परं
तु यस्मिन्सौरे माघादौ यत्पक्षगतायां यस्यां तिथौ विवाहादि
जातं, तदवधिकाः सौरा एव फाल्गुनादयस्तत्पक्षगततत्तिथि-
पर्यन्ताः षडादयो मासा एषु बोध्याः । यज्ञेष्विति पाठान्तम् । चू-
डोपनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः—

“माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः—

दृश्यमाने गुरौ, शुक्रे, शार्वेशे चोत्तरायणे ।

शरद्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मुख्यं, साधारणं तेषां तपोमासादिपञ्चकम् ।

गर्गः—

ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः—“या चैत्रवैशाखसिता तृतीया” इत्यादि । व्रतानि निय-
माश्च संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयज्ञेष्विति
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिपतिष्ठाधिकारे मान्श्ये—“चैत्रे वा फाल्गु-
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये—“तस्मिन् स-
लिलसम्पूर्णे कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे—“वैशाखे फा-
ल्गुने पौषे” इत्यादि । क्षौराधिकारे—

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

*विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम् ॥

अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् धृतं तयम् ।

तदा यायाद्विपुलैव व्यासनं चान्विते रिपोः ॥ इति ।

मन्त्रदीक्षाधिकारेऽगस्त्यमंहितायाम्—

मधुमामे भवेद् दुःखं, मासं धनमश्रयः ।

मरणं भवति ज्येष्ठे, आपादे वन्धुनाशनम् ॥

समृद्धिः श्रावणे नूनं, भरेऽष्टौ धनश्रयः ।

प्रजानामाश्रिते मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥

ज्ञानं स्यात्कार्तिके मासि, मागशर्मे भवत्यारः ।

पौषे ज्ञानशयो, माघे भवेन्मैत्रावरुणम् ।

फाल्गुनेऽपि च वृद्धिः स्यान्मन्त्रमामं विवर्जयेत् ॥ इति ।

महामसम्पादीनां योगानां तनूदाश्रित्यस्यै पुरस्कृतैवा-
भिवानात्, महापद्मोदशहरायुगादीनां च

दशहरायु नोत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्षमहापद्मयोगैर्नदिष्टं वृथादितः ॥

इति तत्तन्मासेऽधिके सति तत्रैव कर्तव्यत्वं तन्नं न तद्व्य-
तिवाक्यगतज्येष्ठैवशाखादिशब्दानां सौरपरत्वात्तन्मासाः
सौरा एव ।

*विवाहव्रतयज्ञेष्विति । यज्ञो निरुद्धपशुबन्धादिः । तत्र “प-
शुःपत्ययनं तथा” इत्ययनघटककृतुप्रविष्टमामः सौर एव । विवाहोत्स-
वयज्ञेष्विति पाठान्तरम् । एवम्—“उदगयन आपूयमाणपक्षे पुण्याह”
इत्यादिवचनादुत्सर्गनां दैवकर्मणि सौर एव मासः । एवमन्येऽपि
तत्तत्कर्मसु तत्तन्मासविशेषनामभिस्तत्तद्विधयो बोध्याः । एवञ्च
श्रीकराद्युक्तादिपदग्रन्थम् । यज्ञादावित्यादिपदेन लौकिकानां शा-
स्त्रीयाणां च सावनं विना कर्तुमशक्यानामहोरात्रसाध्यानां ग्रहः ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाऽऽदिक्के ॥

स्मृत्यन्तरे—

तत्र लौकिकानि भूतिरुद्दिग्रहणादीनि । मासिकी भूतिरुद्दिवा का-
यिका । कायनिर्वाहार्थं दिनविभागेन गृहपाणवान् । तदुक्तं—

कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादिकायिका । इति ।

कायनिर्वाहश्चाहोरात्रकृत्यं, न तु त्रिधिकृत्यम् । शास्त्री-
याणि च श्रीकरादिभिरुक्तानि । यथा दान-दाय-गर्भाधान-मा-
मन्तोन्नयन-जातकर्म-ऋग-कथविक्रयवहारादीनि । तत्र होमा-
मासाग्निहोत्रहोमादिः । दानमपि तादृशमेव किञ्चिद् भ्रातृ-
व्यहादिसाध्यानि महादानव्याधिपनिपादानादीनि च, भद्र-
न्तजननादौ विहितानि सप्ताहव्याख्यगर्भाजननादीनि च । गर्भा-
धाने च रजोदर्शनेदिवसान् पौर्णमासीवसान्मक-कुरुः सा-
वन एव । सावनस्य तत्प्रथमदिनस्य देवा देवा विभागा-
दिना व्यवस्थादर्शनात् । सीमन्तोन्नयनपारंगमनं तु अशुद्धमेव ।
योपिश्चवहारानुरोधेन तत्र त्रिधिवद्चान्द्रम्यैवाश्रयणान् । जा-
तकर्म तु कालातिपन्नम् । अन्यथा तस्य निर्मितानन्तरकालकृत्येना-
नियतकालत्वात्सावननियमविषयेषु गणनानुपपत्तेः । ऋगे तु सौ-
रेण विकल्पः । “ऋणादौ सौरसावनी” इत्युक्तं । कथविक्रयो न-
होरात्रसाध्यौ । आदिपदाद्वादशाहादिमाध्यानि कुन्दातिकु-छपरा-
कादीनि, “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीनीः सप्ताहिनः । मा-
सेनाश्नन्” इत्यादिविहितचान्द्रायणं च । “त्रिधिवद्वा चान्द्रम्यैव”
इत्याद्युक्तचान्द्रे तु शुक्रादिः, ऋणादिवौ चान्द्र एव, न तु सा-
वनः । एवं दशाहाद्याशौचपासाशौचादीनि पञ्चाहिकानामुपमास्या-
दीनि ऐकादशाहिकानि नामकरणैकोद्दिष्टानि । एकादिष्टे भौत-
विधानं तु कन्यासंक्रान्त्यादिनिमित्तकतत्परम् ।

*आदिक्के इति । आदिकम्—अब्दसापेक्षम् । चौलो-

पनयनविवाहव्रतगोदानादीं गर्भधारणं जन्म वाऽऽरभ्य वर्षे-
गणनम् । गर्भवादिमासगणनव्यवहारायां यानिर्वाहं गर्भधार-
णं जन्म वा तां नियमयन्त्येव वैशाखदिमासगणनव्यवहारा-
तत्तत्तिथिर्यन्तकस्यादिमासगणनया द्वादशाभासात्मकमेकं वर्षम् ।
एवं द्वितीयादीन्येवं रूपम् । नव भावाद् एव चान्द्र इत्युच्यते ।
एवमनन्तादिब्रूयुः द्वादशाब्दादिवर्षाणाम् न । 'अथाह द्वादशा-
ब्दानि' । 'विष्णोर्वा कर्णान्वाजाय नमः संचयमा ज्ञात' इत्यादिः,
'गोमृगयावकाशयो मासाद्धेन विभुः पाल' इत्यादिषु भाष्येन वि-
ना सिद्धेः । प्रायश्चित्तादिकं तथा सात्त्विकं सादकं च धर्मव्या-
क्रियमाणपातापत्यादियगमिनि न नाऽंगारः । एवं वर्षद्वयोप-
द्वितीयादिब्रूयायां द्वितीयादिनन्मासव्यवहारात्तत्तत्तौ स एव,
सर्वत्र जन्मदिवसे स्नानैषङ्गव्यापारविः ।

गुरुदेवांग्नां वपाथ पूजनायाः प्रयत्नः ॥

स्वतन्त्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिमं तन्मरुत्तैवं कर्तव्यं महोत्सवः ॥

इति ब्राह्मे जन्मादिनां तन्मसपरायणदाविधानानु, न तु सौरः ।
तदुपगमे कदाचिन्नानिनेरमास्या ततोपपन्नं न यानिर्वाहस्य-
रिकन्वन्त्यानापत्तेः । पुंसवनदिगर्भसंस्कारेषु निष्क्रमणाश्रमा-
शनादिषु च यस्मिन्तीयादिमासः सौम्यं गर्भग्रहणजन्मनि-
थिरुद्वेगान्द्र एव । एवमुक्तानपरादावुक्ताः प्रथममासमारभ्य
गर्भावस्थाः, द्वयजन्म समये मार्गस्याश्वि, तत्र निषिद्ध-
चान्द्र एव । प्रतिमासमायग्रहणादवाभ्यन्तरोन्निवृत्त्योपि प-
ष्ट्युत्तरशतवर्षानिष्ठपुनरं गृह्यमाणतया तथाविधवर्षवृत्ता मासास्त-
एव । पितृकार्ये चेति अमरभवाच्चान्द्राणामेव वैशाखां सा-
वनप्रवेशः ऐकादशाहिकादीनां न त्वन्यामूनानां त्रैमासिकादी-
नामिति सूचनाय । 'अनेन विधिना आदम्' इति तु स्वविषये
एतदपवादः । तत्प्रयोजनं च वर्षमध्ये तिसृष्वेवामासास्वागु आ-

द्वपक्षे सौरमासस्थानामेव तामां ग्रहणम् । कन्यादावभिषागगने
तु तत्स्थानामेव, न तूत्कर्षे इति । कन्यागने भविष्यतीति च न
सौरमासविधायकं, किं तु तत्मासस्थानाधिकमिति तत् न सौ-
रनियामकम् । *व्रतेति । व्रतपदं च न हरिशयनायुक्त्यवयवम् ।
तस्य तिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र --

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुमूदनम् ।

तुलाराशिगते तत्र पुनरुन्थापयेत्तु तम् ॥

कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाऽऽश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनाईनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः । हरि-
शयनप्रबोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यव्रतं सौरवाधापत्तेः,
तस्य हरिशयनोत्थानोपक्रमावसानत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । शक्रध्वजो-
त्थापनादेश्चातुर्मास्यव्रतस्य च चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासोपवा-
सादिपरं तत् । तस्याश्विनशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशी-
पर्यन्ततिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासिकवयोव्रतादयम् ।
तस्य तिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'तिथिवृद्ध्या चरेन्विण्णान' इति
मुख्यचान्द्रं तु अमान्तेन पूर्णिमान्तेन वा मासेन कार्यम् । कार्ति-
कवैशाखस्नानादिनियमाश्च पौर्णमास्यन्त तिथिवद् चान्द्रान्यतरं,
सौरं वा मासमाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसंशयान्न । तथाहि-
आश्विनशुक्लैकादशीपौर्णमासीषु तदुपक्रमाभिधानात् ।

कार्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानां च चान्द्रमानं प्रमाणकम् ॥

इति पितामहोक्तेश्च । 'तुलामकरमेषेषु' इति वचनान् । उपा-
कर्मणि सामगानां सौरः । 'उपाकर्ममहापञ्चमोः' इति वचनान् ।
अन्येषां चान्द्रः । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा' इति तिथिकर्तव्यत्वात् ।
एवं च यत्र न विशेषतो वचनं, नियामकं वा; तत्र विकल्पः । 'ना
एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रभूयान्नासंवत्सरवासिने' इतिवत् ।

*एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरमावन्तौ ।

उद्योतिर्गर्गः

आयुर्दीपविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

‘अपर्याप्तावृत्तं प्रति’ इत्यत्र निधिवद्वचान्द्रयामद्वयान्मा गौण एव क-
तुः । ए।म्—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा विधिः ।

न्युनाः संवत्सरश्चैव, स्यान्तौ षाण्मासिकेभ्यो ॥

इत्यत्रापि निधिवद्वचान्द्र ए। । यदा—

षाण्मासिकादिकं आदौ स्यान्तौ पूर्वस्यैव ते ।

षाण्मासानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेभ्यो वा ॥

इत्येनदिकवाक्यतया गौणचान्द्रः । मुख्यचान्द्रस्येदमे दर्शे त्रयो-
दश्यां वा ऊनषाण्मासिकद्वयापत्तेः । षाण्मासेषु तु मुख्यचान्द्रः ।

पितृकार्ये चन्युक्तः । मृताहकर्मव्यत्वस्य च

मृतेऽहानि कर्तव्यं प्रतिपादयेत्तु वन्मरम् ।

इति वचनसिद्ध्यन्वात् । एवं च ‘मुख्यं आदौ षाणि षाणि’
इत्यस्य वन्मरं यावत् प्रतिशुक्रप्रतिपदादिदर्शान्ते मासं मृतिनिधौ
आद्धमित्यर्थः ।

यस्तु ‘प्रतिमवन्मरं चैव’ इत्यादौ ‘न्युनाः संवत्सरश्चैव’ इत्या-
दौ च संवत्सरः स मृतिनिधिमार्ग्य यावत्तद्दर्शमृतिनिधिं षण्मा-
सिकत्रिशतानिधिममुदायरूपं गौण एवेति दिक् ।

अष्टकंति हेमन्ताशिशरमासां सौरचान्द्रावृत्तद्वयम् । अन्यथा
तदीयत्रिंशद्भागरूपाष्टमीन्वस्य कदाचित् नवम्यामापि सप्तमेन तत्रा-
प्यष्टकाकरणापत्तेः ।

*एकोद्दिष्टेति । पर्वणस्थाने एकोद्दिष्टपनुष्ठानृणां
मलमासमृतविषयम् ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासनाः ॥

विष्णुधर्म-

“नक्षत्रमत्राण्यनानि चेन्दा-

र्मासेन कुर्याद्गणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्मे-

तिथिकृत्ये च कृष्णादि, व्रते *शुक्रादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं विनदिशेत् ॥

अथ मलमासः । *तत्रैकमात्रसंक्रान्तिरहितः

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तर्थाप्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिनये च धर्मतः ॥

इति गभास्तवचनात् । *उपासना-समयप्रतीक्षा । सर्वेषु

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन” इति निर्द्धारित सावनस्तत्राण्युपा-

ह-नक्षत्रात् । *व्रते इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु पापः

शुक्रादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थाद्यादित्या-
वच्छिन्नकालत्वं तत्, तन्न सौर एवेति स एव मुख्य इति
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्ववाधायकः । मयम् । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कत्वादिकं चैत्रादित्वम् ।

मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

भवेत्, तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तं । एतच्च दर्शान्तचैत्रादावेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्णप्र-
तिपत्क्षणस्य मीनस्थादित्यवत्त्वानियमात् । द्वादशेति न मलस्य शुद्ध-
शेषत्वमालम्ब्य । *तत्रेति । मासेष्वित्यर्थः । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कसंसक्रान्तविंशतिथिकत्वं शुद्धत्वम् । तादृशासंक्रान्तविं-
शतिथिकत्वं च मलत्वम् । असंक्रान्तत्वं चैकसंक्रान्तिशून्यत्वमित्या-
शयेनाह-एकेति । न च यत्रापायां तुलासंक्रान्तिः ततो मासमनि-

क्रम्य प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽव्यवहितामाया धनुःसंक्रान्तिः । तत्रासंक्रान्तः कार्तिकः, तुलास्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्कत्वात् । तदुत्तरक्षयमासो मार्गशीर्षः पौषान्तपूर्वः, धनुस्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्को हि पौषः, तत्रा(१)व्याप्तिः । वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावादिति वार्यम् । तत्र वृश्चिकोपधानाभावेऽपि तत्स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेघं न गच्छति ॥

इति वचनादसंक्रान्ताऽयं स्वभावतो वृश्चिकसंक्रान्तिस्थानं, गतिमान्धातु तस्याः प्रतिपदि भवनम् ।

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिबति मेदिनी ॥

इत्युक्तं । वक्रातिचाराविह शीघ्रमन्दगती ।

ननु यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो दर्शमतिक्रम्य प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्यायामसंक्रान्तः । ततो वृश्चिकधनुषी शुक्रप्रतिपदारेव । तदनन्तरदर्शे एव मकरसंक्रान्तिरिति धनुषि क्षयः । ततः कुम्भमीनां दर्शयोरेव । ततो ऽनन्तरदर्शमतीत्य मेषसंक्रान्तिरिति मीने पुनरसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वान्मार्गशीर्षित्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पौषमासविलोपापत्तेः । यतस्तदुत्तरो न पौषः, धनुस्थरव्यनारब्धत्वात् । न च धनुर्योग्यकाळस्थरव्यारब्धत्वं तत्र पौषत्वमिति वार्यम् । प्रतिपदस्तुलाकालत्वेन तस्या एव स्वाभाविकधनुःस्थानत्वादमायाभातयात्वात् । किं तु मकरस्थरव्युपक्रान्तत्वान्माघः । तदुत्तरश्च न माघः, मकरस्थरव्यनारब्धत्वात्, किन्तु फाल्गुनः । कुम्भस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । तदुत्तरो न फाल्गुनः, कुम्भस्थरव्यनारब्धत्वात्,

(१) तत्र-मार्गशीर्षे इत्यर्थः ।

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । प्रतिपत्तानमेवसंक्रान्ति-
स्तु द्वितीयश्चैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदन्तरं तु वैशाखादय ए-
वेति । सत्यम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शजानानामपि स्वाभाविक-
तदुत्तरप्रतिपत्स्थानत्वमेव । 'यां तिथिं समनुप्राप्य' इत्यु-
क्तेः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुरादियोग-
्यकालत्वादेव धनुरादिस्थरव्यारब्धव्यतिर्गण्यत्वादिर्गण्यकाल-
णासंक्रान्तावधिकमासत्रयस्योपेयम् । धनुरादिस्वरूपयोग्यकालान-
रस्वीयप्रथमक्षणत्वमारब्धत्वार्थ इति न तत्राख्यासः ।

ननु तथापि यत्र दर्श कन्यासंक्रान्तः, ततो ऽसंक्रान्तः, ततः
प्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव वृश्चिकसंक्रान्त्या का-
र्तिकक्षयः । ततो ऽमास्वेव मेषान्ताः संक्रान्तयः, ततो दर्शमनीन्य प्रति-
पदि वृषसंक्रान्त्या वैशाखोऽसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य कथं कार्तिकत्वम् ।
तुलापूर्वतनामायास्तुलायोग्यत्वाम्भवान् । 'यां तिथिं समनुप्रा-
प्य' इतिवचनविरोधात् । तेन हि तुलासंक्रान्तिमितिगिमजातीय-
तिथेरेव वृश्चिकादिपक्षं बोध्यते, न तु तुलाप्राक्तनामायास्तुला-
दियोग्यत्वम् । मैवम् । एकवर्षे जातयोर्द्वयोः संक्रान्तयोरन्यतरस्य
त्रिंशन्मात्रतिथिकत्वात्प्राकृतत्वं वाच्ये—

एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्दु द्वौ मासावभिप्रासकौ ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादुत्तरस्त्वभिप्रासकः ॥

इत्यादिवचनात् तुलापूर्वतनामायास्यायास्तुलायोग्यत्वमव-
सीयते । अन्यथा प्राकृतत्ववैयर्थ्यात् । एकशक्तिमत्त्वेन चाप्रा-
प्तयोस्तद्योग्यता । ततश्च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आश्विन-
स्य योग्यतया तुलासम्बन्धान्छुद्धत्वं च । एवं च विद्यमानस्यै-
व कार्तिकादेः क्षयः नाममात्रतया । सङ्कल्पे क्षयमासस्य तत्त-
न्मासत्वेनैवाल्लेख इति नवीनानुसारी पन्थाः ।

माधवानुसारिणस्तु मेषादिस्थरविसमाप्यन्वे तत्तन्मासत्वम् ।
“मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्वते चान्द्रः ।

सितादिश्चान्द्रो मामो मलमामः एकमात्रसंक्रान्तिराहि-
त्यमसंक्रान्तत्वेन संक्रान्तिद्वयसत्त्वेन च भवतीति म-
लमामो ज्ञेया । अविमामः, क्षयमासश्चेति ।
तदुक्तं काठकगुणे—

*यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमामः स विज्ञेयो मामः स्यात् अयोदशः ॥ इति

चैत्रायः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽविमामोऽन्यः ॥ इतिवचनान् । यत्र
पूर्वोक्तरीत्या धनार्थे क्षयः, तत्र धनस्थरविममाप्यन्व-
शक्तिधिकत्वं मार्गशीर्षत्वं लुप्यते । क्षयसंज्ञाया लोपान्वयन-
त्वात् । किन्तु तत्र धनस्थरविममाप्यन्वं पौषन्वर्षेणां न सं-
कल्पे पौष एवोद्दिश्य इति वदन्ति । तदसन् । मागुक्तकार्तिक-
क्षये कार्तिकन्वलोपस्य दुरुपपादत्वात्, वृश्चिकस्थरविममाप्यन्व-
सत्त्वात् । अथ—तत्र तुलासंक्रान्तिकालमनार्तायन्वयोम्यतया ध-
निपद एव वृश्चिकसंक्रान्तिकालत्वात् तन्पूर्वदर्शस्य तुलासम्ब-
न्धयोग्यता चान्या । तथा च तुलास्थरविममाप्यन्वरूपाऽवतन्वग-
त्वात् कार्तिकन्वलोपः । सङ्कल्पे चाऽवत एवोद्दिश्य इति चेत्—
तर्हि तदुत्तरस्य धनस्थरविममाप्यन्वरूपमार्गशीर्षसम्भवात् क्षीण-
कार्तिकन्वविशिष्टमार्गशीर्षत्वानुपपत्तिरिति कृतमतिविस्तरेण ।

*यस्मिन्निति । न चात्र क्षयस्य तन्पूर्वभावेनश्च संसर्पस्यैक-
संक्रान्तान्यत्वेऽपि अनधिककालन्वाक्यं मलत्वम् ? ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

इतिवचनादधिकस्यैव मलत्वात्; इतिवाच्यम् । तयोस्तादृ-
शमलत्वाभावेऽपि

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दिताः ॥

इतिवर्ज्यत्वरूपमलत्वात्तेः । *अयोदश इति । अधिक-

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलः* ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मामैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्थं, न तु नियमा-
र्थम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मामानन्तरं
कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादित्वभङ्गापत्तेः । *तेन न्यूनाधि-
ककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एवोक्तं

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्त्वामम्भवान् । *केवल इति
चतुर्दशत्वरणार्थम् । *सावनादीनि । आदिना सौरग्रहः ।
सदुक्तं विष्णुधर्मे-

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं पवर्द्धने ॥

ऊनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि मृगुनन्दन ।

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रसमाद्वयात्सौरसमाद्वयं द्वात्रिंशतिदिनैराधिकं, चा-
न्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सार्द्धसप्तदिनैरिति मिलित्वा दि-
नार्द्धन्यूनो मासः स्यादित्याशङ्कायां दिनार्द्धपूरणाय दि-
नैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणेत्युक्तं, तच्च सावनमात्रान्वयीति
सूचनाय सावनपदोपादानम् । चान्द्रमासं निरस्यति-
*अन्य-

माघवर्षादि 'मासे त्रिंशत्तमेऽ भवेत्' इति । क्षयस्यापि
ज्योतिःशास्त्रे -

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

येति । नियमाङ्गीकारे बाधकमाह अनेनेति ॥ अत्रिंशत्तमे
इति ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे -

दिवसस्य हर्यकः षष्टिभागमूर्तो नतः ।

कराद्येकमहच्छेदं तयैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमद्भेदनीयानामब्दानामधिमासकम् ॥

ग्रीष्मे अनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पथिपम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दो चान्द्राधीपमौ । मलमासस्य चान्द्रव्याप्तवापे-
क्षणान् । सूर्येण चन्द्रेण च प्रतिनियि निधिवष्टिभागस्य दण्डस्य
च्छेदेनार्कवेणन कर्त्तुं मासद्वये मत्येकं ताभ्यामेकैकनिध्या-
कर्षणात् निधिटुल्यवक्रमेणाद्भेदनीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।
एवं पञ्चाब्दमन्थे द्विः सम्भवेदपि पूर्वं ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासव-
द्भे एव । "यां तिथिं समनुमाप्य" इति वचनान् । तुलादौ तिथेरदृष्ट्या
ऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माघवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-
शतुत्तशतद्वयाधिकं महस्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवत्सरः, तत्र
श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-
ध्यगौ युवधातृवत्सरावित्युदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंव-
त्सरोत्तरचित्रमानुसंवत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-
णसंवत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तमन्थेन दूर्मुखसंवत्सरे
श्रावणोऽधिकः । विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चात्रिंशत्तम-
त्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । स्फुटं स्फुटमानेन । अकार्त्ति-
कादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलावृद्धिकसंक्रान्ती,
ततो धनुषि क्षयः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायां ग्यस्थानत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्

तदा वर्षमध्ये अभिमासद्वयं न ॥

एकः क्षयात्पूर्वं, परतश्चैक इत्याभिमासद्वयं भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जायालिः—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

तंसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः नैकतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्त्वयुक्तः, अनधिकः, शुद्धः, कर्माहं इति यावत् । *अधिः अधिको मासः ।

नन्वस्तु संसर्पोऽपि षष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारब्धत्वात्, 'षष्ठ्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वोद्देश्ये निन्दितव्यवधानं प्राकृत इत्युक्तम् । ततश्चाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिका मासः । तुलास्थरव्यारब्धत्वात् तत्र प्रथमाश्विने यथायथं शुक्लकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, प्रत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम् । 'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादङ्गभूतकालानुरोधेन प्रधानीभूतकर्मादित्तेरयुक्तत्वात् । काभ्यारम्भाश्च द्वितीयाश्विने एव । आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलङ्घिते" इत्यनेन निषेधात् । एवं दीपावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्तिकसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमासमंशोऽस्त्विति चेन्न । पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य षष्टिदिनात्मकत्वासम्भवात् । तस्य षष्टिदिनात्मकत्वापगमे त्वेकमासत्वेन क्षयस्य कार्तिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयस्य च "क्षयः कार्तिकादित्रये" इतिनियमभङ्गापत्तेः । अत्र त्रिंशत्तिथिक्रमसं-

उत्तरं एव कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नप्यर्थः ।

यकालाधिक्यं पूर्वोपर्यन्तं निर्वचनम् ।

कार्तिकादिषु मासेषु यदि ग्यानां मन्त्रिस्तु न ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वमेव मन्त्रिस्तु न ॥

इति ज्योतिःपराशरानुरोधान् । यत्र सप्तमासोभयपार्श्वयोग-
श्चिनादिपदके एवामंक्रान्तद्वयं न च पूर्वं अमंक्रान्तः त्रिंशत्तियक्रमस-
ञ्चयकालादुपरि चेत्तावन्तं तदा पार्श्वदिनान्मकः भवति एव । नाह-
श्चकालान् भागं जनने तु स त्रिंशदिनान्मकः प्राकृत एव । एवमुप-
रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतन्तदा ऽधिक्यं, न तु ततः प्राक् पतने ।
तथा च पूर्वस्यैव प्राकृतत्वमुत्तरस्यैवाधिक्यत्वापत्तिः न नियम-
इति तदर्थः । यदा तु पूर्वं चाश्चिनादिपदके, उत्तरस्तु चैवा-
दिषट्के तदा त्रिधिक्रमसञ्चयकालादूर्ध्वं पतन्नां पूर्वो नाधिकः ।

चैत्रादूर्ध्वं नाधियामः परतस्त्वधिक्यं भवेत् ।

इत्यपवादान्; इति मतं निराकृतमाह—अत्रान्न एवेति । पूर्वं
ऽमंक्रान्तः कार्तिकादिष्वयान्पतमपत्तिनः सप्तान्पूर्वं एव । तेन
व्यवहितो ऽव्यवहितो वाऽश्चिनादिपदके नियमितो, न तु तद्व्यव-
धानेन चैत्रादिषट्के भवितुमर्हः । उत्तराऽमंक्रान्तस्तु शीघ्रम-
न्दगतिभ्यां चैत्रान्पूर्वतनपदके 'यां त्रियं समनुपाप्य' इति, स्वा-
भाविककृतगत्या चैत्रादिपदके वा भवतीति सप्तमाम एव पू-
र्व्वोत्तरत्वयोरवधित्वेन ग्राह्यः, उपस्थितत्वात् । न तु त्रिंशत्ति-
धिक्रमसंचयकालः । तस्यावृद्धिस्त्वत्वेन पराश्रष्टुमशक्यत्वात् । एवं
च यत्र त्रिंशत्तममामादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं कल्पयितुमर्हं, त्रिं-
शत्तमान् प्राग्भवेत् तु तत्र त्रिंशत्तियन्त्रं, प्राकृतत्वरचनात् । प्रा-
कृतत्वात्वा च यथास्थितं तर्पे यस्त्रिंशदिनान्मकः शुद्ध आयाति,
स एवायमिति बोध्यते इति भवति तस्य पार्श्वदिनान्मकत्व-
बाधः । तथा च प्रोक्तकार्तिककृत्यं न कस्यापि विमतिरिति ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते—

*चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः, परतस्त्वधिको भवेत् ।

इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते—

*धटकन्यागतं सूर्ये *वृश्चिके वाऽथ धान्वनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासां विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणैदमिति तु न सन् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधात् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपटकपातेऽनधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ्गिति । मासस्यैवावधिर्न सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाधिमास इत्यस्यासङ्गतिः । त्रिंशत्तिथि-
सञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपटकपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिक्यम् । प्राथमिकसंक्रान्तस्यापि कदाचित्तथा-
त्वात् । चैत्रादिपटकपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थे इत्याभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लतोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेषादिष्वेवाधिकमास इति क्षयरहितमाधिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्—

मध्ये विषुवतोर्भानुर्वर्द्धयेत्स्वान्यद्धानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः क्षयमासप्रकरणस्थ इति तथा नोक्तम् ।

*धटिति । क्षयोत्तरस्याधिकत्वाद्विरोधः । *वृश्चिके चेति । अत्र
मीनमपि प्रवेश्य वृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्रामाया
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽप्युत्तरमतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्शे एव वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तोत्तरमतिपदि धनुःप्रवे-

(१) तेन 'चैत्रादर्वाङ्' इत्यनेन न वैषम्यमिति बोध्यम् ।

तद् वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वं तुलाकन्या-
गते सूर्ये क्षयपूर्वभागाधिमामस्य कालाधिक्यमात्रनि-
षेधार्थं, न त्वधिकमामस्य ।

दशानां फाल्गुनार्दीनां प्रायो माघस्य च कश्चित् ।

अनपुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविरोधात् । *मलमासेऽष्टका-
दिनिषेधानुपपत्तेश्च । *मकरे वाप्य कुम्भे वा' इति
*दृष्टान्तार्थम् । प्राप्यभावात् ।

शः, तदविषायेण शोधकपदम् । कन्याग्रहणं चाऽऽर्चनस्य
चैशाखादिपदकथानिवान्न कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । अस्तुतस्तु
क्षयस्य कार्तिकादत्रयानयनतया तुलाद्वयं क्षयमात्रं सति
कन्यादेर्न कालाधिक्यमित्यर्थः । तथैव मकरे चैत्यादिसमन्ते । अन-
पुंसकत्वम् पुंसो मण्डलाभिप्रायः सूर्यस्याभावात् । तथा शंखम् —

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनचन्द्रो रविर्गमस्तिवश ।

अथवा दिग्दर्शनादिनाक्रमे विनाशकम् च ॥

एते द्वादश सूर्यो माघाद्यष्टयान्ति मासम् ।

निःसूर्योऽधिकमासो घटिच्छुनाख्यस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासि मण्डले तपते रवेः ॥ इति च ।

न च चैत्रादिषु एव कालाधिक्यान्नपुंसकत्वं नान्यत्र, "म-
ध्ये विपुत्रतोः" इति वाक्यादिनि वाक्यम् । आश्विनादिवयस्य मा-
घफाल्गुनयोश्चामेकान्तत्वस्य क्षयमात्रनिवन्धनत्वात् । तुलादीनां
धिमाम इत्यर्थे निरमितुपाह—*मलमासे इति । षाष्टदिनाभ्य-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्तादेर्मेलनया "षष्ठ्या तु दिवसैः" इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु क्षयस्य तुलादित्रयनैव गणान्धकरे
इत्येव न युज्यते, कैव कथा कुम्भे इत्यस्येति । तथा च कथं वृश्चिका-
दिचतुष्टये मलमासे सतीत्युक्तमित्यत्राह *मकरे इति । *दृष्ट्या-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरोमणी-

गतोऽब्धयद्रिनन्दैर्मिते शाककाले

तिथीशैर्भाविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाग्रिभूमिस्तथा प्रायशोऽगं

*कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद् गोकुमिभ्य ॥ इति ।

अब्धयः—चत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,
एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे काश्चित् क्ष-
यमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः—पञ्चदश, ई-
शाः—एकादश, १११५। एवंमिते पाते काश्चिद्भाविष्यती-
त्यर्थः । अङ्ग ६, अक्ष ६, सूर्याः १२, एकत्र १२५६ ।
गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ ।
कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गावः ९, कुः
१, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे पाते काश्चिद्भाविष्य-
तीत्यर्थः ॥

अथ *मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते । तत्र जायान्तिः—

न्तार्थम्—व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । वृश्चिकादिद्वये क्षयमासे सन्ति यथा
मकरादेरधिकमासत्वं कालाधिक्यात्, तथा तुल्यादेर्न्यूनत्वार्थः ।
एवं च वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सतीत्येव सम्यक् ।

*कुवेदेन्दुवर्षैरिति । अब्धयद्रिनन्देषु (९७४ कुवेदेन्दु-
(१४१)योजने तिथीशाः(१११५) । तत्र तथोजने अङ्गाक्षसूर्याः
(१२५६) । तत्र गोकु(१९) न्यूनतद्(१२२)योजने (१३७८)
गजाग्रिभूमयः । तथा च गोकुभिर्भवेति पूर्वोक्ते क्षयके तावन्न्यु-
नाधिकपातेऽपि सम्भवार्थम् । *मलमासे—

“अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्तते ।

उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः” ॥

*नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्रावं कुर्यान्मालिम्बुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं, काम्यं नैव कदाचन ॥

अयं च काम्यानिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

*असुर्या नाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

घटानां चैव गजानामारम्भश्च समापनम् ॥

इति तेनैवोक्तम् । असुर्या अधिकमासा इत्य-

“त(१)मनिकम्प न रविर्वाह मन्त्रेकथं य न ।

आद्यो मालिम्बुनो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्थितः” ॥

इत्याद्युक्तं ।

*नित्येति । मलमासे अनन्यगतीनि नित्यनैमित्तिकानि,
आवश्यकानि काम्यानि च आरम्भार्थायानि । सावनमानमाश्यानि
तु प्रागारब्धानि तत्र समाप्यानि । तत्र तदितरेषामारम्भः, समा-
प्तिश्च न; किं त्वनुश्लेषार्थापन्यासप्रवृत्त्यर्थः ।

मिनीवालीमनिकम्प यदा संकथने रविः ।

रविणा लङ्घितो मामो हनहः सर्वकर्मसु ॥

इत्यादिमासान्यनोनियेधानां विशेषप्रतिपत्तिसंबन्धात्तदितरका-
म्यादिपरत्वेन ।

*असुर्या इति ।

प्रवृत्तं मलमासान्धात् काम्यं कर्मासमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयम् ॥

इति तु सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्रादीनसमादिपरम् । एतेनैत-
त्समाप्यनुष्ठानात्तद्वर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रकान्तकाम्यसमाप्तिपर-
मित्यपास्तम् । अनियतकालानां तत्रानुवृत्त्यैव प्रयोगमाशुभावावज्ञे
प्रतिपत्तयस्य तत्साधारण्यायोगात् । ननु कारीरीराशोग्राभिचार-
प्रत्यभिचाररोगप्रहर्तृःस्थ्यादिनिमित्तकस्य शान्त्यादेः काव्यवत्वा-

६० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनात् । *कारी-
र्यादेः काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ती भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काटकगृह्योऽपि—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि
यन्नैमित्तिक*माग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्चास्तु वा

न्मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारीर्यादेरिति । निलम्बा-
सहत्वादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयन्ते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषज्यामन्यत्राऽऽवश्यकत्वादिभेदः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिषि-
त्तकप्रायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवपट्टारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवपट्टकारहोमाः—अग्निहोत्रौपासनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व-दर्शपूर्णमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीनि । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बे
प्रायश्चित्तापत्तेः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।
इति । अगत्यन्तरयुक्तं तु सोमादि कर्ममेव ।

*तत्र कर्तव्यान्युक्तानि कालादर्श-

*द्वादशाहसर्पिण्डदानं कर्म, सङ्गणजन्मनाः ।

सामन्तं पुंसने श्राद्धं, ज्ञानेनौ, जातकर्म च ॥

रागशान्तरलभ्ये च योगे श्राद्धं वनानि च ।

प्रायाश्चनं निर्भिन्नस्य वशात्पुनः परम् वा ॥

माङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे निमित्तम् ।

इत्यत्र तु प्रयोज्यमानं नामोक्तानां कर्म । संस्कारा-
दिलोपः चण्डालादिस्पर्शप्रयुक्तः । अगत्यन्तरानि ।

सोमयागादिकर्माणि निन्यान्यापि धत्तिभ्युचं ।

पृष्टीश्राद्धयणाधानवातुषास्यादिकान्यपि ॥

महालयातृकाश्राद्धोपाकर्माणां कर्म यत् ।

स्पष्टमानविशेषाद्व्यातिहितं वक्तव्यमलम् ॥

इति काठकप्रश्नान् । अत्र अगत्यन्तरयुक्तत्वं बीजं बोध्यम् । पृष्टी-
ष्टिः काठकप्रामिद्धा पृथेष्टिः । पृष्टीष्टिर्गति पाठे ज्ञानेष्टिः । शौच-
कालरूपाहोपग्रहार्थं तस्या आशीचोत्तरन्वे मलौत्तरन्वस्यापि
न्यायपन्वान् ।

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह - अतश्चेति । विशेषतः
प्रपञ्चनीये कार्याकार्यसमुदाये । अद्वादशाहंति ।

जातकर्मन्त्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ।

यथात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रमूर्त्यग्रहं स्नानश्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

इति वचनात् । यत्

*अब्दोदकुम्भमन्नादि महालययुगादिषु ।

आह्नं दर्शोऽप्यहरहःआह्नः*सूनार्दिमार्गिकम् ॥

मलिम्लुचान्यमासेषु मृगानां आह्नमार्गिकम् ।

आह्नं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥

मन्वादिषु च महानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।

तिलगोभूहिरण्यानां *मन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धाभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरान्प्रथमाद् कर्त्तुं ॥

इति वचनं, तत्र आह्नं द्वादशाहमपिण्डनान्तं ग्रहणा ऽन्वय-
योग—गर्भसंस्काराऽऽभ्युदयिका—ऽधिकर्मासिक प्रथममावत्सरि-
क—मलमासमृतसांवत्सरिकभिन्नं ग्राह्यम् । सपिण्डनान्तोपादानात्त-
दुत्तरं न कार्यमिति लभ्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचं ॥

इत्यादिवचनात् । ग्रहणजन्मनोः आह्नं तन्निमित्तकदानादे-
रुपलक्षणम् । वृद्धिश्राद्धस्य जातकर्मान्नत्वात् पृथगुक्तिः ।

*अब्देति ।

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ॥

इति कौशुभिवचनात् त्रिंशत्सोदकुम्भान्नदानानि, अधि-
कर्मासिकं चेत्यर्थः । *ऊनादीति । अनन्वगतिकत्वात् ।

*सन्ध्योति ।

कुर्यात्पात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन मलिम्लुचं ।

नैमित्तिकं च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत् ॥

इति वचनात् । “कामं तु व्रीहियवतिलैः” इति चापामनपरम् ।
नैमित्तिकं—विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तककृच्छ्रचान्द्रायणादि, उप-

पर्वहोमआश्रयणं च मासैरिति च पर्वणि ।

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतासंनिधिपूजनम् ॥

स्नानं च स्नानविधिनाऽप्यभ्युदयपूजनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य निन्यन्वाद्युपपन्नम् ॥ इति ।

ॐ एतौ—पुंसवचनस्मीमन्तौ । एतच्च गमाधानाद्यज्ञप्रा-
शनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दार्पिकायाम्

स्थितनिमित्तप्रयुक्तश्चैतन्मार्गं साधयन्तम् । एवं जातं वचनम् अपि ।

ॐ आश्रयणम् । “पर्व आश्रयणं तथा” इति । ततः पुनरुक्तं ।

तद्व्याप्ते तु “पर्वोऽश्रयणम्” इति निषेधः । ॐ एतौ चैतौ ।

रोगे चाल्पयोगे च मीमन्ते पुंसवचनम् ।

यद्वा नास्ति समुदाहृतं पूर्ववापि न दुष्यति ॥

इति । अत्र मीमन्तपुंसवचनद्वारा उपलक्षणम् ।

गर्भे वास्तुषिके भृत्ये आद्युदयमासमासके ।

सावित्रीकरणे निन्ये चाविमाने विनयेनम् ॥

इति यमोक्तेः । गर्भे — गर्भमोक्षकारे ।

जातकर्म च पुंसुतिः मीमन्तोऽन्यथानं वचनम् ।

मालिन्नुचं साव कर्तव्यं निमित्तं यदि जायते ॥

इत्युक्तेः । वस्तुनस्तु —

अभिप्राये न कर्तव्यं आद्युदयपूजनं तथा ।

इति वाक्ये आद्युदायिकस्याहनेन नाशेऽथानद्वयकस्य चोक्ता-
देरिव मीमन्तादपि निषेधे प्राप्तं यद् “वन्मगान्धवपादने” इत्यभिप्रा-
नं, तत् प्रथमवर्षसम्बन्धित्वेन मासांशेषानिवृत्तानां गर्भजन्मसम्ब-
न्धिनामज्ञवाशनान्तानां प्रतिषेधवार्थम् ।

नामाज्ञवाशने चालं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् ।

निष्क्रमणं जातकर्म काम्यं शृण्विसर्जनम् ॥

‘गर्भाधानमुखं च चौलाविधितः प्राग्जातयागं(१) विना
कृच्छ्रेष्वाग्रयणं *गजेन्द्रपुरतडछाया मघानङ्गयोः ।
तीर्थेन्दुक्षययोश्च पित्र्यमधिकं मास्येवमायाचरेत्’
इति । अलभ्ययोगे ऽर्धोदयपञ्चकादौ* काम्यान्वपि व
तादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वं परब्र-मले शुद्धे वेत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुने ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव काम्येन ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्मोन्नप्राशननिष्क्रमणपरम् ।
“जातकर्म च पुंसूतिः” इत्यत्र चकारेण नामकर्मोदग्रहः । एतेषां
पुंसूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितानि नान्ये तत्रैवान्न
सूचनाय ‘निमित्तं यदि’ इत्यादि। केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रति-
पदोक्तप्रसववशात्तथान्वेऽपि निष्क्रमान्नप्राशनयोर्नातिपन्नविषयत्व-
मिति नित्यानपेक्षमाहुः । जातकर्मादेः प्रतिप्रसवेनाऽऽभ्युदयि-
कस्यापि तदङ्गतयैव प्रतिप्रसवो बोध्यः । चादौ विक — तत्कृत्यं
वृद्धिग्रहणे । भृत्ये तत्कृत्यं भूतिग्रहणे । मांसकम् — प्रमाणास्या-
श्राद्धम् । नित्यम् — अहरहर्दीनादि, सन्त्योपासनादि चोक्तं ।

*गजेन्द्रेति । इयं च—

परमान्नं च यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।

छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । “यदेन्दुः” इति पारिभाषिक्या-
स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्याप्रत्यासन्नायां कृष्णपक्ष-
त्रयोदश्यां मघायोगे रेवरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिशुक्लादिचान्द्रे
कन्यासंक्रान्तेरवश्यंभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । *पञ्चकादा-
विति । आदिना कपिलापष्ट्यादिग्रहः । “महालयाष्टकाश्राद्ध”

*महालयशब्देन मयात्रयोदशयुक्त्यने इति साधनः । दर्श-
आहं मलेऽपि कार्यम् । यत् — काश्यशृङ्गः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलित्कृतः ।

तस्मिन्मयोदशे आहं न कुर्यादिन्द्रुमंक्षये ॥

इति, तत् *काश्यदर्शआहंविषयम् । 'काश्यं नैव क-
दाचन' इति वचनात् । दर्शं च काश्यं आहं 'कन्यां क-
न्यावेदिनश्च' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येव ।

दर्शोऽप्यहरहः आहं, दानं च प्रतिशामरम् ।

गोभृतिलहिरण्यानां मासोऽपि स्यान्मलित्कृतः ॥

इति मासयोक्तैरिति हेमाद्रादयः । दिवोदार्श्यायैव-

इत्यादिपूर्वोक्तानिपेयादाह — *महान्तर्भवति ।

मयात्रयोदर्शोऽहं प्रत्युपास्थितइतुकम् ।

अनन्यगतिकन्वेन कर्तव्यं स्यान्मलित्कृतः ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमस्मिन्नीजम् । महालयशब्दस्य मयात्रयोदश्या
लक्षणा व्यर्थी ।

शुद्धिआहं तथा सोमपण्याभेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काश्यं च न कुर्याज्जानुलङ्घिते ।

इतिभृगुक्तनिषेधस्य स्वकालातिपन्नमहालयार्थविषयकत्वान् । य-
तः संसर्प आश्विनादिपदे एवेति मतं दर्शिता महालयस्तत्र-
प्राप्तोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरमौणतकाल एवेति । यदि तु
भाद्रपदोऽपि संसर्प इति मतं, तदा पण्यादिदकादवन्महालयप्राप्तो
महालयो भवत्येव । एवमेव 'तथाऽपि नाम संसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्' इति संसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माप्राप्तेरेव निषेचानुपपत्तिरिति । *काश्येति ।
एतेनापावास्यामृतस्य मासिकं मासशृङ्गं न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-
मित्यपास्तम् । मासिकपदामस्त्वेन तथा व्याख्यानं मानाभावात् ।

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मामः' इति शुद्धमा-

सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति

प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुचे ॥

*अत्रापि *प्राग्बद्धवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं*

वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-

धवापरार्कादिमतात् प्रथमवार्षिकं मलमासं, द्वितीया-

ब्दाब्दिकं तु शुद्धमासं एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं* द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

*न परत्रेति ।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः ॥

इति मेषाद्यधिकरणकदर्शान्तत्वरूपचैत्रादिलक्षणाभिप्रायकम् ।

अपरार्कादिमतं निरस्यति—*अत्रापीति । अपिना "तत्र यदिहितम्"

इत्यस्य समुच्चयः । *प्राग्बन्—नित्यकाम्यभेदेन । तथा च मले निर्मू-

ल एव नित्यामात्रास्याश्राद्धनिषेध इति भावः । *सर्वमिति । उभय-

त्र चेति शेषात् । अभिमानं निराकरोति—*तथापीत्यादि । *प्रथ-

ममिति । अब्दादौ क्रियमाणमाब्दिकमिति समारुपया तस्य द्विती-

(१) त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्यात् पुनराब्धिकम् ॥

इति स्मृत्यन्तराक्तं । *पुनराब्धिकं *त्रितीयादिवा-
र्षिकं त्रयोदशे मासेऽर्च्यते चतुर्दशाद्यादेन कुर्यादि-
त्यर्थः । यत्तु सत्यवतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मतेऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं दयाद्यस्य वचनं यथा ॥

इति, तद् त्रितीयादिवार्षिकविषयम् ।

*आब्धिकं प्रथमं यस्यासत्कुर्यात् मांत्तुच्छे ।

इति पूर्वोक्तवचनान् । तेन यत्र द्वादशं मासिकं शु-
चाब्धिकत्वेऽपि महर्षिदिष्टाद्वा नराब्दिकानां मन्त्रे प्राथम्यमाधि-
पेत्य तस्य तत्त्वम् । मासादौ क्रियमाणं पार्षिकम् । तच्च यज-
मानमृतस्य एकादशेऽहनि मले, शुद्धे वा मासे । 'प्राथम्यकादशेऽहनि'
इत्यस्याऽऽदौ क्रियमाणमाद्यपिन्यथान् । तेनैव 'अधिकं त्वधिकं
भवेत्' इतिवचनानुग्रहान् । ऊनपार्षिकोत्तरं शुद्धन्यमासीयमृतनिधौ
च, 'तत्र यदिहितं कर्म' इत्यादिवचनान् । एवं क्रमेण पार्षिकद्वयं
मिलितमाद्यपार्षिकं, तदुत्तरं द्वितीयपार्षिकादि । अधिकमग्रे
वक्ष्यामः । सम्प्राप्ते इत्यस्य भारभ्ये इत्यर्थमाभिप्रेत्याऽऽह—*पुन-
रिति । *त्रितीयादिवार्षिकमिति ।

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धं मांत्तुच्छरादिकम् ।

इतिकौषुमिनिषेधश्च उक्तरीत्या प्रथमाब्दिकविषयकत्वाम-
म्भवाद् द्वितीयाब्दिकविषयक इति भावः ।

*आब्दिकमिति । आद्याब्दिकं द्वादशे मासे पूर्णं सति यजि-
म्लुचे त्रयोदशे एव कुर्यादिति तदर्थः । "एतच्च शुद्धमासमृते ।
मलमासमृते तु सौरम् । अधिकमृतस्य" इत्यादिपाठान्तराभिप्राये
चोपगृह्याद्वक्ष्यामः ।

(१) चतुर्विंशे इत्यपि कश्चित् पुस्तके पाठः ।

ह्यमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाऽऽद्यादिकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमादिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव । पृथ्वी-
चन्द्रोदये दिवोदामासे मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठानसिः—

मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि—

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डादकादिषु (१) ॥

(१) “अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यन्देशं सांवत्सरिकः । द्वितीया-
दावन्याधिके वाऽपूर्वानयमनिर्वाधैरुप्यात् । किन्तु प्रथमादिकस्य मले
नियमात् सत्यव्रतेन तद्वत्स्य सर्वस्याधिके निषेधे प्राप्तिं प्राप्तप्रभव-
मात्रं, लाघवात् । अतो न द्वितीयादा सौरमासप्रसङ्गः । ‘आन्द्रोमहं
तथाऽऽदिके’ ‘मासपञ्चतिथिस्पृष्टे’ इत्यादिविराधाच्च” इति कावत्
पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

अस्यार्थः । वैशाखादानाधिके मृतस्य यदा पुनः परिवर्तनक्रमेणा-
धिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽदिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् ।
मेषादिस्थे सवितरि अधिके एव तस्यादिकश्राद्धादि कुर्यात्, न तु वृषा-
दिस्थे सवितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखाद्याधिके मृतस्य (संवत्सरे पूर्णे) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखाद्याधि-
कपाते तत्र च आदिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् इत्यान्वेषणं सौर-
विधिर्नास्ति । तथा सति द्वितीयवर्षादौ आदिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य
केनापि वचनेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधित्वम्, वैशाखाद्याधिकपा-
ते तत्र आदिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य “मलमासे मृतानां तु श्राद्धं
यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्” इति वचनेन मलमासे क-
र्तव्यताबोधनेन प्राप्तस्य “सौरं मानमेवाश्रयेत्” इत्येवं नियमेन ‘म-
लमासेऽपि’ इति अपिशब्दस्वारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः

इति नियमविधिभ्यामिति वैकल्पिकमङ्गलम् । किं तु “अथ कृतकान्तेऽपि कर्तव्यमादिष्टं प्रथमं द्वितीयं” इति हारीशेन “वार्त्तिकं प्रथमं यत्कृत्य तत्कुर्वीत मालिङ्गने” इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमादिकस्य माले नियमनात् आधिक्यमूलस्याप्यत्र मूलस्य च द्वितीयादिवार्त्तिकस्य “वर्षे वर्षे तु यत्कृत्यं मातापित्राभ्यां” इति । मलमासे न तत्कार्यम्” इति स्वयमेव निश्चयनं आधिक्ये निमित्ते चापि वेशास्त्राद्यधिकमूलस्य वैशाखाद्यधिक्यात् तत्रैव वार्त्तिकप्रज्ञात् कार्यं “सौरमानाध्वयणे” इति प्रसवमात्रं कियते न्यायान् । अतः आधिक्यमूलस्य द्वितीयवर्षादौ क्रियमाणे प्रथमादिकादौ सौरमासप्रयुक्तान् । “आन्तर्द्वितीयं” “मासपक्षातिशयपूर्णे” इत्यादिपञ्चमविरोधाच्च “सौरमानं समाधयेत्” इत्यनेन न आन्तर्द्वितीयं द्वितीयाद्यन्तर्द्वयं प्रथमान् वार्त्तिकार्थं सौरमानाविभागात् ॥

कैचित्तु — “मलमासमूलानां तु यदा स पक्षाधिक” इति उपक्रमप्रन्धार्थमनवयवकृत्यतः “मलमासमूलानान्तु सौर मान समाधयेत्” इति वचने “यदा स पक्षाधिकः स्यात्तान्मासांविषयम्” इति स्वांस्मृतिकभाजप्रकरणोक्तं निर्णयान्भूयस्त्वं तत्रैव कृष्णभट्टादयः व्याख्याप्रन्धं व्यापयित्वाच्यन्तः कृष्णादिमानमाविषयैवाङ्गीकृत्यन्तः वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य स्वांस्मृतिकभाजं कृष्णादिमानेन वैशाखकृष्णादौ आचरन्तः । तदुपपन्नकतया च मलमासमूलानामिति वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिक्यमूलस्येत्यादिप्राक्षमयाट् च ।

ते तु आधिक्यमूलस्य आन्तर्द्वितीयं सौरमानाध्वयणे वैशाखाद्यधिकमूलस्य चैत्रशुक्ले प्रथमवार्त्तिकपक्ष्यादिदृष्टणमणमभिन, पूर्वोक्तं निर्णयान्भूयस्त्वाविरोधान्, तत्रैव तत्काप्रन्धाविरोधान्, अत्राधिक्यमूलस्येत्यादिप्रन्धेन तदर्थस्यास्पृशनाच्च सर्वथाविश्याः । कृष्णादिमानाध्वयणे तु आधिक्यविषये न केनापि गौडेन दाक्षिणात्येन वा निबन्धांशोऽधिनम् । तस्य कृष्णादिव्यासजनयान् ।

अत एव वानस्पतिनामध्वेः सरहार्गमध्वेऽथ द्वेन निर्णये वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे स्वांस्मृतिकं प्रतिवर्षं मनुष्ठेयम् उल्लेखश्च तस्य कृष्णादिमानेन त्रैविश्यां वैशाख्येनैव कार्यं इत्युक्तम् । आहप्रकरणीयकृष्णभट्टादिद्वैविध्यम् ।

तुल्यन्यायान् वैशाखाद्यधिककृष्णजन्मनो जन्मतिर्यगुत्सवश्च शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे एव कार्यं इति वैशाखिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मान् वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य शुक्लादिमाने-

यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अभिसासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुञ्चति ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,
तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृत्यन्विद्रकोक्तः । तैथिकं - *तीर्थश्राद्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तौ मासद्वयेऽपि कार्याभिर्नाति चिस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतदहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शश्राद्धं, वा ।

*तीर्थश्राद्धमिति । अपूर्वे एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य

स्नानश्राद्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणमिदम् ।

“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुदिश्य गमननिषेध-

पर इति व्यक्तमग्रे । *तच्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखकृष्णे सांवत्सरिकश्राद्धं प्रतिवर्षमनुष्ठेयत्वेन गौडशास्त्र-
णात्योमयनिबन्धकाराणां संमतम् । कृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
नं तु भ्रान्तिमूलकान्धपरम्पराप्राप्तमेवेति दिक् ॥

मामस्येऽपि तत्कुर्याद्व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति गालबोक्तं च प्रत्यादिदं मामस्ये कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् ॥ १० "प्रतिमामं मृताहं क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धम्"
इति मरीचिवचसो मद्वरंजन व्याख्यानात् । गालबो-
यस्य च मामस्येऽपि क्षयभावं इति साधनेन च व्या-
ख्यानात् ।

यच्च कौशिकदुक्तं प्रथमादिदं मामस्ये कार्यम्

*आदिदं प्रथमं यस्यास्तत्कुर्यात् मालम्भेन ।

अयोदशं च संप्राप्तं कुर्यात् पुनरादिदम् ॥

इति यमोक्तोक्तिरिति । तदपि चिन्त्यम् ॥ पुनरादिदं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । प्रत्यादिदकाद्यनौ यानाभावादिति हेतुः ।

वर्षे वर्षे तु यस्याहं यानाभिवांशेन इति ।

मलमामं न तत्कार्यं व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतेन मलमामं द्वितीयादिदकादिनिषेधान्, प्रथ-
मादिदस्य च हारीनादिभिर्मलमाम एव विधानादित् भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेराश्रयविधायकत्वप्रसङ्गं वार्यितुं प्रका-
रान्तरेण योजनायाह—*प्रतिमाममिति । कल्पादिव्याघे । १० सा-
धनेनेति । वस्तुतस्तु प्रथमादिदं मलमाममृतादिदं च मलमा-
से एव, अन्यत् युद्धमामं एवेति रीत्योक्तवाऽपिदिदं कार्यमिति
गालवार्थः । तेन स्वाभाविकगतिमाश्रित्य यन्मंशकः क्षयस्त्वमा-
सीयादिदस्य तत्रैव मिद्वानपि न सतिः ।

*आदिदं—वार्षिकश्राद्धम् । रुद्रैर्वागापहारित्वान् ।

(१) एवं सति यत् केचन शिष्टमभ्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सङ्क्षेपेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञानं प्रति तद्योपदेशेन तथा
ऽऽचारप्रवर्तनं च, तद्वतिसाहसमिति कालतरविवेचने स्पष्टम् ।

यादिवार्षिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा-

सांवत्सरं न वर्धेत* आद्धं तत्र मृतेऽहनि ।

इति पैठीनसिविरोधः स्मृतिरिति हेमाद्रौ पृथ्वी-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न क्षिप्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्यादेव' इत्यनन्तमद्वयव्याख्या मानाभावात्परास्मात् । पूर्व-
व्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृते *पूर्वोक्तकालादर्शयन्नान् म-
लमासे आद्धदिनस्य बन्धवत्वनिरासार्थं पिण्डशेन
*ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं आ-
द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं आद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम् ॥

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । “असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाद्धिकं
प्रथमम्” इतिहारीतवाक्ये वत्सरान्तरीयवार्षिकश्राद्धस्य शुद्ध-
भागमात्रकर्तव्यत्वे एवाऽऽब्धिकस्य प्रथमत्वविशेषणं युज्यते ।
न च ‘असंक्रान्तेऽपि’ इत्यपिना शुद्धभागसमुच्चयः सुवचः । तस्य शु-
द्धभागरूपस्वाभाविकस्थानिकत्वलाभद्वारा तत्र कर्तव्यतानिवर्त-
कत्वात् । यथा “अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्” इत्यत्र स्थानप-
ष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिस्तद्वत् । एवं च असंक्रान्तस्य प्रथमाब्दि-
कमसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थ इति, द्विःकर्तव्यतायां न साधकमिति भावः ।

*पूर्वोक्तेति । निमित्तनित्यतानिवन्धनं । द्विःकर्तव्यत्वं स्वा-
रसिकतदर्थः । यदाब्दिकं तन्मलिम्लुचं प्रथममाद्यं कुर्यात् ।
त्रयोदशे संप्राप्ते सम्पूर्णे ऽतीते सति पुनश्चतुर्दशे मासि पुनर्द्वितीयं कु-
र्वीतेति हारीतवाक्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्यभिमानः । *ब्राह्मणानि-
ति । मलमासे श्राद्धनिषेधानां सपिण्डकश्राद्धपरत्वमित्याशयः ।

पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाष्यधिकमामविषयत्वात् ।
तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतयाः—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शक्यते ॥ इति ।

मासद्वयगतं—पूर्वसंक्रान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपिशब्दान् तत्पूर्वाभिमासं चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

*तत्प्राक्सङ्गभिमासको यदि भवेत्तत्रत्यमासत्वरं

तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात्कुर्यादयोः कोविदः ।

इति । *कालादर्शोऽप्येतद्विषयः *एवंत्यलं बहुना ।

मलमासे चार्थान्युक्तानि कालादर्श—

अनित्यमनित्यमितं च *दानं च महदादिकम् ।

मलमासमृतानां मृतिमासे ऽधिके श्राद्धद्वये प्राप्तं "वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा-
द्धम्" इति शाततपवाक्यं शुद्धपारमर्त्यार्थम् । तेन तत्र तस्य मासि-
ष्टकत्वमिति बोध्यम् ।

*चिन्त्यमिति । तद्वीजं च यदादिकं तन्मले प्रथमं
कुर्वीतेति नार्थः । "संक्रान्तिद्वयसंयुतः" इत्यग्रे विशेषाधि-
धाननिरोधात् । अन्यासंक्रान्तमाधारण्येन तत्रापि द्विःकलैक्य-
तासिद्धेरिति । एवं च शुद्धवराश्रयवन्नार्थमाह *पूर्वोक्तं नि ।

क्षयगतस्य संसर्पसामान्यकलैक्यताभ्रयं निरूपयति *तत्प्रा-
क्सङ्गाति । क्षयसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । "नार्हन्वचनस्यांत-
भारः" इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्व-
वार्षिकं मासद्वयं कार्यमिति यथाश्रुतकालादर्शः प्रथमादिकं मलमासे,
द्वितीयाद्यादिकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वादुभय-
त्रेत्यत्र न स्वरस इत्यत आह—*कालादर्शोऽप्यिति । *एताद्विषय
इति । क्षयमासे उभयत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

*दानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः प्रत्यवायाधिस्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वरथो, धरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पवृक्षा तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कूण्डमण्डपादीनिकर्ष-
व्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवायं

(१) धरा चात्र हेर्मा बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हेर्मा जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्ये मरुत्तमोन्मताम् ॥

लोकपालाष्टकोपितां नद्ययिसमान्विताम् ।

तदीनदशतोपेतामन्ते सागरैर्गोपिताम् ॥

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकारान्वितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्रौ स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमन्मयएकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकाकृतिरवयवविशेषः ।

योगारूढं—हृदेशावस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्रौ मात्स्यपुराणे
च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा (१) समरक्षणम् ॥

देवारासनतडागादिप्रतिष्ठा *मौञ्जबन्धनम् ।

आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥

*राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म वनानि च ।

अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥

स्नानं विवाहो नामानिपद्यते देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्वतिला नागा दामीरधमहोगृहाः ।

कन्या च कायला धेनुमेहादानानि वै दत्त ॥

इति कौर्मोक्तानाम् । नच कृष्णमण्डपाद्यमर्चनेन महादानन्यस्य
गौणत्वादित्याहुः, नच "काम्यं नैव कदाचन" इत्यनेन विरोधान् ।

*मौञ्जानि । वशाश्चत्यादिरपि । *राजाभिषेक इति ।

वर्षवृक्षाभिषेकादि कर्तव्यमधिकं न तु ।

इति कौर्म्युक्तैरपि

राज्ञोऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रदीक्षते ।

प्रत्यादिदकस्य नित्यन्वाकालमावृत्तिं वा धरेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनान् । यत् न पर्याप्तः राजजन्मादिनो-
त्सवः, अभिषेकमाह नयान् । तयोर्वाधिकं निषेधः । अन्यवर्णजन्व-
दिनोत्सवस्त्वधिकं एव । यत् "उपाकर्म तथोच्यतेः प्रसवाह" इति वचनं, तद् "दशहरामु नोत्कर्षः" इति वाक्यं उपाकर्मोत्सव-
नयोः सौरस्येव नियमितत्वाजन्महवर्तिने प्रसवाहोऽपि सौर-
ध्व-

(१) अयं निषेधो गथाध्यायार्थकः सार्थः ।

गथायां सर्वकालं च पिण्डं दद्यात्तद्व्यञ्जनः ।

अभिमासं जन्मादिने अहने च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गथाध्याजं त्रिदशमे च बृहस्पती ।

इति वायुपुराणात् । अत्र ध्याजस्य यात्रापूर्वकत्वाद्यावायामपि
न निषेध इति पुरुषार्थचिन्तामणी । देवात्मनोऽर्थप्राप्तिं गथाध्याजं
न त्यक्तव्यमित्यर्था मम भाति ।

व्रतारम्भसमाप्तिं च कर्म *काम्ये च पाप्मनाम् ॥

प्रागश्चित्तं तु *सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥

अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शगनं परिवर्तनम् ॥

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजात्थानं च वज्रिणः ।

पूर्वत्र प्रतिपिङ्गानि परत्रान्यत्र दैविकम् ॥ इति ।

अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाध्यादिभ्यां ज्ञेयानि ।

दिवोदासीयेऽपि-

यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च ।

मलमासे न कुर्वीत व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः ।

*रविसंक्रमहीने गो वज्यावज्याविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्तं मलमासेऽप्युदीरितः ॥

इति काठकगृह्योक्तेः । क्षयमासमृतानां प्रत्यादिदके
विशेषो हेमाद्रौ-

वे यत्र सौरमासस्यैव वृद्धिवशाद्विंशतिथित आधिक्यं, तत्रोपा-
कर्मादितिथिद्वेधेन परतिथिपरमिति, तदसत् । राजजन्मदिनोत्सव-
स्यातिरिक्तस्यासत्त्वेनैतादृशार्थस्याशुद्धत्वात् । राजतदितरकर्तृकत्व-
रूपविशेषस्य कविकल्पितत्वात् । "आरभ्य जन्मदिवसम्" इत्यादिनां-
क्तस्य जन्ममासस्य चान्द्रत्वात्तन्मासकर्तृव्यजन्मदिनोत्सवस्य वर्णा-
न्तरेणापि पूर्वकर्तृव्यताया असन्तायुक्तत्वाच्च ।

*काम्ये इति-द्विवचनात् पूर्वान्वयि । *सर्वस्य-पाप्मना-
मित्यन्वयः । आसन्नमृत्युकस्य तु मलमासेऽपि सर्वमायाचितं भवत्येव
शुद्धमासासम्भवेन निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

*रवीति । रविसंक्रमहीनत्वेन संसर्पाधिमासयोरनुगमः ।

तिथ्यर्थे प्रथमे पुर्यां द्वितीयेऽर्धे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधोऽश्विनयोः अथमामस्य मध्यगौ ॥

यस्मिन्मामे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमामश्च निन्दितौ ॥

इत्युक्तेः । तत्र क्षयसंसर्पयोर्निन्दितत्वं विवाहयज्ञात्मन्यप्यङ्गत्वेऽप्येव ।

एकत्र वर्षे अधिकमासयुग्मे यन्कार्तिकादिद्वयमेव क्षयाख्यः ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद् विवाहयज्ञात्मन्यप्यङ्गत्वेऽप्यु ॥

इति वचनान् । तत्र महत्त्वम् —

चूडां मौञ्जीवन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्यान्नानुष्ठातुम् ॥

इति वचनोक्तं चूडादि । भानुर्लङ्घितः संसर्पः ।

चूडां मौञ्जीवन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च मलमामे विवर्जयेत् ॥

इत्यधिकमासे पुनर्वचनान् मौञ्जीनिषेधो वैश्यपरः । संसर्पे दक्षि-

णायनान्तःपातेन विपक्षत्रयोऽस्मद्वयसंक्रान्तिः । महालयनिषेधश्च स्व-

कालान्तिपञ्चतद्विषय इत्युक्तम् । एवं च

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थानां मलिम्लुर्वा ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुवः ॥

इति संसर्पस्य सर्वहरत्वस्मृतिव्याख्याता । यानि मासविशे-

षसापेक्षाणि चालापनयनविवाहयन्त्रदीक्षादीनि, यानि च तन्निर-

पेक्षाणि ऋतुवपनमात्रापेक्षाणि संसर्पाहस्पत्यतिक्रमेण कृतान्यपि

स्वकालकृतान्येव, यानि चानावश्यकत्वाद्भस्मरान्तरीयतन्मासे सु-

कराणि अनाविशेषतदुद्यापनादीनि तेषामधिमामे इव संसर्पे-

ऽप्यकर्तव्यत्वात्, तयोश्च न काम्यस्य प्रथमारम्भः । भस्मरान्तरे

सुकरत्वात् । अत एव मासविशेषसापेक्षाणां प्रत्यादिक्षादीनां यु-

द्धमासे सम्भवत्कर्तव्यताकतया ऽधिमामे ऽकरणेऽपि न संसर्पा-

हस्पत्योरकरणं तद्वद् भागद्वयाभावात् । एवं चाऽऽश्विनस्य संसर्पत्वे

*आब्दिकवद्वर्धनेऽपि ज्ञेयम् । यन्मलमासं चार्धमु-
क्तं, तच्छुक्रगुर्वोरस्तादिद्वयपि ज्ञेयम् । तदाह बृहस्पतिः-
बाले वा यदि वा बृद्धे शुके वाऽस्तंगने गुरौ ।

तत्र कार्तिकस्नानं कार्तिकस्य क्षयत्वे तत्र चातुर्मास्यव्रतम-
माप्तिः, पौषस्य क्षयत्वे तत्र माघस्नाने च न वाग्यितुं शक्यम् ।
संसर्पे च नाधिकमासिकम् । कालस्यानाधिक्यात् । तथा च क्ष-
यसंसर्पाधिमासानां त्रयाणां समानविषयकनिर्णयविज्ञाने वज्र्यो-
वज्र्यविधिरित्यस्य भानुर्लाङ्घितसाधारणाविधिनिर्णयविषयकत्वमेवार्थे
इति न कश्चिदोपः ।

*आब्दिकवादिति । तिथ्यद्देवतेयोगेर्गोपादेः कदाचिदा-
त्रिपाते ऽष्टकाश्राद्धादिलोपप्रसङ्गः । एवं नन्वामासातिथिपूर्वाद्देवते-
स्य जनमासिकं तत्तिथिप्राकृतिभ्युत्पत्त्याद्देवतामास्यति । द्विती-
यमासिकं तु प्रागाद्यमासिकानां तत्तत्तत्प्राकृत्याद्देवतामास्यति ।
अकरणे तु स्वोत्तरस्य मलत्वात्तन्मासिकत्वेन समःशानामननुष्ठा-
नापत्तिरित्यत आब्दिकवद्वापिनयोर्वैतद्वचनं वान्यम् । अन्यत्र तु-
एकस्मिन् मासि मासो द्वौ यदि स्यातां तयोदयोः ।

ता एव पक्षौ ता एव तिथयश्चैव हि ॥

इति वाक्यात्सर्वतिथीनां मासद्वयान्मकन्वर्मानि पदनाञ्जानु-
रोधिनः । संसर्पे उक्तरित्या कालाधिक्यानाञ्चाष्टकादिलो-
पापत्तिः । तिथ्यद्देवाक्यं त्वेकमासलोपश्चान्तस्य कस्य चिदाधुनि-
कस्यैव । परं तु क्षयमासजातवद्वापिने तन्मूलप्रकारिकादां च
यौक्तिकतया तदुपयुज्यते । यत्तु यत्रवर्षीयमार्गशीर्षीषांभयश्राद्ध-
मेकस्मिन् क्षये कार्यमुक्तवचनादिति, तदशुद्धम् । स्वोत्तरस्य
पौषत्वोपपादनात्क्रमेणैव तद्वयौचित्यात् । यत्तु—

मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः शीघ्रपन्दप्रचारैः

संसर्पोऽहस्पतिः स्यात्समविषमतया चालनं तत्क्षयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहविहितसंक्रान्तितश्चालनं स्या-

मलमाम इवेतानि ॥ वर्जयेद्वददर्शनम् ॥ इति ।

*अनादिदेवतां दष्टा ज्ञेयः स्मृतेष्टभागे ॥

मलमामेऽप्यनावृत्तार्थाभिप्रायां विवर्जयेत् ॥

आवृत्तार्थं दोषाभावमात्रं, न तु कल्पमिति वा-
चस्पतिमिश्राः । तत्र । अमान् भाषके कल्पहेतुत्वाश्च-
तेः । लट्टोऽपि

कर्नाचस्थे वक्रसंस्थेऽप्याभिवरणमन्ते यावत्तुल्यारम्भे वा

द्वकस्याप्यस्य मांसं यदि न न नान्यत् त्वमागयमानं विवन्त्यम् ॥

इति तदेष्टवर्मिद्वान्त मांसयुग्मान्वाचयानं, तद्वत्तुल्यमिति
निष्कर्षानुसारिणः । अतएतानि अग्न्याभिप्रायानि ।

ननु सामान्यतः कथं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतानां कालदोषा न विद्यन्ते ।

नित्यास्वभ्यामयोगेन तथैवकादर्शावन्ते ॥

इति उद्योतःपराशरविरोधादन्यत्र आह—अनादीति । अथ
निन्दापक्षितविधेयपक्षपक्षेण व्याख्येयं विवर्जयेदित्यनुरूपम् । एवं
च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादि । अरुणयन्यस्य कारकपदत्वान्प्रथमं
क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चादेकहायन्याऽन्वय इति ननु अनावृत्तार्थमन्यस्य
द्वितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वर्जनेऽन्वयादेवतादर्शनेऽप्यनावृत्तत्वं
लभ्यते । यदि च दानुषदायादिपदवदनावृत्तपदस्य योगिकत्वा-
त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयान् पश्चाद्वर्जनेऽन्वयो वाच्यः । स च न
सम्भवति । तदन्वययोग्यदर्शनपदाभावादित्युच्यते; तदा अपिना
अनावृत्तदेवतादर्शनं समुचितं निन्दापपाशा । अनावृत्तेति समस्त-
पाठेऽपि तत्समुच्चय इति न उद्योतःपराशरविरोधः । *नष्टभार्गवे
इति । नष्टेति बालादेः, भार्गवे इति गुरोर्भाष्यलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्वदेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति न्यायात् । तदतदाह—कर्नाचस्थे इति । नीचो-मकरः,

संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवधस्तु दीक्षा ।
 मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां प्रतिगमनविधिर्वास्तुंदेवप्रतिष्ठा
 वर्ज्याः साद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहगशिस्थिते च ॥
 इति । दीक्षा—यागदीक्षा, *न त्वागमदीक्षा । तथा—

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा—

विवाहयात्राश्च बधूपवेशम् ।

तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा

बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

दिवोदासीये—

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मालिन्दुचे ।

गृहकर्म व्रतं यात्रां मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव ब्राह्मे —

मुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।

कन्यागते तु कृष्णायां न तु तर्त्तारवामिनाम् ॥

तथा—

आद्या सा गौतमी गङ्गा, त्रितीया जाह्नवी स्मृता ।

सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

संहिताप्रदीपे—

स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुक्यांश्च

बालत्वमह्नां दशकं च बाध्यम् ।

वृद्धौ सितेज्यावशुभौ शिशुन्वे

शस्तौ यतस्तावुपर्चायमानौ ॥

वसिष्ठः—

अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

*न त्वागमदीक्षा । तस्याः श्रौतस्मार्त्तकर्पान्तःप्रवेशायोगात् । तत्र

रविणाऽऽसन्निरन्येषां ग्रहाणामस्त उक्तानि ।
ततोऽर्वाग्वाधिकं प्रोक्तमुभयं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥
इति ।

बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तज्ञाने—

बालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,
पश्चाद् अह्नां त्रिनयमुदितः, पञ्चमन्त्रां क्रमेण ।
जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पञ्चमन्यः शिशु ली,
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥
पञ्चमन उदये दशदिनानि बालः, अग्रे पञ्चदि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पश्चं च वृद्ध इत्य-
र्थः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—

प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चमनदिनं शिशुः ।
विपरीते तु वृद्धत्वं, तद्वदेष गुरोरपि ॥ इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह सिद्धिरः—

षड्विंशो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्षिकेऽपि वा ।
प्राच्यास्तत्राधिकाः, शेषा देशभेदादुत्तापदि ॥ इति ।
देशभेदश्च मदनरत्न गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्राक्च पराक्च बालो
विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।
चक्रेषु ह्रणेषु च षट् च पञ्च

कालान्तरस्य वक्तव्यत्वात् । गुर्वदित्यादि विवाहे बह्वयः ।
केचित्तु—

सिंहस्थौ गुरुशुक्रौ च सर्वास्मिन्नेषु वर्जयेत् ।
इति पठन्ति ।
सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥
इति केचित् ।

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

*न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विद्येद्वरालये ।

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये-

गोदावर्या गगार्या च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरुणां च मौल्यदोषो न विद्यते ॥

ग्रहणद्वये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानादावित्य-
र्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-

रधोदये वै कपिलारूपपद्माम् ।

(१)सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे

यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥

इत्यलं बहुना ।

मलमासे च व्रताविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्ये—

अधिमासे तु संप्राप्ते गुह्यसर्पिर्गुतानि च ।

अथस्त्रिशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

साज्यानि गुह्यमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते (२)अथस्त्रिशत् देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् ।

अथस्त्रिशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥

*न ग्रहेति । काशीस्तुतिरिति केचित् ॥ इति मलमा-
सटिप्पणी ॥

(१) न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासे न मृत्तिर्न मृतिः ।

एवमुत्तरार्धे केचित् पठन्ति ।

(२) “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च” इति श्रुत्युक्तास्त्रिंशत् ।

समृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विष्णुरूपी महत्त्वांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥

अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ।

नारायण जगद्धीज भास्करप्रतिरूपक ॥

व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धयेत् ।

यस्य हस्ते गदान्तके गुरुर्हो यस्य बाह्वनम् ॥

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसादतु ।

कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषनार्थिकादिना ॥

यो वञ्चयति भूतानि, तस्मै कालाभ्यर्चने नमः ।

कुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः परी, शिजो हरिः ॥

पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।

मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥

पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दाम्प्यामि भास्कर ।

मन्त्रेणानेन यो दद्यात् अथस्त्रिंशदपूपकान् ॥

प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ इति ।

इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—

दैव मुख्यः शुक्लपक्षः, कृष्णः पित्र्यं विशिष्यते ।

इति साधवेनोक्तः ।

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र *तिथिर्द्वेधा । शुद्धा वि-

*तिथिरिति ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिर्षोर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

इति प्रभासखण्डे । अमानाम्नी सर्वानुस्यूता नित्यकला । तदन्याः

प्रतिपदादयः पञ्चदशकलाः । तत्रैकैकस्याः कलायाः चन्द्रपण्डलस्य

द्धा च । *दिने तिथ्यन्तरसम्बन्धरहिता शुद्धा । तत्स-
हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा *विद्धा निर्णीयते ।

सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः, परमविप्र-
कर्षानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादितिथिपदार्थः ।

तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः, कृष्णश्चन्द्रक्षयान्मकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमान्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥

इति पट्त्रिंशन्मतात् । *दिने—दिवसे, न त्वहोरात्रे ।

तेन यथा—

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयादयेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिनामरवर्जिना ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विजिग्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवेषु
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्णं वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्” इत्यहभागित्वेन देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्यादयं विना नैव स्नानादिकक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं रात्रिदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । *असं-
देहादिति । अयं भावः—विधिस्तनुष्ठीयमानस्य विधेयस्याभ्युद-

तत्र सामान्यतो वेधमात्रं साधनीये पटीनमिः—

यहेतुत्वं प्रमेयं तिथिर्देवे कः, सकृत्कारणेनैव शास्त्रार्थमिदं गृणानुरोधे-
न प्रधानावृत्तेरन्यास्यत्वादिति सन्देहः । न चैव पूर्णायो तिथी ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधे तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
प्रमेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रसङ्गानपायेन
सर्वदेव तत्काले तद्वर्ज्यायावतिथिनिर्णयमिदं । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय श्रुतिविधानेनैवधयोः ।

तिथिः पूज्यतिथौ तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधौ कथं सन्देहः । कालस्य निमित्ततया प्रकृतानु-
पयोगात् । यदा कदाचित्तत्काले निमित्तं कर्मणाऽनुष्ठानं शक्यत्वात् ।
सत्यम् । तस्याङ्गनया तत्पत्नीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
ङ्गत्वं च तत्र तत्र सम्भवेन । न च सा निमित्तसम्प्रदायः । उपपदविभ-
क्तिः कारकावयवभेदेऽप्यस्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यादौ तु
प्रतिनिमित्तं निमित्तिकाशोत्तमिदं निमित्तसम्प्रदायः । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलाङ्गत्वं सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति वीर्यसर्वव्याप्तिः । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्मिन्काले निमित्तं विदितं कालाकाङ्क्षायां
विशेषासत्यादुपास्थितत्वाच्च तस्यैवाङ्गत्वस्यापि उपपत्त्यात् । संका-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य गृह्यत्वाद् दीर्घकाल-
व्यापिश्राद्धादिकर्माङ्गत्वासम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाङ्गत्वात् । एवं
रविवारादिनिमित्तकस्नानादौ निमित्तभूतसूर्योदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपवासप्रतिनिधयेकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दङ्गत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्न्यायतश्च सर्वनिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

*पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथात्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विधयन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—

*उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रघौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्ह्येकव्यगोः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणं चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीषाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इत्यभ्यङ्गमैथुनदन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यधेम् । न च साकल्यवचनात्तत्तिथिरुदयास्तमयवर्तिनीति तद्वर्तिनतिथिस्पष्टेन-
रतिथावपि तत्तिथिनिषिद्धानां तेषामननुष्ठानं स्यादिति तथाक्त-
मिति वाच्यम् । यतस्तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषं तन्निश्चयभावेऽपि
तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्ति-
रिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तः । सन्यम् । साकल्यवचने हि
“स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाभ्ययनकर्मेषु” इति बहु-
वचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवाद एतद्वचने
अभ्यङ्गादित्रयस्योपादानं सकलनिषेध्यानामुपलक्षणम् । जननमर-
णयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न ताननुष्ठेययोस्तयोः साकल्यवचनं
प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म गृह्यताम् । तथाविधे
साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकां-
त्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वान् ।

*पक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उ-
त्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य
दिनमात्रसाध्यत्वभङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वं मानम्—
“उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

*उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देव-
कर्माहम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यदहस्त्रिमुहूर्तं तद्
पित्र्यं—पितृकर्माहमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-

इति विष्णुधर्मोक्तः । *विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः* ।

*विमुहूर्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्बुद्धिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । "पक्षद्वयेऽपि" इतिवैधिकाविमुहूर्तसंबन्धेन वेधोक्ते-
स्तस्यास्त्रिमुहूर्तमन्त्रं वाचनिकम् । वेध्यायास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्यादिति । द्विमुहूर्तमन्त्रस्य कर्म निवेश इत्यत्राह—*वि-
मुहूर्तत्वं चेति । *अनुकल्पः—स्नानदानादिनिषेध इति
तदर्थः । न च वेध्यायास्त्रिमुहूर्तत्वस्यार्थिकत्वे मानाभावाद्
द्विमुहूर्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पौर्वाहिकास्तु तिथयो देवे कार्ये फलप्रदाः ।

इति बृहदारण्यकनिरूपणेनाहः पञ्चभागैश्चाथभागरूपपूर्वा-
हभवत्वाक्तेः । "प्रातः संकल्प्योद्दिष्टान्" इति विमुहूर्तापकापक्रमका-
लावच्छिन्नायास्तिथेरैव "यो यस्य विहितः कालः" इत्यनेनाह्नवो-
क्तेश्च । माधवाचार्या अपि पञ्चभा विभागो बहुमन्त्र्युक्तत्वात्पर्वत्र
प्रातः इति बहुसमयकर्तव्यव्रतदानादौ विमुहूर्ता तदनुकल्पतया
पौर्वाहिकत्वंपितरपक्षापग्रहाथेति रीत्या विमुहूर्तत्वं मुख्यं तदन्ता

वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽर्थाति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरास्तिथय-
स्त्रिभिर्मुहूर्तैर्युक्ता एव सत्यः (१) स्पृष्टाथोद्दिष्टा इति व्यवहा-
र्याः, तदा उत्तरा तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्तत्रयार्वाच्छिन्ना एव स्पृष्टा
इत्यर्थः । तथा सत्येव युग्मवर्षमाकल्यादिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगितया
त्रिमुहूर्तत्वविशिष्टतिथिद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वसिद्धेः त्रिमुहूर्तोन्वे-
धिकासम्बन्धस्य त्रिमुहूर्तोन्वेध्यासम्बन्धस्य च किञ्चिन्म्यूनतिथि-
द्वयसम्बन्धतया प्रकृतानुपयोगात् ।

*विमुहूर्ताऽपीति ।

(१) स्पृष्टा इत्यस्य विध्यन्ति इत्यनेनाह्नवयः । स्पृष्टाः सत्यः
पूर्वा तिथि विध्यन्ति चेद् विज्ञाः । एवमुत्तरा अपि मुहूर्तत्रयार्वाच्छि-
न्ना एव स्पृष्टाः सत्य उत्तरा तिथि विध्यन्ति चेद् विज्ञा इति व्यव-
हार्या इत्यर्थः ।

इति दक्षेणापि *शब्दोक्तः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

*यां तिथिं समनुप्राप्य गान्धर्वं पश्चिनीयति ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

व्रतोपवासस्नानादौ घाटककापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृकं ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि *नानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

इति पूर्वार्थम् । *अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्थेऽप्यपि-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकल्पत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तव्या-
प्तिबाधनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वविधिनायैति त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्मुख्यत्वमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तदन्यस्यां
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति तस्यामुख्यत्व-
मितीतरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यान्यस्यान्विर्वाजन्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—*याभिर्ल । त्रिमुहूर्तैवत्य-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्बुधाः ॥

इति विष्णुरहस्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्तयैव पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवेशासम्भवाच्च ।

*वैश्वानरोति । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते” इत्याम्नाय “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैर्वैनं ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैर्भस्मस्तेजो दधाति” इत्यादिना

करणन्यायेनावयव*स्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि ।

तिथिविशेषे वैधविशेषः स्कान्दे—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

*भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दिवसपुनरां तिथिम् ॥ इति ।

अयं चो*पवासानिरिक्ताविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वैधः ॥

तत्र सर्वा तिथिर्द्वैतः कर्मकाल*व्यापिनी, सैव ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

*तथा कर्माणि कुर्वीत, ह्यसृज्यं न कारणम् ॥

फलवदष्टाकपालाद्युक्तम् । तत्रान्यतिशिष्टद्वादशकपालावरुदे उन्मज्ज-
शिष्टानामष्टाकपालादीनां निवेश वाक्यभेदः स्यादतोऽवयवद्वारा-
ऽवयविभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वादत्यर्थः । *अवयवः-
एकघटिका । *नागः पञ्चमी । *दिक्-दशमी । *भूतः चतुर्दशी ।
*उपवासानिरिक्तंति । “सर्ववकारनेचोऽयम्” इति वाक्यात् ।

*कर्मकालेति । कर्म पद्विधम् । उपवास-एकभक्त नक्त-अया-
चित-व्रत-दानभेदान् । अत्रोपवासं अहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-
रात्राभोजनसङ्ख्यात्वात् । तद्द्वारात्राविश्वश्रद्धितीयभोजना-
भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं पदोपभोजनं नक्तम् ।
अयाचितलब्धस्य तादृशं सकृज्जाननमयाचितम् । तेष्वपि विशेष्यशेषे
मध्याह्नादिः, विशेषणशेषे चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-
रपि प्रातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तद्व्यापिनीत्यर्थः ।

*तथा कर्माणीति । तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद् यथा तत्त-
त्तिथिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्तदहर्भागपरित्यागेना-
पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-
लात् प्रातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हुयेतेति भावः । कर्मकाल-
व्याप्तिर्द्वैधा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वैधा । पूर्वपूरेव,
परपूरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तज्ज्याप्यादौ स्वाह-

युग्माग्नियुगभूतानां पणमुन्योर्ध्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्युगमावास्या तिथ्योर्गुग्मं महाफलम् ॥

एतद्वचस्तं * महादोषं, तान्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्ध्रान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवा-
चकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयायुक्ता, मा च
द्वितीयायुतेति * सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे
* अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सखादाति कं-

दिवारात्रिघ्नं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद् घ्नं त्रयी ॥ इति ।

त्रिसन्ध्याव्यापिनी या स्यात्सैव पूज्या सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रमिद्वयिकमेव । यदा तिथिरंकश्च दिने
अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्मिन्नाहोरात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वाः
तदा ऽहोरात्रसाध्ये उपवासार्हा अन्यतरमात्रयोगिनी त्यक्तव्यं भय-
योगिन्या एव(१) ॥ न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च भागः । * महाफलं—
तत्तत्तिथिकृततत्तत्कर्मफलदातृ । * उपहनम् अन्यथा कृतम् । म-
हादोषम्-कर्मवैगुण्यकारि ।

* सप्तंति । युग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा उदयव्या-
पिनी, उत्तरा च पूर्वाविद्धा अस्तमयव्यापिनी प्राणैतद्वच ता-
त्पर्यम् । * अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्
त्यागः । अत्र साहचर्यस्य नियामकत्वमयुक्तम् । तस्य स-
न्निधिरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुख्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्व-
विवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या बाधान् । तदुक्तं—“श्रुतिस्मृतिवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदर्शित्वम्” इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५
जै०) अत एव ताण्डिशाखायां “आमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यने-

चित् । *तत्त्वं त्वमा*प्रतिपशुरमात् कृष्णपक्षालिङ्गान् पक्ष-
द्वयपरमिदं *तत्तद्विशेषवाक्यैः*कृष्णे निधिविशेषेऽप्यो-
च्यते इति । दशमी तृक्ता पुराणसमुच्चये—

*संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति ।

संपूर्णे—शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—

कतच्छाखोक्तगुणैरुद्गीथारूप्यभक्त्युपासनं, सन्निधिविशेषानुस्वशा-
खोद्गीथस्य वेति पूर्वपक्षो मुख्यश्रव्या सामान्यवाचकोद्गीथपदश्रु-
त्या तत्सामान्योपरिस्थितेस्ताण्डिशार्दूलादिसर्वशाखोद्गीथोपासनमुपेत्य
निरस्तो ब्रह्मपीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—*तत्त्वं त्विति ।
*अमेति । पूर्णिमामात्रं च शुक्लपक्षालिङ्गं द्रष्टव्यम् । *तत्तद्विशेषेति ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्”इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
सामान्यवाक्यत्वमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरप्रवृत्तिकेनैतद्वा-
क्येन संकष्टचतुर्थ्यादिर्दिनद्वयसत्त्वे प्राप्तं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाथ-
स्य”इत्यादिनाऽप्युच्यते इत्यर्थः । *कृष्णे इति शुक्रोपलक्षणम् ।

*संपूर्णे इति । अत्र हेमाद्रिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णे इति,
संपूर्णे शुक्लपक्षे इति च प्रमादात् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेषा-
ल्लाभापत्तेः । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ।

इतिवाक्यशेषात् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽविशेषेण पूर्वा,
परा नेत्यर्थादिति वाक्यम् । “शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”
इत्यत्र हेतुवाचिद्विशब्दाद् यस्मादन्नसाधनमतः शूर्पेण होतव्यमिति
शूर्पत्वाद्यविवक्षया पिठरादेः प्राप्तमपि होमसाधनत्वमानुमानिकमिति
विभक्तिश्रुत्यवगतशूर्पसाधनत्वाद् दुर्बलत्वादुज्झितं, तद्वत् प्रकृते-
ऽपि सप्तमीविभक्तिश्रुत्या शुक्लपक्षावच्छिन्नदशम्या एव पूर्वापर-
विद्धात्वं स्यात् । तस्मात्संपूर्णेति पाठः । तत्र मूलाग्रयोर्द्वयोरपि
मुख्यत्वोक्तेरविशेषबोधनद्वारा व्रीहियववाहिकल्प इति । वस्तुतस्तु

अयोदशी तु कर्तव्या द्वादशमिहिता मुने । इति ।

कृष्णपक्षे त्वापस्तम्बः—

*प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्, त्रितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णवाक्यमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदासीने तु शास्त्रार्थे युग्मवत्त्वा नियामिका ।

इति पुमिच्छाश्रयणानांविन्यान् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि सुयोज्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्धा, अथ वा—पक्षान्तरे कृष्णपक्षे सा पूर्वविद्धेत्यर्थात् इति ।

प्रतिपदिदिति । इदं च सामान्यवचने तत्तद्विशेषैरपेक्षम् । एवं च यत्र परस्परविरुद्धं युग्मवाक्यद्वयं प्राप्तानि, यथा तृतीयायाम् । तत्र “रम्भाख्या वर्ज्यपित्वा तु” इत्यादिकं प्रबलं व्यवस्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णवाक्यं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मवाक्यद्वयाविषय इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्प्रत्यूहं प्रवृत्तेः । न च शुक्लकृष्णवाक्यं युग्मवाक्यप्रवृत्तिसमये तत्तद्विशेषवाक्यप्रवृत्तिसमये वा कुतो न प्रवर्तते ? । (१) युग्माग्रियुगादौ पूर्वस्या उत्तरविद्धाग्राह्यत्वेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्धाग्राह्यत्वेन पूर्वस्य च विरोधात् । एवं “प्रतिपत्सद्वितीया” इत्येतत्प्रवृत्तिसमयेऽपि । अत एव

(१) ‘युग्माग्रियुगभूतानाम्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।

(२) ‘कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा, इत्यस्येत्यर्थः । एवं पूर्वस्येत्यस्य ‘शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राहा’ इत्यस्येत्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, परविद्धा न कुत्रचित् ।

दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजमन्त्रम् ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः, पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ।

*यत्तु व्याघः—

स्वर्गे दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं निधिलक्षणम् ।

स्वर्दपो परौ पूज्यौ, हिंसा स्यात् पूर्वकारिणी ॥

इति । स्वर्गः—साम्यं, दर्पो—वृद्धिः, तयोः परा ।

हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छाब्दादिविषयम् ।

दैवपित्र्यसाधारण्येन प्राप्तौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराहिनी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिथिग्रह इत्यपाकृतम् । उ-
क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिथिर्ध्रुव्यं शुक्लकृष्णसामान्येन पित्र्ये
आपराह्निकत्वं तेन विधीयते, तत्तुत्यर्थं च दैवौदयिकत्वात्किरित्यु-
पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । “उत्तरेऽहनद्विरात्रस्य पृथक्”
इत्यौत्तराह्निकस्य षोडशग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे “वैश्वानसं पूर्वेऽहन-
साम भवति, षोडश्युत्तरे” इति परिसंख्यानान्न सर्वद्विरात्रे षोडशि-
ग्रह इति प्राप्तस्य त्रिदोष्यादेव वैश्वानसस्य विध्यथेवादन्वयमुपेत्य
निरासात् । न च ‘कृष्णपक्षे तु’ इत्यसङ्गतं युग्मादिवाक्यवत् ‘प्रतिप-
त्सद्वितीया’ इत्यादेरपि शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । पा-
रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे नक्षयते ।

*यत्त्विति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्तेः
सन्देहो दुर्वार इत्याशयः । *आद्यादीनि । कर्म द्विविधं—दैवं,
पित्र्यं च । तत्र स्वर्वादिवाक्यं पित्र्यविषयमित्यर्थः । एतेन

* द्वितीयादिकयुग्मानां पूजना ॥ नियमादिषु ।

एकादिष्टादिवृज्यादीं ह्यस्य वृज्यादिचोदना ॥

इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु व्रतदानादिदेवकर्मसु ।

* एकादिष्टादिनिधिवृज्यादाविन्यर्थः ।

युग्मादिवाक्यस्य देवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह * द्वितीया-
यादिकेति । नियमो व्रतम् । आदिपदं माहव्यासदेवकर्मपर-
मिसाह—* देवानि । ह्यस्य वृज्यादिचोदना—सर्वादिवाक्यम् ।
ननु वृज्यादाविति शब्दपदयुक्तं शब्दवाच्यस्य निव्यपप्रक्तत्वादेव
आह * एकादिष्टादीति । अथ ह्यस्य वृद्धौ चन्द्रह्यस्य वृद्धयुपपत्ति-
तकृष्णशुक्रयोः तयोदना—शुक्रकृष्णवाक्यार्थानः शुक्रपक्षोत्थः
(१) उत्तरा, कृष्णपक्षोत्थः पूर्वोत्थः निर्णयः तत्र एकादिष्टादि-
माध्याह्निकं पित्र्यं, वृज्यादि पौर्वाह्निकं पित्र्यं विषय इत्यर्था इत्यु-
त्तराह्णिकपित्र्ये तु पक्षद्वयेऽप्यस्त्वयव्यापनी निधिश्रान्ता ।

यथाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

निधिं, तेभ्योऽपराह्णं हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इतिहेतुमन्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेन्न । यतो देवेषु युग्मवा-
क्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तद्विषये शुक्रकृष्णवाक्यपटुतः,
किन्तु युग्मवाक्यं देवविषयमेवेति । अत एव पश्चाद्देवपि शुक्र-
कृष्णवाक्यमेव पित्र्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य देवेऽपि प्र-
वृत्तेरिति । ह्यस्य वृज्यादिचोदनाशब्दं लक्षणापत्तेरर्थः ।

वस्तुतस्तु अव्यवस्थापार्तां पूर्वोत्तरतिथिव्यवस्थापकं शुक्र-
कृष्णपक्षवाक्यम् । तत्र पित्र्ये न प्रवर्तते । एकैकदिने कर्मकाल-
व्याप्ता तथैव, वैषम्येण तद्व्याप्तावाधिसंयेन, साम्येन तद्व्याप्ता—
उभयत्र तद्व्याप्ता—तदस्पर्शं वा अस्तमयापराह्णव्याप्तिभ्यां स्वर्गादि-

(१) उत्तरतिथिविज्ञेत्यर्थः । एवं पूर्वेष्वपि बोध्यम् ।

*कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।

कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या, न युग्मादरः ।
इति दीपिकोक्तं । यानि तु—

वाक्यवशेन व्यवस्थासत्त्वान् । नापि “यथाऽस्मिन् मन्त्रिण यानि”
इत्यादेरापराह्लिकपित्र्यविषयत्वान् माध्याह्निकादिपित्र्येऽव्यवस्था-
पत्तिः । “उदिते देवम्” इत्यादिमाधान्यवाक्यवशादपराह्लोऽहो-
ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिण एकोऽदिष्टस्यापि तादृशापराह्ले
समाप्यत्वेन सङ्गहात् । अन्यथा शुक्लपक्षे कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिणः
पार्वणस्याप्यसङ्गहात् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वोह्ने श्राद्धं कुर्याद्विनक्षयः ।

कृष्णपक्षापराह्ले तु रौहिणं तु न लङ्घ्यन् ॥

इत्युक्तेः । उपक्रमे रौहिणलङ्घनं निषेधना चानेनोपक्रमकाल
एवोच्यते, न तु रौहिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणे वृषः ।

इतिवेदेकोऽदिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादी—वृ-
द्ध्यादिप्रयुक्ते संशये हासवृद्ध्यादिनां दना शुक्लकृष्णवाक्यमिन्वपि
नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोन्नापकताया अने-
कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना क्षयमाश्रयग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
शास्त्राबाधेन खर्वादिशास्त्रप्रवृत्तिः युग्मादिशास्त्रवदिति बाधनाय ।
एकोऽदिष्टादीत्यादिना पार्वणस्य यज्ञोपवीतित्वादौ देवधर्मकस्य दे-
वश्राद्धादेश्च पित्र्यस्य ग्रहः । एतेन वृद्धिः—लक्षणाया पुत्रोत्पत्तिनि-
मित्तकश्राद्धं तदादिः प्रकृतिर्यस्येत्यनङ्गणमन्विज्ञानबद्धरौहिणा दे-
वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तेः । *कर्मकालेति । एवकारेण
कर्मकालेनानिर्णये यद्युगमशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् नदुपक्रम-
स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकल्य ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि * त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयशीलम् ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोदिनोपक्रमेण नु ॥

इति त्रौभायनवाक्यानां सूचनम् । यथा सामर्थ्येन एकदेशस्या-
सौ यत्कर्म मन्वाहादानेनोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मण कर्मयोग-
नी युग्मशास्त्रवाच्येति चेत् । दिनस्य कर्मकालो यथा तदस्य
शेषे वा पूर्वमेवोपक्रम्य मन्वाहादाननुरोधेन समाप्यते, तत्र
देकदेशस्यैवपि युग्मशास्त्रात् त्रौभायशास्त्रादिति चेत् । तत्र कर्म
कालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्यैव यत्कर्म तदङ्गं नु युक्तं
रात्रत्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उपक्रमेण नोदिनान्तर्गते काले
इत्यर्थो तदप्रत्यक्षः । उपक्रमः — सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो ब्राह्मण्यः”
इत्युक्तेः । * इत्यादीनीति । आदिना

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकल्य ज्ञेया स्नानदाननयादिषु ॥

इत्यादिसङ्कटः । * त्रिमुहूर्तादीनि । आदिना केवलं शिवि-
कगौरीव्रतादिरूपतन्म्युनमंत्राः । तस्मात् त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरित्यम-
ङ्गतम् । एतद्वचनयोरुदयास्तमयगतानयेः साकल्यवर्तितादिकत्वात् ।
तत्प्रतिपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्तायाम्बतौ न्युनाया
वा पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्ग्रहणं भिद्वे तत्र दृष्टव्यं
तिथेरभावेऽपि तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिवाक्यान्व-
यिण्या अपि तिथेरन्तर्गतात्वाद्भट्टः । त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरित्युक्तम् ।
एवं च यत्राङ्गभूतायाम्बतैः कर्मसङ्कल्पकालेऽनावस्यतां क-
र्मतिथिपक्षे वाऽप्येवः सङ्कल्पतिथेरुदयिकर्मण्यस्य तत्तिथिर्वा-
गप्रयुक्तत्वात् । नैमित्तिके तु कर्मणि न निमित्तान्तियेरुद्देश्यः । तस्या

अनङ्गत्वात् । अनेकदिनमाध्ये कर्मणि तु भय प्रभृत्येतावदिनपर्यन्तमित्येव । मध्यवर्तितियः शास्त्रतोऽङ्गत्वाभावेऽपि अनायत्याङ्गत्वोपगमात् । साकल्यवचनात्तत्कालं एव निश्चयभावेऽपि यत्कर्मानुष्ठानं, तत् मन्वादिकर्तव्यस्नानश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमुखयोः ।

व्यतीपाते वैधृता च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इति स्कान्दात् । तस्माद् यानि

आदित्योदयवेलायां याऽप्यापि न तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभृता नोदयं विना ॥

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकका यदा भवेत् ।

इत्यादीनि मुहूर्त्तत्रयन्युनाया अपि सम्पूर्णात्प्रतिपादकानि, तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तस्तुतिरिति दिक् । केचित्तु युग्मवाक्यमुपवासमात्रपरम् । यतः त्रिमुहूर्त्तया पूर्वनिश्चया विद्धा सती या उत्तरदिने त्रिमुहूर्त्ता तदविका वा यद्यन्यत्र युग्मा, तदा युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । तद्वशाद्दोषात्राभयसृग्मपि पूर्वाहे या उदयवाक्यं चोत्तरस्या अङ्गत्वयोग्यताभ्यर्थापचारिकं साकल्यं बोधयति तत् यदि एकभक्तार्थं मन्वाहादिमात्रकर्तव्ये तत्कालस्पर्शिन्या अपि तिथिः साकल्यं प्रतिपादयेत्, तदोपवासेऽपि तद् द्रढयेत् । “प्रातः सङ्कल्पयेत्” इति वचनेनाहोरात्रस्य कर्मकालत्वलाभात् । अत एव न प्रातः कालो नाकालः येनाकाले प्रक्रान्तस्य समाप्तिरङ्गीक्रियेत । नापि शिष्टकालोऽत्र गौणः, येन गौणकाले समाप्तिरुपगन्तव्या स्यात् । एवं यदि सा तिथिः पूर्वैव युग्मा तदाऽपि युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । उक्तं चेहाप्यस्तमयवाक्यस्य सङ्कल्पकाले तत्तिथेरभावेऽपि साकल्य-

अथैकभक्तम् । तत्कालः पादो
मध्याह्नव्यापिनी आद्या एकभक्तं सदा तिथिः । इति ।
मध्याह्नश्च *पञ्चभाविभक्तादिनतृतीयांशः । तेन
यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते, तथापि—

प्रापकत्वम् । इत्थं च या शुद्धा मनी परेऽहनि विमुहूर्तापि, तत्र
पूर्वा । कर्मकालशास्त्रस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । या च विद्धा मनी क्षयेण
परेष्वनीस्ति, विमुहूर्तेन्युना वा, सापि पूर्वैव । युग्मशास्त्राप्रवृत्तेः ।
तत्प्रवृत्तेस्त्रिमुहूर्तमनाया आवश्यकत्वात् । नाप्यौदीयकशास्त्रं तत्र
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेरपि तथान्वान् । अथ

उदये तृपचामस्य, नक्तस्यास्तपये तिथिः ।

इत्यादिवाक्यात् परा स्यात् । न स्यात् । तेषां कैमुत्यन्यायेन
त्रिमुहूर्तस्तावकत्वात् । न च या विमुहूर्तेन्युनया पूर्वया युक्ता मनी
परादिने किञ्चिदनेन, सा परैव स्यात् ।

द्वितीया पञ्चमीवैशादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासं हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ।

इति विशेषतो वचनादिनि वान्यम् । उपवासमिच्छं विमुहूर्त-
संयोगे दोषः, उपवासं त्वल्पयोगे स इति वैरूप्यवारणायास्व-
मयवर्तिन्यास्त्रिमुहूर्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वम्, उदयवर्तिन्यास्ता-
दृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वमित्यर्थोपगमादन्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्वीदृश उपोष्यातीर्थानिर्णयः । परं तु
युग्मवाक्यं सकलदैवकर्मविषयमेव । “एतन्नस्त्वं महादोषम्” इति नि-
न्दाश्रवणात् । अधिकपण्यतोऽवगन्तव्यम् ॥

*पञ्चमेति ।

मुहूर्तत्रितयं प्रातस्मावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णाऽपि तादृशः ॥

*दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वभक्तवद्विष्कृतः ।

इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते र्वो ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागधाहः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याहस्तस्मयः स्मृतः ।

ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराहो विधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह इति स्मृतः ।

इति पराशरेण चोक्तेः । *दिनार्द्धमिति । भुज्यते भावे लक्षणाद्
भोजनं तदर्थः । यदिति क्रियानिर्देशणं, न तु कर्म । तथा च यद्
भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभावनिर्वाहार्थं भोजनं
व्रतस्वरूपं भक्तपदे तद्भोजनं लक्षणापगमात् । द्वितीयभोजनाभावश्च
न नियमपदार्थः । तस्यैककेवल्यार्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादिः
साधारणविधिर्नैव तद्व्याधान् । किं तु ग्रामव्रतन्यूनत्वम् । नैयके भोजने

अष्टौ ग्रासा मुनेर्मक्ष्याः पोटधारण्यनामिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।

तक्रप्रमाणपिण्डास्तु ग्रमेर्देहकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणमंख्यायां

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रामव्रथेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकभुक्तम् । एकं भुक्तं
भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्यविशेष-
विधिलभ्यः । वस्तुतस्तु अयाचितवत् पात्रिकोपवासमम्भावनया
भोजनोपवासान्यतरस्यैतद्व्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उप-
वासादतिधर्मवत्त्वं तदर्थः । तादृशभोजनस्याटव्यादिकयादिभिरपि

इति स्कान्दोक्तैः *षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः
कालः । दीपिकायां तु- *मध्याह्नान्त्यदन्ते विभागाद्वरम्
स्यादेकभक्तम' इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । 'अद्वय-
हि' इत्यस्य *वैयर्थ्यापत्त्येतत्परत्वात् । अत्र पूर्ववृत्त्या-
प्तिः*, परेषुः, उभयेष्वप्याप्तिः, *तदभावः, अंशवर्गाभिः ।
तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति पट पक्षाः । तत्राद्यधोरमसंदेह-
एव, तृतीये तु पूर्वोक्तिर्गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पृथ-
वा इति साधनः । *युग्मवाक्यान्निर्णय इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतियोगानुशासकः । अत्राप्यनन्तानि नरपि सामान्यवि-
धित एव सिद्धेः । *षोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तः षोड-
शदण्डाविति नान्ताः । सन्ध्याभोजनानि तस्य रागवायुभोजन-
परतपेहाप्रवृत्तेः । *मध्याह्नेति । "पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्याह्नो
मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्" इत्युक्तमेव विभागो आद्यो न
तुक्तः पञ्चमा । नापि

पूर्वाह्नः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

प्रातृतीयादापराह्णः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गौडिलोकधनुषो । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्ति-
विरोधान् । तुना च एवं सति पञ्चमा पञ्चस्य वैयर्थ्यं स्यादतो अन्य-
त्रैव बहुस्मृत्युक्तत्वेनेहापि स एव ग्राह्यो नान्य इत्युक्तिः ।

*वैयर्थ्येति । न ह्यनेन नक्तं व्यावर्त्यम् । तस्य व्यपदे-
शान्तरणेन व्यावर्तितत्वात्, तत एव च दिवाभोजनसिद्धेः ।
कथं चिन्मुख्यकालाख्ये प्रधानस्य लोपवारणाय गौणकालो
विधीयते "अङ्गगुणविरागे च तादर्थ्यात्" इति सूत्रात् प्रधाना-
नुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः मध्याह्ना-
त्तरदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकाल-
त्वाभावात् । *तदभावः उभयेषुस्तदस्पर्शः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव* । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्ये-
णांशव्याप्तौ याऽधिका, सा ग्राह्या । साम्ये पूर्वा । अथ
च *स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । *अन्याङ्गे *उपवासप्रति-

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः ।

इति मध्याह्नोत्तरकाले प्राप्ते “दिवैव हि” इति पुनर्विधिवैयर्थ्य-
मतः सायाहस्यापि संग्राहकतया निर्णायकं न युग्यवान्यामिन्यरु-
चिः । *पूर्वैवेति । मुख्यकाले तत्तिथ्यभावेऽपि तत्रैकभक्तं कार्यम् ।

तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वैरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति कृत्स्नहासप्रक्षेपोक्तेः । यत्तु

तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्पृर्न्युनास्त्वैवाभ्यधिकाश्च नासाम् ।

अर्द्धं त्रियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासं च वृद्धौ प्रथमं दिने तत् ॥

इत्यर्द्धप्रक्षेपवाक्यं, तदुपसंहारेणैष्टव्यमन्धिनर्णयपरम् । सङ्कल्प-
श्च सर्वेषु पक्षेषु प्रातः ।

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्युक्तेः, तत्र साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वाच्च । *स्वतन्त्रेति ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रद ।

इत्यादि । स्वातन्त्र्यं च हेतुगर्भम् । कर्मणः प्रधानत्वात्तदेव निर्णया-

र्थमनुसर्त्तव्यं न त्वङ्गं तिथ्यादीत्यर्थः । एतेन “पूर्वाह्निकास्तु तिथयः”

इति कर्मांशे सामान्यं यथा ‘उपोष्याः परसंयुताः’ इति तदंशे विशेषण

तिथ्यंशे सामान्यमिदं ‘प्रतिपत्संमुखी कार्या’ इति तदंशे विशेषण बा-

ध्यते, तथा मध्याह्नःप्रतिपद्वचनादिना कृतो न बाध्यते इत्यपास्तम् ।

*अन्याङ्गे—दशम्यादौ प्रधाने निर्णीतायां तिथौ तत्पूर्वदिनादौ

तदुचितत्वात् । *उपवासेति । तच्च

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

निधौ च *तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । *तत्र दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी आद्या ।

प्रदोषव्यापिनी आद्या निधिर्नक्तव्रते सदा ।
इति चत्सोक्तः । प्रदोषस्तु

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्भानाद्यस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥

इति मदनरत्न व्यासोक्तः । तत्रापि त्रिदण्डान्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *तदनुसारेणेति ।

निधिर्यथापवासं स्यादेकभक्तं अपि सा तथा ।

इति सौमन्तरपि उपवासवर्तिनिर्येकभक्तपरम् । तेनार्हं तानी-
ति सुवीक्षा कर्तव्यं भक्तमुपास्यादन एव ।

“नक्तं निशायां कर्तव्यं” इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, निशातुमशक्यत्वापत्तेरित्यत्राह — *तर्हेति । न च
नक्तं नक्तमाध्यमित्येवार्थः, तावता कथं भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
प्राजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायानिर्वापवासादिभिः साहचर्यात्
प्रायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य सिद्धेः । अत एव “नक्ताशी” इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तार्त्तवार्थतो दिनाभोजनं विशे-
षणं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिने पक्षे प्रतिपदु या निधिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव प्रायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुसारेण चाङ्गभूतपूजादिदिवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तव्रतत्वं साध्याचार्यकृतं संगच्छते । भोजनस्य
प्रायिकप्रतीतिकतया तदप्रत्ययेऽप्यक्षतेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्यतः ।

इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात् । तत्र

चत्वारिमासि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं, मैथुनं, निद्रां, स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् ।

*मुहूर्तो न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

*नक्षत्रदर्शनाशक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधवीये भविष्योक्तेः । गौडास्तु-

प्रदोषो *अस्तमयाद्धर्षं घटिकादयामिष्यते ॥

इति वत्साक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्रयोः मन्धौ
मुहूर्तः ।

इति स्कान्दाच्च । यत्पादीनामपि सायाह्न-

ननु निषेधो वास्तविकसन्ध्यापर एवास्तिवत्यत आह *मुहूर्तो-
नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वति, काकाक्षिन्यायात् ।
नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्तो न वास्तविकसन्ध्यारूपं नक्तं वद-
तीत्याभिधानेन तस्य नक्तत्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं मन्य
इत्यभिधानेन तस्य पारिभाषिकसन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः । व-
स्तुतस्तु ननृक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः "न नक्तं नाश भोज-
नम्" इति निषेधोपबृंहितस्यात्मनो द्विगुणलघयेन्युक्तदिनस्य मुख्य-
कालत्वेन तस्य "स्वकालादुत्तरः कालो गौणः" इति वाक्येन गौ-
णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह- *मुहूर्तो नमिति । शिबेनाहं मन्य
इति स्वाभिमतनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनाभिधानिषेधस्यापस-
क्तस्यायोगाच्च । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तैस्तस्य मुख्यत्वमिति भावः ।
*नक्षत्रेति । ल्यब्लोपप्रश्नमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *अस्त-
मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयोर्भेदात् ।

अर्धास्तमयात्मन्ध्या व्यक्तीभूतान तारकायावत् ।

तेजःपरि(१)हानिवशाज्जानोरर्चोदयं यावत् ॥

इति बराहोक्तैरित्याहुः, तत्र । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र स्वपञ्चमगङ्गलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेष्टवरेण । यत्र मदनरत्ने नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्युक्तम् । तत्र ।
*विधेर्निषेधाविरोधान् । अन्यथा *कापिज्जलानित्यत्र

तस्यार्द्धास्तमयादित्यभिप्रायेत्याहुः *अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारेणापि निषेधार्थिनाभ्यामादौ न भावः २॥ *क
पिज्जला—गौरवित्तिरिः । अत्र वर्तमानं नक्तमेतन्नस्य विच्छेदो-
त्तरत्वमयुक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामादौ प्रथमे मदा ।

इति मुख्यतरकालस्य निर्धारणात् । किं च दण्डजं मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरिहानिवशादिति पाठः स्वाधुः । तेजस्य परक्य-
अन्यस्य हानिवशात् । तमाहानिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) अत एव 'या हि स्यात्' इति निषेधविषयसन्तुष्टौ कापिज्जलप-
रिहारेण कापिज्जलानां बहुवचनस्य साधारण्येऽपि त्रित्ववक्तव्याया-
मेव पर्यवसानात् कापिज्जलत्रित्वमेव आलङ्कारः, न तु तत्राधिक्यमि-
ति सिद्धान्ततमाधिकरणमात्रायां कापिज्जलानि करणे (अ० ११ पा० १
अधि० ८) तथा हि

कापिज्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षकान्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वमाश्रयात् त्रित्वमेव कृतवन्तः ॥

अद्वयमेव "वसन्ताय कापिज्जलानालम्बन" इति त्रित्ववचनपूर्वादि संख्यानां
बहुत्वमाश्रयादिक्रिया या काविद्वहृत्वमेव स्वीकार्या इति चेत् । न,
त्रित्वमेव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुर्गुणसंख्यामुपादत्तः, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम् । त्रित्वमुपाददानेन त्वनन्तर्भूतं च
तुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं त्रावित्वेन प्रथमतः त्रावित्वेन ला-
भवेन च त्रित्वे उपात्तं शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपर्याप्तिसायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयमिति ।

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्तं मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्यात्”
इत्युक्तेः । निशीथान्तमध्यमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”
इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिमानि” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-
षिकी । मानाभावात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकसंख्याग-
र्जितादौ चारिताध्यात् । मदनरज्जोऽपि सम्यगेव । तथा हि मैथु-
नादिसमभिव्याहारान्निषेधो रागप्राप्तभोजनपर एव न तु वैधनत्प-
रः । विधितो यदर्थतया यत्प्राप्तं तदर्थतयैव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।
न च निषेधो विशेषविषयत्वेन बलीयान् । तस्य सामान्यविषय-
त्वादिना दुर्बलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारिताध्याञ्च चतुर्यादीनां निषे-
धविषयत्वादालम्भनं, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवत् फलार्थतया
विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्सार्थः, परं तु
स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वमेव
विधिविषयो न चतुष्टादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयतायाः
सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव परैरविवादादौ प्राप्तं
नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति ब्रूयति । न च

ये त्वादित्यादिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन्निषेधाद्रात्रिभोजनं ॥

इतिवचनाद्गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति-
हेतूपन्यासवशान्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याङ्गनक्तं-
ऽपि प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तद्वद्वारा तद्वता-
ङ्गत्वसिद्धौ भानुसप्तम्यादिविहितनक्तादौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय
निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यं स्यात् । तस्मादेतद्वाक्यं
भानुसप्तम्यादिविहितनक्तव्रतपरमेवेति ।

ननु प्रदोषमात्रस्य कर्मकालत्वमसंगतम् ।

प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिभ्योऽधिकानां हिंसनं स्यात् । *सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परञ्च स्यादस्तादर्थ्यगतो हि सा ।
इति जाबालिवचनान् ।

*प्रदोषक्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दी भवति आरुहरे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दाच्च । *यस्यादीनामपि सायाह्ने नक्तम् ।

नक्तं निशायां कुर्यात् गृहस्था विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्सर्वादिवाकरम् ॥

इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुत्रविभुरापलक्षणम् ।
पुत्रवतस्तु रात्रा चैव ।

अनाश्रमाऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।

इति संग्रहोक्तोः । सौरनक्तं तु दिवैव ।

*त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहर्न्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥

इति वाक्येन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—*सायमिति
“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । सायंकाल
एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह *प्रदोषेति । *य-
स्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादिघनयोगेषु”
इति वाक्यात्, तथापि यस्यादिषु स मुख्यः । *सर्वादिवाकरमिति ।

सर्वादिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु प्रधाना-
विरोधेन तत्रैव प्रागेव वा कार्यम् । *त्रिमुहूर्त्तेति । सायंप्रदोषक्या-
प्त्योः प्राक्पश्चाभिर्देशाभ्यां सायंक्यातेर्मुख्यत्वप्रत्ययेन दिवैवेति ला-

इति सुमन्तृक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शो स्कान्दे

उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तवने निधिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव

*निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैभावाधिकत्वात् ।

दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोरपि वा तिथ्योः प्रदोषव्याप्तिर्ना निधिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति कालादर्शो जाबालिवचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्निर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे

भः । एतेन सायाह्नमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव कालस्त्वेन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शे साम्येन वैषम्येण वा दिन-
द्वयस्पर्शे च पूर्वैव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः —
सायाह्नप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते त्वाह—*दिनद्व-
येति । *परैति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान'इति वाक्येन
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालावस्त्वद्योतनावेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*एकभक्तवदिति । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्तौ निर्णय-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शे गौणकालव्याप्तिरेव । नदुक्त-
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तेराधिक्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्व-
वाधिका तत्र पूर्वैव, आधिक्यात् । आधिक्यस्यापि निर्णायकत्वात् ।
आधिक्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । अयं

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तोऽपीति यन्वा-
त्रयोदशीप्रदोषगोचरमद्वादश्यादी न पृथक् निर्णयमभिप्रेयान्ति सा-
धवादयः । “प्रदोषे शिवमर्चयेत्” इत्यादिना प्रदोषस्य मुख्यकाल-
त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्यते । अन्यथा ‘प्रदो-
षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
दभिप्रायः । उन्मूलकबलास्तु त्रयोदशीप्रदोषे शिवपूजाया एव
प्राधान्याच्च त्रिमुहूर्त्त प्रदोषः । ‘त्रिमुहूर्त्त प्रदोष’ इत्यस्य भोजन-
रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशायां कुर्यात्’ इत्युक्तेः ।

अथास्तु तत्र साद्धिमसुनादीरूपः प्रदोषः ।

अस्तमानं समारम्भ्य साद्धिः सप्त च नादिकाः ।

प्रदोष इति विख्यातस्त्वद्द्वयाममलः शृणु ॥

इति वचनार्थित, तच्च । एतस्य प्रकरणेन नैमित्तिकपूजाशङ्क-
त्वादत्र प्रत्यक्षसम्भवात् । किं तु नादीचतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति मानं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे साद्धिमामिकम् ॥

इत्यनारभ्याधीतवचनान् । यत्तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति साधनः, तत्र प्रशस्तमित्यध्याहार्यम् । यच्च

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र प्रशस्ततरमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
साकल्येन एकदेशेन वा प्रदोषव्याप्तौ न सन्देहः । दिनद्वये प्रदोष-
व्याप्तौ प्रदोषद्वयास्यर्थे साम्येनैकदेशव्याप्तौ च परा । संकल्पकाले
ऽपि भावान् । यत्र पूर्वप्रदोषेऽधिका उत्तरप्रदोषे त्वत्वा तदाप्युच-
रैव ‘दिवारात्रिव्रतं च’ इति स्कान्दान् । पठन्ति च

अस्तोत्तरं यत्र मुहूर्त्तयुग्मं त्रयोदशी चेत् खलु स प्रदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यस्ति न वा समैकदेशे अथवा तत्र परैव कार्या ॥

व्याप्तिर्गदा स्याद्विषमांशिका तु तदा बहुन्वेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोरभावेऽप्यथ गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वापि केचिदाहुः ॥
इति । पूजा च त्रयोदशपुलकितप्रदोषे कार्या ।

ये नार्चयन्ति गिरिशं महिने प्रदोषे

येऽभ्यर्चितं शिवपदं प्रणमन्ति नान्ये ।

ये तत्कथां श्रुतिपुटैर्न पिबन्ति मूढा-

स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा दग्धिनाः ॥

इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारण संयुता ।

आरभेत्तद्व्रतं तत्र सन्तानफलमिदं ॥

इति तत्रैवोक्तेरित्याहुः । तत्र । माधवादिभिरुक्तमप्याह्वयाम-
प्रदोषस्य धार्मिकैरनादृतत्वात् । एवमप्याह्वे उपवासप्रतिनिधौ च
नक्ते तादृशैकभक्तन्याय एवैकभक्तवदित्यनेन लभ्यते ।

इदं तु बोध्यम् । यथैकभक्तं कुर्यान्नित्यादौ एकभक्तं न रात्रि-
भोजननिवृत्तिमात्रं निवृत्तेरवतन्वात् ।

नियमो व्रतमस्त्री तत्रोपवासादि पुण्यकम् ।

इति कोशात् । पुण्यं मुकृतं पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुः क्रिया, ता-
दृशं द्रव्यं चेति तत्पर्यायव्रतपदस्यातदर्थकत्वात् । न हि नि-
वृत्तेर्भाविनावयवार्थवादिनोऽदृष्टजनकत्वमुपयन्ति । तत्कृत इति वे-
त्कालान्तरभाविफलाभावात् । नापि कार्यवाक्यार्थवादिनः । ते-
स्तत्रादृष्टोपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थसाधनत्वोपगमात् । कथं च “ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादौ सङ्कल्पविधित्वमिद्धान्तः । निवृत्तेर्व्रतत्वे
भावोपक्रमावाधेन निषेधत्वस्यैव उपायस्त्वात् । तस्य व्रतत्वनिर्वा-
हाय रात्रिभोजनाभावसङ्कल्पे लक्षणा वा स्यात् ।

अथैवं मासव्यापिचतुर्थकालिकत्वाद्यनुष्ठाने एकादश्यादौ
उपवासानापत्तिः । तद्विधिषु मत्वर्थीयठनप्रत्ययान्तचतुर्थका-
लिकादिपदानां चतुर्थकालाहार इत्याद्येकवाक्यतया भोजनो-
त्तरचतुर्थकालसम्बन्धपरत्वात् । अरुणो वायुमल इत्यादावि-

‘हविष्यभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघवम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भाथवशेन इत्यादिकालगतभोजननिवृत्तेष्वतुर्थ-
कालगतनियमस्य च प्रतीतिः । यैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यात्, न तु नियमेऽपि । तस्यैव
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशं नियमत्वं भिक्षुप्रमरतापा-
तात् । अतन्निर्वाह्य ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इत्या-
दिविशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिनैव । चान्द्रायणादौ च चन्द्रगन्ध-
नुवर्त्तनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिर्वात्तनिर्वाह्यचन्द्रादय-
कालभोजनस्य व्रतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्यात्’ इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्याभेदेनैकभक्तवदिति, पूर्वं रात्रिभोजनापत्तिं बोधकम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्यात्’ ‘नक्तं कुर्यात्’ इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्यात्’
इत्यादौ च न उपवासेन तन्निवृत्तिः, नापि सङ्ख्येयलक्षणापत्तिः ।
*स्नानमिति । पूजादेः साकं कर्माङ्गं प्रधानकार्यम् । *आहारा-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्यूनं ग्रामव्रजेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषतो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह साक्षात्पश्यवकरणगता नक्तभोजनविषया
ग्राससंख्या ग्राह्या । साम्यात् । एवमेव

अयाचितशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयान् ।

इत्यादौ मितभुक्त्वमपि तद्वदेव अयाचितभोजनविषयग्राम-
संख्ययोपपाद्यम् । सा चापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥

इति नक्ते द्वाविंशतिरुक्ता । तद्विरुद्धा च नक्ते पराशरेण

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥ इति ।

तद्विरुद्धा च नक्तायाचितयोश्चतुर्विंशतिमते

प्रातस्तु द्वादश ग्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

*अग्निकार्यमधःशर्यां नक्तभोजा गृहाचरेत् ॥

अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः ॥ इति नक्तम् ॥

अयाचिते तु *विशेषवचनाभावात्पक्षे ० उपवासं प्राप्तं
उपवासवन्निर्यागः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाद्रविः ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यन्नक्तं विशेषतस्तन्नाक्तं, तत्राह व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारो 'यमिष्यन्ते । व्यस्तसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति केचित् ।

*अयाचिते त्विति । अयाचिताश्च भोजने यदेव लाभस्तदेव दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तद् अहोरात्रमात्रमेव, न तु कालविशेषापेक्षापि । पराधीनत्वात् । तत्र च 'इदवागविब्रते यच्च' इति सामान्यमेव प्रवर्त्तते । यदा तु तृतिथिरैकदिने दिने एव, परदिने रात्रावेव, तदाऽहव्यापिनी ग्राह्या । 'अहःसु तिथयः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावादिति । वस्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्था विशद्वटिका तिथिः ।

सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्तं सायाहसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपक्षान्तरेणैव—

*पक्ष इति ।

अथायाचितव्रतम् । अथापरं ज्यहं न कं च न याचेतित्यादी । अत्र नवो याचितमदनीयं न भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे लक्षणा । भावापक्रमेण 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इति वचिषेधरूपत्वाभावात् । तत्रापवासं न सिद्धावपि 'ज्यहमद्यादयाचितम्' 'अयाचिताशी मितशुक्' इत्यादी समस्त-

॥ युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिनो मरु ॥ इति ।
साधनीये स्कान्दे—

नक्षत्रव्रणाद् व्रतविहितानि निश्चरणाच्च याचिताभिश्चपद्यादेवेत्येवं
साधनविशेषविशिष्टभोजननियमरूपवाक्यार्थेन्ययाद् याचिताभिश्च-
मदनीयं भोक्ष्ये इत्येवंरूपस्यायाचिनस्य कथमुपवासेन सिद्धिः ? ।
सैवम् । समस्तनक्षत्रावयवेष्वपि लाघवेन प्राप्तं भोजनं याचिताभिश्च
रूपसाधनविशेषनियम एवायं, न नक्षत्रनक्षत्रा-वयवेष्वपि
गौरवान् । “कृता भाषासुखेयान्” इति चेत् केवलं भाषासुखेयनियम एव ।
अगौरवान्, कृतानिर्मापत्वेनानिविद्यन्वान् । भाषकमन्यवान्मन्ययम् ।
दिनान्तरे याचिताभ्यापि तद्विने भाषादि प्रति विना यानं भोजनं
व्रतभङ्गवारणाय तद्विनाधिकरणकयाचिताभिश्चनियमः, नादृश्याख्या-
वर्जनमङ्गुल्या वा व्रतापानि । गौणकालमाह ॥ युज्यते इति ।
एवं च परधरेवासुमययोगे निशीथयोगिनीं पूर्वा विहायान्तरेव
ग्राह्या । अस्तमयस्य मुख्यकालन्वान् । दिनद्वयेस्तमयायोगे पूर्वैव ।
निशीथस्य गौणकालन्वान् ।

यत्राद्विशाखादवाकं तु नक्षत्रं माप्यते तिथौ ।

तत्र नक्षत्रं कुर्यादनीने पारणं भवेत् ॥

इति वचनाच्च । यत्

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यापभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्यात् तस्माद्विना न कारणम् ॥

इति, तद् अहोरात्रासाध्यदानादिविषयम् ।

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तङ्गतो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

इति मार्कण्डेयं तु स्पष्टमेव तस्माद्व्यविषयकम् । औदयिकत्वं

च त्रिमुहूर्त्तत्वसहितमेव, न तु केवलम् । तिथौ तथा दर्शनात् ।

एवं च दिनद्वये तथात्वे पूर्वमेव पूर्णवान् । आद्ये त्वपराह्णादेः

*तत्रैवोपवसेदक्षे याज्ञिर्गार्थादधो भवेत् ।

उपवासे षट्क्षं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः ॥

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणां मदनरत्ने भविष्ये

*अनग्रयस्तु ये विप्रास्तंषां श्रेयो विधीयते ।

व्रतोपवासनिग्रमैर्नादानैस्तथा नृप ॥

अनग्रिग्रहणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः

*आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च तं नृपः ।

अहनन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनहनताम् ॥

प्रतिपदोक्तत्वान्नक्षत्रस्य तस्याप्तिरेवाऽऽदर्शय्या । कर्मकालशान्ते
तिथिपदस्य नक्षत्रोपलक्षणत्वात् ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति साधनोक्तेश्च । नक्तैकभक्तयोरुक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्व-
त्काले प्राप्तेऽपवादमाह — *तत्रैवंति । उत्तरार्द्धेनोपवासन्यायाति-
देशादस्तमयव्याप्तिलाभेऽपि दिनद्वये तदप्राप्ते तिथिरन्वदोपमध्या-
न्हयोः प्राप्ता तदपवादार्थं निर्णीतोपवासकालानुवादकं पुरार्द्धम् ।

फलभोतृत्वे सति कर्मकर्तृत्वमाधिकारः । तदन्तः सर्वे वर्णा
अधिकारिणः । सामान्यतो

निजवर्णाश्रमानारनिरतः शुद्धमानसः ।

इत्यादिस्कान्दाद्युक्तेः । तत्र शूद्रादेरध्ययनाभावाद्देवमन्त्राद्यज्ञा-
सम्भवेन तद्वाराऽङ्गिन्यप्यनधिकारं प्राप्ते वक्ष्यति—शूद्रस्यापीत्यादि ।

*अनग्रय इति । विप्रत्वमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात्, नापि “राजा
राजसूयेन यजेत” इत्यादिवदधिकारसंकोचकम् । अन्येषामप्यधि-
कारात् । *आहिताग्निरिति । यत्तु “अहनन्त एव सिध्यन्ति”
इत्युक्तावपि पञ्चाहुतिमात्रमेवोपवासदिने कार्यम् ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च गोपनश्नन्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन भनकीर्णो भवेत् सः ॥

इत्यादौ प्राणाग्निहोत्रलोपेन दोषोक्तैरिति, तत्र । तावता "भन-
न्त एव सिध्यन्ति" इति (१) तदसाधारणकार्यमिदं: अनङ्गुष्ठान्तेन
तथैव प्रतीतेः । किं च यदि 'यद्यदञ्च पथमनामन्तेन ननद्वोषीयम्'
इत्युपासनाविशेषरूपे पार्ष्णेनर्नादपुनरुप्राणायस्वाहा इत्यादिभोज-
नाङ्गपञ्चाङ्गनिरूपे वा प्राणाग्निहोत्रलोपे भोजनं विधीयते, तदा तदङ्गं
स्यादप्यनकीर्णत्वम् । रागप्राप्तभोजनमात्रं य गृणादिशेषान्नान्नं वा-
पवासविधिवशाच्चिपेधवशाद्वा भोजनरूपाश्चयानातेन तदनङ्गान्तेन को-
दोषः । यदि तु प्राणाग्निहोत्रलोपेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवा-
न्येन नियमितमेव "मायं प्रातर्द्विजानीनाम्" इत्यनेन । तयोन्नराश्रमिणोश्च
तुर्थकालिकैकभुक्तादिवधानेन पूर्वाश्रमपर्याप्तं तदङ्गं दोषोक्तिम-
ङ्गतिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधानेपेक्षायां का-
म्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च "प्राणाग्निहोत्रलोपेन" इति "नेन
हन्तं क्रियते" (२) इतिरद्वैतवेदादः । "भनश्नन्" इति तु अविच्छिन्न
आनुष्ठीयमानमासोपवासादिवरम् । "कौटमाश्रयं तु कुर्वीतान्" इति
वद् वर्तमानकालवर्तिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतेः । अयमपि निषेधः

(१) पञ्चाङ्गनिमात्रमक्षणेऽपि अशनान्नस्यान्त्याग्निहोत्रहोमादि
करणक्षमशक्त्याभ्यङ्गेऽप्यर्थः ।

(२) "नेन हन्तं क्रियते" इत्यादौ हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वान्न
गमात् तस्य च 'येन येनाञ्च क्रियते, तेन तेन हन्तव्यम्' इति व्यासव-
चनोत्थापकतया सर्वोन्नकर्मणोऽप्येकत्वकर्म्येन प्रयोजनसत्त्वाद् हेतु-
परत्वम् । तथा च श्रुतेषु दूर्वापिठरादीनामप्यन्नमात्रेणैव तेषां
दिच्छया शूर्णेण सह दद्याद्दीनां विकल्पः इति चेत् । न, 'शूर्णेण जु-
होति' इत्यत्रान्यानपेक्षानुत्तायाश्रुत्या शूर्णेण होमकरणत्वं, दूर्वापि-
ठरादिकानां तु कतिपयद्वयाप्यननेनैव प्रचल्यमाने शूर्णेणैव सर्वत्र
प्रवेशाद् विकल्पानुपपत्तेर्हेताव्यभिचारात्प्रयोजनत्वात्तद्वत्त्वम् । तद्वन्न
प्रकृतेऽपि, इति भावः ।

एकादश्यादौ तु *वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्र-
स्याप्यधिकारः ।

शूद्रो वर्णश्चतुर्थाऽपि वर्णस्याद्धर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वभावाद्याचष्टकाराद्भिर्विना ॥

श्रौताधिकारिण एव । मासोपवासमादिनयेर्निग्नकाशनापस्या सर्वेषु
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सनां धनम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकतन्त्रपदेन बलवानश्रौतग्रहणाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारी-
श्रौताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकश्चित्तन्त्र एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासव्यापानादिति बोध्यम् । के-
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं न पूर्वाश्रमिणोरेव
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचक्षुः ।

*वचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्त्तपौ-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहिताग्न्योरशक्त्या-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गौणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्यस्यैव तदभावात् ।
न च काम्यस्य प्राबल्यम् । विरोधाभावेन श्रौताद् दूर्बलत्वात् ।
निषेधपालनं तु तत्र द्वयोरपि 'गृहस्था ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च'

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न द्रुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

इतिवायवीयवचनेन विहितानुकूलफलादिमिदं विद्वेदबोधनेन नि-
षेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यासोक्तेः । प्राक्त्यास्तु वैश्यशूद्रयोः द्विरात्रा-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।

त्रिरात्रं *पञ्चरात्रं वा तेषां *व्युष्टिर्न विद्यते ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिन्याहः । व्यासदुक्तनिषेध इत्येकः ।

प्रकरणान् *महातपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि* । यत् — स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गजा न व्रतं नाप्युपवासम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवेता लोकानिष्टान्न व्रजन्ति हि ॥

यज्ञेभ्यो यत् पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताऽभ्यर्चनं सत्कथां च ।

तस्यायं वै सा फलं नान्यथिक्ता

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदित्यपुराणे—

इत्यग्निपञ्चनादित्यर्थः । *द्विरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । *पञ्चरात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । *व्युष्टिः — फलम् । *व्यासदुक्तानि ।

यावदंशे निषेधवाक्यं, तावदंशे निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

बलम्बस्यागतिकगतित्वादत आह *महातप इति । त्रिरात्राद्य-

ङ्गनिषेधोऽङ्गनिषेधार्थ इत्याशयः । *स्त्रीणामपीति । अधिकार इति

वर्तते । 'निजवर्णाश्रमाचारनिवृत्त' इत्यादौ पुंस्त्वमतन्त्रमिति भावः ।

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा ।

विफलं तद्वेत्ताभ्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति । और्ध्वदेहिकं—पारलौकिकम् । तद् भर्त्रेननुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनामरेण्यदा ।

इति कात्यायनोक्तः । अत्र विशेषो हरिवंशे—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्” इति निर्दिष्टाधिकारो ऽनेन
प्रति प्रमूयत इति भावः ।

नन्वेवं विधवायाः कृतोऽधिकारः ? । भर्तृरभानेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’ इति सुतानुज्ञयाऽधिकारः । ‘यत्करो-
त्यौर्ध्वदेहिकम्’ इत्यस्य लेटरूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्ना ‘नास्ति
स्त्रीणाम्’ इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्त्वननुज्ञायावे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं कचिन्मित्रयः’ इत्युक्तः । कचिदिति
प्रशस्तब्राह्मणादिसङ्ग्रहार्थम् । अत एव प्रशस्ता विधवा ब्राह्मणा-
द्यभावे दासीदामादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’ इति तु
तत्सापेक्षतदीयधनाद्यभिप्रायकं, पित्रादिरुपलक्षणं च । अननुज्ञाया
तु याज्ञवल्क्यः

प्रातिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसार्यैव विशुद्ध्यति । इति ।

स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यद्गुरुर्व्यातत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।

अवमाने त्वधिकम् । ‘भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रम्’ इत्यापस्तम्बोक्तः ।

*व्रतादीनिति । आदिना पुष्पालङ्कारधारणादिस्वधर्मपरिग्रहः ।

अनुज्ञातायामपि श्रौते नाधिकारः । वेदाध्ययनाद्यभावात् ।

*स्नानं चेति

*स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः *फलमवाप्नुयात् ।

*स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सर्वा ॥

*तथा—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकृशं साक्षतं तथा ।

गोशृङ्गं दक्षिणं सिञ्च्य (१) प्रगृहीत्या च तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम् * ।

ततो भर्तुः सर्वा दद्यात्स्नानस्य प्रयत्नस्य च ।

आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इत्यादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयान्पूर्वं स्नानव्यं शुद्धिमिच्छता ॥

एष साधारणो धर्मश्चातुर्येणैव नित्यजः ।

स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्तव्यं पन्थवर्जं विवाहनम् ॥

इति स्नाने प्राप्ते पुनर्विधाने ज्ञापयति—सुवामिनीनामशिरस्कमेव प्रातः स्नानमिति । तत्र व्रताङ्गमाशिरस्कताविधानार्थमेतत् ।

*फलं—व्रतगुण्यसाहचर्यम् । तेन नित्यव्रतमङ्गलः । नियमान्तरमाह—*स्नात्वेति । *सर्वाति ।

उपवासार्थमथवा व्रतकार्यं भूतव्रता ।

स्पृष्टा कराभ्यां चरणी सततं सक्तमस्य च ॥

इत्युत्तरश्लोकः । सक्तम् अनुरक्तम् । चकारात् विज्ञापना व्रतगुण्यहान्यर्थेनत् स्वव्रतानयोर्दिसंरक्षणार्थम् (२) । सङ्कल्पप्रकारमाह—

(१) सिञ्च्य इति पाठः कर्वाण्यप्युक्तके ।

(२) प्रातरुत्थाय स्नात्वा भूतव्रता सर्वा—प्रातव्रता स्त्री अस्य—

पत्युः चरणी कराभ्यां स्पृष्टा उपवासार्थं व्रतार्थं विज्ञापयेत्, सततं—निरन्तरं सक्तम्—अनुरक्तं पतिं तु स्वव्रतानयोर्दिसंरक्षणार्थं च विज्ञापयेदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु* च । इति ।
 सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते—
 गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासं तु गृहीत्याद्या *संकल्पयेद्बुधः ॥
 हस्तेनैवेत्यर्थः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । सदनरत्ने गार्ग्यः
 अस्तमे च गुरौ शुके याले वृद्धे मलिम्लने ।
 उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

रत्नमालायाम्—

*सोमसौम्यगुरुशुकवासराः
 सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।
 भानुभौमशनिवासरेषु च
 प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

तथा

*विरुद्धसंज्ञा इह मे च योगा
 स्तेषामनिष्टः खलु पाद आशः ।

*तथेति । *ताम्रमयमिति । 'उदुम्बरं स्मृतं ताम्रम्' इति विश्वः ।
 *व्रतकेष्विति गोबलीवर्द्धन्यायेन । ताम्राभावे न्याह—*यथेति ।
 *संकल्पयेत्—हस्तेन जले संयुक्तं संकल्पयेत् । यदा 'वार्येव धार-
 येत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'यथा संकल्पयेत्' इति पाठे यत्फल-
 मिच्छेदित्यर्थः ।

*सोमेति । 'उद्यादुदयं वार' इति वचनात् तत्र न निर्ण-
 योऽपेक्षितः । *विरुद्धसंज्ञाः विष्कम्भा—ऽनिगण्ड शूल—

(१) यद्यपि पुस्तकान्तरे एतदुत्तरं 'येधेति पाठं यत्फलमिच्छे-
 दित्यर्थे' इत्यधिकः पाठो दृश्यते, तथापि स टीकायामपि सत्त्वाद्-
 स्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

सर्वधृतिस्तु व्यातिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः, परिग्रह्य आधिस ॥
*तिस्त्रस्तु योगे *प्रथमे, सर्वज्ञ,
व्यापानसंज्ञं नर, पञ्च शृङ्गे ।
गणद्वैतिगणद्वे च पञ्चैव नाञ्जः
शुभेषु कार्मिषु निवर्जनीयाः ॥

संग्रहे

*कृष्णेऽग्निदिशयोऽर्थः *सप्तर्षीभुवनधारकः *
शृङ्गे वेदेशयोऽर्थः भद्रा पारवसुपणयोः ॥

गणद्वे व्यापान वृत्ताः । पञ्चान्वयमाह—*तिस्त्रास्त्रानि । *प्र-
थमे—विष्कम्भे । अयं न निषेधा योगोपवासं न प्रवर्त्तते । तथा
सति तद्विधेरानर्थक्यापानान् । उपवासस्याहोरात्रस्यान्येन तद्विदि-
तकालवर्जनायम्भवाच्च । नच पूर्वविद्धनिधयन्पूर्वानवद् एव योगो
ग्राह्यो, न तु नक्षत्रवदस्त्वयव्याप्तौ निर्वाधव्याप्तौ वा । सर्वो
पारणानिषेधे परेऽङ्गि तदभासैश्च ।

दानव्रतयोर्गोदायकः, श्राद्ध न्यापगाहिकः ।

नक्षत्रे स्थाण्डिले येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यथैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति न्यायान् । कर्मणेषु भद्रापरिमाणमाह—*कृष्णे इति । कर्म-
णान्तरं तु भद्रावतिथ्यद्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्योत्तरे सम्यक्ते ।

यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्निहानि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्मारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौर्णामिको विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः-

न सिद्धिमाप्नोति कृतं च विष्टयां
विषारिघातादिकमत्र भिन्नम् ॥

व्यवहारसमुच्चये-

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं
*हरियो सप्तम्यां द्विदशघटिकान्तं त्रिदशघटिकम् ।
तृतीयाराकायां स्वयम्(२०)घटिकाभ्यः परम्भं
शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव-

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।
सर्पिण्यास्तु सुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये-

विष्टिर्घटाऽहनि तिथेरपरार्धजाना
पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छं ।

ब्रह्मयामले-

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥

महरस्येत्युदाहरणम् । उद्योत्तरं किञ्चिन्काले गते विष्टिपवर्त्ता
तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्र्योः सत्त्वेनोपवर्त्मकभक्त्योरैकतरस्य वि-
निगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तन्मवे-
शात्प्रागेव । तद्रहिते काले भोक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावज्जद्रा प्रवर्त्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्यायात्तस्य रात्रि-
मात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम् उत्तरार्द्धे ।
*अधः-पूर्वार्द्धे । अथ यत्कर्म सर्वथा विष्टिं परित्यज्य दुष्करं तत्राह-
*दशम्यामिति । *हरियुः-एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराक्ष

पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाधिमध्यापरभागयुञ्जि

चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

वृत्तारम्भे विशेषा मदन्तरं सप्तव्रतनोक्तः

*उदयस्था तिथिर्गीति न भवेद्दिनमध्यमाह ।

सा स्वपञ्चा न वृत्तानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

भद्रा-तिथेः पूर्वाद्धिभद्रा । रात्रिभद्रा उत्तराद्धिभद्रा । अत्र केषां
चित्पुस्तके श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराक्ष पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाद्धिमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुञ्जि भे पतिः प्रियो योगिनामपरभागयोगिनि ।

स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि प्रेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालायामेव दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीग्रहैर्वत्सभा नारी, पुंग्रहैर्वत्सभो वरः ।

सबलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहे ॥

इति शेषकं च । टीका च— भन्तःपुरभीणां वारवधूनां राज
सङ्गमे येषु नक्षत्रेषु सङ्कलं तदाह—यदिति । रेवत्यादीनि षट्
पूर्वभागयोगीनि । आर्द्रादीनि द्वादश मध्ययोगीनि । ज्येष्ठादीनि
नवापरभागयोगीनि । फल्गुमाह पूर्वति । वधूवरयोर्नरसङ्गमेऽपीदम् ।
शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्गन्त्यर्थं धार्मिकाः प्रष्टव्याः ॥

*उदयस्थिति । यथा विद्वकादर्शा निषिध्य परेषुव्रतस्य
विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजानीषकेष्वन्येषु व्रतेष्वपि एषैव

*अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नान्वाऽऽनस्य समाहितः ।

रीतिः । *अभुक्त्वेति । पूर्वदिने प्रातराहारमभुक्त्वा एकभक्तं
व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमायन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं त्रेप्पुर्जिणाद् भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत्र एव व्रतशब्दस्य श्राद्धोप-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकभक्तं वदन्ति । (१) प्रातश्चान्यादि तु पर-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंमन्थ्योनरं व्रतं ग्राह्यं
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नानेत्यनेनान्वय इत्यपरे । अत्रदिने
प्रातराहारमभुक्त्वेत्यर्थः । न चैवम्—

स्नानमन्ध्यातर्पणादि त्रपटोपामरान्नम् ।

उपवासवता कार्यं सायंमन्ध्याद्भुतार्चना ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य त्रयस्यैवाख्याय दुरदृष्टद्वयमङ्गीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविरोधित्वमित्यूक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नानेत्यादि तु इति पाठः सम्यक् ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषेधः
पुरुषार्थः । वदनस्य तदर्थत्वात् । तथा हि—आख्यातान् कर्त्ता प्रतीयते ।
“लः कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६९.) इति स्वकारान् कर्त्तारं तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्तः पचति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गम्यमानं वदनं तदुत्प्रेषः—तद-
भिलषितसाधनम् । प्रातर्पणोऽपि तद्विपरीतमर्थं बाधयन्तस्यैव बलवद्-
निष्टसाधनतां बाधयतीति तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य आख्यातानां
भावनाभिधायकतया कर्तुश्चाश्रयादेवावगमापपत्तौ न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “लः कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६९.) इति सूत्रं, “लृक् कयोः” (पा०
सू० १-४-२२) इति सूत्रैकवाक्यतया कर्तुरेकत्वे लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलक्ष्यकर्तृसंख्याभिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गीः शुक्ल
इतिबल्लाक्षणिककर्त्रभिप्रायमिति न कर्तुराख्यातवाक्यत्वं, येन वदन-

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

मदनरत्ने भविष्ये —

क्षमा सत्यां दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

हारे दुरदृष्टयम् । तत्र एकस्य नित्यकर्मविरोधिन्यप्यस्य व्रत-
विरोधित्वमित्यपानकक्याद् इतीतम् । ॥ व्रतमाचरेत् — एकस्यापि-
दिति केचित् ।

इक्षुनपः फलं मूलं ताम्बूलं पयः शोषयम् ।

भक्षयित्वापि कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति चतुर्विंशतिमन्त्रादावभ्यन्तज्ञानानामिन्द्रियादीनां निवेद्यार्थ-
मिदमिति तु वस्तुमतिः । 'सूर्याय' इत्यादीनि व्रतमन्त्रां जन्माष्टक्यां
वक्ष्यते । ॥ क्षमेति । पुरुषार्थतया विहितानामप्येषां व्रताङ्गतया
पुनर्विधानं संयोगपृथक्त्वन्वयात् (१) पुरुषार्थादौ दृष्ट्यापि व्रतं भाव-

तस्मिन्प्रयोः भ्रूयात् तदुत्पत्त्या क्यम् । तत्राप्यपि निवेद्यः कर्त्तव्यः । अना-
रभ्याभीतस्मृतिवचनबोधननिवेद्यम् पुरुषार्थ इति तदुत्पत्त्यै पुरुषः
प्रत्ययेत्याह तु कर्त्तव्यगुण्यमित्यत्र । एतद्यत्नकम् तु कर्त्तव्यं तैगुण्यमित्यत्र
सिद्धान्तितं त्रिमितिना (अ० ३-पा० ३०) तत्रमार्थकरणे ।

(१) "स्वादिरे पशुं बध्नाति" "स्वादिरे तौयिकामस्य यूयं क-
रोति" इति भूतिभ्यां स्वादिरेत्यनित्याङ्गत्वं काम्याङ्गत्वं बोधितम् ।
काम्यञ्च कामनासाधनत्वाद्नियतम् । तथा च सति अनित्यसंयोग-
विरोधः । संयोगः—सम्बन्धः । प्रकृते तादात्म्यमित्यत्र यावत् । न च
स्वादिरेः काम्य एव, तथा च कर्त्तव्यत्वेन प्राप्ते स्वादिरे पशुबन्धनाध-
यत्वमात्रं "स्वादिरे पशुं बध्नाति" इत्यनेन विधीयते, तेन यत्र काम-
नाविरहाद् यूयाभावः तत्र पशुबन्धनाभाव एव इति वाक्यम् । स्वा-
दिरे इत्यस्य स्वस्यैव तस्य विधेयत्वमित्यत्र । स्वादिरेत्यादौ धातु-
भावः । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र अनित्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथा "अमसं-
नापः प्रणयेद्, गोदोहेन पशुकामस्य" इति । अमसो—काष्ठानामितं
प्रणीतार्थं पात्रम् । गोदोहेनेत्येति द्युत्पत्त्या गोदोहा—दोहनपात्रम् ।
गोदोहेनापि प्रणयनं कामनासत्त्वं एवेति तस्यानियताङ्गत्वमिति । तथा
च स्वादिरे नियतत्वमनियतत्वञ्च विदुर्मित्यत्र सूत्रम्—“एकस्य तु-

*देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तर्हवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यत्तु तेनाक्तम्

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । *व्रतान्तरे तु विध्यन्तरस्मत्त्वे होमोऽन्यथा न । अत एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्’ इति, तत्र । ‘जपो होमश्च’ इति *वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् । *तत्त्वं तु सामदश्यास्य पशुमिन्द्रविन्दादिप्रकरणस्येव तत्तद्व्रतविशेषहोमाविधिभिर-
*स्यापसंहार इति । विष्णुधर्म

इयकत्वार्थम् । *देवपूजा - व्रतदेवतासायम् । व्याहृतिहोमो वेति वाकारादरुचिः । सर्वव्रताङ्गत्वेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । *व्रतान्तरे त्विति । तस्य पुराणान्तर्गोक्तत्वेनाप्रकृतत्वात् । *वक्ष्यमाणेति । तद्वचनं काम्यविषयम् । अतस्तत्र सर्वाङ्गोपसंहार आवश्यक इति भावः । *समर्पति दानान्तानामावश्यकत्वार्थम् । नन्वेतावता काम्यैकादश्यादौ होमापत्तिरित्यब्राह्मण-
*तत्त्वं त्विति । *अस्येति । अनारभ्यासीतत्वाविशेषादिति शेषः ।

भयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” (ज० सू० ४-३-३-१) इति । एकस्य-वस्तुस्य, उभयत्वे-नित्यत्वकाम्यत्वाभयत्वे संयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्धयोः पृथक्त्वं द्वित्वं प्रयोजकमिति । नियताङ्गत्वप्रयोजकं यागं प्रति नियतपूर्वस्त्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं (यस्याङ्गत्वप्रयोजका कामना तस्य) यागं प्रति नियतपूर्वस्त्वम्, एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्यैव । अयम्भावः-यूपे पशुं निबध्याय प्राञ्जयेत्-भालयेत् । तत्र परिभाषया यूपे पशुनिबन्धनमावश्यकम् । ततः स्वादरयूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव यूपे काम्यत्वं बोधितम् । अग्निना नियतत्वे कर्तुं समर्थम् । अतोऽत्र न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि स्वादिरः कर्तव्य एवेति ।

* तज्जप्यजपनध्याने तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदचनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥

उपवासकृतोक्ते गुणाः प्रोक्ता मर्त्तापिभिः ॥

कौर्म

* चक्षिर्ग्रामाऽन्यजान मूर्तिं पतितं च रजस्वलाम् ।

इयंस्तु विशेषः साप्तदश्यं स्वतोऽप्युवासम्बन्धित्वान्मायिरेनीलक्षणं
द्वारमपेक्षन्त, होमस्तु स्वत एव तन्मन्त्रान्वित्वाश्च द्वारमिन्यमेद ए-
वोपमंहारः । अत एव सर्वशब्दस्य न सामान्यवान्वित्वं, किं तु 'वि-
ष्णुर्पूजितं, पाण्डुरङ्गो दधि, रामो दुग्धं, कृष्णस्त्वधनं (?) भुङ्क्ते, होमस्तु
सर्वमेव' इतिवत् तत्तादृशेषवान्वित्वमपि यत्तदपि नामङ्गतिः । 'वनी-
पवासनियमः' इत्यथोपवासपदं निराहारावस्थाने कथमेव । तत्र च
फलसाधनार्थां के च न नियमा अप्युक्ताः ।

उपाश्रयस्य पापेभ्यो यस्तु तामो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगादिवर्जितः ॥

इत्यादि । सर्वो वायुपयन्तः भोगोऽस्यवहारः । आदिपदात्
अदनीयस्पर्णादि च ।

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादं परिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेन्मर्त्तं ग्रामानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

इत्युक्तं । तत्र पापाः—व्रत निषिद्धा मैत्रुनानृतादयोऽतिविस्मृता
इति तान्विहाय गुणानाह * तज्जप्यन्ति । कतिपयान् पापानाह
* चक्षिरिति । बहिष्पदं दोषाधिकपार्थम् । हारीतः—पतित-
पाखण्डिनास्तिकादिमम्भापणा—इत्युक्ता इच्छादिदिकमुपवासादिषु
वर्जयेत् । आदिपदात् पुरुषार्थनिषेधेऽपि पुनर्व्रताङ्गतया निषेधो
लभ्यते । अत एव व्रतमधिकृत्य मुपन्तुः—

(१) तंमनं दृष्ट्यादिनिष्यञ्चइवजनमित्यर्थः । तिमथ्यार्द्धीभवति
अन्नमनेन तंमनम् इति इत्युत्पत्तेः सूपाद्यपि तंमनमुच्यते इति बाध्यम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नैक्षेत व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे-

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतसूत्रिणः ।

पूज्याः सुवर्णमय्यागाः शक्या वै भूमिशायिना ॥

जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्तं दानमेव च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विप्राः पूज्याः यथाशक्ति तैभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

अत्र विप्रा इति पुलिनिर्देशात् पुमांस एव *भो-

ज्याः, न तु स्त्रियः । एवं सदस्रभोजनादार्वाप ।

*विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽयुक्तत्वात् ।

अत एव 'द्वयोर्भजमानयोः *प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायां गात् पठन्यभिधानं

द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवति इत्युक्तमाचार्यैः, पार्थसा-

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नः ॥

पतितादिदर्शने विष्णुपुराणे-

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् पतिपाञ्चरः ।

स्पर्शादौ तु विष्णुधर्म-

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिगादित्यदर्शनात् ।

सम्भाष्य तैः शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ॥

'जपो होमश्च' इत्युक्तार्थमुपसंहारे लायवान् । *पूज्या इति । पूजा

भोजनान्तेत्यभिप्रेत्याह - *भोज्या इति । विप्रा विप्रा चेत्ये-

कशेषात्कुतो न स्त्रियो भोज्या इत्यत आह - *विरूपैति । 'शिवा

नमस्कुर्यात्' इत्यत्र शिवाया ग्रहणे दुर्गापूजाप्रकरणमेव प्रमाणमित्या-

दि । *प्रतिपद-कृतभेदः । ननु चतुर्विंशदित्यादीनां क्रियान्वयः सं-

भवति, एवं 'सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्' इत्यादौ सहस्रादेरपीत्यत आह-

रथिना च । अतएतेनैकस्य ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं

अतएतेनेति । ननु महाभाष्ये कर्मविशेषे सहस्रगोदाक्षिणा दानरूपक्रियायां सहस्रत्वान्वयेनापवादित्वा एकगोपता यजमानेन तत्कर्मचरणे वैगुण्यनिरासार्थे(१), तद्वदिहाप्येकब्राह्मणस्यावृत्त्या

(१) तथा च भाष्यम्—“कृषिस्तद्व्यसंकां कृषिस्तद्व्यसंकाः सहस्रकृ-
त्सो दृष्ट्वा तथा ते सर्वे सहस्रदाक्षिणाः सम्पन्नाः” इति । अस्य कैयटः—
कृषिस्तद्व्यसंकां प्रतीकमुपादाय विचिनन्तो दृष्ट्वा प्रत्येकं दृष्ट्वा सह-
स्रदाक्षिणां प्राप्तयः सम्पन्ना इत्यर्थे व्याख्येयम् । सहस्रदाक्षिणाः—सहस्रद-
क्षिणादानजन्यफलभाज इत्यर्थः । यस्तु यस्तु येन प्रतिगृहीता क-
षिणा तेनाभ्यर्च्ये दत्ता भवन्ती तौ तेन तस्मान् प्रतिगृह्णाभ्यर्च्ये दीयते
इति दानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदाक्षिणावपादनं युक्तम् । कस्य-
तिप्रतिपाद्यगोविन्दकल्पनाया अभ्यासपञ्चादिति तत्त्वम् । यस्तु “ते-
लं न विक्रीयते, मोक्षं न विक्रीयते” इत्यप्युक्तं न विक्रीयते, अ-
भ्यर्च्युक्तं गावः सर्वपात्रं विक्रीयते” इति “एवमाह”श्रुत्यभाष्येणा-
भ्यर्च्युक्तगोविन्दकल्पे दानभावप्रतिपादनं न हि कर्मणि कर्मोक्तम्” इति
व्याख्येयं यदा यस्य यजमानत्वेन दातृत्वं, तदेतदेवामूर्त्यवत्त्वेन प्र-
तिग्रहीतृत्वमिति, दाक्षिणातः पूर्वतनं स्वस्वकर्मपक्षेणानुष्ठानाधिकारवद्
दाक्षिणायामपि तथैवाभ्यर्च्येन युगपद् दानप्रतिग्रहयोरभावाच्च कर्मणैव
स्वत्वं सम्पाद्याभ्यर्च्ये दानमिति सहस्रदाक्षिणा सम्पाद्येति,
तत्र । युगपद् दानप्रतिग्रहयोरकस्यापेनाधिकारभावेऽपि यजमाना-
द्वां प्रतिगृह्य तदनन्तरमभ्यर्च्ये कृषिजे ददातीति दानप्रतिग्रहयोरे-
ककालिकत्वाभावेनाप्यापद्याद्वयं ध्यात्वा तत्राधिकारप्रतिबन्धस्य व-
क्तुमशक्यत्वात् । अथवा स्वस्वद्विपत्तसहस्रगोदानरूपकर्मसत्ता-
तितः पूर्वं कयोऽपि कथं तव सङ्गच्छते इति विभावनीयम् ।
तस्मान् “न हि कर्मणि” इत्यस्य प्रधानकर्मणि प्रारब्धे सति
कलान्तरसाधकाभ्यर्च्यकर्मप्रारम्भो न करणीय इत्येवार्थे इति तस्याङ्ग-
भूते प्रतिग्रहेऽनवसरः । “अभ्यर्च्युक्तं गावः सर्वपात्रं विक्रीयते” इति
गोविन्दकल्पस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावप्रतिपादनपरं भाष्यं तु पुष्पाव्यक्ति-
विकल्पस्य तत्प्रतिपादनपरं न तु स्त्रीगोव्यक्तीनामपि । अत एव बली-
वदी एव बाह्यस्ते विक्रीयस्ते च लोके इति तत्प्रसिद्ध्या तदर्थं पुष्पां
निष्कासने कृते स्त्रिय एव गावोऽप्युक्तं इत्यर्थकं “गाव उत्कालि-

परास्तम् । बहुत्वस्यै*कपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *‘शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः’ इति वर्धमानः । व्रतमूर्तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या* देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैवम् । ईदृशरीत्या “सहस्रं ब्राह्मणं भोजयेत्” इत्यत्रापि तत्सिद्धिः स्यादिति ब्राह्मणपदोत्तरबहुवचनवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयभ्रमं निराचष्टे-
*बहुत्वस्येति । *एकेति । सुबुविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । यद्वा पदं—विभक्त्यन्तं, ततः प्रकृत्यर्थोपस्थितिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावतैव तत्संभृतसामग्रीकं न धात्वर्थोपस्थितिमपेक्षते इत्यर्थः ।

*शूद्रस्येति । अत्रेदमरुचिबीजम् । सर्वत्र व्याहृतिहोमो नाङ्गमित्युक्तमेव । किं च तत्तद्धोमोऽपि न सर्वत्र । व्रतत्वेन ऋत्विजोऽनावश्यकत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेन विप्र आवश्यकः । विप्रे शूद्रप्रतिनिधित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । *तत्संख्या—त-

तपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते” इति “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” (पा० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । एवं च स्त्रीगवीणां विक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वेन तत्कल्पनया प्रकृतभाष्यलापनमत्यन्तमसङ्गतम् । “स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते” (३-४-३) इति निरुक्तं शौनःशेपदृष्टान्तेन मनुष्यजातीयस्त्रीणामेव तत्प्रतिपादनपरं, “त्यदादीनि” इतिसूत्रभाष्यस्थविवरणे प्रायेणेति पदं च लोकव्यवहारपरमिति न तत्स्वारस्येन स्त्रीगवीविक्रयः प्रामाणिक इति दिक् ॥

*आमाषात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

*मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपां मन्त्रः, प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्ति विधीयते ॥

मदनरत्न-

*अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानधृतवृद्धशातातपः

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे-

*कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

*यदि चोद्यापनं नोक्तं *व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

दुगुरुत्वम् । *आमाषादिति "अङ्गुष्ठपर्यादारभ्य" इति तु प्रतिष्ठापरम् ।

*मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-प्रजापत्यो मन्त्र इत्याद्य-

न्वयः । *अनुक्तंति । यत्रेत्यस्य जपे होमे चेत्यर्थः । *कुर्यादिति

आदौ मध्येऽथ वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

इत्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्ताविश्वतारिका-

दर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ?, कार्य-

तयोदीरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमभिधायेतिकर्तव्यतामाह-

यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

*व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते या देवता, तां-सर्वतो

(१) अनुक्तावित्यर्थः ।

वित्तानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ॥

गाश्चैव काश्चनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्तये ॥

*अशक्तौ तु नारदीये

*सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये ॥

वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम् ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

*सर्वत्र तु मयोहिष्टा भूमिर्गीर्वांश्च काश्चनम् ॥

यैजघापः—

*शिवेनश्रोद्धवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

टोडूरानन्दे देवीपुराणे

व्रतं च तीर्थेऽध्ययने आद्वेऽपि च विशेषतः ।

भद्रमण्डले(१)तद्देवतास्थापनं कृत्वा कुम्भे विधानस्थापिते अधिवास्य,
तद्देवताको होमः कार्यः । रुद्रव्रते तु लिङ्गतोभद्रमण्डले इति विशेषः ।

तत्रायं नवरात्रे । द्वितीयं शिवरात्रौ । तदन्ते शय्यादि दद्यादित्यग्रे
विस्तरः । *अशक्तौ—उद्यापनाकरणे । *सर्वेषाम्—उद्यापन-

वस्तूनाम् । संपूर्णताविधिश्च भविष्योत्तरे जन्माष्टम्यां वक्ष्यते ।

*सर्वत्र—वेदोपनिषदे इत्यन्वयः । वेदान्तश्रवणेऽपि याज्ञवल्क्याय
जनकेन दक्षिणादानोक्तेः । *शिवेति ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ।

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ॥

इति त्वनाकरम् । दक्षिणायां तु न दक्षिणा । अनवस्थानात्(२) ।

(१) सर्वतोभद्रमण्डलदेवतानां स्थापनं पूजनं च कृत्वेत्यर्थः ।

(२) दक्षिणायां दीयमानदक्षिणाया अपि सदक्षिणात्वावश्यकतया

*पराश्रमांजनादेर्वि गस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदगेऽग्निपुराणे—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवत्रिजार्चकः ।

क्षारं *क्षौद्रं च लवणं मधु* मांसानि वर्जयेत् ॥

*क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः—

तिलमुद्गादने शिम्ब्यं मस्यं गोधूमकोद्वयो ।

धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—

*परान्नेति ।

इत्युराश्रं गुरोराश्रं मातुलाश्रं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां पराश्रं नैव दोषकृत् ॥

इति तु निर्मूलम् । *क्षौद्रं—मधु । *मध्विति दोषाधिव्यर्थम् ।

मद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धत्वात् । उत्पादकसामान्यं वा

तदर्थः । अनुज्ञातमद्यानामपि व्रताहो निषेध इति वा । ननु 'क्षारं-

क्षौद्रं च लवणम्'इत्यत्र क्षारं लवणमिति नार्थः क्षौद्रं चेत्यनेन व्यव-

धानादतः क्षारानाह *क्षारास्त्विति । धान्यावरणं सूक्ष्मं, शमी-

स्थूलं शिम्बा । धान्यकं कुस्तुम्बुक । देवधान्यं—देवशालितण्डुलम् ।

ऐक्षवं गुडफाणितादि, न तु मितादि । 'अगुडमक्षरम्'इत्युक्तेः ।

स्विन्नं जलाग्न्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं तद्दिनक्रीतम् ।

सम्भवे तु दिनान्तरक्रीतपि । मूलं—मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं

केमुकेतरत्'इति तु केमुकस्य सर्वथैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं

कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्निपगौतमवचने फलादिसप्तभिन्न्या-

हारात् । तत्र पण्येतिविशेषणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्'इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रसक्तेस्तस्या अपि दानरूपावेन दक्षिणाभ्यन्तरप्रस-
क्तिरितिरीत्यानवस्थापसंरित्यर्थः ।

व्रीहिषाष्टिकमुद्गाश्च* कलायाः सतिलं पयः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥

कूष्माण्डालाबुवातीकपालङ्कीज्योत्स्नकास्त्यजेत् ।

*चरुभैक्षं सकतुकणाः शाकं दधि घृतं मधु ।

श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् ॥

हविष्यव्रतनक्तादाव*अग्निकार्यादिके हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम् ॥ इति ।

शमीधान्यं माषादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका पटोलिका (कोशातकी) । मिताक्षरायां गौतमः- 'चरु-भैक्ष-सकतुकण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलादकानि हवीष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पयो

र्थे कपत्ययान्मूलमर्थः । तत्र च केमुकसंज्ञकमूलेतरत्वान्वयः । प्रसिद्ध-मूलकं शाक इति तत्र विहितत्वविशेषणान्न तस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । *कलाया इति । शमीधान्यानां सामान्यतो निषेधान्निरवकाशतया हविष्यशास्त्रैकवाक्यतया च हविष्यसंकल्पे सतीनका ग्राह्याः । नीवाराश्च देवधान्यभिन्नत्वात् । यत्र त्वकृष्टपच्यं स्पर्श्यते तत्र देवधान्यादि ग्राह्यं तथैवाकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव च सामान्यविधि-निषेधौ तत्र न प्रवर्तेते । गोधूमानां तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इयंस्तु विशेषः-पक्षत्र ग्रहणस्याभ्युदयार्थत्वादग्रहणे न क्रतुवैगुण्यम्, इह तु इतरासत्त्वं एव गोधूमे व्रतसाद्गुण्यमितरसत्त्वे च तद्वैगुण्यमिति । एतेन 'गोधूमादीनामिति वाच्यम् । कलाय-नीवारयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । मधु-मधुरं सितादि । क्षौद्रस्यापि निषिद्धत्वात् । चरुः-हुतशेषः पुरोडाशादेरुपलक्षणम् । मूलतण्डुलं-मूलोद्भवास्तण्डुलाः । भर्जितमूलाविशेषात्तण्डुला इव निःसरन्तीति प्रसिद्धम् । *अग्निकार्यादिके इति । तेन तादृशव्रते आहिताग्नेरधिकारः सूचितः । मधु-क्षौद्रम्, औषधाद्यर्थं गुर्वनुज्ञा-

दधि घृतं च गण्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
*चातुर्मास्यादिप्रकरणे गण्यन्ते ।

गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेपः

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् *काममोहितः ।

जिवन् भवति चण्डालो, मृतः इवा चाभजायते ॥

*तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वाचन्द्रोदये अग्नि गुरु-
पुराणयोः

क्रोधात्प्रमादात्तलोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेत्तदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत *मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

तमपि । *चातुर्मास्यादीनि । आदिना वनाङ्गनया विहितना-
न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्टा तु पितृन् आर्द्धे कर्म किञ्चित्प्रमाणेन ।

इति शान्तातपोक्तः आर्द्धे बध्यमाणवान् । *कामेति ।
व्याध्यादिनाऽनाचरणं तु न दोषः । "सर्वभूतभयं व्याधिः" इत्येका-
दश्या स्कान्दात् । अथ कुर्यात् त्वाह- *तत्र प्रायश्चित्तमित्या-
दि । *मुण्डनमिति । प्रायश्चित्ताङ्गं मुण्डनं गवावपि कार्यम् ।

सौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यापि भवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निवचनात् । गयादिदेशे राज्यपराङ्मादिकांश्च
निषेधः । मृतिनिमित्तं तु दिने एव । "इवस्तनी वपनक्रिया" इति
विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चाङ्गमात्रापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे
दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां अश्रुकेशादि बाधयेत् ॥

इति चासिष्ठे कृच्छ्रपदादर्धकृच्छ्रादी न वपनमिति मुक्तावली-
लिखनेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सध्वानां तु न मुण्ड-
नम् । तत्राङ्गुलत्रयादिकेशकर्तनपक्षसम्भवात् ।

१३६ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

इति *प्रायश्चित्ताम्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति
गम्यते । यत्तु-

प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति वचनादतिक्रान्तमपि* व्रतं कार्यमेवेति शूलपा-
णिः, तत् मध्ये व्रतलोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । *एतच्च
शक्तविषयम् ॥

अशक्तौ तु कालहेमादौ पुराणान्तरे-

उपवाससमर्थश्चेदेकं* विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा दद्याद् भुक्तश्चेद् द्विगुणं तथा ॥

भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं विनैति शेषः ।

सहस्रभामितां देवीं जपेत्वा प्राणसंयमान् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् *यथाशक्त्यातुरो नरः ॥ इति ।

शुद्धितत्त्वे मात्स्ये-

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशरापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥

इति निषेधाच्च । *प्रायश्चित्ताम्नानादित्यादिरभ्युपगमवादः ।
व्रतभङ्गार्थस्य प्रायश्चित्तस्य तत्संपूर्णतार्थत्वासम्भवात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति स्कान्दाच्च । तदाह-*अतिक्रान्तमपीति । *एतच्च-दिन-
त्रयोपवासविधानं च । *एकमिति । दिनत्रयोपवासं ब्राह्मणत्रय-
भोजनम् । एवं क्रमेण तावदित्यादावपि द्रष्टव्यम् । तावदित्यत्र किय-
दित्यपेक्षिते आह-*भक्तस्येति । 'भुक्तश्चेद् द्विगुणम्'इति पाठे च
ब्राह्मणभोजनमकृत्वा भुक्तश्चेदित्यर्थः । द्विगुणं-ब्राह्मणद्वयं, तावद्धन-
द्विगुणधनं वा । *यथाशक्तीति यथाशक्त्योक्तकल्पविकल्पार्थम् ।
आतुरो-व्रतभङ्गेन व्याकुलः । व्रतभङ्गेऽपि धृष्टस्य धार्त्र्यानुरोधेन
द्विगुणत्रैगुण्यादि कल्प्यम् ।

उपवासं पञ्चशक्तानां लक्षं भोजनमिदमेव ।

मदनरत्ने चाप्यर्थाय

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपरार्हे देवलः

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं असत्यमासिषकवर्जितम् ।

व्रतेऽप्येतानि चत्वारि वारिष्ठानि निश्चयः ॥

मानस्ये-

तस्मात्कृतोपवासेन ग्मानस्यैव हि नृणाम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपतः नृपते नृप ॥

अन्ये च तिवमास्तत्र भद्रान्नेषुर्वासाः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु निश्चय उच्यते । तत्र हिमाद्रौ वनकाण्डे

गारुडे-

गन्धार्त्तकारनाम्बुनृपपुष्पमानानृतेष्वनम् ।

उपवासे न नृप्यान्त दन्तभावनमनम् ॥ इति ।

इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् ।

अथ वा निपमुक्त्यर्थो दद्यादानं च शान्तः ।

इति स्मृतेर्यथाशक्तदानपञ्चार्थे द्रव्यः ।

ब्रह्मचर्यं व्याख्यास्यते । त्विदमनिर्दिष्टं नृप्यान्नेषु पानूयते । असत्यं-

प्राणान्पये, दारपाणिशुचं च पचानुनान्यादूरयानकांति ।

इति वचनोक्तानि पश्चान्नृपानि,

(स्त्रीषु नर्माविवाहे च द्रव्ये प्राणमेकम् ।

मांसात्मणार्थे हिंसायां नान्तं क्वाञ्जगुप्सितम् ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवत्तं वदेत् ॥

इत्यादि चानृते, तद्व्यानुताभावः । अस्माभिर्षं-मांसां चालुषीर्ये

वक्ष्यमाणं, पारिभाषिकमाभिर्षं च । अन्ये चेति । अथ

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म, तद् यमः ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।

धारयेत्सोपवासाऽपि अथैधव्यकरं यतः ॥

विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति तत्रैव भविष्योक्तं । तथा विष्णुधर्मे

सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥

विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।

यद्यपीदं* सर्वापवासविषयं प्रतीयते, तथापि शि-
ष्टाचारात्सौभाग्यार्थं क्रियमाणनवरात्रात्रिरात्रागुप-
वासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुमाधनम् ॥

इतियमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
तेन स्थलत्रयमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रञ्जितवाससी । द्वि-
वचनं कञ्चुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्रं ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वो वाससा
स्वमङ्गमभिधित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रसि-
द्धाः । एवं यज्ञोपवीतोपवस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
विधवानामधिकारो न तु यवमध्यादौ इत्यादि बोध्यम् । *इदं—

असकृज्जलपानाच्च सकृन्नाम्बूलचर्चणात् ।

उपवासः प्रणश्येन दिवास्वापाचनं मेधनात् ॥

इत्यपराके देवलेन तन्निवृत्तात् । न चास्य पूर्वविषय-
त्वेन सावकाशत्वात् स्नाणां ताम्बूलादि प्राप्तातीति
वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशान्तरविषयत्वेन
*वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत् तस्मिंश्च

अन्नं रात्रिं चैव गन्धान्गुपनसम्पत्तया ।

व्रते चैवापवासं च नित्यमेव विवर्तयेत् ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं *सौम्यं नैवमेवप्रशस्यते ।

न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनानि स्थानिः स्मृता ॥ इति,
तत्तत्रैवाक्तपण्यकव्रताविषय न तु सर्वस्य, पूर्वोक्तविरोधा-
दिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव

अश्रुप्रपातां रात्रिञ्च कलहस्य कृतसम्पत्तया ।

उपवासोऽह्नाद्यापि सद्यो अंशयानि स्त्रियम् ॥

स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने अंशयमेव

दानं व्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हृतं जपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं प्रोचितस्य वृथा सयेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः—'तत्र शास्त्रानुगार्थाचर्याः
सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिनिधयेषु *स्पष्टैव । गौडाम्बु क्षता-
शौचादावपि तामाहुः—

जानूर्ध्वं क्षतजं जाते नित्यकर्म न चाचरन्त ।

नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्ता न चाचरन्त ॥

दन्तधावनताम्बूलचर्चणादिकं नैव्यतावाच्यम् । *वैपरीत्यस्यापी-
ति । सुभगाचिह्नानां साध्याद्येवत पूर्वोक्त्याचर्यापि द्रष्टव्यम् ।
*सौम्यं इति सम्बुद्धिः । *स्पष्टैवेति ।

स्मार्तकर्मपरित्यागां राहोरन्यत्र सूतके ।

*लोतके च समुत्पन्नं ज्वरकर्मणि भैशुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥
द्रव्यं भुक्तं त्वर्जाणं च नैव भुक्त्वापि किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं मृतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुनस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्र-
मात्तन्मात्रविशेषत्वमस्यात् मुक्तं प्रतीतः । तथा हेमा-
द्रौ पाद्ये—

गर्भिणी *सूतिहादिश्च कुमारी वाऽथ रोगिणी ।

यदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, *प्रयता स्वयम् ॥ इति ।

पुंसोऽप्येष विधिः । लिङ्गस्याविशक्षितत्वात् । तेन 'यस्मि-
न्व्रते यत्पूजायुक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनियमान्
स्वयं कुर्यात्' इति हेमाद्रिव्याचख्यौ । 'न व्रतिनां व्रते'
इति विष्णुक्तेश्च । *आरम्भस्तु न भवत्येव ।

तदाह शुद्धितत्त्वे विष्णुः

बहुकालिकसङ्कल्पां गृहीतंश्च पुरा यदि ।

मृतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दृष्यति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति
गौडाः । मदनरत्ने

इत्युक्तेः । *लोतकं—(१)लूतासंपर्कजः स्फोटभेदः । *सूतिकादि-
रिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । सूतिकापदं विंशत्यादिदिनपर्यन्त-
परम् । *प्रयतात् । (२)प्रयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । *आरम्भ-
स्त्विति । स्वस्याशुद्धेः, तत्र प्रतिनिध्यभावाच्च । अत्राधिकः पाठः-
“तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः । ‘बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा

(१) लूता—तन्तुवायो जन्तुविशेषस्तन्मूत्रसंपर्कजन्यः स्फोटभेद-
इत्यर्थः ।

(२) प्रयता—

पूर्वसङ्कल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविशर्जितम् ॥

साधवीर्यं कार्यं-

काम्योपवासं प्रकान्ते त्वन्तरा मृतमृतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविशर्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्केतिककारात् व्रताङ्गेदेवपूजादि कार्यमिति व-
र्धमानोक्तिः परास्ता *प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नव-
रात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । *एवं रजस्वलाऽपि ।

यत्तु सत्यव्रतः-

यदि । मृतके मृतके चैव व्रतं तत्र । दृश्यते । एतन्काम्यव्रतपरम् ।
नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः" इति । अथ कथं कथा
गौडमतमाह-एतदिति । अत्र नित्यं शौनरूपाङ्गवाधार्पितरि-
त्यरुनिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्यपलक्षणम् । *प्रारब्धं
पूजादाति । 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णुकेः 'पूजामन्येन कारयेत्'
इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वायामभ्युपगमात् । तत्र दानं मृतकान्ते
कार्यमिति वक्ष्याति । अर्चनं त्वन्येनैव कारणीयम् ।

मृतके तु नरः स्नान्वा मणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजा विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । "मणम्य मनसा
हरिम्" इति पाठे कायिकयाः पूजाया अन्येनैव कर्तव्यत्वार्थम् (१) ।

पठन्ति च

मृतकात्पाकं समारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कायिकं तत्तु कुर्यात्, न तु दानार्चनं जपम् ॥

मृतकादे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।

मृतकानन्तरे त्वद्धि तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजायर्द्धस्यागं बोधयति, किं तु दानादेरमारब्ध-
म् । 'दानाद्यन्तरितम्' इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायामन्यः कर्ता न लब्ध-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्वजो भवेत् ।
न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥ इति,
तत् *प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं
मदनरत्ने मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।
प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः—
भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् ।
असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देऽपि—

पुत्रं वा त्रिनयोपेतं भार्गवी भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥
कात्यायनः—

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः *पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।
ते, कर्त्रन्तरेण दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र सूतकान्ते इत्यर्थः । *एव-
मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरत्स्वयं कारयेदित्यर्थः । *प्र-
तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादिवैव एक-
विधिविषये प्रवर्त्तते इति प्रतीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमभ्यासेन
फलसाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तते इति भावः ।
*पुण्यामिति । अगृहीतव्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥
इत्युक्तेः । गृहीतव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासफलमपि ।
उपवासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।

इत्युक्तेः । अनयोश्च दक्षिणा न देया पुण्यप्राप्तेः सत्त्वात् । 'पि-
तृमातृस्वसृ' इत्याद्युपक्रम्य—

कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥

मदनरत्ने प्रभासखण्डे—

भर्ता पुत्रः पुरांधाश्च भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्तं प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वायवीये—

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारय्यात् पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत् कश्चिन्म-
होक्ष आह 'शूद्रस्य ब्राह्मणादिरपि प्रतिनिधिर्युक्तो न
शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्' इति, तत्फलम् । प्रव्रज्यादीनां
शूद्रेऽसंभवात्, 'विशये प्राग्दर्शनात्' इति न्यायेनास्य
ब्राह्मणादिर्गोचरत्वात् । यदापि

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।

इति वचनाच्च । अत्र कनिष्ठस्त्रादः कन्यादेः पुत्रादेश्च उपेष्टु-
भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भाषीयाः पतिरिव । तत्र कापि न द-
क्षिणा । 'शुश्रूषा विहिता हि सा' इति हेतुप्रसिद्धात् । यत् 'स्वयं
कर्तुमशक्तश्चेद्' इत्युपक्रम्य

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुकुपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिनं द्रष्टव्यम् । ऋविशये
इति । विशये संशये मायः पदान्तरसमाधिक्याहारस्तस्य दर्शना-
भियापकत्वोपगमादित्यर्थः (१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) अग्निहोत्रदोहाधिकारे "वात्समालभेत" इति श्रुतम् । तत्र
किमनेन वाक्येनाग्निहोत्राहृतया पशुयागां विधीयते उत पशु-
स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते—वात्सालम्भो यजिकर्म प्राणिद्रव्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकपातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । ॐ होम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विषद्वारा स्त्रीशूद्रयोरेत-
कालम्भत्वाद् वायव्यवदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग एव वत्साल-
लम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन वायव्यादिवदत्र
देवतासंयोगाभावाच्च यागत्वाध्यवसायः । न च "आज्यं द्रव्यमनादे-
शे देवता मान्त्रवर्णिका" इति "पूपासीति वत्समुपावसृजति" इति व-
त्सालम्भे 'पूपासि' इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूपदेवतायाः प्रकृते संयो-
गोऽस्त्येवेति वाच्यम् । उपसृजतः समीपधारणार्थकतयाऽऽलम्भाद्य-
कत्वाभावेन तेन वाक्पेनाक्तमन्त्रस्य वत्सालम्भे विानयोगस्य
विधातुमशक्यत्वात् । असि शब्दसामानाधिकरण्येन पुष्टियोगेन
च पूषशब्दस्य वत्सपरतया देवतापरत्वाभावाच्च इत्युच्यते, तथापि
"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्रालभतेर्यागार्थत्वावधारणे
नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानत्वाविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावधा-
रिते चोदकेनाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तान्तदेशाद्वनालाभसिद्ध्यागत्वा-
ध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् "विशये प्रायदर्शनात्" (जी०
सु० २-३-६-१६) । विशये-संशये, यागविधिः संस्कारविधिर्वेति सं-
शये प्राये-दोहनादिसंस्कारप्रकरणे दर्शनात्-गठान् संस्कारविधित्वमे-
वेत्यर्थः । अयं भावः "वायव्यमालभेत" इत्यत्र यागार्थतया "अध्वर्युमा-
लभेत" इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतः प्रकरणात् स्पर्शार्थ-
कत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसायः । सामान्यतो
दृष्टानुमानस्य वैदिकार्थं प्रवृत्त्यसम्भवात्, "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र
व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दाहनबलाद् "वत्समुपावसृजति" इत्युपाव-
सर्जनबलाद्वा सिद्ध एवेति तद्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्तवा-
क्येन चाटुकरणात्मकस्पर्शविशेषलक्षणसंस्कारविधानात्तस्य चात्राग्रा-
हेरिति वत्सालम्भस्तत्संस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोमः—पञ्चगव्यहोमः । स च "सप्तावरास्तु ये वर्मा
अच्छिन्नाग्नाः शुक्रास्त्रिषः । एतदजृह्व्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि" । तत
इत्यादिनेतिकर्तव्यताविशिष्टः पराशरस्मृत्यावकाशश्चाध्याये स्पष्ट इति
एवावगन्तव्यः । पञ्चगव्यद्रव्याण्यपि "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्" इति तत्रैव स्पष्टानि ।

इति पूर्वार्थस्तदापि स एव दोषः ।

“*स्त्रीशूद्रपतनानि पर” इति(१) मानवीये जप-
निषेधात् ।

इवनेन होमोक्तेरिति केचित् । द्विजस्त्रीणां पञ्चगव्यधिकृत्यः ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरोक्तेः । उत्तरार्द्धे च स्त्रीप्राजान्वयो न शूद्रस्य(२) ।

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्राह्मणस्तु गुरो पिबेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाम्ये नरके वनेत् ॥

इति निषेधात् ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यं पिबेदतत् श्वपाकमपि शोधयेत् ॥

इति तु यस्य पञ्चगव्येऽधिकारः तस्यां, न त्वपूर्वाधिकारं
बोधयति । ‘श्वपाकम्’ इत्यर्थवादान्(३) । *स्त्रीशूद्रेति ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा भ्रमण्या भन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि पर ॥ इति ।

(१) अत्र यद्यपि लिखितपुस्तकेषु समग्रं त्रयोकोऽयमुपलभ्यते,
तथापि टीकायां तत्पूर्वापलभ्यतादस्मान्मूलं उपेक्षितः ।

(२) वस्तुतस्तु उत्तरार्द्धे शूद्रस्याप्यन्वयो भवत्येव, तस्य प्रा-
यश्चित्ताङ्गपञ्चगव्यप्राशनेऽधिकारादेतद्वचनेन तदङ्गभूतस्यैव पञ्चगव्य-
स्य बोधनात् । अत एव “शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन
शुजति । ब्रह्मकूर्चेमहोरात्रं श्वपाकमापि शोधयेत्” ॥ इति पराशर-
स्मृतौ—“मृतपञ्चनखात् कुवाहस्पत्यापहतक्षुरकं पीत्वा ब्राह्मणस्य-
वमुपवसंवत्, छद्मं राजस्य, एकहो विदयः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चाग्रे
पञ्चगव्यं पिबेयुः” इति विष्णुस्मृतौ च शूद्रस्य पञ्चगव्यपानं सङ्गच्छते ।
अनुपदीक्षात्रिवचनं तु स्वतन्त्रपञ्चगव्यपानस्यैव निषेधकं विप्रस्य सुरा-
पानवदिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

(३) एतत्पञ्चगव्यपानं श्वपाकमपि शोधयेत् किं पुनरन्येषामि-
त्यर्थात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति कालहमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शुद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्तते, भारते पुष्करं पुरुष

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

पुष्करे गतमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शुद्रो वा राजसत्तमः ।

न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्पनाः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सधवायाः स्त्रियः

नास्ति स्त्रीणां पृथग्ज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संभवते या तु तेन स्वर्गे गृहीयते ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्ज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषणैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादौ यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादानपि भर्ता विना, प-
तिशुश्रूषात्यागं च नाधिकारः । विधवायास्तु

बाल्यपौत्रनवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चिन्कार्यं गृहेऽपि ॥

इति मनुक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिता, (१)विज्ज्ञा पतिः, पुत्रास्तु बार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः ॥ (या० १-८५)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञात्यायनुमतिं विना नाधिकारः । एवं

शुद्रस्तु द्विजशुश्रूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पश्यते तद्देदश्रवणकीर्तनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थसेवा संन्यासो मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

(१) पाणिगृहीतीम् ।

अवस्तुनस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्रति-
निधेः का अवार्त्तव्यत्वम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डशेषः—

अकाम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये वैमिलिके च सः ।

अकाम्येऽप्युपक्रमार्थं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्याग्निदेवाग्निकर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्नौ च सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधित्वं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥

हिरण्यकेशिसूत्रेऽपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-

इति शास्त्रात्मकोऽर्थः विप्रमेयाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-
त्रादौ शूद्रस्य नाधिकारः । एवं सति अनधिकारिणीशूद्रकृततीर्थ-
सेवायां पातित्वं सन्तुना बोध्यते । शास्त्रात्मकवाक्ये च “तेषाम्”
इतिशब्देन शूद्राः प्रतिज्ञोपपन्नं परामृश्यन्ते । तेन प्रतिज्ञोपा यथा
धर्महीनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापराः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाक्यस्य विप्रभेदं सांविधादेः प्रतिनिधिस्तदा तस्य(२)
सम्पूर्णफलानामितिरस्त्येव, विप्रस्य तु दाप इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-
व्रते शूद्रस्य ब्राह्मणादेश नाधिकारः । होमानधिकारात् शूद्रस्य ।
दत्तके च नाधिकारः । दत्तकत्वमयोजकहोमानधिकारात्’ इति
प्रत्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विप्रेण कर्म
सम्पादनमित्यत्राह—अवस्तुनस्त्विति । अवार्त्तव्येति । तादृश-
सम्पादनकर्मपङ्क्त्याहुष्यमेवार्त्तं बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।
अकाम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्यावस्थादिति भावः । अ-

(१) सा-अरणिः आग्नौ च, तत्सम्पादकत्वात् । अग्नेश्च प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रतादिसन्निधाने निर्णयः । तत्र निधिद्वयसन्निधाने तत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरोधात् । इदं पूर्वार्थेऽप्येव । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मारम्भस्तु न भवत्येव गुणकलाहते । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इतिराणकधृतश्रुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु मायकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणाद्याचरन्ति, तन्निधिमध्येऽस्तु, काम्यमध्ये तु निःशब्दम् । यत्र तु नैकैकभक्तादौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेषुन्तरा सामर्थ्याभावे त्वाह-क्राम्येऽर्पति-शब्दस्य-पञ्चस्य-क्रमेणाति । यत्रोपवासद्वयमेकभक्तादिद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्त्रम् । भिन्नदैवत्यन्वादिना विरुद्धं पूजाहोमायुक्तं सदैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वार्थेऽप्येव । पूर्वार्थकर्ममध्ये च कर्मारम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रतादिकर्मोपलक्षणम् । अनङ्गेन व्यवधानरूपदोषस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलकमनङ्गमपि

(१) वस्तुतस्तु पिण्डादकाक्यादां पुत्रस्य प्रतिनिधिर्भवत्येव । "शेवजादीन् सुनानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥" इत्यादिवचनात् । हिरण्यकोशिसूत्रीयनिबन्धस्तु "तत्तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमाशास्ते" इत्याशीराशंसने, पिता-पुत्रीये सामनि "अमुकस्य पिता यजते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनिधिकरणस्य बोध्या ।

भवत्येव । तत्र "गोदाहनेन पशुकापस्य प्रणयेत्" इत्यादौ पुरुषार्थस्यैव कर्त्तव्यत्वात् (१) ।

यत्तु शिष्टानां मायकार्त्तिकस्नानादिवशे लक्षहोम-तुलादान-भारतश्रवणाद्यानरणं, तन्निव्यमध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुनस्तु ययोः पुरुषार्थयोरेतादिकर्मणोर्न विरोधस्तयोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं युगपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्त्तिकादिस्नान-काम्यतनु-ब्रतयोः । तत्र सर्वाहोपमंहरिण स्वयं नाहशदस्य युकरत्वात् । अन्यत्र न प्रथमोपक्रन्त्यमेव कार्यं प्राथम्याद् — अनुपसज्जातविरोधित्वात् (२) ।

(१) दर्शपूर्णमासयोः अयमेव "अयमेव नायः प्रणयेत्, गोदाहनेन पशु-कामस्य" इति । मायो दृष्टान्ते यस्मिन्तन् गोदाहनं-दाहनप्राप्तं तेन-त्यर्थः । तत्र गोदाहनस्य न, पशुकापस्य पशुकापस्येति सं-ज्ञाः । अत्रोक्तयमेव काम्यमभिधायानुष्ठानाः उक्त्यर्थकतया न-कृत्या पुरुषार्थत्वात्तमेव । कर्त्तव्यकारकतया कर्त्तव्यत्वात्तमेव अत्रोक्त-त्वात् । न चापकारकत्वप्रतीत्यर्थं तृतीयं त्रिराकृतत्वात् भूति-तत्त्व कर्त्तव्यत्वात्तमेव । कथं तदुक्त्यर्थमिति वाच्यम् । उपकारकत्वे-त्येति सर्वपदार्थसाहचर्या प्रयोगाविधिना गोदाहनस्य कर्त्तव्यकाराया-प्यवस्थाविधेयतया कर्त्तव्यत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्-
"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्ताभ्यर्चनाऽविमलत्वात्" इति (ज० सू० ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुगृह्यमाने पुरुषस्य तृप्तिर्भ-वति तस्य स्वर्गादिकलस्य लिप्ता अभ्यर्चना-स्वारसिकी, फ-लस्य प्रीत्याऽविभागादित्यर्थः । अयं भावः-यस्मिन् वाक्ये फलभू-तिस्तस्य पुरुषार्थत्वसाधकत्वमेवेति भूत्या पुरुषार्थत्वमेव । न चो-पकारकत्वेन प्रयोगाविधिना कर्त्तव्यत्वाऽप्यस्य विधानात् कर्त्तव्यत्व-मपीति । कर्त्तव्यप्रयोगाविधिना गोदाहनस्य कर्त्तव्यत्वाविधानात् । पुरुषार्थमेव गोदाहनेन प्रसज्जात् कर्त्तव्यकारसिद्धेः । तस्माद् गो-दाहनस्य पुरुषार्थत्वमेवेति । एवं च तस्य कर्त्तव्यत्वात् फलप्रयुक्तत्वे-मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अयं च न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपरिशिष्टाधि-करणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत्र एवावगन्तव्यः ।

स्ततिथौ *गौणकाले कार्यम् । *समकालीनविक्रमवतादौ
तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्वाप्यदिना कारयेत्' इति माध-
वः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽह्नि भो-
जनं प्राप्तम्,

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणाया वैभत्वादिवैव भो-
जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनविषयः । एवमष्टम्या-
दिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रात्रौ संकष्टचतुर्थ्यां च रात्रौ
भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्रमे
च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । य-
द्यपि पुत्रिण उपवासोऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति वचनार्त्तिकाचिद्विश्रयित्वोपवासः कार्यः । चा-
न्द्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु ग्राससंख्यानियमेन भो-
जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाध-
कत्वात् । *अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्त-
रोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वोपचरेत् । "आ-

*गौणकाले-गौणकालसम्भवे । कालस्यात्यन्तबाधाभावा-
दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाह- *समेति । एतेन

तिथिद्वयोदितं कर्म तद् व्रतं पृथगारभेत् ।

तिथ्योर्वेधे तु स्नानादि सकृदाहिकमाचरेत् ॥

इति मरीचिवाक्यं व्याख्यातम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयम्,
अन्यद्वाप्यदिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संश्रयाऽऽह- *अ-
बाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले ग्राससङ्ख्यादि-

पो वा अंशितमनशितं च" इति श्रुतेः । एवं *द्रा-
दृश्यां मासोपवासमश्राद्धप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं *काश्य-
नैमित्तिकनित्यव्यादिकृतं बलावलं स्वयमुक्तमित्ति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह-
व्यापित्वे पूर्वा साक्षा । *युग्मवाक्येण ।

*प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराहिकी ।

हासवच्छुक्लकृष्णपक्षोभयकार्याविशेषभोजनविशेषरूपगमात् । *द्रा-
दृश्यामिति । द्वादश्यां मातः पारणा, मासोपवास उपवासः,
श्राद्धादौ सायाह्नभोजनादि, तत्र पारणाश्रापः कार्यः । *काश्ये-
ति । यत्र काश्ये कृते नित्यनैमित्तिककार्येणः सिद्धिस्तत्र काश्यं
बलीय इत्यर्थः ।

*युग्मेति । 'प्रतिपद्यप्यमावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाह्नाव-
व्याप्ताऽपि पूर्वाविद्धा भवन्तीति किमपराहव्याप्येत्यत्राह *प्रति-
पदिति । विदुते च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति पूर्वाद्धेन । इदं च प्रतिपदः प्राप्ते पूर्वविद्धत्वरूपे सामुख्ये
आपराहिकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, प्रातःकालिके प्रधानाहुनिर्वापे
प्रातःकालसामान्ये प्राप्ते "पुरा वाचः प्रवदितोनिर्वपेत्" इति तद्वि-
शेषविधिवत्, नन्वापराहिकव्याः सामुख्यं गौरवात् । यन्निवदमा-
पराहिकपित्र्यविषयमिति, तन्न ।

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराहिकी ।

दैवकर्म तथा ज्ञेयं पितृयं च मनुरग्रवीत् ॥

इति माधवीपवचने दैवकर्मपदस्य एकभक्त-नक्त प्रतिपदिष्टीनां
पृथक्निर्णयसत्त्वेन उपवासपरत्वात् । पितृयं—मृताहश्राद्धम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिर्दिधिः प्रथ-
मतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेः । अपराह्ण-
श्च पञ्चमा भक्तं दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सा-
याह्न्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति माधवाक्तं । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तूत्तर-
तोऽखिला' इति दीपिकोक्तं । *कृष्णाऽपि पूर्वैवत्यनन्त-
भटाः । सर्वतिथिषु वज्रान्युक्तानि सुहृन्दीपिकायाम्-
दिष्टादेः "आपश्चादं तु" इत्यादिना विशिष्टकालोक्तं । *शुक्लेति ।
दिनान्तरवदेवापराह्णिकत्वे मासे पुनर्वसनं प्रतिपदोक्तापराह्ण-
स्पर्शोऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वाद्यमित्यभिमानः । अत्रापराह्णव्याप्तेर्गान्धि-
यकत्वापत्तिरुचिः । *तदभावे इति । कर्माच्चत्पूर्वदिनान्तराये
परेऽह्नि भवत्येव शेषिलोपस्यान्वागत्यात् । *गरेति । "प्रति-
पत्सद्वितीया स्यात्" इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तः । *कृष्णाऽर्पानि ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उषोष्या पूर्वसंयुता ।

इतिजाबाल्युक्तेः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इतिपैठीनस्युक्तेः,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोषोष्याः परसंयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासे परविद्धानिषेधाच्च । 'उदये तूपवा-
सस्य' इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'
इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेतरदैवकर्मविषयं सामान्यवाक्यस्या-
स्योपवासविषयैः पूर्ववाक्यैः संकोचात्, उपवासेऽप्यनापराह्णिक-
प्रतिपद्विषयं च । उपवासेतरदैवकर्मसु शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'प्रति-
पद्यप्यमावास्या' इति युग्मवाक्यात् । सा तु पूर्ववदापराह्णिकी तदभावे

सूत्रैव । 'प्रतिपत्तिरिति' इत्युक्तेः । इदं च वचनं सामान्य-
विषयत्वाद् विशेषविषयेण युग्मवाक्यनापराधिकपूर्वविद्धशुक्लपति-
पद्विषये बाधितमपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेण प्रवर्तते । "बाधकाभावे
बाधस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायान् । अत्र एव तादृशदैवकर्म-
सु कृष्णोत्तरविद्धा प्राप्ता पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्यन्ते ।
अत्रेदमरुचिबीजम् अस्तु उपवासैर्नदैवकर्मणि भवदुक्तमेव, उपवा-
से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुक्लपक्षपरतया संकोचमम्भवात्,
'प्रतिपत्तिरिति' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
सश्च सर्वतिथिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्लान वा यदि वा कृष्णान प्रतिपत्त्यधर्मास्तिथीन् ।

उपोष्यैव बलि दद्यात् विधिना क्षयरं दिने ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

उपवासोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तत्र भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वोक्ते पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तेः । धर्मो-यमः । पारणं कर्मव्यपत्तिः, अभोजना-
त्मकोपवासमव्यपत्तिश्च भोजनमेव । न च रागभासं भोजनमनूय पूर्वा-
ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्त्युत्थापनादिवच्छास्त्रीयत्वाव-
श्यभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्कल्पविषयत्वादप्याशज-
रूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तत्र पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
दिवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालभ्रष्टमभ्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न प्रतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते धारणपारणम् ॥

कूष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं चूर्णं तिलाम्लं तथा
तैलं चामलकं *दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् ।
निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसंशं मधु
घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥
शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलाबु । अन्त्रं-पटोलम् ।

भूपालः-

कूष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।
धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि* च ॥
धुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥
नखं-*शिम्बी । चर्म-मसूरिका ॥

‘द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा’ इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरदिने
च पारणं-तत् चतुर्थकालभोजनविधिना विहित, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतान् ।

तत्र निश्यपि कुर्वीत वर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।

षाप्रत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलमिति निवेचनकृतः । *दिवं प्रवसता-
स्वर्गेच्छुता । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-
जतिलाः, प्रसिद्धतिला वा । *शिम्बी-तदुद्भवा निष्पावादयः ।
*कृष्णेति । “द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बवाक्यं “युग्माग्नि”
इति युग्मवाक्यं चानयोः शुक्लकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वेवं
सर्वकर्मसु व्यवस्थासिद्धौ

तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्तादन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्वयाः ॥

(१) ‘रिक्णी’ इति महाराष्ट्रभाषायां ज्ञातानीत्यर्थः ।

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा । पूर्वाह्णे यदि सा मिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकांक्तेः । माधवानन्तभट्टमते तु सर्ववि द्वितीया परा । तथा च माधवः—

पूर्वेचुरसनी प्रातः परंशुम्निमुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपवास एव तृतीयाविद्धद्वितीयानिवेशः,

एकादशपृष्ठी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विधिश्च उच्यते, तथैवपि शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उरवासे निषेधेन बाधो मा प्रमद्वीदिति रीत्याऽर्थवशात् । एतेन प्रतिपद्विद्धत्वं यमाद्वितीयादिब्रह्मविषयमित्यपास्तं, मानाभावात् । क्रमते तिष्ठति । तुनाऽरुचिः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्ला पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्लांतरेत्यस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुत्तरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वैत्यस्यार्थनश्च लाभात्, न तु प्रतिपत् शुक्लकृष्णान्देन द्वितीया तु वेषभेदेनेति । वैषम्यात् । विवेचनकृतम्तु या कृष्णद्वितीयोपवासोऽन्यत्र वा पूर्वविद्धोक्ता, सा-पूर्वादिने चेत्पूर्वाह्नपविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्धत्यर्थः । पूर्वाह्नस्तु अहः पूर्वा भाग इति योगेऽपि न द्वेषाभक्तादिनायभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह इति योगेनापराहो द्वेषाभक्तादिनान्त्यभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमने. रम्भाद्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भावतविषयम् ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां विजसत्तम ।

अन्येषु *सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः-

*मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाह्वात्रकपाप्मानापराह्निकत्वात्तापत्तेः । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूरार्हः पञ्चधा विभागेन प्रातरात्मकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कुष्माद्वितीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते
पूर्वविद्धत्वे पौर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन या
पूर्वेषुः सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपरेशुस्त्रिमुहूर्ता तदाधि-
का वा, सा कुष्माऽपि परैव । पूर्वेषुः पौर्वाह्निकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां प्रवृत्तेः । या तु पूर्वेषुः सर्वं प्रातः-
कालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूना वा,
सा पूर्वैव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वैव, परेशुस्त्रिमुहूर्तासम्बादिति हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रः ।

*सर्वकार्येष्विति ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चोपवासे(१)ऽवयुत्यानुवादः । गणो-गणेशः, तर्दवसा चतुर्थी-
त्यर्थः । रम्भाख्यां वर्जयित्वेति पर्युदासाद् रम्भासहस्रीत्यपि
लभ्यते । तत्सादृश्यं च त्रिमुहूर्तवैधवत्त्वं निति गौरीव्रतव्यावृत्तिः ।
तत्र कलादिवेधस्यापि परविद्वत्प्रयोजकत्वादित्यभिप्रायेणाह-
*गौरीव्रते त्विति । *मुहूर्तेति कलाकाष्ठादिपरं त्रिमुहूर्त-

(१) अवयुत्य-वयस्कृत्य, तृतीयामित्यर्थः । एकदेशानुवाद इति यावत् ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थीपि सर्वमते ऋगणेशव्रतातिरिक्ता परैव । ऋगुग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेष्व । 'नागचतुर्थी तु म-
ध्याह्न्यां गौरी पञ्चमीयुता च माह्या' इति निर्णयामृते
माधवीये चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य कणश्चरान् ।
क्षीरेणाप्यारय पञ्चमां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥
विषाणि तत्र नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीसाहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अवैभक्त्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रवर्द्धिनी ॥
इति विधेः अवैभक्त्यार्थगौरीव्रते एव शेषरूपसाहित्यप्रतीतिः ।
द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विपोहिता ।
सा वैभक्त्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
इति शेषनिषेधवत् । यदि किञ्चिदपि परेशुर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव प्राप्ता ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव उपोदशी ।
पूर्वाविद्धापि कर्तव्या यदि न स्यात्परैऽहनि ॥
इति वृद्धवार्त्तामष्टात् । व्रतान्तरे च मुहूर्त्तयाचतुर्थीयुताया प्र-
हणं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाविद्धाया एव वर्जनम् । यदि परेशुस्त्रिमुहूर्त्ता
न लभ्यते तदा विद्धापि पूर्वैव कालानुरोधेन प्रधानस्यागायोगा-
त् । ऋगणेशव्रतेति गौरीव्रतोपलक्षणं तदन्यदेवताके उपवासे
व्रतान्तरे वेत्यर्थः । ऋगुग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । गणेशव्रते

१५८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं-चतुर्थी । पूर्वर्च म-
ध्याहुव्यासौ पूर्वा, अन्यपक्षेषु परैव; पञ्चम्यां पूजोक्तेः ।
गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव चतुर्थी ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी ॥

त्वाहगणेशव्रते त्विति । गणनाथेति । “संदिग्धेषु वाक्यशे-
षात्” इति(१) न्यायेनास्य गणेशव्रतपरता । न च तद्गणेशव्रते

(१) “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति श्रूयते, “तेजो वै घृतम्” इति
च । शर्कराः-मृत्तिकाभिधाः शुद्धराश्याः । तेजः-तेजोजनकमित्य-
र्थः । तत्र तेजःशब्दस्य “आयुर्वै घृतम्” इति शब्दभ्रान्तिः स्वीकारात् ।
तत्रायं संशयः-किं विधिवाक्येऽक्तशब्दमात्रप्रवर्णनात्कत्वस्य च द्रव-
द्रव्यमात्रसाध्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां यस्य कस्यापि घृत-तेल-वसा-
दीनामन्यतमस्य ग्रहणं, किं वाऽर्थवादधृतघृतकपैवेति ? । यद्यप्यज्ञ-
ानस्य विधिर्नास्तीति तदुपजीव्योक्तसंशयां नोपपद्यते, तथापि अ-
क्तत्वविशिष्टशर्करोपधानविधानादज्ञानं विना शर्कराणां तत्त्वासम्भवे-
नाज्ञानकियाक्षेपात्तद्विधिः कल्प्यते इति न दोषः ।

अत्रोच्यते-यद्यर्थवादानुसारेण तत्साधनघृतमात्रस्य ग्रहणं, तदा
“अक्ताः शर्कराः” इति विधिवाक्येऽक्तशब्दस्य घृताक्ते लक्षणा स्यादिति
विधेरर्थवादापेक्षया निरपेक्षत्वाद्, उपक्रमस्यार्थेनाज्ञानात्तद्विरोधित्वा-
च्च प्राधान्येन गुणानुसारिप्रधानलक्षणाया अभ्यास्यत्वाद्विध्यनुसारेण
द्रवद्रव्यमात्रसाध्याज्ञानकियाविधी कल्पिते यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य
ग्रहणम् । ततश्च “तेजो वै घृतम्” इत्यत्र विध्यनुसारिणी घृतशब्दस्य
घृताघृतसाधारणाज्ञानसाधकद्रवद्रव्यमात्रे लक्षणेति पूर्वपक्षे-

सिद्धान्तसूत्रम्-“संदिग्धेषु वाक्यशेषात्” इति (जै० सू० १-४-२९)
अयमर्थः-विधिषु संदिग्धेषु सत्सु अर्थवादरूपवाक्यशेषाभिर्णयः क-
र्तव्य इति । अर्थवादसमर्पिते विशेषे नान्यग्रहणं प्रामाणिकमिति वा-
च्यम् । एवं च विधिवाक्यधृताक्तत्वान्यथानुपपत्तिप्रतिपन्नाज्ञानसा-
धनद्रवद्रव्यसामान्यस्याननुष्ठयतया तद्विशेषाकाङ्क्षायामर्थवादसमर्पि-
तघृतेनैव तस्याः शाम्यतया घृतस्यैवोपादानम् । न चैवमुक्तरीत्या
लक्षणापत्तिः । घृतेऽपि द्रवद्रव्यत्वपर्याप्त्या लक्षणाऽनङ्गीकारात् ।
तत्र एव च न विरोधोऽपि, इति ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माघवीथे तु गणेश-
व्रते मध्याह्नव्यापिनी मुद्रया ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्या प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्वात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनात् ।

प्रगतः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति तत्कल्पेऽभिधानाच्च । तेन 'परदिने तस्मै परा,
अन्यथा प्रपूर्वा' इत्युक्तम् । अवस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादी गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तादृश-
याप्येष प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्वत्रिकाणि ।
संकष्टचतुर्थ्यादी बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन

नास्त्येव यत्र तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वं स्यादिति बाध्यम् । दूर्वा-
गणपतिव्रतादेः सत्त्वात् । चतुर्थीति । अग्रे भाद्रशुक्लचतुर्थी
वरदचतुर्थी-युज्यते ।

सुरासुरानाप्नुवती गणेशं भक्तिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥

इतिवाक्यात् । तद्वत्-सिद्धिविनायकव्रतयोर्भेदेऽपि निर्णयो न
भिद्यते । अतश्च वरदचतुर्थीप्रकरणस्यप्रमाणमुक्त्वा सिद्धिविनाय-
कव्रतस्यप्रमाणमाह-प्रगतरिति । पूर्व्वेति । मातृविद्याप्राश-
स्त्यादिति भावः । गणेशव्रतसामान्ये माघवोक्तं निर्णयं तद्विशेषे
व्यवस्थापयति — अवस्तुतस्त्विति । संकष्टेति ।

आवणे बहुले पक्षे चतुर्दश्या विधूदये ।

तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं सङ्ग्रहार्थं सुरेश्वरि ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं च दीयते ।

इति विधूदयस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

१६० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

सर्वत्र गणेशव्रते *पूर्ववेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वं *मातृयोगस्य सत्त्वात्पूर्वतः केचित् । *अन्ये तु दिने सुहृत्-अथादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परादिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । *गौरीव्रते तु पूर्ववत्* ।

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्थ्यः पञ्चमीचन्द्रा देवतान्तरयागतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रामान्तो मासः । 'व्रते शुक्रादिमेव च' इति वचनात् । *मातृयोगस्येति न च "मातृविद्धा प्रशस्यते" इत्यस्य कथमिह प्रवृत्तिः ? दिवा त्रिमुहूर्तवधे हि तत्प्रवर्तते, न तु रात्राविति वाच्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेशस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्ववत् मातृयुक्तत्वात् । "गणेशगौरीबहुला व्यतिरिक्ताः" इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । *अन्ये त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि-वेशवचांसि दिवावधे एव प्रवर्तन्ते इत्यत्र मानाभावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेशस्यापि माधवादिभिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसर्वे "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव" इति पूर्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवधेऽपि प्रवृत्तेर्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । *गौरीव्रते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्दुधम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *पूर्ववेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी द्रसते पुनः ।

जया सैव हि कर्तव्या नागविद्धा न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वार्थत्वात् ।

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तम् । (१)

पञ्चमी तु माधनमते सर्वाऽपि पूर्वा ।

चतुर्थीसंगुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

॥ देवे कर्मणि पित्र्ये च शुकपक्षे तथाऽसिते (२) ॥

इति हारीनांक्तः । जेमादिमते तु ॥ कृष्णा पूर्वा, सि-
ता परा । 'कृष्णा पूर्वगुता, सिता परगुता स्यात्पञ्च-
मी' इति दीपिकांक्तः । ॥ वस्तुनस्तु हारीनांक्तः ॥ उपवा-
सविषया ।

प्रतिपत्पञ्चमी चैव ॥ समावित्रीभूतपूर्णिमाः ।

॥ देवे इति "पूर्वाह्णा न देवानाम्" इत्यादिस्पृशार्थम्, पित्र्ये इति-
दृष्टान्तः । ॥ कृष्णेति । "एकादशी तथा पक्षा" इति पूर्वविद्धत्वं
"पञ्चमी तु प्रकर्षक्या पक्षा युक्ता" इत्युक्तमविद्धत्वं च शुककृष्ण-
वान्धेन (३) व्यवस्थाप्यम् । अथ "शुक्रपक्षे तथाऽसिते" इत्यनेन
विरोध इत्यत्र भावः ॥ वस्तुनस्तु इति । ॥ उपवासमिति । न च —

मायः प्रातरुपाया हि तिथिदेवफलेऽप्युभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनाप्यामे उत्तरविद्धाविधानादिति वाच्यम् ।
मायःपदोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । ॥ समावित्री — वदामा ।

(१) संहृतपूर्वा उक्त्यनुसन्दादयकाले संहृतमते वा परेव ।
मातृयागस्य आद्यशुक्लचतुर्थीपरम्बात् । सावित्रीधस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दशीविधानात्तत्रैव पूर्वविद्धत्वं न सन्दादयान्पूर्वकाले तृतीया-
योगेन तादृजत्वं चतुर्थ्या उपलक्षणम् प्रमाणान्नायात् । अपि तद्वै-
विमुहूर्तात्मकतृतीयावधे मय्येव तृतीयावधेयम् । तस्मात्परव चतुर्थी
युक्तात पुनरायानिन्तामणिः ।

(२) आसिते-कृष्णे इत्यर्थः ।

(३) शुकपक्षे तिथिग्रोह्या यस्यामभ्युदिनो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्रोह्या यस्यामस्तमिती रविः ॥

इत्यनेनैतत्पर्यः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परमंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु -

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दवतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परमंयुता ।

इति वाक्यशेषादिति साधयः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । समन्कारचिन्तामणी -

पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तृपता नागा इतरा सप्ततृपिता ॥ इति ।

*तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥

इति संग्रहोक्तः, -

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाश्रयः शुभाशुभः ।

अरिमित्रे तयोः पञ्च नागानामास्तुवर्हिणी(?) ॥

इति पदत्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासार्थादिवषणम् । पञ्च -
वाहने ॥

भूतं-चतुर्दशी । पूर्णिमा-वटपूर्णिमा । उपवासानिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह *तेनेति । *उपवासार्थानि । आदिपदं
सम्पातायातम्, उपवासपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहचरपूजायां ग्राह्यात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभकलप्रदा, षष्ठीयुक्ता चाशुभकलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमास्तुवर्हिणं, षष्ठीयुक्तपञ्चम्याः
तच्छत्रुर्मयूरश्च वाहनमित्यर्थः ।

षष्ठी सर्वमेव स्कन्दवचनान्तरिका परैव । अयुग्म-
वाक्यात्,

अनागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चेव कदाचन ।
इति स्कान्दाच्च ।

स्कन्दोपनामे स्वीकार्या पञ्चमी परमेयुता ।

इति विशेषवचनान् । आरण्यश्रम्यापि उपनामे परा “आव-
णे पञ्चमी शुक्ला सम्प्राप्ता नागपञ्चमी । नां परिग्रह्य” इति वच-
नात् । तथा च परोक्षमिमुदना नामाश्रम्यादः पराऽन्यथा पूर्वनि ।
परं तु या पञ्चमी परा स्वीकार्या सा स्कन्दोपनामे नागपूजायां
चेति (१) व्यवस्थिताऽन्या पञ्चमी सर्वत्र पूर्ववत्, “इतरा सप्तपुरिका”
इति स्मरणात् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । “देवे
कर्मणि” इति वचनादांत्वाद्वाहुः । अयुगे विवेचने चैतन्मन्त्रमेव दृश्यते ।
ग्रन्थकृता चापनामादिपदानामुपलक्षणत्वं न पश्यते इति सो-
ध्यम् । स्कन्देति ।

षष्ठी नियमोद्धारज सर्वदा सर्वकायदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन कार्त्तिकेयपिया गदा ॥

इति सर्वेषामीयशुक्लपुत्रात्,

आपादशुक्लपुत्रां तु निधः कीर्मास्की स्मृता ।

इति आपादशुक्लपुत्रां न, स्कन्दोपनामे

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवमात्रचतुर्दशी ।

एताः पूर्वपुत्रा कार्यास्तित्यन्ते पार्ष्णं भवेत् ॥

इति स्कान्देन पूर्वविद्वन्बोक्तः । कृष्णाष्टमी — कृष्णवक्त्राष्टमी रु-
द्रदेवत्या व्रतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमारूपातत्रात्मस्वन्निवनी वा ।
कृष्णजन्माष्टमीति कीचत् । अयुगेति । “वण्डुन्याः” इत्यादिः ।
अनागोति ।

१६४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

सप्तमी पूर्वैव *युग्मवाक्यात्.

*षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

इति स्कान्दाच्च ॥ निर्णयामृते-

षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः ।

योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिश्रद्धैः समः ॥

(१) नागविद्धा न षष्ठी स्यात्पक्षयोक्तमयोरपि ।

दैवे कर्मणि तां कुर्यात् पित्र्ये पूर्वण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि मौपन्तवं स्मर्यते ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमामी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादावुपोष्यग्रहणं व्रतसाधान्योपलक्षणम् । “नागोद्वादशना-
डीभिः” इति नागवेदः । तेन षण्मृदून्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परैरुद्धानि ॥

इति त्रासिष्टं स्मर्त्तव्यम् । *युग्मेति “षण्मुन्योः” इत्यादि । *ष-
ष्ठ्या युतेति । या पूर्वयूरात्रिमार्ग्य षष्ठ्या तिथिक्षयादष्टमीवि-
द्धा सा, सैव ग्राह्या । गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु तामराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्त्तते । नागः— पञ्चमी । रुद्रः— अष्टमी ।
दिवाकरः— सप्तमी । कामः— त्रयोदशी । विष्णुः— द्वादशी ।

ननु—

षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

इति स्कान्दात्,

(१) नागः— पञ्चमी ।

आष्टमी तु अस्मिन्मते कृष्णा पूर्वा, मिना परा ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति भावयोगोक्तः, 'परयुक्त शुक्लाऽष्टमी, पूर्वयुक्त कृष्णा' इति

पट्टीसमेता कर्त्तव्यं न सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह पट्टीपादद्वयसोपपद्यते ॥

इति आचिन्त्याय गान्धर्वस्य एव पुनः सूचने न शक्येव, इति चेन्न ।

“सप्तमी नाष्टमीयुता न सप्तम्या युताऽष्टमी । अत्रैव व्रतकल्पे-
षु” इति ब्रह्मवैवर्तम् । एवं च

पट्टयुक्ताऽष्टम्या सप्तमा युता विद्धा न नाष्टमी ।

सप्तमी परा विद्धा न नाष्टमी तान्त्रिकप्रथा ॥

इति चाहं उपासनाज्जडस्य सर्वत्रोपपत्त्यन्तं द्रष्टव्यम् । कश्चित्
यत्र यत्र यवान् उपासन्ति तत्रैव विद्धा श्रुत्या तत्र स्थानीयभा-
सान्तर्यायं पूर्वाऽपान्तानां च । आश्विनोऽननादिर्वातानां च
वापवाम इत्याहुः । अस्मिन्नि ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी नैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वाविद्धा तु कर्त्तव्या पराविद्धा न कार्त्तव्यम् ॥

उपवासार्थं कौटिल्ये एव धर्मः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी नैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥

पूर्वाविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

उपवासार्थं कौटिल्ये एव धर्मः सनातनः ॥

इति नियमोक्तः । यत् “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति युग्यवाक्यं, यच्च-

नागविद्धा तु या पट्टी भागविद्धा गोमहेश्वरः ।

चतुर्दशी कार्त्तव्या विष्णुना मण्डिताः स्मृताः ॥

इत्यादिः तन्मते शुक्लपक्षे वापवामम् । यत्—

दीपिकोक्तञ्च । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाष्टयुत्तरा ।

पक्षद्वयेऽष्टयुत्तरैश्च शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति साधवोक्तेः । दिवोदार्मायै भाविष्ये

शुक्लपक्षे तिथिग्रीवा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्रीवा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्तु नेह प्रवर्तते । सामान्यतः प्रसक्तयोर्व्येनस्थापकं हि
तत्, न चेह तथा प्रसक्तिरस्तीति । नन्वस्तु उपवासं कृष्णाष्टयुत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पष्टी अमावास्या चतुर्थिका ।

उषोष्वाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धत्वबोधकोक्तनिग-
मवाक्यान्ते

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इत्याहृत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपवासपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोदिष्टामुपावसेत् ॥

इति स्मरणादिति शङ्काम् । 'एष धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्ववि-
षयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतिः । रुद्रव्रतं प्विति च व्रतमात्रपरं, न तूपवा-
समात्रपरमिति समानविषयत्वाभावाच्च तेनोपसंहारसंभव इति
भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवतयः पूजापवासादिः,
उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरमाया उषामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पाद्यो विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वय-
गतायामष्टम्यां नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयु-
तनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विवक्षितं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

*यदा यदा मित्ताष्टम्यां बुधवारो भवेत्कानित् ।

तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनं नृप ॥

*सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने ।

बुधाष्टमी न कर्तव्या हान्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्त्यं पणं हेमाद्रौ न धृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात्,

न कुर्यान्नवमीं तान दशम्या तु कदाचन ।

इति स्कान्दान्तः ।

दशमी तु पूर्वा परा चेति हेमाद्रिः ।

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

इति माधवः । अथस्तुतस्तु मुख्य्या नवमीयुतेव ग्राह्या ।

दशमी तु प्रकर्तव्या सदुर्गा विजयक्षमम् ।

इत्यापस्तम्बोक्तः । यत्

तस्यैव तत्रैव कृष्णात् । शेषोऽन्यथादः । एवं च

उपवासं गमयी तु तेषाद्धन्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोक्तमयोरप्युपवासोर्वचः स्मृतः ॥

इति वाक्यं शिवशक्त्युत्तमवाभिषायम्, अन्योपवासाभिषायकत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

*यदा यदेति । बुधयुक्तायां शुक्राष्टम्यां बुधाष्टमीव्रतं विधीयते, तस्य तदुद्यापनस्य च विस्तरो व्रतार्कं द्रष्टव्यः । *सन्ध्याकाले इति शुक्राष्टमीत्वात्परा ग्राह्या । तत्र यदि परदिने बुधवारो नास्ति पूर्वादिने च सायंकाले नास्ति किं तु सन्ध्याकाले वर्तते, तत्र प्रधानं कार्यमिति मासावयं निषेधः पूजापर्याप्तिसायंकाले सर्वे बुधाष्टमी कार्या नान्यथेत्यतन्परम् ।

मतान्तरमाह — अथस्तुतस्तिवति । अत्रेदमरुचिबीजम् —

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ।

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वाया परयाऽथ वा ।
इत्यद्विरसोक्तं, तत्रवर्मायुक्तालाये औदगिनी आणे-
त्येवं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशी । *तत्रैकादशुपवासो ज्ञेया- *निषेधप-
रिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राऽऽहः—

न शङ्कत पिबेन्नोपे न खादित *कर्मसूकरौ ।
एकादश्यां *न भुञ्जीत पक्षयोः शुभयोः अपि ॥
इति कौर्मदेवलायुक्तेः । आश्वपुराणेऽपि—

इति सर्वतोमुखत्वोक्तिविरोधान् मायनमतमैव सम्यक् । आप-
स्तम्बवाक्यं तु कृष्णपक्षपरम् ।

नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी भक्ते मिता ।
भृगुणा नष्टनन्दा च एता वै निष्कल्पाः स्मृताः ॥ इति ।
नागविद्धा तु या पष्टी शिवविद्धा तु सप्तमी ।
दशम्यैकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथं न न ॥
इति निषेधश्च तथैव । उपवासपदं तृपत्यक्षयम् ।
उपवासं एकादशीं निर्णेतुमाह— *तत्रैति । *निषेधेति ।
विधेयत्राप्रधानत्वं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।
निषेधस्वरूपं निवृत्तिः । *कर्मसूकरौ—महाराष्ट्राणां 'कण-
गे'इति प्रसिद्धः कन्दः कर्मः । 'गोदारु'इति 'कान'इति वा प्रसिद्धः
कन्दः सूकरः । *न भुञ्जीतेति । न च भोजनमभ्यवहारविशेष इति
फलादिभक्षणं दुर्वारमिति वाच्यम् । धातोः सकलादनीयार्थत्वात् ।
अन्यथा कृष्णायां विद्धायां चैकादश्यां व्रतरूपोपवासनिषेधे भो-
जननिषेधादेव फलादिभक्षणमाप्तः

उपवासनिषेधे तु भक्षणं किञ्चिन्प्रकल्पयेत् ।

इति फलादिभक्षणविधिवैयर्थ्यात् । एवम् “अन्नपात्रिय पापानि”

*गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्चैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः शुभयोः अपि ॥ इति ।

*न चात्र *पर्युदामेन व्रतविधिः । *तद्धेतुव्रतादि-
शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु ब्रह्मचर्ये

प्राप्ते हरिदिने सम्पत्तिवशात् नियमं निशि ।

*दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥ इति ।

*इदं च शिवभक्तार्थाभिरपि कार्यम् ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादश्याव्रतम् ।

इति शिवभर्तृकैः ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाश्रितम् ।

इति निन्दादौ "न पचदशमात्मनः" इत्यादिवदन्नशब्दोऽदनीयपर

इति । निषेधपालने सर्वपापविनाशमाह *गृहस्थ इति *न

चात्रेति । एकमुलकल्पनाश्रयत्वादिना शेषः । *पर्युदामः—

विषेयप्रधानत्वं प्रतिषेधप्रधानता ।

पर्युदामः स विज्ञेयो यथाज्ञानेन न च ॥

इति शैव्या नमः संकल्पलक्षणाया । उत्तरपदेन—स्वात्मनाप

धात्वर्थान्तरमात्रेणार्थिकतया । इति निवृत्तिरिति । यथा "नेदतोऽन्न-
मादित्यम्" इत्यादौ "तस्य व्रतम्" इत्युपक्रमे व्रतशब्दोऽस्तीति

संकल्पे लक्षणा, न चेद तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविध्यन्यनिषेधो

नोपगम्यते, तद्वन्नयोरिकवाक्यत्वायां श्रवणादिनि नञ् । तथा

मति संक्रान्तिरविवागादनदुपवासनिषेधे भोजनस्यैव सम्भवान्

किञ्चिद्वक्षणविधानत्वेयम्यात् । मति तु पृथक्निषेधेनत्पालनाय प्र-

वृत्तस्य निवृत्तः संकल्पाविनाशवान् । संकल्पे चोपवासनिषेधाति-

क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्वक्षणविधिरथैवस्यात् ।

*दशम्यां निशि उपवासस्य नियममित्यन्वयः । व्रते सर्व-

पापविकारमाह—*इदं चैव । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणात् । *सोऽपि त्रेधा *नित्यः काम्यश्च ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडोक्तः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदांक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं
गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्राणामेव
व्रतं नित्यं, न कृष्णाणाम् ।

दाह- *सोऽपीति । व्रतरूपोऽपीत्यर्थः । *नित्य इति । नित्यता-
साधकानि सङ्गृहे—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरथागचोदनान् ॥

फलाश्रुतेर्वाप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । इति ।

तत्रायन्तद्वयं ग्रन्थकारेणोक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-
मारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्रकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे—

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

अतिक्रमनिषेधः कण्वेनोक्तः—

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि—

(१) अत्र केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्युक्त्याऽतिक्रमं' इति पाठः ।

(२) नित्यंवाप्सेति द्वयम् 'उपोष्यैकादशीं नित्यम्' 'पक्षे पक्षे च
कर्तव्यम्' इति वचनद्वयेनोक्तमतः सदैव्यारभ्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव
स्पष्टीक्रियते इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

*वनस्थ्यातिथिर्मास्यं, शुक्राभ्यस्य मदा गृही ॥

इति देवलोक्तः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थ्यातिथिपक्षे उपसंह्रियते, न तु वनमिति वाच्यम् । अ-
स्य *पर्युदासेन वनविधिरन्वयः । *अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । अनिषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन *विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः सनत्कुमारोक्तः -

न करोति यदा मूढ एकादश्यामुपवासम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं नपमावृतम् ॥

अन्त्याग्नौदना विष्णुरहस्ये -

परमापदपापञ्चो हर्षे वा समुपस्थिते ।

मृतके मृतके नैव न त्यजेद्वा दशीव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये -

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

*वनस्थिति ब्रह्मचारिविधवयोरुपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

*पर्युदासः न भुञ्जीतेत्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम् (१) ।

*अन्यथा - पर्युदासाऽनुपगमे । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये
गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्राभ्यस्योपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च वर्णिसूहिवनियतीनां *रण्डायाश्च निषेधपा-
लने शुक्रा, सूहिभिश्चानां तु तत्र कृष्णेत्यादिदेवत्ववाक्ययोरनिष्टि-
तार्थ इत्यत्राह - *निषेधस्याति । *विशेषः - अधिकारिविशेषो व-
नित्वादिः । नन्वेवमपि तत्रः प्रधानीभूताख्यातान्वये लाघवाभिप्रेत

पुत्रवांश्च सभायिश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
 उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥
 इति नारदोक्तं । एतत् सर्वं कालादर्शो उक्तम् -
 विधवाया वनस्थस्य यनेश्चैकादर्शाख्ये ।
 उपवासो, गृहस्थस्य शुक्राणामेव पुत्रिणः ॥
 भुजेर्निषेधः कृष्णायां, समिद्धिस्तस्य ततो वने ॥ इति ।
 *प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।
 नित्यं भक्तिममायुक्तैर्नैर्विष्णुपरायणैः ।
 *पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपवाणम् ॥
 सपुत्रश्च सभायिश्च सजनो भक्तिमयुतः ।
 एकादश्यानुपवसेत् *पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याक्षरारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने
 गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । अत्रे—
 तव । पूर्वमतेऽस्मिन् व्यञ्जनं स्वसिद्धान्तपाह *प्राच्यास्तित्वात् ।
 *पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्रश्चेत्यादि पुत्रादेरु-
 पवासाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च पुत्रवदपुत्रगृहस्थयोर्निषेधोऽपि
 बाध्यते । अत्रैष्णवगृहस्थेषु पुत्रवदगृहस्थनिषेधो दोषाधिक्यार्थः ।
 *पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णालाभः ।

यथा शुक्रा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
 इति वैष्णवलक्षणं भगवद्भक्तत्वमेवेत्यादिष्कर्तुं विष्णुपरा-
 यणैरिति ।

रत्नवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां मितेतरं ।
 पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
 इति रत्नवारादौ पुत्रवदगृहिण उपवासनिषेधस्तु नेह प्रवर्त्तते ।
 तन्निमित्तोपवासस्येत्युक्तं । व्यतीपातादावुपवासनिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तैरित्याहुः । *पुत्रशब्दश्चापत्यमात्र-
वचनः । नारायणवृत्ता—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यत्रापत्यमात्रवार्त्तिकोक्तैः (१) । ‘जनयेद्बहुपुत्राणि’ इति
लिङ्गात् । ‘पौत्रा मातामहस्तेन’ इति मनुक्तैः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु “स्त्रीभ्यो ढक्” (पा०सू० ४-१ १२)
इति पौत्रेण इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपवासनिषेधे विशेषो वाच्योऽपि उक्तः—

पवासपर इति । *पुत्रशब्दश्चेति । इत्यापातनः । नारायण-
वृत्त्यादौ विंशत्युक्तानि शब्दानां पृथग्व्यञ्जयमानमव्याहारो विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायोदयः तदुक्तः । इत्यत्रा ‘न कुर्यात् पुत्रान्
गृही’ इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपन्यमात्रवचनः ? ‘पौत्रा मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रो दौहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्री-बहुस्य दूहित्रत्वत्वात् ।
तथा चामरः—

आन्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वषी ।

आहुर्दूहितं मनेऽपन्यं त्रिकं तयोः समं ॥ इति ।

अत्रान्मजादिशब्दानां पुत्रदूहिवादिः पृथगर्थो, अपन्यादिस्तदुभय-
साधारणोऽर्थ इति स्पष्टम् । “जानयेद्बहुपुत्राणि” इत्यनेकान्वयपत्त्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुमपन्यानामेव पुत्रपदायन्ये अजातपुमपन्यकजा-
तकन्यकधनादेर्दूहितृदूहिवादिगामित्वानुशासनबाधायत्तेः । अत्र
चानेकापन्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु सकृन् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायो निरस्यते । एवं
च एकैरसस्यैरमान्तरवृत्तकादौ कदलकस्य वा दत्तकान्तरस-
त्वे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

(१) रुद्रयपत्यव्यावृत्त्यर्थतया ‘पुमांस’ इति विशेषणोपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवार्त्तिकोक्तैरित्यर्थः ।

*उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पेत् ।

न दुष्यत्युपवासं न उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यं च तत्रैवाक्तम्

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु आर्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि भाषाप वायुः

*प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमीवेधो वेधा अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेध-
श्चेति । आर्या गारुडे

इत्यत्रापुत्रागुपादानं प्रायस्कृत्यार्थम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । *उपवासनिषेधे त्विति । ननु सत्रायागुरते विश्व-
जितासत्रफलमिह (१) किञ्चिद्वक्षणेऽपि व्रतरूपापवासफलं पापक्षया-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एवं च सर्वथा व्रतरूपापवासानिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेन्न । कृष्णविद्धादौ लुक्तराया तादृशोपवासस्यैवापामेः, प्राप्नो-
वा न दुष्यतीत्यनेन विरोधः, निषिद्धत्वे तदतिक्रमं दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषसाधारणः सकलैकादर्शोपाधारणो यो व्रतविध्य-
तिरिक्तो निषेधस्तं पालयितुमायस्य 'इति विज्ञाय कुर्यात्' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनियमसहितमोजनद्वयवर्जनसंकल्पस्य व्रत-
प्राप्तेरुपवासनिषेधातिक्रमः शङ्कतेति तान्नष्टमर्थं किञ्चिद्वक्ष-
णविधिः । तथा चोपवासं न निषेधेऽनृष्टीयमानं प्रानुपह्निकानि-

(१) "यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत" इति श्रुतौ सत्रसंक-
ल्पपूर्वं तदनुष्ठानप्रवृत्ताप्रवृत्तयोऽनयोर्वापि विश्वजितामानुष्ठानमावश्य-
कम् । संकल्पमात्रस्यैव विश्वजित्पूर्वकारिकतायाः कृत्याप्रत्ययेन प्रतीतेः
संकल्पस्य चोभयत्रापि विद्यमानत्वादिति पूर्वपक्षोद्भूत्य सत्रायो-
रणस्य निमित्तत्वेन श्रुतत्वात् संकल्पं कृत्वा तदनुष्ठानाभावे प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजितायां विधीयते इति सिद्धान्तितं जमिनिना "वि-
श्वजिस्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्" इति सूत्रेण (जै० सू० ६-४-३२) ।
एवं च विश्वजितांगत सत्रसंकल्पजन्यफलस्य सिद्धिरिति स्पष्टम् ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपांशुं वैष्णवेन तच्च नैकादशीव्रतम् ॥ इति ।

अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे-

*उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः । इति ।

यदापि

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तत्रयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तथैवोपवसेद् गृही ॥

इतिगारुडसौरधर्मादिवचनम्, यच्च भविष्ये-

आदित्योदयबलायाः प्राक्मुहूर्तत्रयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥

इति, तदप्युपसंहारन्यायेन दण्डनतुष्टयपरमेव ।

हमाद्रावण्यम् । अगस्त्यब्रह्मवैवर्ते-

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽथ वेधादीनां किलादितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो विघाटकः प्रभासंदशीनाद्वेधः ॥

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

त्यत्र तात्पर्यकोपवामानुष्ठानेन निषेधातिक्रमात्प्रसक्तं दोषं न प्राप्नोति ।
उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपं निषेधफलं च मत्स्यवायपरिहारं लभे-
दित्युत्तराद्धर्मिः । कृष्णाविद्धादिनिषेधानां विद्धादिभिर्जा गृहस्थादि-
भिर्जा उपवसेदिति पर्युदासस्त्वमते तु तुल्यफलत्वाभिप्रेतबोक्तिसङ्ग-
तिरिति तु बोध्यम् । अथशस्तमिति नक्तादेः समुच्चयवारणाय ।
*उदयादिति । उदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
घटिकाशब्दात् । मुहूर्तद्वयं कश्चिदण्डचतुष्टयात् न्यूनं, कचिदधिक-
मिति विरोधः । नित्योपवासपर्यवेधवचोविरोधं शङ्कते-अथचि-
ति । उदयात्प्राक्तनचतुर्दण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमरुणोदयत्वम् ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

इति, तर्दापि *अवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति
माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तुदयवेधः* ।

*तथान्येऽपि वेधा हेमाद्रां माधवीये च गारुडे-

उदयात्प्राग् द्विदण्डान्तःप्रातिप्रथमदण्डत्वमतिवेधत्वम् । उदयप्रत्या-
सन्नतत्पूर्वकालत्वं महावेधत्वम् । उदयवत्कालत्वं योगत्वमिति
भेदः । *अवयवेति । अतिवेधादेररुणोदयवेधावयवत्वादरुणो-
दयवेधत्वमित्यर्थः । *उदयवेध इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥

इति वचनादुदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अत एव काम्योपवासवज्रवेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्युपो-
द्वलकं दर्शयति- *तथेति । एकादशी वेधा पूर्णा खण्डा विद्धा
चेति भेदात् । तत्र या द्वाविंशन्मुहूर्तव्यापिनी, सा पूर्णा ।

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयादिवः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासान् तत्र —

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम् —

आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनादिकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेषुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयाव्यापिनी तु विद्धा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥

इति भविष्यात् । विद्धाऽपि द्वेधा-सन्दिग्धा संयुक्ता च । तत्र—

*उदयात् प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।
संदिग्धैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

*उदयात् प्राक् सुहर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मवृद्धये ॥

*हेमाद्रौ राष्ट्ररन्त्योऽष्टमो भागोऽप्यरुणोदय उक्तः-

निशः प्रान्ते तु गार्धर्षे देवर्षादिश्रवाद्ने ।

सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । *अत्रैकं-‘एषां सर्वपक्षाणां सुहर्तद्वयेन
क्रांटीकारात्, ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनात् राष्ट्रमानव-
शात्सार्धघटिकादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः-
सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिवर्तीमितरात्रिविषया ।
महत्तरास्तु राष्ट्रारपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमिति’

पुत्रराज्यप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति-

*उदयादिति ।

पुत्रपौत्रप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति- *उदयादिति ।

एतच्च वाक्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-
वैयर्थ्यात् । “नैवोपाप्यं वैष्णवेन” इति सामान्यत एव नित्यसा-

धारण्येन निषेधसत्त्वात् । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-

प्रक्रान्तसंबत्सरव्यापिकाम्यप्रयोगविषयं, न तूपक्रमविषयम् । तस्य

तिथ्यन्तरकाम्यव्रतवत् संपूर्णविधौचित्यात् । प्रक्रान्तविषय-

त्वेनाप्येतादृशोपपत्तेः । राष्ट्ररष्टमभागत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति हेमा-

द्रिमतमाह- *हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मतं दूषयितुमुत्थापयति-

इत्याहुः । तन्न । अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । *न च
मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्यनुपप-
त्तेः । न हि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्व-
यस्य यामार्धस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनापमंहारात्
न तदर्थः* । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनार्थं तदा-
पत्तिः* शास्त्रा । तेन चतुर्दण्डेवैधस्यैवोक्तं । चतुर्दण्डे-
ऽर्धघटीदशमीसत्त्वे हि वैधस्तदर्थः । द्विघटिकादौ *तद-
योगाच्च । यत्तु मतम् कियताऽरुणोदयमेव इत्यपेक्षायां
सार्धघटिकात्रयानियमादरुणोदयेऽर्धघटिकातो न्यूनदश-
मीसत्त्वे न दोषः' इति । तत्तुच्छम् । *त्रिदण्डादावपि
तदापत्तेः* ।

*दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्वि नैकादर्शावतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च यागमात्रनिषेधात् । नारदी-
येऽपि-

लववेधेऽपि विप्रन्द्र दशम्यैकादर्शां त्यजेत् ।

सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्कान्देऽपि-

कलाकाष्ठादिगत्यैव दृश्यते दशमी विभो ।

*अत्रैके इति । *न चेति पट्टिनिमित्तक्याश्च नानार्थत्वापत्ति-
रिति भावः । *तदर्थो-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । *तदापत्तिः मुहूर्त्तद्वय-
लाभः । अष्टाविंशतिघटीरात्र्यां मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमी-
प्रवेशमात्रेण विद्धत्वात् । *तदयोगात्-मुहूर्त्तद्वयालाभात् । इदमा-
पाततः । चतुर्दण्डापस्यभावस्यापि सम्भवात् । सार्धघटिकात्रयस्य
व्यापकत्वे दोषमाह- *त्रिदण्डादावपीति *तदापत्तेः-निर्दु-
ष्टत्वापत्तेः । तस्य व्याप्यत्वेऽर्द्धदण्डतो न्यूनदशमीसत्त्वेऽपि व्या-

एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचन ॥ इति ।

माधवोऽप्याह—‘सांख्यं कलादिवर्धोऽरुणोदयवेधे
सुषोदयवेधे च समानः’ इति । निगमेऽपि—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । इति ।

अत एव माधवेन ‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्पदशमीस्पर्श
संपृक्ता, कृत्स्नवर्तीयांगे संदिग्धा, मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता,
उदये संकीर्णा’ इत्युक्तत्वा

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता ।

संपृक्तेकादशा तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः ॥

इति गोभिलोक्तंः *पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो
विंशत्येव अरुणोदयवेधो निषिद्धः । *पुनः—‘अष्टमभागो-
ऽरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च ‘महत्तरास्तुरात्रीः’
इति, तत्परमतं स्वयमेव *दूषितम् । *अन्तेऽप्युक्तम् ।

प्यत्वानपायादोपमाह—*दशमीति । *पूर्वोक्तंति ।

उदयात्माकं त्रियटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धेकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति पूर्वोक्तन्त्यर्थः । आदिना

उदयात् माकं मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तेकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति ग्रहः । इयमतिविद्धा ।

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाटिकाः ॥

संकीर्णेकादशी नाम त्याग्या धर्मफलेप्सुभिः ।

इति च ग्रहः । वेला—तत्पत्यासन्नकालः । उदये संकीर्णेति
वाक्येऽप्युदयस्तत्पत्यासन्नः कालः । इयं महाविद्धा । अतिवेधमहा-
वेधो ग्रन्थे दर्शितो । राज्यन्ताष्टमभागत्वमरुणोदयत्वमिति हेमाद्रे-
रनिर्भरमाह—*यत्तिवत्यादि । *दूषितमिति । राज्यन्ताष्टमभा

‘वेधतारतम्यं च दोषतारतम्यादुपपन्नते’ इति । दोषता-
रतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते । तत्रोक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरं-

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वेत्तद्दशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृच्छ्रपादं नरर्थात्वां गां च दशात्मवत्सकाम् ।

सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणममन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव-

गरूपाणोदयस्य कदाचिद्दृष्टिकान्तपृथग्रूपत्वात्तदुपलक्षणतया
सर्ववेधानामेक्यसंभवादिति शेषः । अथर्वं वेधतारतम्योत्कीर्त्तनं
व्यर्थमित्यत्राह—अन्तेऽपीति । वेधतारतम्यादित्यादि ।

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्याद्यनिष्टस्मरणात् । तत्र

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात्कथंचन ।

जम्भसेयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥

उपोष्य तां प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्दुधः ।

इति वाक्यात् ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिहं नरकं भृशदारुणम् ॥

इति फलानुत्पत्तिप्रत्यवायोत्पश्योरुक्तेष्वेधनिषेधातिक्रमे कर्तुः
पापं स्वीकार्यम् । वेधतारतम्यान्यथानुपपत्त्या च पापतार-
तम्यं, तत्तारतम्याच्च प्रायश्चित्ततारतम्यम् । यद्वा श्राद्धदिने मैथुना-
दिनिषेधवत् एतन्निषेधानामपि कर्माङ्गत्वं तदातिक्रमे प्रायश्चित्ता-

ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्वा च दद्यात्सवत्सकाम् ।

*धरणस्याधिकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ।

करणे कर्तुरनिष्टोत्कीर्तने तु न हि निन्दान्यायेन व्रतं स्तोतुमेव ।
तत्र व्रतवैगुण्यं तद्वशादित्यकाम्यान्तरतत्फलस्य पापक्षयस्वर्ग-
विष्णुप्रीत्यादेरसिद्धिः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं शुद्धयै तु व्रतस्य वै ।

निश्चिद्रं जायते येन धर्मः संतानमेव न ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा प्रतीतेः । प्रायश्चित्तमपि अतिक्रम्यमाण-
निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितव्रताङ्गवया तन्ममाधानार्थम् । तदाचरणे
फलश्रुतिश्चाङ्गे फलश्रुतित्वात् प्रधानस्तत्त्वार्थव । एवं च वैगुण्यरूप
कर्मदोष एव वेधातिवेधारूढः तत्तारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तक-
स्य तारतम्यमिति । *धरणं सुवर्णं हंसचत्वारिंशन्माषाः ।

तुल्या यवाभ्यां कथिताञ्च गुञ्जा

बलुस्त्रिगुञ्जा धरणं न तेषु ।

गद्याणकस्तबुद्धयमिन्द्रतुल्यं—

वैल्लेस्तथैका पटकः प्रदिष्टः ॥

इति ज्योतिषं तु नेह प्रवर्त्तते धार्मिकसंप्रदायभङ्गापत्तेः ।
कृच्छ्रपादसवत्सगोदानोभयं केवलमेकात्रिंशद्वाह्यणभोजनेन वैक-
ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णाद्वाभ्यां वा समुचितद्वयेन वाऽधिकेन युक्त-
मिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण योज्याः । ननु

यातुभानव्रतं योगे महावेधे तु वाक्कलेः ।

जम्भामुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी ॥

इति जम्भामुरवेधत्वेनोक्तेऽतिवेध एवेतन्प्रायश्चित्तं स्यात् ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदौदेति दिवाकरः ।

तेन स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भामुराय तु ॥

*अत्र वेधतारतम्याद्वयस्थेति हेमाद्रिः । *निशः प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । *तस्माच्चतुर्गटिका-
त्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन षट्पञ्चाशादण्डा-
नन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अ-
न्त्योऽपि तत्रैव कण्वेनोक्तः—

उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दक्षयान्पाकशासनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ॥

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तत्राक्येषु वैष्ण-
वग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीये स्कान्दे-

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति ।

*यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं

इत्यग्रिमवचनादित्यत्राह—*अत्रेति उच्चावचानां पक्षाणां व्य-
वस्थयैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दामात्रमिति भावः । ननु दोषता-
रतम्येन वेधतारतम्यमयुक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावा-
दित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिति । एतच्च सर्वं जल्प-
कथार्याग्रन्थकृताऽभिहितम् । वस्तुतस्तु महत्तरहस्वतररात्रिष्वरुणो-
दयसाम्यस्याशुद्धत्वान्मुहूर्तद्वयमारुणोदय इति सिद्धान्तः । षटिका-
दिपदानि च मुहूर्तार्द्धपराणि । वेधतारतम्यं च मुहूर्तमुपजीव्यैवेति
शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्या इति । जम्भपदं त-
त्प्रधानकयातुधानपरम् । उदेतीतिदर्शनात्तद्वाक्येषु दशमीशेषेत्यादि-
वाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमालोच्य शङ्कते-अथवापीति ।

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं
स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरे भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णा तथेनरा ।

तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

केचित् दशम्यां नवम्यां च मपि त्यजन्ति । तत्र सूत्रं
मृगम् । उदयवेधस्तु *परिशेषात् स्मार्तगोचरः । त-
दाह माधवः—

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ यौ दशम्यां च वैष्णवस्मार्तयोः प्रमात ॥

हेमाद्रिस्तु केषांचिदधिरात्रेऽपि दशम्यां च माह—

अधिरात्रे तु केषां चिदशम्या वेध उच्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये *हरिप्रियाः ॥

न *तन्मम मतं यस्माच्चिन्त्यामा * रात्रिरुच्यते ॥

इति ब्रह्मवेद्यनीति ।

*परिशेषादिति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तेर्वैष्णवान् प्रति अतिवेधादीनां वेधत्वनिराकरणवाधादित्यर्थः ।

*हरिप्रिया इति ।

अयमर्थः—अतीतरात्रेः पश्चाद्देनागापिरात्रेः पूर्वाद्धेन सह
दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्यः । तत्र दशमीपर्वेशे
विद्धा सा त्वाज्येति । एतन्निराकरोति *न तन्मम मत-
मिति । *त्रियामेति । मथममहरार्द्धस्य चतुर्थमहरार्द्धस्य च दि-
नकर्मसंबन्धितया तदन्या कथंचिन्नियामा रात्रिः रात्रिकर्मणि प्रा-
येत्यर्थः । एवं चापवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य प्राणा । तत्र

अस्यार्थः—‘अनगतने लङ्’ (पा०सू० ३-२-१११) इत्यञ्च
 ‘अतीताया रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागामिन्या रात्रेः पूर्व-
 यामद्वयं दिवसश्च सकल एषोऽद्यतनः कालः’ इत्युक्तं
 महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र
 उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशो विद्धा । सा त्याज्या ।
 अत एव हेमाद्रौ—

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परं तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवससंपत्त्यर्थः ।
 स्वमते तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदय एव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कलयम्’
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
 पेधः । तेन मतमेदाद्यवस्थेति कोचिन् । कैमुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालोषो नापार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
 पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परं तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु—रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
 शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं त
 एव जानन्ति । अन्ये तु—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कलयम्’ इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्याशुप्रवृत्तेः तत्रैव निषेध इति न तन्मम मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु 'दिक्पञ्चदशानिस्तथा' इति वेधः, स उपवासान्ति-
रिक्तविषय इति भाष्यः ।

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्धसप्तसुहृन्मनु गोगोऽयं बाधते व्रतम् ॥

इति निगमादित्यन्तम् । तत्र साधनमते वैष्णवैरु-
णोदयोविद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी वा, उभयं वा, तदा परंपोष्या ।

*एकादशी द्वादशी चाश्रयिका चेत्त्यज्यतां दिनम् ।

पूर्वं, घ्राणं तृणं स्नादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

इति भाष्योक्तेः । स्मार्तैस्तु सुयोदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समा

*वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतम् ।

इति वचनात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवेनैरपि कल्प्यते अरुणो-
दयविद्धायास्त्याज्यत्वात् । भाष्यमते इत्यभिधानं च केषा-
चिद्वन्धे वैष्णवपरिकृत्योपवासो न लिखितस्तथावर्तनाय ।

*एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयान्माग्यदा विप्र मुहूर्तेद्वयसंयुता । संपूर्णै-
कादशी नाम”इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

१८८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

न्यूना वा, तदा गृहस्थैः पूर्वा गतिभिरुत्तरा कार्या ।
प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।
द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च गतिभिर्भोत्तरा विभो ॥
इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोऽप्येवमाह । उभयवृद्धौ
तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इति, तच्च न शुद्धाधिकद्वादश्यां प्रवर्तते । लोपो हि सूर्योदयास्पर्शित्वं
तस्यावमादिन एव सर्वत्र विद्धाया एव लाभात् । न च लोपो द्विती-
यसूर्योदयास्पर्शित्वम् । “लुप्तार्द्धो दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्धा-
प्रस्तावगतमाधवविरोधादिति । हेमाद्रौ—

संपूर्णेकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

गृहस्थैरिति । यत्तु—

संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति । तत्र कामी गृहस्थः, निष्कामी यतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परैवेति गृहिणामान्ये पूर्वोप-
वासाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरेति सा-
मान्यतो वक्ष्यति । अत एव—

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इत्यादौ वनस्थादिशब्दानां निष्कामोपलक्षणत्वाच्च वाक्य-
भेदः । अत्र ‘उदयात्माक’ इति

*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरेवांतरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥
इति नारदाक्तेः । द्वादशीमात्रशुद्धौ तु शुद्धायां *पूर्वैव ।
न चेदेकादशी विदुषां द्वादशी परतः स्थिता ।
उपाध्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥
इति नारदाक्तेः ।

द्वादशीमात्रशुद्धौ तु शुद्धाविद्धे न्ययस्थिते ।
शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥
इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—
विद्याऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।
अविद्धाऽपि च विद्या स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

परिभाषिता न श्रान्ता । नादीपञ्चकात्मकतिथिवृद्ध्या विना परेषु-
घटिकासत्वासम्भवात् तावत्तिथिवृद्धौ चाकास्मिकहामस्य उद्योतिः-
शास्त्रविरुद्धत्वादित्युदयद्वयमात्रव्यापिन्येव वाच्या । प्रभातपदं तु
द्वितीयदिनप्रातःपरमिति । 'प्रयमेऽहनि संपूर्णा' इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
शी' इत्याग्रिमे च 'उदयात्माक' इति परिभाषितैव । तादृशपदसत्त्वात् ।
एवं चैतद्वाक्यद्वयं स्मार्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्वत्प्रमाणेन
परत्वादिति । *संपूर्णैति । स्मार्तपरतावीजमुक्तम् । विद्यानिषे-
धात्परेति स्मर्तव्यम् । *पूर्वैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।
द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥
पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ।

इति तु निर्मूलम् । 'विद्याऽपि' इति स्मार्तपरम् । वैष्णवानां
विद्यानिषेधात् । 'अविद्याऽपि च' इति स्मार्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्तपरं परं तु तेषामविद्धै-

इति हेमाद्रौ पाद्यवचनं, तदेकादश्या* शुद्धौ ज्ञेयम् ।
तदुक्तं माधवेन-

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।
तदा पूर्वं दिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥ इति ।
विज्ञैकादश्यां द्वादशीमात्रशुद्धौ च सर्वेषां *परैव ।
*तत्र चैकादशीमात्रशुद्धौ गृहिणः पूर्वा, गतेरुत्तरा ।
*पूर्वोक्तपाद्योक्तः ।

एकादशी विष्टुद्धा चेच्छुद्धे कृष्णेऽविशेषतः ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् शुद्धी ॥
इति प्रचेतसोक्तः *एतच्छुद्धाविज्ञातुल्यमिति माधवः ।

कादशीत्यागो न युज्यते इत्यभिमानः । *एकादश्या इति ।
तथा च तत्र स्मार्त्तानामविज्ञैकादशीत्यागो न युक्तः । *परैवेति ।
उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वरूपाऽप्येकादशी तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वदसूतज ।

सूत उवाच—

यदा न प्राप्यते विषा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।
रविचक्रार्द्धमात्रांऽपि तत्रोपोष्यं परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

इति नारदीयात् । पारणपर्याप्तद्वादश्या लाभे तस्यामेव । अन्यथा
तु तामुल्लङ्घ्यापि पारणं कार्यमित्यर्थः । *तत्र च विज्ञैकादश्यां
च । *पूर्वोक्तंति । 'विज्ञाऽप्यविज्ञा विज्ञेया' इत्यादिः । *एत-
दिति । अविशेषत इत्युक्तेः । ननु इदं प्रचेतोवाक्यं शुद्धाविषयमेव ।
संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
*उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् शुद्धी ॥

इति वचने संपूर्णापदान् । विद्धा तु सर्वेषां परैव ।

द्वादशीभिश्चिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ॥

द्वादशी च त्रयोदश्यां तिथौ यदि वा न वा ।

इति पामोक्तः । उपोषणस्य मासान्यातत्रान्त्यकालावाच्छ्रुति-
थिरपेक्षिता । पारणे त्वद्वत्त्वादेव तादृशद्वादश्यल्लभे न दोष इति ।
सैवम् । तथा सति—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिमाप्तिनी ।

द्वादश्यां लङ्घने कार्या त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्याद्येकवाक्यनयोक्तपाशस्यापि शुद्धाधिपयत्वापत्तेः । यदि च
तस्य शुद्धाधिकायां वृष्णयान् प्राति, विद्धाधिकायां स्मार्तान् प्रती-
त्यधिकारभेदेन प्रवृत्तिरूपेयते, तदा एकाधिकारिणं स्मार्तं प्राति
शुद्धाविद्धासाम्येन प्रचेतोवाक्यप्रवृत्तिर्द्वारंगति । नन्वेवमप्यत्र श्रु-
तिः कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रययुते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सर्वोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेन्नयोदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयानिरिक्तदशमीविद्धापामुपवासनिषेधात् ।

दिनत्रयं हि दशम्यैकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीत्रयो-
दशीरूपम् ।

यदि देवास्तु संसिध्यंदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

इत्येकवाक्यत्वात् । इत्थं च सैवेति तच्छब्देन “सा वैद्वदेवी”
इत्यादौ सदाधिपयस इव दिनत्रययुतदशमीविद्धाया एव परामर्शो न
दशमीमात्रस्यैत्ययमेव विधिः “एवं कृत्वोद्वेगम्” इतिवत् । ‘नोपो-
ष्या दशमीयुता’ इति तु “न गिरागिरा” इतिवदनुवादः । न च
नोपोष्येति विधिरेव, सैवेति त्वनुवादः । एवकारस्य विधिशक्ति-
कुण्ठकत्वादिति वाच्यम् । द्वादश्यष्टज्यर्थस्य परतश्चादित्यस्य व्यव-
ह-

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥

इति स्कान्दात् ।

अविज्ञानि निविज्ञैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।
सुहृत्तैः पञ्चभिर्विज्ञा याज्ञौष्यैकादशी तिथिः ॥

इत्युप्यशृङ्गोक्तैश्च । सुहृत्पञ्चकमरुगोदयमारभ्य ज्ञेय-
म् । अन्यथोत्तरेऽह्नि एकादश्यभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा भुजस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।
यदपि हेमाद्रिणा 'शुद्धममा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चत्सर्वेषां परैव' इत्युक्तं, तदपि वेदणवविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्यविरोधः* ।

हितान्वयापत्तेः । सैवम् । कालादशीर्वा —

सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्युप्यशृङ्गवचसो विज्ञाधिकैकादशिकायां विज्ञोपवासविधाय-
कत्वेनार्थवत्त्वात् । अन्यथा प्रातर्भवत्स्वित्यस्यापत्तेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी प्रातर्भवत्विति तदर्थः । दशमीमिश्रितेत्युक्तेस्तदव्य-
वहितोत्तरप्रातर्लभात् । अत्र संकल्पकाले एकादश्यसत्त्वेऽपि संक-
ल्पे बध्यति । तथा च "दिनत्रयमृते देवि" "सर्वत्रैकादशी कार्या"
इत्याद्योर्विरोधमङ्गाय गृहिणां पूर्वा यतेरुत्तरेति व्यवस्था स्वीकार्या ।
त्रयोदश्यामिति वाक्यद्वयं विद्वत्समापरं तस्यां यतीनां परा भ-
विष्यतीत्याशङ्कावारणार्थम् । अविरोध इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय

अहेमाद्रिमते न्यूनगते । तत्र —

अशुद्धा विद्धा मयी मन्दा, अथ न्यूनसमाधिकैः ।

एदप्रकारा पुनरग्रेषा द्वादश्यूनसमाधिकैः ॥

इत्येतादृशैकादशीमन्दाः । तत्र अशुद्धाऽदिका न्यूनद्वाद-
शिता, शुद्धाऽधिकता समद्वादशिका च नकायैः पूर्वा, नि-
ष्कामैरुसारा कार्या । अ'प्रथमंऽहनि सम्पूर्णा' इति पूर्वोक्त-

स्मार्तानि प्रति हेमाद्रिनाल्लपाह —

अहेमाद्रिर्वाति । हेमाद्रिमाधवयोः स्मार्तानि प्रति न शान्त्रवेद
इति स्मर्तव्यम् । अतुहेति । शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका १,
शुद्धन्यूना समद्वादशिका २, शुद्धन्यूनाअधिकद्वादशिका ३, शुद्ध-
समा न्यूनद्वादशिका ४, शुद्धसमा समद्वादशिका ५, शुद्धसमाऽधि-
कद्वादशिका ६, शुद्धाऽदिका न्यूनद्वादशिका ७, शुद्धाऽदिका सम-
द्वादशिका ८, शुद्धाऽअधिकाऽधिकद्वादशिका ९, एवं विद्धाऽन्य-
ष्टादशमेदा इत्यर्थः । यमादिनसूर्योदयात्पाठ समाप्तिन्यूनत्वं, सूर्यो-
दयात्किञ्चिदन्यत्वं समत्वं, सूर्योदयोपरमापरमाधिक्यम् । तत्र —

आश्रासु षट्सु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

गृहमेधियतीनां स्यान्नवम्या स्यात्परंऽहनि ॥

शुद्धादिका न्यूनसमाधरा चेत् पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिक्यवती परैव, क्षपास्तु शुद्धाः मथमा उपोष्या ॥

विद्धात्रये तु पूर्वा स्यान्नवस्थाऽनन्तरद्वये ।

अपरंऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्धासमा न्यूनसमाधरा चेद्दिद्धादिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था, यदि विद्धीना आश्रापत्राते मथमेव सर्वैः ॥

विद्धासमा यथाधिकोधरा स्याद्दिद्धासमा विद्धसमाधरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतिमुक्तशङ्करकादशी सर्वजनेरुपोष्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह — अशुद्धेत्यादि । अ'प्रथमं' इति ।

स्कान्दात् ।

ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रतीतिकामैकवाक्यसद्वपः
कार्यम् ।

प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात हृदये पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिर्वाचरा विभो ।

इति स्कान्दादित्यर्थः । अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परा वसेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यैकवाक्यत्वात् । न च सकामनिष्कामशब्दयो-
रेव गृह्यतिपरत्वमस्तु, मायशो गृहिणा सकामन्वाचरीनां निष्का-
मत्वादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

मातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरौपवासविधानात् । इदं
च हेमाद्रेर्जालपात्रमिति । शुद्धानधिकाऽनधिकद्वादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकाधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकाधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव तिथेश्चोत्तिथे प्र-
सिद्धेर्द्वित्रिपलान्तरेण समा तदधिकान्तरेण न्यूना चैत्युभयया
एवानधिकत्वेन सङ्ग्रहात् ।

*उपवाससद्वपमिति । न चैकाधिकारिकमुपवासद्वपं कथं
विधीयते ?, एकनिमित्तकस्यावृत्तेरयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृह्यति-
भेदेन विहितस्यानुवादोऽस्तु, तथा सति अधिकार्यन्तरमपि न
कल्प्यमिति वाच्यम् । 'तिथी' इति द्वन्द्वसमासार्थकैकशेषेणेतरे-
तरयोगप्रतीतेस्तदनुरोधेनाधिकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी, तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये मे अतिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

इति पूजवसिष्ठोक्तः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विज्जन्यूना विज्ज
समा वाऽधिकद्वादशिका येत्यर्थेषां परैवेति हेमाद्रिः ।

*मदनरत्ने तु *शुद्धाधिका परा । *संपूर्णैकादशी यत्र'
इति पूर्वोक्तः । *अन्या पूर्वा ।

लुप्यते इत्यस्योनेत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे निथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे 'त्रयोदशी उपःकाले' इत्युक्तेस्तदेकवाक्यत्वादित्या-
शयेनोद्वादशिकायामिन्युक्तम् । वस्तुतः सप्तद्वादशिकायापि वि-
ष्णुप्रीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । कालो द्वितीयमूर्योदयास्पर्शित्वम-
पीति तस्या अपि संग्रहात् । 'त्रयोदशी उपःकाले' इति स्वतन्त्र-
मिति नवीनाः ।

शुद्धन्यूनत्यादित्रयेऽधिकद्वादशिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
भिप्रायम् । स्मार्तान् प्रति त्वाद *मदनेति । *शुद्धाधिकेति ।
अधिकद्वादशिकेति शेषः । अयं च शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका-
द्वयस्तृतीयो भेदः । *संपूर्णेति ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतां द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । *अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिकद्वा-

*शुद्धा यदा सप्ता द्वितीया सप्ता द्वितीयाऽधिकास्तदा ।

एकादशीसुपवसेत् शुद्धा वैष्णवीमपि ॥

इति स्कान्दात् । शुद्धा = एकादशी । तस्यैव = द्वादशी ।

‘न चेदेकादशी विष्णो’ इति नारदसंज्ञा । यत्तु—‘अविद्या-
ऽपि च विद्या स्यात्’ इति पाशं तच्छुद्धाधिक्यापरम् । यत्तु—

संपूर्णैकादशी त्वाज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥

इत्यादि, *तद्वैष्णवपरम् । इमानिनां तु *पूर्वैरेतमुक्तम् ।

दशिकेत्यर्थः । अयं च शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।

*शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती सप्ता द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता

ततो न्यूना वा, द्वादशी ततो न्यूना सप्ताऽधिका वा तदा शुद्धामेवो-

पवसेत् न वैष्णवी = द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानधिकाधिकद्वाद-

शिकेति प्रथमभेदोऽपि संपूर्णः । तत्राविवादान्म ग्रन्थे नोद्दिष्टः ।

*वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । *पूर्वेति । यत्तु—

उदयात्प्राग्यदा विषा सुहर्षदयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति वचनाद् गृहिणा पूर्वा ।

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।

इति वाक्याद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्य उक्तरीत्या

गृही सकामोऽवैष्णवः । तस्यारुणोदयविद्धायं काम्योपवासनिवर्त-

कत्वात् । तत्रैवेत्येवकारवशात्तद्विधे उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-

वाक्यस्य च गृहिणामेवोभयाधिक्यविषयत्वात् । तत्र पराया एव

“न गर्भे विशते जन्तुः” इत्यर्थवादसूचितगर्भावेशवशादुःखविशेष-

निवर्तकत्वात् ।

विद्याऽपि एकादशी नवशोका । तस्या विद्यान्नधिकाऽन-
धिकद्वादशिका १, विद्यान्नधिकाधिकद्वादशिका २, विद्याधिका-
ऽधिकद्वादशिका ३, विद्याधिकाऽनधिकद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । तत्र विद्वन्मूना विद्वन्मया वाऽधिकद्वादशिका चैतस-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इत्युक्तेः । लुप्ता दिनद्वये सूर्योदयाम्भोजेन त्वयं गता । न चेदं मू-
मुक्षुपरं परमां गतिं=मुक्तिमियमात्रं, अन्येषां तु पूर्वा “अविद्या-
नि निषिद्धा” इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामग्निं तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वत्र न भेषजः ।

इति नारदायै सर्वत्रैवैवमुक्तं । “न चेदंकादशी विष्णौ” इति तु
शुद्धापरम् । ‘अविद्यानि’ इत्यादीनि विद्याप्रदवाक्यानि परत
एकादश्यभावे द्वादश्यशुद्धावेव भवतीत्येव ।

एकादशी दिशा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

सृष्टिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सत्ये तिथिः ॥

इति वाक्यवत् “त्रयोदश्यां न लभ्येत” इत्यादिवाक्यादिति ।
तदुक्तं—‘विद्वन्मूना विद्वन्मयाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा’ इति । अयं
विद्यान्नधिकाधिकद्वादशिकाख्यो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तद्वा-
दश्यलाभे तामृतकृत्स्न पारणं भवतीत्युक्तम् । यत्र विद्यान्नधिकान्न-
धिकद्वादशिकाख्यः प्रथमभेदः, स चतुर्थः । एकादशीन्यूनत्वे-
द्वादशीसाम्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीसाम्ये—द्वादशी-
साम्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्राद्ये आह—अविद्येति । *मुमु-
क्षूणामिति ।

*विद्वन्मूना समद्व्यदशिका तु ०मुमुक्षुणां ०पुत्रवतां च परा । *अन्येषां ०पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्वति मदनरत्ने । विद्वन्मूना न्यूनद्व्यदशिका च सैव *सर्वैः कार्येति हेमाद्रिः । मुमुक्षुणां पराऽन्येषां पूर्वति मदनरत्ने । वि-

दिनक्षये तु शुद्धा द्वादशी बोधकाङ्क्षिभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्धा नोपोष्यैकादशी शदा ॥

इति सौमन्तवात् । अत्र दिनक्षयो न निश्चित्यस्त्वर्थः, किं तु विद्वत्त्वादेकादश्याः सूर्योदयाभ्यामात्रम् । *पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा नन्म दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यान्नपोदश्या तु पारणम् ॥

इति पितामहोक्तः ।

दिनक्षये तु संभासे उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंयुक्ता न कुर्वति कदाचन ॥

इति कौर्मनिषेधाच्च । यद्यप्यत्राभयत्र पुत्रवत्पदं न दृश्यते तथापि-

एकादशीषु नष्टासु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं चापवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् पृथी ॥

इति वाक्येन

एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

इत्यर्थवादेन च पूर्वोपवासनिषेधेऽपेक्षितपुत्रवदधिकारिलाभात् । पिण्डद इति आदन्तात् षष्ठ्येकवचने “आतो धातोः” (पा० ६-४-१४०) इत्यालोपः । *अन्येषां=पुत्रवद्विभ्रष्टादिणाम् । *पूर्वेति । पुत्रवतः पूर्वोपवासनिषेधवशेनापुत्रस्य तदुपवाससिद्धेः । पुत्रवतोऽपीत्यत्रारुचिः उक्तरीत्या स्पष्टा । द्वितीये विद्वन्मूनेति तृतीयचतुर्थयोर्विद्वत्समेत्यादि । *सर्वैरिति ।

असमा समखादशिकोनखादशिका च मुमुक्षुभिः परा-
ऽन्यैः पूर्वा कार्या ।

दशार्धमाश्रिता पूर्वा खादशी यदि लुप्यते ।

शुद्धैव खादशी राजन्नुपोंष्या मोक्षकारिभिः ॥

इति व्यासोक्तेः । मोक्षकारिग्रहणादन्येषां पूर्वैव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या खादशीर्धमाश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा सा वा यतो नित्यमुपोंषणम् ॥

इति पाश्चात्तेः । विजाधिका समखादशिका सर्व-
ेषां पूर्वैव ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्च सैवोपोंष्या क्षये तिथिः ॥

इति पाश्चात् । 'अत्र परतोऽपि न वर्द्धते' इत्यनेनैकादश्याः
साम्यमपि गृह्यते । सयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः सूर्योदयास्पृशत् तथापि पृथक् सप्तशब्दानर्थक्यापत्तेः क्षयः
तन्न्यूनत्वद्वयो आशङ्क्यः । न च यत्यर्थम् । साम्ये मुमुक्षुणा मुत्तरत्रापवा-
सविधानात् । तथा च क्षये यतिभिर्गृहिभिश्च सैवोपोंष्या, साम्ये तु
गृहिभिः सैवोपोंष्येत्यन्वयः ।

लुप्यते=वृद्धि न प्राप्नोति । "पूर्वा च द्वादशी परा"-
इति पाठान्तरात् । परा=परदिनगतैव न तु पूर्वाहोरात्रविष्टे-
त्युक्त्या एकादश्याः सूर्योदयर्यन्तत्वात् । अन्यथा परशब्दवैय-
र्थ्यात् । एतत्पाठे यद्यपि द्वादश्या अनाधिक्यं न लभ्यते तथापि

दिनत्रयमूले देवि नोपोंष्या दशमीयुता ।

सैवोपोंष्या सदा पुण्या परतश्चैत्रयोदशी ॥

इति स्कान्दे,

यदि देवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

अपारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयाऽपि भवेत् ।
 सदासीं दशमीनद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥
 इति श्रद्धाश्रुतं स्तौते । अत्राप्यत्राप्यत्र तु अत्र गृहिणां
 पूर्वा, यतैरुत्तरा । अविद्याधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपा-

इति नारदीये च तथैवाभिधानात् । विद्यायां तु
 अविद्यानामलाभे तु पयोदधिकत्वात् न तु ।
 सकृदेवास्मपञ्चीयादुपवासस्त्वगौ भवेत् ॥
 इति भक्ष्यनियमो बोध्यः ।

अत्र विवेचनकाराः । “दिनक्षये तु सम्प्राप्ते” इति
 कौर्मे दिनक्षयो दिनत्रयस्य क्तत्वं तेन तथैव पुत्रवद्वृष्टिणामुपवास-
 निषेधः परत्रोपवासश्च साम्ये तु तेषामपि पूर्ववैवापवासः तत्र
 निषेधाप्रवृत्तेः । “दिनक्षये तु भुजैव” इति सुमन्तुवाक्ये च दिन-
 क्षयो न प्रोक्तः किं तु विद्धत्वात्सूर्योदयास्पर्शित्वम् । तथा च एतत्
 द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपसाम्यपरमेव । “न्यूनत्वविषये या तिथिर्गृ-
 हिभिश्चैव” इति वचनावरोधात् गृहिभिश्चाप्यत्र । तेषामेकादशीदिनक्षये
 उपवासनिषेधोऽग्रे । तेन विद्धन्यूनानधिकद्वादशिकायां पुत्रवद्वृष्टि-
 भिन्नानां सर्वेषां पूर्ववैवापवासः, पुत्रवतामेव परे तु । विद्धसमाऽनधि-
 कद्वादशिकायां सर्वेषां गृहिणां पूर्वतुः, यतीनां तूत्तरेशुरिति प्राहुः ।

विद्याधिका-सप्तद्वादशिका अधिकद्वादशिका च सर्वेषां परै-
 वेति पाठः । पूर्वैवेत्यपपाठः । अधिकत्वात् । अधिकद्वादशिकामधिक-
 त्याह-अपारणाहे इति । पारणाहे द्वादशीलाभे तु विद्या नोपापो-
 ष्येत्यत्र तात्पर्यम् । अत्राप्यत्राप्यत्र त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च
 दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्यादिना पुत्रवतः परत्वसूचनात् । अयं च विद्याधिकाधि-
 कद्वादशिकारूपस्तृतीयो भेदः । अविद्धेति । विद्याधिकानधिकद्वाद-

पक्षवनिष्पुप्रतीतितामैः परा कार्या । गृहस्थेन तु नक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिर्दोषः अर्थादशी ।

उपवासं न कुर्यात् पृथगीत्यसमर्थान्वयः ॥

इति पौर्ण्ये दिनस्य उपवासनिषेधात् ।

दशम्येकादशी त्रिंशद्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी क्षेपा नक्तं तु गृहिणः स्मृतम् ॥

इति गृहजातानामपान्तं अगृहिणः पूर्वापयामः । *ए

कादश्याः शुद्धन्यूनस्ये शुद्धमस्ये वा द्वादश्या न्यून-
समस्तयोरैकादश्यापुनरागतः । यानि तु—

दशम्यनुगता हान्त द्वादशं द्वादशीकलम् ।

धर्मापत्यभनार्युपि अर्थादश्यां तु पारणम् ॥

इति पौर्ण्येदिन दशमीवेधश्चार्थादश्यापारणयोर्निषे-
धकानि तानि विदितभिसंपराणि । अथ मुत्तपचनानि
तद्व्यवस्था याऽऽकरे क्षेपा ।

यस्तु कालहेमादौ—

यस्तुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा मास्यः अर्थादश्यां तु पारणम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

तथा—

विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं च अर्थादश्यामाशेषं मामर्का मुने ॥

शिकाद्वयतुर्थभेदोऽयम् । *नक्तं=नक्तभोजनम् । *गृहिणः पूर्व-
ओपवास इति । नक्तकाले किञ्चित्तपनेनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । *एकादश्या इति । शुद्धत्वेनासंदेहात् ।

इति पाद्योक्तेभ्योऽप्यसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्येत्युक्तम्, तद् ऋषेष्णाथविषयमित्यलं बहुना ।

अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयांगं ऋदशमीमध्य एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तात्वात् ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति त्वंल्लोकोक्तम् । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्वे-
शुऋकभक्तविधानाद्विभिस्पृष्टे च निषेधानवकाशात्
काम्यव्रताङ्गे भोजननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमित्याहुः ॥

अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः—

ऋषेष्णाथेति । संदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

ऋदशमीमध्य एवेति । एकभक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
वृत्तिवद्वताङ्गतया द्वितीयभोजननिवृत्तिरेव विधीयते लाघवात्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । ऋएकभक्तेति ।

दशम्यामेकभक्तस्तु मासमैशुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवमेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति ।

इत्युक्तेः । कामितं चेत्यतः काम्य इव नित्येऽप्येकभक्तं कार्यम् ।
“शक्तिर्मास्तु पुनः कुर्याद्” इत्युक्तेः । ऋआहुरित्यरुचिः । तद्वीजं
तु एकभक्ते विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

सायमाद्यन्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं मेष्पुर्जन्नाङ्गक्तचतुष्टयम् ॥

इति जज्ञादित्येवाभिधानात् । निषेधस्य सर्वैः पाल्यत्वाच्चेति ।
विक्षाऽधिकायां निषेधपालकस्य प्रातर्माध्याह्निकापकर्षविध्यमावाच-

* अष्टवर्षीति हो मर्त्यो जर्णीति न्यूनवत्सरः ।

एकादश्यामुपवासमन्त्रपक्षयोः नयोरपि ॥ इति ।

अपिहो—

अन्नधारी च नारी च शुक्रामेव सदा गृही । इति ।

यत्तु विदुः—

पत्यो जीर्वाति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं येन गच्छति ॥

इति, तद्रूपेण ननु शास्त्रविषयमिति यागुक्तम् ।

उपवाससासामध्ये तु मार्कण्डेयकीर्तयोः—

द्वयसिद्धशपीस्थलं कथं भोजनमिति विभावनीयम् । * अष्ट-
वर्षीति । उपनयनोपलक्षणम् । “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्र-
वर्धन” इति न्यायान्न । न वैदमष्टवर्षग्रहणं व्यर्थं, किं च तदंशे न्या-
यप्राप्तानुवादिन्यम्, अन्यं च आपासावधायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । “जातपुत्रः कृष्णकेश” इतिवदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
ग्यावस्थाविशेषलक्षणयाऽशीनेरुर्ध्वमपि अष्टवर्षीत्यागपि समर्थस्यो-
पवासं वदतस्तत्राप्युक्तवैरूप्यस्य दूरीत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य विधानाच्च वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विवाने वैरूप्यासम्भवात्, न्यायवाच्यं, तथापि च तादृशस्य
समर्थस्याकुतोपनयनस्याप्यधिकारप्रसङ्गेन तद्रूपस्योपनयनपटितत्वा-
वश्यकत्वाच्च । यम स्वनष्टवर्षीयादेरुपनीतस्याशक्तस्यानूकल्पेनापि
व्रतसिद्ध्याऽधिकारनिवार्हात् । यद्वक्ष्यति शक्तिर्मास्तिवति । * नारी
चेति । नारी सधवा । तस्याः शुक्रापापेवोपवासः ।

एकादश्या विना रण्डा पतिश्च सुमहामते ।

पश्यते ह्यन्धतामिक्षे यावदाभूतमंशुवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवाससासामध्येऽनुकल्पः ।

तत्र प्रथमं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्तृनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

एकभक्तेन नक्तं तथैवावाचितं च ।

उपवासनेन अदानेन न निर्द्वादशिकां भवेत् ॥

अत्र-

एकभक्तेन यो महर्ष उपवासमन्त्रं चरेत् ।

इत्येकभक्तादिपुत्राणां शब्दस्त्वन्वर्त्तमाननिर्देशार्थः । तेन
तन्त्रमुक्ताः सर्वे भर्माः सत्स्थानापरंशोपि भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रं चैकभक्तादिपदेनोक्तः कार्य इति सदभरणं ।

पाठ—एकभक्तेनेति । “नक्तं इतिष्याम्य” इति नक्तमुक्तं,
तदन्वयेन अवाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च

एकभक्तेन नक्तं बालवृद्धातुरः सिपेत् ।

पञ्चमूलफलर्वाऽपि न निर्द्वादशिकां भवेत् ॥

इत्यादौ च सत्तेकपोतन्यायेनैव एकभक्तादेर्वाक्यः, न तु क्रमः ।

“मशस्तमश्रोत्तरमुत्तरं च” इत्येव तदुक्तं । क्रमनात्वं च फलग्रहणं

मूलादेः, शीरग्रहणं च दध्यादेरुपलक्षणम् । उपवासनेनेति च तत्तत्त्व-

त्वार्यम् । अदानेनेति । “तावद्धनादि वा दद्यात्” इत्यायुक्तम् ।

तद्वर्मेति । एषां चैकभक्तनक्तायावितनदानानामुपवासमर्थानिर्वाह-

तया तत्तिथ्यानुष्ठानं निर्णीतम् । यानि विधानि स्वतन्त्राणि तत्र

दशमीविद्या व्याख्या । दशमीविद्यया पञ्चदशनाटीरूपः “दिक्

पञ्चदशभिस्तथा” इति वचनात् ।

पूर्णाविद्यां दिनार्द्धेन नन्दो पूर्णमपि त्यजेत् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चावाचितं च न ॥

नन्दायां पूर्णविद्यायां कुर्याद्वैश्वर्यमीहितः ।

इत्यभियुक्तोक्तम् । तद्वर्मे मुख्योपवासधर्मः । एषाम् ‘उपवासा-

समर्थश्च’ इत्यादावुपवासशब्दः एकभक्तादेर्ग्रहणार्थः । तेन यथा-

‘स्वर्गातस्य अपुत्रस्य’ इत्यादेर्गौणपुत्रस्य दत्तकादेरभावे पुत्रानुकल्प-

विधिवद् गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्तुमसामर्थ्ये कर्त्रनुकल्प

* तथाऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिना कारणमिति प्रागुक्तम् ।
 व्रतकारणे प्रागाञ्जलमाह साधनेषु कात्यायनः —
 अर्धे पर्वण्ये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा अश्वान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
 अथ कास्यव्रतविधिः लघुनारदाय —
 * दशम्यादि महापात्रे श्राद्धं पारवर्जयेत् ।
 गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महानशाः ॥
 तत्र दशम्यां विधिः कौर्म —
 * कांस्यं मांसं मसूराश्च जणकान् कौरहपतान् ।
 शाकं मधु पराजं च त्वज्जदुपनगन् स्त्रियम् ॥

इत्याह — अतथेति । * अश्वान्द्रायणमिति । एतच्च तत्स्थानिकस्य
 वक्ष्यमाणद्वादष्ट्यागस्याकरणे बोध्यम् । तत्र प्रगादादिनाऽकरणे
 यवमध्यं, नास्मिन्म्यादिना तु पिपीलिकाभक्ष्यं, प्रतिनिधित्वं नैमि-
 त्तिकादृतिश्च । अजक्तस्यानामनश्चाद् कल्प्यम् । दशम्या तु वाक्तस्य
 कामना वा त्यागेऽप्युक्तः, अजक्तोऽनसुः । न च रत्नितारादिस्मा-
 दृश्यानिषेधातिक्रम एवेदम् । व्रतानिक्रमस्यापि 'भुक्त्वा' इत्यनेन
 वाच्यत्वात् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थतया नैमित्तिकस्यापि
 तथान्वात् । * दशम्यादीनि । सामान्यतः । * कांस्यमिति ।
 मधु = क्षौद्रम् । येषां क्षौद्रादीनां पुरुषार्थो निषेधोऽस्ति तेषां
 कर्तव्योऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं मसूरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च वैशुनम् ॥

अश्वान्नयिति वा पाठः ।

निलपिष्टं मधुरं च दशम्यादि निवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसन्निति वर्तमानसामीप्ये । ते-
 नानन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः । * अत्यम्बुपानमिति । अशनं

तथा—

शाकं मांसं ममूरांश्च पुनर्भोजनमैषुने ।

शूतः सत्यमनुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

मदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेधिणः ।

शयनातलपशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥

ब्रह्मव्याख्याह हेमाद्री देशिकः—

असकृजलपानाद्य सकृत्साम्बूलचर्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत् दिवास्वापाद्य ऋमैषुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यायात् ।

पुनर्भोजनमत्याशं दशम्यां परिषर्जयेत् ।

इत्युक्तेश्च । अक्षारलवणा इति पाठेऽक्षाराश्चलवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवणं खारीति प्र-
सिद्धम् । तन्निषेधोऽयमिति केचित् । तन्न, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पात्रं भूमावनाधाय पानम् ।

पानीयादि विवेचेन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

इति शातातपवचनात् । यत्तु शातातपेन —

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्प्रात्याहिकजलपानपरम् । तथा च तादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यथा त्वसकृदित्यर्थः । ऋमैषुनादिति ।

अथ पुंश्चलीषु

स्मरणं कीर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

अशक्तौ तु मदतरङ्गं देवतः ।

अत्ययं चाम्बुगानेन नापशान्नः प्रणश्यति ।

अत्ययं=कष्टे ।

विष्णुरक्षसं

गात्राभ्यङ्गं शिरोग्गङ्गं ताम्बुलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थां यजमेत्यर्थं यथान्यत्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयायुतं संग्रहे—

स्नेनादिसक्तयोः स्नानं कृत्वा स्नैव्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती क्षुधाज्वपेक्षामशतत्रयम् ॥

एतन्मैथूनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति धनीपिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । “प्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम्” इति गौतमेन शङ्काया तासु तदभावात् । स्वदारेषु तु क्रियानिर्देशात्तत्रस्य ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणान्स्पर्शानाभिः संकथनादपि ।

विपश्यते व्रतानर्थं स्वदारेषु तु भोगमात् ॥

इति देवलोक्तः । न दारेष्वेतुभोगमादिति वा पाठः । *अभ्य-
धेति । पुरुषार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्ययं कर्तव्यो निषेधः । यथान्य-
द्वक्तरागकृदिति वा पाठः । स्नैव्यं तुषादिरपि । हिंसनं कीटादेरपि ।
नाम्ना—विष्णुनाम्ना शतत्रयं न त्वेकमेव नाम शतत्रयवारम् ।
संख्यायाः पृथक्त्वनिश्चयात् ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद् भुजियर्जनम् ।

इति । व्रतलोप इति पूर्वान्वयः । तत्र भुजियर्जनम्=उपवासं न
कुर्यात्, किं तु कृष्णावद्=किञ्चिद्व्रतगमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमर्जयम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्मार्त्तप्राय-
श्चित्तेन समुच्चयः । एतत्प्रायश्चित्तं भक्ष्यमासे । अभक्ष्यमासभक्षणे-

मिथ्याभावे दिव्याभावे यद्गुणोऽस्मन्निर्गमणे ।

अष्टाक्षरं ब्रवी जप्त्वा जलपटोत्तरं शुभः ॥

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।

चतुर्थ्यन्तं पदेन्यभ्याम्यनुरष्टाक्षरो मतः ॥

तथैव पैठीयसिः —

ताम्बूलचर्वणे स्नात्वं भोगे मांसनिषेवणे ।

ब्रह्मलोपो न संकुर्यात्कृष्णावद्भोजनं ॥ इति ।

कृष्णोष्ठाव्धीवद्भोजनं निषेधमात्रपरिपालने तु ता-
म्बूलचर्वणादावाप न दोष इत्यर्थः । संभोगे ऋतुकाला-
दन्यत्र

*रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।

इति कात्यायनोक्तः ।

हेमाद्रौ समिष्टः—

*उपवासं तथा श्राद्धं न कुर्यादन्तर्वायनम् ।

ऽहिंस्यहिंसने च स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुक्षयः । श्रेत इति । रेतःसे-
कात्मसंभोगऋतुकातः । सार्त्तः=ग्रन्थः । 'रेतःसंक्रयणाज्जोगाज्जोगे'
इति पाठे रेतसः संक्रयणं=गर्भकोशं तस्याभ्यं गमनं ऋतुकालगमन-
मेव तदात्मकात् स्त्रीसम्भोगादन्यत्र स्त्रीसम्भोगे इति स एवार्थः ।
ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि प्रागमन्निहितस्य पाठश्यामेव शार्त्तं समिष्टि-
तस्यानन्यगतिकत्वात् श्राद्धं तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तप्रायश्चित्तपु-
कार्यिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन—

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति उत्तरार्द्धोक्तं विकल्पितप्रायश्चित्तं कार्याकसामान्ये सिध्यति ।
जपे संख्या त्वष्टशत्येव पूर्वोक्ता । *उपवासं इति । अत्र

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वति नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याससमं कुलम् ॥
 *काष्ठप्रहणान्मु*ल्लोष्टाद्यानपेभ इति हेमाद्रिः ।
 विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिनमे स्वादिन्या दन्तभावनम् ।
 गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥
 निर्णयामृतं व्यासः—

*वर्जयेत्पारणं मांसं व्रतादिऽप्यौषधं मदा । इति ॥

शार्त्रि नयेत्ततः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः ।

उपवासं तु सकृन्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

इति वाक्येन पूर्वपुनरेकमक्तानन्तरं काष्ठेन दन्तभावनमुक्तं स्पष्टं-
 व्यम् । *काष्ठेति । “अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजा र्व धृतम्”
 इत्यादौ विधेयव निषेधस्यापि विशेषपरत्वे वाक्यशेष एव बीजम् ।
 तथा च न कुर्यात्काष्ठेन दन्तभावनमित्यर्थे इति विशेषनिषेधः
 शेषाभ्यनुज्ञाफलक इति भावः । *ल्लोष्टादीनि । आदिना

अल्लामे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तभावेने ।

पणीदिना विशुध्येत जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन जिह्वोल्लेखो दर्शितः ।

अल्लामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धार्था तथा तिथौ ।

अर्पा द्वादशगण्डुर्वैर्विदध्यादन्तभावनम् ॥

इति व्यासेन यदुक्तं, तत् सुदादिसहितमसहितं वा द्रष्टव्यम् ।
 “वृणपर्णोदकेनाहुत्वा वा दन्तान् भावेत् पदंशिनीवज्रेम्” इति
 पैठीनस्युक्तेः,

पश्चाद् द्वादशगण्डुर्वैर्विदध्यादन्तभावनम् ।

स्मृत्वाङ्गारं च गायत्रीं निवध्नीयान्छिन्वा ततः ॥

इति शौनकोक्तेश्च । मांसनिषेधणे इति यदुक्तं, तदुपवासदिने
 वज्रक्षणप्रसक्त्यभावात्कथमित्यत्राह—*वर्जयेदिति । पारणदिनमपि

*एकादश्यां श्राद्धवासौ साधारणी कात्यायन आह —

उपवासो यदा अनित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृमेवितम् ॥

व्रताहः । “पारणान्नं व्रतं ज्ञेयम्” इत्युक्तं । तथा च तत्र मांसभक्षणे व्रतलोप इति तदर्थः । मांसभक्षणं च “अग्नी तान्मयव्रतज्ञानि” इत्यभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यव्रताहऽपि वर्ज्यादित्यर्थः । मांसतु-
ल्यानां वसाकधिरादीनां तद्देवं वर्जनं “बहुनामेकधर्माणाम्” इति
न्यायात् । *एकादश्यामिति ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्ते पितृमेवितम् ।

हविर्देवा न मृच्छन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति वाक्येन सामान्यतः

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही ॥

इत्यादिना विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं निहितम् । तत्र पुरुषार्थस्यो-
पवासस्य कर्त्तर्येण श्राद्धशेषभोजनेन बाधः स्यादित्यर्थः । अनित्य
इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तत्स्था-
नापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् ।
तद्विधिः स्कान्दे—

यस्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाऽथ भवेद् शुद्ध ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतम् ॥

अन्यद्वाऽपि व्रतं स्कन्द तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषं तु यज्जवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽन्नं शिखिध्वज ।

अवजिघ्रसेनेनाथ तेन श्राद्धं शिखिध्वज ॥

पितॄणां वृत्तिदं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते । इति ।

एतच्च मुख्योपवासपरम् । कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपात्रे
तत्परिवेषणेन शेषभक्षणं कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

*मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोत्पितृभिरक्षितम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यामिति वदन्तः परास्ताः । किञ्च महालये—

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपौडशकं प्रति ।

इति श्रुतं(१) पौडशकं, पौर्णमासीकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं वापितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिश्चान्द्रिकास्थं पठन्ति—

अज्ञाश्रितानि पापानि तद्भोक्तृद्वारात्तुरेव वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकं जायवतीः समाः ॥ इति ।

तस्यापि(२) राजप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचरपतां महत्माहमभित्पलम्* । योऽपि—

अकृतश्राद्धनिश्चया जलापिण्डं विना कृताः ।

इति लघुनारदायै एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । यथा-

श्राद्धावगुण्यस्याग्रे स्पष्टत्वात् । *मातापित्रोरिति भ्रात्रापुत्रलक्षणम् । मातापितृभिन्नैत्यस्य मातापितृभ्रात्रादिभिन्नैत्यर्थः । श्राद्धं नैमित्तिकमित्यस्याऽऽवश्यकमित्यर्थात् ।

मृतके मृतके श्राद्धं मृतकान्ते विधीयते ।

तथैकादशीश्राद्धं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु मलाप एवेत्याह-अलमिति ।

(१) तस्मिन् पक्षे प्रतिपदारभ्य नवरात्रप्रतिपदन्तं प्रतिनिधिं श्राद्धस्य विधानमिति भावः ।

(२) निषेधस्येत्यर्थः । राज्ञिसम्प्रायेण निन्दाऽर्थवादाजिबन्धकस्यानमिति तात्पर्यम् ।

६१२ मटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे -

आह्ननिचयः=आज्ञे प्रतिग्रहः(१) ॥

अवतग्नान्गाह मदनरत्ने देवलः -

॥सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अवतग्नानि पठ्यन्ते *सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

स्कान्देऽपि -

अष्टौ तान्यवतग्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाष्पणकाम्या च गुरोर्धननमौषधम् ॥

*इदं चानिसकृद्विषयम् । नारदाये-

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्त्रोगमुपभोगं भवेत्तुभे ॥

नत्येव भोजनं कौशिकेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यापवादः -

शयने च मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

*सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद् व्रतकर्तुर्भयम् । मदनर-
त्ने तु भूतभयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रताङ्गवै-
कल्येऽपि न व्रतहानिरित्युक्तम् । *सकृदिति । असकृत् "कामात्
क्रोधात्" इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तम् । *इदं चेति । यथा हेमाद्रौ-

व्रतस्थं व्याधितं दृष्ट्वा सुमूर्धु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्यगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमानं सकृन्निशि ।

यथेह न त्रियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥

पाययित्वाऽशृतं क्षीरं रक्षेदन्वा फलानि च ।

एवं मासोपवासस्यमाखण्डमाणसंशयम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकष्टविषयं, तद्वत् 'अष्टौ तानि' इति

(१) तेन आज्ञप्रतिग्रहीतुरयं तद्दिने निषेधो न तु आज्ञकर्तुरिति भावः ।

*नरो मूलफलाहारी हृदि शाल्यं समारिभेत् ॥

इदं चानिसेकप्रतिपद्यम्(१) ।

एतं चानिरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः ।

तत्रैकादश्यां *सङ्कल्पः—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं धारिपूर्णमुदङ्गनुगः ।

उपवासं तु गृहीत्वा यथा वाग्यं च भारयन् ॥

इति साधर्माद्ये चाराहोक्तः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां *निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भाक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षे चरणं मे भवान्युत ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—

सावित्र्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

*शिवादिगायत्री यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । चाराहे-

सर्वव्रतपरमपि मङ्गलविषयमित्यर्थः । *नरो मूलेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । *सङ्कल्प

इति । प्रातः सङ्कल्पश्च प्रातः मन्ध्योत्तरं कार्यः ।

प्रातःसन्ध्यां शुभः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सायमादिसङ्कल्पा अपि सायमादिसन्ध्या-
ऽनन्तरमेव ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् । *निराहार इति । फलाहार इत्यापूहो

बोध्यः । देशकालौ संकीर्णं विष्ण्वनुज्ञया एकादशीव्रतमहं करिष्ये

इति पठित्वेयं श्लोकं पठेत् । "भोक्ष्यामि" इत्यत्र चाहंपदमनुवर्त्तते

अध्याहार्यं वा । सर्वथाऽहंपदाभावे पाणिनिस्मृत्या कथंचित्

प्रयोगसम्भवेऽपि क्रतुर्न गुण्यात्(२) । *शिवादीति । "तत्पुरुषाय

(१) इयं पङ्क्तिमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) अस्तुतस्तु अहंपदानुवृत्तेरध्याहारस्य वा नामापेक्षा । 'एका-

*इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याञ्जलिमधारयेत् ।

*ततस्तज्जलं पिबेत् ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजसेनाभिमन्त्रितम् ।

*उपवासकलं प्रप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् ॥

इति कात्यायनोक्तः । मन्त्ररात्रौ उदये वा दशमीविधौ
रात्रौ सङ्कल्प इति साधनः ।

विग्रहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' इति शिवगायत्री ।
अन्या विस्तरभयाशोक्यन्ते(१) । श्लोकमन्त्रस्तु तामा सम्भवेऽसम्भवे
च । श्लोकमन्त्रासम्भवेऽपि संकल्पा भवन्त्येव । संकल्पानन्तरकृत्य-
माह- *इत्युच्चार्यति । *तत इति । पात्रे हस्ते वा संकल्पवाक्यो-
च्चारणसहितं चारिणो धारणं सङ्कल्पः । तत्र पात्रस्थं जलं पिबेत्,
हस्तस्थं तु भूमौ स्पृशेत् । *उपवासकलमिति । व्रतवासान्यं

दृश्या निराहारः स्थित्वाऽपरंऽहान्त गृहं भोग्याम' इत्यन्वयेन गताभ-
त्वात् । निराहारस्थितिकर्तृत्वमहमर्थस्य समानकर्तृकतायां विहितेन
क्लाप्रत्ययेनैव लभ्यमानं चिन्त्यम् ।

(१) ताञ्ज नैसिरीयशास्त्रायां नारायणोपनिषत्पुत्राः- 'ॐ पुरुष-
स्य विग्रहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् ॥ २ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो वसिष्ठः
प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे महासेनाय धीमहि । तन्नः
षण्मुखः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विग्रहे वासुदेवाय धी-
महि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ॐ वज्रनखाय विग्रहे तीक्ष्ण-
दंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नारासिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ भास्कराय
विग्रहे महद्युतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥
ॐ वैश्वानराय विग्रहे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
ॐ कात्यायनाय विग्रहे कन्याकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोद-
यात् ॥ ९ ॥ इति क्रमेण परमपुरुष-शिव-गणपति-वृडानन-विष्णु-
नृसिंह-भास्कर-अग्नि-दुर्गाणां देवाः ।

॥ दशम्याः सङ्गदोषेण भर्भरात्र्याम्परेण तु ।
 चर्जयेन्नतुरो यामान्सङ्गन्पार्जनयोः सदा ॥
 ॥ विद्वापवानेऽनशंसु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।
 रात्रौ संपूजयेत्पुण्यं सङ्कल्पं च तदाऽऽशंसत् ॥
 इति नारदाद्योक्तं । तत्रैव पूजामभिधाय -
 देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं निपतो वर्तते ।

द्रष्टव्यम् । ॥ दशम्या इति विद्वापवाने इति च
 प्रातः सम्पूजयेत् विद्वानुपवागव्रतादिकम् ।
 इत्यस्यापवादः । पूजापकारश्च ब्राह्मे -
 एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
 नानापुष्पमूर्तिभ्रंष्टं विनिव्रं मण्डपं शुभम् ॥
 कृत्वाति शेषः ।

स्नात्वा सम्पूजयेन्न सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 सम्पूज्य विधिराट्पुण्यं श्रद्धया सुसमाहितः ॥
 पुष्पमूर्तिस्तथा भूर्भुवोर्देवैर्देवकैः परैः ।
 उपचारैर्विद्वद्विधेर्निपहोयैः प्रदक्षिणैः ॥
 स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिग्दर्शनैर्वाद्यमनाहरैः ।
 दण्डवत्पाणिपार्तश्च जपशब्दैस्तथोत्तमैः ॥
 एवं सम्पूज्य विधिवद्वात्रौ कृत्वा मजागरम् ।
 याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।
 निराहार इति फलाहारादेरुपलक्षणम् ।

सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।
 साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥
 इत्यनेनैकधर्मिणामेव विभागात् । इयं च पूजा नित्यपूजातः
 पृथक्, अशक्तावपृथक्कार्या, अत्यशक्ती नित्यपूजाज्ञानां द्रव्यधन्वा-
 दीनां लोपः । सोपवासः=कृतोपवाससङ्कल्पः । विशेषो नारदीये-
 पञ्चायतेन संज्ञाप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।

द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥

एतेन द्वादश्यां स्नानांपचारो नेत्यग्रिमं परास्वम् । एकादशी-
विशेषपूजा च भविष्ये—

पृथक् जलं पृथक् पुष्पं मासे मासे पृथक् पृथक् ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे हरैरेकादशी प्रिया ॥

जपन्ती नाम विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी ।

केशवं स्थापयेद्देवं विशालाक्षया समन्वितम् ॥

पूजयेन्मालतीपुष्पैर्नैवेद्यं मोदका मताः ।

नारद्रेण ददेद्दध्यं सप्तधान्यं प्रदीयते ॥

मोक्षा एकादशी । शेषं पूर्ववदित्यन्यत्र । अर्घ्यमन्त्रः—

स्मृतो हरसि पापानि सत्यमेतज्जनार्दन ॥

दुःखं दुर्मतं चैव मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

नारकं च भयं देव भयं दुर्गतिसम्भवम् ॥

भयमेतत् सुरेशान ऐहिकं पारलौकिकम् ।

तेन सत्येन मे नौमि गृहाणार्घ्यं जनार्दन ॥ इति ॥ १ ॥

कृष्णपक्षे च विख्याता विमलैकादशी शुभा ।

न्यसेत् संकर्षणं देवं सहितं च सुनन्दया ॥

पूजयेद्विमलैः पुष्पैः शृणु राजन्नगस्त्यकैः ।

रम्भाफलेन चैवार्घ्यं नैवेद्यं गणकाः स्मृताः ॥

सुवर्णं दीयते दानं द्विजेभ्यो नृपसत्तम ।

अन्यत्र फला एकादशी, पक्षाक्षं नैवेद्यम् ॥ २ ॥

पौषस्यैकादशी शुक्ला सा नन्दा नाम भूपते ।

पुत्रदेत्यन्यत्र ।

न्यसेन्नारायणं देवं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥

पूजयेत्पद्मपुष्पैश्च दाढिमं चार्घ्यमुत्तमम् ।

चूर्णमुक्तं तु नैवेद्यं रूप्यपात्रं प्रदीयते ॥

चूर्णं=चूर्मा इति गुर्जरभाषा । रूप्यपात्रं घृतपूर्णमिति स-

संप्रदायः ॥ ३ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेद्देवं हरिं शुभम् ।
षट्तिलैत्यन्यत्र ।

सहितं श्रीसुभियया कङ्कणं प्रपूजयेत् ।
ददेद्धर्मं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं वर ॥
घृतं=घेवरमिति भाषा, घृतगरमिति केचित् ।
दानानि दीयते दुग्धं द्विजेभ्यो नृपपूजने ॥ ४ ॥
माघे कामपदा चैव शुक्ले माघतदेवता ।

जयाभिधेत्यन्यत्र ।

रुक्मिण्या सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥
कुञ्जकैरित्यन्यत्र ।

विजयपुरं ददेद्धर्मं नैवेद्यं मण्डकास्तथा ।
द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥
गुढातिलपिष्टयुता धेनुः, तण्डुलान्नाजिष्कया वा देय इति संप्र-
दायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे भक्ष्युतं पूजयेत् सुरम् ।
धात्र्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥
सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरगार्ग्यमुत्तमम् ।
उपानदीयते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥
विजया एकादशी, स्वर्ज्मीफलं नैवेद्यं, एकान्नहोम इत्यन्यत्र ॥ ६ ॥
फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा धात्री नाम भूपते ।
गोविन्दं पूजयेद्देवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥
पूजयेच्चम्पकैः पुष्पैरकांटेनार्घ्यमुत्तमम् ।
कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥
सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।
सहितं मित्रविन्दाया कुसुमैर्मुचुकुन्दकैः ॥
अर्घ्यं चैवोज्ज्वली दद्यान्नैवेद्यं शेरकां शुभाम् ।

तिलधेनुः प्रदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥
 खर्जूरी अर्घ्यं, बटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥
 चेत्रे च दमना नाम विख्यातैकादशी शुभा ।
 विष्णुं संपूजयेद्दत्तं विशालाख्या समन्वितम् ॥
 पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिभेटनार्घ्यमुत्तमम् ।
 नैवेद्यं सकतुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥
 कामदा एकादशी एलाऽर्घ्यं ऐश्वर्यो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥ ९ ॥
 बहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।
 शैव्यया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥
 अर्घ्यं जातफिलं चैव नैवेद्यं बटकानि च ।
 दीयते वस्त्रयुग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥
 बरुथिनी एकादशी, सकतु नैवेद्यम् ॥ १० ॥
 एकादशी नरेश्वर वैशाखे मधुसूदन ।
 मधुसूदनदेवं च माधव्या च समन्वितम् ॥
 पूजयेद्दमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।
 उपानयुगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥
 मोहिनी एकादशी, राजनीकफलार्घ्यं, गुलावशकी नैवेद्यं दुग्ध-
 दानम् ॥ ११ ॥
 सिद्धा चैकादशी कृष्णे मधुम्नं देवमर्चयेत् ।
 कालिन्ध्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥
 नैवेद्यं कथितं दुग्धं गोदानं द्विजसूतवे ।
 अपारानमनाम एकादशी, बकुलं पुष्पं, कर्कटी अर्घ्यं छत्रोपानदानम् ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठे त्रिविक्रमा शुक्ले देवं चैव त्रिविक्रमम् ।
 पूजयेद्यूपिकापुष्पैः पद्माख्या या तयाऽन्वितम् ॥
 करणेन ददेदर्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।
 दानं च दीयते छत्रं द्विजायानन्तरूपिणे ॥
 निर्जला एकादशी, दध्योदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमाज-

माज्यं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद् भृङ्गराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृतम् ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधेनूर्दिजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पकाञ्चं नैवेद्यं, पट्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी शुक्लपक्षे आपादे सुगतिप्रदा ।

पूजयेद्दामने देवं देव्या कमलपाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं ददेदर्घ्यमपामार्गेण पूजयेत् ।

खण्डमीकां च नैवेद्यं भूमिं छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, मधुमती देवी, पक्वान्चं नैवेद्यम्, इक्षुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता त्र्यसिते चारिनाशिनी ।

युक्तं विजयया देव्या पूजयेन्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्वह्नुर्लैः पुष्पैर्ऋष्यं बिल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पुष्पैः कार्यं नवनीतं प्रदीयते ॥

कामिका एकादशी, पट्टिका पुष्पं, मालपुवा नैवेद्यं, कांस्यपात्र-
दानं नवनीतदानं पिष्टाब्जभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिप्रदं समन्वितम् ॥

पूजयेच्छतपद्मैश्च अर्घ्यं पनसकं वरम् ।

नैवेद्यं पालिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुत्रदा एकादशी, पकाञ्चं नैवेद्यं, छत्रताम्बूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोक्षजं पूजयेत् सुरम् ।

रुक्मिण्या सहितं भूप पुष्पैः पाटलजैर्वरैः ॥

अर्घ्यं पूगीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका मता ।

दीयते घृतपात्रं तु विमाय विष्णुरूपिणे ॥

२२० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

धजा एकादशी, शैवयाजिल्ली नैवेद्यं तिलपिष्टकप्यपात्रदानम् ॥ १८ ॥

एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्लभा ।

स्थापयेच्च हृषीकेशमपराजितया सह ॥

पूजयेत्काशपुष्पैश्च कृष्णाण्डेनार्घ्यमुत्तमम् ।

तिलसोदं च नैवेद्यं दानं ब्रह्मपुरी मना ॥

कामिका एकादशी, रतिकरी देवी, कुशपुष्पं पुष्पं, पाजा नैवेद्यं, कृत्वापात्रदानम् ॥ १९ ॥

रौद्रा एकादशी कृष्णे पूजयेच्च जनार्दनम् ।

देवं भुवगया सार्धं दूर्वाङ्गुवर्तैः शुभैः ॥

शिवाफलं दददार्घ्यं नैवेद्यं खण्डघण्टकाः ।

विधिवद्दीयते कन्या सजातीयवराय च ॥

इन्दिरा एकादशी, सुप्रभा देवी धात्रीफलाध्यं, पकाशं नैवेद्यं गोदानं, सक्तुदानम् ॥ २० ॥

एकादशी विशोका च आश्विने मथिना सिता ।

स्थापयेत्पद्मनाभं तु पद्मावत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्च शर्मापुष्पैरर्घ्यं मदनजं फलम् ।

शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासाहिनेन च ॥

दीयन्ते मोदका भूप गुटेन सर्पिषाऽन्विताः ॥

पापाङ्कुशा एकादशी, कमलफलाध्यं, कदलीफलं नैवेद्यं, लड्डु-
दानम् ॥ २१ ॥

एकादशी च विख्याता असिते गुम्बवर्धिनी ।

कृष्णं संपूजयेद्देवं सुदेव्या मत्स्यया सह ॥

मुत्तुकुन्दैर्वरैः पुष्पैरर्घ्यं रम्भाफलं वरम् ।

नैवेद्यं गुडसर्पिभ्यां सुवर्णं दीयतेऽनघम् ॥

रमा एकादशी, नागकेसरमुत्तुकुन्दौ पुष्पम्, अशोकफलाध्यं, मुद्गलड्डुकं नैवेद्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २२ ॥

एकादशी च विख्याता ज्ञानदा शुक्रकार्तिके ।

द्वादशां निवेदनमन्त्र उक्तः कात्यायनेन—

*अज्ञाननिभिरान्धस्य व्रतनानेन केशव ।

न्यसेदामोदरं देवं सहितं राधया वरम् ॥

पूजयेत्कुम्भिकापूर्णाब्धिं तु पवित्री फलम् ।

मुद्रचूर्णं तु नैवेद्यं सुगन्धया च दीयते ॥

प्रबोधिनी एकादशी, हांषो दीपाश्च कायाः, घेवरपेटा नैवेद्यं,
दाढिमीफलार्घ्यं, मुद्रधेनुदानम् ॥ २३ ॥

अभया चाभिते पक्षे उपेन्द्र पूजयेत्सुधीः ।

सुगन्धया च सहितं तिलपूर्णैश्च पाण्डव ॥

इक्षुदण्डं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं गुणसर्पिणी ।

भूमिदानं च विधिवद्विधिश्च कथितो मया ॥

उत्पत्तिका एकादशी, सत्या देवी, मोदका नैवेद्यम् ॥ २४ ॥

एवं द्वादशवर्षाणि कृत्वा संवत्सरं तु वा ।

पश्चादुद्यापनं कुर्यात् सुव्रती व्रतसिद्धये ॥

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे भीष्मतिथौ तु वा ।

फाल्गुनैकादशी चैत्रे वैशाखे मधुसूदनी ॥

कर्तव्यं तत्र वा राज्ञैकादश्यां विसर्जनम् ॥ इति ।

उद्यापनप्रकारोऽन्यत्र बोध्यः । एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दो-
षो विष्णुरहस्ये—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

व्रतभङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिमृष्टा व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते यस्तु तस्य पापीयसी गतिः ॥

व्रतभङ्गे प्रायाश्चित्ताद्यनन्तरं, तदभङ्गे च केवलमुद्यापनमित्यर्थः ।

*अज्ञानेति ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ।
नारदाय—

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छतया दद्यादै दक्षिणां ततः ।
स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु गोऽवनाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥
द्वादश्यां च वज्र्याग्नाहं बृहस्पतिः—

दिवा निद्रां पराजं (?) च पुनर्भोजनमभ्युने ।
प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।
कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वज्र्याग्निं ब्रह्माण्डे—
कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्त्रापमथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तथा—

कांस्यं मांसं सुरां शूतं व्यायामं क्रोधमैशुने ।
हिंसापत्यन्तलौल्यं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥
उपोदकी=पोई इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा ।
कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदृषकाः ॥

(१) अत्र—‘श्वशुराजं गुरोरजं मातुलाजं तथैव च । पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां पराजं नैव दोषकृत् ॥’ इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य व्रतादिभिन्न-
विनपराजग्रहणविषयत्वात् ।

क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं त्रादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥
हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

पुनर्भोजनमध्याया भार आयासमैधुने ।
उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥

स्कान्दे—

पराश्रं कांस्पताम्बुले लोभं वितथभाषणम् ।
वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्म —
*असम्भाष्यान्निह संभाष्य तुलस्पतासिकादलम् ।

शाकं मधु पराश्रं च हन्युरष्टाविधे फलम् ।
*असंभाष्यान्निति । असम्भाष्याश्च—
बहिर्ग्रामाऽन्त्यजान् मूर्तिं पतितं च रजस्वलाम् ।
न स्पृशेन्नाभिभाषित नैलेन व्रतवासरे ॥
इत्यादिनोक्ताः । हारीतोऽपि—“पतितवर्षाण्डनास्तिकादिस-
म्भाषणानृतात्मश्लाघादि उपवासादिषु वर्जयेत्” इति । अस्यापवादः—
स्त्रीषु नर्म विवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणमङ्कटे ।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥
स्त्रीष्वनृतं नर्मत्याद्यन्वयः । हिंसायां=गोब्राह्मणहिंसायां प्रसक्ता-
यां गोब्राह्मणजीवनार्थे, यद्वा गोब्राह्मणार्थे=तज्जीवनार्थे । हिंसायां=
हिंसासामान्ये वा ।

अथ वाऽन्यदेव भाषाभित्तं कार्यं शास्त्रान्तरात् । तथा हि—
सम्भाष्येतान् शुचिपदं चिन्तयेदन्युतं बुधः ।
इदं चोदाहरेत्सम्पद् कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं
वाचश्च विष्णुधर्मगवानशेषम् ॥
शर्म नयत्वस्तु ममेह शर्म
यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽव्ययः ।
 स करोतु मयैतस्मिन् शुचिरेवासिष्य सर्वदा ॥
 बाह्योपवाताननयान् ब्रह्मांशं भगवान्नमः ।
 शर्म नयत्वन्न्तात्मा विष्णुभेतसि संस्थितः ॥
 एतत्संभाष्य जप्तव्यं पापण्डिभिरुपायितैः । इति ॥
 पापण्डिभिरिति बहुवचनान्तमदृशानां ग्रहः । यद्यपीदं सर्वो-
 पघाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । “एतत्संभाष्य जप्तव्य-
 म्” इत्युपसंहारान् । क्लीकः—

चण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणान्दुनिः ।
 गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मा व्यवस्थितः ॥
 अनेन सामान्यमायचित्तन समुच्चयः । चण्डालादिदर्शने तु
 विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनाभ्युद्येन पश्येत् मतिमाश्रयः ।
 इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥
 नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।
 इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः=कृतनियमः । रात्रिस्पर्शं तु
 पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्यं चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।
 मूर्तिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्निधीयते ॥
 जातवेदः सुवर्णं च गोमयार्णं तथैव च ।
 ब्राह्मणात्प्रागतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽहूतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।
 प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पात्रकम् ॥

सुमन्तुः—

साक्षात् स्पर्शं तु यत्प्रोक्तं तद्वैदिकान्तरितेऽपि च ।
 दिवास्पर्शं तु तत्रैव—

आमलक्याः कलं वाऽपि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

घृहसारदीये -

रजस्वलां च जण्डालं सप्तापातकिनें तथा ।

सृतितां पणितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥

घृतादिमध्यं भृगुयाशकांश्च ध्वनिमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरमहन्त्रं तु जपेद् वै वेदमातरम् ॥

एतद्वत् सुतकेशपि कार्यम् ।

सुतकं सुतकं वापि न त्याज्यं आदर्शाव्रतम् ।

इति विष्णुकंठः । तत्र त्यक्तं दानादि सुतकान्ते कार्यम् ।

सुतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

अदानं दत्त्वा विभानेन घृतस्य कलमश्नुते ॥

इति मातस्यांक्तः । रजोदर्शनेऽपि कार्यम् ।

संस्पर्शं च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ इति ।

मौनलोपे योगिप्राज्ञयत्नस्य -

यदि वाग्यमलोपः स्यात्तदादिषु कथं च न ।

‘स्नानदानादिकर्मसु’ इति वा पाठः ।

व्याहरेद्विष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रयम् ॥

इत्यादि । मानसे तु -

मानसे नियमे तुषे स्परेद्विष्णुमनामयम् ॥

इति यमोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं व्रताधिकारे -

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।

निषिद्धसंवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

इति सुमन्तूक्तौ,

जपोऽष्टोत्तरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति प्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुचितं बोध्यम् ।

अवेदमाता=गायत्री । अदानमिति । ब्राह्मणभोजनमपि

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणार्धे तथा
शुद्धामषोकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।

तयोरेवोपवासश्च अष्टोदश्यां च पारणम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । एवं च नियमाः काम्यव्रतं नि-
यताः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांसु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधवायै ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाय कुर्यात्तादृशमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्ताऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादशयः । तत्र शुद्धाधिकैकादश्यायुता
द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा १ । द्वादशमेव शुद्धाधिका वर्धते
चेत्सो वज्रजुली २ । वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा ३ । अंश
पर्वणः संपूर्णाधिकत्ये पक्षवर्धिनी ४ । पुण्यार्धयुता जया ५ ।
श्रवणयुता विजया ६ । पुनर्वसुयुता जयन्ती ७ । रोहिण्यु-
ता पापनाशिनी ८ । अथ *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । *एताः

ग्राह्यमन्नदानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संपवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्

इति व्रतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । “सायमाद्यन्तयो-
रहोः” इत्यादौ “पुनर्भोजनम्” इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते —

उन्मीलिनी वज्रजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्धिनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादशयोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापपहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रथापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगात्मकं पापं प्रशमयन्ति ताः ।

एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥

तमुता द्वादशीन्यर्थः ।

उन्मीलिनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी १ ॥

द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ।

वज्रुली नाम सा प्रोक्ता हन्यायुतविनाशिनी ॥ २ ॥

अरुणोदय आद्या स्याद्द्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रानास्त्रिभुजा सा प्रकीर्तिता ॥

आद्या=एकादशी । अरुणोदये=सूर्योदये ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । अहस्पृक्
तदशोरात्रम्” इति पादुपेन्द्रोरात्रे तिथित्रययोगोक्तेः ॥ ३ ॥

कुहू राके यदा वृद्धिं प्रयाति पक्षवर्द्धिनी ।

निहार्यकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ ४ ॥

पुण्यश्रवणपुण्याधरोहिण्या संयुतास्तथा ।

पुण्याधः—पुनर्वसुः ।

उपोषिताः सप्तफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥ इति ।

सप्तफला इति आमां काम्यन्तं, न तु नित्यत्वम् ।

न कारिष्यन्ति ये लोकं द्वादशयोऽष्टौ भमाऽऽज्ञया ।

तेषां यमपुरे बामो यावदाभूतसंपुत्रम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह ऋप्ता इति ।

मुक्त्वाद्यर्थस्य स्वर्गाद्यर्थत्वं पुराणादीं निरूढमेव । अत्र तिथियुक्तासु

न संदेहः । यत्तु—

निहार्यकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति, तदुपवासद्वयामर्थं प्रति, श्रवणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-

युक्तासु श्रवणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीष्वितरद्वादशीषु परेऽह्नि

अल्पनक्षत्रयोगेऽपि तत्प्रयुक्तमुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-

योगे” इत्याग्निवचनात् । यत्तु कविच्छ्रवणरोहिण्योरभिधानं तद-

पापक्षयमुक्तिकाम उपवासम् । अण्कादशीद्वादशैरिक्त्वे
तन्त्रेणोपवासः । अर्थाधिक्ये तु शक्तस्योपवासः ।

वयुन्यानुवाद इति श्रावः । नल्पास्तु-सूर्योदयादारभ्य द्विती-
यसूर्योदयपर्यन्तमस्नमयपर्यन्तं वा श्रवणान्धकृतयोर्गोप्येति ।
उपवासस्याहोग्राह्यमाध्यमेन

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ॥

इति संकल्पस्य सूर्योदयानन्तरकालत्वेन

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याऽभिपत्ता सा तु कार्या नोपक्रमाऽक्षता ॥

इति वचनान् ॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तन्कालव्यापिनी तिथिः ।

दिवारात्रिव्रतं यद्य एवंपेव तिथौ गतम् ॥

इत्यादिवचनंभ्यश्च

कृतिकादिभरण्यन्तं तारा वा तारमसकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकला तिथिम् ॥

इति शङ्करगीतानिषेधवाक्यात् श्रवणरोहिणीयोगवदल्पस्या-
पि ग्राहत्वे मानाभावात् “तिथिनक्षत्रयोर्योग” इति श्रवणद्वादशीप्रक-
रणगतत्वेन सामान्यवचनत्वाभावाच्चिति प्राहूः । अण्कादशीति ।
“द्वादशी त्वेकादशीपुता” इति वक्ष्यति । तत्र स्वण्डतिथित्वादंकादशी-
द्वादश्युपवासयोरुपक्रमप्रभृति तन्त्रमित्यर्थः । अर्थाधिक्ये तिथिः ।
प्रक्रान्तद्वादश्युपवासस्य प्रधानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनेकादश्युपवा-
साङ्गपारणवाध इत्यर्थः । अनुप्रक्रान्तद्वादश्युपवासेन तत्र द्वादश्युप-
वासो नोपक्रमितव्यः । “आपो वाऽशितमनाशितं च” इति श्रुतेरप्पा-
शनस्याशितत्वेन पूर्वोपवाससमाप्तिरनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासावि-
धात इति, तत्र जलपारणं कृत्वोपक्रान्तोऽनुप्रक्रान्तो वा द्वादश्युप-
वासः कार्य इति तु साधवः । अन्यतिथिपुपवासद्वयस्य नैरन्तर्ये-

एकादशीमुपोष्येव द्वादशीं समुपोष्येत् ।
 इति विष्णुरक्तस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।
 एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोष्येत् ।
 पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 इति तत्रैवांकेः । *यदा त्वन्या द्वादशी तदोक्तं मात्स्न्ये-
 यदा भवति अल्पाद्यां द्वादशी पारणादिने ।
 उपःकाले जपं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥
 नारदायेऽपि -

अल्पाद्यामथ विधेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये * ।
 स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।
 *संकटे तु माधवीये देवतः—
 संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
 अहिस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृतम् ॥ इति ।
 संकटे=*त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ* ।

ण प्राप्तावयमेव निर्णयः । *भुक्त्वेति कलाहारपरम् । त्यक्त्वेति
 पाठेऽपि तत्परमं । एकादशीपारणायां माधवीये स्मृत्यन्तरे—
 कलादयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्यक्तिकमेव ।
 पारणे परणे नृणां तिथिस्नानकालिकी स्मृता ॥
 इति । तत्राऽऽहिकापकेषामह *यदा त्विति । *अरुणोदये
 इति तदधिककालमाध्यन्वारद्वयके मन्थ्यादि संकोचिनापि कार्यम् ।
 महाहानिकरी क्षीपा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
 करोति धर्महरणमस्नानेन सरस्वती ॥
 इति द्वादशीलङ्घने दोषांकेः । अस्नातेति स्नानमप्रेत्यधिकरणेऽर्श-
 आद्यच् । *संकटे=कथं चित्पारणाया असंभवे । *त्रयोदशी-
 श्राद्धं=मृतातिथि-गजच्छाया-वारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकम् ।
 प्रदोषादाविति । आदिना स्नानदानादिकमन्यदा किञ्चिद्वाद्य-

अत्र केचिदाहुः- *अपकर्षवाक्यानि अनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां *श्रौतत्वेनापकर्षयोगात्
इति । आदश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ।
म् । सकलवार्तिकग्रन्थेषु जलपारणां कृत्वा आद्याद्यनुष्ठानलिख-
नाश्च तल्लोपो युक्तः, नापि आद्यापकर्ष इति भावः । सर्वथा द्वादश्य-
भावे सारदीये -

त्रयोदश्यां तु शुद्ध्यां पारणं पृथिवीकृतम् ।

द्युतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यमंशयम् ॥

तत्र मातरंवेति द्रष्टव्यम् । यत् भोजनापकर्षे तत्पूर्वभाविनै-
सर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षः ।

क्रमवत्सु च कृत्येषु यद्यप्यपकृत्यते ।

तदा सर्वोपकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

इति कार्तीयवाक्यादिति मतं, तदसत् । वैश्वदेवादेरत्र पंस्का-
रत्वेन भोजनार्थत्वात् अतथान्वेऽपि वा दर्शपूर्णमाससमोपवागवद्वाच-
निकर्षोर्वापर्यसदपकर्षे तदपकर्षो भवतु मातरौपासनंदेवपूजादेस्तु-
अतथाभावात्कथं प्रोक्तन्यायादपकर्षः कालर्षोर्वापर्यकृतस्यार्थि-
कर्षोर्वापर्यस्यानुष्ठानानङ्गत्वेनानपकर्षेऽपि तल्लोपानिमित्तमकृतवैगु-
ण्याभावात्, प्रत्युतापकर्षे कालल्लोपेन वैगुण्यापातात् । अन्यथा
पशूनां सहत्वे अग्नीषोमीयसवनीययोः प्रकृती पूर्वापर्येऽपि सवनी-
यस्यैव प्रथममुपाकरणं आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालानुगोधात् अग्नी-
षोमी यानुबन्ध्ययोरग्नीषोमीयमाथम्यं तु कस्याप्यवैगुण्यादिति
सिद्धान्तो भज्येत । तस्माद्वाचनिक एवापमपकर्षो वाक्यः । वचनं
च 'प्रातर्मध्याह्नकसंध्ये नित्य एव' इति तत्रैवापकर्षो न भवति । अत
एव 'संकटे विषमे गात्रे' इति संकटपदसङ्गतिः । अन्यथा त्रयोदशी-
आद्यादेरप्यपकर्षं वाक्यत्वेनासंकटादिति । *अपकर्षवाक्या-
नीति । होमादीनास्य सारूप्याद्धोमः औपासनहोमवैश्वदेवादिः
स्मार्तश्च ग्राह्यइत्यर्थः *श्रौतत्वेनेति । पौराणधर्माणां दीर्घत्वात् ।

द्वादश्याः प्रथमः पार्श्व इति नाम संज्ञितः ।

अतस्तत्कर्म कुर्वीत पारणं विष्णुवत्परैः ॥

इति निर्णयामृतं मदनरत्ने च विष्णुभर्माकेः । अत्र
केचित्सङ्ग्रहस्तौ—‘यदा भूयसी द्वादशी तदाऽपि प्रातर्भु-
हृतं पारणं कारयेत् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति यचनात्’ इति ।

अस्मद्गुरवस्तु—‘यद्दत्तां कर्मकाण्डानां विना कारणं
वाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अन्यद्वादश्यामेवापकर्षवि-
धानादपराह एव कारयेत् । प्रातःशब्दस्तु—

सांग्रामात्तर्जिजातीनामशनं श्रुतिर्नोदितम् ।

इतिवदपराहवाचनत्वेऽप्युपपन्नः । न च वाक्यैवार्थं,
पुनर्भोजनसांग्रामपारणानिभूत्यर्थेत्वात्तस्य; इत्याहः ।

प्रमादेन एकादशमुपवासान्तिकमे अपराके चाराहे—

एकादशी विष्णुता भवत् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदाच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चित्तु विष्णुना चेदित्थं पाठितम् । अत्राश्विरेभिन्नो
निपत्याः सर्वव्रतेषु पाद्व्याः । अन्ये च नवरात्रे च-
क्षयन्ते इति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते

निर्णयसिन्धौ एकादशानिर्णयः ।

उदितादिहोमिनामिदम् । अनुदितहोमिनां तु उपासि माध्याह्निकाप-
र्कः ततो होम इति भवति । अतस्तत्कर्म्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुन्याख्यायां सका-
दशी निर्णयः समाप्तः ॥

(१) इमे न पङ्क्ति ग्रन्थकारस्य ।

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
श्रीवामुदेवोपाध्यायविरचितो धर्मान्वित्यादाहरण-
सहितश्चेकादशानिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनोपाध्यायैरेकादश्या निर्निर्णयः ।

कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥

संलक्षणादाहृतः सिद्धिं संशोध्य मन्थपट्टयोः ।

विभाग्यस्य च पट्टोऽस्मिन्म गभामति लिख्यते ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्भवृत्ताजह्नायः ।

स ब्रह्मवित्पिता मे जयतिनरामेव जानकीजानिः ॥ ३ ॥

नामस्मृत्या यस्य च विद्योभितो धर्मशास्त्रदुर्बोधम् ।

निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुमेन विनिश्चामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सुयोदयाद्यक्षणाद्यवहितपूर्वक्षणान्त-
तिथिसत्त्वं पट्टिघट्टकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्यू-
नपट्टिघट्टिकावद्धि शुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षपट्टिभ्यां
विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी-
५५/२९, एकादशी-४९/५९, द्वादशी-४३/२९। एवं पर-
मक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्वटीमितं न्यूनत्वम् । एवमेव
स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वमुक्तम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा सा चो-
दाहरणेषु प्रदर्श्यते—

	दशमी	एकाद.	द्वादशी	
शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	घ० ५०	घ० ५०	घ० ५०	इयमनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मानानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामिवापवासः । भद्रः रा ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५८ ०	५९ ०	
शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।	५९ ५९	५८ ०	६० ०	इयमन्यनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मानानां वैष्णवानां चैकादश्यामिवापवासः । भद्रः रा ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५९ ०	५८ ०	
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५९ ५९	५८ ०	६० १	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मानानामे- कादश्यां वैष्णवानां द्वादश्यामिवापवास इति माधव- सूत्रं सर्वेषां द्वादश्यामिवापवासः । भ० रे ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५८ ०	६० १	
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।	५९ ५९	६० ०	५९ ५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मानानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामिवापवासः ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५९ ०	५८ ०	इदमुदाहरणं विन्यायम् । भ० धा ।
शुद्धसमा समद्वादशिका ।	५९ ५९	६० ०	६० ०	इयमन्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मानानां वैष्णवानां चैकादश्यामिवापवासः । भ० धा ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५९ ०	५८ ०	
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	५९ ५९	६० ०	६० ०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मानानामे- कादश्यां वैष्णवानां द्वादश्यामिवापवास इति माधव- सूत्रं सर्वेषां द्वादश्यामिवापवास इति हर्माद्रिमनम् । भ० रे ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ०	५८ ०	६० १	

शुद्धाऽधिका न्यूनद्वार-
शिका ।

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

दशमी	एकाद.	तादशी
घ० ५०	घ० ५०	घ० ५०
५१ ५९	६० ०	५९ ५८
५२ ०	६० १	६० ५९
५३ ०	६० १	६० ०

इमेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मार्तगृह-
स्थानो पूर्विकादृशो, वर्त्तनो वरुणवानो चोर्विरेतका-
दृशो, त्रयोपयाम इति माधयमन, कानाढा अकामाढा
वैष्णवो दृगनुपयन् दर्ति हमादिमनम् ।

इदमुदाहरणं विचार्यम् ।

भे० अ

शुद्धाऽधिका समद्वारशिका

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

दशमी	एकाद.	तादशी
५५ ५९	६० ०	५५ ५९
५६ ०	६० १	५६ ०
५७ ०	६० १	५७ ०
५८ ०	६० १	५८ ०

इममेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्रापि स्मा-
नगृहस्थानो पूर्विकादृशो, वर्त्तनो वरुणवानो चाव-
शिष्टिकादृशो, त्रयोपयाम इति माधयमन, कानाढा
अकामाढा वैष्णवो दृगनुपयन् दर्ति हमादिमनम्
भे० द।

शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वार-
शिका ।

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

दशमी	एकाद.	तादशी
५९ ५९	६० १	५९ ५९
६० ०	६० १	६० ०
६१ ०	६० १	६१ ०
६२ ०	६० १	६२ ०

इममेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मार्तगृहस्थानो
वैष्णवो दृगनुपयन् दर्ति हमादिमनम्
भे० ९।

इति वैष्णवानां शुद्धिकादर्शाभिदाः ।

पुनर्वैष्णवानां निरुकादशाभिदाः ।

अत्र विद्वत्त्वमहर्णाद्वये द्गुर्गमिपत्त्वम् । अहर्णाद्वयम्तु सूर्योदयान्नाक् चतुर्गद्विकान्मकः ।

	वदानी	प्रकट	डादनी	
विद्वन्मूना न्यूनद्वारिका	५०	५०	५०	इयमनुभयाधिक्यवर्ती विद्वान् । अत्र स्मानानामेकाद-
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५६	५८	५९	श्यामिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वाद् डादश्यामुप- भासः ।
विद्वन्मूना समद्वारिका	५६	५८	५९	इयमप्यनुभयाधिक्यवर्ती विद्वान् । अत्र स्मानाना-
धर्माग्निस्थमुदाहरणम्	५७	५८	५९	मेकादश्यामिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वाद् डाद- श्यामुपवासः ।
विद्वन्मूनाऽधिकद्वारिका	५६	५८	५९	डादश्यामात्राऽधिक्यवर्ती विद्वयम् । अत्र स्मानैरकाद-
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५८	५९	६०	श्यामुपवासः ।
विद्वत्समा न्यूनद्वारिका ।	५८	६०	५९	इयमनुभयाधिक्यवर्ती विद्वान् । अत्र स्मानानामेकाद-
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५७	५८	५९	श्यामिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वाद् डादश्यामुप- भासः ।

इमे स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

शुद्धन्वं नाप सूर्योदये दशम्यसन्धम् । सा चतुर्विधा । सा चोदाहरणेः प्रदर्शयते ।

दशमी	एकाद	द्वादशी
५०: ५०:	५०: ५०:	५०: ५०:
५१: ५१:	५१: ५१:	५१: ५१:
५२: ५२:	५२: ५२:	५२: ५२:

शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।
धर्माग्निस्थस्य मुदाहरणम् ।

इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद-
श्यामेषोपवासो न द्वादश्यां । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद्
भ० १

शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।

इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद-
श्यामेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद्
भ० २

धर्माग्निस्थस्य मुदाहरणम् ।

इयं द्वादश्यामात्रादधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र शुद्धन्वान् स्मा-
र्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् ।
इमं द्वादशमेतत्तु स्वैर्द्वादश्यामेषां । केचित्तु मुमुक्षुभि-
स्मार्तैः परायाग्यन्याहः
भ० ३

शुद्धन्यूनाधिक्यद्वादशिका ।

इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्याम-
ेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद् द्वादश्या-
मेषोपवासः ।
भ० ४

शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।

धर्माग्निस्थस्य मुदाहरणम् ।

इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानामेका-
दश्यामेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद्
द्वादश्यामेषोपवासः ।
भ० ५

शुद्धसमी समद्वादशिका ।

धर्माग्निस्थस्य मुदाहरणम् ।

स्मानानां शुद्धैकादर्शपटः ।

दशमी	एकाद.	द्वादशी		
५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र शुद्धव्यान्ममानी-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	नामैकादश्यामेवापवासा न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हे-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	मात्रमेतत्तु सर्वे परा द्वादश्येवापोष्या । केचिन् मुमुक्षुभिः	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	स्मानिः परेपेक्ष्ययाहुः ।	भ० ६।

५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयमेकादर्शमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मानिगृहिभिः	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	पूर्वैकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्यैविंशवर्त्तानि-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	वैष्णवैश्च परैवापोष्या । विष्णुर्नानिकामैरुपवासव्यं काद-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	मिति केचिन् ।	भ० ७।

५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयमन्येकादर्शमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मानिगृहिभिः	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	पूर्वैकादश्युपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्यैविं-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	श्वभिर्वैष्णवैश्च परैवापोष्या । विष्णुर्नानिकामैरुपवासव्यं	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	कार्यामिति केचिन् ।	भ० ८।

५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयमुभयाधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र सर्वैः स्मानिवैष्णवैश्च-	
५० ५०	५० ५०	५० ५०	वशिष्टा परैवैकादश्युपोष्या ।	भ० ९।

इति स्मानानां शुद्धैकादर्शभेदाः ।

इमे स्मात्तानां विद्धेकादशीभेदाः ।

७ २३०

अत्र विद्धत्वं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु षष्ठिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः ।
इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु मदर्शयते—

विद्यन्यूनान्यूनद्वारादिका ।	दशमी घ०	एकाद. घ०	द्वादशी घ०	प०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भद्रः १।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५३	५५	५७	०
	२	५६	५८	६०	०
		५९	६१	६३	०
विद्यन्यूनान्यूनद्वारादिका ।	२	५३	५५	५७	०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५६	५८	६०	०
		५९	६१	६३	०
विद्यन्यूनान्यूनद्वारादिका ।	२	५३	५५	५७	०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५६	५८	६०	०
		५९	६१	६३	०
विद्यन्यूनान्यूनद्वारादिका ।	२	५३	५५	५७	०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५६	५८	६०	०
		५९	६१	६३	०

इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्ताना-
मेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
भद्रः २।

इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वाद्
द्वादश्यामेव स्मार्तानामनुपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं वै-
ष्णवानामिति । एवं चाभ्याधिक्यं द्वादशीमात्राधिक्यं
च स्मार्तानां विद्यायास्त्यागा नान्यत्र ।
भ० ३।

इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामु-
पवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
भ० ४।

स्मार्तानां विद्वेकादर्शपटः ।

विद्वत्समा समद्विद्वेका	दशमी घ०	प०	एकादश घ०	प०	द्वादशी घ०	प०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्वः । अत्र स्मार्तानामेकादश्या- मुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
धर्माग्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	०	५८	०	६०	०	
विद्वत्समाऽधिकद्विद्वेका	२	०	६६	०	६८	०	भे० ५।
धर्माग्धिस्यमुदाहरणम् ।	१	०	६८	०	७०	०	
विद्वद्भिका न्यूनद्विद्वेका	३	०	७८	०	८०	०	भे० ६।
धर्माग्धिस्यमुदाहरणम् ।	४	०	८०	०	८२	०	
विद्वद्भिका समद्विद्वेका	५	०	९०	०	९२	०	भे० ७।
धर्माग्धिस्यमुदाहरणम् ।	६	०	९२	०	९४	०	
विद्वद्भिकाऽधिकद्विद्वेका	७	०	१००	०	१०२	०	भे० ८।
धर्माग्धिस्यमुदाहरणम् ।	८	०	१०२	०	१०४	०	

इति स्मार्तानां विद्वेकादर्शभेदाः ।

द्वादशी तु पूर्वैव *युग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्तव्या एकादश्या युता प्रभो ।
इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशी तु *सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णांतरा ।

*युग्मेति । रुद्रेण द्वादशीयुक्तेत्यादिः । सर्वकार्यपरमिदम् ।
उपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वैव संयुताः ॥
इति गार्ग्येण पूर्वविद्वानभिधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे त्रयो ।
इति वसिष्ठेन तत्रोत्तरविद्वानभिधानात् । *सर्वमते इति ।
“एकादश्यष्टमी षष्ठी” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । “द्वितीया
पञ्चमी वेधात्” इति निषिद्धा च । एवं च —

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥
इति निगमवचनान्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षत्रयोदशी तु पूर्वा
इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च —

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसाहिता मृते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते सामान्यवचनान्शुक्लत्रयोदश्यामेव प्रवर्तते । या
तु पूर्वा सा त्वपराहिकी ।

त्रयोदशी तु कर्तव्या या भवेदापराहिकी ॥
इति स्कान्दात् ।

या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराहिकी ॥

‘अयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः *पश्चात्’ इति
दीपिकोक्तेः ।

शुक्ला अयोदशी पूर्वा, परा कृष्णा अयोदशी ।
इति माधवाच्च ।

इति माधवाच्च । *पश्चादिति । परदिने लाभे तु पूर्वे
“एकादशी तृतीया च” इति वचनात् । “यदि न स्यात्परेऽहनि”
इति दर्शनात् । अत्र प्रदोषव्रतं ब्रह्माक्षरम्बण्डे—

पक्षद्वये त्रयोदश्या निराहारो भवेद्दिव्या ।

घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः ।

कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥

इति व्रतमभिधाय

एवमारामयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

इति दिनेऽनाहारकर्तृकं शिवपूजाप्रधानकं व्रतं स्मर्यते । अत्र प्रदो-
षव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्त्रिमुहूर्तमित्य-
भिप्रायः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

इति सुमन्तूक्तेरिति मयूखकृतः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ तदव्या-
प्तौ साम्येन तदेकदेशस्पर्शो वा उत्तरा । संकल्पकाले सत्त्वात् । वैष-
म्येणैकदेशस्पर्शो तदाधिव्यवर्ती ग्राह्योति विवेचनानुसारिणः । अ-
धिकमुक्तं नक्तव्रते । इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम् ।

मन्दवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः—

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

चतुर्दशी तु सर्वमते *कृष्णा पूर्वा, *शुक्लोत्तरा ।
*उपवासं तु *द्वयपि परंति मदनरत्नं ।

आरभेत्तव् व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेः । पृथक्शानिप्रदोषयते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।

*कृष्णोति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सन्ताननः ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यात् । *शुक्लोति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
पुग्नवाक्यात् ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

इति भविष्यस्य । *उपवासं त्विति । रुद्रोपवासमभिधे इति
शेषः । *द्वयपितीति ।

एकादश्यष्टमी पष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति वासिष्ठात् । रुद्रोपवामे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराङ्गिकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता मभौ ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराङ्गिकी ॥

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥

इति स्कान्दे “मम भक्तैः” इतीश्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रव्रताविषयत्वमती-
तेः । आपराङ्गिक्या अल्लामे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”
इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न कथ्यते तदा परा ।

अष्टम्येकादशी पष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पौर्णिमास्यामावास्यां तु सावित्रीव्रतं विना परे मास्ये
*भूतविद्धे न कर्तव्यं दर्शपूर्णे कदाचन ।

वर्जयित्वा सुनिश्चेष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमास्यां योगविशेषमाहऽपरा-
र्कं शातातपः—

अमावास्यां भवेद्धारो यदा भूमिसुतस्य वै ।

जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥

अमा वा सोमवारं रविवारं सप्तमी ।

चतुर्थी भीमवारं विपुलस्मदृशं फलम् ॥

तत्रैव व्यासः—

सिनीचाला कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चन्मौनिना कृतम् ॥

हेमाद्रौ घृहन्मनुः—

अवणाशिवधानिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।

पञ्चमा रविवारं व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *भूतविद्धे इति । तथा च “चतु-
दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मवाक्यम्—

दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सावत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति परविद्धानिषेधश्च सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—‘पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः’ इति । उपवासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

पष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पाद्यं—

नागविद्धा च या पशून् समस्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमात्रास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

इति प्राच्यतर्कं च तन्माविधीव्रतेनरव्रतविपर्यायानि भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणं यागेदेवता यजमानगर्भयोः तिष्ठन्ति तदग्नीधमादिमपादनरूपप्रयोगमारम्भः । “पूर्वेपुराग्निं गृह्णाति, उत्तरमहर्गजति” इति, “पूर्वेपुरिध्मावर्हिः करोति, यज्ञेयवारभ्य गृहीतोपवसति” इति श्रुतेः उपवास कृत्यरूपमनियमः । इत्थं च “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्याया यजेत” इति श्रुतिरुपक्रमपरा । अथ वा संधिपार्श्वद्वयवर्तिपर्वप्रतिपत्समुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिनी । “संधौ यजेत” इत्यादावपि लक्षणैव । अन्यथा संधेर्दुर्लक्ष्यत्वेन तत्र एकस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वात् “संधिमभितो यजेत” इत्याद्येकवाक्यत्वाच्च । तदुक्तं बौधायनेन—

सूक्ष्मत्वासंधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्वा परेण च ॥ इति ।

तत्राखण्डपर्वणि पर्वप्रतिपदोरुदयास्तमयस्पृशत्वे पर्वण एवास्तादूर्ध्वसमाप्तौ वा न कोऽपि विचारः । “त्रीनंशानौपवस्तस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणयागान्वाधानकालयोरवाधात् । खण्डपर्वणि

२४६ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

अतश्च मध्याह्ने तत्पूर्वे वा पर्वप्रतिपदसन्धौ तद्विने यागः ।

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वगस्तदहर्गम इष्यते ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र च द्वेधा विभागः-

आवर्तनात् पूर्वाह्णोऽपराह्णस्ततः परः ।

मध्याह्णस्तु तयोः सन्धिर्गदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—अतश्चेति । पर्वण आद्यमंशत्रयमन्वाधानस्य कालः ।

तच्चतुर्थांशसहितं प्रतिपदोऽशत्रयं प्रातरवच्छिन्नं तु यागस्य ।

श्रीनंशानौपनस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंशावृत्त्युज्जदन्त्यौ यागे च ब्रतकर्मणि ।

इति लौगाक्ष्युक्तेः । न ह्ययं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्यभेदापत्तेः ॥

पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तरवशादंशान्तरं प्रसक्त्यभावाच्च, किं तु पूर्वान्त्य-
चतुर्थांशभिर्ज्ञास्त्रीनिनि पर्युदासविधया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपदन्त्य-
चतुर्थांशभिर्ज्ञाश्चतुर इत्यर्थः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेवा सनातनी ॥

इति कार्त्तव्यं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपदस्रयः'
इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्रय इत्येव पर्युदाससिद्धार्थानु-
वादः, प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यत्रयांशमातःकालरूपानेका-
र्थविधायकत्वात्सम्भवादिति वाच्यम् । “अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं बहिर्वेदि
मिनोति” इति न्यायेन एकस्य सन्धिपार्श्वद्वयवर्तिस्यूतकालविशेषस्य
विधानात् । न हि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रययोः विशिष्य-
विधेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्वयसमुच्चये सति

इति मदनरत्ने वचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धी *मा-
धवमते परेऽह्नि यागः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिणोक्तेः । *हेमाद्रिस्त्वपराह्णसन्धाव-
पि* परदिने प्रतिपद्युर्ध्वं चन्द्रोदये च सति द्विती-
यादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वपुर्वागः ।

पर्वणोऽंशे द्वितीये तु यष्ट्यं तु द्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दृष्यन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये त्विति कैमुतिकन्यायेन तुर्योऽंशपरम् । तु-
रीये त्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

चरुरिष्टिरमाया स्याद्भूते कल्यादकी क्रिया ॥

इति बौधायनवचनाच्चतुर्युचिचान् । मदनरत्नेऽपि—

पौर्णिमास्या च"इतिवदश्रुतकर्माद्व्यापत्तेः । मातरिति तु वाक्य-
भेदेन, पौरुषेयवाक्ये तस्यादोषत्वात् अवच्छेदकं वा मातरवाच्यं
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *माधवमते इति ।
एतन्मतेऽप्यायां द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमते दर्शयति—*हेमाद्रिस्त्विति । *अपराह्णसन्धाव-
पानि । "द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्"इत्यादीन्यावर्त्तनमभिरुष्टापराह्ण-
ऽमाप्रतिपत्सन्धिपराणीति तन्मतम् । *परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यग्निपवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेघादिना व्यभिचारात् । "परतः सोमदर्शनान्"
इति हेतुक्तिस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपदष्टमांशे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुधावनम् । *तुरीये

चतुर्दशी चतुर्गामा अमावास्या न दृश्यते ।

इयोभूते प्रतिपद्येत्स्यात् * पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥ इति ।

निकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षीणत्वं कोक्तामित्यत्रा-
ह- * भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह * च-
तुर्दशीति । अमावास्या चतुर्गामा न दृश्यते इत्यन्वयः । * पूर्वामिति
अयं च प्रधानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कारयम् । 'भूत-
कव्यादिकी' इत्यादिपदात् । अत्रेदमरुचिबीजं—हेमाद्रमते प्रतिपद्या-
पराह्णिकीत्यपराह्णशब्दस्य द्वेधाविभक्तादिनान्त्यदलवाचित्वान्नत्र च
सूर्यास्तात्माक् त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पर्वप्रतिपदा
रात्रिसन्धावपि परादने यागानिषेधापत्तिः । न चापराह्णसन्धिशाम्नेणैव
कैमुतिकन्यायेन रात्रिसन्धावपि परादने यागमिद्धा "अपराह्णश्च
वा रात्रौ" इति रात्रिशब्दं व्यर्थं स्यादनश्चन्द्रदर्शननिषेधबाधकत-
यैव रात्रिसन्धिशब्दं सार्थकमिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगेना-
हर्षत्यावर्त्तनोत्तरदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तन्त्रासम्पन्नैरिति
त्रिमुहूर्तशब्दं पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णन्यायिद्वितीयाव-
पयम् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतुक्तिः सङ्गच्छते, न तु भाषाहं त्रिमु-
हूर्तमात्रसत्त्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् । एतच्च दिवामन्धावे-
व प्रवर्त्तते न रात्रिसन्धौ । परेशुस्तावतः क्षयस्यासम्भवात् । यत्
तत्रापराह्णं दिनद्वितीयभाग इति, तत्र । यौगिकपारिभाषिकयोः
परिभाषासार्थक्याय पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्धानिर्णये
तु द्वेधाविभक्तदिनभागाथेतया पूर्वाह्णापराह्णशब्दौ मध्याह्णशब्दश्च
यौगिका एव ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदो भवेत् ।

तदहर्भाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

यसु माधवः—

यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात्पुरा ।

अन काप्यन्वाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥

इत्याह ।

अथ कालादर्शोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादथः सन्धिर्गणनवाधाय तद्दिने ।

परेशुरिष्टिरित्याहुर्विषा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

यच्च सदनरत्ने -

मध्याह्नात्स्यादहर्नीह यस्मिन्

प्राक्पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ॥

सा स्वर्धिका वाजसनेयिसत्या

तस्यामुपोष्याऽथ परेशुरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासीपरमिति तत्रैव । अत्रावर्तनादर्थमयी-
गस्ताद्रात्रौ वा समाप्तौ ह मध्याह्नादधीक समाप्तौ तृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्वादि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेशुरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः ॥

इति शोभिलवचने 'अर्वागावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दस्वरसात् 'आवर्तनात् पृथक्' इति ग्रन्थस्थवाक्यमपि यौगि-
कार्थानुवादा, न तु परिभाषा । येन तद्व्यासवापराहो द्वेधावि-
भक्तदिनापरभागो भवेत् । तस्याह् दिनसन्धौ परदिने पञ्चवावि-
भक्तदिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्व्यापिद्वितीयासन्धे चतुर्दश्याम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्वणोऽथे तृतीये तु' इत्यादिवचन-
त्रयं चात्रानुकूलमेव । अन कापीति । तस्य पर्वद्वयेऽपि चतुर्दश्याप-
न्वाधानकालत्वबाध इत्यभिमानः । अथ चेति । चन्द्रदर्शननिषेधवा-
धापत्तिरित्यभिमानः । तृतीयेति पूरणप्रत्ययसङ्गत्यर्थमाह—अत्रावर्त-
नोऽर्थमिति ।

२५० सटीकानिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

येत्यर्थः । *तत्कर्कभाष्य-देवजानी-श्रीअनन्तभाष्यादि-
सकलतच्छास्त्रीयग्रन्थविरोधाद् *शृङ्गानादराजोपेक्षम् ।

पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः —

*सन्धिश्चेत्सङ्गवाक्यं प्राक्परीवर्तनाद्वयः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सप्तस्कालाविधी नरैः ॥

अमायां विशेषमाह बौधायनः —

पूर्वाह्णसन्धिशास्त्रं सप्तस्कालत्वं चाप्यवते परेषुः प्रतिपत्तृतीयांशरूप-
यागकाललाभादिति भावः । माधनादिपतं दूययति *तदिति ।
वाजसनेयिनामपि पौर्णमास्यां तद्याज्ञिकग्रन्थेषु आवर्तनान्प्राक्
सन्धी तद्दिन एव यागोक्तेरिति भावः । कर्कभाष्येत्यादिसकल-
वाजसनेयियाज्ञिकग्रन्थोपादानं माधनादिवचसां निर्मूलत्वव्यञ्जकम् ।
समूलत्वेऽप्याह- *शृङ्गेति । इदानींतिनाचारस्तु अनादेय इति
भावः । विवेचनकृतस्तु “मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्” इति
भाष्यार्थसंग्रहवाक्यम् आवर्तनादूर्ध्वपस्तान्पूर्वं समाप्ता पौर्णमासी
प्रथमा स्वर्बिका, सूर्यास्तोत्तरं समाप्ता द्वितीया, आवर्तनात्पूर्वं समाप्ता
तृतीया । सर्वाऽपि अल्पत्वात् स्वर्बिकेत्युच्यते । अयं च वाजसने-
यिनां संधिशस्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सप्तस्कालत्वस्य चापवादः ।
तृतीयस्वर्बिकायां वाजसनेयिभिन्नानां यागः । वाजसनेयिनां तु
पूर्वेशुरन्वाधानं, परेषुर्यागः । स च परेषुस्तृतीयांशलाभे, न तु
चतुर्थांशलाभे; तस्यापराह्णसंधावेव यागकालत्वात् इति समर्थ-
यन्ते । *संधिश्चेदिति । एतच्च वैकल्पिकम्-

अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासौ पूर्वेषुरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात्प्राक् यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् ॥

इति संग्रहवचनादिति विवेचने । सद्यस्तदैवेति पाठाच्च विकल्प
इति अयूखायाशयः । *परत इति ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां *परतः सोमदर्शनात् ॥

कात्यायनश्च—

*यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्रारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्दृष्ट्या दण्डं दद्याद् द्विजातये ॥ इति ।

एतच्च *बौधायनवाजमनयिविषयम् ।

*तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—

‘एषा वै सुमनानामेष्टिर्ममोजानं पञ्चाशन्वमा

अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इति तत्र यागनिषेधात् । द्वितीया च त्रिमुहूर्ता वाक्यान्तरात् ।

यतो विश्वेदेवाः पराङ्मुखा अतस्तत्र यागं न कुर्वीतित्यर्थः ।

तर्हि तत्र क याग इत्यत्राह परत इति । तत्र यागनिषेधादित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

अस्तमिते=अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तिः=अननुष्ठानम् । चन्द्र-

शर्नदिने यागकरणे प्रायश्चित्तमाह—*यजनीये इति । वारुणीसो-

मदर्शनवदहश्चेत् यजनीयं=यागसम्बन्धि मोहान्तेत् तत्र यजेतेति

यावत् । अत्र चेच्छब्दोपजनितं निमित्तत्वं विशेषणे यागे एव

‘हविराप्तिमाच्छेत्’ इत्यत्र हविश्चेदाप्तिमाप्तिपत् स्यादित्यत्रात्ताविव ।

एतेन दर्शनस्य चेच्छब्देन न निमित्तत्वमायाति तस्यानिषिद्धत्वात् ।

निर्निमित्तकस्य व्याहृतिहोमादेर्यागाङ्गतापर्या तत्र यागो दुर्वार इत्य-

पास्तम् । तस्य यागनिमित्तकतया तद्वैगुण्यपरिहारार्थतया यागाङ्गत्वा-

भावात् । *बौधायनेति । बौधायनवाक्यात् कात्यायनवाक्याच्चेति

शेषः । तैत्तिरीयाश्चकायनयोश्चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं ध्वनयन्नाह—

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेर्भुक्तं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि--'यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्गजाग्नि-
माल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं बहुवृत्तापस्तम्बाद्यप्यगम् ।
मदनरत्नेऽप्येवम् । *आपस्तम्बभाष्यार्थमङ्गुल्येऽप्येवम् ।
*अतः पक्षग्रहस्य स्वस्वमुख्याग्रहस्येति परम् । *दृष्ट-
यन्त्याश्वलायनाः' इति तु *पूर्वाह्णमन्त्रविषयमिति
साधयः ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे ऐतरेयब्राह्मणे । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च कारिकाः ।

अपराह्णे वा रात्रौ यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तत्र रात्रौ स्यात् सा पूर्णोत्सार्पणलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा श्रःपुरितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षयायां वा यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्नोति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने पूर्वमन्त्रिर्विदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली इति न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

पौर्णिमासीवदेनामावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमावास्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत इति । तैत्तिरीय-
ब्राह्मणादिर्विधित्वापगमाद्यः चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायनाप-
स्तम्बमिश्रविषय इति भावः । नन्वन्वाधानेऽपि "यदहस्तेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्यात्" इति चन्द्रदर्शनस्य पर्यु-
दस्तत्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् ? । सत्यम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अखण्डपर्वणि पूर्णायां प्रतिपदि च तत्संभवति । यदा
लेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनं तदा द्वयोः स्वकालत्वासम्भवाद-
पुण्यविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागः, पूर्वस्मिच्चन्द्रदर्शनदिने

शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह माधवीये गार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः *कर्त्तव्या यागविसर्गैः ॥

*गृह्याग्नेर्नामं नियम इति मदनपारिजातः । *एवं

चान्वाधानं कार्यम् । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गौभिर्लोक्यते । “तदेके दृष्टोपवसन्ति” इति श्रुतिश्च । एके दृष्टोपवसन्ति तदयुक्तमिति तदर्थः । “एके” इति न पात्रिकाभिप्रायं, किं तु परदिने यागानुष्ठानाभिप्रायम् । तस्मात् “यदैवेनं न पुरस्तात् पश्चात्पश्येत्तर्होपवसेत्” इति श्रुतिश्च पर्वप्रतिपदोः पूर्णतानिर्णयिकेति ।

नवीनास्तु तैत्तिरीयादिश्रुतिश्चन्द्रदर्शने प्रत्यक्षतां न यागं विधत्ते किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं शक्यते । चन्द्रादर्शने यागविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविराभात् । स्तुतिश्च तादृशप्रत्यक्षविधिशेषतयैव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनादिने चन्द्रादर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविधिशेषतया जनिव्यगमेभ्यस्तुतिवत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्ध्यौ श्वाभूते चन्द्रदर्शनदिने याग इति तद्विषयक इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वालायनाः ॥

इत्यसङ्गतं स्यादित्यत्राह—*दूषयन्तीति । *पूर्वाह्णेति । आवर्त्तने तत्पूर्वमन्ध्योस्तौ विहाय परेषुः पूर्वचतुर्थांशं यागे इदमित्यर्थः । न त्वपराण्डमन्ध्यौ परेषुर्वागे दोष इति भावः । इष्टौ समाप्तायां विशेषं प्रायश्चित्तं—प्रणीय अग्निम् । *कर्त्तव्येति । एतद्वयेन ब्राह्मणभोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माध्याह्निकाद्युपक्रम इति स्मर्त्तव्यम् । *गृह्याग्नेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

पर्वान्तर्यामिणः प्रतिपदश्च अर्घोऽशा यागकाल उक्तः ।
 *कचित्प्रतिपत्तुर्गोशोऽपि यागः ।

सन्धिर्घस्यपराह्णे स्यान्नामं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे अतुर्थेऽपि न कृष्यति ॥

इति वृद्धशास्त्रान्तपोक्तेः । *एतत् पूर्णिमापर-
 मिति मदन्तरजे । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य वृद्धेऽर्ध-
 प्राक्षिप्य संभिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः-

वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्थं पर्वणि क्षिपेत् ।

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चक्रम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति परिशिष्टे पक्षादिपक्षविरोधान् । विद्धे=दर्शयिद्धे ।
 *एवमित्यादि । एतेन तदुक्तं भवति-पूर्णिमाऽमावास्यायोर्ध्याह्ने
 तत्पूर्वं वा सन्धौ सन्धिशास्त्रमेव निर्णायकं, दिनद्वये प्रातर्नियम-
 विषययागकालमश्वेन तच्छास्त्रस्योदासीन्यात् । एवमावर्त्तनविमकु-
 ष्टापराह्नसन्धावपि तदेव निर्णायकम् । द्वितीयादिनेऽपि प्रातर्नियमवि-
 षयप्रतिपत्तृतीयांशरूपयागकालमश्वेन तच्छास्त्रस्योदासीन्यादिति ।
 नन्वेवमावर्त्तनसन्निकृष्टापराह्नसन्धौ परेषुर्वृद्ध्यभावेन न प्रतिपत्तृती-
 यांशः किं तु तच्चतुर्थांशस्तत्र कथं सन्धिशास्त्रं प्रवर्त्तत ? । परेषु-
 नियमविषयप्रातःकालाभावात्,

न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदि कचित् ।

इति निषेधाच्च । न च तत्र पूर्वेषुरेवास्तु यागः तस्य नियमवि-
 षयत्वाद् दर्शितनिषेधागोचरत्वाच्चेति वाच्यम् । सन्धिशास्त्रविरोधात्
 इत्यत्राह-कचित्दिति । न यष्टव्यमिति न निषेधो विकल्पापत्तेः ।
 किं तु “अयज्ञिया वै माषाश्वणकावरकाः कोद्रवाः” इति म-
 तिनिषिर्जनवद् “द्वावंशावुत्सृजेदन्तयौ” इत्युक्तपर्युदासानुवादः ।
 नन्वेवं यत्र परदिने चन्द्रदर्शनं तत्र परदिने यागापत्तिः

क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि—

*परेऽहि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
तदर्धकलृप्त्या पूर्वस्मिन् ह्यसवृद्धी प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थाली-
पाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमा-
स्यां प्रारम्भणीयौ न तु दर्शौ । यद्यारम्भे मलमासपौष-
मासगुरुशुक्रास्तादि भवति तदाप्यारम्भः कार्यः ।

यानि तु—

उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।
तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥
गुरुभार्गवयोर्मौळौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥
इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनाऽतिक्रान्त-
शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

न दुष्यतीत्युक्तेरत आह—*एतदिति । अपराहसंधौ वृज्यादिना
परादिने चन्द्रदर्शनासत्त्वे तु अपायापि प्रतिपन्नतुर्थांशं याग इति
स्पर्तव्यम् । *परेऽह्नीति । विवृतं चेतत् “वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति”
इति माधवेन । यत्र चतुर्दशी दशदण्डा, पर्व पञ्चदशदण्डं, प्रतिपञ्च
एकोनविंशतिदण्डा, तत्र प्रतिपद्भेदे रज्जं दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेत् ।
ततश्च सप्तदशदण्डा संधिः । एवं यत्र चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा, पर्व
एकोनविंशतिदण्डं, प्रतिपञ्चतुर्दशदण्डा तत्र प्रतिपद्धासार्धं सार्ध-
दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेदित्यर्थः । अत्र लौगाक्षिः—

तिथेः परस्ताद् घटिकास्तु या स्यु-
न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासाम् ।
अर्द्धं विषोऽयं च तथा प्रयोऽयं
हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

नामकर्म न दर्शष्टिं यथाकाष्ठं मगान्वरेत् ।

अनिधानं सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यम् ॥

इत्यपराकं गमयचनादिति प्रयोगपारिजाते । उक्तं
चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शं तु 'नामकर्म न जाते-
ष्टिम्' इति पाठः ।

★याज्ञिकास्तु—

आधानानन्तरा पौर्णिमायां चन्द्रमलमासगा ।

तस्यामारम्भणीया दीप्त कुरीत कदाचन ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्छुद्धकाल एव विश्वष्टेष्टिं
कृत्याऽऽरम्भं कुर्यादित्याहुः । कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि—

आरम्भं दर्शपूर्णचतुर्विंशत्यस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कर्माणां मन्त्रमासे विधयेते ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशीतो यावन्त्यः पर्ववाटकाः प्रतिपदस्ततो न्यूनत्वे
आधिक्ये वा द्वाविंशद्वा इति रीत्या न अवधिमापेक्षे, न तु निरपेक्षे ।
षट्कान्युनाधिकभावे द्वाविंशद्वोरसंभवात् । तथा च पथपो-
दाहरणे द्वाविंशद्वा, द्वितीयोदाहरणे तु तृद्धिरिति । यत्तु—

षोडशेऽहन्यधीष्टिर्धिया पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पाथा सप्तदशेऽहनि ।

इति आपस्तम्बव्याकृतं, तत्र प्रधानयागपरम् । पूर्वाष्टिदिनपारम्य
गणनायां वृद्धौ कदाचित् सप्तदशे दिनेऽपि यागस्य शास्त्रेण तन्नि-
षेधानौचित्यात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । ★याज्ञिहास्तिवत्यह-
चिः—पुरुषापराधकृतविहितकालानि क्रमरूपानि पिताभावेन विश्वष्टे-
ष्टेरनौचित्यात् । यदीत्यादिविधेयकालगतमेकत्वं विवक्षितम् ।
तेनैकस्यां पौर्णिमास्यामेकस्यामयास्यायां वा साङ्गप्रयोगाभिदेः
सद्यस्कालीनत्वं लभ्यते । वाशब्दोपादानात् । पौर्णिमासी-
कालीनोपांशुयाजाग्निषोमीयाविकाराणां पौर्णिमास्यामेवावाया-

अथ विकृतीष्टिः । तत्रापस्तम्बः—‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत साऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च’ इति । *अत्र प्रकृतितः काले मित्रेऽपि सप्त-
स्कालता विधेया । तृतीयया साङ्गत्वेनोक्तः । अत्र पौ-
र्णमास्यामावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणे गृह्यते । तेन
तद्वत्पहोरात्र इत्यर्थमाह रामाण्डारः । माधवोऽपि
इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । इति ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः, कात्यायनश्च—

आवर्तनात्प्राग् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः, परतो यदि स्यात्

*तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परंशुः ॥ इति ।

धूर्तस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः । *‘यदीष्ट्या’ इति सा-
ङ्गाया विकृतं पर्वकालत्वादा*वर्तनात् प्राक् सन्धौ ‘स-

वास्याकालीनसावास्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति नाव्य-
वस्थाप्रसङ्गः । न च वाक्यभेदः इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरनुगतस्य पर्वत्यस्य
विधेयतावच्छेदकत्वात् । *अत्रेति । तथा च पर्वान्त्यक्षणेवदहोरात्र
इत्यर्थात् ‘आवर्तनात् प्राक्’ इति वचनमनावश्यकमित्यभिमानः ।
वस्तुतस्तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवाचिनोर्न लक्षणा
युक्ता । ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । *तस्मि-
न्निति । प्रातःकालस्यातिदेशात् प्राप्तस्तत्र विकृतिः, ततः प्रकृते-
रुपक्रमः, तस्यां चाङ्गत्वात्प्रातःकालबाधः । आवर्तनादितिवाक्यस्य
याज्ञिकसंप्रदायेनार्थं सूचयित्वा मीमांसकसंप्रदायेनार्थमाह—
*यदीष्ट्येति । *आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः—
आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्वणो विकृत्यधिकर-

न्धिमभितो यजेत'इति*प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वेषु-
विकृतिरित्युक्तं तन्मन्त्रे पार्थसारथिना । यद्यपि
*प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमन्त्रे स्यात्'इत्यापस्तम्बेनोक्तम्,

णत्वश्रुतेः,

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्दिन एवोभयोः
कर्त्तव्यत्वमिदं क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वादेन क्रमो विधीयते, न त्वेत-
त्प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वसत्त्वे पर्वसत्त्वे; श्रुतपर्वधिकरणत्ववाधापत्तेः ।
किं तु तत्रावर्तनमाकसन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः, सन्धिदिने तु
प्रकृतिमात्रमिति । *प्रकृतेरिति । न च प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वण्यपि
“कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः” इति प्रकृतिसमाप्त्यनन्तरं
विकृतेः कर्त्तव्यत्वावगमात् प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरं
विकृतिरस्तु, न तु ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपर्वधिकरणत्ववा-
धापत्तेः । तदुक्तं—‘प्रतिपदि विकृत्ययोगात्’इति । वस्तुतस्तत्त्वन्त्यप-
दार्थव्यतिरिक्ताया एव प्रकृतेः पर्वधिकरणकत्वेन विकृत्येककाल-
त्वात्तादृश्या एव क्रमविधिनाकाङ्क्षितः । न च प्रकृतेः प्रतिपदि
समाप्तिनियमात्तन्मध्ये कथं विकृतिः ?, ‘न कर्मणि कर्मारम्भः’इ-
त्युक्तेरिति वाच्यम् । न हि न कर्मणीत्यत्र श्रुतिर्मूलं, किं तु प्रयोग-
प्राशुभावमङ्गमसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्पतीक्षया विकृत्यननुष्ठाने-
ऽप्यावश्यकः । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य
मध्येऽग्निहोत्रस्यानुष्ठानं न स्यात्, न स्याच्चान्ततः पर्वद्वयसाध्यतन्म-
हाप्रयोगमध्ये कात्यादीनामन्त्रेषामपि कर्मणाम् । तस्मात्प्रयोगद्वय-
व्यापिपर्वणि तादृशप्रकृतिविकृत्योरेवायं क्रमविधिर्नान्यत्रेति भावः॥
*प्रकृतेरिति । तथा चावर्तनपूर्वसन्धावपि प्रकृत्यनन्तरं वि-

तथाऽपि हेतुभावेन श्रुतिमूलत्वाभावादङ्गं वा सम-
भिध्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आश-
यणे तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्धारम्भणीया तु चतुर्दशार्था
कार्या' इति हिरण्यकेशिपृच्छौ मातृदत्तौ । *अन्येषां
पर्वण्येव ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह बांधापनः—'अ-
मात्रास्थेन वा हविषेष्ट्या नक्षत्रं वा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादिविशाखान्तेषु देवनक्षत्रेऽप्यति केशवस्वामी
व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि *द्वादशाहयथाप्रयोगपक्ष-
योर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगयोस्तु
फाल्गुन्यां चैश्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कात्यायनः—

अर्धादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्
कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यं वा ।

कृत्यनुष्ठानमिसाभिमानः । *अङ्गं वेति । "पितृयज्ञः स्वकालविधा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तसूत्रात् ।
*अन्येषामिति । नित्यकृत्वर्थत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तद्वि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । गृहदाहेष्ट्यादीनां तु निमित्तानन्तरमनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु जातेष्टिषत् । जातेष्टिश्च शेषिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवादुचितकालप्रतीक्षायां पितुर्मातुश्च दशविंश-
तिरात्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादिनिमित्तककृत्वर्थ-
ष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राङ् निमित्तस्मृती तन्त्र-
मुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव, समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्पर्शे
तु तत्प्रयोगं समाप्येति । *द्वादशाहेति । आद्येऽह्नि वैश्वदेवं
पर्व, चतुर्थे वरुणप्रयासम्, अष्टमनवमयोः साक्रमेधं, द्वादशे शुना-

अ.रभ्या ऽथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्

कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥

‘अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समा-
नतन्त्रः कार्यः’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

सोमं त्वाहाऽऽयस्वस्वः—‘अमावास्यायां दीक्षापज-
नीये वाऽमावास्यायां ऋषजनीये वा सुत्यमहः, पौर्णि-
मास्यां दीक्षापजनीये वा पौर्णिमास्यां ऋषजनीये वा
सुत्यमहः’ इति । लाट्यायनसूत्रेऽपि—‘पूर्वपक्षस्य प्रथ-
मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम्(१)’ इति । पूर्व-
पक्षः=शुक्ल पक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अयमर्थः—चैत्र्यादिपू-
र्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगे दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
नक्षत्रेषु चेत्तम् । तत्र पर्व ‘नक्तं गार्हपत्यमादधाति’ इ-
त्यादिकर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्वये तत्त्रे परं
ग्राह्यम् । सङ्कल्पस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
तदेव ग्राह्यम् । ‘यत्र त्रीणि सन्निवर्तितान्यृतुर्नक्षत्रं

सारीयमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्वचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्या
पौर्णिमास्यामारभ्य चतुर्षु मासेषु क्रमेणैकं पर्वत्येवं यावज्जवमिति
तृतीयः । एकवर्षं तथा कृत्वा सवनेष्टिपशुमोमान्यतमेन यजदिति
तुर्तीयः । एकाहचातुर्मास्यप्रयोगोऽपि लाट्यायनेनोक्तः—‘अपि
वाऽप्येकपर्वणि’ इति । ऋषजनीये चेति । यदीष्ट्येत्यादिवाक्य-
गतामावास्यादिपदस्य सन्निवर्तितान्यृतुर्नक्षत्रमिति याज्ञिकमते
आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योस्तत्रैव । तथा च त्रिकाण्डशेषः—

खण्डपर्वणि सोमश्चेत्पतिपन्मिश्रपर्वणि ।

सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥ इति ।

मीमांसकमते तु पूर्वेषु तिथेरेवाङ्गत्वेन विधानात्तस्याश्च प्रोक्त-

(१) मुम्बापुरीस्यमुद्रितपुस्तके ‘नक्षत्रयोगे च’ इति पाठः ।

पर्व च, तत्समसृद्धं, विप्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च बलीयः' इति हिरण्यकेशिमृचात् । ऋतुः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधीत' इत्यादिः । रेणुककारिकायां तु—

माघादिपञ्चमामेषु श्रावणे चादिशने तथा ।

मागशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृगम् । आधाननक्षत्राणि त्वापस्तम्बसूत्रे 'क्रांतिका-रोहिणी मृगशीर्ष पुनर्वसु-पूर्वात्तरा फाल्गुनी हस्त-चित्रा मिश्रा-ऽनुराधा-श्रवणो-त्तराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विशेषमाहऽपस्तम्बः—'सोमेन गक्ष्यमाण आदधानां नर्तु-न्सुक्ष्मेन नक्षत्रम्' इति । अत्र प्रकरणादाऽधानकालबाधः । *तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यते' इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । *तन्त्ररत्ने वार्तिके च—'ते वा एते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता । यदैवेनं कदाचन यज्ञ उपनयेदथादधीत' इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं च पित्र्यमित्युभयमनुश्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखान्तरेऽपि 'नर्तुन् सुक्ष्मेन' इत्यत्र सोमकालबाध एव । आधानकालबाध-

संधिपूर्वेद्युरेव भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तेरिति । *आधानकालः=पर्वनक्षत्रादिः । ननु ऋतुनियमो रुद्रदत्तादिभिराश्रित इत्यत्राह—*तेनेति । मीमांसकानामपि ऋत्वनियमः सम्मत इत्याह—*तन्त्ररत्ने चेति । तत्र हि 'ते वा एते अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता, यदैवेनं कदाचन यज्ञ उपनयेदथादधीत' इति शतपथे उत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं पित्र्यमित्युभयमनुश्रयमपहतपाप्मत्वं परीक्ष्याकृतया सोमाधाने विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

स्य 'यदैवेनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शालायां वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सुर्क्षेत्' इति लिखनाद्भयकालबाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतून् सुर्क्षेत्' इत्यादौ सोमकालबाधः । 'यदैवेनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति तच्छाखास्थनाक्यान्तरेणाधानकालबाधस्य सिद्धत्वादेतस्य सोमकालबाधार्थत्वमिति । दिगर्थस्तु उदगयनादेः माशस्त्यमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुबन्धं च सर्वाथ विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विद्ध्युर्गृहमेधिनः ॥

इतिवचनादुदगयननियम इति वाच्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्, अन्यथा 'पशुः प्रत्ययनं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमांशेऽपि तत्सहचारात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि । ब्राह्मणाधिकारिकस्य तस्य नित्यमाप्तत्वात्, वैश्याधिकारिकस्य च यावज्जीवश्रुत्याऽनन्तरसायङ्कालादावेव माप्तेर्बाधात् । उपक्रम्येति तु द्वितीयादिप्रयोगेऽनियमार्थम् । केचित्तु आधानानन्तर्यमनपेक्षयापि सर्वसोमानुष्ठाने कालबाधमाहुः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु समुच्चयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सोमेऽपि ऋतुनक्षत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तून् सुर्क्षेन्न नक्षत्रमिति, तदेतस्यार्तस्यातिबेलं वा श्रद्धायुक्तस्य' इति सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यदहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवेनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति श्रुतौ यदैवेनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्यतोऽङ्गत्वेऽपि इहाधिकारितावच्छेदकत्वं 'यदेव श्रद्धया करोति' इत्यादा-

न्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा आधाने वसन्ता-
द्यबाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगयनपूर्वपक्षपु-
ण्याहसन्निपाते यज्ञकालो नादेशः' इति छन्दोगसूत्रो-
क्तोदगयनाबाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगयनं त्वपेक्ष्यत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवेनं
यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जसूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्वयो-
रप्रयोगात् सर्वकालबाध इति । तेन दक्षिणाग्नेऽपि
भवतीत्युक्तम् । पद्मगुरुभाष्यं देवघातभाष्ये तन्धरत्नं
च षट्स्वपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

आद्धे त्वमावास्या चैवाविभक्तदिनतृतीयांशं यो-
ऽपराह्णभागस्तद्व्यापिनी *साग्निकैर्याजा ।

विव । आर्तस्येति तु सद्यस्कालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विदधीत
पौर्णमास्यां सद्यस्कालम्' इति कर्मान्तिसूत्रात् ।

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्यपनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽग्रयणेऽष्टौ चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति वैश्वानरी तु प्रत्याग्रायत्वात्तत्तत्कर्मकाल एव । संस्था-
वाजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आश्रयकाल एव गुणानां प्रवृत्तेः ।
अन्यस्य तु तस्य शरदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । *साग्निकैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञश्राद्धान्येकदिने अनुष्ठानमिति शेषः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्त्तव्यत्वात्

*पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं *क्षीणे राजानि शस्यते ।

दीर्घपराङ्मापेक्षणात् । एवं च तृतीयोऽंशं योऽपराङ्माग इत्यस्य सतिमहर्षीवशात्तृतीयोऽंशापराङ्मागयोरैक्ये तात्पर्यं, पञ्चमाभाग-स्याप्रवेशात् । *पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाणं दार्शिकम् । तच्च तत्पररूपन्यायेन कर्मनामभयम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विमथन्द्रक्षयेऽभिमान ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुसामिकम् ॥

इति मानवेन तथैव प्राप्तं । मासानुसामिकं=मासे मासे भवं वीप्सापययित्वात् । तेनावश्यकर्तव्यतासिद्धिः । यत्तु

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारूपं द्विजोऽभिमान ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यान्श्राद्धमिन्द्रक्षये सदा ॥

इति मात्स्यं, तद्वल्लिखानरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकलेन तर्पण-रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशयेहिमं पितृर्थं पाश्र्वाश्रित्ये ।

इत्युक्तं ब्राह्मणभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य दार्शेन प्रसङ्गमिदं पृथगमखात् । न च—पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डमरूपां तु लभिर ।

इति मात्स्यम् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्बन्धिपिण्डभक्षणमिति कुतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डकदेशभक्षणविध्यदर्श-नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहृता माता भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रगक्षये ॥

इति मात्स्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विमानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मनुस्मृत्यकारविशेषानुष्ठातृपरमित्युक्तमाकरे । *क्षीण इति ।

चासरस्य तृतीयांशं *नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

*दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च । *दिनद्वये तत्र सर्वे सर्वा-
पराह्णवापी दर्शो ग्राह्यः । 'यद्युभयपुरेष निहितः सर्वा-
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तं ।

चन्द्रक्षयकालः प्रशस्तः । क्षयोऽग्रे । *नातीति ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

इति निषेधात् । तत्रैकादशद्वादशमुहूर्तयोरैव पिण्डान्वाहार्यं तीव्र-
प्रयत्ने पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलप्रकृतेस्तु तत्पूर्वभावि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—*दर्शोति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थी भागः । नस्तुतस्तु पितृयज्ञादिवयानुष्ठानार्थं
दिवसतृतीयभागरूपापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रान्त्यमुहूर्ते एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह इति वक्तव्यं त्वीदृशविषये हेय-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यसंगतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न षट्पक्षाः त्रिमुहूर्ताधिकक्षयवृद्धयोरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शपक्षयोरसंभवात्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तदितरदिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा पूर्वपुरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेपुरेव वा । तत्र या पूर्वपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरदिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्ववागंदेहान् । या च
पूर्वपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरदिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्वेधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्राप्यामभिप्रेत्याह—
*दिनद्वये इति । अन्त्यायां तु परदिने चन्द्रादर्शनात् प्रतिपद्यं

*यत्तु कार्णार्जिनिः—

भूतविद्धाममावास्यां सोहादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीतये ॥ इति ।

तदपराह* चतुर्दशीविधपरमिति श्राद्धहमादिः ।

*अपराह्णाव्याप्तिपरमिति माभवः । *दिनद्वयेऽपराह्णाव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन श्राद्धमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
अथाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि 'पक्षान्ता उपवस्तव्याः' इ-
त्याद्युपक्रमकं "यदहस्त्वेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्यात्"
"गताध्वा भवति" इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कचिन् ।

स्वर्विकां तां विदुः कंचिन् गताध्वामिति चापरे ॥

इति गताध्वालक्षणम् । तत्रायस्य दशह्निभूतापवासपरत्वे तदधि-
कारिकश्राद्धनिषेधत्वमिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेशुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वशुक्लदश्यांशिनी सोत्तरैव उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिभावात् । पूर्वशुरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, अहि
दर्शप्रवेशाभावाच्च । या तु तादृशी पूर्वशुरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छलतो दर्शयति—*यत्स्विति । *अपराह्ण इति । एतेन पूर्वशुरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोक्तं कार्यं उत्तरदिने प्रतिपत्प्रवे-
शाभावेन यागासंभवात् । अन्वाधानादेरेव तत्रानुष्ठातुमुचितत्वात् ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्तनो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाच्च । *अपराह्णाव्याप्तिरिति । तन्मते पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागोऽपराह्णः । तस्याप्त्या च निर्णयः । तत्र
पूर्वशुरेव तस्याप्तौ सैव श्राद्धा । कर्मकालशास्त्रात् । तस्याथ
निषेधपुनरावयवात् । अतस्तदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णाव्याप्ती-

पत्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्वैति हेमाद्रिः ।

*यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहमिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दश्याश्चतुर्थे यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी यामत्रयं स्यादित्यर्थः । *क्षीयमाणा=परदिनेऽपराह-
व्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—

ति पाठे परेशुरिति शेषः । तदा पूर्वशुर्निन्दाया औचित्या-
त् । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे इति । अत्र व्याप्ति-
पदोपसंदानात् या पूर्वशुरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्वैत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—*यदेति । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थे यामममावास्या-
ऽनुपूरयेत्—तत्र प्रविशेदित्यर्थः । *क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्र-
दर्शनप्रयोजकक्षयवती । अशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये इति ।
दिनद्वयेऽपि क्षयेण समैकदेशव्याप्तौ च पूर्वैत्यर्थः । चन्द्रदर्श-
नप्रयोजकक्षयसत्त्वात् । नन्वत्र पूर्वस्यां श्राद्धानुष्ठानेऽन्वाधा-
नमपि तत्रैव कर्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्वस्यां चन्द्रदर्शनाव-
श्यम्भावात् तत्सत्त्वे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताम-
मावास्यां कुर्वीत' इति वचनविरोध इति; सत्यम् । तस्य चन्द्र-
क्षयपरत्वात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः' तत्
क्षयापेक्षया ज्ञेयं, 'क्षीणं राजनि चेत्यपि' इति वचनात् । या तूत्त-
रेशुरेवैकदेशव्यापिनी सोत्तरैव, पूर्वशुर्दर्शप्रवेशाभावात् । वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तौ त्वाधिक्यवती ग्राह्या । तत्र पूर्वस्यास्तथात्वे पूर्वैवेत्यत्र
वचनं योजयति—*क्षीयमाणेति । *अपराह्णव्यापिनी नेति ।
आधिक्येनापराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । पूर्वशुरेवाधिक्येनापराह्णस्पृ-
गिति यावत् । तदाधिक्यवती पूर्वैत्यर्थः । इतरथोत्तरामवतारयति—

वर्धमानाममावास्यां लक्षणेदपरऽहनि ।

यामांस्त्रिभिकान् याऽपि त्रिभुजस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राव्यं च । *दिनद्वयेऽपराह्नव्याप्त्यादौ *तिथिवृद्धौ
च हारीतः—

*त्रिमुहूर्ता च कर्मण्या पूर्वा स्वर्वा च बहुवृत्तैः ।

कुहरध्वर्युभिः कार्या *अथेष्टं सामर्गीतिभिः ॥

*त्रिमुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वयं वैषम्येण एकदेशेनापराह्नव्याप्तौ इत्य-
र्थः । *तिथिवृद्धौ इति । पूर्ववृत्ति शेषः । इदं च पूर्व-
वृत्तदाधिक्यमुत्तरत्र यागादिनगतचन्द्रादर्शनप्रयोजकं ग्राह्यम् ।
तदेव वर्द्धमानावाक्यादुपवामानुमेधाद्योत्तराया ग्राह्यत्वात् ।
*त्रिमुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चान्विभागपक्षेणैवं प्रतीयते,
तथाऽपि त्रैधान्विभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादश-
मुहूर्ततया त्रिमुहूर्ता सा त्रैधान्विभागपक्षे पूर्वव । या स्वर्वा स्व-
र्विका च, (स्वर्विकालक्षणमुक्तम्) साऽपि पूर्वव । कुहः परा । 'बहुव-
रध्वर्युभिः' इत्याद्युपादानं पूजार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तद्दर्शने तु
परेति यावत् । अत एवाह *अथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं
सूचयति-त्रिमुहूर्ताभावे न्विति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ,
उत्तरस्या आधिक्ये न्विति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः ।
यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शने न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्र-
दर्शने तु पूर्वैवेत्यर्थः । तिथिवृद्धौ चेति चकारात् साम्य-
समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनापि कालैकदेशस्य वैषम्ये-
ण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽधिकाग्रहणस्यापवादो बोध्यः ।
एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येन एकदेशव्यापिनी, सा-यदि क्षयेण
तदा पूर्वा, क्षीयमाणावाक्यात्; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना

वाक्यात् । तत्रापि चन्द्रादर्शनतदर्शनप्रयुक्तस्तयोरपवादः प्राग्वत् ।
यदि साम्येन, तदा यागदिने चन्द्रादर्शने पराः तद्दर्शनं पूर्वति
सूचितं भवति । एवं क्रमेणान्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्तव्यता-
वतः प्रतिनिर्णयमनुसृत्यायं ग्रन्थो योजितः ।

तन्मियमराहिताश्राद्धकालागनापस्तम्बार्तः कदाचिद्यागदिने
ऽपि पितृयज्ञकरणात् सौत्रस्यामावास्यापदस्य सन्धिपदहोरात्रपरत्वेन
तद्भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानात्तान् प्रत्ययं ग्रन्थो योजयते—त्रेधावि-
भक्तेति । संपूर्णदर्शोऽयमेवेत्यभिप्रायः । तत्रान्वाधानादित्रयं सु-
लभमित्यग्रे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु पञ्चधाभक्तदिनचतुर्थभाग एव
तान् प्रत्यपराहः श्राद्धकालः प्रशस्त इत्याह—दर्शश्राद्धं त्रिवृत्ति ।
एवं चापावास्या तस्याप्त्यैव निर्णया । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वचनात् । एवं च पूर्वैवापराह्व्यापिनी सा पूर्वैव ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । या चोत्तरैवापराह्व्यापिनी सा तैरेव कर्म-
कालशास्त्रात् ।

अपराह्णः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्रामा पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

इति हारीताच्च । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यति—दिनद्वये
इति । माधवसंवादेनाप्याह—अपराह्णव्याप्तीति । उत्तरस्या
एवेत्यादिः । अपराह्णव्याप्त्यभावे=अपराह्णस्पर्शिन्यामिति
यावत् । अत्र सामान्यनग्निभेदेन व्यवस्था ।

अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिस्तये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुर्मता ॥

इति जाबालिवचनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । सिनीवालीकुहोः स्वरूप-
मग्रे । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णमाश्रित्या-
दित आरभ्य सान्तो निर्णयः स एव निरग्निकान्त्रीशुद्धादीश्च प्रति-
बोध्यः । तत्रापि स्वयं साग्निकैरित्युक्तमात्रेणानुसारिणाह क्षयपूर्-
वेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि-
त्यर्थः । अपराह्णव्यापिनी = भयराह्णस्पृष्ट इत्यर्थः । तेन दिनद्वया-
पराह्णस्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये-
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यशब्दिसम्भवात् क्षयं पूर्वा,
साम्यवृद्ध्याः परेत्यर्थः । स्वर्वादिवाक्यात् ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तेश्च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्णव्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षयं पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिवरात्रवसंवादात् । अत्र च क्षयादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशपदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा प्रतीतेः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथेर्वृद्धौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्ती चेति वाक्यमेतदनुसारिण कुशलमिति
भिर्योज्यम् । दिनद्वये वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ अधिकतयापिनी ग्राह्या

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

अत्राल्पत्वमदृक्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिका ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णापराह्ण-
प्रत्ययेऽपि अल्पत्वाद्युक्त्या एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णाऽपराह्णः
श्राद्धकाल इति विवेचनमतेन अपराह्णेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्तौ
पार्वणे मुख्यः काल इति मयूखमतेन व्याख्यायते-त्रेधावि-
भक्तेति । अपराह्णभाग एकादशद्वादशमुहूर्तरूपः ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाहनिषेधात् । एतच्च पार्वणे । एकोद्दिष्टे तु कुतपा-
ख्ये अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमूत्रक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिशो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लक्षयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यत्तु नारदः—

मध्येहस्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्तत्रयान्मक उक्तस्तत्र मुहूर्तत्रया-
त्मकमध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽत्राशिष्टस्य दशमस्य गौणकालताविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति तु एकोद्दिष्टपार्वणयोः क्रांटीकाराभिप्रायम् । स्नाग्नि-
कैरिति । एतन्मते निरग्निकस्त्रीशूद्रोपलक्षणेमतत् । ग्रन्थकृन्मते तु
न तदुपलक्षणं कुतपव्यापिन्या वाच्यत्वात् । पार्वणे एकादश-
द्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तावधिका ग्राह्या 'अपराह्णद्वयव्यापिनी' इत्युक्तवचनात् ।
एकदेशसमव्याप्तावधयापराह्णव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः
परा 'अमावास्या तु या हि स्यात्' इति शिवरात्र्यवसंवादात् ।
क्षयादिश्चाग्रे तात्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वये काला-
स्पर्शे तु आहिताग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहूः । 'अपरा-
ह्णद्वयव्यापिनी' इति जाबालिवचनात् । "सिनीवाली द्विजैः
कार्या" इति लौगाक्षिवचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निकानामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्वागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः ।
 'पूर्वा वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सुब्रान् । व्या-
 ख्यातं चेन्नत् कर्कचार्यैः - 'पूर्वं एव दर्शान् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुतः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजन्ते'
 इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निपूर्णाय प्रातर्देवेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम् - 'अ-
 ङ्गं वा समभिव्याहारात्' इति । तेन कर्कमते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेशुरित्युक्तम् । अत्र तेषांऽप्याचारो दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शमस्य तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः 'अमावास्यायां यदहश्च-
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः = पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति - 'पितृ-
 यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपादि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्थस्तु योजितः । *अङ्गत्वात् दशयोगं प्रतीति शेषः । अमायु-
 क्तापराह्णनियमं निराकर्तुमाह *तथा चेति । अमावास्यायाम-
 पराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गताऽध्वा यस्याः सा गताध्वे-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा = स्थानम् । चन्द्रक्षयवदपराह्णः । *परेशुरिति ।
 अमावास्यायामपराह्णे इत्यमावास्यापदं पर्वतं प्रिमदहोरात्रपरम् ।
 तस्मात्पूर्वेशुरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । न-
 न्वेषम् "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरति" इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह - *तदाहेति ।

स्तयोः सान्धिस्तद्वह्निरित्यर्थः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
ह-‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिमतद्वह्नोरात्रापराह्णे’ इति ।
अतः पर्वसन्धिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि-
“यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशेऽथ पितृभ्यो ददा-
ति” इति । पर्वसन्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्यापाह्णोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य ‘दृ-
श्यमाने तूपांश्च श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रि-
स्तु-‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
म्बसूत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’ इति, तत्र क्षयांऽभिप्रेतः ।
अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षाणत्वात्तद्युक्तदर्शे पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

इति मनूक्तः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति च-
न्द्रमाः-’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षाणं राजनि चेत्यपि’
इति, ‘यदुक्तं दृश्यमानेऽपि, तच्चतुर्दश्यापेक्षया’ इति च
कात्यानोक्तेः । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गार्ग्यभलोक्तेश्च ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन-

अष्टमंऽंशं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमंऽंशं तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वशुरेव पितृयज्ञ इत्युचिधान् । कर्काचार्यैर-
पि-‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’
इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मि-
न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्त-
दर्शे पितृयज्ञे सति परदिने यागोऽर्थास्तिकः । तदेतत्
*सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरन-
*सर्वोत्कृष्टमिति । अमावास्याशब्दस्य तिथिवाचित्वाद्वा-

भ्युपगमात्कातीयचौभागनादिविषयम् ।

*आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः ।
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय-
ज्ञः’ इति ।

अत्र नारायणवृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चद-
श्याः संधिवचनोऽप्यपराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्पहो-
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽह्णश्चतुर्थं भागं पिण्डपितृयज्ञः-
कार्यः । औपवसथ्ये यजर्नाये वाऽह्नि । यदा त्वहोरात्र-
संधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्ये एवाह्नि क्रियते’
इति । अत एव

सुहृतेमप्यमावास्या प्रतिपत्तपि चेद्भवेत् ।

तद्वत्तमश्वयं पर्व ज्ञेयं शेषं तु पर्यवत् ॥

इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिन्पुक्तं
प्रयोगपारिजातं । अयं च स्मार्तीग्निमता संपूर्णं
दर्शे *आह्नव्यतिपक्षेण कार्यः । व्यतिपक्षा नामोभयोः
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमु-
द्भुत्य’ इति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽह्नि पिण्डपि-

क्षणाविरहान्च । *आश्वलायनानामिति । आह्णायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तथैव तन्सूत्रात् । *आह्नव्यति-
पक्षेणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमकं, आह्ने पिण्डदानाधीनं
च तदपरमुभयमपि अग्रीकरणरूपाङ्गाधीनम् । अतः खण्ड-
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालत्वात्तादृशमङ्गं विद्यते, अखण्डपर्वणि तु
स्थालीपाकमुक्तशेषाभ्यामेकस्मादेव पिण्डदानात्तादृशपरमापूर्वद्वयं
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाग्रीकरणमङ्गं न तु स्वेच्छया पितृयज्ञ-
आह्नयोः पृथगनुष्ठानं कार्यं सूत्रविरोधादित्याह- *एतच्चेति ।

तृयज्ञव्यतिपक्षेण श्राद्धं कृत्वा परेऽह्नि केवलः पिण्डपि-
तृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मास्यं च पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकानुद्भूत्यारणौक-
रणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धे स्थालीपाको नियत इति गम्यते ।
स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिपक्षः सिद्धः ।
प्रयोगवारिजाते तु *वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिपक्ष उत्तः,
किमुत दर्शश्राद्धस्य ।

न्यायविदस्तवाहुः—*सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णेदर्शविषय-
त्वात् खण्डपर्वणि *पूर्वदिन केवलं श्राद्धं परदिने च के-
वलः पितृयज्ञः कार्यः । अत्र एवाक्तं वृत्तिकृता—*‘नात्रा-
पूर्वस्थालीपाकश्चाद्यते, सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्’ इति । प्रयो-

*वार्षिकेति । “यद्यद्व्यमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थ-
मुद्भृत्य” इति सूत्रं सहोद्धारणं स्थालीपाकोऽह्ने कर्णतृतीयावकाशः,
उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वर्तीयस्त्वात् । तत्र स्थालीपाकः
पिण्डार्थः, वार्षिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः ।
*सूत्रस्येत्यादि । “सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इतिवत्सहार्थे तृती-
या । सा चोद्धारणे एव कर्मत्वेनात्र साहित्यबोधिका, अतो न पिण्डा-
र्थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चोपभुक्तजातीयस्यैवात्रस्य करणत्वाच्च
चरुश्रपणापेक्षेति भावः । *पूर्वदिने इति । कालभेदेन तन्त्र-
न्यायाप्रवृत्तेः । *नात्रेति । सिद्धस्थालीपाकानुवाद इति न
“उपपदविभक्तेः” इति न्यायप्रसङ्गः, नापि खण्डपर्वणि पूर्वेषु
स्थालीपाकप्राप्तिः । न च—

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति वचनात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एकादिनीयेष्वाका-

गवारिजातोक्तिरप्येकतद्विषयैव । पूर्वदिने च आद्धेऽग्नौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्ध्यायेषु साग्नीनां बहौ होमो विधीयते ।

विध्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्यायेषु ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पकस्य
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्गाग्नौ पकमन्याग्नौ जुहुयात्'
इति निषेधात् । मैत्रस्य । आद्धस्य गृह्याग्नेन स्मार्ताग्नौ
अपचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आहुं, न व्यतिपक्षः । *इदमेव च युक्तम् । आहिवाग्निना
क्षितकमविधायकत्वेनोपपन्नताकाहिनाभिन्नादिनीयापूर्वविधायकत्वे
मानाभावात् । *एतद्विषयः=आधिकार्यालीपाकावपयः । अग्रे
विस्तरः । *अपचनाग्नाविति । लौकिकार्थो आद्धानुष्ठाने
च पाणिहोम एव । आश्वलायनभिक्षानां तु अखण्डवर्षण-
पि न व्यतिपक्षः तन्मूत्रानुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक्श्राद्धेऽपि
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकमग्रे । *इदमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः—यत्र स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेण च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केवलेन
भुक्तशेषेणैव पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि-
“आन्वष्टयं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दन्नमुद्धृत्याग्नौकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेषेण स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनार्थादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः, ब्राह्मणसमीपे
भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणतृतीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्ध्यायेषु स्थालीपाकप्राप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
श्राद्धेषु अतिप्रणयनादिपितृयज्ञैतिकर्तव्यता न प्राप्नोति । “आन्व-
ष्टयं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण—

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिनाः* वा संपूर्णे स्वण्डे वा दर्शे
*श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्य-
तिषङ्गेणेति विस्तरभीतेर्विरमामः । संपूर्णे दर्शे च वि-
शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं=दर्शश्राद्ध-
म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो-
ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन “होमान्तमनारम्भो वा”
इत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे *प्रायश्चित्तमाह
पराशरमाधर्वाये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्म्ये चैव वैश्वदेवात्म्येऽपि च ।

भोजनं पतिताग्नस्य चकर्वैश्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्धाशेषु साग्नीनां वदो होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानाग्नेः श्राद्धान्तरे परिमंख्यानात् ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वपि ।

इति त्वनुवादकं दिधाने वाक्यभेदादित्यायन्यत्र विस्तरः । दर्शश्राद्धे
तु पाणिहोमः । *अर्द्धाधानिना चेति । अत्र मयूखः “पर्व=
अमावास्या तत्र भवं पार्ष्णिम् । तद् अहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरं व्यतिषज्य” इति परिशि-
ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
केवलस्मार्त्ताग्निमात्र । अर्धाधानेऽपि व्यतिषङ्गानुरोधेदिति । ग्रन्थ-
कारस्तु *श्रौताग्नौ दक्षिणाग्नौ । निर्वैरान्तरग्रस्तोऽनुषदमग्ने
साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने संप्रदायविरोधः ।
*प्रायश्चित्तमिति । अथ वा श्रौतग्रन्थोक्तं प्रायश्चित्तान्तरं सप्तहो-
तुहोमो बोध्यः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्वाधाना-

प्रकृतमनुसरागः । *निरग्निकादिभिस्तत्त्वमावास्याऽ-
पराह्वय्याप्त्यलाभे कुतुपकालव्यापिनीः प्राज्ञा ।

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पिप्पे कर्मणि विद्वांस्र्यीत्या कुतुपकालिकी ॥

इति हारीतोक्तः । इदं च निराग्निकादिविषयम् ।

मिनीवाली विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूत्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र *साग्निरौपासना-
ग्निरर्पति मदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चा*पराह्व-
य्याप्त्यलाभेऽनुकल्पः ।

अपराह्वय्याव्यापी यदि दर्शस्तथिक्षये ।

आहिताग्नेः मिनीवाली निरग्न्यादेः कुहमेता ॥

इति जाबालिना विधानात् । तेन साग्नीनां नि-
रग्नीनां चापराह्वय्यापिन्नेव मुख्यता* । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तौ स्वर्वादिना निर्णयः । वैषम्ये-
दित्रयस्यैककाल्यनियमतद्रहितान्प्रति यथायतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।
तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीन प्रति साधनमनं दर्शितम् । इदानीं
हेमाद्रिमतमनुकुर्याह *निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-
शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्तत्र औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाधवयोर्विशेषं सूचयितुं साध-
नमनं स्मारयति *कुतुपश्चेति । *अपराह्वेति । दिनद्वये
अपराह्वस्पर्शाभावे इति यावत् । *मुख्येति । पूर्वगुरवापराह्व्याप्तौ
पूर्वा । उत्तरेशुरेव तद्व्याप्तावुत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । “यस्यां
संध्यागतः” इत्यादिविशिष्यापि वाक्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथि-
ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन “तिथिक्षये
मिनीवाली” इत्यग्रिमम्,

ऽधिका * । दिनद्वयेऽपराह्णदर्शे कुतुपव्यापिनीति मा-
भवः । *इदमेव च युक्तम् । *हेमाद्रिमते कुतुपव्यापि-
न्येष निरग्न्यादेर्भुक्त्वा । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः -

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहः स्मृता । इति ।
पूर्वादिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वं सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽंशतः समव्यासौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।
साम्येऽपि च कुहर्जंगा वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥
इति प्रचेतोवचनान् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु
तिथिवृद्धावेव भवनीत्यनन्तरवचनान् परैवेति ।

कुतुपस्तु-

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वये समा ।
क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥
इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । *अविकेति । “अपराह्णद्वयव्यापि” इति
शिवराघवसंवादात् । ननु कुतपस्य मुख्यकालत्वं युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली कुहश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।
स्यातां ते यदि मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥
इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति प्रचेतोवाक्यस्य निर्वि-
पयत्वं स्यात्; इत्यत्राह- *इदमेव चेति । “स्यातां ते यदि मध्या-
ह्नात्” इति प्रामाणिकपाठान्न कुतपो मुख्य इति भावः । प्रकृतं हे-
माद्रिमतमनुसृत्याह- *हेमाद्रिमते इति । तद्व्यापिनी=कुत-
पव्यापिनी । तिथिवृद्धीति । वृद्ध्यविनाभावादित्यर्थः । अत्र

अहो सुहृन्नां विज्ञेया इदं पञ्च न मर्त्यदा ।

तत्र।ष्टमां मुहूर्तां यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥

इति मातृशोक्तः । तुलादानपितृदेवर्षीत्यर्थोपवासादौ
तु अपरा शास्त्रान्यत्र निम्नरः ॥

दर्शं च सामिकवार्त्तिकदिश्राद्वपासौ कालादर्शं
विशेष उक्तः—

दशैस्य चांदकमभस्य दशैसासिकमोरपि ।

नित्यमपि चादि कस्यापि दार्शिकादिकस्यापि ॥

नवीनाः--यत् साधनेन हेमाद्रिणा वा दिनद्वये संपूर्ण-
पराहृत्याप्तौ संपूर्णकृतपद्याप्तौ वा परंत्युक्तं, तदयुक्तम्; खर्वा-
द्विषाक्षये “निविक्षये भिनीवाल्मीकि” इति वाक्ये च क्षयादीनां प्राक्-
तिथिगतत्वात् दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेहाप्रवृत्तेः ।
किं तूत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययाम्भुजम् ।

अमावास्या तु या हि स्वादपमाहृत्यंऽपि वा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तं । न चेदं दिनद्वयगतसर्गकदेशव्याप्तिपरं, स्वरगतो-
पराल्पव्याप्तेरेव प्रतीतिः । एवं कुलपव्याप्त्यादिनाप्यपीति वदन्ति ।

*दुर्जानि ।

रौद्रः क्षेपस्तथा मैत्रस्तथा सारभटः स्मृतः ।

सावित्री। षडनन्दनश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्च विभवो निर्वृतिर्जयः ।

सम्बन्धो विजयार्थेन भेदाः पञ्चादश स्मृताः ॥

तत्रासंभवे तु —

कुतपायान् मुहूर्तोस्तीन् पदाचरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इत्युक्तो गौणः कुतपो ग्राह्यः । अपरेति । दानादिकर्मकालपर्याप्ता,

इत्युक्त्वा

संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

निर्णयदीपेऽपि—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाद्वादिवसो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयाश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥

अमाश्राद्धं चानुपनीतोऽपि कुर्यात् । श्राद्धशूल-
पाणौ—

अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदर्शाषु च ।

इत्युपक्रम्य

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शुद्धोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमु-
क्तमृग्विधाने—

न्यूपुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥

अत्र पूर्वोक्तसाग्निपदेनाऽऽहिताग्निः स्मातीग्निमां-
श्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्नििकादिश्च निरग्निः । तथा च
हमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य 'यस्त्वस्वीकृतौपासनत-
या समुच्छिन्नाग्निता भार्याविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
द्विजपाणौ जलादौ वा होमः' इति व्याचक्षे । मदन-

पारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकानग्निकस्वरूपं *सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणं यास्मिन्यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहर-
चतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामास्त्रीन्वालयद्वातुरैर्विना ॥

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः ।

*ग्रहणं तु भवेद्विन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति मार्कण्डेयोक्तम् । अधि=ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो नतु सूर्यग्रहे, सूर्योदया-
त्प्रागर्त्ताजनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे
सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे
विशेषमाह माधवीये वृद्धवांसिष्ठः—

अस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—

अमुक्तगोरस्तगगोरयाद् दृष्ट्वा परेऽहनि । इति ।

विरुणधर्मेऽपि—

सुहृत्प्राप्ताऽपीति भावः । *सर्वत्रेति । साग्निकानग्निकभेदेन
व्यवस्थापेक्षायां सतान्तरं तु प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ॥ यामत्रयादौ
ग्रहणयामोऽवधिर्न ग्रहणमित्याह—*ग्रहणं त्विति । प्रथमाद्यामतो-
ऽधि=रात्रिद्वितीयप्रहरे ग्रहणं चेन्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत, रात्रि-
प्रथमयामे चेत्तदा प्रथमादधः=प्रथमयाममध्ये ।

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागिव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

*अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥
*अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरत्ने*गार्ग्यः
संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करो ।

इति च द्रष्टव्यम् । *अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेद्युरित्यर्थः । ब्रह्माण्डेऽपि—

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेदमनि ॥

इति पराशरनिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शातानपोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यमयापयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकाचतुष्टयं तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावत्तदुदयभोजनेन स्थातुमशक्तानां
शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं चित्रचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्रामसूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कुप्टी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=अहः पूर्वा रात्रिरित्याशयेनाह—
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह—*गार्ग्य इति । *स्नानेति । स्नानं च नित्यं मोक्ष-

तदहनैव भोक्तव्यं रात्रावपि कदाचन ॥

सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वेऽह्नि रात्रौ च न भोक्त-
व्यम् । प्रातःसंध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वेरात्रावुत्तरे-
ऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने
संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः-

ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् ।

*स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जतेन्दुदग्ने पुनः ॥

एतदनाहिताग्निविषयम् । 'अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्री-
त' इति कात्यायनोक्तेर्व्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन च
प्रबलत्वात् । अद्विर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । राग-
प्राप्तभोजने कालनिगमोऽयम् । तेन उवरादाविव न भो-
जनमिति कर्कानुसारिणः । बालवृद्धानुराणां तु ग्रहण-
यामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः ।

*सायाह्णे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे, मध्याह्णे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जति सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्व भोजनक्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । इदं च *बालादिविषयम् । 'बा-

स्नानस्यौदायिकत्वात् । मोक्षस्नानानन्तरं च भोजनम्, उक्तब्रह्मा-
ण्डान् । संवत्सरदीपे तु स्नानपाकादिकमिति पाठः । तत्र "शास्त्रा-
वगतमुक्त्युत्तरमुदयात्पूर्वमपि पाकादि कार्यं, भोजनं तूदयोत्तरमित्य-
र्थः" इत्युक्तम् । शिष्टास्तूदयोत्तरमेव सर्वं कुर्वन्तीति विवेचने ।
*सायाह्णे इति स्पष्टं भागवत्श्रवकं, तच्च रात्रावपि उपलक्षणम् । तेन
चन्द्रसूर्यग्रहलाभः । एवं चावतारिकायां यामपदद्वयं भागार्थ-
कम् । यद्वाऽवतारिकारूपधार्मिकव्याख्यादर्शनात्सायाह्णादिपदमेव
यामार्थकं चतुर्थयामे ग्रहणं चेत् तृतीययामे न भोजनमित्यादिरर्थः ।
तत्र सङ्गवे चेदिति दृष्टान्तः । *बालादीति । असमर्थेत्यर्थः ।

लवृद्धातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्क-
मन्नं त्याज्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां *सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्यात् शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । शृतमिति तदन्त-
रितस्थोपलक्षणम् ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां
ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

*आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् ।

माणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥

मन्वर्थमुक्तावल्ल्याम् —

अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति ॥

जले त्वदोषो गाङ्गाधिपयः—

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

इति तत्रैव चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः ।

*सूतकमिति । तद्विहितेतरकर्मानधिकारार्थम् । *आरनाल-
मिति प्रतिप्रसवः । अन्यथ स स्मृत्यन्तरे—

आरनालं तथा क्षीरं किलाटं दधिमक्तवः ।

स्नेहपकं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ॥

अत्र विशेषः ।

आरनालं च तक्रं च द्वादशं घृतपाचितम् ।

उदकं च कुशच्छन्नं न दुष्येद्राहुसूतके ॥

स्मृत्यन्तरे—

जले घृते तथा तैले सन्धाने गोरसेषु च ।

वेधकाले ग्रहणे भोजने प्राजापत्यमुक्तं माधवीये का-
त्यायनेन—

चन्द्रसूर्ययोः भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

ग्रहणे च *त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्थिना कार्यः ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिनः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदने ब्रह्मणा सह ॥

इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं *चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनिवचनात् । *यदा रोग्येस्तास्तस्तदा पु-

कुशान्तरायं कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

आरनालं=काञ्चिकं, घृतपाचितं=द्रोणादकादिभित्तं कठिनतरं
वा बद्धपकान्नामिति वाक्यम् । प्राजापत्यं=पुत्रवासस्तुल्यं, तदर्द्धः
त्रिरात्रोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनेऽपि स एव
कार्यः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यादिशेषोक्तेः । “स्त्रीबालवृद्धानां
तत्तदर्धम्” इति विवेचने । *त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-
पवासो ग्रहणवत्यहोरात्र एव । तथैव प्रतीतेः शिष्टाचाराच्च ।
क्त्वापत्ययः समानकर्तृकत्वे ‘मुखं व्यादाय स्वपिति’ इति
वत् । त्रिरात्रोपवासेऽपि तृतीयमहोरात्रं ग्रहणवदेव । यद्वोपवास-
द्वयमपि क्त्वापत्ययवशात्पूर्वादिने एव, ग्रहणे पारणानिषे-
धात् । *पारणं चेति । पुत्रिणः ग्रहणे पारणोपवासयो-
निषेधात् तदन्यस्य ग्रहणदिने तत्पूर्वादिने चोपवास इति गम्य-
ते । *यदा त्वित्यादि । मार्कण्डेये एकमहरवर्जनं ‘सायान्हे

त्रिणः *प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवर्जजनं, न तूपवासः ।
'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात् ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाशोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृतेऽपि हेमाद्रिः । शारदोऽपराहः । माधव-
मते तु पुत्रिणोऽपि तत्रोपवास एव । 'अहोरात्रं न
भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तानिषेधस्य तेनापि पालनीय-
त्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णका-
दर्शानिषेधवादिति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *इदमेव च
युक्तम् । वर्धमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
शातातपीयायं ।

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान्याति मानवः ।

इति फलश्रुतमुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः *न त्वयं
निषेध इत्याह । तत्र । अत्र व्रतत्वेपि *प्रागुक्तविष्णुधर्मे
निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—

रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सङ्गवे' इत्यत्र प्रहरद्वयवर्जनं, तत्र बालादीनां प्रहरद्वयवर्जनं मुख्य-
म्, एकप्रहरवर्जनं त्वनुकल्पः । *पुत्रिण इति । पुत्री बाला-
दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न कुर्यात्पुत्रवान् गृही" इत्यनयोरेक-
विषयत्वलाभात् । समर्थं च पुत्रिणि नैकप्रहरवर्जनं, किं त्वसम-
र्थं तत्रेत्यर्थः । *इदमेव चेति । बालादिभिस्तु सर्वं दिनं नक्तं वा
भोजनं विना स्थातुमशक्यत्वान्निषेधो न पालनीयः, किं तूक्तकल्पा-
नुकल्पौ कार्याविति भावः । *न त्वयमिति । न हि निन्दान्या-
यादिति भावः । *प्रागुक्तेति । तथा च काम्य इव नित्योऽप्युप-

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥

अत्र चागन्तव्याः स्नानं कुर्यात् ।

*अस्पृश्याने भवेत्स्नानं अस्ते होमो विधीयते ।

सुस्पृश्याने भवेद्दानं मुक्तं स्नानं विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ वचनात्,

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तम् ।

सर्वपापेषु वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

सर्वैलं तु भवेत्स्नानं मृतकाद्यं च वर्जयेत् ॥

वासो भवत्येवेति भावः । *अस्पृश्याने इति । एतच्च स्नानादि
रात्रावपि ।

तथापरागपातादौ स्नानं दानं निशा शुभा ।

इत्युक्तेः,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्युक्तेः । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

पटशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रगूर्ययोः ॥

इति शातातपोक्तसदाशब्दात् । अत एव मलमासेऽपि
कार्यमिन्पुक्तम् । दानं चाप्रायापि ।

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।

विप्रपुत्रो वाऽपि विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति चौभागनोक्तेः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाध्ययनोभय-
युक्तः । अश्रोत्रियः=तदन्यतरहीनः । पात्रं—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति शाश्वत्कयोक्तं विद्यातपोयुक्तम् । विप्रपुत्रः=सुसंस्कृतोऽप्य-

इति ब्रह्मसिद्धोक्तंश्च । *सर्चलत्वं मुक्तिस्नानपरमिति
मदनरत्ने उक्तम् । भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते

*मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके ।

स सूतकी भवेत्तावन्नावत्स्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नावत्स्याम् ।
तत्र तीर्थविशेषा भारते—

गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

महानदीषु व्याख्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सार्द्रहत्या च वारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

सिन्धुर्गण्डाकिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ॥

*मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः—

ध्ययनादिरहितः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणवृत्तः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । सूतकान्तं=ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पक्रमन्म् । *सर्चलत्वमिति ।

ग्रहणे शावपाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डे स्पर्शे मोक्षे च सपिण्डमृतमृतिवदशुचित्वो-
क्त्या तयोरिव अनयोरपि सर्चलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं—

यत्र पुंसः सर्चलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते शावायभिधानात् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यकमित्याह—*मुक्ताविति । *अमन्त्रकमिति ।

मन्त्राणामविधानाद् विवृतेरभावेनातिदेशापवृत्तेश्च । *मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
गङ्गातोयं तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
गवां कोटिसहस्रस्य पत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

*असंभवे तु माधव्यायै जङ्गः

वार्पाकूपतडागेषु गिरिप्रस्तरणेषु च ।
नद्यां नदे देवभ्यान् सरसीषुदधृताम्बुनि ॥
उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अथ तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।
भूमिष्ठमुदधृतात्पुण्यं ततः प्रस्तरणोदकम् ॥
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥
ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽम्बुभिः ॥ इति ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनयक्षमे ।

मार्गे तु ग्रहणं मोक्तं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चित्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्रवा ।

ज्येष्ठे तु काशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनाभा तु तथा भाद्र तु गण्डकी ।

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ॥

इति देवीपुराणम् । *असम्भवे त्विति ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

*उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा-

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं लभते नरैः ॥

तदिन्द्रग्रहणेऽम्भोर्धौ स्नानाद्भवति पद्मगुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽम्बुविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्वा शतकृतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् ॥

इसत्र समशब्दोपादानात् ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इत्यत्राह-उष्णोदकमिति ॥

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

इति व्याघोक्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकायोग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ब्रह्मातुरः ।

स्नात्वा वा।जिमन्त्रं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

राविचन्द्रोपरागे च अपने चोत्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । अत्र*श्राद्धमाह कण्वशृङ्गः—

चन्द्रमृगग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदान्तरत् ।

तेनैव सकला पृथ्वा दत्ता विपश्य वै करे ॥

भारत—

*सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकूर्वाणस्तु नास्ति कृपात्*पङ्के गौरिव मीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामाद्येन हेम्ना वा कार्यं, न त्यजेन ।

आपयनग्री तीर्थं च चन्द्रमृगग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्रिमक्रमेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा
कार्यम् । *श्राद्धमिति । श्राद्धं तपेणं च स्पर्शं कार्यम् ॥

त्रिदशाः स्पर्शमयै तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति वामिष्ठात् । *सर्वस्येनापीति । यदि सङ्क्षेपेणापि
सामग्रीमम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते मृग्येन्दुग्रहणे ऽयने ॥

जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्यात् चेच्छया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव” इत्येतत्समाना-
र्थम् । अतश्चाकरणे मत्यवायमाह—*पङ्के इत्यादि । *घृत-
स्येति । घृतस्य प्राचुर्यं बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः ।
तथा च अन्ननिवेदनवाक्ये ‘इदमन्नम्’ इत्यत्र पिण्डदानवाक्ये
च ‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र ‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः ।
‘गृहीते राहुणा श्राद्धं भोक्तु’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतर-भोजन-

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥

इति शातानपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवाद्यः ।

*अपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थश्राद्धवत् ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

सैहिकयो यदा सूर्ये ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

*घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वागबीयोक्तश्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह—‘ग्रहणे
श्राद्धे *भोक्तृदोषा दातुस्त्वभ्युदयः’ इति ।

मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीतं शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनश्च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजनानिषेधात् । अयं च निषेधः *श्रा-
द्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र *ग्रहणनिसिक्तक-

व्युदासार्थम् । तत्र गजच्छायायां श्राद्धभोजने यत्पायश्चित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्” इति दोषसाम्यात् । *अपरार्क-
स्त्विति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमहेमश्राद्धमेव कार्यं विधानात् ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमश्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र श्राद्धं न त्याज्यं, किं तु आमश्राद्धं कायमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकश्राद्धमाप्तिः । *घृतेनेति । आम-
श्राद्धे बहुघृतस्य हेमश्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमश्राद्धयोः प्रचुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । *भोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि ब्राह्मणात्प्रतिगृह्य भोजनार्थकः क्षत्रि-
यादेः प्रतिगृह्य यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । *श्राद्धभोक्तुरिति ।

आदिनैवामासंकान्त्यादिनैमित्तिकानां मिदिः । 'दा-
र्शिकालभ्यगोरपि' इति कालादर्शोक्तः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानश्राद्धादि कार्यमेव ।

मृतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

*तावदेव भवेच्छुद्धिर्ग्राह्यमुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माधवीये वृज्जवासिष्ठोक्तः ।

*स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र मृतके ।

इति व्याघ्रपादोक्तश्च । कालादर्शो अङ्गिराः-

सर्वे वर्णाः मृतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।

स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्यान्नन्दानं शाक्यविवर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्यात् दानश्राद्धविवर्जितम् ।

इति *निर्मूलं वदन्तां गौडाः परास्ताः । इयं च शु-

अस्य श्राद्धीयं प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्" इति दोष इति । *ग्रहणेति । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे । *तावदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मसु इति शेषः । स्नानपात्रे तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमियं चेत्यादि । *स्मार्त्तेति । मृतके= आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तदन्यनिमित्तकानां स्मार्तकर्मणां परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौचप्रयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामान्ये नास्तीति यावत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् मृतके मृतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषबोधनार्थ इति हेमाद्रिः । एतन्मते स्मार्तः सायंहोमादिः नवघटिकादिगौणकाले ग्रहणानन्तरं कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुत एव स्वर्गं "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति तदतिरिक्तविष-

द्विरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविष-
या । मदनरत्नेऽप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपि-
कायां सूर्योदयनिबन्धे—

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदकयापि तीर्थद्विदधुन्य वारिणा ॥ इति ।

अत्र—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततामेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः ।

तथा ग्रहणे रात्रावापि आह्लादि कार्यम् ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।

*दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्कं व्यासोक्तः,

चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्ये दिने

चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यग्रहस्तदा दानस्नानादि न कार्यम् ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च काचत् ॥

वदयं स्नानान्यविषयक इत्यन्ये । सूतके यः स्मार्तकर्मत्यागः स

राहुसूतकादन्यत्र । अत्र तु तत्कालप्राप्तानां तेषां न साग इत्यर्थ इति ।

इदानीन्तनास्ते तु ग्रहणमध्येऽपि तमनुतिष्ठन्ति ।

*निर्मूलमिति । परासहेतुगर्भम् । नैमित्तिके इत्य-

नेन—सोमयागमारम्भानन्तरं रजस्वलाया न स्नानं, किं तु

तद्वस्त्रत्यागयोनिशोधनादिकमेवेति श्रौतग्रन्थसंपत्तं लभ्यते, व्रतं

रजस्वलाया विहितम् । *दानमिति । आह्लास्य विषापेक्षया

इति षट्त्रिंशन्मन्त्रान् । ग्रहणदिने चार्तिकश्राद्धप्राप्ती
तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रात्रिभक्ते पित्र्योः प्रत्यादिदकमुपस्थितम् ।

अंशनामसमये जम्ना कुर्वादाभेन वा सुतः ॥ इति ।

अत्र रात्रिपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणोऽपि सर्वाण्यहोर्वाचिकमन्त्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमित्येतदनुपारिजाते व्या-
ख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्यात् माससंबन्धमराहते ।

अंशनेवादिदकं कुर्वादेज्जा वाभेन न कश्चित् ॥

इति मर्यादितयोगाख्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नातिरिक्तीवषयाणि । निर्णयामृतोपदेशम् । यानि तु—

ग्रहणान् द्वितीयेऽह्नि रजोदोषास्तु पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तांशवास्तमानं तु रजोदुःशापनुतो यदि ।

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहनेव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविषयेषु काण्डनु-
पलम्भांशमूलानि, प्रत्युत पूर्वोक्तविषयेषु तद्दिने एव
श्राद्धमुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सकृदः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्माह तद्दिनभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्पत्त्युक्तं प्रवृत्तेः । तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाद्यागमदीक्षाका
शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

*मन्त्राकारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्याऽपि देवेशि कालः सप्तदिनावधि ॥ इति ।

रत्नसागरे—

* (१) सत्तीर्थेऽर्कविधुम्रासे *तन्तुदामनपर्वणि ।

*मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

*मन्त्रादीनि । आदिना पुरश्चर्यादिग्रहः *सत्तीर्थे इ-
त्यादि । अङ्गत्वे सप्तमी न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमित्त-
त्वमित्युक्तम् । *नन्वित्त्विति । पवित्रारोपणदमनारोपणकाळयोः ।

*मन्त्रदीक्षा=मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्तव्य उपदेशः कळौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । शुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विमेषेन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

ताडपत्रे (२) मन्त्रं लिख्य स्थापयति तद्ग्रतः ।

क्षीरखण्डादि नैवेद्यं स्थापयति ततः शिवे ॥

ताडपत्रं समालोच्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं गृहीतो मन्त्रश्चेद्गुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे महापर्वादिके तथा' इति काचित्पाठः ।

(२) मन्त्रं=प्राच्यमन्त्रम् ।

अथ सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेपितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ।

इति तत्रैव कालांतरवचनात् ।

अथ चन्द्रग्रहं तु या दीक्षा या दीक्षा वनचारिणाम् ।

वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव योगिर्नातन्त्रं निषेधाच्च ॥

ग्रहणं च जन्मरात्र्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं उपोनिषे-

त्रिषट्दशाऽऽपोपगतं नराणां

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रव्यान्धोः ।

द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्या-

कृते पञ्चानष्टं काथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आपः=एकादश, नन्दाः=नव, इषुः=तत्र । म-
दनरत्ने गरीः-

जन्मसप्ताष्टरिःकाङ्कदशमस्थे अनिशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षं निधनेऽपि च ॥

रिःकं=द्वादश, अङ्काः=नव, निधनं=सप्तमतारा ।

पृथ्वीचन्द्रादौ विष्णुधर्म-

यस्यक्षत्रगतो राहुर्मसते शशिभास्करो ।

तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरौ संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः प्राशस्त्यार्थमिदम् । अन्यथा
ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैषम्यात् । अथ चन्द्रग्रहे तिबति । निन्दाऽपि
स्तुत्यर्थेवेति द्रष्टव्यम् । अनिशाकरे इति । दिवाकरोऽपि प्राशः ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

सूर्यस्य संक्रमो वाऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

*यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

*तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्णेन वाऽथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति कंचित् । सर्वस्य=त-

दाकारस्य राहोऽरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रम्=अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—

*सौवर्णं कारयेन्नागं पलनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णे विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य बिम्बं दद्यात्सदक्षिणम् ।

*यस्येति । होरायां ग्रहणे तु—

होरायां मृष्यते यस्य स वा मरणमुच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । *तस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनजपेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदैवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुधीः ॥ इति ।

मण्डलानि=तत्तन्मन्त्रगणात्मकानि, तदधिपाः=अग्निवरुणवाय्विन्द्राः । नागमात्रदानमशक्तस्य । शक्तस्य त्वाह—*सौवर्णमिति ।

नागं कवचमयं सुर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥

चतुरङ्गरथगोभूमिलिलसर्पिश्च काञ्चनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।

सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सौवर्णं राजतं वाऽपि विम्बं कृत्वा स्वशाक्तः ।

उपरागभवक्लेशाच्छेदे विप्राय कल्पयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महार्भीम सोमसुर्यविमर्दन ।

हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥

विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिद्धिकानन्दनायक्युत ।

दानेनानेन नागस्य रक्ष मां बंधजाह्वयात् ॥ इति ।

अथ शान्तिरप्युक्ता इमाद्री मातस्ये-

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्भूषणसम्भवः ।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीषौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानव्रणान्सलिलान्वितान् ॥

गजाश्वरथ्यावलमीकसङ्ग्रमाद् हृदगं कुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निश्चयेत् ॥

चतुरङ्गेति । गजादेर्दानसामान्यस्य चोपलक्षणम् । राज्याभिषे-
कनक्षत्रोपरागे च दानहोमादिवचुरङ्गादिदानमप्यत्यावश्यकं,
शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथान्येन प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।

ग्रहनेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

तथा समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः । इति ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्तिस्कटिकतीर्थाम्बुसितसर्वपगुग्गुलान् ।
 मधुकं देवदाहं च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ॥
 बलां च सहस्रवीं च निशाद्वितयमेज च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवांशरिचन्दनम् ॥
 एतत्सर्वं विनिश्चिप्य कुम्भेष्वावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तार्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षाशीलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिर्भामश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुवर्कद्वयाश्च दहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेदेवान्मन्त्रैरेभिश्च वाक्यैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे बिलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिरूपं नववस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके गजमानस्य निदधुस्ते त्रिजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्तास्त्रानारूपममन्वितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गुरुं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च गजमानं त्रिजोत्तमाः ॥
 अभिवेकं ततः कृत्वा मन्त्रैर्वीरुणमुक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदाक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होमं वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्गोहृतिभिस्तथा ॥
 दानं च शक्तितो दद्यादादीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्तयेत् ॥
 अनेन विभिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दांशः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं दीक्ष्यं स्वस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।
 ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥
 तथा मङ्गलकृत्येषु विधिविशेषां हेमाद्रौ—
 अगोदश्यादितो चार्घ्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
 माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं तत्रैवाक्तम्—

आदश्यादितुनियान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
 एकादश्यादिकः सौरं चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
 इदं च पूर्णप्रासे । अथग्रहं खण्डग्रहे तयोः' इति त-
 अथग्रहमिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे त्वेतयोः शब्द-

त्रैवोक्तः । इदं च *ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ते विशेषोक्तं ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्नि-
बन्धे कथयन्तः—

ग्रहणोत्पातभं त्वाज्यं मङ्गलेषु कतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि आग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारा-
दिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

*चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।

*स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

आश्च दिनं तथा ग्रहणदिनं निन्यम्' इति *ग्रस्तास्ते इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आग्नेयादीनि=आग्नेयवारुणवा-
यवैन्द्राणि । अत्रार्थवैवेदोक्ताः शान्तयो राजभिः कारणीयाः ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तः । एवं राजभिस्तदितरैश्च नाडीदोषनारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

ग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात्फलितोचन्दनोशीरैः ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्याच्च डीदोषोपशान्तये ॥

घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥

इत्यादिवाक्यात् । *चन्द्रसूर्योपरागे चेति ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।

इति पाठान्तरात् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिमात्रोदके स्थितः इत्यनु-
वर्तते । *स्पर्शादीति । अतश्च ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

जपादक्षांशतो होमस्तथा होमानुक्तर्पणम् ।
 तर्पणस्य दक्षांशेन मार्जनं कथितं किल ॥
 तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च ।
 नमोन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिविज्जाभ्यनेन नृ ।
 तां गैरञ्जलिना शृङ्गेरभिविज्जेत्स्वमुर्धनि ॥
 मार्जनस्य दक्षांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।
 जपोऽर्चापूर्वका होमस्तर्पणं चाभिवचनम् ॥
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारांक्ता पुरस्क्रियाः ॥

तथा—

होमाशक्ती जपं कुर्याद्दोमसंख्याञ्चतुर्गुणम् ।
 एवं कृते नु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुश्रेयसात्मकं प्रायश्चित्तमुच्यते ।
 तत्राहुणस्मृता

काम्यपुरश्चरणेन न नैमित्तिकस्य बाधः वैश्यकर्तृकप्रयोगे साप्तदश्यस्य
 काम्यैकविंशतिसंख्याया बाधवत् । अतः स्नानदानादि न
 कार्यमिति केचित् । संख्याकार्यं मायिरेनीयारब्धेदस्तस्य सं-
 ख्योत्तरेण सिद्धेर्युक्तस्तत्र बाधः, न तत्र । काम्येन नै-
 मित्तिकस्नानादिकार्यस्य प्रत्यवायपरिहारस्यासिद्धेः । अतः पुर-
 श्चरणोत्तरमतिक्रान्तं नैमित्तिकं कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु तदेव
 भार्यादिप्रातिनिधिनेव कार्यम्, एकभक्तनत्तादिवत् गौणकालविध्य-
 भावात् 'यावददर्शनगोचरः' इत्युक्तेश्चानतिक्रान्तस्य दुष्करत्वादिति ।
 ऋतर्पणमिति । तत्प्रकारश्च—

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोन्तक ॥
 इति बोध्यः । मन्त्रं=मूलमन्त्रम् । चतुर्गुणमिति विषयम् ।

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथाऽपि मनसः शुद्धौ प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्यादैन्द्रेण समन्वितम् ।
सन्नेन वा यजेताथ जपेन लक्षसप्तकम् ॥
चापीकूपतडागादिवननैर्विमृजंजनम् ॥ इति ।

✽एतच्च—

यद्दर्शितेनाजयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शृङ्खलन्ति दानेन तपसैव च ॥
इति मनूक्तं कर्मसंगोत्तरं जेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य त्रैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
पठन्ति च ब्राह्मणवर्तते—

अन्येषां तु—

षड्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव सप्तो जपः ॥
यं वर्णमाश्रितः शुद्धस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यदङ्गं विहीयेत तस्य स्याद् द्विगुणो जपः ।
इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तत्पत्याम्नायः
प्राजापत्यत्रयम् । ऐन्द्रं=चान्द्रायणं, प्राजापत्याष्टकम् ।
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेत्तान्न संशयः ॥
इति वचनात् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
प्तलक्षगायत्रीजपः ।

प्रजप्य भोजयेद्विपान् शतं साग्रमतन्द्रितः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । वाप्याशकरणे तु विमेष्यो देयमित्याह—✽एतच्चे-
ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो कायं वक्तव्यं कुत्रचित्कचित् ।

अहोरात्रमात्रकस्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रमसं भवेत् ।

सूर्यमहं सहस्रं तन्मरणात्तत्तत्कं स्मृतम् ॥ इति ।

अत्र भूले चिन्त्यम् ॥ अत्र केनिर्द्देशतृत्या आहूः-“ग्रह-
णस्य निमित्तत्वेन तान्निशयस्य प्रयोजकत्वात् उच्यते:-
शान्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शनं ।

चन्द्रसूर्यापरागे तु यावद्दर्शनमोचरं ॥

इति जात्रात्यादिवचनेषु *दर्शप्रयोगाक्याक्षुषज्ञान-
स्यैवापसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दर्शो लक्षणा
स्यात् । *तेन मेघाच्छादनेऽन्वार्दानां जन्मसमाप्तेऽप्यदिनि-
पिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादीनाधिकारः” इति । कल्प-
तकरण्याह-“दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-
त्रम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वासेनैवाभिनिमित्तत्वमहिम्नैव
ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तिः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचाक्षुषज्ञानप्रति-
बन्धकराहित्यम् । *तेन मेघच्छादने योग्यताऽभावात् स्ना-
नादि” इति । निर्णयामृतंऽप्येवम् । तदेतच्छुद्धम् । यदि
चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रमहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्यात् दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्स्य-

वेत्”इत्युक्तेः । *दृशीति । राहुदर्शन इत्यस्य कदमिहितन्या-
येन दृश्यमाने राहावित्पर्यः । *तेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तृगतस्यैव दर्शनस्य धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितत्वाप्रत्ययादिशेषणत्वप्रतीत्या स्नानादावप्य-

भावात् । तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं* अस्तास्तपरम् ।
रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणत्वादिति वाच्य-
म् । तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायागाग्निमित्तपरत्वे
च तद्ग्रहानिमित्तकस्नानदानादेरस्तात्पागप्यभावापत्तेः ।
अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते *सा वैश्वदेवीतिग्रहणभृते
अपि । तन्न । *तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे
ऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । *किं च
नेष्टेतोऽगन्तमादित्यं नास्तं गन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न भस्मं गतम् ॥

इति मनुवचनं बाधयेत्*, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद्-
सनीयताऽपि न युक्तति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
नुवादेन *विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ।

न्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनो-
पधाननिषेधे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुमशक्यत्वाद्योग्यतानिवे-
शः । *इदमिति । तान्ताऽपि तद्व्यर्थपरिहारात् । *सेति ।
“तप्ते पयसि दध्वा नयति सा वैश्वदेवी” इति श्रुतौ गुणीभूतं
पयस्तच्छब्दार्थः । *तादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
मान्त्रवर्णिकदेवतासंवाग्निनि योगलाभात्पयलोभः, न
त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
भविष्यति तान्निमित्तकन्यायादिन्यत आह—*किं चेति । *बाधये-
तेति । उपरक्तक्षणस्याभिदेः । *विधेयत्वेति । येन “मा
हिंस्यात्” इत्यस्यामीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनावधिना निषेधस्य
रागमाप्तगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु—

एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यमामोति कृत्वा च स्नानश्राद्धे विधानतः ॥

अतश्चे वा दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानविधौ च क्वि-
कृद्त्रिकद्वयपापक्षः । अस्तु क्वदृशनाविधानेन संकोच
इति चेन्न । 'सुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति सुक्तिस्नानेऽपि
चाश्रुयज्ञानस्य निर्मलत्वापत्तिः । अस्तु किं नादृष्टमिति
चेत् । न, अस्मात्

तयोः परेषामुदयं दृष्ट्वाऽभ्यस्यन्तरेऽस्तुतिः ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनाविधानादन्धस्य पूर्वमेवकाल
इव यावद्वर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽन्धीभूतस्य
स्तुतरां यावदन्धः प्राप्स्युपवासप्रसङ्गश्च । अथात्रलोलुप-
तया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन

इति वाक्येन उपवासदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धं विधाय तत्राश्रयपु-
ण्यफलसंबन्धो बोधनीयः, न तृपतामदर्शनयोः स्नादृशफलसंबन्धः ।
बहुषु वचनेषु स्नानश्राद्धयोरेव फलसंबन्धवचनात् । दर्शनापवासयो-
स्त्वफलत्वादङ्गताया विधिरस्नान आह-अतश्चे चेति । क्विकृद्चेति ।
दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानादिविधौ च दर्शनस्य उपादेयत्वविधेयत्व-
गुणत्वानि त्रीणि उद्दिश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धे-
त्यर्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन
यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं संपादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजरूपादे-
यत्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्दिश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानीति विरुद्ध-
त्रिकद्वयमापादयत् । तदुक्तं माधयेन—

उपादेयविधेयत्वगुणन्वारूपं त्रिकं यजेतः ।

उद्दिष्टानुक्तिमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं भाति ॥ इति ।

*सकृदिदिति । सर्वनीमित्तिकार्यं तन्त्रेण सकृद्वर्शनं विधेयम् ।
तत्र न विरुद्धत्रिकद्वयम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टमद" इति
"नोपरक्तम्" इत्यादि च रागमासेक्षणनिषेधपरम् । न च नोपरक्त-
मित्येतदस्ति तथा, "औरष्टमदः" इति तु वैधविषयमिति वा-

स्वीक्रियताम्* । एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्ति-
ज्ञानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन कृत्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वावगतैरिति, तन्निरस्तम् । का तर्हि

रूपम् । चन्द्रांशे गार्थवगात् । अङ्गव्यपने च उपरागनिमि-
त्तकाशौचस्यापि दर्शनेष्वरकात्वेन “नाशुची राहुभारकाः”
इति निषेधोऽपि प्रार्त्तः, ऐहिकानिष्टविशेषार्थो वा स्यात् ।
यत्तु—“जन्मादिस्थोपरागकान्त्यः ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इतिदर्शनवि-
शेषोऽयं विशेषतः पुरुषगतानिष्टविशेषमङ्गीर्त्तनरूपानिन्दोक्तिः पर्यु-
दासः, तादृशोपरागकाणां च वैधदर्शनाभावान्न सर्वथा स्नानादीति,
तत्तुच्छम् । तेषामपि ममादादितः स्नानजन्याभ्युदयलाभेन वाऽनि-
ष्टमङ्गीकृत्यापि दर्शने इष्टं स्नानादि न स्यात् । पर्युदस्तकर्तृकदर्शन-
स्यावैधत्वेनाभिकारामभ्यादकत्वात्, अवैधध्ययनवत् । किंच वैध-
दर्शनशेषपर्युदासातिक्रमे तत्कार्यामभ्यासमात्रं न तु द्रष्टृणां कश्चि-
दनर्थ इति शान्तिविशेषानध्यनुपपत्तेश्च । न च नायं शान्तिविधिः
पर्युदासातिक्रमावपयः, किं तु यः सामान्यरूपो रागपासदर्शन-
निषेधस्तदातिक्रमविषयः । यथा ऋतुगमनानयमविधौ पर्ववर्जमिति प-
र्वपर्युदासेऽपि रागपासगमनसामान्यगोचरपर्वानिषेधातिक्रममायाश्चि-
त्तविधिस्तद्वादिता वाच्यम् । सामान्यतो दर्शनानिषेधस्येदामभिधानात् ।
तस्मादयं राशिनिषेधगतोपरागे रागपासदर्शननिषेध एव, अस्तु
वा पर्युदासः । ऋतुगताद्यानशाचतुष्टयगमनादिषु नञ्युक्तस्नातकवृत्ता-
तिक्रमे च शतशः पर्युदासानिषेधेषु च मायाश्चितविधिदर्शनाद्वर्जनप्र-
तीत्याविशेषाच्च तदातिक्रमेऽपि मायाश्चितमपेक्षणीयमेव । तत्र निषेधव-
त्कत्वर्थपर्युदासातिक्रमे क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन कत्वर्थ, पुरुषार्थ-
तदातिक्रमे च पुरुषगतानिष्टपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थम् । तस्माद्राशिनि-
षेधोपरागवतामपि ममादादिना दर्शने स्नानादि भवत्येवेति भावः ।
स्वीक्रियतामिति । तथा च ‘यावदर्शनगोचरे’ इति वाक्येऽन्धा-

३१० मटीकनिर्णयमिन्द्रियप्रथमपरिकेदे-

तस्य गतिः । इदोऽहेइयंविशेषणत्वाद् ग्रहेकत्ववद-
 *विवक्षयाऽर्थतः । सिद्ध*ज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सु-
 स्थम् । अङ्गुल्यागनादेइयग्रहक्याश्रया वा दर्शनस्यार्थ-
 यत्त्वम् । *न चोक्त्याग्यताऽपि साध्या, दर्शानोत्तरं
 मेघच्छन्नं योग्यताऽभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः । *तेन
 तत्तद्व्याप्यरूपेदेन ज्योतिःशास्त्रावयवमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी तिराश्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्धर्त्तृणामा*शीचाभावात्प्रसङ्गः ।

दिमाधारणार्थं व्यधिकरणस्यापि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रसूर्योपरागः सांख्यन देशे सावन्कर्मपर्यामिच्छाश्रुपज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्मसु निमित्तमिति निष्कर्षः । देशलाभश्च “सूर्यग्रहो
 यदा रात्रौ” इत्यादिद्वीपान्तरस्थपर्युदामान्, द्वीपान्तरस्थान् मति तयो-
 र्दृष्टुं योग्यतात् । ज्ञानसूक्ष्मत्वाद्भावेदेयं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

रात्रौ सूर्यग्रहः स्याद्योदितो चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेइयमुभयं रात्रौ यत्र सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

इति गणकैः पाठाश्च । तस्य च शास्त्रतो ज्ञानमेवानुष्ठानप्रयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविव पूर्वोपरकालः । तथा च
 चाश्रुपज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कुर्यात् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 त्वतीतं भवति चेति वक्तुं तावत्प्रदमिति निष्कर्षः । *उहेइयं=
 ग्रहणम् । *अविवक्षया चाश्रुपत्वस्येत्यादिः । *ज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाश्रुपज्ञानयोग्य इति शास्त्रतो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 मयस्नानपनेपचाश्रुपज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यरूपां तद्योग्यतां दूषयति—
 *न चेति । स्वयं योग्यतामाह—*तेनेति ।

*आशीचाभावेति । तत्रापि रजोदर्शनस्याशीचाङ्गतापस्या
 तदज्ञासम्भवात् । यदि तु भावलक्षणसप्तमी तर्हीहापि तुल्येव मसि-

यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—*ज्ञानोत्तरं हाधिकारो *न
ज्ञानकाले । स्नानकाले *ज्ञानाभावात् । एवं *दर्शनो-
त्तरं मुक्तिपर्यन्तमस्त्येव योग्यवेति, तदपि *प्रतिज्ञामा-
त्रम् । *किञ्च अस्तास्ते

तयोः परेश्वरद्वये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथानुपप-
त्यैवाध्विद्वदे स्नानमिदं । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रेण-
द्वैतवैक्षण्यत्वात् । तथा च श्रौतंऽपि विधिसम्बन्धो विहन्यते ।
तदा 'दृष्ट्वा स्नायात्' इत्यत्रापि तद्विधातएव । 'दृष्ट्वा स्नायात्'
इत्यादौ तु कैमुतिकन्यायनैव, तत्र तस्य वाक्यीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=चाक्षुषज्ञानोत्तरम् । *न ज्ञानकाले=न
चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
दिति भावः । *ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपज्ञाभावाभावा-
देरधिकारः *दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
दर्शनस्यैव दानादिप्रयोजकत्वोपगमादित्याशयः । *प्रतिज्ञामात्र-
मिति । ज्ञानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्वर्शनं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
यते, अवघातवत् । तथा चान्धादीनामशक्यत्वेन तदङ्गासम्भवेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्याङ्गहा-
नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाग्निविद्याद्यभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
न स्यात् । कर्मप्रयोगविध्यप्रयोज्ये हि न यथाशक्त्यन्यापविषय-
ताम् । यथा स्वतः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुमशक्येषु देशकालकर्त्रे-
कत्वब्राह्मणस्वरराजत्वादिषु यथा वा विध्यन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
धानविधिसिद्धेष्वाग्निषु, अध्ययनविधिषु सिद्धायां विद्यायां च न ह्येतादृशो
दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपबन्धविषयः । तस्मादन्धादेस्तद-
ङ्गाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
दूषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याङ्गत्वमेव न सम्भवतीत्याह—*किं
चेति ।

मेव ज्ञानं निमित्तं न बाधुयम् ।

चन्द्रसूर्ययुगे नायासस्वस्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्भिमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति युग्मगौतमेन विज्ञाप्येति ज्ञानमात्रोक्तः । यत्

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।

॥ संप्रसादादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इति गौडनिधने वचनात् । मैत्रम् । अज्ञानस्य

॥ निमित्तत्वाभावेन निमित्तसमाहित्येन ज्ञानलाभे बाधयत्वे-

यर्थ्यात्, यस्मात्संप्रसादोऽपि तदापत्तेः । किञ्च दर्शनं पुंसो ॥ वि-

शेषण ॥ उपलक्षणं वा । । नायः । दर्शनादच्छिन्नं काले

स्नानतुलादानादर्थ्यात् । दर्शनाविच्छेदे कृतमाप स्ना-

नादि न ग्रहणानिमित्तं स्यात् । नान्तरः । 'यावद्दर्श-

नगोचरे' इति ॥ यावत्पदमेवार्थमज्ञात् । ॥ दृष्टग्रह-

दर्शनं मुक्तिस्नानाधिकारमभ्यादकमिति निरस्यति-॥ संप्रसाद इति । तं

कालमित्यस्य मुक्तिकालमित्यर्थः ।

यदेवास्तङ्गमन्त्रो राहोरात्रनगोचरः ।

आकलय तु तं कालं क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥

इत्यादिवचनेऽप्येव तं कालमित्यस्य चन्द्रादयकालमित्य-

र्थः । अन्यथा 'तयोः परेऽकृदये' इत्यनेन विरोधात् ।

॥ निमित्तत्वाभावेन = अनुष्ठानं हतुं स्वल्पतदसम्भवेन । ॥ वि-

शेषणं = विद्यमानं सद् व्यावर्तकम् । ॥ उपलक्षणम् = अभिद्यमानं

सत्तादृशम् । ॥ यावदिति । संक्रान्तौ पूर्वोत्तरकालयोः पुण्यत्वात्तद्वै-

षम्यलाभार्थमिदं यावत्पदम् । उपलक्षणं त्वेतिहापि तत्कालयोः प्राप्ते-

स्तद्वैषम्यमित्यर्थः । ननु भाविग्रहणमादाय स्नानवारणाय तदित्य-

णोत्तरमपि स्नानायापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेऽप्येव दोषस्तुल्य
इति चेत् पूर्वोऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत,
ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैष-
म्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
इतिवद्*अर्थादित्यवेहि । अश्रुतत्वादेव नादेह्यविशेष-
णविशेषाकृतो वाक्यभेदोऽपि । *अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रह-
णं निमित्तमिति चेत् । अस्नास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तवाप्येतत्तुल्यमिति चे-
त् 'यावद्दर्शनगोचरे' इति तच्चनेन *तन्निषेधात् । तत्र
त्वन्यग्रह इव अस्नास्तेऽपि स्यात् ।

ग्राह *दृष्टे इति।*अर्थादिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्याधिकत्वं युक्तं
न तु 'दृष्टे राहौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिति चेत् । अत्राहुः—दृष्टे
इति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २-३-३७) इति
सूत्रेण सप्तमी । स्नानरूपभावलक्षणभूतराहुविषयकभावान्तरापेक्षया
तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्स्वभावलब्धो ज्ञानरूपो
भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा "यस्य हविर्निरुप्तं पश्चात् चन्द्रमा
अभ्युदेति" इत्यादौ निरुप्तशब्देन प्रवृत्तिमात्रम् । अप्रवृत्तस्य हविषो-
ऽभिषब्दोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वायोगात् । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
सप्तम्यर्थान्वयानुरोधेन गुणभूते प्रातिपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
प्रातिपदिकार्थानुरोधेन सप्तम्या एवार्थत्यागे तु तस्या एवासाधुता-
पत्तेः । वस्तुतः शान्तीयज्ञानं दृशेरभिधेयमेव । "पश्यार्थेऽज्ञानालोचने"
"षड् दर्शनानि" इति प्रयोगात् । तथा न क लक्षणाऽपि ।

इयान् परं भेदः—'संक्रान्तौ स्नायात्' इत्यादौ निमित्तमहिम्ना
'दृष्टे राहौ स्नायात्' इत्यादौ तु लक्षणमहिम्नेति । दर्शनविशेषण-
तया निमित्तान्तर्भावं शङ्कते—*अस्तित्वेति । *तन्निषेधादिति ।
योग्यतामुखेन निमित्तावच्छेदकत्वस्यावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवादो वा ! । आग्रे ग्रहणो-
द्देशेन दर्शनाविधिकृत दर्शनाविशिष्टस्नानविधिकृत स्ना-
नोद्देशेन दर्शनविधिः ? । नायः । अहोद्देशेन स्नानवि-
धानं दर्शनविधानं च वाक्यभेदात् । अनेन द्वितीयो-
दाय परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा संस्रमनादौ
प्रसन्ननविधिः केन कार्यत । अथ अनानावाक्येषु कचि-
दर्शनविशिष्टस्नानविधिः, कानिचन प्राप्तं दर्शनं नि-
मित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः । तत्र । स्नानस्य प्रधान-
स्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यैव न निमित्ते सति
स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति त-
न्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानविधौ त-
दङ्गदर्शनविधिः । एवञ्चाधिकारे प्रयोजकत्वे च यो-

*एतेन=विशेषणविशेष्योभयभिन विधेयत्वप्राप्त्या वाक्य-
भेदेन । अनानावाक्येष्वपि निर्वाणसप्तमी । कचित्
“दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनस्य प्राप्त्यन्वमाहस्य द्रव्यपति-
स्नानस्येति । नन्वस्तु “दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनविशि-
ष्टस्नानविधिः “एतस्यैव चारवन्तीयमग्निष्टोममाप कृत्वा” इति
विशिष्टविधिर्दिति चेन्न । “चारवन्तीयमग्निष्टोममाप कृत्वा”
इत्यादौ सर्वथैवाप्राप्तेस्तमकृत्वा तदुत्तराक्रियाकरणाशक्यतयैव वि-
शिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि प्राप्ते व्याचक्षेप न तद्विधिः । कस्यो-
हि न विधायकत्वं, स्नात्यादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव
च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । *अधिकार इत्यादि । स्नानाद्यधि-
कारिणः सिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नाद्याद्यङ्गत्वात्, अज्ञा-
नां च प्रधानाधिकारिकत्वाद्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानाद्यधिकार-
सिद्धिः तस्य दर्शननिमित्तकत्वात् । एवं ज्ञानं दर्शने प्रयोजकं

उपम् । *कृत्यार्थपूर्वकाल्पत्यविधौ चास्त्येव वाक्यभेदः ।
अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः ।

प्रधानत्वात्, दर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु सन्त्वेते
दर्शनस्य निमित्तान्तर्भावे पुष्पवृत्तिविधिप्रवृत्त्यधिकारप्रयुक्तिविरो-
धाः, शुद्धमेवोपरागं निमित्तोक्त्य स्नानं विधाय पश्चात्तदङ्गतया
दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि निमित्तमेव शास्त्रीयं
प्रयोजकं तदुपाधौ नानालिकानां विधानात् । ज्ञानं त्वर्थतस्तथा ।
तथा च उयोनिःशास्त्रादर्शनयोग्यं ग्रहणं निश्चिन्य धर्मशास्त्रा-
न्तर्निमित्तकं महाभ्युदयमानं स्नानाद्यवगम्य तत्प्रयुक्त्या दर्शन-
प्रयुक्तिरिति न प्रयुक्तोर्विरोधः, नापि पुष्पवृत्तेः । शास्त्रीयायास्तस्याः
शास्त्रावगतनिमित्तकत्वाददर्शनस्य निमित्तोऽनन्तर्भावात् । अत एव
न विधिप्रवृत्तेः, नाप्यधिकारस्य । अधिकारो हि कर्तृत्वपूर्वकं
फलस्वाम्यं विधेययोरङ्गप्रधानयोरङ्गप्रयोजकत्वेन तदङ्गाक्षिप्तायाः
कर्तृशक्तैरेभ्यान् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येत्यत्राह—*कृत्यार्थे-
ति । निरूपितमेतत् । ननु दृश्यविशेषानालिङ्गितस्य दर्शनस्या-
शक्यनिरूपणत्वेनानुवादत्वायोगात् ग्रहणदर्शनं स्नानादिकं प्रति
निमित्तमस्ति ।

सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

इति वचनात्, तदेव चाशौचं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्यथा “ना-
शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधबालकानां शिष्टानां
स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु वाऽत एव निषेधात् सपिण्डजननादिना
निमित्तान्तरेणाशुचेर्दर्शनाभावात्स्नानादेरभावः, अस्तु च नि-
षेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायपरिहारस्योपायापेक्षत्वेन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् मृतके मृतके तथा ।

इति स्नानादिविधानं सुरापानादिनिमित्तकप्रापयित्ववि-

तत्रापि *दर्शनग्रहणोन्निमित्तत्वे स्नानत्रयापत्तेः । दर्शनादृक्तौ निमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गादर्शनविशिष्टग्रहण्य विशिष्टस्यानुयादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिव-
द्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमित्तान्तरापि तत्रापत्तेर्निमित्तिकत्वम-
त्रादृ मुक्तं विशिष्टाण्डवत्त्वम् । *इह तु ग्रहणमात्रस्य नि-
मित्तत्वं न काचित्शक्तिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां यस्ता-
स्तथिपप्रत्यादन्नादेवग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः
प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मन्वावाक्यादनेऽन्धादेश-
स्नानाद भवत्येवेत्यलं वेदवाक्यैः संख्यायेन । इति
ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आठवन्तापनः—

समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

पापैर्यमुज्जयते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥

भृगौ भीमादने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।

भारते—

धानवदित्यत्राह *दर्शनेति

*इह त्विति । दृशिरहितवाक्येषु तत्पदाध्याहारा-
करणेन लाघवात् । प्रगल्भं विशिष्टादेश्यत्वे तु विशेषणावृत्तौ
स्नानाद्यावृत्तिप्रसङ्गः, उपधातादिविशिष्टाग्निं निमित्तीकृत्य श्रुता-
नामुपधाताद्यावृत्तिवदिति भावः । *अनादेदयेति उक्ता-
भिप्रायम् । ननु—

भीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रसक्ते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपाशुभिः ॥

इति दर्शनादभीमांसकाभिषयमात्रमेतत् । दर्शनं विना स्ना-
नादि तु दुष्करमेवेत्यत्राह *अलमित्यादि । दर्शनस्य निमित्ता-

अश्नत्थसागरौ मेवौ न स्पष्टव्यौ कदाचन ।

अश्नत्थं मन्दवारं तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पुनाति पर्वणि स्नानार्त्तपणैः सरितां पतिः ।

कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥

अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासम्बण्डे-

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।

संतुबन्धे तथा मिन्धौ तार्थेऽन्येषु संयुते ॥

*एवमादिषु सर्वेषु मेध्योऽन्ये तु स्वकर्मणि ।

तथा-

विना मन्त्रं विना पर्व *क्षुरकर्म विना नरैः ।

कुशाग्रेणापि देवेशि न स्पष्टव्यो महोदधिः ॥

न्तर्भावे नैमित्तिकेषु निमित्तवत् एवाधिकारादधिकारिणश्च तदकरणे प्रत्यवायादर्शने सति स्नानाद्यकरणे प्रत्यवायः 'तदभावे च तदभाव' इति प्रत्यवायककृत्कर्मानुष्ठानान्यतरप्रयोजकं दर्शनं बुद्धिपूर्वकारी कोऽपि न कुर्यादिति तन्नियोजकः स्नानादिविधिर्दुःस्थितः स्यात् । न चैवमाधानाध्ययनाभ्यामग्निविद्याऽर्जनमपि न कोऽपि कुर्यात् । तस्मिन् सति अग्निहोत्रादिकर्माकरणे प्रत्यवायस्य तत्परिहारार्थं कष्टकर्मकरणस्य चापत्तेः, सिद्धाग्निविद्यस्यैव कर्माधिकारोपगमात् तयोः कर्मविध्यप्रयोज्यत्वात्, इति वाच्यम् । नित्यतया तयोः पुरुषार्थत्वेनोपगमात्, व्रात्यताऽनाहिताग्नितयोरुपपातकपाठादपि विद्यावस्वरूपकर्माधिकारस्यासंपादने प्रत्यवायकत्वनाद्वेति । *एवमादिष्विति । एवमादिषु देशकालेषु सर्वेषु कर्मसु मेध्यः, अन्ये देशादौ तु स्वकर्मणि तत्तीरवासिनां नियमिते कर्मणि मेध्य इत्यन्वयः ।

*क्षुरकर्म=समुद्रलक्षणतीर्थप्रयुक्तम् ।

तथा—

न कालनिगमः सर्वो समुद्रानातकर्माणि ।

तद्विधिश्च तत्रैव—

विष्णुलादिसमुद्रपक्षे कृत्यं लोकस्य हरे ।

पादाणस्ते सया दक्ष आहारायै प्रकल्पयन्ताम् ॥

इति पादाणं प्राश्नय—

विद्यारत्ना च चृत्तारत्ना च विद्वत्पते विशां पते ।

साक्षिण्यं कुरु मे देव सागरे लवणाश्रयि ॥

नमस्ते विद्वत्पते नमो विष्णो अपां पते ।

नमो जलविस्तराय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाचार शङ्खचक्रगदाधर ।

देव देहि समानृजां तव नार्थानिषेवणे ॥

त्रितश्वान्तकर्माशानं नमो विष्णुमुखापतिम् ।

साक्षिण्यं कुरु देवेश सागरे लवणाश्रयि ॥

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो

रेतोभा विष्णुरभूतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहंत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतोक्तमन्त्रान्पठित्वा विधिवत्सनात्वा—

सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो पतः ।

सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाद्यं महोदधे ॥

इत्यद्यं दत्त्वा तर्पयेत् । यथाक्तं पृथ्वीचन्द्रोदयस्कान्दे—

विष्णुलादं विकण्वं च कृतान्तं जाविकेन्द्रवरम् ।

वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुखापतिम् ॥

बालमीकिं नारदं चैव बालखिलयांस्तथैव च ।

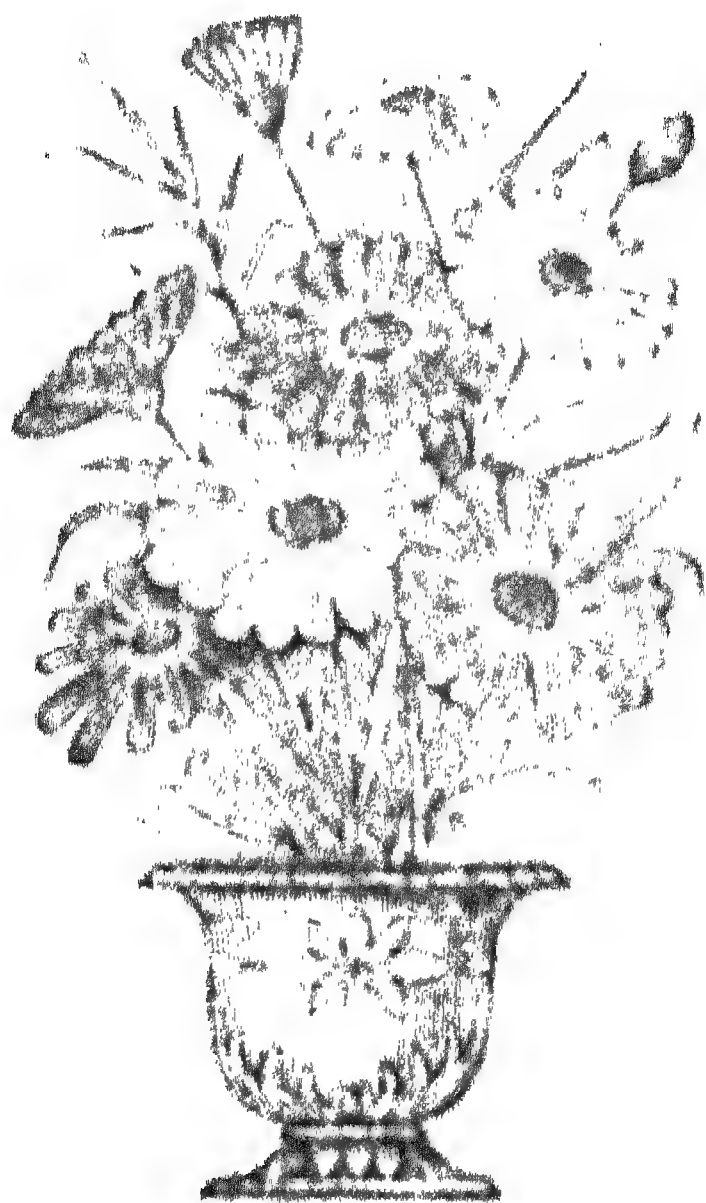
बलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥

जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च विविदं चैव कवभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयद्विद्वान् जलमध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्यपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोगेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीमामांसकनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृ-
 ष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभभनाथमिताब्दका-
 धिकनभस्य सितेष्टुगिकातिथौ ।
 सुरगुरावलिखल्लघुमूलजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिष्णम् ॥ १ ॥
 हुतभुगृत्विभचन्द्रसमागता-
 धिकनभस्य मितेष्टुगिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं व्यलिखल्लघुमूलजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य वृत्तिः ॥



श्रीः ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ संवत्सरप्रतिपदमारम्भ—
*तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं विनिर्दिशेत् ॥
=इति ब्राह्मं *प्रायशोऽनुमृत्य तिथिनिर्णयस्वत्कृत्यं
च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात्पौडश घटिकाः
पुण्यकालः । रात्रौ तु निशाथि.त्प्राक्परतश्च संक्रमे
पूर्वोत्तरादिनार्ध(१) पुण्यं, निशाथि तु दिनद्वयं पुण्यामिति
सामान्यनिर्णयादवसेयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि *वत्सरा
रम्भः । तत्रौदधिकी ग्राह्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

*तिथि कृत्ये चेति । यद्यप्यग्रे शुक्लादिमासेन तिथिनिर्ण-
यकरणाद्विरोधो भाति, तथाऽपि 'व्रते शुक्लादिना' इत्युक्तेर्न दोषः ।
तत्र तिथिकृत्यानि दीपावल्यादीनि कृष्णादिमासेनैव । शुक्लादि-
मासावलम्बनं च चैत्रादिविशेषवन्मासानां तत्र मुख्यत्वात् ।
वस्तुतः 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादौ श्रावणः शुक्लादिः । 'व्रते शुक्ला-
दिमेव च' इत्युक्तेः । 'मामि भाद्रपदे' इत्यादौ तु नेत्येतदर्थं *प्रायश
इति । *वत्सरारम्भ इति । तत्र शकादिश्रावणमपि कार्यम् ।

(१) रात्रावर्धरात्रात्प्राक् संक्रमे पूर्वदिनस्य पश्चार्धे परतश्च संक्रमे
उत्तरदिनस्य पूर्वार्धे पुण्यमित्यर्थः ।

सैत्रे मासि जगद्गुणा मग्नं सभ्रमेव निति ।

शुक्लपक्षे मग्नं तु नदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तः । दिनद्वये तद्व्याप्तायन्यासौ*
वा पूर्वेषु । तद्वक्तुं ज्योतिर्निधने-

शक्रवत्समभूषमन्त्रिणां समभान्वज्जमेवतानाम् ।

श्रवणान्यटनाथ वै नृणां शुभनां मान्यदुर्गे सह त्रिधा ॥

सैत्रे मासि महाबाहो पुण्या या प्रतिपत्परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि पाठ्य संशृणुयानिधिष ॥

तत्र (१) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उपरि-नरामुकभाषायां —

यष्टिं च त्रैलोक्यं तस्यै दृढा वृत्तिनिपुदनः ।

इष्टमदानमुद्दिश्य जिह्मनां प्रतिपालनीम् ॥

ततः शक्रस्य पूजार्थं भूमीं भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे नदा ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टुः क्षितिपसम्भवेः ।

प्रवेशः क्रियते राजन यथा तेन प्रवर्तितः ॥

अपरेशुस्ततस्तस्याः क्रियते तृच्छया नृपः ।

अलङ्कृतायाः पिटकेर्मन्त्रैर्माल्यैश्च भूषणैः ॥

यात्यदामपरिसिन्धो विंशत्यन् क्रियतेऽपि च ।

इति भारतात् । पिटकः=काष्ठार्द्राद्वर्चितपात्रभेदः ।

*अद्व्याप्ताविति । तत्राऽमावास्यासमवेऽपि संकल्पः प्रातरेव ।

‘प्रातः संकल्पयेत्’ इति वातपात्, सकल्पवचनाच्च प्रतिपत्संकीर्त्त-
नम् । आपाद्यसांकल्पस्य प्रयोगाविषयत्वं संकल्पविषयत्वात् ।

केचित्तु ततोऽप्युपः कालः प्रशस्तः ‘तान्ति कुर्वीत यत्कारी
स्यात्’ इति श्रुतिव्याख्यानं चेद्भाष्ये सूर्योदयात्प्रागारम्भस्य
सतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशामकत्वात्, सीमांसकैः ‘पुरावाचः

(१) ‘तत्र च गृहीकार्या’ इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।

चैत्रे सितप्रतिपदि

यो वारोऽर्कोदयं स वर्षेशः ।

उदयद्वितीये पूर्वे

नोदययुगुलेऽपि पूर्वः स्यात्(१) ॥

यस्माच्चैत्रसितार्कद्वयाङ्गानां प्रवृत्तिरब्दादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ यमन्तादौ यालिराज्ये तथैव च ।

पूर्वत्रिद्वैष कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवासिष्ठोक्तः ।

चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तदङ्घ्रिं ब्रह्मणः कृत्वा सांप्रदायस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तिः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र *निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरारम्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुक्लादेर्मलमासस्य सांस्तर्भवति चोत्तरः ।

इत्यादिवचनादप्रिमवपन्तिः पातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इति वयं प्रतीमः ।

ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावाद्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

प्रवादितो निर्वपेत्'इत्यस्य नियमविधित्वार्थमुपःकालस्यापि प्रातः-
शब्दवाच्यत्वोपगमाच्च । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न
श्रीर्यस्येति स्वरूपात्'इत्याहुः । *निषिद्धत्वादिति ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले चैत्रशुक्लप्रतिपत् तदा पूर्वस्मिन् दिने यो वारः स वर्षेशः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपदाऽस्ति तदाऽपि पूर्वस्मिन्नेव वारो वर्षेश इत्यर्थः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव वत्सरारम्भो युक्त इति चेत्,
आन्तोऽसि* । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, त्रिक-
रणापत्तेः वर्षशब्द(१)यापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः
स तु मलमासोऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि वैश्वशुक्लादि-
मलमासः पूर्ववर्षेऽन्तर्भवतीति ब्रह्मणाऽपि सुवचम् ।
अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

वत्सरादौ नमन्तादौ अतिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्याणां नरकं प्राप्तिपक्षे ॥

इति वसिष्ठोक्तः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी* । इति ।

तत्र परयुतैव ग्राह्या ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः ॥

तस्मात्रयोदशे मासि कुर्यान्ना न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

=इत्यादिना । *आन्तोऽर्सास्थादि ।

ननुयास्तु प्रतिपदः माधान्याच्छुद्धातदितरसमवाये शुद्धैव
भ्याख्या । किञ्च यादृशेन स्फूर्लोपाधिना शुद्धा भवति तादृशस्तत्स-
जातीयः स मलमासो न तु स एव, उत्तरमासशेषत्वविरोधात् । अत
एव न तत्तत्तिथिकूटः । एवं च 'उत्तरेऽब्दे च कार्याणि' इत्युक्तेरुत्त-
रत्रैव वत्सरारम्भः, तत्रैवाभ्यङ्गस्नानादिष्वेति प्राहुः ।

*या च वार्षिकीति । वर्षाशब्दो वर्षादिपरः । वर्षे वर्षे
भवेति व्युत्पत्त्या प्रतिवर्षादिकर्तव्यत्वं, याचेति चकारेण तत्स-
मुचयः ।

(१) वर्षशब्दवापत्तेः वर्षशब्दत्वापत्तेश्चेति प्राचीनपुस्तके पाठः ।

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपक्षाण्डिकाऽर्चने ।
मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥
इति देवीपुराणात् ।

तिस्रो लिंगाः पराः प्रोक्तास्त्रिधयः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्चयुजोर्मासोश्चैत्र मास च भारत ॥
इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः=परयुताः ।

*अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनचरात्रे वक्ष्यते ।
अत्र प्रपादानमुक्तमपराके भविष्ये—

अतीतिं कालगुणे मासं प्राप्तं चैत्रमहोत्सवे ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथितं प्रपादानं समारभेत् ॥
इत्युपक्रम्य—

ततश्चात्मसर्जयैस्त्रिद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।
'प्रपेयं सर्वसामान्या *भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥
अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः' ।
अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ इति ।
तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ।
प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥
ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

'एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः' ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
प्रपादानफलं सांऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

*अत्रेति । चण्डिकाऽर्चनविषयकसकलविधिनिषेधाना-
मिहापि प्रवृत्तिरिति भावः । *भूतेभ्य इति । पञ्चादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमाद्वयरमयुतां संपूज्य दोलो-
त्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृते दर्शपुत्राणे-

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

अगन्धधूपदीपैश्च दमनेन विज्ञेयतः ।

आन्दोलयेन्नतो वत्स शिवो मातुष्टये सदा ॥ इति ।

अथ अनुधीयुता ग्राह्या ।

सुहृन्मात्रसम्प्रेक्षाप दिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तैः । अथ सौभाग्यशायनव्रतमुक्तं मातृस्ये-

वसन्तमासमासाय तृतीयायां जनप्रिये ।

सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ इति ।

*तत्रापि परयुतैव ।

इयं च मन्वादिर्गपि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिर्नि-
र्णीयते(?) । ताश्चोक्ता दीपिकायाम्-

'तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्यां कृष्णेभ्योऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्को न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः' ॥

इति ।

तिथिः=पूर्णिमा । अग्निः=तृतीया । नति । वैशाखे ना-
स्तीत्यर्थः । आशा=दशमी । कृष्णेभ्यः=कृष्णाष्टमी ।

अनलः=तृतीया । ग्रहो=नवमी । अर्को=द्वादशी । नति ।

मार्गशीर्षे नेत्यर्थः । शिवः=एकादशी । अश्वः=सप्तमी ।

मधोऽथैत्रादारभ्यैता मन्वादय इत्यर्थः । अथ *मूलवच-

लाभः । *तत्रापीति । गौरीव्रतत्वात् । *मूलैति ।

आश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

(१) मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके 'मन्वादिनिर्णय उच्यते' इति पाठः ।

नानि हेमाद्र्यादर्जुनानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते
शुक्लपक्षस्थाः पूर्वाह्निकाः, कृष्णपक्षस्था अपराह्निका
ग्राह्याः ।

पूर्वाह्ने तु मदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥

इति गारुडवचनात् ।

‘अथो मन्वादिपुगादिकर्मलिख्यः

पूर्वाह्निकाः स्युः सिते

विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले’

इति द्वापिकोक्तंश्च कालादर्शं त्वपराह्न्यापित्र्यं मन्वा-
दिपुक्तं तत्तु अयुक्तामिति युगादिनिर्णये लक्ष्यामः । अत्र
च श्राद्धमुक्तं मान्श्ये—

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि क्षिमाहस्य पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ इति ।

मन्वादिश्राद्धं च मलमासं सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तः । अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं
(कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शं—

विष्टवायनसंक्रान्तमन्वादिषु युगादिषु ।

विह्राय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं(?)समाचरेत् ॥ इति ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याऽक्षयकारकाः ॥ इति ॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

मन्त्रादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
तदुक्तमृगिवधाने—

त्वं भुवः प्रथिमन्त्रं च ज्ञानवारं जले जपेत् ।

मन्त्रादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वा पियः ॥ इति ।

एवं यत्र प्रायश्चित्तबीजमादिदर्शनं तानि क्षयण-
वतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु —

अमायुगमनुकारान्तपूतिपातप्रहालयाः ।

अन्वष्टकां च पूर्वैः पणवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तानि । अकारादष्टकाप्रदणम ।

चैत्रशुक्लतृतीयेषु सप्तजयन्ती । अत्रैव प्रसङ्गा-
दष्टावतारजयन्त्यो निर्णीयन्ते । तत्र पुराणसमुच्चये —

मत्स्योऽभूद्वत्भुविदने मधुसिने कर्मो विधौ साधवे

वाराहो गिरिजासुते नभसि यदुभूते सिने साधवे ।

सिंहो भाद्रपदे सिने हारिर्निधौ श्रीवामनो साधवे

रामो गौरिर्निधायतः परमभूद्रामो नवम्यां यधोः ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि सितपरे, आर्द्रवने यदशम्यां

बुधः, कल्की नभसि सप्तभुवद्वत्कृष्णपट्यां कसेण ।

अहो मध्ये वामनो रामरामो

मत्स्यः क्रौञ्चश्चापराहं विभागे ।

कर्मः सिंहो बौद्धकल्की च सागं

कृष्णो रात्रौ कालमाग्ये च पूर्वं ॥ इति ।

केचित्तु स्फुटान् श्लोकान् पठन्ति । तथा —

अत्र विशेषानिर्देशं युक्तः । क्षयणवत्य इति । यत्र वर्षमध्ये
द्विर्व्यतीपातादि तत्र सप्तनवत्यादि अधिकस्यापि तस्याधिका-
ग्राह्यत्वात् । एवं द्वासप्ततीत्यत्रापि । द्वाभुवद्वत्तृतीया । विधुः=द्वादशी
गिरिजासुतः=चतुर्थी । भूतं=चतुर्दशी । हरिः=द्वादशी । गौरी=

चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्भीमनिरूपधृक्* ।
ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः* ॥
चैत्रेऽकृष्णे नवम्यां तु हारिवारारुद्ररूपधृक्* ।

तृतीया । *धृगिति । ततः—

वेदस्योद्धरणार्थाय मध्याऽङ्के समुपस्थिते ॥
मध्याह्नव्यापिनी यत्र पञ्चमी मूलमयुता ।
तत्रोपवासं कुरीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमी गणसंयुक्ता नोपोष्या हि प्रयत्नतः ।
वेदस्योद्धरणार्थाय भूमिसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो मत्स्यः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं जनन्या सहितो हरे ॥
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य अनन्तं फलमश्नुते ।
यत्किञ्चिदत्तं यद्दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*हरिरिति ।

कृतिकाकृत्तसंयोगे सायाङ्के च विधुदये ।
द्वादश्यां पूर्वविद्धायामुपवासव्रतं चरेत् ॥
जगन्निर्बहणार्थाय विश्वसंस्थापनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातः कूर्मः स्वयं हरिः ॥
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गिरिणा सहितो हरे ।
स्नानं दानं प्रकुरीत पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
वित्तशास्त्रं न कर्तव्यं विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
जयन्ती व्रतमाहात्म्यं श्रोतव्यं च विशेषतः ॥ इति ।

*धृगिति ।

शुक्लपक्षे विशेषेण प्रभाते समुपस्थिते ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणी ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दशाविद्धा प्रशस्यते ।

नरसिंहश्चतुर्दशानां नैजाम्ने शुक्लपक्षके ॥

सामि भाद्रपदे शुक्लपक्षे चतुर्दशानां वामनो हरिः ॥

दुष्टजालविनाशाय भूतार्गसंशरणाय च ॥

परित्राणाय साधूनां हरिर्वागदहस्यभृक् ।

गृहाणार्घ्यं यथा दत्तं धर्म्या सहितो हरिः ॥

तत्रोपवासं कुर्यात् पितृनादिभ्य नर्पणम् ।

यदेव दीयते तदाश्चिन्तनं मेधया समम् ॥ इति ।

✽ पक्षके इति ।

स्वातीयोगे च संख्यायां मन्दवासरमयुते ।

संख्याकाले समुत्पन्नो रक्षोदमनकाशनात् ॥

स्वस्मात्स्वद्वयमात्रोक्त्यं त्रैतायामादिपुरुषः ।

जयायुक्ता न कर्त्तव्या परनिष्ठा प्रशस्यते ॥

हिरण्यस्य त्रयार्थाय महाद्वयदाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जालो नरहरिः स्वयम् ।

गृहाणार्घ्यं यथादत्तं श्रीलक्ष्म्या सहितो हरिः ॥

स्नानं दानं च कर्त्तव्यं पितृनादिभ्य नर्पणम् ।

वित्तशास्त्रं न कुर्यात् विष्णुलोकं महीयते ॥

✽ हरिरिति ।

सङ्गमे श्रवणे चैव पुण्यकालः प्रशस्यते ।

द्वादशी श्रवणोपेता पञ्चाहव्यापिनी तिथिः ॥

तत्रोपवसते कापी विष्णुमाश्लिष्येदतः ।

सङ्गमे सरितः स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥

जालो बलिविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां वामनश्च स्वयं हरिः ।

राधशुक्लतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्* ॥
चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः* ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तमदित्या सहितो हरे ॥
स्नानं दानमित्यादि प्राप्नुवतु ।

*धूमिति ।

तृतीया माधवे शुक्ला रोहिण्यामरुणोदये ।
जमदग्निकुलादित्यां जातो भृगुपतिः स्वयम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां यः कुर्यात्स्व नराधमः ।
तृतीया गणसंयुक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥
जातः क्षत्रवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ।

वृत्तिपालकधर्मज्ञद्विजसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो भृगुपतिः स्वयम् ।
गृहाणाढ्यं मया दत्तं रेणुकासहितो हरे ॥
उपवासव्रतं तत्र आद्देशं नमोत्तमैः ।
यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥

*दशरथात्मज इति ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च जातो रामः स्वयं हरिः ।
पुनर्वसुसंयोगे सा तिथिः सर्वकामदा ॥
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तत्रोपवासं कुर्यात् विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।
दशाननवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
गृहाणाढ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
स्नानं दानं प्रकुर्वन्ति पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

नभस्ये तु जिनीयायां बलभद्रोऽभवद्भरिः ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां कृष्णोऽभूद्रोकः रक्षकः ।

॥उपेष्टशुक्रजिनीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥

यत्किमिदीयते दानं कृद्दानं मेरुणा ममम् । इति ।

॥हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोगैतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एतावतार इति स्वाभिप्रायः ।

॥रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां या तिथिः सर्वकामदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पूर्णया पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा सर्वजन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्यात् नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानाभिन्यादिश्लोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भुभोगेत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैन्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

॥उपेष्ट इति ॥ भाद्र बौद्धः, उपेष्ट कल्कीत्याहुः ।

भाद्रयुक्तद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने बौद्धस्याऽभवद्भरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्प्रकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरीयुक्ता प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्यात् विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुण्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो बौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । कौकुणास्तु धाराहपुराणस्थत्येन वाक्यानि
पठन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनार्त्ताति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयन्तिका ॥
वैशाखे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लेकादश्यां घामना हरिः ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुदत्तः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद् बौद्धस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमतः ॥

इति । तदत्र समूलतन्निर्णये सति कल्पभेदेन व्य-
वस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां
तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

ज्येष्ठे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥
सूर्योदये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।
द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥
नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥
जातो म्लेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

* चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां—
 ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या काल्पमुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्याः तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी माने कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्यः सप्तमीः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो ज्ञेया दक्षस्याक्षयकारकाः ॥

गृहाणाध्यं मया दत्तं कृपानाथं दे दे । इति ।

* चैत्रशुक्लानि । ब्राह्मणे —

शुक्लापामथ पञ्चम्यां चैत्रमासि शुभानना ।

श्रीवत्सलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयन्त यस्तं लक्ष्मीने मुञ्चति । इति ॥

* अन्त्या = अमावास्या ॥ * सप्तमि । विंशदमी कल्पादयः ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते त्रययः शुभाः ॥

यामु श्राद्धे कृते तृप्तिः पितॄणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लपतिर्पादि श्वेतकल्पः पुराणभवत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पाऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

उपेष्टुशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णिमास्यां तु तत्रैव कूर्मः प्रवृत्ते नृप ।

कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णायां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लां चतुर्थीमायाकृ प्राप्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ।
 श्रावणे शुक्लाश्विन्यां रौरवः सम्बभूव ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपपद्यत ।
 षष्ठीं मौष्ठ्यपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाभिर्भोऽभवत् ॥
 भित्तनगायां षष्ठ्यां तु तस्य तत्पुरुषाह्वयः ।
 बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायापार्श्विनस्य च ॥
 कृष्णायामपि वै कृष्णः प्रविवेश विदांपते ।
 कार्तिकस्य विनाष्टम्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ॥
 असितायां पुनर्नक्षत्रे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु कल्पसन्त्योऽभ्यवर्त्तत ॥
 असितायां च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ।
 पौर्णे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरासह ॥
 असितायामर्षोरस्य कल्पस्यापक्रमोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां मार्गे व्यानः प्रजज्ञिवान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूपते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य ह ॥
 कृष्णायामपि वै राज्ञो विरराज महामनाः ।
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 आसु श्राद्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्मतिपदायाश्चैत्रमासक्रमात्
 भूतौ माघत्रयो मघौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

अथ सर्वोऽपि निर्णयो समन्वादिषु उज्ज्वलः । हेमाद्रौ
ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।

श्रीश्रीलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्मिन् लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवानीया उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता
प्राज्ञा ।

अष्टमी नवमीयुता नवमी चाष्टमीयुता ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अथ भवानीयाशोका काशी-
खण्डे—

भवानीं गन्तु पदमेत शुक्लाष्टम्यां मयी नरः ।

न जायु शोकं लभते सदानन्दमयो भवेत् ॥ इति ।

अथैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लङ्के—

अशोककलिकाश्वाष्टौ मे विवर्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

प्राशनमन्त्रस्तु—

त्वामशोकं नगरभाष्टं गधुमामसमुद्भवम् ।

विशामि शोकमन्त्रसो मायशोकं सदा कुरु ॥ इति ।

अथ विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

श्राद्धे त्रिशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः शुक्रगाः ॥ इति ।

समन्वादिषु इति । आरम्भातिथित्वा युगमन्वारम्भति-

थिसादृश्यलाभादिनि भावः । युगान्ताथ ब्राह्मे—

सूर्यस्य सिद्धसंक्रान्तावन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृथिकसंक्रान्तावन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

त्रेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्तावन्तः कलियुगस्य तु ॥ इति ।

पुनर्वसुपुनोपिता चैत्रे मामि मिताष्टमी ।

प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ।
तिथितत्त्वं कालिकापुराणे—

चैत्रे मामि मिताष्टम्यां यो नरो निषतेन्द्रियः ।

स्नायाद्धौहित्यतोषेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रं तु सकलं मामं शुचिः प्रयत्नमानसः ।

लौहित्यतोषे यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥

*लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

‘ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनाः कुलसम्भव ।

अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर ॥’

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता-
याम्—

‘चैत्रे नवम्यां *प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसी ।

*उदये *गुरुगौरांशे स्वोद्यस्थे ग्रहपक्षके ॥

संय पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरार्मात्म कलया कौमल्यायां परः पुमान् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो भुवि* ॥ इति ।

इयं च मध्याह्नयोगिनी प्राज्ञा ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

संय मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

*लौहित्य इति ।

लौहितात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्वतोऽर्थवत् ।

इति कालीपुराणात् ।

*प्राक्पक्षे=शुक्लपक्षे । *उदये=लग्ने । पुण्ये इत्यन्वयः ।

*गुरुगौरांशे=गुरुनवांशे । गौरांशोरिति पाठे गौरांशुश्चन्द्रः । *भु-

३३८ सटीकनिर्णयसिन्धुविरचितपरिच्छेद-

इति तत्रैवोक्तः । तथा-

चैत्रमासं नवम्यां तु ज्ञानो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसृष्टमंगुला सा तिथिः सर्वकामदा ॥

आश्विननवमी प्रोक्ता कौटिल्यैवहाधिका ।

तथा-

केवलं हि सदोषोऽपि नवमीजन्ममंत्रात् ।

तस्मात्सर्वीयना सर्वैः कार्यं च नवमीजनम् ॥

पूर्वेद्युरेव मध्याह्नयोगे कर्मकालादप्याप्तः सैव प्राज्ञा ।
दिनद्वये मध्याह्नव्यापि तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसृ-
ष्टमंगुलामपि तदप्यत्र परं च कार्यम् । तदुक्तं माधवीयेना
स्ति संज्ञितायाम् ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्वारवा विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां सैव पारणम् ॥ इति ।

वीति । अद्वादिव्यापृतिः । पुनर्वसृष्टिनि प्राप्तस्यार्थम् ।

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मान्तिथिं मगंसन्ति न नक्षत्रं तिथिं विना ॥

इति वाक्यात् ॥

*केवलं इति । तिथेरेव निर्णायकत्वात् अक्षरपेक्षा ।

*कर्मकालेति । कर्मकालशास्त्रांपक्षयाष्टमीविद्धानिषधानां
दौर्बल्यात् ।

नवीनास्तु दिनद्वये मध्याह्नव्याप्याव्याप्तौ केशस्यसित्वे
वा एकदिने पुनर्वसुमती "पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगे-
न" इत्युक्तं । दिनद्वये पुनर्वसुयुता या तादृशी सा मध्याह्ने त-
द्युतेव । तारतम्यानुरोधेन ततस्तथैव मतीतेः । यदि च दिनद्वये म-
ध्याह्ने पुनर्वसुमती तद्रहिता वा मध्याह्नव्यापिनी तदेकदेशस्पृग्वा
तदैव परा 'नवमी चाष्टमीविद्धा' इति वाक्यादिति प्राहुः ॥

अष्टमीविज्ञा सप्तश्राद्धे नोपोष्येति भाष्यः ।

रामान्वनान्द्रिकायामपि —

विद्वैव षष्ठ्ययुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् ।

विज्ञानिष्वश्रयणाश्रयभी चेति वाक्यतः ॥

वैष्णवानां विशेषात् तत्र विष्णुपरैरपि ।

दशम्यादिषु वृद्धिश्चाष्टिज्ञा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥

तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥ इति ।

अत्र 'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेति' इति 'तदन्येषाम्' इति वचनान्(?) यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी, दशमी च क्षय-
वशात्सुभ्योदयात्प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्तानां तत्रैव
एकादशीनिमित्तापवासात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः
स्यात् । अतोऽष्टमीविद्वैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां
त्वक्कणोदयविद्वैकादश्या हेयत्वात् पारणालोपप्रसङ्ग
इति द्वितीयैव तैः कार्याति*सूचयति । दशमवृद्ध्यभा-
वेऽष्टमीविज्ञाया एव मध्याह्न्यापित्वे क्षये च वैष्णवैर-
पि विद्वैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं *संयोगपृथ-

*सूचयतीति । इदं तु चिन्त्यम् । विष्णुपरायणैः साङ्गि-
रिदं व्रतं कार्यमित्युपदेशमात्रेणैवोपपत्तेरवैष्णवानामष्टमीविज्ञाग्राह-
त्वापादककर्तृविशेषणत्वानङ्गीकारात् ।

पारणं तु पूर्वविज्ञोपवासे नवमीमतिक्रम्यैव । "दशम्यामेव
पारणम्" इत्युक्तं । *संयोगेति । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्त्वम्" (जै० सू० ४-३-५) इति सूत्रम् । अत्र काम्यत्वमनित्य-
त्वम् । अकामे हेयत्वात् । एककर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैक्ये नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यत्रैकस्येति । "खादिरो यूपो

(१) 'तदन्येषाम्' इति च वदन् इति मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके
पाठः ॥

३४० सटीकनिर्णयसम्बुद्धिर्भागवतचिन्ते

कस्वन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं वेदाद्वैतव्यक्ति-
संहितायाम्—

उपायानां जागरणं पितृनुविध्यं तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिर्माप्सुभिः ॥

सर्वेषामप्ययं धर्मा भुक्तिमुक्त्यैकमाधनः ।

अशुचिर्नापि पापिष्ठः कृत्वेदं ब्रह्ममुत्तमम् ॥

पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ।

यस्तु रामनगम्यां तु भुक्ते भीष्मादिमहर्षीः ॥

कुम्भीपाकेषु घोरैषु पच्यन्ते नात्र संशयः ॥

तथा—

भवति'इति क्रत्वर्थो नित्यः स्वादिरो विधीयते । "स्वादिरो वी-
र्यकामस्य ययं कुर्वीत"इति काम्यः ।

तत्र प्रमाणद्वयसत्त्वाद् द्वैरूप्यं, तद्वद्वैतस्यैव द्वैरूप्यपक्षीकार्यम् ।
यदि तु स्वादिरस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम्,
इह तु पुरुषार्थतयोभयमिति वैषम्यं मन्यते, तदा 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोति' "आग्निहोत्रं जुह्यान्स्वर्गकामः" इत्यादी पुरुषार्थ-
स्यैव द्वैरूप्यं न त्वेतन्क्रत्वर्थमित्युदाहरणं बाल्यम् । सूत्रकृताऽपि
प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वमुक्तम् एकस्य तृभयत्वं संयोग-
पृथक्त्वमिति ।

नन्वस्त्वग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यं प्रमाणभेदात् । न च काम्याग्नि-
होत्रे कालाकाङ्क्षायां यावज्जीवनावस्येन तत्समवेणाद् गुणविधिमा-
त्रं न तु नित्यं तदस्तीति वाच्यम् । यावज्जीवशब्दस्य प्राणधार-
णमात्रवाचित्वं न तु कालवाचित्वमिति तस्य पुरुषधर्मत्वाग्निमित्त-
त्वम् । ततश्च शब्दान्तरादीनां कर्मभेदेहेतूनामसत्त्वेऽपि अग्निहोत्रस्य
जीवननिमित्तकप्रयोगात्कामनानिमित्तकप्रयोगो भिद्यते । प्रकृते
तु तदभावात्कर्म भेद इति चेत् । यथा "तमेतं वेदानुवचनेन

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतान्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागमवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्या विमूढयाः ।

उपाषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अत्र कौञ्चित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; *न त्वन्ये
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादौ
गृहस्थाश्रमधर्माणां नित्यानां यज्ञादीनाम् आत्मनिविदिषायां
विधानान्प्रयोजनभेदद् भेदः, तद्दुपवासोऽपीति । तत्र काम्यप्रयो-
गेण प्रसङ्गतो नित्यसिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मिका ।

इति स्मृतेः । श्राद्धे निमित्त्रितब्राह्मणस्यैकस्मादेव भोजना-
दन्यकर्तृकश्राद्धसिद्धिः प्रसङ्गात् स्वर्त्तमिति तत् ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यज्ञादिना नित्यतत्त्वसिद्धिर्भवति । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
नित्यमनुष्ठानं शक्यं न तु-नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यपाकृतम् । नन्वेवमपि सकृदनुष्ठानेन कथमेककार्यसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानानां मध्ये श्रींस्त्रीन्प्रति सकृन्प्रयाजादि-
नाऽङ्गेनोपकारवशित्वां काम्यं चोपवासं प्रति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । प्रसङ्गस्वीकारात् । यथा पञ्चम्यमनुष्ठितेन प्रया-
जादिना तत्प्रयोगमध्यपातिपशुपुरोडाशोपकारवदिति भावः ।

* न त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुशब्दस्य
प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
नित्यव्रतं तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यप्रयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैर्मूर्ध्निर्मुहूर्तः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

इति काम्यप्रयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

३४४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रियापवरिच्छेदे-

कौस्तुभसामन्त्रस्तु-

रामस्य जननी तामि रामस्तुमिदं जगत् ।
अलस्तुवां पूजयिष्यामि लोकमात्मनेमोऽस्तु ते ॥
नमो दशरथायैव पूजयेन्निजं ततः ॥

अथ दशावरणाय दशावरणादिपूजा ऽन्यत्र श्रुता ।

उभयं ग्रहपञ्चके गुरुगुरौ मन्दौ नवम्यां विधौ
त्यग्ने कर्कटके पुनर्नगार्दने मेषं गजे पूषणि ।
निर्दग्धं निखिलाः पलाभमपिभो भग्यादयोऽप्यारणे-
रावभूतमभूदपूर्वविभवं यन्किञ्चिदेकं महत् ॥

इति प्रन्मभावनां कुर्वन्वाद्यानि वादयेत् ।

इन्द्राऽग्निश्च यमश्चैव नैकैतो वरुणोऽनलः ।

कृतेर ईशो ब्रह्मादितिकपालाः स्नायन्तु ते ॥

इति स्नानमन्त्रः । * दशावरणेत्यादि ।

अथ प्रयोगः । आदौ प्रणवः सर्वत्र स्वीकृतवर्जम् । तत्र षट्-
कोणे पूर्वादितः राँ हृदयाय नमः, रीँ शिरसा स्वाहा, ईँ शिखायै
वषट्, रैँ कवचाय हुँ, रीँ नेत्रत्रयाय वीषट्, रः अस्त्राय फट् ॥

दधान्ये त्राहि संसारसपीन्मां शरणागतम् ।

भक्त्या समर्पयेन्वाऽहं प्रथमावरणानेनम् ॥

इति पठेत् । द्वितीयावरणार्चनानन्तरं पाठे 'द्वितीयावरणार्चन-
म्' इत्यादिः । इति प्रथमावरणम् । अथाऽष्टाब्जमूले-भ्रौ आत्मने
नमः, (प्रणामानन्तरं 'सर्वविद्याक्षरं' सर्वत्रावर्त्तने) निवृत्त्यै अन्तरा-
त्मने, प्रतिष्ठायै परमात्मने, विद्यायै ज्ञानायै शान्त्यै इति त्रितीयम् ।
अथ तत्पत्रे वासुदेवाय श्रियै, संकर्मणाय शान्त्यै, प्रभुस्त्राय प्रीत्यै,
आनिरुद्धाय रत्यै इति तूर्तीयम् । पत्राग्रे हनुमंत मुग्धीवाय, भरताय
विभीषणाय, लक्ष्मणाय अङ्गदाय, सप्तुग्राय जाम्बवतं इति चतुर्थम् ।
अथ द्वितीयाष्टपत्रपत्रेषु मृष्टये जयन्ताय, विजयाय सौराष्ट्रवर्द्ध-

नाय भौराष्ट्राय अकोणाय धर्मराजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वामदेवाय जात्रालये गौतमाय भरद्वाजाय
कौशिकाय वाल्मीकाय नादाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ पौण्ड्रपत्रपत्रेषु नीलाय न-
लाय सुपेणाय मैन्दाय शरभाय द्विविदाय वन्दनाय गवाक्षाय कि-
रीटाय कुण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
पद्माय इति सप्तमम् । अथ द्वाविंशत्पत्रपत्रेषु ध्रुवाय धराय सो-
माय अश्वः अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय वीरभद्राय
शम्भवे गिरीशाय अनेकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
राय कपालिने दिक्पतये स्थाणवे भगाय वरुणाय भूर्याय वेदान्ताय
भानवे इन्द्राय रवये गभस्तिने यमाय हिरण्यरेतसे दिवाकराय मि-
त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपुरे ॐ ईन्द्राय सुरा-
धिपतये सायुषाय सबाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय नमः ॥
ॐ ईं अग्नये तेजोऽधिपतये इत्यादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । यं यमाय
मेताधिपतये । सै निर्ऋतये रक्षोऽधिपतये । नै वरुणाय जलाधिपत-
ये । शै वायवे प्राणाधिपतये । मै सोमाय नक्षत्राधिपतये । ईं ईशानाय
विद्याधिपतये ॐ ब्रह्मणे लोकाधिपतये पूर्वशानयोर्मध्ये । ह्रीं वि-
ष्णवे भूताधिपतये निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये इति नवमं तद्वहिः ।
वज्राय शक्त्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदायै शूलाय अम्बु-
जाय चक्राय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

‘षट्कोणे प्रथमावृत्तिः स्यादङ्गैर्हृदयादिभिः ।

द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टाब्जस्य तु मूलके ॥

तृतीया वासुदेवार्धरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्था वायुपुत्रार्धः पञ्चाग्रे पूर्वतः क्रमात् ॥

सृष्ट्याद्यैः पञ्चमावृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठार्धमहर्षिभिः ॥

॥ अशोककुसुमैर्गुक्तमर्घ्यं दद्यात्त्रिचक्षणः ।
दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां ज्ञातो रामः स्वयं हरिः ॥
गृहाणाद्यं मया दत्तं सान्निभः सहितं नमः ।
पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा गामे गामे प्रपूजयेत् ॥
दिव्यं विविधतृप्त्या रात्रौ जागरणं ततः ।
ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंख्यादिकाः क्रियाः ॥
समाप्य विविधद्रव्यं पूजयान्निविशन्मुने ।
ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
पूर्वोक्तपद्मकुण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः ।
लौकिकामौ विधानेन शालमष्टांशरं ततः ॥

सप्तमी पौडशाब्दे स्यात्कीर्तयैः कपिपुङ्गवैः ।
धुवायैरष्टमी ज्ञेया द्वाविंशदक्षयिणी ॥
इन्द्रायैधूमके बाणो नवमावरणं भवेत् ।
तदस्यैवैकशतव्यासैर्दशमावरणं भवेत् ॥' इति ।
अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्रार्थनी ।
'देवा ये स्वस्य चाप्यग्रं प्रार्थनी प्रोक्ता विचक्षणैः ।
प्रार्थयेत् प्रार्थनी नोद्विष्टा मुक्त्वा देवस्य पूजनम् ॥
इति रामार्चनचान्द्रिकावचनात् । तथाशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
भवति । सापि तत्रैव ।
पूर्वपदकोणकोणेषु हृदयादीनि पदक्रमात् ।
दले हनूमत्प्रमुखान् मृण्मयादीन् दलमध्यतः ॥
दलाग्रे लांकपालाश्च तदस्त्राणि ततो बहिः । इति ।
अथो रामार्चनचान्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अशोकेनि* ।
'दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साज्येन पापसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ।
 ततो भक्त्या सुसन्तोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥
 ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयन् ।
 'इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥
 चित्रवस्त्रयुगल्लब्ध्वा रामोऽहं राघवाय ते ।
 श्रीरामप्रतिगे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥'
 इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दे दक्षिणां भुवम्* ।
 वस्त्रहत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः' ॥ इति ।
 इयं मलमासे न कार्या ।

'सुजसमप्यजसं स्यात्सोपवासः कृतो भवेत्' । इति,
 'न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।'

इति च माधवीये सङ्ग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य
 नित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति
 चेत्, अत्र ब्रूमः—

फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं युक्तं च तुलसीदलैः ॥'
 इत्यादि ॥

भुवमिति ।

विप्रान्संभोज्य विधिवत् साचार्यः पारयेद्व्रतम् ।
 इति बोध्यम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतं हेमाद्रौ । तच्च—
 आदित्यवारयुक्तायामेव शुक्लदशम्यां कार्यम् ।

'रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।'

इत्युक्तेः । तिथिश्च मध्याह्नव्यापिनी । दिनद्वये तत्सर्वेऽसर्वे
 च परा, एकदेशव्याप्तौ तु महत्वाल्पत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च
 रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिवारकीर्त्तनान्ते
 'मम दुर्दशानिवृत्तिपूर्वकमुदशाप्राप्त्यर्थं दशादित्यव्रतमहं करिष्ये' इति
 सङ्कल्प्य तद्व्रतया गणपतिपूजापुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धान्तं कृत्वा

३४८ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषणपरिक्रमे-
नैकादशयुपवासस्य व्रतस्येन प्राप्तिः । किन्तु
'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोक्तभयोरपि ।'
इत्यादिनिषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात् कृ-
ष्णैकादश्यां पुत्रवदगृहिण इत्याधीदुपवासः प्रसज्यते ।
न त्विह तथेति व्रतस्येन प्राप्तिर्युक्त्या । सा च निषिद्धे-
त्यप्रसङ्गः ।

स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्वले ।
इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि षोडश्याम् ।
इति रामनगर्मा ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे-
'चैत्रमासस्य शुक्लायामैकादश्यां तु वैष्णवः ।
आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्माका महोत्सवैः ॥' इति ।
चैत्रशुक्लादश्यां दमनोत्सवः ।
'द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्मण्यः प्रतिवत्सरम् ॥
इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः ।

सूर्य पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मातृमुखो वहिर्देशे गोमयोपलिप्ते
इक्षाललिखिता दशदुर्देशापुत्रिकः पूजयेत् । ताव-
—

'दुर्मुखा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।
दुष्टुद्दिदायिनी हिंसा कृष्टा मित्रविरोधिनी ॥
उन्नाटनकरी नाम बहुचिन्ताप्रदायिनी ।'
एतावतुर्ध्वन्तनामाभिः एकैकपुत्रिकायामावाह्य षोडशोपचारैः
पूज्याः, फलानि दश, दश वरादिका दातुंति । ततः—
'नित्यं पापरते पापे देवद्विजविरोधिनि ।
गरुडतां दुर्देशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥'
इति प्रत्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अश्व-

॥ ऊर्जे व्रतं मधौ दोला श्रावणे तन्तुपूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणां व्रजत्यधः ॥'

इति तत्रैव पाद्यावचनाच्च ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

'तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु ब्रह्मादेर्दमनार्पणम् ।'

इति तत्रैवोक्तेः । (ज्योतिःप्रकाशेऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

बह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

कौ हस्तौ पादौ च प्रक्षालयेत् ॥ ततः शुचि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय
मृदं प्रविशेत् । ततो भित्तौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वा तत्र
सुगन्धिचन्दनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । ताथ—

सद्बुद्धिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया दशमी धर्मदायिनी । इति ॥

लिखितसुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थियुतं पट्टदोरकं सूत्रदो-
रकं वा प्रतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । षोडशोपचारैः पूजां कृत्वा

'अशेषसम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिजगतां सदा ।

जगतः कामदात्रे च जगत्पूज्याय ते नमः ॥'

इति विसर्जयेत् । ततश्चतुर्थ्यन्तनामभिर्दश सुदशाः तासु पु-
त्रिकासु पूजयेत्, दश मधुरफलानि ढबुकादिदक्षिणा, नात्र विस-
र्जनम् । दशभिर्मोदकैर्वीर्यनं, भुञ्जीयात्तैलवर्जितम् । इति संक्षिप्तो
दशादित्यव्रतप्रयोगः ॥

॥ ऊर्जे इति नित्यत्वम् ।

३५० सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिकल्पेदे-

कर्णा विशासो दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तर्को विद्वद्वरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमाक्तदीक्षावतां दमनारापणविधीं रामार्चनच-
न्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।

न मे विघ्नो भवेद्यत् कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विघ्नां सम त्वं परमा गतिः ।

उपवासमेव त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्वेनघातकाः ।

अथप्रभृति देवेश यावत्तैर्अधिकं दिनम् ॥

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

• इति देवं संप्राध्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य चारि-
णा प्रक्षालयाशोकमूले देवामे वा—

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥

इत्यशोकम् ,

‘बुध्यादिकालपर्यन्तः कालरुपा महाबलः ।

कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम् ,

‘वसन्ताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंवास कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति वसन्तम् ,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिषाण्यपरिप्लुत ।

अपिगन्धर्वदेवादिविमोहक नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य—

‘नमोऽस्तु पञ्चबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति दमनमुपस्थाय ‘ॐ कामाय नमः’ इति संपूज्य
निशायां देवतायै पञ्चवर्णाः चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा
षाहश्चतुरस्रं तद्द्विर्धितुल्यं तद्द्विर्धुसं चतुरस्रं च कृत्वा
तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि चम्पेऽष्टदलं दमनं पूजयित्वा—

‘पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो लक्ष्मीपते प्रभो ।

दमन त्वमिहागच्छ सांनिध्यं कुरु ते नमः ॥’

‘ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः’ ‘ॐ ह्रीं रत्नै नमः’ इत्याद्यास्त
दिक्षु पूर्वादितः ह्रीं कामाय नमः (धीजादिनमोऽन्तं सर्वत्र)

भस्मशरीराय० अनङ्गाय० मन्मथाय० यसन्तमखाय०

स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय० इति पूजयित्वा—

‘ॐ तत्सर्वरूपाय विश्वदे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः
प्रचोदयात् ॥’ इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पूजयित्वा ‘ह्रीं
नमः’ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—

‘नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति नत्वा—

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ।

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसदि मे ॥’

इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रम-
न्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुन-
र्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं

३२२ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिकृष्टेदे-

पठित्वा—

‘देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ।

हृदिस्थान्पूजयेः कामान्मम कामंहरिप्रिय ॥

इदं दमनकं देव गुहाय मदनुग्रहात् ।

इमां साम्प्रतस्मरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥’

इति मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दद्यात् प्रार्थयेत्—

‘मणिविदुसमालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

इयं सांप्रतस्मरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

वनमालां यथा विष्णोः कौस्तुभं सततं हृदि ।

तद्वदामनकीं मालां पूजां च हृदये यत् ॥

जानताऽजानता वाऽपि न कृतं यत्तवाचनम् ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रभादादुपायते ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्तं विद्वन्भावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूज ॥’

‘मन्त्रहीनम्’ इति च संप्रार्थ्य पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नरिराज्य पारयेदिति । दीक्षाराहतानां तु नामैव समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमतन्त्राकृत्य पारणाहो मासम् ।

‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।

तदा त्रयोदशी मासा पवित्रदमनार्पणे’ ॥

इति तत्रैवाक्तं । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—

‘अहो न दमनारोपः स्यान्मर्था विप्रतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥’

अहो=द्वादश्याम् ।

‘श्रावणावधि शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ।’

इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्मर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् ।

‘उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्कलं भवेत् ॥

इति माधवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् ।

‘उपाकर्मात्मर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

कुर्यान्नृकस्य च गुरोर्मोक्षोऽपीति विनिश्चयः ॥

इति उपोतिर्निबन्धे बृद्धगार्ग्यवचनाच्च ।

इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गवतं (हेमाद्रौ भविष्ये—

‘चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविनोदं

कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् ।

पत्न्या सहार्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित्

सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात् ॥’)(१)

तत्र सा *पूर्वा ग्राह्या ।

*पूर्वेति ।

‘कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपौत्रिकी ।

कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥’

इति वचनात् ।

‘त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या चापराण्डिकी ।’

इति स्कान्दन्तु शुक्लत्रयोदशी पौर्वाण्डिकी उत्तरविद्धा न

१—अत्रायं धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो बहुशानुपलब्ध्या प्रक्षिप्त इति गम्यते

‘अथोदशतिथिः पूर्वः मितः’ इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

‘मघाः आश्वणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।
सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥’
इति हेमाद्रौ व्याख्यानोक्तेः ।

*‘परा पूर्वाह्णगामिनी’ इति या पाठः । अत्र केचि-
द्व्याख्यातमेवार्थं वर्णयन्ति ।

‘निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभूततः ।
अतस्तत्र चतुर्दश्यां मत्स्यां तत्पूजनं भवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तम् । हेमाद्रिमाधवार्द्रादालम्बनमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्तथाहुः—

‘चतुर्दशी तु कर्तव्या अथोदश्या युता विभो ।
इति स्कान्दमुत्तमर्गः । तदपवादश्च—

तृतीयेकादशी पर्या शक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंपुता ॥’

इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—‘मघाः आश्वणमासस्य’
इति, तत्र ‘अपवादाभावे पुनरुत्तमर्गस्य स्थितिः’ ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धैव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म-
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेत्यर्थ इति केचित् ।
परे तु सायाह्न्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर्ण-
यः । अतस्तत्रयोदशी तु अनापराह्न्यापिनी सायाह्न्यापिनीति
वाच्यद्वयं सार्थकमित्याहुः ॥ *पूर्वेति* । दमनपावित्रारोपादौ
इति केषः । *परा=प्राप्तान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी उत्त-
रविद्धेत्यर्थः । *पूर्वविद्धेति* । पूर्वविद्धात्वस्य रात्रिव्यापित्व-

दिने मुहूर्तत्रयवेधे पूर्वा अन्यथोत्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो निर्णयामृते विष्णुस्मृतौ—‘चैत्री चित्रायुता चैतस्यासस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति’ इति । तथा ब्राह्मे—

‘मन्दे वाऽर्के गुरौ वाऽपि वारं ध्वेतेषु चौधिका ।

तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिमिलनेन ॥’ इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजांक्ता तत्रैव धायत्रीये—

संवत्सरकृतार्चायाः साफल्ययाग्विलान् सुरान् ।

दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वातिथ्या समुच्चय इति केचित् । *स्वीयति-
थ्यामकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ते । दीक्षिततदितरविष-
यत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च
पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञो योगो गौ-

ठ्याप्यत्वात्तथांक्तम् । एतेन ‘पूर्वाह्णव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्णानां ग्रहणस्या-
प्राप्तेरनुवादकत्वासंभवात्’ इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ ‘तत्र
स्यात्स्वीयतिथिषु’ इत्युक्तं ॥

*चैत्रकृष्णेति । तिथिकृतत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरत्रयो-
दश्या असम्भवात् । गङ्गास्नानं च राज्यादावपि कार्यम् ।

‘दिवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।

(प्रसङ्गतत्वेत्यन्वयः ।)

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युत्ततज्जलैः ॥’

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशायापि ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

३५६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे -

द्वेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च
स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मभी कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणा स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता जनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोण्टकुलमुद्धरेत् ॥’

तत्रैव उपोतिषे

‘चैत्रासिते वारुणकक्षयुक्ता

त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।

योगे शुभे सा महती महत्या

गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति ।

अस्थलीमती ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मभी कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।

कल्पतरौ ब्राह्मे—

‘मभी कृष्णत्रयोदश्यां जनौ शतभिषायुता ।

वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता’ ॥

तत्र स्नानं न कर्तव्यं काम्यनैमित्तिकादते ॥’

इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शुद्धविदूषत्रिषाः स्नानं नाचरेयुः कथं च न ॥’

‘स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषाकृते ।

सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥’

इति निषेधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

*चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये ।

पुलस्त्यः—

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः’ ॥ इति ।

अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देशलीयत्वेन पठितम् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टश्रिरसुनुकमलाकरभट्टकृते कालनिर्णयमिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेषसंक्रमे प्रागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु पागुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्ये—

‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।

दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥

साधये मासि कुर्यात् मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’

अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-स्मृतिपाद्यायोः—

‘तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति सौरमास उक्तः । अन्यत्पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पाद्ये—

‘भोगाय कियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥’

इत्युक्तेः । संकल्पे च वारुण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि मासादीनामधिकरणत्वेनोल्लेखः । मासादिशब्दैश्च वारुण्यादियोगग्रहेऽपि निमित्तत्वेन तत्तथोगानाम् । दशहरादिष्वप्ययमेव ।

*चैत्रकृष्णोति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिकृत्यत्वात् ॥

इति चैत्रः ॥

‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
 पञ्चदश्यां च भो वीर मेघसंकमणे तु वा ॥
 वैशाखस्नाननिगमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्वीत्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशाखं सकलं मासं मेघसंकमणे रवेः ।
 प्रातः सनिवसः स्नास्ये धीयतां मधुसूदनः ॥
 मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
 निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥
 माधवे मेघगे भानो मुरारि मधुसूदन ।
 प्रातःस्नानेन मे नाथ कलदा भव पापहन्’ ॥ इति ।

तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवाक्तः—

‘मेघसंकमणे भानोर्माधवे मासि गङ्गातः ।
 महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
 देवगन्तेश्वरा स्नायाद्यथा प्राप्तो जलाशये ।
 दीर्घिकाकृपयापीयु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति ।
 सङ्कल्पे च *तत्तत्तीर्थिनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु
 विष्णुतीर्थमिति वदेत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो विजाः ।
 तत्रैव्युत्थारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति तत्रैवाक्तः ।

*तत्तत्तीर्थिनामेति । अपिः पुरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसमु-
 चयात्तत्तीर्थनाम विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देवता
 विष्णुः सर्वत्रापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तरस्मृतिः’ इति
 निषेधो गङ्गास्मरणे न प्रवर्तते ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव पादौ—

‘तुलसी कृष्णगौराङ्गा तयोऽभ्यर्च्य मधुश्रियम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसंध्यं मधुदन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः’ ॥

तथा—

‘प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् ।
योऽश्वत्थमूलभार्गमश्रेत्तांयन बहुना सदा ॥
कुर्यात्प्रदक्षिणं ते तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥
योऽश्वत्थमर्चयेदेवमुदकेन समन्ततः ।
कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥
कण्डूय पृष्ठनो गां तु स्नात्वा *पिप्पलतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्मतिमवाप्नुयात्’ ॥

तथा—

‘एकभक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिकं बहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

‘स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु कीर्यते जान्हवी जलैः ।

विना विष्णुपदीमन्यत्समर्थं नावशोधने ॥’

इति स्कान्देनान्यतीर्थं भागीरथीस्मरणकार्यताबोधनात् । के-
चित्तु गङ्गायमुनाशतद्रुमरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । ‘इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वती’ इति मन्त्रेणाद्यगर्पणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । प्रयागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । *पिप्पलतर्पणम्=अश्वत्थसेचनम् ।

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

आप जन्ममद्वन्द्वं पापं दहति दारुणम् ॥

मदनरत्नं स्कान्दे—

‘प्रया कार्या च वैशाखे देवं देया ऋगलन्तिका ।

उपानद्रयजनकलत्रमुद्गमयामांसि चन्दनम् ॥

जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगुहाणि च ।

पानकानि च चित्राणि द्वाक्षारम्भाफलान्यपि’ ॥

नियितस्वे—

‘ददानि यो हि मेधादौ सकृन्मनुष्यान्धितान् ।

पितृनुदित्य निषेधः सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥ इति ।

तथा—

‘वैशाखे यो घटं पूर्णं मभोज्यं वै द्विजन्मने ।

ददाति सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥’

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ शयनं वा स्नायात् । तदुक्तं त-
त्रैव पात्रे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

अपि सम्परिव्रजानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

प्रातःस्नातः सनिगमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदा तु वैशाखो मलमासो भवति तदा काम्यानां
तत्र समाप्तिनिषेधात्* मासद्वयं स्नानं तस्मिन्मासं कर्त-
तव्याः । मासोपवासवान्द्रायाणादि तु मलमासे एव
समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

‘नियतात्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत्
मालिने मासोपवासव्रतम्’ इति ।

* ऋगलन्तिका=सन्ततपतद्दारमुदकपात्रम्(१) । *निषेधादिति ।

(१) ‘मलिजटः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ । इत्यमरात् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपरार्कं वासनपुराणे—

‘गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाल्ये सुरभणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसुदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

मामनेनं वह्निः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले ।

एकादशां च द्वादशां पौर्णमास्यामथापि वा ॥

उपोष्य नियतो भुत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः ।

मण्डलं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥

निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥

लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः ।

भूवर्णैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥

एवं संपूज्य विधिवद्वाचां जागरणं चरेत् ।

शोभते कृतः सौमित्रोऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पापमेन विचक्षणः ।

तिलाज्येन सर्वैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥

अष्टांशरसहस्रं वा शतमष्टांशरं तु वा ।

प्रतद्विष्णु(१)रनेनैव इदंविष्णुरनेन वा ॥

आरब्धं कार्यं यत्किञ्चित्तु कार्यम्मालिस्तुते ।

इत्यनुवृत्तिवचनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । *सौमित्रं=मित्रदेवताकं स-
न्ध्यादि । सर्वभूतसौहार्दमिति केचित् ।

(१) स तु मन्त्रोऽक्रयवेदसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—‘प्र-
तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगां च भीमः कुचरां गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेष्वधिश्रियन्ति भुवनानि विद्वान्’ ॥ इति । अस्यार्थः—‘स महा-
नुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन धीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्त-
वते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगोव=

व्रतसंपूर्तिमिच्छयै भेनुमेकां पयस्विर्नाम् ।

पादुकोपानहौ तथं गुरवे द्यजने तथा ॥

शर्यां संपरकरां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्विशलेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

कलशाञ्जलसम्पूर्णांस्तेभ्यो दद्याच्च वांस्तथा ।

एवं कृते साधवस्य सांयापनविधौ शुभे ॥

फलमाप्नोति सकलं विष्णुमायुज्यमाप्नुयान् ॥

एतावत्प्रशक्ता तत्रैवोक्तम् —

‘वैशाख्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश ।

कृमरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ॥

वैशाखशुक्लतृतीया अक्षयतृतीयाञ्चयते । साङ्पूर्वा-

ङ्पूर्वाह्न्यापिर्ना=परविद्धा । गौरीवने तु द्वितीयावधः
कळाकाष्ठादिक्याऽपि त्याज्यः ।

तत्र स्वल्पाऽपि परा । यदा परा न लभ्यते तदा द्वितीया-
विद्धापि प्राणा उक्तवासिष्ठान् । तदलाभे पूर्वा ।

सिंहादिरिव । यथा स्वायम्भोवर्मा मृगायिता विद्धो भीमो=भीतिजनकः
कुचरः=कुम्भितार्द्रमादिकर्ता, दुर्गमप्रदेशगमनाया । गिरिष्ठाः=पर्वता-
धुजनप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तुयते, तद्वदयमपि मृगः=अन्वष्टा शङ्खणा,
भीमः=भयानकः, सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराज्ञातिः—‘भीषा-
ऽस्माद्भानः पयते’ इत्यादिभूतिषु प्राप्तः । किञ्च कुचरः=शत्रुवधादिकु-
म्भितकर्मकर्ता, कुपु स्वर्गसु भूयसु लोकत्रयेषु संसारी वा । तथा गिरि-
ष्ठाः=गिरिवद्गच्छन्लोकस्थायी । यथा गिरि=मन्त्रादिरूपायां वाचि
सर्वदा वर्तमानः । ईदृशाऽयं स्वमाहिम्ना स्तुयते । किञ्च यस्य विष्णोरु-
रुपु=विकृतीनेषु त्रिषु=विस्तृताकेषु विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु विश्वा=
सर्वाणि भुवनानि=भूतजानानि आधिपत्यमिति=आधिपत्यं निवसन्ति,
स विष्णुः स्तुयते’ । इति श्रीसायणाचार्यैर्भाष्ये उक्तः । इममर्थं मनसि
निधाय कर्मानुष्ठेयं भक्त्यानुभिरिति तद्वोधनार्थमेवायमर्थो निवेद्यत
इति वेद्यम् ।

हृत्प्रापिनी प्राणा । दिनद्वयेऽपि तद्यासौ परैव । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।

दुर्लभा बुधचारेण सोमेनापि युता तथा ॥

रोहिणीबुधयुक्तापि*पूर्वविद्धा विद्यार्जिता ।

भक्ता कृताऽपि मांवातः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥

गौरी विनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।

विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा सदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

‘माघे पञ्चदशी*कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः’ ॥ इति ।

यत्तु गौडाः—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु चोरं कालियुगं स्मृतम् ।’

इति ब्राह्मोक्तेः,

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

त्रयोदशी, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुपक्षेऽपि पूर्वा-
नुरोधात्पौर्णमास्येव ज्ञेया । ‘वे शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्मूलमित्याहुः । तत्र ।

‘एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥’

इत्युक्तवासिष्ठात् । *पूर्वविद्धेति । द्वितीयावेधस्त्रिमुहूर्तः ।

परदिने च त्रिमुहूर्तैव प्राणा ।

*कृष्णेति । काकासिन्यायेनोभयान्वयि । एवं शुक्लेऽप्यत्रापि ।

‘दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं युगम् ।’
इति *भविष्यविरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राव्यं व-
दनं श्रुतपाणिः परास्तः । *नेन कल्पभेदाद्युगभेदाद्या-
न्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन—

‘कार्तिकं नवमी शुक्ल माघमासे च पूर्णिमा ।’
इति वृहत्सारदायं व्याख्यातम् । *निर्मूलत्वोक्तिर्नार-
दीयाज्ञानकृता । अथ श्राद्धसूक्तं मासस्ये—

‘कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि त्रिसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥’ इति ।
भारतेऽपि—

‘या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्वा हृत्वा च दत्त्वा च जप्त्वाऽनन्तकलं लभेत् ॥’
इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वलिङ्गापिनी मन्वा ।

‘पूर्वाह्णे तु सदा कावीः शुक्ल मलयुगादयः ।
दैवं कर्मणि पित्र्ये च कृष्णं वैशाखशुक्लिकाः ॥’
इति पाद्योक्तः ।

‘ये शुक्ले ते तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
शुक्ले पौर्वाह्निके मन्वे कृष्णे वैशाखशुक्लिके ॥’

*भविष्येति ।

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निर्मातृकम् ।

व्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समवयत ॥’

इति पूर्वेण—

‘कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्मिता ॥’

इत्युत्तरेण च वचनेन संश्लिष्टकालत्वादिति भावः । दर्श-
पूर्णिमायां वा युगादित्वं व्यवस्थापयति—*तेनेति । *निर्मूल-

इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुलं’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी’ इति ।

दिषोदासीने गोभिन्नः—

‘वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्वां करोति वै ।

हव्यं देवा न शुक्लन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दाणीवऽप्येवम् । तेनेन पूर्वाह्नव्यापिनी । दिन-
द्वये तत्त्वेष्वपरैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः । अन-
न्तमद्वस्तु—

‘सर्वैर्धुतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवाते स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादाविति *श्राद्धमङ्गहः । उपवास-
स्त्वग्रं चक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । माधवस्तु व्यतीपातः
श्राद्धेऽपराह्नव्यापी आह इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतु-
पकालयोर्गीत्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥’

रोहिणो=नवमो मङ्गलः,

*अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं *पूर्वाह्ने कार्यमिति शूल-

त्वोक्तिरिति । ब्राह्मस्येत्यादि । *परैवेति । कर्मकालशास्त्रं
बाधित्वेत्यादि । *श्राद्धेति । पूर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णवच्छेदेन का-
र्यमिति भावः । सिद्धान्तमाह—*अत्रेति । *पूर्वाह्न इति ।
“शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ
इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्तौ रोहिणस्यैवोक्तेः ॥

३३६ सतीकनिर्णयसिन्धुविनीतपरिच्छेदे-

दिगर्थस्तु कालावर्णाः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्शोऽपराह्णिकमुक्त्वा- 'एष मन्वन्तरादीनां विनिर्णयः' इत्युक्तत्वात् 'वैशुक्ले' इत्यादिवचनं विष्णुपूजनविषयम् । आह त्वापराह्णिकमर्थेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवर्षाविराभात् 'पूर्वाह्णं दैविकं कुर्यात्' इत्यादिवचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाकृत्य-विलम्बितमात्रमित्युपेक्षणाया । किञ्च कालादर्शोक्ति-न्यायमूला वचनमूला वा ? । नायः । युगादि-आद्यस्यापि आद्याविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्णस्यापि वचनेन तस्य बाधः । नान्त्यः । अतिदेशादे-वापराह्णमार्गवचनवैयर्थ्यात् । 'अग्रिमं शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथाविच्छेदा-जायेन समाधिरसा, तर्हि न्यायमाप्तकृष्णपञ्चयुगादि-विषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयति दिक्* ।

पूर्वाह्णस्तत्र त्रेधाभक्तदिनपूर्वार्धः ।

'त्रेधाभक्तदिनांशकोऽथ गदिनः प्राक्कापराह्णौ' इति दीपिकोक्तेः । साध्यादयोऽप्येवम् ।

अत्र विशेषा हेमाद्री भविष्ये-

'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तस्यां कार्यो सर्वहोमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यथान्दगात् त्रिजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेन्मवान्॥' इति ।

अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य-

दिगार्थस्तु दर्शोऽश्रदेय एव । 'द्वे शुक्ले' इति वाक्ये युगादिशब्दे मसरन्ती वृत्तिर्युगादिकार्यत्वेनैव मसरन्तीति आद्यस्यापि क्रोडी-कारात् । सर्वग्रन्थेषु अमासयाहादिपार्थक्येन युगादिआद्यातिवि-निर्णयादमातिव्यतिदेशे मानाभावादित्यप्याहुः ।

‘उदकुम्भान्मरुतकान्साक्षान्मर्वरसैः सह ।
यवगोधूमचणकान्मकुदधपोदनं तथा ॥
त्रैष्णिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥’ इति ।
देवीपुराणेऽपि—

‘तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु ।
उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥’

मन्त्रस्तु—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मावष्टुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात्पुण्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥
गन्धोदकर्तिलैर्मिश्रं माक्षं कुम्भं कलान्वितम् ।
पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यमुपातिष्ठतु ॥’ इति ।

अत्र च पिण्डराहितं श्राद्धं कुर्यात् ।

‘अपनद्वितये श्राद्धं विपुत्राद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥’

इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने
प्रायश्चित्तमृगिवधाने—

‘रात्रौ भुक्ते घटसरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

(१) अभिस्वष्टृष्टिं मन्त्रं च जपेद्दश न पातकम् ॥’ इति ।

(१)—“अभि स्वष्टृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रघणे स-
स्रुतयः । इन्द्रो यद्वर्जा धूपमाणां अन्धस्ताऽभिनद्वलस्य परिधीरिव
त्रितः ॥” इति । क्र० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—‘ऊतयो मरुतः मदे =
सोमपानेन हर्षे सति अस्य = इन्द्रस्य युध्यतो = वृत्रेण सह युध्यमानस्य
पुरतः स्वष्टृष्टिं = स्वभूतवृष्टिमन्त्रं वृत्रम्, अभि = आभिमुख्येन सस्रुः = ज-
ग्मुः । [कथंभूताः] रध्वीरिव प्रघणे । यथा गमनस्वभावा आपः निक्षेपदेशे
गच्छन्ति । यद = यदा अन्धस्ता = सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धूपमाणः =
प्रगल्भः सन् यज्जी = यज्जधानिन्द्रः बलस्य = संवृण्वतः पतत्संक्षमसुरम्
अभिनत् व्यदारयत्, अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव ।
देवानां हयिल्लपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशादप्यु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः

अपरार्कं यमः—

‘कृतापवासाः सन्ति ते युगादिदिनेषु च ।
दास्यन्त्यक्षादिमहिनं तेषां लोका भद्राद्याः ॥’ इति ।
वैशाखं मलमासं सति तत्रैव युगादिः कार्या । तथा-
च हेमादौ कथ्यशुद्धः—

‘दशहरास्तु नोत्कर्षश्चतुर्थीय युगादिषु ।
उपाकर्षाणि चान्वर्गे क्षात्रादिष्टं वृषादिनः ॥’ इति ।
एतद्वज्रहारादिकं वृषादिमंकने दृष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे वृषे
रवौ’ इत्यादिना सौरमासां कारित्वार्थः । कालादर्शेऽपि—
अब्दोदकममलान्यादिमहालययुगादिषु ।
इति मलमासकर्तृत्वेषु परिगणनात् । महालयशब्देन
मघाश्रवादिषु चतुर्ष्वेव इति भावः । स्मृतिचन्द्रिकायां
तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् ।

ननु उपर्युक्तस्वादिशब्दाश्चान्द्र एव मुख्यः तत्कथमनुत्क-
र्षोक्तिरित्यत्राह उपर्यादिति । यद्यपि ‘वृषे रवौ’ इति सौरमुपजी-
व्यैव दशहरा न तु युगादिस्वभावापि ‘एतादिष्टं वृषादिनः’ इति सि-
द्धवेदेतुनिर्देशादेव युगादिवाक्येऽपि सौर एव मासां ग्राह्य इति
भावः । *युगादिष्विति मन्वाद्युल्लेखम् । युगादिकार्यं च
युगादितिमिध्यं एव कार्यम् ।

पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समास्तातम्—‘योः कुर्यात् सभ्यपात-
यत्, तत् एकतोऽजायत, स द्वितीयमभ्यपातयत्, ततो द्वितोऽजायत,
इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कृते पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परि-
धयः परिधायकाः कुपस्याकलादकाः स्थापिताः । तान्यथा सोऽभिन-
तद्वत् ।’ इति श्रीमत्स्वायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तेषामर्थान्
निर्दिष्टाः तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । त्रिंशत्ततोऽर्धोत्तरेऽर्धो-
जनं च जपकाले तत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा ज-
पस्य न सम्यक् फलान्प्राप्तिरिति तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति श्रीमत्प-
तञ्जलिहृतयोगसूत्रादवगम्यत इति ज्ञेयम् ।

‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥’

इति स्कान्दात् । माधव इत्यरुचिः । महालयश्राद्धं कन्यापशु-
क्तमेव । तत्रैव—

‘इंसे कन्यासु त्रपास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पक्षयाः ॥’

इति विधानात् ।

‘सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधाच्च । तथा च यदा सिद्धोपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्योपक्रमस्तुलासमाप्यश्चरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शानिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामधिमासस्तदा दर्शश्राद्धवेला यावत्सिद्धव्याप्तेरधिकमास एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रोगे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मघा-
त्रयोदशीपरत्वेन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पिड्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥’

इति वचनं, तस्मात्कर्पं विधत्ते मानाभावात् । किन्तु पिड्यमिति
सामान्यतः श्रवणात् व्रीहिपाकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्विनोऽप्राप्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधावाश्विनादिशब्दानां चान्द्रपरत्वात्तत्पदं चिन्त्य-
मेवेत्यन्ये ॥

मन्वादिकं तैत्तिरीयं च कुर्यान्माम्ब्रवेऽपि क्वच ॥' इति ।
अपरपक्षः कृष्णपक्षो न तु महालयः । तस्य तत्र
निवेधान् । मदन्तरलेऽपि मरीचिः—

'प्रतिमामं गृत्वाहे च आहं यन्प्रतिवत्सरम् ।
मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोऽकमयोरपि ॥' इति ।
प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव
कपालकुर्यात् ।

अथ श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तसूक्तमृगिभाने—
(१) 'न यस्य चावापमन्त्रं न शतवारं नदा जपेत् ।
युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥' इति ।
अथ समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये
सौरपुराणे—

ॐ मासहोऽर्पयति । फलविशेषार्थितया मले, तत्कालाव-
ष्टिभ्यजीवनरूपनिमित्तवशात् शुद्ध इत्यर्थः । उपवासाऽप्युक्तः ।

'कृतोपवासाः मलिलं ये युगादिदिनेषु तु ।
दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥'
इति यमोक्तः । सायम् मलिलपूर्णकुम्भादिदानम् । श्राद्धा-

(१) 'न यस्य चावापृथिवी अनु दवचो न भिन्धवो रजसो अन्तमान-
शुः । नोत स्वहृष्टिं मद् अस्य युध्यत एको अन्यच्चक्रे विश्वमानुषक ॥'
इति । अ० अ० १ अ० ४ । 'यस्येन्द्रस्य दवचो दवापमे चावापृथिवी
चावापृथिव्या नान्वानशाने प्राप्नुमसमर्थे बभूवतुः नया रजसोऽन्तदि-
क्षलोकस्य उपारि भिन्धवः स्वन्दनशीला आपः यस्येन्द्रस्य तेजसोऽ-
न्तमवसानं नानशुः न प्रापुः । उत आप च सांमपानेन मदे हर्षे सति
स्वहृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादि युध्यतः युध्यमानस्याम्येन्द्रस्य बलस्यान्तं
वृत्रादयो न प्रापुः । अतः हे इन्द्र एकस्मिन् अन्यत् स्वदयतिरिक्तं विश्वं
सर्वं भूतजातम् आनुषक अनुषक्तं चक्रे । एकलमापि भूतजातं त्वदधी-
नमभूदिति भावः' इति । अनेन य एवमपरिमितशक्तिरीदवरस्त्व-
मस्माकं विहितकर्माकरणरूपं दातुं परिहर्तुमपि समर्थोऽसीति
भावोऽवसेयः ।

‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विभिन्नहृत्तणोदधौ ।

गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् ॥

तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विषयोः—

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः सप्तमे हरिः ॥

स्वोच्चगैः पङ्कमहैर्युक्तं मिथुने राहुसंस्थितं ।

रेणुकायास्तु यो गर्भादवर्तीर्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्यासावंशतः समव्याप्तौ च परा, अन्य-
था पूर्व्वेव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्व्वयामे चतुत्तराऽन्यत्र पूर्व्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गात्पात्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ब्राह्मे—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्यासावव्यासावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ उद्योतिः-
शास्त्रे—

करणे तर्पणं ब्राह्मणभोजनं चार्थः । पृथक्वचनान्यन्यत्र । उपवा-

‘पञ्चाननस्यै गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे राधिः स्याद्यादि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन्नु गौभूमिहिरण्यनख-

दानेन सर्वे परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुज्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी ।

करभः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा*प्रदोष-
व्यापिनी प्राज्ञा । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जनमसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

दिनद्वयेऽपि तस्याप्रावृणतः समव्याप्तौ च परा* । वि-
षमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा ।
परदिन*गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात् ।
यत्तु —

से तु पूर्वा ।

सर्वैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्पुर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोषेति ।

‘अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजाकृपकर्मका-
लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नगादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिभाष ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवाक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्या सोमवारेऽनिलक्षके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कर्मः सिंहो बीजकल्की च सायम्” इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

एतदन्यतरं योगं महिनं पापनाशनम् ।

केवलेऽपि प्रकर्तव्यं महिने व्रतमुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रादिवाकरौ ॥’

इत्युक्त्वा—

यस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्वति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात्स्तम्भमध्यतः ॥

‘ततो मध्याह्नवेलायां नगार्द्धे विमले जले ।
इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतनिधानाच्चतुर्दश्युत्तरा-
र्धवर्णिजे कारणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । सं-
ध्यायां जन्म तु काप्यनुक्तं मौल्यकृतं, तद्वशान्नर्णयश्च
हेय एवेति । (१) इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । त-
दुक्तं तत्रैव—

‘स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारं च मनुव्रतम् ।
सिद्धयोगस्य संयोगे वर्णिजे कारणं तथा ॥
पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते देवयोगतः ।
एभिर्योगैर्विनापि स्यान्महिम्नं पापनाशनम् ॥
सर्वेषामेष वर्णनामधिकारोऽस्ति मनुव्रते ।
मज्जन्तस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥’

तथा—

‘सिंहःस्वर्णमयो देवो मम मन्त्रोपकारकः ।’

तथा—

‘विज्ञाय माह्वनं यस्तु लहयेत्पापकृशरः ।
स याति नरकं घोरं यावच्छब्दद्विवाकरो ॥
इदं च संयोगपृथक्त्वव्यापेन नित्यं काश्यं च । अथा-

प्रबभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप ।

तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥’

विवस्वत्यस्तङ्गापिनीति सायाह्लासः । अविद्ये च—

‘अवतारो नृसिंहोऽभूत् त्रेतायां चादिकल्पके ।

सायंकाले सदसतो रक्षोदमनकारणात् ॥’ इति ।

स गौणः । प्रदोषस्य मुख्यकालत्वेन तत्पूर्वस्य सायाह्नस्यैव बहुषु
गौणत्वदर्शनात् । वस्तुतस्तु—

(१) कचित्पुस्तके ‘तथा’ इत्यधिकम् ।

अ विशेषः—मध्याह्ने मृद्धोमगतिलामलकस्नानं कृत्वा—

‘नृसिंह देवदेवेश तव जन्मादिने शुभे ।

उपवासं कारिष्यामि सर्वभागाविवाजिनः ॥’

इति मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले—

‘हेमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्याः लक्ष्म्यास्तथैव च ।

पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥

यथाशक्ति तथा कुर्याद्विस्तृताख्याविवाजिनः ॥’

इत्युक्तां नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णविहं च क-
लशोपरि सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः
सम्पूज्य—

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्ज्ञानावस्तङ्गते सति ।

इत्युक्तः प्रदोषः । अत्रिष्टये च सायंकालो न तु सायाह्नः ।

स च—

‘नक्षत्रदर्शनात्मसंध्या सायं तत्परतः स्थितम् ।’

इति लक्षितः । नक्षत्रदर्शनं च घटीत्रयात्मकः कालः ।

‘सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।’

इत्युक्तेः । अस्तङ्गापिनीत्यस्यापि अयमेवार्थः । एवं च प्रदो-
षसायंकालशब्दाभ्यां सायंसंध्योर्ध्वं घटीत्रयं जन्मकालः तत्पूर्वः
सायान्हस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या गौणकाल इति । ऋलक्ष्म्या इति । लक्ष्मी-
नृसिंहाभिप्रायम् । प्रातःकृत्यान्तरं सूर्यादिभ्यो जन्माष्टम्यां
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण व्रतं निवेद्याचम्य प्राणानायम्य सजलं ताम्रपात्रं
गृहीत्वा संकल्पं कुर्यात् ।

‘नियमं च प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।’

इति नारसिंहात् । दन्तधावनशब्दः प्रातःकृत्योपलक्षणम् ।
दन्तधावनं च तृणपर्णादिना द्वादशगंधूपैर्वा कार्यम् । उपवासदिने
काष्ठनिषेधात् । व्रतिना च मिथ्याभाषणपाखण्ड्यादिमंभाषणं त्रि-

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनाद्यप्रदानेन सकलाः स्युर्मनारथाः ॥’

इत्याचार्याय दत्त्वा—

‘महंशे ये नरा जाता ये जानिष्यन्ति चापरे ॥
तांस्त्वमुद्धर देवेश दूस्तराद्वयसागरात् ।
पातकार्णवमग्नय व्याभिदुःखांश्चुवारिभिः ।
तत्रैव परिभ्रूयस्व महानुःखगतस्य मे ॥
करावतम्भनं देहि तेषशापिन जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षाराम्बुनिषिद्यामिस्त्यं चक्रपाणे जगादेन ।
व्रतनानेन देवेश भुक्तिभुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्यम् ।

‘व्रतस्थेन न कर्तव्या संगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनान् । संकल्पमन्त्रश्च—

‘श्रीनृसिंह महोप्रभु न दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने नद्यादी मृदोपयानिलाभलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं
कृत्वा गृहपागच्छेत् ।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकल्पः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकु-
र्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिधाय व्रतस्थेनेत्यादिना मिथ्यालापादि-
वर्जनं च मदर्थं ततो मध्याह्नवेलायामित्पाद्यभिधानविरोधात् । ‘नि-
त्यवर्गं समाचरेत्’ इति पाठे नित्यं=मध्याह्नमध्यादि । ततो गोमयेनो
पलिप्तेऽष्टदलं कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमां ह्यमां पलतदर्धतद-
र्द्धमितां संस्थाप्य नूतनायामग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठं कृत्वा मूल-
मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-
दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दत्त्वा आचमनं दद्यात् ।

‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्यं दद्यादाचमनीयकम् ।’

इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुंकुममिश्रितम् ।

ददामि तव तुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वर ॥’

चन्दनम् ।

‘कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।

पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’

पुष्पम् ।

‘कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुबल्लभम् ।

करोमि ते महाविष्णो सर्वकामसमृद्धये ॥’

धूपम् ।

‘दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमोराशिबिनाशनः ।

दीपेन लभ्यते तेजस्तस्मादीपं ददामि ते ॥’

दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुखदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।

ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥’

नैवेद्यम् । ततः फलं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घ्यम् ।

तत्र मन्त्रः—

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा स्तोत्रादिना स्तुत्वा मार्थयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

‘पीताम्बर महाबाहो प्रल्हादभयनाशकृत् ।

यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव ॥’

ततो रात्रौ गीतवाद्यपुराणश्रवणादिभिर्जागरणं कृत्वा पुनः प्रातः संपूज्य ब्राह्मणान्तदुद्दिश्य भोजयित्वा मूर्तिं ब्राह्मणाय दद्यात् । मन्त्रः—नृसिंहाच्युतेति ग्रन्थे । गोभूतिलहिरण्यशय्यादि

इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः* ॥

वैशाखपूर्णिमास्यां विशेषोऽन्यथा कर्तव्यः जाबालिनोक्तः—

‘शृणासमुदकुम्भं च वैशाखां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय मोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णातिलयुक्तंस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुत्पात्रंस्तु ब्रह्महत्यां कृपयति ॥’ इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तद्वक्ष्यन्तृतीयाप्रकरणे उक्तः ।

भविष्येऽपि—

‘वैशाखा कार्तिकी मार्गशीर्षा पूजिताः ।

ज्ञानदानविर्तानास्ता न नेमाः पाण्डुनन्दन ॥’

अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—

‘कृष्णाजिने तिलान्कृष्णान्निहरणं मधुसर्पिषी ।

तदाति यस्तु विधाय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥’ इति ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टहूरिसुनुकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयसिन्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

दत्त्वा प्रार्थयेत् ‘मदंशं ये नरा’ इत्यादि । एवं प्रार्थ्य ततो देवं
विमृज्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमानार्थाय निवेदयेत् ।

‘दक्षिणाभिः सुसंताप्य ब्राह्मणास्तु विसर्जयेत् ।

मध्याह्ने तु समायुक्तां नरो भुञ्जीत बन्धुभिः ॥’ इति ॥

यत्तु मध्याह्ने नृसिंहजन्म, जयन्तीषु तत्काल एव पूजाकालः,
तत्कालीना च तिथिरिति, तदसत् । मध्याह्नः प्रातरेव वा व्रतोपक्रम-
कालः मध्याह्नस्तु व्रताह्नस्नानविशेषकाल इत्यभिप्रायेणाह—*सं-
क्षेप इति । नृसिंहजयन्तीनवरात्रं ग्रहोदधौ—

‘पठ्यापारम्भणं कार्यं चतुर्दश्यां समापनम् ।

नवरात्रमिति प्रोक्तं नृसिंहस्य रमेधितुः ॥’ इति ।

इति वैशाखः ।

वृषसंकान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
राशौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

उपेष्टशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं साधवीये भविष्ये-
‘भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
उपेष्टशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥’ इति ।
सा पूर्वविद्धा प्राज्ञा ।

‘*बृहत्तपा तथा रम्भा*सावित्री*वटपैतृकी ।
*कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या*संमुखी तिथिः ॥’
इति स्कान्दोक्तः ॥

*उपेष्टशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

उपेष्टशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेधस्नानम् ।

‘उपेष्टे प्राणि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशाश्वमेधकं स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ।’

इतिकाशीस्वपडात् । *बृहत्तपा=श्रवणकृष्णद्वितीया ।
*सावित्री=तद्व्रतसंबन्धिपूर्णिमा । *वटपैतृकी=तद्व्रतसंबन्ध्य-
मावास्या । *कृष्णाष्टमी=कृष्णपक्षाष्टमी । *संमुखी=साया-
हव्यापिनी । त्रिमुहूर्ताभावे तु परा ।

*उपेष्टेति । दशम्याः श्रीगङ्गायाश्च क्रमेण दशहरात्वमुक्तम् ।
दशपापानि मनुनोक्तानि —

‘पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥’ इति ।

‘ज्येष्ठे मासि मिते पक्षे दशमी हस्तमंगुला ।

हरते दश पापानि तस्माज्जहातरा स्मृता ॥' इति ।

चाराई

'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।

अवर्तीणां गतः स्वर्गाति हस्तक्षेत्रं च मरिचका ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।

सकान्दं तु दशगोत्रा उक्ताः ।

* ज्येष्ठं मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

नमोऽर्वातेऽगशानन्दे कन्याचन्द्रे मृगे रथे ॥

दशयोगे नरः स्नान्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥ इति ।

*अथ बुधभौमयोः कल्पमेवेन व्यवस्था । इयं च
यत्रैव योग्याहुत्वं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये फलाधि-
क्यात् । ज्येष्ठे मलमासं सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु
शुद्धे* ।

* ज्येष्ठे इति । ज्येष्ठश्चान्द्रमानेन न तु सौरमानेन । 'श्रेष्ठे रवौ'
 इत्यनेन पौनरुक्त्यापानान् । 'श्रेष्ठे रवौ' इति पुण्यतमत्वार्थम् । नन्वेवं
 'दशहरासु' इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौराष-
 टिनत्वादिति चेन्न । अभिप्राये दशहरासु तत्तत्क्षत्रयोगस्यैव वृषस्प-
 रश्चरपि लाभात्तत्रापि सा कार्येत्यर्थात् । अत एव दशहरास्त्विति
 अनेकममुदाहाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्वत्तदशम्या एकत्वात्त-
 दनुपपत्तेः । एतच्च राशिनिशेषस्थरवियोगयटिनालभ्ययोगस्य महाष-
 ठीपदं तदितरालभ्ययोगस्य युगादिपदं च मन्वादीनामुपलक्षणम् ।
 न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य
 दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राविनाभाव एवेति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदेन तज्ज्ञेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमैकैकमात्रवृत्ति आन-
 न्दपदन्तूभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । * गुरुं कर-
 णभेदः । 'कुजेऽहानि' इत्युक्तेराह- * अत्रेति । * न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरासु नात्कर्षश्चतुर्वपि युगादिषु’ ।

इति हेमाद्रौ कल्पशृङ्गेः । तथा स्कान्दे—

‘यां*काञ्चित्सारितं प्राप्य दद्यादघ्नं तिलोक्तम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।

आशुक्लपञ्चदशमीं प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दशाश्वमेधकं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।

दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं कृत्वा समुपांष्य च भक्तितः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलेभ्यश्च दशसङ्ख्यया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ।

स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्यो विधानतः ॥

दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ।

सक्तुपिण्डान् गुडपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥

ततो गङ्गानदं रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपापिणीम् ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदाऽपि च ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चैल्लिखेत्पिष्टेन वै भुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्यरत्नावली । *यां काञ्चिदिति । श्रीगङ्गा-
या असत्वे ।

नारायणं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भर्गारणं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सम्भार्यभाशक्तिं प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थास्त्रिलोक्यान् दशविप्रैश्च एव च ।

दशप्रस्थान्प्रधानान् दशसङ्ख्यागवांस्तथा ॥

प्रस्थः=त्रयोदशपलानि । पलं तु 'मुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्' इति महाणवे उक्तम् ।

'मत्स्यकच्छपमण्डकमकरादिजलेचरान् ।

हंसकारणहयकच्छकाटिहंसमारमान् ॥

कारयित्वा यथाशक्ति स्पर्शेन रत्नैश्च वा ।

तदलाभे विष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ॥

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रसादयेत् ।

पुष्पाण्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥

इति मन्त्रं तु यो मन्त्रो दत्ते तस्मिन्दिवानिशम् ।

जपेत्पञ्चमहस्त्राणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥

काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं तमः ।

दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥

स्वाहान्तः प्रणवादिश्च अथैतिशास्त्रं मनुः ।

पूजा दानं जपो होमस्तर्पणं च मनुना स्मृतम् ।' इति ।

अत्र गङ्गास्तोत्र(?)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—तच्च स्तोत्रं तत्पाठविधिश्च उक्तो धर्मसिन्धौ । तथा—ब्रह्मावाञ्छ-
नमः शिवायै गङ्गायै शिवेदायै नमो नमः । नमस्ते सत्रकपिण्यै
शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥ नमस्ते विश्वकपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै
नमो नमः । सर्वदेवकपिण्यै नमो भेषजमूर्त्यै ॥ सर्वस्य सर्वव्या-
धीनां विश्वधैष्ठ्यै नमोऽस्तु ते । स्थाणुजङ्गमसम्भूतविषहृद्यै नमो

भाविष्ये-

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति ।

नमः । भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु
स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्ते लोकभूषणाय जगद्धात्र्यै नमो नमः । नम-
स्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
ण्यै नमो नमः । नमस्ते विष्णुमुखायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते
नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वामित्रायै नन्दिन्यै ते नमो
नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः । शान्तायै च व-
रिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ उम्नायै सुखदोषघ्न्यै च सर्वावस्थायै नमो
नमः । अक्षिप्रायै ब्रह्मदायै दुर्गतघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभाञ्जिन्यै
जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते । सर्वपितृप्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणा-
गतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
मिलेपायै दुर्गेष्टघ्न्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते
मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे समाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्व-
योरेहि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गां गते
शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥ शृणु-
यात् श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसम्भवेः । दशधा संस्थितैर्दोषैः
सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते । उपेष्टे
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं ग-
ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥ सोऽपि
तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादानं हिंसा च-
वाविधानतः ॥ परदारोपसंवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यम-
नृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
तुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवे-
शश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हर त्वं मम जा-
हवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतं पूर्वान्
पितृनथ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो
भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृ-

३८४ सटीकनिर्णयमिन्धुविनीयपरिच्छेदे -

स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमर्पणन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अथ सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भद्रकृत्वात्रस्थलीनितोरवधेयः । विस्तरभूतिस्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वन्तः फलमुक्तं काशीस्थपट्टे—

‘एवं कृत्वा विधानेन त्रिशताभ्याविबर्जितः ।

उपधर्मा धन्यभागेऽशपापैः प्रमुक्तयते ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य स्रज्याणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुदन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनन्दादिशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—

‘उपेष्टे मासे मिते पक्षे दशम्यां बुधतन्त्रयोः ।

गरानन्दं व्यतीपातं कन्याचन्द्रे ध्रुवं रथौ ॥

दशम्यां सेतुमध्ये लिङ्गद्वयं चरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।

इति दशह्या ॥

उपेष्टशुक्लैकादशी निर्जला । मध्य निर्जलमुपोष्य
विप्रभ्यां जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयान्नृते उक्तम् । म-
दनरत्ने स्कान्दे—

‘उपेष्टे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा ।

निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान्सज्जकैरानु ॥

प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुमन्त्रिणौ ।’

तायै विद्वत्कृपिण्यै नमिष्ये ते नमो नमः ॥ स्मितमकरानिरुण्णां शुभ्रव-
र्णां त्रिनत्रां करभूतकलशोद्यत्सोऽपलामयभाष्टाम् । विधित्तरिहरकृपां
सम्भुकांटीरजुषां कलितसितदुकुलां जाल्वरीं तां नमामि ॥ आदावादि-
पितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पञ्चाग्न्यग्नशासनं भगवतः पौ-
देवकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाधिभूषणमाणं जलामोदयैरियं देवी कलम-
पनाशिनी भगवती भागीरथी इत्यने ॥ गङ्गा गङ्गात यो ब्रूयाद्योजनार्तां
शैतरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘ज्येष्ठे मासि सिन्धे पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’

इत्युपक्रम्य—

‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारार्त्रि स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘ज्येष्ठे मासि सिन्धे पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याश्चैतदंशद्रियन्ते । एतच्चाभावास्यायाम-
प्युक्तं निर्णयामृतं भविष्यं—

‘अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा ज्येष्ठे’ इति
पाठित्वा ज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥’ इति ।

तत्तु पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोद्द्योतादि-
षु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तत्तु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति धाः ॥

वटमूले सोपवासा न ता वैश्वर्यमाप्नुयुः ॥

इति पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये त-
द्व्यासौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमामावास्थे
पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

‘भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीयनमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि । स्कान्देऽपि—

‘भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र वनं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीयनं तु शिष्यवाहन ॥’ इति ।

मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि

‘प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री *चतुर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नागोऽप्याः परमंयुताः ॥’ इति ।

यदा त्वष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा माता ।

‘पूर्वविद्धेव सावित्रीयनं पञ्चदशा तिथिः ।

नागोऽष्टादश भूतस्य मृग्यंलक्ष परेऽहनि ॥

इति साधवः । *चतुर्णिमा—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयम्युत्तरा तिथिम् ।’

इत्यस्य ब्रह्मान्तरे सायकाशत्यादिशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धा-

*सावित्री=तद्वतसंबन्धमावास्या । *चतुर्णिमा=त-
द्वतसंबन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं पण्मुहूर्तपरिमितपञ्चमीवेधव-
त्यां पष्ठ्यां स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन पण्मुहूर्तपरिमितपञ्चम्या दूषकत्वात् । किंच स्कन्दव्रते
तिथिक्षये पूर्वतिमाधवादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्तोऽधिकक्षयाभा-
वेनोत्तरदिने तादृशविद्धायास्त्रिमुहूर्तमन्तावश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परंऽहनि ॥

इति वासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यग्राह- *चतुर्णिमास्तिवति ॥

‘नागो द्वादश’ इत्यादेर्द्वैकताऽनुवादेन नाडीविशेषविधायकत्वं लाघ-
वात् । वेधविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्धा पष्ठी निषिद्धा तद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य साधादष्टादशनाडीवेधेऽपि पूर्ववे-
त्यर्थं पन्थाः साधुः । *अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः
प्रधानत्वात्* । अयं निर्णयोऽप्याप्यपि ज्ञेयः । पारणं तु
द्धाया ग्राह्यत्वात् तत्र पञ्चमीवेधस्यादूपकत्वात् । पण्डुहूर्तपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्तव्यमेव तद्वत् । यत्र व्रते चतुर्दशीविद्धा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीव्रते च—

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इति पूर्वविद्धाविधानेन तस्या ग्राह्यत्वात्तत्र चतुर्दशीवेधो न दूपक
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽह्नि एकभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्ठ्याद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः प्रतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्त्तव्यम् । ननु केचन सोपपदाः त्रिरात्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीत्रिरात्र-बिल्वत्रिरात्र-गेत्रिरात्र-दुर्गानवरात्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येव तत्तद्देवतातत्तत्कालसंबन्धयोः प्रमाणान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरुपपदास्त्रिरात्रनवरात्रादि-
शब्दाः । बहुव्रीहौ समासान्ताऽसंभवेनावश्यकसमाहारत्वेन 'न त्रिरा-
त्रमुपवसेत् नवरात्रे विशेषतः' इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकाद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
त्रयोदश्यादिवाक्यानि च प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः
गुणविधित एव त्रिरात्रादिशब्दे रात्रिशब्दस्तिथिपरः ।
एवं च यत्र चरमतिथिकृत्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरकृत्यं
त्वङ्गं तत्र साङ्गप्रधानप्रयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
तिथ्यनुरोधेनेतरतिथिग्रहोऽयुक्तः । पूर्वापरतिथिकृत्याङ्गकैकादशी-
व्रतादौ तु त्रिरात्रादिव्यवहारविरहस्त्वनादेस्तस्यापर्यनुयोज्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथित्रयकृत्यं प्रधानमतः कथमित्यत्राह—*अत्रेति ।
*प्रधानत्वादिति । यद्यपि तिथित्रयकृत्यं प्रधानं तथाऽपि वट-

पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अत्र श्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अत्र विशेषो भविष्ये-

‘गृहीत्वा चान्द्रकां पात्रे प्रथमात्रां युधिष्ठिर ।

ततोऽवशमये पात्रे यस्त्रयुग्मेन वेष्टित ॥

सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णीं चापि मृन्मयीम् ।

सार्धं सत्पद्मना सार्धं फलनैवेद्यदीपकैः ॥

रजन्या कण्ठमूत्रं शुभैः कुङ्कुमकेशरैः ॥’

पूजयेदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठमूत्रं=सौ-
भाग्यतन्तुः ।

‘सावित्र्याख्यातकं चापि वाचयित्वा द्विजोत्तमैः ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥

तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥’

मन्त्रस्तु-

‘सावित्रीं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मण प्रतिगृह्यताम् ॥

व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाप्नुयात्कचिन् ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे-

‘ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥’

विष्णुरपि-

पूर्णिमा वटपेत्कीत्यादिसमारुह्यत्र त्रयोदशीचतुर्दश्योरुपवासानुक-
ल्पविधानं च पूर्णिमादेर्निर्णयोपजीव्यस्वरूपं प्राधान्यं द्योतयति ।
तथा निर्णीतपूर्णिमादेरव्यवहितपूर्वतिथ्योरनुकल्पवाक्ये त्रयोदश्या-
दिशब्देन ग्रह इत्यर्थः । अवशमये पात्रे । पात्रं च सप्तधान्यपूर्णं
कार्यम् । ‘सप्तधान्यभृतं कार्यम्’ इति कथायामुक्तेः ॥

‘उगैष्टी ज्येष्ठायुता चेतस्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्टी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपराके वामनपुराणे—

‘उदकुम्भास्त्रुदानं च *तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—

‘आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं चै *भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत् द्विजान्बहून् ॥’

तथा—

‘ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुत्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं मयच्छ मे ॥’

उपानहमन्त्रः ।

*तालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

१९० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

आषाढशुक्लदशमी पूर्णिमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्नव्यापिनी प्राप्नोति प्रायुक्तम् । आषाढशुक्लद्वादश्या-
मनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती* ।

सङ्गमे न हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥’

‘आषाढमाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रव-
णरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवो-
क्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्मे—

‘मैत्राश्रवादे स्वापिनीह विष्णुः,

पौष्णान्तपवादे प्रतिबोधमेति ।

भूतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुप्तियबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥’ इति ।

*वस्तुतस्तु*पूर्ववचनमिदं च निर्मूलमेव ॥

अत्रैव विष्णुशायनोत्सव उक्ता संमादौ ब्राह्मे—

*एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः ।

*भद्रा=सुभद्रा ॥ *आभाकेति । गद्यं ‘संगवे’ इति पाठं बदताम् ।
रेवतीति लुप्तपृष्ठीकम् । संगवे न भोक्तव्यं, मातर्मध्याह्नयोस्तु तद्भव-
त्येवेति तदर्थः । यत्र दिनं व्याप्यानुराधा द्वादशी च तत्र प्रातरेव
पारणं ‘सर्वेषामुपवासानाम्’ इत्युक्तेः ॥ *वस्तुतस्तु* इति । महा-
निबन्धेष्वदर्शनात् । *एकादश्यामिति । शयनादीनि निशादि-
वेक्षायां कार्याणीति ।

‘निशि स्वापो दिवोस्थानं संध्यायां परिवर्त्तनम्’ ।

इत्युक्तेः । तत्तन्मन्त्रयोगस्तु नापेक्षितः तदनुक्तेः । स्वापवि-
धिर्भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्यादेवदेवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालामिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति ।

कल्पतरौ यमः—

*क्षीराब्धौ*शेषवर्गकं आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ।

हिंसात्मकस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥

प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

टोडरानन्देऽपि स्कान्दे—

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ।'

अयं द्वादश्यामप्युक्तः

'आभाकासितपक्षेपु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्याह्नसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

'सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धं च विबुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥' इति ।

भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिवर्त्तनमुक्तं भविष्ये—

'मासे भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।

कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥'

कटिदानम्=अङ्गपरिवर्त्तनम् । तत्र महापूजां कृत्वा परि-
वर्त्तनं प्रार्थयेत्

'परिवर्त्तस्व देवेश केशवाच्युत भो प्रभो ।

त्वयैषैकादशी देव हितार्थं निर्मिता पुरा ॥' इति ।

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोरुत्थापनं पाद्ये—

'एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ॥' इति ।

अक्षीराब्धाविति । कल्पतरुः कृतामयमाशयः । 'नक्षत्रेण युक्तः
कालः' इति प्रत्ययः । पूर्णिमायामेवेति न नियमः कालमात्रग्रह-

निशि स्वापो दिवात्थानं मन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 आभाकाणेषु मानेषु ऋमिभुने माधवस्य च ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्तनात्मनः ॥'
 इति भाविद्याक्तः ।

णात् पूर्णिमायां तनञ्जस्रयोगस्य प्रायिकत्वाच्च । न च तदत्य-
 न्तायोगव्यावृत्त्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिद्वक्ष्यया
 एकादश्यां प्राज्ञा इति । अत्राहुः अस्तु तथा माघी सप्तमी
 प्रौष्ठपदी अष्टकेत्यादी मघायुक्तः काला=माघी यत्र मागे स माघः ।
 माघस्येयं माघी मस्यन्वयानुरोधात् । प्रथमतो नक्षत्राण् ततो
 मासाण् ततः शेषकाण् कर्तव्यः । एवं प्रौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
 न्वयाऽनुरोधात् । पठान्ति च ।

‘नक्षत्राणं च मासाणं कृत्वा प्रौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शेषिकाणां प्रबोधयेत् ॥’ इति ।

इह तु आषाढी कार्तिकी च अन्यन्तायोगव्यावृत्त्याऽऽषाढा-
 दियुक्तैव नक्षत्राणैव अनुरोधविशेषविरहात् । पूर्णिमासीलाभस्तु

‘आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुमुदनः ।

भोगिभोगे निज्जां मायां पांगनिद्रां समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तः । ऋमिभुने इति ॥ आषाढमात्रान्वयि । अन्यत्र
 बाधात् । यद्वादश्यां शयनायुक्तं तन्मिथुनार्क एवेत्यर्थे इति
 मयूखः । उत्सवो=जागरः ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।

य एतेन विधानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पुमान् प्रणश्येत् संसारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इयं च द्वादशी देवप्रबोधार्थं तु निर्मिता ।

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥' इति ॥

परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्यैव ग्राह्या । एतासां रात्रिदिनसन्ध्यादिषु
अनुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्यान्तभागे प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥’

इति भविष्यात्,

‘मैत्राग्रपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥’

इतिनारदीयाश्च ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।’

इत्युक्तेः निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

‘पादयोगो यदा न स्यात् ऋक्षेणापि तदा भवेत् ।’

इति चाराह्यात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभा-
वे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तद्वक्षभाग एव निशादिवेळानादरेणैव
प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्यं नाहोरात्रं निचिन्तयेत् ॥’

इति जाम्बूतच्चाह्नोदाहृतवचनात् । उत्थानशयने इति परि-
वर्त्तनोपलक्षणम्, अहोरात्रमिति सन्ध्यादिवेळायाः । एवं च द्वादश्यां
निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा
द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगः अन्यतिथौ च तदि-

३२४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

‘द्वादश्यां संधि समये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकामितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

‘अपारणाऽहे पूर्वरात्रे चण्डादीन्वाद्यन्मुहुः ।’

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तं । अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशभेदेन व्यवस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां प्रस्थापादि कार्य-
मित्याह—‘द्वादश्यामिति । निशादी तन्मक्षत्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनप्रबोधाः संधिसमये=संध्यासमये एव, न तु तत्र
नक्षत्रभागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥’

इति वचनात् । रेवत्यन्तविबोधग्रहणं चोपलक्षणम् । न चैतस्य
श्रीरामविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रवणात् । अत्र मैत्रायणादे
इति नानावाक्येषु चतुर्थभागार्थकपादशब्दान् अनुराधारेवत्यौ
चतुर्द्धा विभज्याऽऽद्यान्त्यपादयोरैव स्वापबोधौ कार्यौ श्रवणं तु
त्रेधा विभज्य तन्मध्यभागे परिवर्तनं कार्यम् । श्रुतेन मध्ये परि-
वर्तमेतीति मध्यपदान् । अपारणाहे इति । विष्णवेः पारणाह एव
प्रस्थापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदमस्त्वेकादशी-
परमित्यत्राह—‘अत्रेति । “धनदश्च रमा गौरी” इत्यादिपवि-
त्रारोपणप्रकरणस्थवाक्यानन्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यज्ञक्षत्रं निधिस्तथा ।

तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाक्यात्पवित्रारोपणदेवप्रस्थापादेर्द्वादश्यामप्यौचित्यादतो
व्यवस्थेत्यर्थः । आपादकार्तिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रबोधौ दर्शितौ

इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘ईशानस्य बलिर्विष्णोः जयनं परिवर्तनम् ।’

इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि —

‘एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ *कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥’

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् ।

*‘मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥’

इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के” इत्यादि । एकादशीमारभ्य पञ्चाहमपि प्रस्वा-
पादि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । *कर्कटस्येति । प्रस्वापवत्तदुत्तर-
कर्त्तव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुन एव न्याय्यत्वात्कथमेतदित्य-
भिमानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्त्तव्यचातुर्मास्य-
व्रते सैव संक्रान्तौ कर्कटस्येत्यनेन धर्त्तव्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु
चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आषाढे-शुक्लैकादशी-तद्द्वा-
दशी-तत्पौर्णमासी-कर्कसंक्रान्तिभेदात् । “एकादश्यान्तु शुक्लाया-
म्” इति वाक्यात् ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे ॥’

इति चाराहान् । *मिथुनस्थ इति ।

‘माघवाद्येषु यद्येकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽन्युतः ॥’

इति द्विराषाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।

‘मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्पृशेत् ॥

*अथ चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—

‘आषाढे तु मिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नर्त्तिकांशगतो नरः ॥’ इति ।

अस्य नित्यत्वं तत्रैवांक्तम्—

‘वार्त्तिकंश्चतुर्मासमास्यान्वाहयेत्केनचित्तरः ।

व्रतं न नाशेदाप्नोति किञ्चिदपि यत्सरोद्भवम् ॥

असम्भवे तुलाकेंऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां पौर्णिमास्यां वाऽऽर-
म्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्रौ भारते—

‘चतुर्भा गृह्य वै चर्णिं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति ।

अप्यारम्भः शुक्लास्तादावपि कार्यः ।

‘न शौशवं न मौल्यं च शुकगुर्वोर्न वा तिथेः ।

त्वण्डत्वं चिन्तयेदादौ च चातुर्मास्यानिधौ नरः ॥’

इति हेमाद्रौ वृजगाय्योक्तेः । *इदं च द्वितीयाचार-
म्भविषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम-
ध्येऽपि द्वितीयाचारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादित्रिके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वयेव ॥’

इति स्पष्टमुक्तेः । *अथैवंति । आषाढशुक्लद्वादश्यामित्यादिवा-
राहाचत्वारः पक्षा अनुपदमुक्ताः । एकादश्यां सूतकादिना प्रति-
बन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि प्रतिबन्धे स्वनारम्भ एव । ‘आरब्धे सूतकं
न स्यात्’ इति बाधयात् । *आदौ=आरम्भे । *इदं चेति । निषि-
द्धस्यास्तादेस्तामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवात् द्वितीयाारम्भपरत्वमित्य-

व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥'
इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्देः ।
'आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ।'
इति विष्णुवचनाच्च ।

यत्तु—

'*असंक्रान्तं तथा मामं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

*मलमाममशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥'

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं,
ततः *पुषानुमन्त्रणमन्त्रवदसम्बद्धं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । *अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । *प्रकरणनिवेशोऽपि वा प्रथ-
ममारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नत्वादाशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तन्न ।

'*प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥

र्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि व्रतैक्ये मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अत एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
*असंक्रान्तम् = अधिकम् । *मलमासं = क्षयमासम् । *पूर्वेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पूष्णोऽहं देव प्रजया पशुभिश्च जनिषीय' इति
पुषानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते तत्र
तद्देवताविरहेण प्रकरणस्य दौर्बल्यात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
जनपेक्षया विनियोगाभावात् । अतः स पूषयागे नेतव्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदौर्बल्यमाह—*अन्यथेति । दैवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—*प्रकरणेति । *प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्विदं
फलविशेषार्थावृत्तिबोधकं प्रयोगैक्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदने विष्णुलोकेऽसौ पावदाभूतसंप्लवम् ॥
इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः ।
इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

‘शिवे वा भक्तिसेयुक्तां भानां वा गणनापके ।
कृता व्रतस्य निषमं पथोक्तकलभारभवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तीन् । व्रतसङ्गणनकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये-

* ‘महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।
जातीकुसुममालाभिरन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
सुप्तं त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धं च विबुध्यंत प्रसन्नो मे भवान्युत ॥
एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।
प्रभाषेताग्रतां विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥
चतुरो वार्तिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये निषमं निर्विशं कुरु मेऽक्युत ॥
इदं व्रतं मया देवगृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विशं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यथा पूर्णं मृतो जाह्नव ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥’ इति ।

तत्र भार्गवार्चनदर्पाकायां नृसिंहपरिचर्यायां
च भविष्ये-

‘आवणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्चयुजे मासि कार्तिके त्रिदलं त्यजेत् ॥’ इति ।
स्कान्देऽपि चातुर्मास्यकल्पे-

तारम्भः शयनोत्सवं कृत्वा कार्य इति सूचयितुं-#महापूजामिति ।

‘चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् ।
 प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं *शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च घृन्ताकं च विवर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद् बुधः ॥’

तथा—

‘विशेषाद्दरीं धात्रीं कूष्माण्डं तिन्त्रिणीं त्यजेत् ।
 जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथञ्चित्कायशोधनम् ॥’ इति ।
 तीर्थसौख्ये स्कान्दे—

‘वार्षिकांश्चतुरां मासान्प्रसुप्तं वै जनार्दने ।
 मञ्जुस्वदादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमात्सरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव घृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद् दूरान्मसुरं सितसर्पपम् ।
 राजमाषान्कुलित्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषान् आचणादिषु सन्त्यजेत् ॥’
 अत्र त्यजेदिति वर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः
 व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—

‘शाकारूपं पत्रपुष्पादि’ इत्यमरकोशस्य ‘शक्वतेऽ

*शाकव्रतं=शाकवर्जनसंकल्पः । बहुबीजव्रतं च मासचतुष्टये ।
 राजमाषाः=चवल्या इति महाराष्ट्राः । मधु=क्षौद्रम् । पटो-
 लं द्वयमपि । आशुधान्यम्=‘आशुव्रीहिः पाटकः स्यात्’ इति

४०० सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिकल्पे -

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्वामिना क्वाक्यानात्
व्यञ्जनमात्रस्य निवेधमानक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य
पत्रादिदशविधशाकं योगरूढत्वात् योगाक्षररूढेर्बली-
यस्त्वात् सुवादीनामपि त्यागापक्षेऽत्र तत्प्रत्याचक्षते । तेन
'अमूलपत्रकरां राग्रफलकाण्डाभिरूढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
इति क्षीरस्वामिनोक्तस्य शाकस्य निवेध इति । अधि-
रूढकाः=अङ्कुराः । वस्तुतस्तु

*तत्कालोद्भवाः शाका वर्जनायाः प्रयत्नतः ।

बहुधा जन्मार्थं न विकारि च विवर्जयेत् ॥

इति अविद्यमानतत्कालोद्भवानां दशविधशा-
कानां निवेधः । तत्र *तत्कालोद्भवजातीयत्वं विवक्षि-
तम् । तन्नातपादिशोषितानां वर्षान्तराद्भवानामपि निवे-

कोशात्सुष्ठुधान्यम् । *योगाक्षेति । केवलयोगिकत्वमते ।
*मूलंति । मूलं कन्दोऽपि बोध्यः । करीरं=वंशाङ्कुरः । अग्रं=पल-
वः । काण्डां=दण्डः । कवचं=लघाकमदशम् । अङ्कुर इति क्षेत्रो-
ल्लिखफलमूलादेः, स्वेदोद्भवोद्भुर इति केचित् । अत्र फलपत्रे-
त्यादेः सर्वस्य न निवेधः किन्तु फलमूलादंशे । तेषां व्यञ्जनत्वेन
भूयो लोकव्यवहारादिति केचित् । तत्रान्यत्रापि तद्व्यवहारभूय-
स्त्वादित्यपरे । *तत्कालेति । 'यत्र काले तृते तस्य तदन्यस्य च'
इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेति संवत्सरलाभे तत्का-
लोत्पन्नानामित्यग्रिमग्रन्थविरोधः । इतरथा वीप्सावैद्यार्थमिति समा-
हितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधानार्थे द्वितीयतच्छब्दप्रभृत्य-
सुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिप्रायेण । शाकसामा-

(१) क इति 'तत्तत्कालोद्भवजातीयविवक्षिता' इति पाठः ।

धः । *अत्र तत्कालोद्भवा इति वीप्समावशात्स्वस्वकालोद्भ-
वानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेक-
बीजमिति केचित् । इतरावगवापेक्षया बीजावयवा यत्र
बहुवस्तदित्यन्ये । अबीजं कदलादि* । वस्तुतस्तु इदं
महानिबन्धेऽवभावात्तन्मूलमेव । आचारप्रदीपे—

‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च विल्वौदुम्बरभिःसटाः ।

उदरे यस्य जीर्णन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपरार्के देवलः—

‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।

व्रतेऽप्येतानि धत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि चांक्तानि रामार्चनचान्द्रिकायां पादौ—

‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयज्ञशिष्टमाषादि यदिष्टगोरनिवेदितम् ॥

दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ।

रुच्यं तत्तद्देशलब्धं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥’

पादौ कार्तिकमाहात्म्ये—

‘गोच्छार्गामहिर्षादुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।

धान्यं मसुरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

न्यव्रतमित्याशयेनाह *अत्रेति । *कदलमिति । अनुदरा कन्ये-

तिवत् अत्यल्पबीजमित्यर्थादाम्रफलमिति । भिःसटा=दग्धाशम् ।

भीःसटेति पाठे ‘भीःसटं श्लेष्मान्तकम्’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥

प्राण्यङ्गं=मौक्तिकशुक्लादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तु-

म्बुरुः । अन्नं पर्युषितम्—

‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमपयगोरसविक्रियाः ॥’

*'ताम्रपात्रस्थितं गठ्यं जलं पञ्चलसंस्थितम् ।

*आत्मार्थं पानितं चाग्रमापितं तत् स्मृतं बुधैः ॥'

तथा—

*'निष्पावान् राजमापांश्च समुद्रं संभितानि च ।

पुन्ताकं च कालङ्गं च सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥'

संभितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म —

'चतुर्थेर्पाद मासेषु हविष्यार्शा न पापभाक् ।

हविष्याणि तु पूर्वोच्यन्त्रादये भविष्ये

*'हैमन्तिकं सिताम्बितं भान्यं मुद्रा गवाभितलाः ।

कलायककुर्नावारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

पाटिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दः सैन्धवसामुद्रं गठ्यं च दधिसर्पिषी ॥

इत्याद्युक्तम् । आरनालादि च द्विजन्कीनाः । *ताम्रंति ।

'यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रं गठ्यं न दृश्यति ॥'

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । 'परपाकस्तत्र यः, तावुभौ पापकर्माणौ' इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभाजनैवैश्वदेवाद्यर्थ-
पाकहीनः परपाकनिवृत्तः । *निष्पावान् पावटे इति महाराष्ट्राः ।

'यच्चोत्कोचादिना मासं पानिताद्यदूपाजितम् ।

कन्याविक्रयतो लब्धं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥'

इत्यादीनि त्वतिदोषार्थानि । *हैमन्तिकं = हैमन्तोद्भवम् । सितं श्वेतमस्वित्तम् = अनूपकं किञ्चिदग्निपाकेन जातस्वेदं स्वित्तं तद्विन्नं तेन पृथुकादिनिषेधः । भान्यं = तण्डुलाः । कलायः = सतीनकः, मटरी इति प्रसिद्धम् । वास्तुकं वधुवा इति प्रसिद्धः शाकः । हिलमोचिका = गौड-
देशे । कालशाकम् = तद्विशेषः । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलशाकः

*पयोऽनुद्धृतसारं च *पनसाग्रहरीतकी ।

पिप्पली जारकं चैव नागरङ्गं च तित्तिणी ॥

कदलीलवलीधार्त्राफलान्धगुडमैक्षवम् ।

*अतैलपकं सुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥' इति ।

मितास्विन्नम् = अनृप्सपकम् । धान्यं = तण्डुलादि* ।

केमुकं केमुताइति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः 'कलायस्तु-
सतीनकः' इत्यमरः 'बहुरी' इति प्रसिद्धं धान्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । अगस्त्यसंहितायां हैमन्तायुक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि वृतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः ।

गृहीयान्नियमानेतान्दन्तधावनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनाद्राजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

तस्य वृत्ते मदिरौपमत्वात् । केमुकेतरत् = केमुकं केमुता इति प्राच्ये-
षु प्रसिद्धं मूलं तद्विन्नम् इतोऽपि च न मूलशकः अव्यावर्त्त-
कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अर्शोन्नः सूरणः कन्दः' इत्युक्त-
स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तदन्यो ग्राह्यः ॥ *अनुद्धृतसारमि-
ति । दधन्यपि बोध्यम् । *पनसेत्यादि । 'फले लुक् । नार-
ङ्गं = नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुण्ठी । *अतैलपकमिति
कथितहविष्याणामेव विशेषणम् ।

ताम्बूलवर्जनाङ्गी रक्तकण्ठश्च जायेत् ॥
 घृतस्यागाक्ष्य लावण्यं सर्वस्मिन्भवनुर्भवेत् ।
 शाकपत्राशनाङ्गी अपकादोऽमली भवेत् ॥
 भूमौ प्रसरताङ्गी च विषां मुनिवरो भवेत् ।
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोकं यहीयेत् ॥
 धारणाभ्रवरारणां च गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 मौनव्रता भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽम्वलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पावन्याः पतिर्भवेत् ।
 प्रदक्षिणाशनं यस्तु करानि स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 अयाचितेन प्राप्तानि पुत्रान्धर्म्यानि व्रशेयतः ॥
 षष्ठालकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।
 पर्णेष्टु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 गुह्यवर्जी नरो दद्यान्नष्टनं ताम्रभाजनम् ।
 सर्द्विरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥
 सुप्ते देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् ।
 पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मैस्तथा ॥
 स याति रुद्रलोकं हि माणवस्यमवाप्नुयान् ॥

अथैषां समाप्ता कार्तिक्यां दानानि । 'एकभक्तव्रते*
 दम्पती संपूज्य धेनुर्देवा, नक्तं चम्रयुग्मं, एकान्तरोपवासे
 गौः, भृशपने शय्या, षष्ठकालभोजने गौः, व्रीहिगोधूमा-
 दित्याग्रे हेमवीत्यादि, कृच्छ्रे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तव्रते इति । विहितदानानन्तरं

“चतुरो वार्षिकान् मासान्नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदक्षिणाम् ॥

दत्त्वा विसर्जयेद्दिमास्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।”

पयोवृते च, दधिमधुघृतवृतेषु वामो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्व-
र्णमूर्तिः, ताम्बूलवृते वामोयुगं, मौने घृतकुम्भां वस्त्रयुगं
घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हेमम् च, दीपि-
कावृते दीपिका वामोयुगं च, भूमिभोजने पर्णभोजने च
कांस्यपात्रं गौश्च, चतुष्पथदीपे गोघ्रासे च गोवृषौ, प्र-
दाक्षणाशने वस्त्रम्, *अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्च' इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्ये-

‘शयनीयाधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ।’

हेमाद्रौ पाद्ये—

‘आपाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आपाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् ।

घृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

‘अन्यान्पि (१) केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पातुरूपाणि
पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—

‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् ।

अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भ-
विष्ये—

इत्युक्तेर्व्रतसमापनं कार्यम् । *वस्त्रमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने
सुवर्णयुतां दीपिकां दद्यात् । *अनुक्तोऽपि । चातुर्मास्यव्रतं
कृत्वा ‘व्रतान्ते गोवृषपदः’ इति वाक्यादेतुं वा दद्यात् । व्यासः—

‘शायन्तां चैव बोधिन्यां चकर्तार्थं तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन बह्विपुला भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूनं तदामो अहनुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् । सुहृत्कर्मोलेर्विर्माणकृद्वाग्रिना संदधते’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रतद्विष्णां भज्यन्ते मुने जन्मान्भोधिः कर्तवे
चर्चणीन्द्राः । मुने बाह्विधन्ते ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे
तावकापार्थान्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरो वार्षिकान् मामान सर्वपापान्पमुच्यते ॥

तस्मान्नियमसंयुक्तः श्राव्यं ब्राह्मणरिदम् ।

कृष्णप्रोक्तापिमां पुण्यां भारतौमुत्तमां कथाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विमा ये न श्रावयन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभूशय्यादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्ता सति सामर्थ्यं पर्वसमाप्ता वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभूषणवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । अतर्त्त-
वे=तरितुम् । *चर्चणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिर्वैष्णवीः स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या वास्त-
वार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तमगात्रः आमः
अपरिपक्वो नाहनुते न व्याप्नोति’ इति श्रीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
भाष्ये उक्तः । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि वस्तुतो भिन्नार्थानि बलादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्वजनीनं तु ग्रन्थकृद्वाग्रे वक्ष्यति—‘यस्तु
संततशङ्कादि’ इति ।

‘अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पञ्चपुराणाच्चंति ।

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि चेतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिसाङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥’

इति कार्शीम्वण्डात् । तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकातो ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

स सर्वपातनाभोगा चण्डालो जन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति यावदन्द्राश्चतुर्दश ॥’

इति बृहन्नारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायमेन वा ।

स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशवयोरङ्गाञ्जूलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् सतिमान्वैदिके वर्त्मानि स्थितः ॥’

इति विष्णवाश्वलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनाम-
*न्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां चासत्त्वाच्चक्रादिधारणं शूद्र-

विषयमित्युक्तुः । 'नृत्यं चादरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।

यथापि निषेधस्य प्राप्तमापिश्रुत्यादिभिं विना च त-
दयोगानुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करानि' इतिव-
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन(१)
सामान्य वाक्यानामुपसंहारादि ज्ञातिनिषेधां नित्यानुवाद
इति तदाशयः । अथ शिष्टाचार एव संकटपाशनिः-
सरणसराणिरिति संक्षेपः । आपादपौर्णिमास्यां कौकि-
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भाष्ये

'आपादपौर्णिमास्यां तु सन्ध्याकाले क्षुपास्थिते ।
संकल्पयेन्मामसकं श्रावणं प्रत्यहं ब्रह्म ॥
स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।
भक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणनां दयाम् ॥'
इति ।

अस्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्न्यापिनी (२) ग्राह्या ।
अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ धामनपुराणे—
'पौर्णिमास्यामुमानाथः स्वपते चमसंस्तरं ।
वैशाखे च जटाभार समुद्गृह्यादिवर्ष्मणा ॥'

*आपादेति । अधिकआपादपौर्णिमास्यामारम्भः ।

'आपादो द्वौ यदा स्यातां कौकिलाव्रतमानरत ।'

इत्युक्तेः । अधिकआपादपौर्णिमासीतिरहं तु तत्प्रतिनिधिभूतं
श्रावणमभिव्याप्य शुद्धं कार्यम् । *सायाह्न्यापिनीति=स-

(१) मुद्रापुराणक 'आधवाक्यानाम्' इति पाठः ।

(२) आपादो द्वौ यदा स्यातां कौकिलाव्रतमानरतम् । तथा या
कुरुते नारा न सा विधायमाप्नुयात् ॥ अणु दोष प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौरा-
णिकैर्युतम् । मलमासे स्वातिकान्ते शुद्धापादे समागतं ॥' इतिव्रतरा-
जवराहोक्तस्तु मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयपरा ।
न तु आपादेऽभिमासे सत्येव तद्व्रतकरणनियमपरेति बोध्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । इयं च *प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति(१) संन्यासपद्धतौ ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’

इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंकान्तौ पूर्वं त्रिंशदण्डाः पुण्यकालः । सूर्यो-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मयूखे । *प्रदोषेति । स्वापस्य प्रदोष-
कालीनत्वात् । आषाढपूर्णिमायां किञ्चिद्देयम् ।

‘आषाढी कार्तिकीमाघीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशपथेयुक्तेः ।

‘आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीव पावनाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’ इति,

‘आकाभावे त्वनन्तकम्’ इति च वाक्यात् ।

इत्याषाढः ॥

(१) संन्यासिनां चातुर्मास्याऽऽवाससंकल्पारूपत्वेन क्षौरव्यासपूजादिकं विहितम् । तत्रादौ क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्तं ‘असति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वलामि’ इति मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामर्हिसार्थं पश्चान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरो मासान-
त्रैवासति बाधकं ॥’ इति वाचिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रातिव्ययुः—‘निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ॥’ इति । अन्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । राशौ तु निशी-
भात्प्राक् परतश्च संक्रमेऽपरा कर्कटमाश्रयनस्तमहादिमते
पूर्वोत्तरादिनयोः पञ्च नाञ्चः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राशौ संक्रमेत् रात्रिः ॥

दिनान्ते पञ्च नाञ्चस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवेऽपि देवे च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तं । ‘पूर्वापरांश्च भागेनति मकरकर्क-
टमिह संक्रान्तिपरम् । बह्व्यभाणयशोऽविरंभात्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः—राशौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । राश्यावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । विपुलतोस्तु पूर्वदिने पञ्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरंभात् । तेन हेमाद्रिमाश्रयोः
सर्ववचनानां चाविरोधः । माधनमते तु—

‘अभि राशे तदूर्ध्वे वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेष दिने याज्ञं यावन्नोदयते रात्रिः ॥’

इति वृद्धभाग्योक्तं ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्वादि म्यादेशुमालिनः ।

प्रभाते वा निर्वाधे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणा-
स्यास्त्येतदेवाद्विपन्ने । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासमादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्क *केशादिकर्तनं* निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*केशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । वपनस्यापि न ग्रहः ‘रोमखण्डम्’ इति

रोमस्वण्डं *गृहस्थस्य पितृन्प्राशयते यमः ॥'

इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकानिर्णये गुरुभिः ॥

अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावात्रिः—

*'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादीनि* कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥'

इदं च क्षुद्रनदीषु ।

'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥'

इति व्याघ्रोक्तः । मात्स्ये त्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् ।

'यावद्योदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रजो महानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥'

करतोयाः=अल्पतोयाः । तथा कात्यायनः—

'याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥'

इदं चापदि । स्मृतिसङ्ग्रहे—

'धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।

नता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥'

महानदीषु तु भाविष्ये उक्तम्—

सामान्येनोक्तः । *गृहस्थस्येति वर्णादिव्युदासः । जीवत्पितृ-

कस्यापि व्युदास इति केचित् । उपरते लक्षणापत्त्या तस्य

न व्युदास इत्यन्ये ।

'धनुःकुम्भौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ।

कर्कटस्यान्तिमं भागं वन्यां तु सकलां त्यजेत् ॥'

इत्यपि केचित् । नद्यो द्विविधाः—अल्पाः, महत्यश्च । तद-

न्या गर्तास्तत्राद्यायामाह—*सिंहति । *स्नानादीनीति । आ-

दिना तर्पणादिग्रहः । तदुक्तम्—

‘आदौ तु कर्कटे देवि महानयो रजस्वलाः ।
त्रिदिनं च चतुर्थे गङ्गा शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा ॥

महानयश्च ब्राह्मणे —

‘गोदावरी भीमरथी तद्गङ्गा च वेणिका ।
तापी पयोदणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
भार्गीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ।
द्वादशैता महानयो देवर्षिस्तैश्च संभवाः ॥’

मदनरत्ने पुराणान्तरं —

‘महानयो देविका च कावेरी च जरा तथा ।
रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ उपहं नृप ॥’

कात्यायनः—

‘कर्कटादौ रजोदुष्टा गोवती वासरत्रयम् ।
चन्द्रभागा सता मिन्धुः सरयुर्नर्मदा तथा ॥’
इदं गङ्गायतिरिक्तावयवम् ।

‘रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं नर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।
कदर्थितं रजस्तेषां सन्ध्योपास्तिश्च तर्पणम् ॥ इति ।
कदर्थितं=निन्दितम् । एतच्चादृष्टार्थकर्मसामान्यपरम् । “ग्राम-
भोगो न दुष्यति” इति वचनात् । *जाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदन्या । त्रिदिनानन्तरमित्यर्थः । अत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘काले नभस्यशुद्धं स्यात् त्रिरात्रं तु नवादकम् ।
अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति
स्नानपानोपयकरणे तु त्रिरात्रं कुच्छो वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव *लक्षजाता सरस्वती ।
रजमा नाभिभृयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥
शोणामिन्दुहिरण्याख्याः कांकलोहितघर्घराः ।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः* परिकीर्तिताः ॥’

इति देवलोक्तः । यत्तु—

‘प्रथमं कर्कटं देवि व्यहं गङ्गा रजस्वला ।’
इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गततरजोविषयम् ।

‘गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥’
इति निगमोक्तः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।
‘न तु तत्तीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तः । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं*चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥’ इति ।

कचित्त्वदोषमाह व्याघ्रपादः—

‘अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पर्याप्त आमभोगो न दुष्यति ॥’
गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्धृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

*लक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । *पावना इति । रजोदोषहीनत्वं
नदत्वमित्पाशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विवेचने
चतुर्थपादः ।

*नवोदकं=नवखानितकूपाशुदकम् । एतच्च प्रसङ्गादुपात्तम् ।

तेनोद्भूते न दोषः । तथा च 'तारु स्नानं नेति प्रागुक्तम्'
इत्याहुः । नमिष्टोऽपि—

'उपाकर्मणि चात्मर्गे प्रवृत्ताने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥' इत्यलं
विस्तरेण ॥

आवणशुक्लतृतीया मधुसूक्त्या गुरोरेषु प्रसिद्धा ।
*सा परयुता ग्राहोति दिवादामः । आवणशुक्लतृतीया
पूर्वयुता* । 'मार्तुविल्लो गं गडारः' इत्यादिवचनात् । आवण-
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
चमत्काराचिन्तामणा —

'पञ्चमी नागपूजायां कायां पट्टासमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा मन्त्रतुर्धिका ॥' इति ।

'आवणे पञ्चमी शुक्ला संक्रांता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसाहता हिताः ॥'

इति मदनरत्नेऽभिधानात् । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये —

'आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्याभयतो लब्ध्वा गोमयेन विप्रोत्थिताः ॥

पूजयेद्विधिवर्द्धारदधिदुर्वाकुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पापहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये यस्यां पूजयन्तीह नागान् भाक्तपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतां वार भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ।

*मेति 'अस्या मधुसूक्त्या' इत्यग्रिमवचनात् । 'रम्भा-
रुपां वर्जयित्वा' इत्युक्तेषु । *पूर्वयुतेति । मध्याह्नव्यापिनी-
ति नव्याः ।

आवणशुक्लद्वादश्यां(१) दधिव्रतं प्रागुक्तम् । तक्रा-
दीनां त्वनिषेधः । तत्र दधिव्यवहाराभावादिति व-
क्ष्यते(२) ।

अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये—

आवणस्य मिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां आवणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामध्यापि वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालोत्तरं—

'आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्ष्यांरुभयोः समम् ॥' इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं दीपिकायाम्—

'शोदोद्धान्तरिते काले पूर्वद्युर्वाऽधिवासनम् ।' इति ।

गौणकालो रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

'पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि ।

कार्तिक्यवधि*शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हेमरौप्यताम्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः ।

*शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । 'शुक्रार्के'इति पाठे शुक्लद्वादश्या-

(१) चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्यं' द-
धिव्रतम्—'इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां मासं कृतस्य शाकव-
र्जनव्रतस्य साङ्गनार्थं 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्रा-
ह्मणं संपूज्य—'उपायनामिदं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्या-
य सहिरप्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पक्रमामं वा शाकं दद्यात् ।
ततो—'दधि भाद्रपदे मासि वर्जयिष्ये सदा हरे ।' इत्येतच्च संकल्प-
येत् । इति धर्मसिन्धुः ।

(२) भाद्रपदमासानिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविचारे 'एवं दधिव्रते
न तक्रादीनां निषेधः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्यैः कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणिकृत्य शोभयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पाठ्या सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तम्या सादितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 सार्धानिना शतैश्च कनिष्ठं तन्ममाचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यान्पटविंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पटविंशच्च चतुर्विंशद्दशानि च केचन ॥
 चतुर्विंशद्दशाष्टावित्येकं मुनयो विदुः ॥
 हेमाद्रौ विष्णुरहस्यं त्वन्यथोक्तम्—

'अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ उपेष्टमध्यकनीयसम् ॥
 अभयं नाभिमात्रं स्याद्दक्षमात्रं द्वितीयकम् ।
 प्रलम्बतां जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥'
 शिवपवित्रं तु तत्रैव शौचागमं—
 'एकाशीत्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थवन्तरालकम् ॥

मित्यर्थः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पुंशन्त्यादिभिः कृतम् ।
 इति पाठः । *शोभयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्यादकादिना ।
 'पृथक्पृथक् पञ्चगव्यरश्मिः प्रक्षालयेत्ततः ।
 मूलनाष्टोत्तरशतं मापय्या रामसङ्ख्या ॥
 शङ्खोदकेनाभिमन्त्र्य पवित्राणि विनिर्मयेत् ।'
 इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिपमाणं तत्रैव—
 'अङ्गुष्ठपरमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिपथोत्तमे ।

द्वादशाङ्गुलमानानि द्वासादष्टाङ्गुलानि वा ।

लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि च ॥' इति ।

हेमाद्रौ कालोत्तरे युगधर्मे—

‘कृते मणिसयं कार्यं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।

पट्टजं द्वापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कलौ स्मृतम् ॥’

आधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—

‘ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥’

तथा—

‘अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।

शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्भारिम् ॥’

एतच्च नित्यम् ।

‘न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥’

इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

‘धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।

भास्करश्चण्डिकाऽम्बा च वासुकिश्च तथर्षयः ॥

चक्रपाणिर्जनकश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥

यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥’ इति ।

तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् । इति ।

तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—

'ऋततस्तानि पवित्राणि वेणवे पटले शुभे ।
 संस्थाप्य शुचिदम्ब्रेण विधाय पुरतो न्यसेत् ॥
 अरतिमंमितां वेणीं कुर्यात्पटुत्रिशता कुशैः ।
 क्रियालोपविधानार्थं यस्त्वया विहितं प्रभा ॥
 सधैरतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।
 न मे विद्या भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।
 कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ॥
 अथप्रभृति देवेश यावद्वैशाखं दिनम् ।
 तावद्रक्षा त्वया कायां सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥'
 इति देवं संप्राप्य कुम्भं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे-
 'ॐ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्राकरणाय भो ।
 विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेद् नमोऽस्तु ते ॥'
 अनेन मूलेन चावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णु-
 ब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि, ऋदेवत्रयं, वनमालायां

तदर्धेन तदर्धेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥' इति ।

ऋतत इति । पवित्रेषु कुङ्कुमगोरोचनादिनाऽञ्जनमुत्तम-म-
 ध्यमा-ऽधमानां तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृदभिमन्त्रणं
 चोक्तं, तत इत्यर्थः । ऋदेवत्रयं=ब्रह्म-विष्णु-रुद्रान् । वनमा-
 लालक्षणं तत्रैव-

'आरभ्य मुकुटं यावत्सूत्रैर्विरचिता शुभा ।

आपादलाम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति(१) ।

(१) अन्यच्च-तुलसीकुन्दमन्दारपारिजाताम्बुजैस्तु या । पञ्चभि-
 र्रथिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति ।

प्रकृतिं चावाह्य त्रिसृष्ट्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रन्थिषु-क्रि-
या, पौरुषी, बीरा, विजया, ईशा, अपराजिता, मनो-
न्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिश्चैत्यावाह्य सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणायैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुतेजाद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलमुत्रं बद्ध्वा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्-

‘आमन्त्रितांऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अ-
धिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं
पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥

पवित्रकं कुरुष्वान्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽङ्गदेवताभ्यो नाम्ना समर्प्य

महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य—‘मणिचिद्रुममालाभिः’ इत्या-

दिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च

दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

४२० सटीकनिर्णयसिन्धुविरचापपरिच्छेदे

देवे तं सूत्रमंदर्भं देशकालविवक्षया ॥

अकरणे तु तत्रैव—

‘पवित्रांगोपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥’

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

आवणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता प्राद्या । अत्र वक्त-
व्यो विज्ञाप्यश्चतुर्दश्यामुक्तः । अधोपाकर्मम् । तत्र ब-
ह्वृचानां पयोगपारिजाते शौनकः—

‘अथातः आवणे मासं श्रवणक्षयुते दिने ।

श्रवण्यां आवणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिक्षसे विदर्भतैत्तदुपाकर्म यथादितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवह्निना ॥’

इति । अत्र पूर्णिमास्युपसंहारव्यायेन यजुर्वेदिपरंति
हेमाद्रिः* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्या । कारिकाऽपि—

‘तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।’ इति ।

*उपाकर्मैतत् कर्मनामनेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु
अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।

*हेमाद्रिरित्युक्तिः । श्रवण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनको-
क्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्वह्वृचानां पूर्णिमायां विधत्ते इत्येव
वाच्यम् । पूर्वद्वये च श्रवणं निर्णायकम् । ‘पर्वण्यौदयिके’ इत्युपक्र-
म्य ‘बह्वृचाः श्रवणं कुर्युः’ इत्युक्तः । तदन्त्ये शुक्लपञ्चम्याम् ।
तस्माच्छ्रवणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पूर्णिमायामित्यनयोः पक्षयो-
राचाराद्व्यवस्थेति प्रतीयन्ति । तन्मासे इति श्रुतिकृन्मन्तम् । एत-
न्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

*केवलपञ्चम्यां *हस्तयुतेऽन्यस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं कंचिद्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ।’

इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र ‘अप्य*ध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् साशिष्यस्य कर्तृत्वे तदधिकारिकस्यानार्यस्याग्नौ नान्यस्याश्रावन्यां जुहुयादित्यानेपेधाद्लौकिके एव । तदभावे तु स्मार्ते* इति निगर्षः । यद्यपि दीपिकायां—

अप्येव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपदी ग्राह्येत्यग्रे । *केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्यग्निमवचनात् । *हस्तयुते इति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकर्म’ इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानात्तद्विशिष्टपञ्चमीलक्षणायां मानाभावात् ।

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥’

इति याज्ञवल्क्येन श्रावणीविकल्पितश्रवणयोरिव व्यवधानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेश्च । *अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चावत्तादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि तेषामधिकारः । ‘अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यपामन्त्र्य कुर्यात्’ इति सत्याषाढोक्तेः । ‘दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति विहितकुलाययागवत् । तत्र तुल्यकल्पानामेताधिकार इत्यस्य अपवादधिकरणे वसिष्ठशुनकाऽत्रिवध्यश्वराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषां नाराशंसाद्वितीयप्रयाजवद्राज्ञः तनूनपाद्द्वितीयप्रयाजवत्पुरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । *स्मार्ते

‘वेदापाकानिरोपधिप्रजनने पक्षे मिते आवणे’

इति शुक्रपञ्चोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः
 अवश्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान्ध्यानि विहितस्या-
 विरोधिनः सर्वान्प्रति प्रवृत्तश्च । तथापि आवणमास-
 सम्बन्धस्य *सूत्रोक्तत्वात्कृष्णपक्षेऽपि कार्यामिति वृद्धाः ।
 तथाच सूत्रम्—‘अथानौऽध्यायोपाकरणमोपधीनां प्रादु-
 र्भावे श्रवणेन श्रवणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ । अत्र आव-
 णो मुख्योऽन्ये गौणाः *तस्य प्राथम्यात् । तस्याहर्द्वे-
 यगोमे हेमाद्री व्यासः—

‘धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म क्षुत्तरापाठसंयुतम् ।

इति । शिष्याभावेऽपि स्मार्तसम्बन्धे लौकिको बोध्यः । *वक्ष्यमा-
 णगार्ग्यवचनेनेति । कार्त्तीयवचनेनेति त्वपवादः । तथा का-
 र्त्तीयस्याग्रेऽदर्शनात् । *सूत्रोक्तत्वादिति । सूत्रानुक्तशुक्रत्वस्य
 नान्वय इत्याशयः । पञ्चम्यामिनेहापि सूत्रानुक्तावपि शुक्रत्वान्वय
 इत्यन्ये । *अन्ये गौणा इति । स च श्रावणशुक्रपञ्चमीहस्त-
 युक्तं दिनं भाद्रशुक्रश्रवणः । तद्वत्शुक्रपञ्चमी एवमादि । येषां श्राव-
 णपञ्चमी हस्तयुक्ता, तेषां भाद्रपञ्चमी तादृशीति केचित् । एवमेव
 यजुर्वेदिनां श्रावणहस्तपञ्चम्यां, भाद्रपदपौर्णमासीतद्वत्हस्तपञ्च-
 म्यौ वा । अत्र—“पूर्वशुक्रतरापाठयोगे, परेशुः श्रवणाभावे घटि-
 काद्वयन्युने वा पञ्चम्यादौ कार्यं, न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवपात्रे ।
 अपवादाभावात् । किञ्च परेशुः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वग्रहणे किं
 मानम् ? सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत्तर्हि ब्रीहिवक्त्रादश्व-
 शफवाक्याच्च मायमिश्राणामप्युपादानं स्यात् । निषेधानुमेवशानै-

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि—

‘उदयव्यापिनी त्वेव विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयम् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥' इति ।

पूर्वेषु कृत्तराषाढयोगे परेषुः श्रवणाभावे घटिकाद्वय-
न्यूनं वा पञ्चम्यादी कार्यम्, न तु पूर्वविज्ञायां संगवमा-
त्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेषुः संगवास्पर्शे निषि-
द्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् ? । संगववाक्यं श्रवणवाक्यं
चेति चेत् तर्हि ग्राहिवाक्यादश्वशफवाक्याच्च
माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम् ।
निषेधानुप्रवेशाच्चैरपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् ।
एतेन पर्व्याप्यौदयिकं व्याख्यातम् । निषेधानुप्रवेशस्यो-
भयत्र तुल्यत्वात् ॥

रपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् । एतेन पर्व्याप्यौदयिकं व्या-
ख्यातम् । “निषेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात्” इति पाठः । स च-
सुगम एव । परं तु श्रवणेन श्रावणस्येति कात्स्न्येन श्रवणसम्बन्धः
प्रतीयते । स चान्तिमक्षणसम्बन्धः । तद्वत्त्वं च पौर्णमास्यां दिनान्तरे
वा । तदुक्तम्—‘धनिष्ठापतिपद्युक्तम्’ इत्यादि । तेन यत्रोदया-
त्पूर्वं प्रवृत्तः श्रवणः परेऽह्नि उदयोत्तरं किञ्चिद्वर्तते । तत्र परेऽह्नि
धनिष्ठायोगात् ग्राह्यत्वे प्रसक्तेऽपि तत्र कर्मकालव्याप्तिर्नास्ति ।
पूर्वेषु श्रान्त्यक्षणेऽभावेनाग्राह्यत्वात् पञ्चम्यादि ग्राह्यम् । यत्र तूत्तरा-
षाढसंयुक्तश्रवणः क्षयवशात् परेषुः, तदा धनिष्ठायुक्तश्रवणस्य
मुख्यकालस्यासत्त्वादुत्तराषाढयुक्तेऽपि तद्दिन एव कार्यम् । उ-
त्तराषाढयोगनिन्दावाक्यं तु न हि निन्दान्यायग्रस्तम् । स्वतो
निषिद्धत्वाभावादेव न निषिद्धमाषग्रहणापत्तिविभीषिकाऽपि । द्विती-

अत्रणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु —

उपाकर्म न कुर्वीत कमान्नामर्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति तेषामाहो निषेवान् । पञ्चम्यादयो आद्याः ।

मदनरुद्धेऽपि

अथाह स्यान्नक्षत्राणं पर्वे ग्रहसंक्रान्त्युत्पत्तम् ।

स्यादुपाकरणं जुहुयन्मया आचरणस्य तु ॥

स्मृतिमद्राणेन —

‘संक्रान्त्यग्रहणं चाऽपि यादौ पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां या तादिष्यते ॥’

यदिने च कर्मकालपर्यायश्रवणस्यामे तदिने, अन्यथा तु पञ्चम्या-
दाविति । यत्तु श्रवणं आदौ वर्तमानपुण्यमाभिजिज्ञासव्राशः स
त्याज्य इति स्मृत्यर्थस्याह उक्तं, तन्मस्यथे इति प्राहुः । अ-
धिकमग्रं ।

संक्रान्त्यादाविति । सम्भावितयुतकायपि द्रष्टव्यम् ।

‘संक्रान्ता ग्रहणे चाऽपि मृतकं मृतकेऽथ वा ।

गणस्त्रान्न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥’

इत्युक्तेः । न च मृतकादौ प्राप्त्यभावान्कर्म निषेध इति वा-
च्यम् । गृह्याग्रं श्रौतत्वात् उपाकर्मणश्च वेदान्तत्वात् । अथदीति ।
याजुषान्प्रति ‘पातयेन्न दोषकृत्’ इति, ‘परतन्त्रेऽहनि’ इति पाठे
परेऽहनि न कुर्वीतन्यर्थः । आचरणमिति पञ्चम्यादेरुपलक्षणम् ।
अत्र पर्वश्रवणगतयोरैव ग्रहणसंक्रान्त्योर्निषेधः ।

‘ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ।’ इति ॥

तत्सामानाधिकरण्यात् न तिथ्यन्तरनक्षत्रान्तरगतयोरपि ।
तेन प्रतिपदि धनिष्ठादौ वा ग्रहणसंक्रमयोः पर्वणि श्रवणेचोपा-
कर्म कार्यम् । अन्ये तु ग्रहसंक्रान्तिदिने येषामुपाकर्म प्राप्तं, तैस्तत्र

तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ —

‘*अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिर्ग्रहणं यदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति ।

मदनरत्ने गार्ग्योऽपि—

‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्षतु ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेऽपि वा ॥’

एतेन ग्रहसंक्रान्तिकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो ना-
र्वागिति सूर्यशङ्का परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्राव-
णपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावा-
पत्तेश्च । तेनार्धरात्रात्पूर्वं ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनि-
षेधो न तद्योगे एव । हेमाद्रौ निगमः—

‘ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तयोर्हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ॥’

यत्तु—

‘प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते ।

श्रावणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकं वचनं, तन्निर्मूलम् ।

अत्र च—

‘*वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

न कार्यमित्यर्थः । अन्यथा ग्रहादिविशिष्टपर्वानुद्देशेनोपाकर्म-
निषेधे विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । *अर्धरात्रा-
दिति । यदिने उपाकर्म तद्विनार्धरात्रात्पूर्वमेव ग्रहसङ्क्रान्तियोगो
दूषको, नोत्तरतइत्यर्थः ।

*वेदेति । चैत्रादेर्मौनादिरूपत्वात्तत्क्रमण श्रावणः कर्कः ।

उपाकर्म न कर्मद्वयं कर्मद्वयं सिंहयुक्तके ॥

इति वचनं ऋदेशान्तरविषयम् ।

‘नर्मदोत्तरभागे न कर्मद्वयं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानानुपाकुर्यात् दक्षिणे ॥’

इति बृहस्पतिवचनानां च ग्रन्थगोप्यविज्ञानेनोक्तम् ।
पराशरमाधर्वादिष्वप्येवम् । सामगानां हि सिंहस्थरवावु-
क्तस्तद्विषय इदं ऋषोडाशचतुर्भक्तिरणाद्यनुसंहितम् ।

तत्र चाधिक एवोपाकर्मप्रामां सिंहश्रान्तविधानम् । ऋदेशान्त-
रेति । नेदं सामगविषयम् । तथा कर्मप्रामां व्यवस्थाया
अनुपपत्तेः । किन्तु तदितरविषयम् । तथा च श्रावणशब्देनोपा-
कर्मकालो निर्दिष्टः । श्रावणश्च सौरः ।

‘उपाकर्ममहापुरुषोद्धेतुं कृपादितः ।’

इत्युक्तेः । सच ‘मीनोपवयोर्मेषवृषयोर्वी वसन्तः’ इति क्रमेण चै-
त्रादिरिव हेतुः । कर्कसंहयोरप्यवस्थाप्रामां व्यवस्थाविधि-
रर्थवान् । नच चैत्रादयो नादिरूपवत्त्वात्तन्क्रमेण श्रावणः कर्क एवेति
वाच्यम् । न्यायस्य मान्ध्यान्ध्यामेव व्यवस्थापनात् । अन्यथा न्यायेन
सुमहशानुपेक्ष्य विसहशपूर्तीकनियमविधानानुपपत्तेः । कथं तर्हि न-
र्मदोत्तरभागस्थानामार्यानिर्वाहसिनां शिष्टानामग्यजुर्वेदिनां कर्कट-
स्थेऽपि रवावुपाकर्मानुष्ठानम् ? । प्राच्यनिबन्धादावेतद्वाक्यस्यालि-
खितत्वेनानाध्यासात् । ऋषोडाशेति । यथा ‘पुरुडाशं चतुर्धा
करोति’ इत्यस्य ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इत्यनेनोपसंहारः ।

‘सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः’ ।

इत्युक्तेः । तथा ‘वेदोपाकरणे’ इत्यस्य ‘सिंहे रवौ’ इत्यग्नि-
मेणोपसंहार इत्यर्थः । ‘नर्मदोत्तरभागे’ इति देशभेदेन कर्क-
सिंहव्यवस्थाऽपि सामगान् प्रत्येव । अयं हि तदर्थः—यत्सिंहे कार्यं
तन्नर्मदोत्तरभागे इति । तर्हि सामगैर्दक्षिणभागे कदा कार्यमित्यपे-

तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वृचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगाच्च । यत्तु कालादर्शो—

‘अध्यागानासुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि ॥

*सहस्तशुक्लपञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे ।

असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रावणेन व्यवस्थया ॥’ इति ।

क्षयां कर्कटे इति विधिः । एककोटिसिंहमात्रप्राप्तावपि काव्यन्तरकर्कटाप्राप्त्यव्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । पाठनो द्वितीयस्थाने तन्नपादप्रयाजस्य प्राप्तौ नाराशंसस्य चाप्राप्तौ वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तन्नपादन्येषाम्’ इतिवत् । बह्वृचादीन्प्रति तु नेदं प्रवर्तते, अप्राप्तसिंहादिविधौ गौरवात् । ‘श्रावणेन श्रावणस्य’ इति सूत्रे हि चान्द्र एव श्रावण उक्तः । नतु सौरः पञ्चम्यनन्वयापत्तेः । न चोभयपरता । वृत्तिद्वयविरोधात् लक्षणापत्तेश्च । न च बह्वृचसूत्रेण श्रावणश्रावणे विहितमपि सिंहार्कविरहे भाद्रश्रावणे उत्कृष्यते इत्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । ऋग्यजुःसामवेदिविशेषाश्रावणेन बह्वृचान्प्रत्येव स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानसूत्रबोध्यचान्द्रश्रावणश्रावणादेः कर्कार्के सम्भवे परित्यागायोगात् । किञ्चमूलंति । बह्वृचान्प्रतीत्यादिः । वेदोपाकरणे इत्यादेः सामगपरत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु कालादर्शो नासङ्गतः । ‘भवेद्यदि’ इति यदि पदस्य पाक्षिकाभिप्रायत्वात् । तदभावेऽपि श्रावणस्यैव लाभात् । तत्र ग्रहणादौ त्वाह—
*सहस्तेति । प्रौष्ठपद्यां=पञ्चम्याम् । *श्रावणे=भाद्रश्रावणे इत्यर्थः ।

तत् ० मुलात्मनान्वित्यस्य । मध्ये हि श्रवणेन श्रवणस्येति चान्द्रमाम एवोक्तं न सौरः तस्य पञ्चम्य-
भावात् । श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरन्वे श्रुतिलक्षणावरोधा-
च्च । तेन सिद्धस्योक्तं भार्या यदि तदा कर्कऽपि ग्रहण-
सकमे सति अमिहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बहुधाः
पौष्टपक्षां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् । तेषां सौरमा-
साभावात् । श्रवणे सम्पानुद्गमादौ तु बहुवपरिशिष्टे-

‘अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मामे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपद मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति ।

तत्राप्यनुद्गमे तु—

‘कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्ष-
तौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्मजनेन च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति दमनार्पणे लिखितवचनान् ।

‘नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति प्रयोगपरिजाते संग्रहोक्तः । पर्वणि ग्रहणे सति
पूर्वे त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्षतुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणे-
ऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथ-
मारम्भस्तु न भवति ।

‘शुक्रभार्गवयोमौह्ये वार्ये वा वार्षिकेऽपि वा ।

० अवृष्ट्येति । ग्रहणसङ्क्रान्तिमूलकादिवशाच्छ्रवणाद्यतिक्र-
मोऽपि द्रष्टव्यः । ० कुर्यादेवेति । भाद्रश्रवणे तच्छुक्लपञ्चम्यादौ वा ।
तत्रापि प्रतिबन्धे तु उपाकर्मे लुप्यत एव अशक्तवत् । यजुर्वेदिनां
तूक्तम् । ‘शुक्रास्तादावपि’ इत्यादिना ग्रहवेधग्रहः । अधिमाससंसर्प-
रूपौ मलमासौ । नतु मलमासः क्षयः तस्य कार्तिकादित्रयतैय-

तथाधिमाससंमर्षमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥'

इति तत्रैव कश्यपोक्तः । अत्र प्रथमारम्भे *वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न
कार्यम् ।

'उपाकर्मतथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥'

इति ज्योतिः पराशरोक्तः ।

'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥'

इति कात्यायनोक्तंश्च । यत्तु—

'उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्यतदिष्टं वृषादितः ।' इति ऋ-

त्याय तत्रोपाकर्माप्रसक्तेः । आदिना सिंहस्थगुरुवक्रार्ताचारा-
दिग्रहः ।

'गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम् ।'

इत्याह भगवानत्रिः 'श्रावणे तु विशेषतः ।' इत्यपि प्रथमो-
पाकर्म परमेव ।

'यज्ञोपवीतं धर्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येपि वार्धके वाऽल्पे नित्यवत्कर्मचोदितम् ॥'

इति स्मृतिसारे । तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तेः । यज्ञोपवीतधारणं
चोपाकर्म । तत्र यज्ञोपवीतधारणस्याग्रे स्पष्टत्वात् अधिमासादि-
ग्रहणं च प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । वचनान्तरेण सर्वसाधार-
ण्येन निषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रावणश्रवणस्य गुरुशुक्रास्तबाल्या-
द्याक्रान्तत्वे च तत्र प्रथमोपाकृत्यभावाद्यथासम्भवं श्रावणपञ्चम्यां
भाद्रश्रवणपञ्चम्योर्वा कार्यम् । *वृद्धिश्राद्धमिति ।

'नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेत्' ।

४३० सटीकनिर्णयसिन्धुनिर्णयपरिच्छेदे-

एतच्छब्दवचनं तन्मामगनिषण्णम् । अनेषां सिंहार्क एवो-
क्तः । एतन्नापराह्णं कार्यम् ।

‘उपाकर्मापराह्णं स्यादुन्मग्नः प्रातरेव तु ।’ इति ।

‘अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णिके ।’

इत्युक्तेः । तत्र यद्यध्ययनमध्यापननिर्णययुक्तम् । तदा सं-
स्कारस्यानायासेन पुनरादानायः स्वपित्रादिभ्यो नान्दीश्राद्धं दद्यात् ।
यदि त्वध्ययनं विषयं तन्मार्गकाराद्यमुपाकरणं तदा माणवकस्य
तन्मंस्कारार्थं जीवनं पिता स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् । मृतश्चेत्तदा बहु-
रेव स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् ।

‘स्वपितृभ्यः पितादयान्मुनमंस्कारकर्मसु ।’

पिण्डानां द्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तन्क्रमान् ॥’

इति वचनान् । तस्य पितुरभावे तन्क्रमान् = पितृक्रमादित्यर्थः ।
तस्य पितुरभावे तन्क्रमान्संस्कार्यपितृक्रमान् इत्यर्थे तु आचार्य एव
तत्पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

नान्दीश्राद्धान्ते च निर्वीतिना कृपयः पूजनीयाः । ‘नव्य-
ग्रन्थे चोत्सृष्टानामुपाकर्म’ इति ‘उपाकृतानामुन्मग्न’ इति मतद्वयं
लिखितम् । प्रमत्ताहोन्मग्नो = जालेष्ट्यादिः । वर्धापनं वा न तु जात-
कर्म तस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात् । परं = उत्तरं मासि । कालवृद्धौ-
चित्ति । संसर्पे च नैतत्प्रवर्तते कालवृद्ध्यभावात् । उपाकर्माणि भाद्र-
श्रावणौ विना कालाभावाच्च । प्रथमस्य तु तत्र वचनान्निषेधः ।
‘आभिषेकादिवृद्धीनामिति’ । उन्कर्म इति वर्तते ।’

‘वर्षवृद्ध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु ।’

इत्युक्तेः । ‘नतुन्कर्षो युगादिषु’ इतिच्छेदः, युगादेरुपयत्र
प्राप्तत्वात् । उपाकर्ममहापण्डित्योरिति ।

‘दशहरामु नोत्कर्षश्चतुर्ध्वेपि युगादिषु ।’

इति पूर्वार्थम् । अनेषामिति । अयमर्थः युगादिविधिषु

‘पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥’

इति च हेमाद्रौ गांभिलोक्तं । वस्तुतस्तु—

‘भवंदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।’

इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।
तेषाम्*अपराह्ण एवोक्तंरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—
‘अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः’ इति । *याजुषास्तु
पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु
पूर्ववत् ।

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्ग्रहमंकान्तिवर्जितं ॥’

इति गार्ग्योक्तेः ।

‘संप्राप्तवाञ्छ्रुतर्द्धिमा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ।

‘अथ च्छोपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥’

उपाकर्मविधौ च मामानां सौरत्वं सममेव । इयांस्तु विशेषः—युगा-
दयः सर्वान् प्रति विधीयन्ते । उपाकर्म तु छन्दोगान्प्रत्येव तद्वि-
षयकतयैवोपपत्तेः । सर्वान् प्रति श्रावणादिपदस्य सौरपरत्वद्यो-
तनेऽसामर्थ्यात् । ‘हेतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धस्यैव हेतुभावात्,
सामर्थ्येऽपि क्षयाच्च । अत एव तेषामेवाधिमासे तत्र प्रथमोपाकर्म-
निषेधः सार्थकः । अन्येषां चान्द्रश्रावणादेरेवोपादानादुत्केषणं तत्रा-
प्राप्तेरिति तेषां तत्र लोपः । आर्शोचाशक्त्यादिना प्रतिबन्धो
द्वितीयप्रयोगस्येवेति । *‘अपराणह इति’ । द्वेधा विभागेन ।
तद्वाक्ये पूर्वाण्हापराण्हयोर्द्वयोरेव ग्रहणात् । मुख्यानुकल्पभावेन तु
पञ्चधा चतुर्था त्रेधा द्वेधा वा*याजुषास्त्विति । मैत्रायणीयानां

४३२ मटीकनिर्णयमिन्धुलिनीयपरिच्छेदे-

इति मदनमलहंसाख्यादीं गार्ग्येण द्रोपोक्तेः । अत्र
शिक्षाभटीयं विशेषः --

‘श्रवणः श्रवणं पर्वं सङ्गवस्पृशगदा भवेत् ।

तदैवादिगिकं कार्यं नान्यदादिगिकं भवेत् ॥’

पराशरमाध्वीयेऽपि गार्ग्यः --

‘श्रवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।

तदैवादिगिका ग्राह्या नान्यदादिगिका भवेत् ॥’

कर्मकालमाह-- कालादर्शो निगमः --

‘श्रवणया प्रौष्ठपया वा प्रातपत्तणमुहूर्तकैः ।

विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥’

अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्त्वयोरुपलक्षणम् । *तेन
तावपि सङ्गवस्पृशौ ।

‘उदये संगवस्पर्शो श्रुतौ पर्वणि चार्कभे ।

कुर्युर्नभस्युपाकर्म कुर्यज्जः सामगाः कमान् ॥’

इति पृथ्वीचन्द्रः । *ततोदयसङ्गवोभयव्यापिनी

युते श्रवणस्येवोक्तेस्तदन्यं याजुषा ग्राह्याः । *पूर्वमिति । का-
त्यायनादीनां त्वित्यादिनाऽग्रे स्पष्टम् । अत्रोदयव्यापित्वं घटिका-
द्वयव्यापित्वमुदयसङ्गवोभयस्पर्शित्वम्, प्रातःसङ्गवोभयात्मक-
पण्मुहूर्तव्यापित्वं चेति मतत्रयम् । तत्राद्यं ग्रन्थकृन्मतम् । तत्र
सङ्गवस्पर्शित्वादिवक्तव्यानि घटिकाद्वयमुपादृत्यन्ति । द्वितीयं
पृथ्वीचन्द्रोदयमतम् । तत्र घटिकाद्वयवाक्यमवयुत्याऽनुवादः ।
सङ्गवात्परतः पण्मुहूर्तकैरिति तु मुख्यत्वार्थम् । तृतीयं हंसाख्या-
देर्मयूखविशेषनकृतोक्तं मतम् । सङ्गवात्परतां यदिपण्मुहूर्तकै-
रित्यतश्चयाश्रुतकथ्यम् सङ्गवस्पर्शित्वादिकमनुवादः । सुदर्शन-
भाष्ये त्वेतद्विशेषः *तत्राद्यं मतं प्रयोजितम्, तृतीयं तु न विवृतम् ।
द्वितीयं मतमाह--*तेनेति । इस्तश्रवणयोरपि ग्रहणेत्यर्थः । *तेन=

सङ्गवस्पर्शश्रावणेन । *मुख्येति । अन्यथा 'सङ्गवात्परतः'
इत्यादेर्नैयथ्यात् । केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्तरूपः,
येषां तावत्साध्यमुपाकर्म तत्पराणि 'सङ्गवात्परतः'इत्यादीनि ।
सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवावच्छेदेन विवक्षित इति तद्वाक्यमपि तत्पर-
मेव । एवं सङ्गवस्पर्श एकदेशावच्छेदेनेति यथाश्रुतार्थोऽपि विव-
क्षितः । येषां न्यूनकालसाध्यमुपाकर्म तत्परं च । तेन घटिकाद्वय-
वाक्यं तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्तावकम् । ईदृशरीत्या
सर्ववाक्यानामर्थसम्भवादनुवादत्वे मानाभावः । नाप्यष्टदोषग्रस्तो
विकल्प इति भाष्यानुसारेणाहुः । सामगानां त्वपराहः कर्म-
काल इत्यपराहोपाकर्मिणामुदये सङ्गवस्पर्श इत्यादिवचनात्तत्काल-
व्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वोत्तरदिन एव तदनुष्ठानम् । न च
दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ तदस्पर्श वा परग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । सङ्ग-
वस्पर्शित्वमात्रेण ग्राह्यताविधानानुपपत्तेः । केचित्तु येषां सामगाना-
मौदयिकः कर्मकालः, तत्परं वचनमित्याहुः । तादृशः सामगो
नास्त्येवेत्यप्याहुः । (१) (केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्त-
र्तात्मकः । तद्व्यापित्वं हेमाद्र्यादिभिर्मयूखविंवचनादिकृद्भि-
श्चाहतम् । तत्राद्यं प्रपञ्चितम् । एतन्मते 'सङ्गवस्पृक्' 'सङ्गवात्परतः'
इति चानुवादकम् । द्वितीयमभिप्रेत्याह *तेनेति । हस्तश्रावणयोरपि
ग्रहेणेत्यर्थः । पण्मुहूर्तव्याप्यत्वं मदर्थः । सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवाव-
च्छेदेनेति प्रातःसङ्गवोभयस्य पण्मुहूर्तैरिति पण्मुहूर्तस्पृक्तर्लाभात् ।
एतच्च येषामुपाकर्म पण्मुहूर्तसाध्यं तत्परम् । एवं संगवस्पर्शः एक-
देशावच्छेदेन । एतच्च येषामुपाकर्म ऊनकालसाध्यं तत्परं 'विष्ण्वर्क्षे
घटिकाद्वयम्' इति तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्ताव-
कम् । ईदृशरीत्या सर्ववाक्यानामर्थसम्भवे एकदेशानुवादत्वे मा-
नाभावः, नाप्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इत्याहुः । सामगानामपराहः

(१) कंसान्तर्गतः पाठः कांचिदादर्शपुस्तकेऽधिको दृश्यते ।

सुख्याः । अपरेणः सङ्गवाभावे पूर्वशुभयाभावे चै-
कैकसत्त्वे पूर्वशुभतुदशीविधानपेभानसामान्यवाक्यादी-
दायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न पूर्वा । सङ्गवनिमित्त-
पूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदायिका' इत्यस्य पूर्व-
विद्धापवत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न

कर्मकालः । तादृशं सामा १ । तेन सङ्गवस्थश्रवणेन । मुख्येति ।
यथा न विद्यते सङ्गवात्परतः पञ्चमूर्तिर्नान्येनदस्यम् । एतन्मते
'विष्णुर्क्षेपाटिकादयम्' सङ्गवम्पुत्र इति चानुवादः । अपरगङ्गापाकारिणां
वचनात्तत्कालव्यापिनर्थाप्य पूर्वदत्तं वाच्यमानरदिन एव तदनु-
ष्ठानम् । अथ 'परेशुः सङ्गवाभावे पूर्वशुभयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्व-
शुभतुदशीविधानपेभानसामान्यवाक्यादीदायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न
पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदायिकीत्यस्य
पूर्वविद्धापवत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न तु निषिद्धे ।
न हि ब्राह्मण्यम निषिद्धमात्रश्रवणं युक्तम् । अत एव परेशुः स-
ङ्गवव्याप्ता पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नैति मुख्यव्यवस्थाऽप्य-
युक्ता । विधिर्वैयर्थ्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽप्यनेन । पूर्वविद्धाव-
चनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणंऽपि ज्ञेयम् । तन्न, 'विष्णुर्क्षे-
पाटिकादयम्' इति पूर्वोक्तान्वयेभवात् । तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्' इति
कचिन्पाठः । सुदर्शनभाष्यमते प्रपञ्चयति—अपरेणुरिति ।
सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्श । पूर्वशुभयाभावे=उदयसङ्गवाभ-
याभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वशुभदयसङ्गवाभयसत्त्वे
पूर्वेति व्यञ्जितम् । तत्रापि न पूर्वा, प्रतिपद्याभावादिति मतान्तरं
प्रागुक्तम् । सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यकृतां
सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) सङ्गवेति । सङ्गवव्यापित्वनि-

(१) इदमसंबद्धं प्रतीतमिति । तत् सुधर्माभिर्विचार्यम् ।

(२) 'कसान्तर्गतः पाठाऽत्र काश्चित्पुस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परेभ्यः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्वाननिषेधः । तदभावे
तु नेति सूर्विव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । माष-
निषेधेऽपि तथापत्तेश्च । *पूर्वविद्धावचनमत्त्वे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तत्र । 'विष्णवर्क्षे घटि-
काद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्र-
परामिदम् । तत्त्वं तु एतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालवाधे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ब्रीह्यश्वश-
फाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
वाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदधिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादभावे

मित्तको यस्तदपवादः पूर्वविद्धाग्राह्यत्ववादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिवैषम्यं विवृणोति - *पूर्वविद्धावचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

‘अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।’

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव 'नेष्यते' इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गव्याप्तौ परा, अन्यथा पूर्वेति मतं सम्यक् । अत्र
“तत्त्वं त्वेतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
वाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्गवा-
भावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदधिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः” इति कचित्
पाठः । ‘एतत्कर्मपर्याप्तं चेत् परमेव’ इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गवो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि ‘अतो भूतदिने’
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । ‘तैत्तिरीया’ इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति - *दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि प्रतिबन्ध-

उत्सर्गमेव प्राप्तेः । *काल्याणनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्न-
व्याप्तौ एकदेशस्यार्थं वा पूर्वोक्तं हेमाद्रिः । यदपि—

‘आवर्णा दुर्गमवर्मा दूर्वा येन हृताशर्ना ।

पूर्वावका प्रकृत्या शिवरात्रयेति दिनम् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्ते, ननु ह्यर्वावन्नश्रवणाकर्मोद्देश-
कर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव यचनात्कुलधर्मव-
त्तादावपि पूर्वम् । मदनरत्नेऽप्येवम् । मदनपारिजाते पूर्व-
विज्ञायां आवर्णां वाजसनेयनाम्नाकर्मोक्तम् ।

मदनरत्ने तु—

‘पर्वण्यौर्दयिकं कुर्युः आवर्णं तैत्तिरीयकाः ।’

इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि यदुक्तं तान्त्रिकं कर्मविधानार्थं
प्रवृत्ते नत्र तैत्तिरीयककर्मविषययोगात् पूर्वोक्तकालिका-
पुराणादौ सामान्यत आर्दयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृ-
चानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य
च प्राप्त्यर्थान्नत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदिसात्रपरत्वात्सर्वयजु-
र्वेदपलक्ष्यणार्थम्, अ(१)वयुत्यानुवादो वा, न तु विधा-
यकम् । अथ न विधौर्वाचानोपसंहारः स्यात् । अनुवा-
दत्वात्पलक्षणा न दोषः । अन्यथा त्वौर्दयिकपर्वविशिष्टो-

त्यदा कालान्तरमेवेत्यत्र दृष्टान्तः । *काल्याणनादीनां त्विति ।
सर्वं वाक्यमेवानुवादः तैत्तिरीयकपदमात्रं वा, आद्ये कालिका-
पुराणादिति । अन्ये कुर्युरिति । कालिकापुराणादौ प्रत्यक्षतो
विधिप्रत्ययाश्रवणेन यावद्विधिः कल्प्येत तावत्ततः प्रागेव कुर्युरिति
प्रत्यक्षविधिना तैत्तिरीयान् प्रत्येव तद्विधिरुपेयते, उपस्थितिलाघ-
वादिति भावः ।

*येनेति । तैत्तिरीयकसम्बन्धिधर्मविधानार्थं प्रवृत्तेन गृह्येन

पाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वयजुर्वेदानामौदयिकमेव पर्वत्युक्तम् । तन्न । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।’

इत्यादितदुदाहृतं एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृचादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेनैतत्प्रामाण्यनुवादित्वान्न । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
*हविरार्तिवत्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्’ इतिवच्चचाग-
त्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथात्तरार्थं बह्वृचपद-
स्याप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यानध्यापयत आचमयेऽग्नौ, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्कः । श्रावणायामपि ग्रहणादिदुष्टायां कार्तीयभिन्नैः

तल्लाभे पुनस्तदुपादानमिति शेषः । *हविरिति । हविरात्यादे-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यत्राष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारेऽपि तुल्यकक्षाणामेव समभिध्याहा-
राद्याजुषसामान्यं लभ्यते । न हि क्षत्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कठैरिदमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमितीत्यत्राह—
*अन्यथेति । समभिध्याहारस्य तैत्तिरीयकपदधर्मत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

४३८ मर्याकानिर्णयसिन्धुविरचितपरिच्छेदे-

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिग्रहणं चापि पौर्णिमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या राजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहाणवे श्रावणसनेयिग्रहणादिति हेमा-
द्रिः॥(१) इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्ग्रहणपरमापि । सा-
ङ्ग्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठप-
द्याम् । । यत्र बोधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णिमास्यामाषाढ्यां
वापाकृत्य’ इत्युक्ते, तत्र प्रौष्ठपद्यामापि द्वावे आपाढ्यां
कार्यमित्येवमर्थः, अतच्छास्त्राभिप्रेयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तस्य सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृतं गोमन्त्रोक्तः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपर-
त्वादिति भावः । दिगर्थस्तु कार्तिकापूराणमापि तैत्तिरीयक-
परमेवेति । त्रिवेचने तु हेमाद्रिमते व्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्या-
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । यं तु येषां गृहे श्राव-
ण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यावृत्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस-
म्भवे भाद्रपौर्णिमास्यां तद्वतहस्तपञ्चम्यावृत्ते कार्यम्, येषां गृहे ते
नोक्ते तेषां प्रौष्ठपद्यां प्राद्या राजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र राजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्च-
म्यनापत्तेः । किं तु येषां राजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपर्दानि । एवं च वैजायणीया-
नां पौर्णिमास्येव न । तद्गृहं श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *त-
च्छास्त्रीयेति । बोधायनवार्तिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपादौ श्राव-
णस्यैव । एवं च—

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थ भाद्रपदपुस्तकं नास्ति ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षममन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे *ऽविचरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

*शुक्लपक्षे तु *हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुष्यर्क्षे*पूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपाकर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘पणमासानधीयीत’ इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धंश्चतुरः पञ्च षड् वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्यवस्थया स्मृतिरिद्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षेष्वेव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णिमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आपाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । *अविचरे=सङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । *शुक्लपक्षे त्विति । सिंहे रवाविति वर्तते । *हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्थां हस्तयुक्तां कां च न तिथिं प्राप्नोति सम एवार्थः । *पुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

४४० मदीकनिर्णयमिन्भुविनीपपरिकल्पे -

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ इति ।
अन्यस्तु श्रावशेषः पुनर्मन्त्राक्तः । प्रयोगपारिजाते
गोभिलः—

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामर्पाद्यने ।
अधाराधयनाकृत्यादु गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

तूनीः पुण्यो लभ्यते ।

श्रावशेषः=पञ्चमासे सामगानां पथपोषाकर्मनिषेध इत्यादिः ।
‘उपाकृत्याधीयीत’ इति मन्त्रादुपाकरणं ग्रहणाध्ययनाकृतम् । तद्-
धिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठानका गृहिणांऽपि । ‘तेषां
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्यादि अन्त्याद्यनेन

‘वेदं व्रतानि वा पाठं नीत्वा श्रवयमेव वा ।’

इति व्रतमाधानुष्ठानेन स्नानं तदना योग्याश्वरेण च ग्रह-
णाध्ययनध्वननान् । अतो आरण्याध्ययनाद्यन्वयमप्याह—उ-
पाकर्मोति । ग्रहणधारणत्रयवत्परायणादिकरणहेतुकर्मविशेषः=
उपाकर्म । तस्यागोहकर्मविशेषः=उत्सर्जनम् । हेतुवन्तं च परिचा-
यकम् । ततोपाकर्मोत्सर्जनं यावदुत्सर्जनं स्मृतिगम्यत्वेन नव्यापान्ति-
ना पक्षद्वये वेदाऽन्वेतव्याः, अनव्यापेन ज्ञानं । उत्सर्जनानन्तरं
तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्स्नमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं सार्वं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च आरण्याध्ययनं न तु ग्रहणाध्यय-
नम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्याध्ययनं
तूपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालव्याप्याद्योपपाद्यम् । अधारणेति ।

अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥'

सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । 'वेदोदितानां नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गोऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्पम् ।

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तं । *श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वोपा-
कृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा का-

'अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धः' इति । अध्येष्यमाणः=अध्या-
पयिष्यमाणः । अध्याप्यपदसमभिव्याहारात् । अध्यापनम्=धा-
रणाध्ययनरूपमिति तेनैव रूपेण लटोपाकर्षं प्रति शेषित्वप्र-
तीतिः । वेदजप्येनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गत्वसूचकम् । एवं च
तत्समर्थस्याध्याप्यैर्विनाऽप्युपाकर्मादि आवश्यकम् । उपाकृतानां
चोत्सर्गः । ततश्चानयोर्नित्यत्वात्तल्लोपे प्रायश्चित्तं सर्वथा इति
कृच्छ्रः । पाकयज्ञलोपे कृच्छ्रविधानात् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्षणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति ।

*अथापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ।'

इत्युत्तरार्धे ग्रामाद्द्विजित्यर्थः । *श्रावण्यामिति ।

'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्द्विजः ।'

माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाण्डे प्रथमेऽहनि ॥'

इति मानवात् । पुष्ये=पौषे मासि । शुक्लपक्षादेरप्यन्वयः ।
यदा श्रावण्यामुपाकर्षं तदा पौषशुक्लप्रतिपदि, यदा भाष्या तदा-

यम् । 'अर्धपञ्चमान्माननीयान्' इति तेनैवाक्तेः ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारान्तः-अ-
 र्धपञ्चमान्माननीयान्पौष्पमुत्सृजेत्, पञ्चाः अर्धपष्ठान्वा
 इति; तदापादयुपाकर्माविषयम् । औभागनास्तु पौष्पां
 माद्युः वा कुर्युः । 'पौष्पां माद्युः चोत्सृजेत्' इति तत्सु-
 च्चात् । तैत्तिरीयेस्तु तैद्युः कार्यम् । 'तैद्युः पौर्णिमास्यां
 रोहिण्यां वा विरमेत्' इति तत्सुच्चात् । घट्टुनेस्तु माद्युः
 कार्यम् ।

'अध्यागोत्सर्जनं माद्युः पौर्णिमास्यां विधीयते' ।
 इति कार्यकोक्तेः । कार्त्तयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चैतदा तिथ्यानिर्णयं प्रोष्ठपदेऽपि वा ।'

इति कार्यापनोक्तेः । सामग्यास्तु सिद्धार्कं पूज्य कुर्युः ।
 तथा च 'सिद्धं रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघशुक्लपक्षदीन्यर्थः । अर्धपञ्चमान् । अर्धः पञ्चमो येषु इति
 विग्रहः । सार्धचतुर इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रोष्ठपक्षां वाऽन्युपाकृत्य यथानि ।

युक्तशुद्ध्यां सार्धचतुर मासान्विधौऽप्यञ्जमान ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पक्षाणां यथा पश्चिमं व्यवस्था ।
 विज्ञानेह्यत्रस्तु पौष्पं पूर्वाण्डमात्रान्वयः, न तु प्रथमादशुक्लपक्षयोः ।
 'अर्धपञ्चमान्माननीयान्' इत्यादौ अत्रपदे खण्डनं न समांश-
 परं चन्द्रार्धमात्रित्व्यादिवत् । वाक्यस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थं
 इत्याह—*अर्धपष्ठानानि । अर्धः षष्ठः येषां तादृशः
 पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि खण्डत्वे औदयिका एव सङ्गरस्प-
 शिनः कालाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात् । ननु सिद्धं रवावि-

‘पुण्ये तत्सर्जनं कुर्याद्वाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति हेमाद्रौ स्वादिरगृह्याक्तः ।

अथदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
ह्वाक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मामे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुण्यः पूर्वा भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तः । अत्र द्वावापि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ* । तेषां सौरस्यैवोक्तः ।

अत्र विशेषमाह कार्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—अथदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनाच्च । आपाक्यामुपाकृत्य माघशुक्लपतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
पष्टाध्वयनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुण्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयाविति । अन्यथा यत्र
चान्द्रप्रौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्शाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।

प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशाखोक्तमृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशाखाविधानेन बह्वृचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

कार्यान्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेन्नपेयलतः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्सर्गं च त्रिरात्रं पार्श्वर्णामहोरात्रं वा-
ऽनध्यायः' इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्सर्गं रजोदोषो न विद्यते ।'

इति गार्ग्योक्तः ।

अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये

(१) ('संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णिमास्यां दिनादये ।

स्नानं कुर्यात् मानमान श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्षीणां चैव तर्पणम् ।

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शक्यते ।)

उपाकर्मणि कर्तव्यमूर्षीणां चैव पूजनम् ॥

ततोऽपराह्णमये रक्षापाटनिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्त्रैः मित्रार्थैर्हवभुषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मनिन्तर्गस्य पुर्णार्तिधात्रार्थिकस्यानुवादो
न तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिभेदेन क्रमायोगा-
च्छूद्रादौ तदयोगाय । तेन परेशुरुपाकरणेऽपि पूर्वेषुरप-
राह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां ये न कर्तव्ये श्रावर्णा काल्यगुनी तथा ।

क्रशस्वाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशास्त्रिणाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादित यज्ञविदां मतम् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्षीणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याद्युपक्रम्य 'ततोऽपराह्णमये' इत्यादि उक्तम् । ततश्च व-
क्ष्यमाणदोषो दुर्वार इत्यत्राह—० अत्रेति । अपराह्णः कर्मकालः ।

(१) कस्यान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

इति संग्रहांतः । *तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्या-
दिति निर्णयामृते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

‘नन्दाया दर्शने रक्षा बालदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलकीडा देशनाशाय जायते ॥’

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तति । भविष्ये—

‘उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसत्कुम्भम् ।

पीठे तत्तोपविशेद्राजाऽमात्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥’

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वाद्ग्राह्यग्रहणदिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

‘सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।’

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

‘नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्तमर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि
तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

*‘येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा ‘श्रावणी दुर्गनवमी’ इति वाक्यात् । *तत्स-
त्त्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्डे तदा परा । तत्सत्त्वे तु
रात्रावपीत्यर्थः । *येन—रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च ‘त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं
ध्रुवम् । माङ्गलेषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ इति यो निषेधः
सोऽप्यनित्य इति विशेषः कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

४१६ सर्वाकर्तृनिर्णयविन्युक्तिर्नामपरिच्छेदः -

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।

कर्तव्यां रक्षिताचारो विज्ञानसंपन्नो शक्तिः ॥' इति

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरौ -

'आवण्यां अवणे जातः पूर्वं हयगिरा हरिः ।

जगाद मामवेदं नु सर्वकल्पपनाशनम् ॥

स्नात्या संपूजयेत्तं नु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥'

अत्राश्वत्थामनेन श्रवणाकर्मोक्तम् । आवण्यां पौर्णि-
मास्यां श्रवणाकर्म' इति । तत्राऽस्नमययोगिनी ग्राह्या ।
'अस्तमिते स्थलापाकं श्रवायत्वा' इति सूत्रान् । अत
एव निर्शाष्टिर्दशप्रयोगान्तःपातनियमात्तदङ्कैः प्रसङ्गमि-
द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परमः प्रामा कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । *कोचत् पौर्णिमादशीशब्दयोः पर्यान्त्यक्षणव-
दहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्मकालव्याप्त्यर्थोक्तं विवृति-
त्वाज्ज्ञेयपर्वेऽन्येति ।

स एवार्थः । तत्कार्यं तत्कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । *अस्नमये-
ति । कर्मकालशास्त्रान् । दिनद्वये तस्मात्मावव्याप्तौ वा परा विवृ-
तित्वात् । एवं सर्ववलावपि । *कोचत् इति याज्ञिकमतम् ।
दशशब्दवत् पौर्णिमादशीशब्दस्यापि तदन्त्यक्षणवदहोरात्रवाचि-
त्वात् पर्यान्त्यदिनेऽस्नमितलाभः ।

अत्रैव रुचिबीजम् । द्वादशे निर्शाष्टिर्दशप्रयोगान्तःपाति-
त्वात्तदङ्कैः प्रसङ्गमिद्विरिति गिद्धान्तितम्, तद्वद्भाषतिः । भव-
न्मते तस्या विवृतित्वेन शेषपर्वण्येव न्याय्यत्वेनान्तःपाताभावा-
दिति । श्रवणाकर्मसर्ववत्पारकरणे प्रायश्चित्तमाह मजापतिः -

'हरिर्गङ्गाशक्तस्य लुप्तपण्येकमादितः ।

माजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥' इति ।

भाद्रपदे सिंहे गवादिपसवशान्तिनिरूपणम् । ४४९

आवणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्य-
शयनव्रतम् । तत्र *चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये तस्ये
*परोति निर्णयामृते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ आवणमासः ॥

*सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्व-
षत् । अत्र गोपसवेऽदभुतमागरे नारदः-

‘भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
पसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[व्याहृतिभिश्चायं होमः ।]

एतच्च श्रवणाकर्मसर्पवत्याश्वयुजीकर्माश्रयणप्रत्यवरोहणेषु पव-
र्तते । तत्र प्रायश्चित्तान्तरादर्शनात् । *चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् । इदं च चन्द्रोदयव्रतम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यो दातव्यो दध्यक्षतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चद्रार्घ्यदानविधानात् । *परोति ।

‘चतुर्ध्वसितपक्षेषु मासेषु आवणादिषु ।

अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यानात् ।

इति आवणः ॥

*सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यपपाठः ।

सोपवामः प्रपद्येन दक्षिणाम् ।' इति ।

तथा —

‘सिंहराशौ गो सूर्यं गोपमृतिर्गदा भवेत् ।

पौषे च महिषी मृतं दिव्येवाश्वतरी तथा ॥

तदाऽनिष्टं भवन्तिकानिलान्त्यै शान्तिकं चरेत् ।

अस्यवामेति मुक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥

जहुयाच्च तिलाज्येन शनमष्टोत्तराधिकम् ।

मृत्युंजयावधानेन जहुयाच्च तथायुतम् ॥

श्रासूक्तेन ततः सायाच्छान्तिमुक्तेन वा पुनः ।

मध्यरात्रे निर्जग्ने वा गदा गौः कन्दनं सदा ॥

ग्रामे वा स गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववदिदं ॥’

एवं श्रावणे बहुश्रावस्यो दिने निषिद्धः । तदुक्तम-
धर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी श्रावणे बहुश्रा दिवा ।

सिंहे गावः पशून्ने स्वापिनो मृत्युदायकाः ॥’ इति ।

अत्र *तदुक्तामृतारुणा शान्तिः काया ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीमंज्ञा । सा परा शान्ति-
दिवोदार्सीय उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रकरणे

वक्ष्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलारुणा मध्यदेशं

*तदुक्ता = अथर्वोक्ता । कज्जलीवतं पूर्णिमान्तश्रावण-
कृष्णतृतीयायां कार्यमिति मतं निरमितुमाह *वचनन्त्विति ।
चतुर्थीमिश्रिता’ इत्युपक्रम्य ‘भाद्रस्य कज्जली कृष्णा’ इत्युक्तेः ।

*भाद्रकृष्णेति । अपान्तमानेन श्रावणकृष्णोपादानं समा-
दात् । पूर्णिमान्तमानेन श्रावणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण-
चतुर्थी सकृष्टचतुर्थीवतं स्कान्द—

‘श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थी तु विभुदये ।

प्रसिद्धा । सा *सायाह्न्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे
पूर्वा ग्राह्या ॥

*'गौर्याश्चतुर्थी *वटधेनुपूजा *दुर्गाचनं दुर्भरहोलिके च ।
*वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भवन्ति नृपं
सराष्ट्रम् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपूजायाः
पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलारूपा गृह्यते' इति
स एव व्याचरणी । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णपष्टी हलषष्टी ।
सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्णमसम्भ्यां शी-
तलाव्रतम् । तत्र *पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च *कृष्णादिमासेन भाद्रप-

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रार्घ्यं दीयते ॥' इति ।

श्रावणोऽमान्तः 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी ग्राह्या । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानोक्त्या चन्द्रोदय-
व्रतत्वात् ।

'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वं निरूपिते-
तत्सामान्यनिर्णये । *सायाह्नेति । गोधूलिकाले गोपूजायुक्तेः ।
*गौर्याः=गौरीव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

*वटेति । वटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । *दुर्गाचनं=दुर्गानवमी ।
दुर्भरः+ ॥ *वत्सस्य पूजा=वत्सद्वादशी । *पूर्वेति । नव्यास्तु
हलषष्ठ्यां शीतलाव्रते च मध्याह्न्यापिनी ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा युग्मवाक्यादित्याहुः ॥

*कृष्णादीति । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादिकं तु शुक्ला-

४५० सटीकनिर्णयमिन्भुवितीतपरिच्छेदे -

दकृष्णाष्टमी ।

‘तथा भाद्रपदे मासि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णाष्टमौ देवकीसुतः ॥’

इति कल्पतरौ ब्राह्मणं । अत्रेदं माभवमतम् । अ-
ष्टमी देवा—जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या केव-
लाष्टमी ।

‘ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञ दयाला दयाघाश्च काननं ॥’

इति स्कान्दात् ।

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नारदन चेद्गोहिणी कला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण-दुर्गसंयुताम् ॥’

इति पुराणान्तरात् ।

‘आद्येण बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति कुरराक्षसः ॥’

इति अविष्णोस्तंथ केवलाष्टम्या एवोपोष्यत्वावगतेः ।
सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥’

इति बह्मपुराणात् ।

‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीक्षत्रसंयुता ।

भवेत्प्राष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥’

इति विष्णुरहस्यादिवचनात् । *उपोतिरादिवत्सं-

दिमासेनेत्युभाभ्यामेकैव तिथिर्लभ्यते । अन्यथा तिथिभेदापत्त्या

मूलश्रुतिभेदापत्तेः । *कृष्णाष्टम्याम्=कृष्णपक्षाष्टम्याम् । कृष्णा-

ष्टम्याम्=कृष्णजन्माष्टम्याम् । *उपोतिरादिवदिति । यथा

“अथैष उपोतिरथैष विह्वउपोतिरथैष सर्वउपोतिरेतेन सहस्र-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशी-
थमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।

‘*अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इति वामिष्ठसंहितोक्तः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापट्युदये सति ।

निघतात्मा शुचिः स्नानः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

‘वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’

इति पुराणान्तराक्तम् । विशेषेणैव श्रुते *भाद्रपदेऽ-
पीदम् । ‘आवणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणान् गौडा-
स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती *नान्यथेत्याहुः ।
तत्र । *‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । *योगवि-

क्षिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनाथशब्देन एतच्छब्दाभ्यां
प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादासम्भवात्तत्र गुणविधित्वं न सम्भवतीति
ज्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा
जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जयन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

*अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगं प्रत्याख्यैव व्यतिरंकोक्तेः ।

*भाद्रपदेऽपीति । शुक्लादिमासमभिप्रेत्य । *नान्यथेति ।

अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भवति । मुहूर्तपदं च निशीथा-
रूपमुहूर्तपरम् । *वासरे चेति । न चेदं स्तावकं, निशीथेना-

त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांचिन्मतमास्कन्दयति—*योगेति । अय-
माशयः—रोहिणीयोगस्य जयन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-
माश्रित्य

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

४५२ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

शेषादृणान्कलमित्यन्ये । तेऽप्यङ् अकरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे
निन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥'

इत्यादिवचनैः फलाय विधीयते । 'द्वेन्द्रियकामस्य' इत्य-
नेन नैत्यकामिहोत्रे फलार्थं दायितुम् । यथा न नैत्यकामिहोत्रान्य
इन्द्रियार्थदधिहोमस्तथा न जन्माष्टमीमिक्षा जयन्तीति । न च
रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं विधिः ? 'वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इतिवदनुष्ठानाद्वत्त्वेन तत्प्रतीक्षणात् । अन्यथा
कालविधिलोपः स्यात् । अकरणे इति । जयन्त्यकरणे इत्यर्थः ।
तथा च जयन्त्या अपि नित्यत्वेन स्वतन्त्रव्रतत्वमेव, न तु रोहि-
ण्या जयन्तीति नामित्यर्थः । किं न जयन्त्यां शत्रुहस्तस्थभोजने
'तत्पापं लभते कुन्ति' इत्युक्तावपि नापवाममात्रं व्रतशरीरं, किं
तु 'जयन्तीविमुखो नरः' इत्युक्तः पूजाजागरणादिरपि ।
'पूजां तत्र प्रवर्तयेत्' इत्युक्तः ।

'मामि भाद्रपदेऽष्टम्यां निर्शये कृष्णपक्षके ।

शशाङ्के वृषराशस्ये कृते रोहिणिमङ्गके ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।

तस्मान्मां पूजयेन्नत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेन्पशूनेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुमुधानि च ॥

यद्यदिष्टमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।'

इति भविष्यात् ।

'उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥'

‘वर्षे वर्षे तु या नारी* कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’

इति स्कान्दे *वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाच्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘गृध्रमांसं खगं पोतं श्वेनं च मुनिपुङ्गव ।

मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्फारणात् । तथा च यथा ‘तप्ते पयसि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
प्रकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नमामिक्षारूपं येषां विश्वेषां दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णाविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णात्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

*नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।
*वीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामन्तर्भाव इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।
कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

४५४ सर्वाकनिर्णयान्मन्थुर्विर्वाणपरिच्छेदे -

मदनरत्ने स्कान्दे त्वय्य *फलमप्युक्तम् ।

‘जन्माष्टमीव्रते ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्त्यथवा लोकौल्लङ्घनीस्तेषां सदा स्थिरा ॥

मिथ्यान्त सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’ इति ।

जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं च ।

‘महाजगधि कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्मे मान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥’

इति स्कान्दादौ फलश्रुतेः ।

‘शुद्धाग्नेन तु यत्पापं शबरहस्तस्थभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीं विमुखं नरः ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशभाषसः सहते नारकीं व्यथाम् ॥’

इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । *यदा च *पूर्वेषु परेषुर्वा
रौर्हर्णयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया

वासायपरेवेदेकं विप्रं तु भोजयेत् इत्यादिद्रष्टव्यः । *फलम-
पीति । एतच्च ‘जन्माष्टमी नित्यत्वाच्छ्रद्धा, जयन्ती तु नित्यका-
म्पत्वाभ्यां मिथ्या’ इति साधवर्गाक्तखण्डनायाम् । तस्तु तस्तु स्का-
न्दात् तत्र फलं न प्रतीयत एव तस्य सुहृत्संमितत्वात् । तस्मात्
‘केवलतोपवासमेव तस्मिन् अन्यदिने मय ।

सप्तजन्मकृतान्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति वाक्यान्वापक्षयः फलमिति नव्याः । नन्वेवं यत्र पूर्वे-
पुर्जन्माष्टमी परेषुश्च जयन्ती तत्र पारयाया अहत्वाज्जोजनोपवा-
सरूपविरुद्धधर्मद्वयमसंगतम् इत्यत्र साधवाचार्याणां समाधि-
माह- *यदा चेति । *पूर्वेषुरिति दृष्टान्तार्थम् । नन्वेवं तद्वतयो-

*न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथक्कार्यं विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं
माधवेनैव —

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगः प्रशस्तितः ॥’ इति

मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमनेऽप्येवम् । *हेमा-

द्रिस्तु -

‘रोहिणीसंयुतोपोषा सर्वाघाघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा गदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥’

इत्यग्निपुराणाद*अर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राश-
स्त्यात् *‘मुहूर्तमपि लभ्येत’ इत्यादीनां चा*अर्धरात्र-

रैक्यापत्तिरित्यत्राह—*न त्रिर्वात । यद्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति
तद्वर्षे जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव, ऐक्ये तु जयन्त्यभावे तन्न स्यादिति
भावः । अत्रोपक्रान्तजयन्तीव्रतस्य जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव पारणा-
लोपभयाभावस्याग्रे स्फुटीकरणादित्यरुचिः । *हेमाद्रिस्त्विति ।
इत्युचिवानित्यनेनान्वयः । *अर्धरात्र एवेति । “अर्धरात्रे तु
योगोऽयम्” इतिवाक्योक्तस्येत्यादिः । “पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” इति
तु “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इतिवज्जन्माष्टमीव्रतस्य
प्रकारभेदमात्रमिति भावः । ननु—

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इतिवचनेऽहोरात्रे तदन्तर्गतयार्त्तिकचिन्मुहूर्ते प्रतीयते ।

‘मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीमृक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥’

इतिविष्णुरहस्यादिति कथं प्रकारभेद इत्यत्राह—*मुहूर्त-
मपीति । आदिना “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका” इत्यादिवाक्ये

४६६ सटीकानिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे-

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तः । *किञ्च-

‘रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरेहन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः,

‘समायोगे तु रोहिण्यां निशांशे राजसक्तम् ।

समजायत गोविन्दो बालरूपो चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाचित्तानुरूपतः ॥’

इति ब्रह्मपुराणान्तर्भाष्यस्य कर्मकालत्वमवसी-
यते । अतः ‘कर्मणां यस्य यः कालः’ इत्यादिवचनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिण्यायोगस्य न प्रयोज-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । मृदुतादिपदं निशीथमुहूर्तकला-
दिपरम् । वस्तुतः कृतयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन स्वार्थे
तात्पर्याभावात् । *न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन श्रा-
वणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तेराश्रयाश्रयिभावो
यतैव्यभ्रमहेतुर्मात्रमाधमोक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतो व्रताभेदादिति
सूचितम् । ननु गुणविकृतिन्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससाम्येऽपि ज-
यन्त्या पूजादिरूपाधिकगुणसम्बन्धः द्वादशस्तोत्रकाड्डयेतिष्टोमादु-
क्थ्यादावधिकस्तोत्रत्रयवादिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणप्रयो-
जकत्वं निराकरोति-किञ्च चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिरूप-
कर्मकालत्वम् । तत्र चापवासस्याङ्गत्वात् गुणविकृतिन्वयिन्याशयः ।
ननु “ये न कुर्वन्ति” इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । स्वात-
न्त्र्येण फलसंबन्धात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । चित्रांजिद्व-
यिरपेक्षेति कर्तव्यताया एवान्वयादिति बाह्यम् । तत्तद्वाक्यानां

केवलं फलसंबन्धबोधकत्वं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टम्यादिपदेनोभयोपादानवशाद्दर्शपूर्णमास-
राजमूयादिवत् प्रयोगैक्य एव लाघवात् । एवं च

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥’

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रीतौ लक्षणया तदन्वयः । जयन्यतयोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् “सोपवासो हरेः पूजाम्” इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनाच्च । ततश्चापर्यायप्रकृतिकारुयातरूपाच्छब्दा-
न्तरादपि कर्मभेदो दुर्वार इति चेन्न । एकपदोपादानस्य “य इष्ट्या
पथुना सोमेन” इत्यादिवदप्युपपादयितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । “मासे भाद्रपदे” इत्यादौ ‘शुचिः सम्यगुपांषितः’ इति
गुणत्वप्रतीतेः न तु प्रधानम् । पाराध्यात्तूपवासवाक्ये फलोल्लेखः
पूर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोल्लेखश्च
मन्त्रस्य क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे चोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । ‘श्रावणे बहुले पक्षे’ इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र व्रतशब्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । न प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कथं स कर्म भेदयेत् । एतेन-निमित्तभेदात्

कन्वम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च
जयन्तीशब्दो रात्रि विशेषवचनः ।

*अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरौहिण्यां *गौ-
णत्वाच्च व्रतभेदः । यत् 'वामरे वा निशायां वा' इति,
तत्कर्ममुत्तिकन्यायेन निर्वाधयोगस्यैव स्तुत्यर्थे पूर्वदिने-
ऽधरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्ये तु*यद्यपि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगान्निमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतथात्वात् ।
जन्माष्टम्यां तु योगो न निर्मितं जन्मन्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न न्वत्र कल्याणात्रोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । कनिन्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यसमाख्यानादिन्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति : यत् बुधवारस्य न रोहिणीतुल्यत्वं
'दिवा वा' इत्यादि हि रोहिणीपापकं दृश्यते न तु बुधपापकं किञ्चित्
'किं पुनर्बुधवारेण' इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यर्थान्तरमिति, तत्तुच्छम् ।
वचनान्तरप्राप्तस्यैव ताल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णायकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तिरिति भावः । अथ नाम्ना कर्म-
भेदप्राशस्त्यस्य जयन्तीति न व्रतनामिति ध्वनयन्नाह *किं चेति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । राधाद्यवतारप्रादुर्भावतिथिष्वपि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह *अभि-
जिदिति । *गौणत्वात् गुणवत्त्वायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कुष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रप्राबल्यं तत् रोहिणीयोगाभाव एवेति शङ्कते-
*य-
द्यपीति । " दिवा वा " इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां *प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्तेर्ग्राह्यतोक्ता,
तथापि यस्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीव्रतं कार्यमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि ‘सन्ध्यागूर्यं वि-
श्वजिता यजेत’

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तत्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टवै । अत एवोक्तं—‘जयन्ती नाम शर्वरी’ इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चेद्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । *प्रकुर्वीतांति । दिनद्वये निशीथे अष्टम्यभावे यत्किञ्चिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो माधवाभिमतः । जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिबन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपप्रसङ्ग-
वारणाय अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिबन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः “सोमेनापि विशेषतः” इत्येकमूल-
कल्पनालाघवात् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिक्येन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तेर्निर्णायकत्वलाभात्कर्मकालशास्त्रावाधेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तद्योगे तु तद्युक्तानिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथव्या-
पिनी ग्राह्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
ग्राह्येत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

‘उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
आप तपशाननापि लभ्यते वाऽथवा न वा॥’ इति ।

यच्च पाद्ये—

‘प्रेतगानिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारंण मासेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकाद्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति, तद्दानादिविषयम् । उपवासश्रावणादित्यन-
न्तमहः*, जयन्तीपरामिति हेमाद्रिः । *उदये=चन्द्रो-

बाधं विनाऽगतिप्रसङ्ग इति चेन्न । बाधो ह्यनन्यगतिका गतिः ।
यावद्बाधं विना न गतिस्तावदेव बाधते इति न्यायात् । अन्यथा
ग्रीहियवशास्त्रयोरन्योन्यं सार्वाधिक एव बाधो भवेदित्याहुः ।

अन्ये तु विशेषः=आधिक्यं, वैशिष्ट्यं तृतीया तस्येन्द्रावन्व-
यः । तथा चाधिकनिशीथगा रात्रियुक्तां प्रकुर्यादित्यर्थः । एतेन
शब्दतो रोहिणीयोगाभावलाभेऽपि शब्दतो दिनद्वयं वैषम्येण नि-
शीथस्पर्शाभावेऽपि तद्वाक्यस्य तत्परत्वमिति प्रत्युक्तम् । रात्रियुक्ता-
मिति त्वनुवादः । यत्त्वनुवादत्वपरिजिहीषेया विशेषपदस्य रात्रि-
पदेनान्वयं मत्वा रोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति
सार्थक्यकल्पनं, तन्न । यत्र पूर्वशुः सार्धप्रहरात्तरं प्रवृत्त्या परेशुर्नि-
शीथान्तमनुवर्तते तत्र पूर्वशुर्वाधिक्यसंग्रहणेऽपि सिद्धान्तादित्या-
हुः । *अनन्तमह इति । अनन्तमहेनैवंरीत्या समर्थ्यते इत्य-
र्थः । एवमग्रेऽपि । *जयन्तीति । जयन्ती=रात्रिस्तत्परामित्यर्थः ।
उदये अष्टमी=उदयमारभ्य प्रवृत्ताऽष्टमी । सकला=निशीथमार-
भ्य निशीथान्ता । प्राजापत्यसंयुक्ता=रोहिणीयुक्ता उभयेषुर-
पि निशीथेऽष्टमीरोहिणीभ्यां युक्तेति यावत् । सा च किञ्चिन्नव-

दय इति केचित् । तन्न । चन्द्रोपसत्त्वेऽसंदेहान्नवमी*स-
कलेत्यगोमान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमिवैधे पर
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुक्तोक्तः । इति युक्तम् । अतो न व्रतभेदो नाप्यन्तर्भा-
व इत्युचिवान् ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्योक्तः । *एतत्पूर्वादने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यथैवादाअस्यादि-
त्यर्थात् । न त्वत्र जयन्तीव्रतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
*उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति ताकयान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेन सति नवमी सकलेत्यनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तच्चुच्छम् । न हि षष्टिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्यं सूर्योदये कलाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्वाधात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रे सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्यम् । तच्च चन्द्रोदये
निशीथे अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यक्षतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शे पूर्वाऽधिकनिशीथगाऽपि न जयन्ती रात्रिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथगा परैवैति जयन्तीरात्रिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैयर्थ्यापत्तेः । *सकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शित्वरूपसाक-
ल्येनाष्टमीविद्धाया नवम्याः क्षयलाभादिति भावः ।

*एतदिति ।

'सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राज्यर्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयाऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवरात्रिश्च' इति 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिस्वर्गपवादोऽयमित्याचार्यै-
चूडामणवादयः । तत्र तु *सत्यं व्रतभेदः । लांकास्तु
*जन्माष्टर्मासंनानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीमहिताष्टमी ।

यदा कृष्णा नरेन्द्रेण सा जयन्तीति कीर्तिता ॥

श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति साधर्वाये वसिष्ठमहितांकाऽपि भाद्रे जयन्ती
केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वयुर्योपवासः) । यद्वा

दिना पूर्वा न त्वष्टम्या एव पूर्वदिने निशीथे मन्त्रे तदन्तरं च
रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावान् । किं तु तत्र परा नवम्यां
सूर्योदयान्तराननुप्रतिरूपमाकलयमत्त्वान् । एतन्मते ह्यहर्वेध एव
वेधः । या तु न विदुः सा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
त्वसाधनादुक्तं । *जयन्त्यादिति । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धा-
याम्’ इत्यादिविरोधोऽरुनिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
देरपान्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादिभिन्नवाक्य-
त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्पादकं ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि’
इत्यादिवदिन्यभिप्रायः । *जन्माष्टर्मासंवेति । एवकारो जय-
न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
वक्ष्यमाणपूजादि तत्र भवत्येव शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनादा न त्वेता-
वता तत्र जयन्तीसम्बन्धिन्यभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुंवेत्यभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदपि न तदा क्रियते इत्याह—
*न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्विरोध इत्येतन्निराकरणाय

*गुणात्फलम् । 'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत्' इतिवदित्यन्ये । तन्न । *नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव *मास इत्यन्ये । तन्न । एकवाक्ये उभयनिर्देशे *वाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवासद्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं *जयन्तीव्रतं च भिन्नमुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति भिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा चाल्पाऽपि राहिणीयुतैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्दूषणं हेमाद्रौ श्रेयम् । नित्यं काम्यमिति तु बह्वः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशी*वामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा, तथा

'कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्या-

*गुणादिति । यथा नित्योपनये फलविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकालविधिः, तथा नित्योपवासे जयन्तीविधिरित्यर्थः । *नित्यत्वेति । दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्यपसिद्ध्या जन्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । *मास इति । तथा च भाद्रे जयन्त्यां प्रमाणाभाव इति भावः । *वाशब्देति । समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । *जयन्तीव्रतं चेति । हेमाद्रिमते दशजयन्तीव्रतान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

*वामनेति । वामनजयन्तीव्रतं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

स्परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् नानिमात्थ । न हितत्रव्रत-
भेदा द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणे दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
तेस्त्रिभिर्हेतुभिः ॥ संज्ञाभेदात्तत्रभेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकैवातत्वाच्चव्रणद्वादशीवन्न
पारणालोपदोषोऽपि । ॥ तेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात् ॥ केचित्तु -

‘अथायां यापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

रातिर्णीमहिता जेये विदाहिः समुपोपिता ॥

अतः परं महीपाल संघासं ॥ नामसं कलौ ।

॥ एतैरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमासकालकं, योगव्रतं यो-
गवशेन श्रावणभाद्रपदान्यतरकालकमित्यतः व्रतभेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । मासयोक्तानन्यानपि हेतूनाह-॥ संज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=मासव्रतं जन्माष्टम्यामुपवासः प्रदानं, जयन्त्यां पूजादि ।
अन्धकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्यां तु

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनाक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वन्यायेन वाच्यं, तन्न न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वं तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनाप्रयुक्ता-
स्तदनुष्ठानात्फलमिद्विरत्येव कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । ॥ ते-
नेति । राधादिजयन्त्यां क्वचित्तद्व्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरदि-
ने तदाचरणमित्याभिप्रायः । ॥ नित्यत्वात्=भवश्यकर्तव्यत्वात् ।
॥ नामसं इति । तथा च जयन्तीव्रतनिर्णयानिधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा नभस्ये वा” इतिवचनं जयन्तीपरमिति प्रपञ्चि-

‘जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥’

इति हेमाद्रौ बह्विपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तीव्रतमित्याहुः । तन्न । ‘तामसं कलौ’ इत्युक्तेः परमश्रेयाहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः । अन्यथा

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’
इत्यादौ त्रिधिकल्पनापत्तेः ॥

तस्माद्दानीं जन्माष्टमीपरमिति दर्शयति—तत्त्वं त्विति । दिनद्वये रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्तव्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च । काम्यमेवेति । शूद्रान्नेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च तन्मात्रेण नित्यत्वं वियुनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तद्दृष्ट-
णमिति । अवश्यापेक्षितफलमाधनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षय-
स्यावश्यत्वादक्षतम् । अन्यथा नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरि-
ति । नित्येति । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च
शूद्रान्नेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणा-
त्काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्देविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधौ चोदित-
त्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चि-
त्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तो-
पाधौ विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि मीमांसकाः । यथा
वियुनादियागेषु । प्रकृते च न तथा ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता श्रावणस्यांसिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावेदकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

अथ*निर्णयबोध एव आद्यः । *पूर्वोक्तवचनेषु
तस्यैव मुख्यकालत्वोक्तेः ।

न्तीपरमेव । 'प्राजापत्यवृत्त' इत्युक्तेः ।

नन्वत्रापृथग्विशेषावाच्छ्रवणीवनं निमित्तम् ।

वीप्सायुक्तो वरान्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते ॥'

इति न्यायान् । तृष्टिश्च फलमिति उद्देश्यद्वयान्वये वाक्यभेद
इति चेन्न । चक्रपाणितुष्ट्यर्थं यद्वचनं वाक्यान्तरविहितं तद्वर्षे वर्षे
कार्यमित्यधीत् । परे तु एवं भवति निमित्तस्य विशेषत्वं स्यादतो
यथाश्रुतमेव सम्यक् । तथा हि यथा ज्ञानेष्टिविधौ जननं निमित्तं
पुनर्त्वादिकं फलमन्वेति तथा प्रकृतेर्वापि प्राक्तमेव निमित्तं फलं च ।
तत्कस्य हेतोरिति चेत् यत् एकरूपमुद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फल-
रूपं वा एकस्मिन् विधौ नान्वेति एकेनैव नेमाकाङ्क्षयात् । यस्य
पिता पितापह इतिवत्, मित्ररूपं त्वन्वत्येव । अस्मिन्निमित्ते अनेनेदं
फलं भावयेदिति वचनव्यक्तिसंभवादित्याहुः । निबन्धेषु प्रायशः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतप्रकरणे एतद्वाक्यस्य दर्शनात्तत्रैव नित्यत्वसाध-
कत्वं नान्यत्रेत्युक्तिः ।

ननु प्रायश्चित्तादीनां केवलनैमित्तिकत्वम्, एतद्व्रतस्य तु
काम्यत्वमिति कथमिति चेत् ।

'एतसो मोक्षकामोऽस्मि यद्वाविन्द ममार्जितम् ।'

इत्यतीतिप्रत्ययात्कामनोपाधौ चादितत्वाच्च व्रतस्य - काम्य-
त्वम् । प्रायश्चित्तस्य तु कामनोपाधावचादितस्य एनोनिवर्तकतया
नैमित्तिकत्वमित्याहुः ।

*निर्णयबोध एवेति । एवकारोऽप्यर्थकः । तेन वेध्याया
अष्टम्या दिवापि वेधः समुत्थीयते । *पूर्वोक्तंति ।

‘*अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्धरात्रादधो यदि ।

दृश्यते *घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता ॥’

इति माधवीये पुराणान्तरात् ।

‘*अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति भविष्योक्तेः ।

‘अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चये दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’

इति वसिष्ठसंहितांक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी द्वेधा । रोहिणीराहिता तद्युता च । आ-

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघौघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥’

इत्यनेन खण्डतिथौ नवमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्धवसानिककला-
सद्भावमनूय तत्पश्चाद्धं तद्विधिवत् सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्द्धा-
वसाने कलासद्भावो विधीयते तदुत्तरार्धे तस्य सिद्धत्वादिति तत्र
सप्तमीप्रवेशो वेधः । “नक्तादिव्रतयोगेषु” इति सामान्यवाक्याच्च ।
अस्यातिदुर्लक्ष्यत्वेऽप्याह—*अष्टमीति । *घटिकेति ।

‘अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥’

इति स्मृत्यन्तरे एका चार्धघटिका चेति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तर-
निशीथांशयोरेकेति घटीद्वयं मुख्यतमः काल इति माधवेनोक्तेः ।

‘त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः ।

अर्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥’

इति भविष्योक्तेः । कालान्तरस्यापि मुख्यत्वमित्यत्राह—

*अर्धरात्रे त्विति । मुख्यकालः=मुख्यस्य पूजादिप्रधानस्य
कालः, अङ्गकालानुरोधेन तु न वेधो युक्त इति भावः ।

४६८ सर्वाकनिर्णयसिन्धुवित्तीयपरिच्छेदे -

द्याऽपि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निर्णीयगोहिनी परेयुरेवो-
भयेयुरनुत्तमंयुगोनि । तत्राद्यप्योऽमन्दत् एव कर्मकाल-
व्याप्तः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी न शिवरात्रस्तथैव च ।

*पूर्वचिद्धैव कर्तव्या निभमान्ते च पारणम् ॥’

इति शुक्लेश्वर । *अस्मान्केवलरोहिण्युपवासोऽपि
मिदः । अन्त्ययोः परैव । प्रातःसकृन्पकालव्यासेरा-
धिकयात् * ।

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन समर्पसंयुताष्टमी ।’

इति ब्रह्मवैवर्तसि । एवमंशतः समन्यासावपि ।

विषमन्यासौ त्वाधिक्येन *निर्णयः ।

रोहिणीयुतापि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निर्णीये रोहि-

*पूर्वेयुरेवेति । इयं शुद्धा विद्धा चेति देवा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेयुः कर्मकालेऽस्त्यात् ।

*पूर्वचिद्धैवेति । दिनवैध एव, न रात्रिवैधे । कोचिन्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणीभ्यां जयन्तीलाभो वेत्या-
हुः । तत्र द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वे नास्तीति तन्निरस्य-
ति *अस्मादात् । ‘कृतं वै रोहिणीव्रतात्’ इत्यादिरुपलक्षण-
म् । *आधिक्यादिति । आद्ये विशेषणेन्दुसंयुतामिति मुख्य-
कालव्याप्तः । अन्त्ये ‘रात्रियुक्तां प्रवृत्तं’ इति गौणकालव्याप्तेः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना कर्षं न कर्तव्या सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।’

इति वचनमपि द्रष्टव्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
आधिकव्याप्त्या ।

*पूर्वेयुरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
विद्धाधिका शुद्धाधिका चेति देवा, न तु विद्धानधिका शुद्धानधि-

णीयुता परेशुरेवोभयेदुरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’

इति पाद्मांक्तः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इति गारुडाक्षः ।

‘*सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे* रोहिणी यदि ।

भावता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादिवाकरौ ॥’

इति ब्राह्मपुराणाच्च । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे परैव ।

का वा परेशुरष्टम्यभावेनासन्देहात् । *आद्ययोरिति । योग-
वत्या एव ग्राह्यत्वात् ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥’

इति वाक्यात् । अत्र वर्जनीया प्रपन्नेनेति निषेधात् प्रतिप्र-
सवमाह—*सप्तम्यां । *निशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वद्वयनिशीथे रोहिणी तदा पूर्वेवेति ध्वनितम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्धायां तु सप्तम्यां जातो देवकि नन्दन ।’

इति बोध्यम् । तत्र जन्मश्रवणादर्धरात्रे ऋक्षसाहित्यप्रत्ययात् ।
*वर्जनीयं । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीसत्त्वे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मनिराध्यात् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

४७: सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयापरिच्छेदे-

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सकृन्नापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । चतुर्थ्यापि त्रया । पूर्वशुनिशी-
थेऽष्टमी परेऽह्नि रोहिणी, परेऽह्निचष्टमी पूर्वेऽह्नि रोहिणी,
उभयैश्चरुचयस्य निशीथामसम्बन्धो वेति । आद्यं *परे-
शुजिगन्तायोगस्य सत्त्वात्परैवेति साधवः । तदुक्तं तेनैव—

‘यस्मिन्त्यर्थे जयन्त्याख्या योगा जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगप्रशस्तिरः ॥’ इति ।

‘*पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां भव याज्ञा स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’

इति पाद्योक्तिश्च । *कान्तं हेमाद्रौ ‘अष्टम्याः प्रा-
धान्यात्तस्याश्च पूर्वयुः *कर्मकालान्वापित्वात्पूर्वैव । पाद्यं
तु पूर्वाह्नि निशाथेऽष्टम्यभावे जयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु
सूर्य*दन्धणामात्रम्’ इति आहुः । *अन्ये तु ‘पूर्व-
विद्धाष्टमी’ इति वाक्येन जन्माष्टम्यां*सूर्योदये सप्तमी-
संधानिषेधात्कलाघर्टायात्रापूर्वादधिकी याज्ञा । ‘कार्या

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च त्रयी कुरीत पारणम् ॥’

इति गारुडादिनिरोधान् । साधवाच्चार्यं मतं दर्शयति—*परे-
दुयुरिति । परेश्वरष्टम्या अल्पत्वात्कथं प्राणत्वमित्यत्राह—*पूर्व-
विद्धेति । *संयुक्ता=रोहिण्या । साधवमतस्य प्राग्दृषि-
तत्वादाह—*कान्तिरिति । *कर्मोति । अवाधेनोपपत्तौ कर्म-
कालशास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । *दन्धणा=पता-
रणा । साधवहेमाद्रुभयविरुद्धं मतमाह—*अन्ये इति ।
*सूर्योदये इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोदयान्वय इत्यभिमानः ।

विद्धाऽपि सप्तम्या' इति जयन्तीपरम् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्रव्योर्नित्यत्वात्कालभे-
दाद्योपवासद्वयं* भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धा-
धिका तदा त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव ।
यदि वा विद्वन्मूना तदा परदिने ग्राह्यतिथेरभावात्पूर्वै-
व । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि ।
ये तु—

‘जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सकक्षां सकलामपि ।

विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥’

इति व्यासोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः ।
दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः, ते निर्मूलत्वाद्दुपे-
क्षयाः । ‘सुहृत्तमपि संयुता’ इति रोहिणीयोगे *त्याज्य-
त्वोक्तेः *तिथ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः ।
न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि ।

*उपवासद्वयम्=पूर्वेद्युर्जयन्तीप्रयुक्तमुत्तरेद्युर्जन्माष्टमीप्रयुक्तम् ।
औदयिकवाक्यानि—‘उदये चाष्टमी किञ्चित्’ इत्यादीनि रो-
हिणीयोगे इति संयुक्तत्वं च नाष्टम्याः, दिनद्वये रोहिणीराहित्ये
पराप्रसङ्गात्, किन्तु रोहिण्या एव अष्टम्यास्तथात्वं ‘त्वार्थिकं
पूर्वविद्धाष्टमीत्युक्त्या तल्लाभात् । तथा च तत्कथमष्टम्याः कर्मका-
लत्वं साधयेदिति भावः । *त्याज्यत्वेति । दिनद्वये जयन्ती-
योगे तेन जयन्तीप्रयुक्तोपवासे पूर्वदिने त्याज्यत्वं बोध्यते, न
तु ग्राह्यत्वम् । यत्र पूर्वद्युरेव जयन्ती तत्र ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धाया-
म्’ इत्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । सप्तमीपदस्याष्टमीसंयुक्तार्थत्वे
प्रतिकूलमप्याह—*तिथ्यन्तेति । आज्ञस्येनैव तिथ्यन्तल्लाभात् ।

भृगवायैः *पूर्वविद्धाष्टम्यामपि निश्चयने पारणोक्तः । *तेन
'कला काष्टा' इति श्रुत्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत्* ।

*तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्यासेः

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्वाहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण-दृश्यंयुताम् ॥'

इति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावेऽग्राह्यवो-
क्तवचनान्कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाऽल्पा-
पि रोहिणीयुता ग्राह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतान-
न्तमहर्गोहमाश्रयन्त्यादिफलपरिमित । *युक्तं तु उ-
पवायक्यं कार्यं श्रुत्यानेत्यन्त्यादिना तु वयम् । अन्त्ययोः
परैव ।

'सप्तर्षीसंयुताष्टम्यां भूत्वा कक्षं द्विजोत्तम ।

*पूर्वविद्धाष्टम्यां=पूर्वविद्धाष्टम्युपवासः । *तेन=जयन्तीव्रतपा-
र्थक्यस्थापनेन । *वाक्स्यान्तरवशात्=नाहर्गोत्रवाक्यवशात् ।
*एतत्=राशिराक्यम् । तत्र 'सप्तर्षीसंयुता न हि' इति दर्श-
नान् । पारिजेत्याजयन्त्युपवासं पूर्वादनहंयत्वर्यापनान् । दृष्ट्या-
न्तरमाह *तत्त्वं इति । *ग्राह्यत्वोक्तं इति । तेन उदयः
कर्मकाल इति न निश्चयनीत्याशयः । अत्रान्तर्मीयो न श्रद्धेय
इति स्मारयति- *युक्तं इति । यद्वा उक्तस्थलेऽन्तर्मीवं निर-
मितं पूर्वैरिति निधारितम् । इदानीं प्राचीनबहुग्रन्थमतमाह-
*तत्त्वं इति । त्यक्त्वा परेति अन्वयः । तत्र पूर्वैरिति दृष्टान्तः ।
अथवा यत्र पूर्वा रोहिणीयुता परदिने न रोहिणी नास्ति निशी-
थोत्तराष्टमिका तत्परं पूर्वापदम् । अथ दिवावेत्यनेन केवला-
ष्टमी प्रतिपादिता तां रात्रियुक्तां निशीथव्यापिनीं प्रकुर्वीत एव-
मेव समव्याप्ती वचनान्तरानुग्रहान्परेति सिद्धौ विषमव्याप्ती विशेषे-
णेत्यादिनाऽधिकनिशीथव्यापिनी पूर्वा परा वा इति कर्मकाल-

प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि *मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥

इति स्कान्दात् ।

‘मुहूर्तेनापि*संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति पाद्माचेति दिक् । निम्बादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वेऽहि कर्मकालीनां तिथि-
त्यक्त्वा *द्वित्रिमुहूर्ता परैव तिथिर्ग्राह्या ।

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाको भगवान्येषां वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥’

इति (१)हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीवृत्ते भवि-
ष्योक्तेरित्याहुः । तत्र ।

‘यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष

तिथ्योर्युतिः स्यान्न तदोपवासः ।

पूर्वे प्रकुर्याद्विवसे द्वितीये ।

दिनेशभक्तोऽथ तदा व्रताद्यम् ॥’

इति मात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन
मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योः=हस्तसप्तम्योः । अन्यथा

शास्त्राबाधेनोपपत्तेर्न तद्वाधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽहि निशीथे
ऽष्टमी तत्रापि पूर्वैव युक्ता न परेत्यरुचिः । *मुहूर्तार्धमिति ।
तत्र वाचनिकं संपूर्णत्वमित्याशयः । *संयुक्ता=रोहिण्या ।
दिगर्थस्तु योगस्त्रिविध उक्तः । तेन शुद्धाधिकाऽपि त्रिविधा रो-
हिण्याः साम्येन, निशीथात् प्रागारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वैव । आद्ययोर्निशीथे जयन्तीयोगात् अन्त्ये
प्रधानीभूताष्टम्याः कर्मकालव्यापित्वादिति । *द्वित्रितीति । उदिते

(१) ‘हेमाद्रौ’ इत्यादर्शपुस्तके नास्ति ।

४७४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । *शिष्टाचारान्नेति चेत्, न ।
*तस्य न्यायबन्धोविरोधेन हेयत्वात् । *इदानीं क्वापि
निम्बाकोपामनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

*पारणं तु—

‘तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

दैवतं भानावित्येकवाक्यतयेति केचित् । उदयव्यापिनीत्वेव
दर्शनात्तद्विवक्षितार्थमिति परे । *शिष्टेति । जन्माष्टम्यादौ तु
तदाचारोऽस्तीति भावः । *तस्य=जन्माष्टम्यादौ तदाचारस्य ।
तुष्यत्विति न्यायेन तदेकवाक्यतामुपेत्याप्याह—*इदानीमिति ।
तद्वैश्यानां तदनुपासकानां तदनाचार एव युक्त इत्याशयः । अत्र
‘सर्वेष्वेवोपवासेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्थं धर्ममवोपसर्पति ॥’

इति देवलेन पारणं स्मर्यते । तत्रोपवासे व्रतसामान्ये
वाऽङ्गम् । पारणान्तव्रतं ज्ञेयमित्यत्र हि व्रतशब्दस्योपवास एव
नियम एव वाऽर्थः ।

‘तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥’

इत्यत्राऽऽदिशब्देनैकभक्तनक्तयोरपि ग्रहात् । यस्यां तिथावेतानि
कृतानि परेषुस्तत्तिथ्यन्ते भोजनस्य पारणत्वात् । न चैवं तथा-
विधकर्मसमाप्तिलक्षणपारणस्य ‘भोक्ष्येऽहम्’ इत्यादिलिङ्गादभोजन-
नियमात्मकोपवाससमाप्तेश्च भोजनेनैव भावाद्भोजनरूपत्वे च राग-
प्राप्ततदनुवादेन पूर्वाह्णे विधीयतां किमङ्गत्वेनेति वाच्यम् । उद्या-
पनादिवच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तः शास्त्रीयत्वावश्यकभावात् । भोजन-
नियमाङ्गीकारे उपवासादौ अङ्गिस्तु पारणं कुर्यादित्यादिप्रति-
निधिविध्यनुपपत्तेश्चेति । तत्काळं निरूपयति—*पारणं त्विति ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् ,

‘*तिथ्यृक्षयोर्गदा छेदो*नक्षत्रान्तम*थापि वा ।

तिथिभान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बृहद्रथन्तर-
सामेत्यादिवत्तिथिभयोर्विनैवेतरेतरयोगद्वन्द्वं तिथ्युपवासे तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षत्रान्तश्च लभ्यत इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तसिद्धिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणी
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥’

इति व्याख्यानात् ।

‘पूर्वाविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥’

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावतैव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुवृत्तावुभयान्त एव लभ्यते । जयन्ती
शिवरात्रिश्चेति जयन्तीपदं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीव्रतमात्रानुष्ठातृणां परेश्वरष्टमीमध्ये
नक्षत्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यत्रार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
कथं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

‘अन्यातिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वेस्तामसीं गतिमश्नुते ॥’

इति दोषश्रवणाच्चेत्यत्राह-‘*तिथ्यृक्षयोरिति । *नक्षत्रान्तम्=
तिथ्यृक्षयोरेकतरान्तम् ।

‘रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चकुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥’

इत्युक्तेः ।

‘सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियुज्यते ।

४७६ सटीकनिर्णयसिन्धुत्रितीयपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥'

इति हेमाद्रौ वचनाच्चार्धरात्रेऽप्युभयान्तेऽन्यतरान्ते
येति मुख्यः पक्षः ।

'सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिदमेतत् ।'

इति ब्रह्मवैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिनेऽमुख्यकाला-
लाभेऽन्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । *गौडास्तु—

'न रात्रौ पारणं कुर्यादनेनै रोरहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वात्रौ सार्धप्रहरमध्यं कार्यम् ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्यमामयोः ।'

तथा—

'मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।'

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।'

इत्याह । शृङ्गशातानपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति सामान्यत उक्तञ्च । *अथेति । प्रतिपदाद्युपवासैत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्यपि द्रष्टव्यम् । *मुख्येति । उक्तादिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तुभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तल्लाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायामपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्युक्तयोरित्यस्य—

'अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।'

इत्युत्तरार्धं वदतां मतमाह—*गौडास्तिथति । *रोहिणी-

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । वेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । *महानिशाया-
मन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । *तत्त्वं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशानिषेधः
महानिशायामेव लाभेऽतत्रैव पारणमिति ।

दिवौदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दाहर्ष्यं निषेधमाह । तन्निर्मूलम् ।

अशक्तौ तु बहिपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडे विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

व्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीव्रतादित्यर्थः । *एतदिति । सुबुद्धिदुर्बुद्धि-
भेदेन वाक्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, प्रकृते तु नैतद्द्वयं प्रवर्तते ।

‘मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।’

इत्यादिवदिति भावः । *महानिशायामिति । वर्जयि-
त्वा महानिशामिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने वर्जयित्वा महानिशामित्येतदेव बीजम् । अर्धरात्रेऽथ-
वेति पाठे विरोधात् । तच्चायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्यात् । महानिशातोऽव्यवहितप्राक्क्षणे सन्देहतादवस्थया च महा-
निशोत्तरमन्यतरान्ते तत्रैव पारणं तदुत्तरनिषेधस्य रागप्राप्त-
गोचरत्वेन वैधेऽप्रवृत्तेः, महानिशायां तु परेद्युरित्यनौचित्याच्चे-
त्यरुचिः । स्वयं विरोधं परिहरति—*तत्त्वं त्विति । *तत्रैवेति ।

४७८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवेन्युक्तेः । तथा च न द्वयोर्विरोध इति भावः । न रात्रौ पारणं कुर्यादिति निर्मूलमेव । दाक्षिणात्यनिबन्धे ऽदर्शनात् । अस्तु वा समूलं, तथापि निश्चययोरिति वाक्यार्थो न तद्विरुद्धः ।

‘आततायिनमायान्तमपि नेदान्तमं रणे ।’

इत्यादावपिशब्दवत् । अथवापदस्यापि स्वार्थत्यागेनान्यार्थ-
सात्पर्यावगमात् । व्रतनिषिद्धरात्रिपारणमपि सवार्थत्वेनार्धरात्रेऽपि
पारणं सुकरं किमुत ततः प्रागरात्राविति व्याख्येयम् । यदि तु
रोहिणीव्रतं नक्षत्रमात्रव्रतं तदाऽपि रात्रौ मुख्यगोणपक्षाश्रयेण पा-
रणं कैमुतिकन्यायव्याख्यानात् । महानिशातः प्रागन्यतरान्ता-
लाभे तु रात्रिपारणनिषेधातिक्रमस्य निर्धीजत्वात् ‘तिथ्यन्ते चो-
त्सवान्ते च’ इति वाक्याज्जागरान्ते दिवमेति न द्वयोर्विरोध इति तु
केचित् । वस्तुतस्तु रात्रिपारणनिषेधवाक्याभिराधेर्नैव व्याख्यानं
सम्भवति । अर्धरात्रे यदा निश्चययोरद्वन्द्वस्तदाऽपरेऽहनि पारण-
मिति ह्यन्वयः । अर्धरात्रेऽपरेऽहनीति तु नान्वयः । एकं पदमेकत्रा-
न्वितं विना बलवदनुपपत्तिमन्वत् नान्वेतीति न्यायात् । “एकैक
मन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेति अर्थेनस्य हारियोजनस्य सर्वे एव
लिप्सन्ते” इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयवारणाय तन्न्या-
यस्य तृतीये व्युत्पादितत्वात् । तत्र निश्चयपीन्यापिश्च स्वार्थत्यागे-
नान्यार्थपरत्वात्कैमुतिकन्यायाद् दिवमेव पारणार्थः । वस्तुतो रोहि-
णीनक्षत्रमात्रव्रत एव तेन रात्रिपारणा बोध्यते ।

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।’

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादने भानृतपारणान् ॥’

इति वचनात् । पारणपारणमिति पाठ आहारं विना शरीर-
स्य पारणम्=उपवासः, तदुत्तरदिने चतुर्थकालभोजनविधिना
विहितं भोजनं=पारणम् । व्रतविशेष इत्यर्थ इति तु केचित् । ग्रन्थ-
स्त्वित्यं योज्यः—परदिने अष्टम्यादिमध्ये पारणाप्राप्तौ ‘अतोऽन्य-

अशक्तौ तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

*‘तिथ्यन्ते वो*त्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’

इति कालादर्शोक्तेश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

*‘ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

था पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः ।
तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते कुर्या-
त्तिथेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि वोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा
रात्रौ तदाऽप्यपरेऽहन्येव दिवैव तिथ्यृक्षयोरिति वचनात् । तत्रार्थ-
रात्रशब्दस्य रात्र्यर्थकत्वात् । तवापि यत्रार्थरात्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्थरात्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेष्विति प्रतीक-
धारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकान्तर्गतम् ‘ऋते धातृक्ष-
पारणम्’ इत्येतन्नैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु रात्रौ तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वप्रत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं त्वित्यादि तु मतान्तरमिति
*तिथ्यन्ते=अन्यतरान्ते । *उत्सवान्ते=जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि शेषिविरोधापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीयते माधवाचार्यैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मत्रयेत्यशक्तेर्विवरणाच्च । एतन्निर्मूलमेवेति तु विवेचने ।

*तत इति पूर्वोक्तनियमाश्च

४८० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः स्मृतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये प्रणिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तम्यां लघुभुक्तुयादन्तर्धानपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं रात्रौ कृत्वा जितेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेषुः कृतनित्यक्रियः

‘सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षयाः ।

पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पन्वापिह मन्त्रिभिम् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यां व्रतनिवेदनं गीयते ।
तत आचम्य माणानायम्य भाङ्गमुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः
फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं ताम्रपात्रमादाय यामागुहिरुय श्रीकृष्ण-
मीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
सङ्कल्पेऽधिकरणतिथिरुत्तमः । ततः श्राकचतुष्टयं पठेत् -

‘वामुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रवरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एतसौ मोक्षकायोऽस्मि यद्गोविन्दत्रियोनिजम् ।

तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥

आजन्म मरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशय गोविन्द ममीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । तत आह-कृततोऽष्टम्यामिति ।
तिलस्नानं मध्याह्ने प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । स्मृतिकागृहम्=
षष्ठ्या देव्या अभिष्टितं गृहम् । प्रणिमेति । प्रतिपाद्यामग्न्यु-
त्तारणसंस्कारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे-‘आग्निः सप्तिं वाजम्भरं
ददाति’ इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा अग्निपदसहितं पठन् स-

काञ्चनी राजनी ताञ्त्री पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वाक्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।
सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥
देवकीं तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ।

न्ततां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतप्राणप्रतिष्ठाया-
स्तस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥
अस्मै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरीरयेत् ।
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ॥
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ।’

बीजेन=मूलमन्त्रेण ।

‘प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥’

इति तल्लक्षणम् । यदा स्वहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
त्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्रतिमायां तु कपोलौ स्पृष्ट्वेति विशेषः ।
एतच्च श्रीकृष्णमभिप्रेत्य देवक्यादिप्रतिमासु अग्न्युत्तारणान्तरं
तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्रांश्च पठेत् । अस्मैइत्यस्य स्थाने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मन्त्रकोपरि ॥
 *मां तत्र बालकं मुनं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकास्मिन्पदेशे स्तनिकागृहे ॥
 तद्वत् कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदिति श्रैव देवकी ॥
 शोभां च बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरन्वभूत् ।
 नन्दः प्रजार्पणदेशो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौरिन्तुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ।
 लेखनीयाश्च तथैव कान्तिपां यमुनाह्वरे ॥
 *इत्येवमादि यान्तिनिल्लक्षणे चरितं सम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद्भक्तिनत्परः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

ध्यन्तं तत्तदेवतानामयुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रं पठन प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=मंजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिरिति । एते च मोहितास्तत्र लेख्याः ।
 'तत्र कंसानियुक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया ।'
 इति वाक्यशेषात् । गोपादयस्त्वग्रामोहिता लेख्या इत्यर्थः ।
 लेखश्च काञ्चनादिपतिमाभिर्विकल्पितं प्रतिपान्वात् । पूर्वोक्तस्यासा-
 वश्यकत्वमाह *इत्येवमिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र-
 तिष्ठोत्तरं कार्या । ताम्बूलदाक्षिणा च पूजामाहुष्याय विनाद्वासन-
 सुपचारान्निरेदयेत् । उद्वासनं तु परेऽहि कार्यम् । तत्र देवकीं वसु-
 देवं यशोदां नन्दं सुमश्रीकृष्णं बलदेवं चण्डिकां च पृथक्कृतनाम-
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः प्रतिमादेशाशक्तौ फलेषु भक्षनपुञ्जेषु वा पूजयेत् ।
 'कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तये ।
 देववर्यं वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ॥

*गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः
शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवृतकरैः किंकरैः सेव्यमाना ।
पर्यङ्के स्वास्तुते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते,
सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
पादौ संवाहयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥

बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक् ॥'

इति भविष्योत्तरात् । श्रियं च 'नमो देव्यै श्रियै' इति मन्त्रेण ।
अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः'
इति मन्त्रेणापि । *गायद्भिरिति ध्यानम् । भविष्ये एकवच-
नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोद्भवाय निखाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपादौ,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गारुडे तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भ-
वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्घ्ये 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहान्तस्तिलहामे,
'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमोनमः' इति चन्द्र-

*अर्धरात्रे वसोधारीं पानयेद् गुडमर्षिषा ।

*नाडीवर्धपनं पष्टी नामादः करणं मम ॥

*ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ।

शङ्खे तोयं समादाय संपूज्य कुञ्जचन्दनम् ॥

जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

क्षीरोदाणवसंभूत अत्रिगोत्रमनुजम् ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्केन्दुं रोहिण्या मालिनो मम ॥

ज्योत्स्नाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।

नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥

यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्गतिः परा ।

तामेव निर्गतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥

इति देवक्यर्घ्यः ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ग्रामे ग्रामे प्रपूजयेत् ।

प्रभातं ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिसाधरः ॥’

‘ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणादिनाय च ।

शान्तिरस्तु शिवं ध्यातुं इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥’

इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्याभ्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे

पूजायां मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गव्यघृतेना-

ग्नौ वसोधारीं कुर्यात् । कचिद्गुडमर्षिषेति पाठः । *नाडीति ।

जातकर्मनालच्छेदनपष्टीपूजानामकर्मोदीनि संक्षेपेण । *तत इति ।

चन्द्रोदये प्रतिमादौ रोहिणीसहितं चन्द्रं सम्पूज्य ‘जानुभ्यां धर-

णीं गत्वा’ शङ्खे तोयमित्यादिचन्द्रार्घ्योत्तरं च

‘ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त मुधावास नमोऽस्तु ते ॥

नमो मण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत्, देवक्यद्योत्तरं देवकीं च प्रणमेत् ।
देवक्यद्यो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापराजितम् ।

अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ॥

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।

श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥

प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।

प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैः स्वनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य

त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।

त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥

सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ।

देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥

त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ।

दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥

सोऽहं देवातिदुष्टं त्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥

त्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नाऽन्योऽस्ति रक्षिता ।

यद्भाल्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्धके ।

तन्पुण्यं यदिवासीतु पापं हर हृत्पापुत्र ॥

इति प्राथम्ये सावित्रेण स्नानपुमाणश्रवणादभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभवं संपूज्य यथाविभवं चण्डिकाभहोत्सवं कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान्गणपूज्य भोजयित्वा तैल्यः सुवर्णमदिनीधनुव-
न्नादि यथाऽष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मां प्रति

ये देवं देवकी देवी वसुदेवादर्जीजनन् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यं तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

ॐ नमो वामुदेवाय गोब्राह्मणादताय च ।

जगद्धिनाय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विमृश्य इष्टैः सह
स्वयं पापणं कुषोदयथैः । सुजन्यं वामुदेवायेति पाठान्तरम् ।
ब्रह्मदेवताविमर्जनं कार्यम् । श्रीकृष्णमालमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्येव । एवं श्रीकृष्णमालमाया अवायेत्येव 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वामुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तादृशमर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

'यदि बोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ।'

इत्यादिप्राप्त्युक्तत्वादुद्यापनमावश्यकीमात्रं स्मार्तार्थाः । व्रतभङ्गे-
तूक्तमथवा सम्पूर्णानुष्ठानं कार्यम् । युधिष्ठिर उवाच—

संपूर्णनामनुष्ठानं व्रतानां च जनादेन ।

कुरुमसादं गुह्यविषेतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि व्रतं तव ॥

किञ्चिद्व्रतं प्रसादेन यद् व्रतं व्रतिनां व्रतम् ।

तत्संपूर्णं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

काञ्चनं रुप्यकं वाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भग्नव्रतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयसा दध्ना घृतक्षौद्ररसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणभाणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि कुरुष्वान्न दयां पुनः ॥

प्रसन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु प्रसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

तपश्छिद्रं जपश्छिद्रं यश्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन सम्पूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चान्मु उत्तरे च बलिं हरेत् ।

उपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः ।

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वक्षसि ॥

कुक्षिं तु हृदयं पृष्ठं वाक्कक्षश्च शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्या नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिकीं देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं साष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विप्राय विधिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमुखो विप्रो गृहीयाद्दर्भपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

प्रतिमासं च ते पुत्रामष्टभ्यां यः करिष्यति ।

निप्रहसने पयच्छेन दाया नैवांसगामुखः ॥

सन्नेषानेन कान्तेय गोपनासुः प्रयत्नतः ।

इदं वनं मया खण्डं कृतमाभीष्टपुरा द्विज ॥

तत्त्वार्थं पुष्पमयाम्बु तत्र मूर्तिवदालनः ।

नामयं पूर्णमतो ब्रूयाद् ब्रह्मनामेन ते पुनः ॥

सकृत्पुणं कथा-व्यभातिनः सः पूज्यो मनोरथाः ।

ब्राह्मणा मन्त्रभाष्ये नन्मन्त्रे दिवौकसः ॥

सर्वदेवमया विद्या न तद्वन्नमन्यथा ।

ज-शभिः सारतां नीतः प्रायकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनवः शक्रोऽपि कृत्वा विषमदान्पथिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनान् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अद्वयमयफलं साधुं लभन्ते नात्र भंशयः ।

उग्रामनात्म्यांकवचनापराशरनामप्रयोगः ॥

गर्गगात्रमर्थाभ्यां नैकशब्दादिभ्यस्तथा ।

वचनान्नागदादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एनं विभिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणं व्रजेत् ।

दाता तन्मपयेन्मने ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चमहायज्ञानिवर्षद्वौ तन्नादिकम् ।

एनं यः कुरुते नमः॥ वनमममममममम ॥

तस्य सम्पूर्णतां यानि तद्वत् सन्तुष्टा कृतम् ।

स्वाहं सम्पूर्णतां याति प्रसन्नं वन्दयते ॥

भग्नानि यानि मदमोहनशब्दं मृहीन्वा

जन्यान्तरूपवपि नरेण समन्तरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरम्यं पुरां भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

*प्रतिमासं चरति । चण्डिकां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । भार-

मम चैवाखिलान्कामान्स संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥'

तथा—

‘अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर ।

करोति चत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥

दद्याच्छ्रद्धयां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥’

इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन-

‘*मासे नभस्यमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

म्भस्त्वस्य रोहिणीयुताष्टम्याम् । अत्रोत्पङ्गावस्थितचतुर्भुजबालस्व-
रूपश्रीकृष्णाया देवक्याः प्रतिमा, तत्र श्रीकृष्णपूजादि, देवक्यर्घ्यः,
प्रतिमादानादि ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।’ इति ।

सुवासिनीनामपि एतद्व्रते अधिकारः । अयं विशेषः—उक्तपूजो-
त्तरमरुणोदये रक्तवस्त्रं परिधाय स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा नदीतीरं,
महत्सरो वा गत्वा तत्र स्वयं स्नात्वा प्रतिमां स्नापयित्वा किञ्चि-
द्विहस्य सह प्रतिमया स्वं स्वं गृहभागस्य मध्वाज्यपरिचक्षुविकार-
संस्कृतं यवान्नं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन्निति । पञ्चमृतिकापूजायां
जन्माष्टम्यां मृतिकागोकुलपूजा कार्या । इति जन्माष्टमी ।

*मासे इति । यत्तु शङ्कः—

‘अमायां चैव न छिन्द्यात्कुशांश्च समिधस्तथा ।’

इति, तत्तत्कालकर्मातिरिक्तपरम् ।

‘कुशान् काशांश्च दूर्वाद्यान् गवार्थं च तृणादिकम् ।

निषिद्धे चापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजः ॥’

इति जाबाल्युक्तेः । वनस्पतिसंज्ञकमुहूर्ते च निषेधः ‘वन-
स्पतिगते सोमे’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । मरीचिः—

‘आर्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ च लुनीयाद्वापि सन्ध्ययोः ।’

४९० मटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

*अघातयामास्ते दर्भा विनियोजयाः पुनः पुनः ॥
नभः श्रावणः । तेन दशान्तमासं जन्माष्टम्यनन्तरं
दर्शो लभ्यते । *मदनरत्ने तु-

'मासं नभस्येऽमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ॥
इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यो=भाद्रपदः । तेन
महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक
एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालि(१)काव्रतम् । तत्र
परा ग्राह्या ।

'मुहूर्तेमात्रमस्येऽपि दिने गौरीव्रतं परं ।
शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥'

पाद्ये-

'न दर्भान्द्रोऽच्छद्रो न विवेकापिच्छं पयः ।'

*अघातयामाः=उपयुक्ताः अपि अपवादं विहायान्यत्र
प्रयोज्याः ।

सपिण्डपुष्पकुशादीनां द्वितीयः पहरो मतः ।

इत्युक्तेस्तथापिनी अथा ग्राह्या, अत्रिकमग्रं । *मदनरत्ने त्वि-
ति तु नाऽरुचिः । शुक्रादिकृष्णादिमासभेदेन एकस्यैव चान्द्रस्य
ग्रहीतुं शक्यत्वात् ।

भाद्रशुक्लपतिपदि रुद्रव्रतं, तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

'रुद्रव्रतं सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ।

(१) हरितालिकति । एतदन्वर्थकं नाम 'आलिभर्द्दरिता यस्मात्त-
स्मात्स्य हरितालिका ।' इति यचनात् । अत्र च भवानोशिष्याः पूजा, मन्त्रः
'मन्दारमालाकुण्डितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै
च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥' इति तत्कथायामुक्तः ।

इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यम् ।
माधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीमाहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगे प्रत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिः*दिवानक्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

*भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तं । मदनरत्नेऽप्येव-

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टमुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेश्वरौदयिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र
दन्यः सकारो न तु तालव्यः शकारः । मधुस्रवारुयेन्युक्तेः ।
*दिवानक्ते=अहोरात्रसाध्ये व्रते । *भाद्रस्येति ‘नभसः कज्ज-
ली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कज्जली-
ति कृत्यरत्नावली ।

वरदेति ।

‘सुरासुरानाप्नुवतो गणेशं बुद्धिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणात् ।

*अंशेनेति । परेश्वरधिकव्याप्तौ परेश्वराधिक्यादिति के-

४९२ मटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे-

म् । परदिने एवांशिनः साकल्येन वा मध्याह्न्या-
प्त्यभाते सर्वपक्षेषु पूर्वाशान्ता । तथा च बृहस्पतिः—

‘चतुर्थी गणनायस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्न्यापिनी चत्सयात्परतश्चेत्परं ऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्सयात्तामाविद्धा प्रशस्यते ॥’

इति माधर्वाय मृत्यन्तराद्य । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे—

‘एकदन्तं शृण्वर्णं नागपञ्चोपवीतनम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्द्विवि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रीतिर्माधवोरितप्रशस्ता ।

‘मातृशुक्लचतुर्थी या मौमेनाकेण वा युता ।

महती सा ऽथ विजेशमर्चित्वेष्टं तमेतरः ॥’

इति निर्णयामृतं वाराहोक्तः ।

अत्र चन्द्रदर्शनं निर्दिष्टम् । तथा चापरार्के सार्कण्डेयः—

‘असिंहादित्यं शुक्लपक्षे *चतुर्थ्या चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वतः किञ्चिन्मध्याह्ने व्याप्य पश्चतः कृत्स्नं म-
ध्याह्ने व्याप्नोति सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तः । संदिग्धे हि ‘मा-
तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

असिंहादित्यं इति । कन्यादि-र्यासिंहादित्यशब्दयोः चान्द्रो
भाद्रपद इत्यर्थः । *चतुर्थ्यामित् । अत्र एव कृत्यरत्नाव-

(१) अत्र ‘मृत्यन्तरादिमूर्ती प्राणार्तिष्टापूर्वकं विनायकं षोडशोप-
चारैः संपूर्णकर्मोत्पन्नं ज्ञेयं दत्त्वा समन्था पक्षविंशतिदूर्वा गृही-
त्या—‘गणनायकायामापुत्रायामनाशनाय विनायकायैशपुत्राय सर्वसि-
द्धिदायकदन्तायमयकथाय मृषकथाहनाय कुमारगुरवे’ इति दशनाम-
भिर्द्वयेषां द्वयं दत्त्वा समन्थाविंशष्टामेकां दूर्वामुजदशनामभिः समर्पयेत् ।
दश मातृकान् विधाय दत्त्वा दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पू-
जाविधिर्मसिन्धुयुक्तः । विस्तरस्तु मतराजादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा अप्येवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनामिति वै पठेत्’ । इति ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीतिसहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्या-
पिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्त्वे *हेमा-
द्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात्पञ्चमी’ इति दीपि-

त्याम्—

‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’

इति निर्धितत्त्ववाक्ये चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादर्शने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तन्निवृत्तिः ।
पाठश्च प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—

‘ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां तं प्रमादाद्रीक्ष्य मानवः ।

पठत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥’ इति ।

सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

*हेमाद्रीति । तत्त्वं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

४०४ सटीकनिर्णयसन्धुखिनीपपरिच्छेदे-

कोक्तेः । साधनमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्तेः ।
युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु युक्तः । कर्त्तृपञ्चमी षष्ठीयुतेवेति
दिवोदासः । अत्र कर्त्तृन्प्रतिमास्तु पूजयित्वाऽकृष्टभू-

स्तु मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।'

इतिवचनात् मनुष्यदेवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । अत्रेति ।

'नमस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अग्निहोत्रशाला भूमनिगमनद्वारैर्वहुभिर्वृतत्वात् ।)

स्नापयेद्द्विधिवत्स्नत्वा पश्चात्तरसैः शुभैः ॥

चन्दनामरुक्पूर्वैर्विलिप्य न सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्द्विविधैः पुष्पैर्मन्त्रभुजादिदीपकैः ॥

समान्तराद्य तथा नमैः सोपवीतयथान्विधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्यान्नुर्मैः फलैः ॥

कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो निष्वाग्मित्रोऽथ गौतमः ।

जमदाग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते कृषयः स्मृताः ॥

गृहीतार्घ्यं मया दत्तं तृष्टा भवत सर्वदा ।' इति ।

'अकृष्टपृथिवीजानशाकाहारं प्रकल्पयेत् ।

शयीत ब्रह्मचर्येण कर्षीन् ध्यात्वा सप्ताहिनः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमानरेत् ॥'

इति च ब्राह्म्यात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वाणामधिकारः ।

'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने' ।

इति ब्राह्म्यात् ।

माद्रशुक्लपृष्ठी=सूर्यपृष्ठी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु
प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽहिं तत्तन्मन्त्रंगाष्टोत्तरशतं तिला-
न्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लषष्ठी=सूर्यषष्ठी । सा सप्तमोयुतैवाति दि-
वोदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’
इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्पभ ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम् ॥’
भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्पभ ।

योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।’
गाङ्गेयं=स्वामिकार्तिकम् ।
इयमेव भौमवारे विशाखावैधृतियोगे चम्पाषष्ठी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता ।

विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥

पञ्चम्यामेकभक्ताशीर्चम्पाषष्ठ्यामुपोषितः ।

रथे दलद्वादशके पूजयेत्सूर्यदेवताम् ॥

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्यमा ।

विश्वचक्रोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्विनायकः ॥

सूरः सूर्यः स्वर्गः कर्ण्यमादित्यः प्राग् दलादिषु ।

तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयात्तिलान् ॥’ इति ।

देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं व्रतमिति प्रतीयः ।

४१६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

गोष्म्यां पश्यति गाक्षं दक्षिणापथवासिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

गाक्षः=स्वामिकार्तिकः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणवनम् । तत्र सप्तमी
पूर्वयुता आद्या । 'पणमुन्याः' इति युग्मवाक्यात् ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=द्वीष्टमी । सा पूर्वा आद्या ।

'श्रावणी दुर्गनवमी' इति च दृष्टाशनी ॥

*पूर्वादिष्ठा तु कर्तव्या । श्रावणादिष्वेति दिनम् ॥

इति हेमाद्रौ वृद्धगमोक्तः ।

'शुक्लाष्टमी तिथिर्वा तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।

द्वीष्टमी तु सा ज्ञेया नाशरा सा विधीयते ॥'

इति पुराणसमुच्चयः । *यत्

'मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।

द्वीष्टमी तु सा काया ज्येष्ठा मृतं च वर्जयेत् ॥'

इति तत्रैवापराहं उक्तम्, तत्र पूर्वोदने* ज्येष्ठादियोगे
द्रष्टव्यम् ।

'द्वीष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठास्तु द्वीष्टमशुभा ।'

*पूर्वेति । 'शुक्लपक्षेऽष्टमी नव' इत्यस्यापवादः । दृष्टाशनी -
होला, वादिव्रतांतादयोः रम्या तु गीतेत्यन्ते । द्वीष्टमे भाद्रशुक्लाष्टमी
पूर्वा प्रागेन्युक्तं तत्रैव । भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामृतशून्यगीहणमुह-
र्तव्यापिनी अस्तीति दर्शयति- *यत् मुहूर्ते इति । निवेचन-
कृतम्तु द्वीष्टमे ज्येष्ठामृतयोगार्गहनायां सिद्धये सूर्यसमन्यस्तु-
दिने मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यामन्याहः । *पूर्वोदने इति ।
रौहिणे मुहूर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे मुहूर्तेऽष्टमी पूर्व-
दिने च ज्येष्ठादियोगस्तत्रेति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-
योगे पूर्वैव 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनान् । एवं परदिने

तथा—

‘ऐन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शाभावे ज्येष्ठादियोगेऽपि पूर्व्वेव । कर्मकालशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’इति निषेधो व्यर्थः । “न कन्यार्के कदाचन”इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’इतिवत् । यथा कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदयानन्तरं नेति वार्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपवित्रकमेघपूजा-

दूर्वाष्टमीव्रतविरूढकजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥’इति ।

अस्यार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तत्प्री-
त्यर्थं ब्राह्मणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपवित्रकम्=आषाढ-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपवित्रारोपणम् । मेघपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रशुक्लचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=आश्विनपूर्णिमाविहितं
कोजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवानि इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुवृत्तेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तः ।

‘अगस्त्ये उदिते तान पूजयेदमृतोद्भवाम् ।

वैभवं पुत्रशोकं च दश वर्षाणि पञ्च च ॥’

इति तत्रैव दोषोक्तम् । * भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्यो-
दये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमा-
द्रिः । द्वापिकाऽप्येवम् । इदं च व्रतं * स्त्रीणां नित्यम् ।

‘या न पूजयते दूर्वा मोक्षादहं यथाविधि ।

वर्षाणि जन्मानि वैभवं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मान्ममपूजनीया सा प्रतिवर्षं बहुजनैः ॥’

इति पुराणममुच्यमानम् । यदा ज्येष्ठादिकं विनाऽष्टमी
न लभ्यते तदा तत्रैवोक्तम्-

‘कर्तव्या नैकभक्तन ज्येष्ठा मूले यदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेन्नया न वन्द्यं दिवसं नयत् ॥’ इति ।

अत्र विधिर्मदनरत्ने भविष्ये-

‘शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम ।

वकाशनिबन्धनाष्टोपग्रस्तानिकल्याणसेवा वर्षाकालीनानामेव नि-
पेर्धानिन्यादिति । कदा चेयं भाद्रकृष्णाष्टमी शान्तेत्यब्राह्म-
द्वेति । * स्त्रीणामिति । स्त्रीणामेवाधिकार इति मयूखः ।
ज्येष्ठा मूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् । तत्राप्यपेक्षामस्वान् ।
अत्र निषिद्धयोगाभावे स्त्रीभिः स्वयमेव पूजां कृत्वाऽनग्निप-
कादिभक्षणं कार्यम् । तथोगे तु पूजा ब्राह्मणेन कार्या स्वयं त्वे-
कभक्तं कार्यमिति यस्मिन् कस्मिन् दिने यस्यां कस्यां चित्पूर्व-
स्यां परस्यां वाऽष्टम्याम् ।

‘कन्यास्थार्काऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठे महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥’

इति वाक्यात् । अत्र कन्यार्कयोगः स्तावकः ‘मासि भाद्रपदे’ इति

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥
दध्याक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याद्विलोचने ।
दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥

मन्त्रस्तु—

‘त्वं दूर्वेऽमृतजन्मास वान्दतासि सुरासुरैः ।
सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥
यथा शास्त्राप्रशास्त्राभिर्विस्तृताऽसि महीतले ।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥’ इति ।
अत्रानग्निपक्वं भक्षयेत् ।

‘अनग्निपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।
अक्षारलवणं ब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनाऽन्वितम् ॥’
इति तत्रैव भविष्योक्तेः । भाद्रपदेऽधिमासे सति नि-
र्णयदीपे स्कान्दे—

‘अधिमासे तु सम्प्राप्ते नभस्य उदये मुनेः ।
अर्वाग्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुर्याच्चित् ॥’
अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता माधवीपे स्कान्दे—
‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।
इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या । *दिन-
द्वययोगे परा* । पूर्वोऽहि रात्रियोगे पूर्वैव* ।
‘नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ।
मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ।’

चान्द्रभाद्रपदग्रहणात् । *दिनद्वयेति दिवाद्वयास्पर्शोपलक्षण-
म् । *परेति । अत्र प्रमाणं नवम्या सहेति । *पूर्वैवेति । अत्र

इति तत्रैवोक्तेः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववामरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रं चोक्तम् । तत्राद्यं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्यं केवलक्षं । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्यान्दिकं तिथानुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलाहुनि ॥

तिथान्ववाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलक्षतः ॥’ इति ।

अत एव मदनरत्ने भविष्यं नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले *ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मन्त्रैश्च पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यास्तृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

प्रमाणं रात्रीति । सामान्यवाक्यापवादः । *अस्य=रात्रियोगस्य ।

‘तथाष्टम्या यदा वारो भानोज्येष्ठमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन
पूर्व परं वा भवतीति साधयः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदमिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्बन्धव्युदासः । एवम्—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतज्ञानो नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीसम्बन्धः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कस्मिन्
दिने’ ‘तस्यामन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्या कस्या चित्तिथावित्थ-

तथा—

‘*मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एह्योहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ।

ज्येष्ठं त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव ॥

(इत्यावाह्य ‘तामग्निवर्णाम्’ इति संपूज्य)

ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥

शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शांकर्यै ते नमो नमः ।

ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥

एह्योहि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति ॥’

इत्यर्घ्यः ॥

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं
कुर्यात् । ‘आभाकासितपक्षेषु’ इति दिवोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं श्रवणे यदि ।

र्यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

“तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥”

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
त्सा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्वयद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैषम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । “यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा” इति वचनादिति ।
*मैत्रेणेति । निर्णीतपूजादिनात् पूर्वदुरनुराधायामावाहनमुत्तरे-

५०२ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

करोति हन्ति तन्पुण्यं द्वादशादशीभवम् ॥'

इति तत्रैव स्कान्दाद्य । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः ।
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण मर्हापाल श्रवणं वर्धते यदि ।

तिथिक्षयेन भोक्तव्यं द्वादशीं लङ्घयेन्न हि ॥’ इति ।

केचित्तु—

‘यदा त्वपरिहार्यो गंगस्तदा श्रवणनक्षत्रे श्रेयावि-
भक्ते मध्यमविंशतिपाटकायोगं त्यक्त्वा पारणं का-
र्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्म—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुसिद्धोपपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

केचिन्नतुर्था विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तं द्वादशीं तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्व मुखं स्वर्पिह माधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं गर्गेण—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे माम् प्रोष्ठपदं तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विद्वश्श्रवणवासवं ॥’

शुद्धं मूलं विमर्जनमित्यर्थः ।

तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—केचित्स्त्विति ।

वस्तुतः ‘आभाकामित’ इति ‘यैत्रायणादे स्वपितीह’ इति च निर्मूलम् ।

तदाऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । विष्णुवति । ‘श्रुतेश्च

मध्ये परिवर्तमेति’ इति ‘सन्ध्यायां परिवर्तनम्’ इति चोक्तेः ।

इयमेव श्रवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सौवोपोष्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुमायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि—

‘संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः* ॥’

इति हेमाद्रौ मात्स्यांक्तेश्च । *दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि पूर्वा । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णया-

*श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाल्पश्रवणयोगेऽपि तन्नि-
मित्तमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्यात् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्धाधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामित्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिन एव एकादशीद्वादशयोरुभयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तस्मिन्नहनि नरः संक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

— तत्र एकादशीद्वादशीप्रयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । *दि-
नद्वय एवेति । विद्धाधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता ग्राह्येत्यर्थः । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अत्रो-

मृतमते* तु 'श्रवणस्पृष्टादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । *यदा निर्वाणानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणं भवति तदाऽपि पूर्व-
व । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

‘निधनश्चययोगोगोयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स जंगो काष्ठ्यामिकः ॥’ इति ।
योगः शिवरात्र्यादौ शिवयोग आदिः ।

*द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृन्ना पुण्यतमा तिथिः ।

*न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥’

इति मदनरत्नं मात्स्याञ्च । दिवोदार्मीये तु—

‘रात्रेः प्रथमपादे चन्द्रवर्णं हरिवासरे ।

तदा पूर्वामुपवसेत्प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥’

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववर्णो विरोधाच्चोपे-
क्ष्यम् । इयं बुधवारेश्चिप्रशस्ता ।

‘बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती सा स्यादन्नं भवति चाक्षयम् ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—

अथ तन्त्रेणैकादशीद्वादशीसंयुक्तमुपवासद्वयं वक्ष्यति । *मते
त्विति । तुनाऽकचिः । सकलधार्मिकसंमतपाठपरित्यागात् ।
शुद्धाधिकामधिकृत्याह *यदा निर्वाणेति । *योगश्चेति ।
शिवयोगादेः=शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजको योगश्चेत्यर्थः ।
अत्र यथा व्यतीपातादियोगा दानादिविषयस्तथाऽयमपि, उपवासे
तु अन्तत उदयास्तमयान्तत्वमपेक्षितमहोरात्रमाध्यत्वानुरोधादित्य-
त्राह-*द्वादशीति । *न त्विति ।

‘यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते’ ।

इति तु न । तेन तावत्यां यत्कर्तुं शक्यं स्नानादि तद्योगका-

*‘उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नाऽपि वा ।

आसुरी नैव तारा स्याद्भन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ।

विश्वर्चसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेप्सुभिः ॥’

इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि निर्मूलानि । यदापि स्मृत्यर्थसारे ‘उदयव्यापिनी ग्राह्या’ इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये—

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।’ इति,

तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वैहि च तद्भिन्ने काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

*‘यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥’

इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैवर्चयुता तदा परा । तत्र शक्तनोपवासद्वयं कार्यम् ।

‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि काल-
त्वादुपवासादि सुकरमित्यर्थः । *उत्तराषाढेति । उक्तस्थले पूर्वोक्तमसङ्गतम्, उत्तराया औचित्यादित्यभिमानः । *यदा नेति । श्रवणद्वादशीप्रयुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः । विद्धाधिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती विद्धाऽपि प्राप्ता(१) ।

५०६ सर्वाकारनिर्णयमिन्द्रुद्धिनीयपरिक्रन्दे-

न चात्र श्रिधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति भाविण्योक्तं । यत्तु विष्णुधर्म

‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्तं त्रयप्रभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पुन नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥’

इति, तदन्तरिक्षपरम् । अत्र गौडाः —

‘शृणु राजन्परं काम्यं श्रवणद्विदशःव्रतम् ।’

इति स्थूलदर्शयित्वानन्तरिकाम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य नित्यैकादशोव्रतमेवाति मन्यन्ते ।

‘द्वादश्यामुपवासनेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः ।

चक्रवर्तिन्यमतुलं संप्राप्तोऽन्युत्तमं श्रियम् ॥’

इति गौडनियन्धं माकण्डोक्तम् । द्वादश्यास्यास्तु-

‘एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यमेश्वरम् ॥’

इति चराहवामनपुराणोक्तं । श्रवणद्विदशोव्रतमेवे-

‘दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत् तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥’

इति बौद्धपुराणात्, तस्यापि एकादश्यामुपवासस्य तेन सह तन्त्रमेव । श्रिधिलोपः=एकादशीपारणाहानिप्रयुक्तः ।

अतद्विज्ञेति । भिन्नदेवत्वव्रतमित्येकोऽयः । वस्तुतस्तु चतुर्थी-
पञ्चम्यादौ स्वस्वपारणाकालमालोच्य भिन्नदेवत्यापवासोपक्रमतः

कदाचित्क्रमेणोपवासद्वयं प्राप्तं तत्र श्रिधिलोपापत्त्या पारणाहानि-
बाधवादहापि नान्निन्दने चात्रेत्यर्थवादः किंतु कुर्यादन्यस्य प्राग्मे-

दित्यर्थः । तेनानुग्रहं व्रतं कार्यमिति सिध्यति । यत्रैकादशी शुद्धा
द्वादशी त्वधिका परोक्षे श्रवणयोगवती च तत्र स्मार्तानामेका-

दशीपारणानन्तर्यौदयिकश्रवणद्वादश्यामुपवासः, वैष्णवानां तु
तत्रापि द्वादश्यामेवोपवास इति स्वस्वपारणाकालमालोच्य एका-

त्याहुः । *भुक्तेति फलाद्याहारपरं न त्वन्नपरम् 'अन्ना-
श्रितानि पापानि' इति निषेधात् ।

‘उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारोऽपरेऽह्नि ॥’

इति दिवांदासीने भविष्योक्तेश्च । *अशक्तौ तु
*गृहीतैकादशीव्रतां यस्तं प्रति उक्तं मात्स्ये -

‘द्वादश्यां शुकृपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपास्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां *पूजयेद्दरिम् ॥’ इति ।

पूजयेन्न*तृपचसेदित्यर्थः । *अगृहीतैकादशीव्रतश्चे-
देकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।

*‘एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पुनर्वामरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’

दशीश्रवणोपवासयोरुपक्रम एव न सम्भवतीत्याशयेन एतद्विशे-
ति । श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्येवकारादरुचिः । एकादश्यां नरो भुक्त्वे-
त्यस्याशक्तौ गौणमुख्योपवासभ्यामुपवासद्वयमर्थ इत्याह *भु-
क्त्वेति । *अशक्तौ = गौणमुख्योपवासद्वयेऽप्यशक्तौ । *गृही-
तैकादशीव्रतः = कृतैकादशीव्रतसंकल्पः । *पूजयेदिति । सं-
कल्पितमेकादश्युपवासं विधाय श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं विष्णुपूजादि
कुर्यादित्यर्थः । तेन एकादश्युपवासहानौ संकल्पबाधापत्तिः ।
विष्णुपूजादेरकरणे शेषविरोधश्च समाहितः । ननूपवासाङ्गहरि-
पूजायाः प्राप्तत्वादं च तद्विधिव्यर्थ इत्यत्राह *नतृपचसेदिति ।
पूजयेदिति सावधारणमिति भावः । *अगृहीतेति । प्रागेवोप-
वासद्वयासामर्थ्यादसंकल्पितेत्यर्थः । उपक्रान्तश्रवणद्वादशीव्रतप्र-
योगे इति शेषः । यद्यप्यत्र काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन
एकादश्युपवासत्यागे दोषो नास्तीति सिद्धमेव तथापि तं स्पष्टी-
कर्तुमाह *एवमिति । एतच्च मयूखं न दृश्यते । उभयान्तं इति

५०८ मटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

इति नारदीयोक्तोः । पारणं तु भगवान्तेऽन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

‘तिथिनक्षत्रनिगमे तिथिभान्ते च पारणम् ।’

इति स्कान्दात् ।

‘तिथिनक्षत्रसंयोगं उपवासा यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’

इति नारदीयादिभिर्हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रा-
न्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्,
न तृश्चान्ते । तिथिसम्बन्धेऽपि—

‘याः कार्त्तिकेतिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

कक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरौहिर्णाम् ॥’

इति विष्णुधर्म श्रवणान्नमात्रं पारणानिवृत्तात् । रौ-
हिण्यां तु ‘भान्ते कुर्यात्तिथिर्वापि’ इति बौद्धपुराणात् त-
दन्तेऽप्यस्तु, न त्वत्रैवमस्तीति न कक्षान्ताऽनुकल्प्य इति ।
मदनरत्ने असंभवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र बोधितम् ।

यामत्रबोध्यगामिण्यां प्राप्तं च हि पारणा ॥’

इति ज्ञेयम् । यस्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीपृष्ठौ श्रवणपृ-
ष्ठौ वा श्रवणान्न एव पारणं कुर्यात् ।

‘पारणं तिथिपृष्ठौ तु द्वादश्यामृद्धसंक्षयात् ।

पृष्ठौ कुर्यान्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥’

इति बौद्धपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव

मुख्यः कल्पः । यस्तु पारणादिने तिथ्यपेक्षया कृतस्याधिवये ति-
थ्यन्ते पारणे कृते द्वादश्यामनिवृत्त्या एकादश्युपवाससिद्धिरत-
स्तत्र द्वादशीपथ्य एव पारणं कार्यम् । तन्निमासद्विनाविरोधे त-
न्निषो बर्क्यस्त्वात् । दिनत्रयसाध्यमेकादशीवर्तते हि तन्नि, तत्त-

श्रवणयुक्तैकादश्यां *विहितविजयैकादशीव्रतपरं *न तु
श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वाद-
शीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे—

*‘तस्मान्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

न्निमध्यपानिश्रवणद्वादशीव्रतं तु प्रामाञ्ज पशुपुरोडाशवदिति, तच्च
कृतम् । न्यायादीपि वचनप्राप्त्यात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा
च पिना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमित्तके इव
श्रवणनिमित्तकेऽप्युपवासं उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चो-
भयत्राप्यन्यतरपक्षा गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृ-
क्षान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्भूमशक्यतया वैरूप्यापत्तेरिति ।
अत्रासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिमान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।’

इति पाठे कल्पयन्ति केचित् । उदुष्टद्वाविति पाठः । वृद्धौ-
कुर्यादिति पाठे वृद्धावुदुष्टद्वावित्येवार्थः । *विहितेति । ‘एकादशी
यदा सा स्यात्’ इत्याग्रिमवचनात् । *नत्विति । तत्र तिथ्यन्तपक्ष-
स्यापि सत्त्वात् । नस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात्
‘द्वादश्यास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाप्रकारभेदस्य एषा व्याप्तिः इत्या-
दिना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिविबुद्धा-
वित्येतद्विष्णुशृङ्खलं पारणापरमिति । *तस्मिन्निति । अविष्णे—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दधोदनदुग्धं तस्यां जलपूर्णं घटे द्विजे ।
 वस्त्रसंगोष्ठं दद्यात् छत्रोपानहमेव च ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमरण्यां च विन्दति ।’
 मन्त्रस्तु भावयेत् घटे जनार्दनपूजासमिधाय—
 ‘नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणमंडक ।
 अघोरसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
 प्रायतां देवदेवतां मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥
 वामनावतारनिर्मलापवासस्तु वनदेमादौ भावयेत्—
 ‘ह्यवृद्धपास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥
 एकादशा यदा सा स्याच्छ्रावणं समाप्तिना ।
 विजया सा विधिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥’

इत्युपक्रम्य—

‘अथ काले बहुविधे गते सा सुविणी भवेत् ।
 सुपुत्रं नवमे मासं पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा—

‘एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर ।

वरुणमङ्गमं स्नानमुक्तं लेङ्ग—

‘अतः परं तु संसेव्यं गङ्गावरुणमङ्गमम् ।’ इति ।

अधिये—

‘सरसां तुल्यवर्णो च शीलिनो गो पयस्विनीम् ।
 चन्दनादिविरालिप्त्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं ताम्रपत्रे पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतस्त्रिलैः ।
 पादमूले तु दद्याद् मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 क्षीरोदार्णवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी अवणान्विता ॥'

इत्युपसंहारादेकादश्यामेव* । व्युष्टिः फलम् । भाग-
वतेऽष्टमस्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिकृता—

'श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ।

अहनक्षत्रतारायाश्चक्रेतज्जन्मदक्षिणम् ॥

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यादनगतां नृप ।

विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥

श्रोणायां चन्द्रे, अभिजित्=श्रवणप्रथमोऽंशः । गौडा
अप्येवम् । अत्र कल्पमेवादौवस्था । तद्विधिश्च हेमाद्रौ
बह्मपुराणे

'नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥'

सर्वदेवमये मातृगृहाणार्घ्यं नमो नमः ।

ततो मायादेमंसिद्धान वटकान्वितवेदयेत् ॥

सुगभित्त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये ग्रामं मया दत्तमिमं ग्रस ॥'

ततः—

'सर्वदेवमये देवि सर्वदेवरत्नकृते ।

मातर्ममाभिलाषते सफलं कुरु नन्दिनि ॥'

इति प्रार्थयेत् ।

'तत्रैव तद्दिने तैलस्थालिपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥' इति ।

*एकादश्यामेवेति । श्रवणसाहित्यात् । श्रवणसाहित्यं तु

प्राशस्त्यार्थम् । 'भृङ्गारः=कनकालुका ॥'

(ततो विधिवत्संपूज्य)

हिरण्यमेन पात्रेण दद्यादहर्न्यं प्रयत्नतः ।

नमस्ते वामनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥

सुभ्यमहर्न्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ।

नमः कमलकिञ्चुककर्पातनिर्मलवामने ॥

महाहरिवपुस्कन्धधूलकन्धाय चाक्रणे ।

नमः शाङ्गैर्मास्याणपाणये वामनाय च ॥

यज्ञभुक्कलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।

देवेन्द्रराय देवाय देवसंभूतिकारिणे ।

प्रभवं स्वयंदवानां वामनाय नमो नमः ॥

एवं संपूर्तापित्वा तं द्वादश्यामुदये रक्तेः ।

शृङ्गारमहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वामनः प्रतिगृह्णाति वामनाऽहं ददामि ते ।

वामनं सर्वताम्रं विजाय प्रतियादयेत् ॥' इति ।

अनन्त भट्टोऽप्याह 'श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा वि-
ष्णुः पूज्यते । श्रवणद्वादश्यां वामनावतारः' इति । श्र-
वणयुतशुद्धैकादश्यालाभे तु दशमीपञ्चाङ्गं श्रवणर्क्षयु-
ता कार्या ।

'अदशमीकादशी यत्र सा नापोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा चैतन्मार्गमर्थकामदा ॥'

इति बह्विपुराणादिन्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्या-
ह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामो' इति पूर्वो-
क्तवचनात् ॥

अत्रैव दुग्धघ्नं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुग्धमाश्व-

अदशमीनि । विजयेकादशीव्रतस्य भिन्नत्वमते परंपरः श्रव-
णयोगाभावे तन्त्रमेव न तु परोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यते-दुरधवने पापसादि
वर्जं न वेति । नेति केचित् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसवि-
कारस्यौष्ठदध्यादिश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवत्पाय-
सादि भक्ष्यमिति । अत्र द्वयः यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यत्तु औष्ठदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति, तत्र । औष्ठमिति
विकारतद्वितेन निषेधात् । तथा च विज्ञानेद्वयः—

‘औष्ठमकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाधिकम् ।’

इत्यत्र ‘औष्ठमिति विकारतद्विताच्छकृन्मूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सान्धन्यनिर्देशावत्सामोपयः परिवर्जयेत् ।’

इति सान्धन्यादिश्रीरानिषेधेऽपि दध्यादिग्रहणं स्यात् ।
सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापरार्कं शङ्कः—

“श्रीराणि गान्धमक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥” इति ।

व्रतं=गोमूत्रपायकम् । तस्मात्पायसे दुरधरसोपल-
म्भवर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसत्त्वेऽपि माधुर्यो-
पलम्भात्पयोऽरूपत्वमुक्तं मीमांसकैः । तदुक्तम्—

‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते’ । इति ।

‘मध्यन्दिनगतोऽन्त्यः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनम् ।

“द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदेऽपि वा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासव ॥”

इति गर्गोक्तेः ।

५१४ सटीकनिर्णयमिन्धुविरतीवपरिच्छेदे-

‘दद्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति ।

एवं-दद्यादिव्रते न तत्कार्दानां निषेधः । उक्तोभय-
हेत्वभावादिति कथितम् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकार-
निषेध इति युक्तं प्रतीयते ॥ इति दुरध्वजतमम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र अत्रिमुहूर्ता-
प्यौदयिकी प्राप्नोति माधवः । तदुक्तम् —

‘उदये त्रिमुहूर्तापि प्राप्नोति नन्तव्रते तिथिः ।’ इति ।

अथ मध्याह्ने भाद्रपदेत्यागाम्’ इति कथायां श्रवणात्
‘उपरि हि देवेभ्यो भारयति’ इति विधिकल्पनात् ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिर्ना तिथिः ।’

इति माधवीयं वचनात् मध्याह्न्यापिर्ना प्राप्नोति तु
दिबोदायः । प्रतापमानेण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तम् ।
निर्णयामृतं तु घटिकामात्राऽप्यौदयिकीत्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजान्तम् ।

पौर्णिमास्याः समायागे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’

इति भविष्योक्तः ।

“मुहूर्तमपि चेद्भाद्रं पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमकथयम् ॥”

इति स्कान्दाद्येति । अथ मूलं चिन्त्यम् । अथ हेऽप्यौ-

अत्रिमुहूर्ताऽपीति । अपिस्त्याज्यः । पूजा तु तत्र
मध्याह्न एव । साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वात् । मतान्तर-
माह-अथ मध्याह्न इति । ‘उपरि हि’ इत्याद्यर्थवादो विधिसा-
पेक्ष इति युक्तं तत्र विधिकल्पनम् । प्रकृते च साकल्यवच-
नानुवर्तिततिथिमादाय पूजापपत्तेर्न तदित्युक्तिः । अथ
मूलं चिन्त्यमिति । योगमुहूर्तादिवचनानां त्रिमुहूर्तस्ताव-
कत्वेनोपपत्तेः स्वार्यपात्रे मानाभावात् । अथ हेऽप्यौदयिकत्वे

दयितृत्वे पूर्णत्वात्पूर्णेति युक्तम् । (तत्त्वं तु विध्यर्थवा-
दयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यत्वायोगात् 'सन्दिग्धेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव
मुख्या । माभवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावात्त्रयन्धान्तरेष्व-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—

“कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वा सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्रासं ह्यर्घकालो निवर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्ये—

“आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दानव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा स्युरर्धाध्वमप्यत्र वदन्ति ॥
केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदार्भाये उक्तः—

“उदंति यास्यां हारसंक्रमाद्रवे—

रंकाधिकं विंशतिमे अगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं वृषसंक्रमाच्च

प्रयाति गर्गादिभिरश्वभाणि ॥”

अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—

“काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा सूर्ये तु वारुणेः ।

प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्घुनाम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतबलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणाऽर्घ्यमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽहि न त्रिगृहर्ता तत्र विद्यापि पूर्वा बोध्या ।

निशावसाने तां पश्यन् जलान्तं प्रतिमां मुनेः ॥

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ।”

मास्ये तु-

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमभ्यागतबाहुदण्डम् ॥”

पूर्वं काशमयीश्वराक्षी-

“चतुर्भुजं कुम्भमुखं निभाय धान्यानि सप्ताङ्गुरसंयुतानि ।

सकाशपुष्पाक्षतशुक्तिपुक्तं मन्त्रेण दद्याद्दिजपुङ्गवाय’

धेनुं बहुश्रीरवर्त्तां च दद्यात्सर्वस्त्रपण्डाभरणां विजाया’

भविष्ये-

“विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशावाञ्चै निधापितैः ।

सौवर्णरूपपाञ्चणे तास्रयंशमयेन वा ॥

मूर्ध्नि स्थितेन नद्येण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये-

“अगस्त्यः स्वनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूत्रे मन्त्रविधिस्तथैवम् ॥

काशपुष्पप्रतिकाशं वह्निमाकृतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोनिं नमोऽस्तु ते ॥

विष्णुपशुद्विभयकरं संपत्तोपविद्यापह ।

रत्नवद्भयं देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपासुद्रापातिः श्रीमान्याऽस्मौ तस्मै नमो नमः ॥

धेनोदितेन पापानि विमर्षं यान्ति दयाधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्यगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः स्वनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे कविपात्रि वरानने ॥

अगस्त्य इति । “अगस्त्यः स्वनमानः स्वनिवैः प्रजापत्यं

लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।
 दत्त्वेवमर्घ्यं कौरव्यं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अर्चितस्त्वं यथाज्ञात्वा नमोऽगस्त्यमहर्षये ।
 ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
 विसर्जयत्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्थोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ॥”

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ।
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥”

प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये

“त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य भान्यमेकं फलं रसम् ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् * ॥”

होमश्चाद्यैमन्त्रेणाज्येन । सविद्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
 ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिव्यपतिः ॥

बलमिच्छमानः । उभौ वर्णोद्दिश्यः पुषोप सत्या देवेभ्यो ज-
 गाम” इति मन्त्रः । (१)*वर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्या-
 र्घ्यदानं काश्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसाहस्रतायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । अ-
 स्य व्याख्या च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—‘अयमगस्त्यो मदगुरुः सनि-
 त्रैः=फलस्योत्पादसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः जनमानः=फलमभिमतमुत्पा-
 दयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं=कुलस्यापतनसाधनं पुत्रा-
 दिकं बलं चच्छमानः सन्, यद्वा प्रजां=भृत्यादिरूपां चच्छन् ऋ-
 धिः=मतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः उग्रः=उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपायः
 सन्नुभौ वर्णौ=वर्णनीयाकारी कामं च तपश्च पुषोप । सत्या आशि-
 षो देवेषु=देवेभ्यो जगाम=प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्
 पातीत्यर्थः इति ।

५१८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे

वैश्ये च भान्गनिर्णयः शूद्रश्च धनवान्भवत् ।

यावदायुश्च यः कुर्वीतस्व परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगम्यादयः ॥

*भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहान्परांश्चानुद्दिष्ट्य आ-
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हमादौ ब्राह्मणमाकर्ण्यगमयोः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यर्द्धं कन्याराशिगतं रक्षी ।

पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वरः हवचनं यथा ॥”इति ।

नान्दीमुखत्वं चातं ब्राह्मणम्—

“पिता पितामहश्च तथैव प्रपितामहः ।

अग्रे ज्येष्ठमुखा ज्येष्ठे पितरः परिकीर्तिताः ॥

तंभ्यः पूर्वतः गे च प्रजावन्तः सुवैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समुद्दिष्टिरित् कथ्यन्ते ॥”

एतच्च प्रत्यर्द्धसिन्धुक्तं पक्षश्चाहपक्षे सकृन्महाल-

*भाद्रंति । भाषां कन्यार्कयोगाभावे तदुक्तायापादि-
न्यां पौर्णिमायां कार्यामिति तु रामचन्द्रः, तदुक्तम् । वर्जयित्वा
प्रौष्ठपदांमिति भाष्या एव पयुदासात्कन्याकयागः स्तावक इति ।
तदलाभेऽपि भाष्या एवाग्रहत्वात् । प्रौष्ठपदीन आदमिति शिष्ट-
व्यवहाराच्च । अत्र भूयिष्ठोचनं विश्वेदेवी कन्यार्निमित्तत्वात् ।
*नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवव्यावृ-
त्ता । वृद्धिश्चादीयानां तु तत्माधारणी ऊर्ध्ववक्त्राणामेव ।

‘ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तः ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः षडसिणकुशासनम् ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽषडसिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराकथ । एवमेव षडसिणमुखसंज्ञाऽप्यधिका ।

‘षडसिणमुखसंज्ञास्तु षडकीपा यतस्तु ते’ ।

भाद्रं वृद्धप्रपितामहश्राद्धनिरूपणम् । ५१०

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । *अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

इति धौम्योक्तः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहु-
वचनावरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे
तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शौ । एतच्च जी-
वत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहल्लक्षणाया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दीपे गार्ग्यः—

“पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदी यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् वृद्धिश्राद्धस्य नान्दीमुखश्राद्धमिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः न्त्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अश्रुमुखत्वात् । अन्यत्र पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिपार्वण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केषांश्चिन्मतमाह—
*अत्रेति । दिगर्थस्तु पित्रापितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्वीका-
रापत्तिमपेक्ष्य उक्तार्थस्यौचित्यमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

५२० सटीकानिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे

मातामहा न कार्याः पापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पुत्र्यन्ते' इति
वाक्यं प्रापकम् । न च हि पितृशब्दो न सापिण्डीकरणान्तराद्जन-
न्यपितृभावापन्नपरः । तथा मान

“कपूतमान्वनं मूलं वा नवायं आद्वयदशम् ।

प्रत्याददके च शेषेषु पिण्डाः स्युः पदिनं स्थितः ॥”

इति परिशिष्टे षोडशश्रृङ्गयुग्मात्मानुपपन्नः । तत्र भवद्दी-
त्या मातामहाप्राप्तिः, किन्तु जनकादिममुदायपरः । त्रिदशमवा-
यन्यापान । 'प्राणमुदवापान' इति बहुजनान्नप्राणभृच्छ-
ब्दस्य प्राणमुदवापानममुदायकत्ववत् । न चैवं तथापि
षोडशश्रृङ्गयुग्मात्मानुपपन्नः । पितृणामुदयत्वेन तद्वनसंख्याया
अविवक्षितवान् । नापि भवद्दीत्या मातामहाप्राप्तिः । 'आद्वं शस्त्र-
हन्मयैव' इत्येवकारेण तथा वृत्तः । न च 'पितरो यत्र' इत्यादिना
तदप्राप्तापि सर्वथाद्धानां दर्शयितुं नवान् । 'मातामहानामप्येव-
म्' इति वाक्याद्वा नप्राप्तापि नान्यम् । वैकुण्ठदेवतान्तराविवि-
ना प्राकृतदेवताभावात् । यत्र हि मङ्गलान्त्यादिश्रृङ्गैर्न देवतादि-
शस्त्रैर्वै प्राकृतदेवताप्राप्तिर्न तु भौतवशादश्रृङ्गैर्न इति । एवम् —

“आन्वष्टव्यं तयाप्राप्तौ सत्यां यत्र मूलेऽहनि ।

मातुः श्रृङ्गं पुनः कुर्यान्पितर्याप न जीवति ॥”

इति जीवन्वितृकस्यान्वष्टव्यश्रृङ्गं मातुः सापिण्डनान्तराद्जन-
न्यपितृत्वेऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्यादिरप्रापकत्व-
स्वावदित्वादिना । विष्णुधर्म —

“मादाने भौतवशां च योगमास्यां महाफलम् ।

मदनरत्ने मात्मये —

“यत्राधिकृत्य मायत्रीं वप्यते धर्माविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तज्जागवतमुच्यते ॥

किसित्वा तच्च यो दद्यादेवमसिंहमभिव्रतम् ।

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।

अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—

*“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षान्त पितरः क्लृप्ता अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥”

पौर्णिमास्यां षोष्ठ्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशमहस्याणि पुराणं तन्प्रकीर्तितम् ॥” इति ॥

ननु ‘आश्विने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

“कन्यागते सन्तिार पितृराजानुशामनात् ।

भवेत् प्रतपुगी शून्या यावद् दृशिकदर्शनम् ॥”

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धविधानात् । एवं नभस्योऽपि सौर एव ‘मीनमेपयोर्मेपवृषयोर्वसन्तः’ इति सर्वमासानां द्वैविध्येन कन्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

“मासः कन्यागते भानावमंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

इति वचनादनुकल्पत्वेन तुलांक्तेत्यत्राह *आषाढीमिति । इदं पक्षपदम् ‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु’ इति पक्षपदं चाश्विनादेशान्द्वये लिङ्गम् । ‘मासः कन्यागते भाना’ इति तु न महालयपरमित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इति नागरखण्डात् ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलान् ॥”

इति कार्ण्याजिन्युक्तेः ।

५२२ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे-

कन्यायांगे पुण्यतमस्वमाह शास्त्राग्रनिः--

“कन्यास्याकीर्णितः पक्षः सोऽप्यन्तं पुण्यमुच्यते।”
इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः--

“मध्ये वा यदि सोऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विधिः ।
स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धपौर्णमासीकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः--

“कन्यागते सवितरिर्दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

तथा च तत्रैव पौर्णमासीदिनान्युक्तानि--

“कन्यागते सवितरि गान्धर्वादिनि तु पौर्णमासी ।
कर्तुं भक्तानि तृणानि देवा नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः पौर्णमासीं श्रेष्ठा व्याचक्षते । तिथिपू-
ज्या पक्षस्य पौर्णमासीदिनात्मकत्वे श्राद्धपूजार्थमेकः पक्षः,

मध्ये चेति ।

“प्राणादीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
श्राद्धं तत्र प्रकुर्यात् कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदिष्यपुराणे । ‘सूर्यः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्सर्वस्य
पक्षस्य कन्यायांगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायांगनैयत्येन यथा-
श्रुतासङ्गतेः । रुदिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया ति-
थिपरम् ।

‘तिथिनेकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहःपदमपि ति-
थिपरमेव ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिने दिने ।’

इति पक्षप्रक्रमेण दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकवाक्यत्वात् ।

भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । *अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

*चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

*“आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं *दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागही-
नामिति पञ्चम्यादिपक्षः,

‘भौजर्द्धा तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमम् ।’

इति वाक्यात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति
दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनामिति चतुर्दशीमहितप्रति-

अत्र तिथिरुक्त्येति पक्षो न युक्तः षोडशत्वं नित्यवच्छ्रवणवि-
रोधात् । नापि पूर्णिमासादित्येनेति पक्षः । अपरपक्षश्रुतिविरोधादत
आह *प्रन्त्य एवेति । *चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति
व्युत्पत्त्या धातोरचाक्षुषज्ञानार्थकतया तद्व्यवर्तितत्वेन शुक्लप्रतिप-
दाऽप्येकीकाराच्चापरपक्षत्वविराध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडश-
तिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षश्चोक्तौ, शेषान् दर्शयितुमाह—*आश्व-
युगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चक्रेण सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमात् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशसावना-
त्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव श्राद्धानीत्यत्राह—*दि-
नेदिनेइति । हासे तिथिद्वयप्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रं वृद्धौ च यद्य-
प्येकदिनच्छेद एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात्
सकृत्करणादेव पञ्चदशश्राद्धसिद्धेः तथाऽपि ‘अक्षमप्यन्वहं जलम्’
इति वाक्यादविच्छेदेनानुष्ठानलाभायाचारादेकतिथिप्रयुक्तं श्राद्ध-

५२४ सटीकनिर्णयसिन्धुवित्तीयपरिच्छेदे-

पदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । अत्र दिन-
पदं विधिपरं वाच्यमात्रं तत्पञ्चायतिभित्तं आह्वय-
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशानिधियापि आह्वं सिद्धयति ।
तेनैव चतुर्दशानिधियापि पञ्चदशानिधियपर इति गौडाः । तत्र ।
'आह्वं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दशानिधिया महीत्यर्थः ।'

इत्यादिविरोधान् । यत्तु काश्चित्पुराणप्रत्यापलोपेन तृ-
तीयभागहीनं पञ्चाद्यादिपक्षं तृतीयभागभेदादद्यादि-
तदर्थं त्रयोदश्यादि, उत्तरोत्तरं लघुकार्योक्तिरिति ।
तत्र । गौतमादिवचनेन मूलकल्पनालाघवात् पञ्च-
मित्यनन्वयापत्तेरिति ।

मानवर्तनीयम् । तत्रापि यस्यां नित्यं कर्मकालव्याप्तिर्दिनद्वये नित्यपु-
क्तस्य आह्वयार्थः एवमाद्यपक्षस्यापि पञ्चाद्यादीनि विभागस्तृ-
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशानिधियस्य हीनमित्यथा । एवमर्थ-
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वादप्यपि तदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एष पक्षश्च चतुर्दशानिधिया । मानवपदा-
दिपक्षयोरेव तद्वहणेनान्यत्र तद्वर्तनीयम् । ननु नन्दादिपञ्चा-
द्यानिधिमहाव दिने दिन इत्यस्य सकल्पनाभिप्रायकत्वं चदतां
गौडानां मतमाह-अत्रैति । उत्तरेति ।

“उत्तरादयनादाजन्तु श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

साम्यायनाचतुर्मासं तत्र सुप्तं तु केशवे ॥

मौष्ठपथाः परः पक्षस्तथापि न विशेषतः ।

पञ्चाध्वर्युश्च तत्रापि दशम्यध्वर्युस्ततोऽप्यति ॥

मयायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ।”

इति नागरस्यण्डाद्येति शेषः । गौतमादीति । अग्नि-
मेखादिः । एवं च त्रिभागहीनमिति पञ्चाद्यादिपक्षः, त्रिभागमिति
दशम्यादिः, अर्धमित्यष्टम्यादिरित्यर्थः । स्वयमधिकं पक्षद्वयमाह-

*‘पञ्चम्यूध्वं च तत्रापि दशम्यूध्वं ततोऽप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तः । पष्ट्याद्येकादश्यादिपक्षावपि
ज्ञेयाविति तत्त्वम् । कालादर्शोऽपि —

“पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।

अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥”

पक्षादिः प्रातिपद, दिक् दशमी, दर्शान्तमिति
सर्वत्र । गौतमोऽपि—अथापरपक्षे आर्द्धं पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्च’इति ।
तथैकास्मिन्नपि दिने आहमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—

“आपात्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकास्मिन्नपि वामरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो ध्रुवम् ।”इति ।

अत्र शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तत्र । तदा-
चकपदाभावात् । *अयोदश्यादिपक्ष एव नित्यः । तत्रैव
निन्दाश्रुतः । ब्राह्म एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायांग-
द्यवच्छेदोक्तः इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपीति
*विरोधात् । तेन फलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति
तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादि-
पक्षौ । तत्सर्वत्र पष्ट्याद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्य-
भावे द्वादश्यादिः । तत्सर्वत्र अयोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधयायास्तु विशेषः । स्मृतिसंग्रहे —

*पञ्चम्यूध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मगौतमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः
प्रतिपत्पञ्चमीपष्टीअष्टमीदशमीएकादशीमभृति षट् पक्षाः, तदेकवा-
क्यतया वाक्यान्तरं योज्यमिति बोध्यम् । गौडमतमाह—*अ-
योदश्यादीति । *एवकारेण=अर्धमेवेत्येवकारेण । *विरोधा-

५२६ सटीकनिर्णयमिन्धुद्धिर्नायपरिच्छेदे-

* 'अन्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृव्यश्रमादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च आदरानमुपक्रमत ।'

तथा—

'अश्रूणां च पित्र्येण मातामहास्तथैव च ।' इति ।

अशक्तौ तु स्मृतिरक्षावन्त्याम्—

'स्वभर्तृप्रभृति विभ्याः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारणेनछादं यथाकालमनन्विता ॥'

विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यद्व्याख्याद्वारा कारणे-
दिन्युक्तं प्रयोगपाठो रजाते ।

इति । सकृन्वत् एव नित्यं नान्य इति भावः । अन्वार इति ।

विधवायाः पार्वणमनुष्ठानं पार्वणपटकं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।

पक्षत्रयेऽपि अर्वाच्यकालादृष्टान् भवन्ति । पार्वण एव तन्निवृत्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । विधवाया दशैवाद् पुत्राभावे नष्टदेवोपकारः ।

'अपुत्रा पुत्रवत्यत्री पुत्रकर्म समाचरेत् ।'

इति वचनान् पुत्रादिति ततिना प्रकरणानुरोधान् आ-
द्धक्रियातुल्यतात्वा पुत्रकर्तृकआद्धवदेव देवताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां धर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे 'स्वभर्तृप्रभृतिविभ्याः' इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकत्वमपि । इदं पट्टवत्यं दशैवाद् एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । तीर्थमहालयादिआद्धं तु मृतश्चआदेः स्व-
श्चादिपार्वणमपीति नवदैवत्यम् । तच्च कृताकृतमित्येके । कनिन्मृत-
मातृकायाः स्वमात्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अपरे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमाहुः । अन्ये स्वमातामहादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवत्यमाहुः । अत्र सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

*सकृन्महालये च वर्ज्येतिध्यायुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वासष्ठः—

“नन्दायां भार्गवादिने *चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥”

*जन्मभं तत्प्राचरे च त्रिजन्मानि । बृहगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । इवश्रूणां विशेषेणेति च निर्मूलं प्रति-
भाति । एकादिष्टानि च तीर्थमहालयार्हा स्वसम्बन्धनास्थाः पुत्र-
वद्भवन्त्येव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौल्यात्पावर्णमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥” इति,

तत्क्षयाहे एकादिष्टपक्षप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । *सकृन्महालये इति । कृष्णपक्षसामान्यानिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आवृत्या, धिवचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र 'नभस्यस्याग्ने पक्षे' इति काष्ठर्णजिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्यत्र प्रतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च —

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतराः ॥”

इति मनुवचनात् सुतरां च पञ्चम्यादिप्रतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद्व-
र्ज्यम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि सकृ-
त्करणपक्षे तदप्रवृत्तेर्निर्वाजत्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज्यं
संख्याहान्यापत्तेः, षोडशपञ्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यपीत्यर्थः ।
*चतुर्दश्यामिति । त्रयोदश्यामिति विवेचने । *जन्मभामिति ।

यस्तु आर्द्रं पकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

प्राजापत्यं=गोहिर्णा, पौषं=सर्प, पिण्डं=मवा ।

अन्यान्यपि प्रत्यगादाने तत्रैव ज्ञेयानि । केचित् --

“नन्दाभ्यकाशरन्ध्राभृगुर्वाग्र्यितृकालमे ।

गण्डे वैभुतिपाने च पिण्डास्त्याज्याः सुतेऽसुभि ॥”

इति सङ्कलनम् । नन्दाः=पतिपत्यपक्षो दादयः, अश्वः=स-
सर्प, काश=त्रयोदशी, आशं भौमः, भृगुः=शुकः,
आग्र्यं=कृत्तिका, पितृभं=मवा, कालं=भरणा, अत्र
पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र कमुलं मृगम । एतच्च
सङ्कल्पमहालयविषयम् ।

“सङ्कल्पमहालयं कालं पुनः आर्द्रं ज्ञेयं च ।

अर्वाविषये च सर्वमेवाज्ञाचिन्तयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तं ।

अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च --

आ-मध्याह्नापुषाणां जन्मभानीति । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति
रघुनाथः । एवम् --

“भानी भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुपयामु च ।

पिण्डदानं मुदा स्नानं न कुर्यान्नित्यर्पणम् ।”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं आर्द्रावलक्षणं बोध्यम् । अन्ये
पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु येन कृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्य-
रादीत्यादिना त्रिषादादयः । एतन्मेव कृत्यविषयमित्यन्ये । कृपाने
इति । पातभरण्यादीवपि सङ्कल्पमहालये पिण्डदानं कार्यम् । पा-
तादिनिमित्तकआर्द्र एव तस्मिन्नेवात् । ‘अमापाते भरण्या च’ इत्य-
ग्रिमवचनादिति बोध्यम् । कमुलं मृगमिति । सप्तमीरविभौ-
मभरणीगण्डवैभुतिप्यतिपातेष्विति सम्यक् । पुनः आर्द्रं=आवृत्त्या
क्रियमाणे आर्दे । कअसिद्धेषु=श्रीहिवाकादिआर्देषु । तत्र कालान्त-

‘अमापाने भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं चारं च न विचारयेत् ॥’

पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्ण-
यदीपिकायां तु- * ‘पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्म-
हालग्नः कार्यः’ इत्युक्तम् ।

‘आपाह्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहानि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्याति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्सन्तुमाः पितरो ध्रुवम् ॥’

इति नागरनण्डोक्तः ।

‘या तिथिर्यस्य मामस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽर्गौ च गृहच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करात्येकादिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥’

इति कात्यायनोक्तम् । *अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध
इत्याह पराशरमाधवीये कार्णार्जिनिः—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि चर्ज्यं स्यान्नैव निन्या चतुर्दशी ॥’इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् *दिने दिने इति वीप्साव-

रसम्भवात् । *पितृमृताहे इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति
रघुनाथः । नन्वेवं ‘नैव निन्या चतुर्दशी’ इति चतुर्दशीग्रहणं वर्जयि-
त्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधश्चेति विकल्पः स्यादित्यत्राह- *अत्रे-
ति । एकेति । सकृत्पर्यायानामिति व्युत्पत्त्या अत्यन्तसंयोगार्थक-

शाश्वतसाम्यागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतः

द्वितीयातश्च एकत्वविशिष्टाद्वाद्य भादृपदापस्यसोयतिथिन्वनियमो
लभ्यते । तत्रचतुर्दशीलाभात्तद्वर्जनं पक्षान्तरम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूर्णः आद्यषोडशकं प्रति ।’

इति दर्शनात्संख्यया आद्यानां भेदो दूरीतः । तत्र न काभ्यासः ? ।
‘नैव निश्चयः चतुर्दशी’ इति न चतुर्दशीग्रहणार्थमिति वाच्यम् । संख्या-
या भन्नन्वयिवाच्यगतत्वात् । तत्र नस्यैकदेशकन्यासम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपुत्र्यत्वमात्रमनियमितकत्वेनोक्तत्वात्तद्विधेयत्वात्सम्भवान् । आद्य-
षोडशकमिति द्वितीयातिशयोक्त्यनुक्तकर्मपक्षवन्नोक्तमनियोगेन आद्याना-
मुद्देश्यत्वमतीति । पक्षस्याकालविधौ तन्मस्मान्निमित्तत्वात्तद्विधेयत्वात्तद्वि-
कर्मणामनुवाच्यत्वे वाच्यत्वात्तत्वात् । ‘यदि व्याख्येयं यजेत’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयत्वानुवाच्यत्वं दूषितमनो न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरं पक्षं’ इति आद्यानां विधौ संख्यायुक्तवि-
धिमनुचयेन यावानर्थमिदानीमाभ्यासानां आद्यषोडशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशानुवाच्यत्वात् कृष्णपक्षसामान्ये-
ऽपि प्रतिनियि आद्यावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्यैवायोगव्याख्याद्वयम्, अत्रचतुर्मासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवैवं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्नृता-
वस्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सप्त एव व्यापदशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहतः । यहालयापरपक्षे तु यावानिभ्यभ्यास इति विशेषे बीजमाह-
कदिने दिने इति । एकप्रयोगेति । यस्वत्र हेमादिरन्यथादिने
दक्षिणादानं तदशास्त्रं यात्रैवमिति मतं, तदयुक्तम् । निमन्त्रणा-
दिविसर्जनान्तश्चाद्यप्रयोगस्यैवावृत्तेः कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरेवौचित्यात् । किञ्च दक्षिणादानमात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करणं प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वोपरभाविनामज्ञानां पात्रानत्यर्थाणां चाभ्यासस्यैवौचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्ष-
विषयम् । ‘प्रतिपत्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तः । निर्णय-

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्चाद्धप्रागस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
लाभस्तदाऽस्तु तैरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दूर्वाद्यां यन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां गान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तिविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे तु
निमन्त्रणदक्षिणादाने प्रातश्चाद्धप्रागं भिन्ने एवानुष्ठेयं । अत एव
पक्षश्चाद्धार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवापसंवादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्या-
सान्तरं न्यागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥’

इति चावयस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाभट्टतेः । प्रयोगसङ्घ-
स्य सम्भूयकफलजनकत्वं सायंप्रातःप्रिहोत्रवत् । ‘प्रतिपदि महा-
लयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयायां महालयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’
‘तृतीयायां महालयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’ इत्यादिप्रतितिथि सङ्क-
ल्पभेदाच्च पाकभेदाच्चान्तरा प्रतिवन्धानिश्रयेन केनचिदभ्यासपक्षे-
णारब्धे महालयश्चाद्धे यद्यन्तरा श्राद्धकर्तुराशौचपातः, तदा ‘श्राद्धे
पाकपरिक्रिया’ इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्सङ्कल्पाभावाच्च ‘प्रारब्धे
सूतकं नास्ति’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनाधिकारात्तत्र मासाः श्राद्धप्रयोगा-
नानुष्ठेयाः । न चैवं सायमग्निहोत्रपौर्णमासानन्तराशौचपाते प्रातर-
ग्निहोत्रदर्शयोराशौचमध्येऽनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र—

‘वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।’

इत्यधिकारमतिप्रसवात्तदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णपक्षे
यजमानमरणसम्भावनायां दर्शेष्टिपर्यन्ताग्निहोत्रहोमपूर्वकं तदानी-

दीपे सदनपारिजाले चैवम् । अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञव-
ल्कीयम् । एतत्परस्यै नैव निन्धा चतुर्दशी विरोधात् इति
गौड्याः । तत्र —

‘आदौ शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महात्यये ।’

इति विरोधात् । तत्र न —

मेव दशानुष्ठानम् । तथा पक्षे सांख्यपञ्चश्राद्धप्रयोगाणामशौच-
पातान्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । तत्राभिहोमहोमदर्शयो-
गान्निकत्वादित्थं च न साभावान् । भाशानमन्य आद्वययोगाणाम-
करणं च कृतानां प्रयोगाणां न फलम् । महत्कारिणराभावान् एक-
देशादेव फलस्य कर्त्तव्यत्वमशक्यत्वाच्च । एवंविधस्यैव चाशौ-
चापगमोक्तं सकृदाद्वयज्ञेन यावदुपायान् पुनर्महात्ययश्राद्धं कर्त्त-
व्यम् । प्रतिबन्धान्तरे तु तदज्ञायां प्रतिनिधिना कार्यम् । सोमयागव-
दिति अग्न्यागमाद्येण हृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवता-
समुच्चयवशात् प्रधानस्यैवाहुतः । प्रधानमाग्राह्यं च देवतादिगमु-
च्चयकृता सोमयागसद्व्यज्ञादियु, संपन्नगतसंख्याकृता वा एकाद-
शप्रयानलक्षहोमकोटिहोमादियः प्रकृतं न तयोर्कावधार्त्तं न सा-
किन्तु काष्ठवशात्प्रयोगात्तिरव । सायंमानराग्रिहोमहोमदर्शयोण्य-
सिकाग्रयादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षविषय-
मिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काश्यपश्राद्धपरमस्यैव स्पष्टम्,
तथापि ‘नैव निन्धा चतुर्दशी’ इति कार्त्तार्जिनिज्ञापितं तस्मिन्देशे
तच्छब्देन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं
प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपक्षप्रतीत्येति
विशिष्टोक्तिरिति पाठान्तरम् । काश्यपश्राद्धप्रकरणस्य याज्ञवल्कीयं
कृष्णपक्षश्राद्धस्य सकृत्कर्त्तव्यपरं न तु महात्ययस्य पञ्चम्यादिपक्षपर-
मिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति
इति मतं निरस्यति—अन्यकृष्णपक्षपरमिति । केचित्—

*निधिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

स श्राद्धे तन्निमित्तं स्थात्रानुपङ्गकृते ह्यसौ ॥'

इति दिवांदासीं वृद्धशारंगीकृतान्निमित्तैः पक्षान्तरे

'कृष्णपक्षे दशम्यादां वजीवत्वा चतुर्दशीम् ।'

इति सन्तुक्तचतुर्दशीवजनं दशम्यादिपक्षे । अन्यथा महालयश्राद्धगता षोडशत्वमङ्ग्या व्याहृत्येत । अत एव 'नैव निन्द्या चतुर्दशी' इत्यस्यापि गङ्गातिरित्याहुः । वस्तुतस्तु —

'शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ।'

इति इतरदेवतावाधेन शम्भुहतानां देवतात्वरविधानात्तदभावो लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टो प्रकृतदेवतावाधादेवतान्तरविधानाद्योपांशुयाजः । मानवकाष्णीजिर्नागे अपि शस्त्रहर्तापितृकं मत्स्येव सङ्गच्छते । मानवे दशम्यादाविन्द्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् । जीवात्पितृकार्जत्वात्पितृकाऽमावास्यायां तन्निधितदुत्तरप्रतिपदादिष्विव शस्त्राश्वमृतपितृकरूपमिन्द्राधिकारिकश्राद्धेऽप्येव श्राद्धगता षोडशत्वमङ्ग्यापपद्यते । अतो देवताभिरहं चतुर्दशीश्राद्धं लुप्यत एवेति युक्तमुत्पश्यन्ति । तत्र त्विति कचिन्पाठः । अतिथीति । निध्यादौ विण्ददानादिनिषेधो 'नन्दाश्वकामरूपार' इत्यादिकः । तन्निमित्तं = नन्दादिनिमित्तकं । अनुपङ्गकृते = नन्दादिसम्बन्धेन कृते महालयपार्श्वे नन्त्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेध इत्येवार्थः । 'नन्दायां भार्गवदिने' इत्यादिपुत्रवदगृहिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव न तु नन्दादौ पञ्चम्यादिपक्षेण क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । *पक्षान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

'न नन्दासु भृगोर्वारे रोहिण्यां च विजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥'

इति नारदसंहितावचनात् । एवञ्च नन्दाश्वकामेत्यपि आपरपक्षिकपरमेव एकवाक्यत्वात् । नन्वेवं सकृन्महालयेऽपि 'नन्दादि-

६३४ मर्त्याकनिर्णयमिन्द्रादिर्तागपरिच्छेदे-

न ज्ञेयः । सकृन्महालयं तु वचनान्वितं । अन्यत्र न
कोऽपि निषेधः साध्यान्निमित्तैरिति । अन्या अन-
न्दादौ सगिणरकश्चादे पुत्रान्निमित्तकारः । अत्रिरपि—

‘महालयं श्रुत्वा न दत्तं पुत्रस्य जन्मनि ।

तार्थेऽपि निषेधात्पण्डितं रात्रिवारगदकम्पि ॥’

अपूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु समुदाहृतिकमे सकृन्महा-
लयं कर्षणमास्यादिमृतश्राद्धं तन्निमित्तं न ज्ञेयः । यत्तु
समुत्पत्तिसारं—

‘विवाहवतश्चरासु वर्णमर्णं तदधिकं ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यान्नित्यतर्पणम् ॥’ इति ।

तस्यात्रापवादो दिवादास्ये नृदक्ष्यतिः—

‘तार्थं संवत्सरं घृते पितृवागे महालयं ।

निषेधो न स्यात्तस्य नन्दाद्यनिमित्तकत्वादव प्राह सकृदादिति ।
अन्यत्र=पञ्चम्यादिप्रधानपक्षे । अन कोऽपि । पञ्चदश्यादि-
शपत्तयोरिव चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे नाश्रयः समुत्पत्तिः । एतावता
प्रथममतमुपपादितम् । इदानीं निषेधदीपयन्मुखाह अन इति ।
अनन्दादादिति । पुत्रश्राद्धिणां निषेधस्य नन्दादिनिमित्तश्चाह एव
मात्रेर्ग्रहणं निमित्तकं तद्वत्प्रकारेण । सकृन्महालयंऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो न कर्तव्यः’ इति युक्तिर्दोषकृता । महालयं इति
सामान्यत उपादानात्मकस्य महालयंऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं सति
सकृन्महालयं इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—अपूर्वोक्तं । समु-
त्ताहेति । केन विज्ञेतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्थानिक-
मे इत्यर्थः । कर्षणमास्यादीति । कर्षणमास्यां मृतस्य महालयं
तिथिर्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिमित्तकालं
विहाय कस्यापि तिथौ कार्य इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत*युगादिभरणीमघे ॥

महालये गयाश्राद्धे मातापित्राः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहाऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्घणं सदा ॥' इति ।

निर्घणदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धाविष-
यः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगैकत्वे तु प्रत्यहं पिण्डदानं
कार्यमित्युक्तम् । तदयमर्थः सम्भवः षोडशाहव्यापि-
श्राद्धैक्ये न पिण्डानवधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथे-
ति केचित् । तथापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि
व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र *मृताहानिकमे महालये च
पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

*पत्नीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति पृथ्वीचन्द्रोदये मङ्गलांक्तः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

'हंसं कन्यासु वर्षास्थे जाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥'

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । *तत्राप्य-
सम्भवे भविष्ये—

तन्निमित्ते=महालयनिमित्ते । पितृयागे=पितृयष्ट्याम्*युगादीति ।

सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः ।

'अमापाते' इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सपिण्डं कदाचिद-

पिण्डमित्यत्रेष्टापातिर्बोध्या । *अन्यत्र=अपरपक्षे पौर्णमास्यादि-

मृतश्राद्धे वा । *मृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । *पत्नीना-

ञ्चेति । सकृन्महालये नियमः । तेन तेषां पक्षान्तराण्यपि भवन्त्येव ।

*तत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तं कस्मिंश्चिदिने

‘यं दीपान्विता राजन्त्याना पञ्चदशा भुवि ।
तस्यां दद्यात् वेदसं पितृणां च महादयम् ॥’
अत्राप्यसम्भवे भारते

श्राद्धयाकरणे तुल्यसंक्रान्ति यावत् कार्त्तिकदिने, तत्राप्यसम्भवे
वृथिकसंक्रान्ति यावत् ।

‘न दद्यात् नरः श्राद्धं पितृणां मन्दयस्ये ।

सपिताशाः परीताङ्गाः पितरस्त्वस्य दृष्टिताः ॥

मेतपसं मतीक्षन्ते गुरुवाञ्छामयन्विताः ।

कथंका जलदं पदद्वाननकमनीन्दनाः ॥

मेतपस्येऽप्यतिकान्ते यावत्कन्यागतौ रविः ।

तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं च तपनः सुतः ॥

तनस्तुलागतस्यैकं सूर्यं वाञ्छन्ति पारिव ।

श्राद्धं स्ववंशजदत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥

तस्मिन्नपि कथनिकान्ते काले वृथिकमेव वा ।

निराशाः पितरा दीनास्त्वता यान्ति निताडयम् ॥

मायद्वयं मतीक्षन्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभृताः पिपासावाः क्षुत्तामाः पितरो नृणाम् ।

यावत् कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च पदीयत ॥

इति नागरस्यपदे कन्यामपश्य तुलायाः स्फुरत्पनुकल्पनेनांकेः ।

तत्र दीपावली अतिप्रशस्तस्यर्थः । पञ्चदशी = कार्तिकापारास्या ।

तत्र ‘दीपमाला च कर्तव्या’ इति बहुदीपदानविधानात्, न तु का-

र्तिकपौर्णमासी । तत्र दीपदानविधानेऽपि स्यात्संयुक्तः अमावा-

स्याया एव दीपावलीत्वेन स्यात्तन्वात् पिश्ये मशस्तन्वाच्च । तस्यां

च तत्संयुक्तश्राद्धमात्रावपि महालयसंयुक्तधामं विधीयते । तत्र

दशै सपत्नीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं महालये सपत्नीकस्य तस्यैति

विशेषः । अतत्रापि = कन्यायामपि, यद्वा दीपावल्यामपीत्यर्थः ।

‘यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वृश्चिकं यावदागतः ॥’

ब्राह्मे—

‘वृश्चिके ऋषमतिकान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

यस्य जातुकर्णः—

‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दानव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’

इति, तत्फलान्तिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा न
वा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगं प्राश-
स्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविवेकात्तं श्राद्धद्वयं ज्ञेयम् । इदं
च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं नाऽमासादिना ।

‘मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आवन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमाप्तेन कर्हिचित् ॥’

इति स्मृतिदर्शने गालयोक्तेः ।

अथात्र देवताः । सङ्ग्रहे—

‘ताताभ्यात्रितयं, सपत्नजननी, मातामहादित्रयं

सस्त्रि, स्त्रीतनयादि, तात जननी-स्व-भ्रातरः सस्त्रियः ।

ताताभ्यात्मभगिन्यपत्यभवयुक्, जायापिता, महुरुः,

तदुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । ऋदिवाकर इति ।

‘तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।’

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण स्वेः कन्यातुलयोः क्रमावस्थाना-

भक्पाच्छ्राद्धस्य कालः स्यादित्यर्थः । ऋषमतिकान्ते=प्राप्तवृश्चिके

महालयश्राद्धं लुप्यते मोहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः प्रसवाया-

नुद्गारात् इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्यामाः पितरो महालयाचरौ, तौ, तथा कर्तव्यं ॥

कर्तव्यं इति । तर्पणस्य मध्याह्न एव मुख्यः कालः ।
कार्यायनादिमुख्ये मध्याह्निकार्येषु न-पाठान् ।

“स्नानं मध्याह्निकं कृत्वा मन्त्रपाठम् निर्वर्त्य च ।

अथ यज्ञं विधायाम गृहमेत्याचरेत्परान् ॥”

इति आश्वेयवाक्ये मध्याह्ने तदुक्तम् । अथ यज्ञाह्नं च तर्पणम् ।

‘मध्याह्नीनां शुचिर्नि-यमनः सर्वकर्मभू ।’

इति वाक्यात् मध्याह्नमध्याह्नन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विधिवन्मध्याह्नपस्थाय च भारकरम् ।

गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन् ॥”

इति गृह्यसाराधारांशोक्तम्, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत् तर्पणं प्रकृत्य —

“तस्मान्मसदेव कर्तव्यमकुरुन्महतेनमा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुरुते विश्वमेतद्विभर्ति च ॥” इति,

तत्र सदापदस्य यावज्जीवमित्यर्थः ।

“महाराध्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् जलाञ्जलीम् ।

द्वितीये तु पयो देये तृतीये जलमेव च ॥”

इति त्वनुकल्पः ।

यत् ‘पञ्चाशः स्नात्वा दद्यात् प्रागेव तर्पणं कृतं तत्र मध्याह्ने
स्नानाकरणेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्या-
वश्यकस्याकरणात् । उदयोत्तरं प्रातः स्नाने तु तर्पणे कृते
पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य वैधत्यपत्ते तु
तदनन्तरं पुनः कार्यम्’ इति, तत्र । उदयान्पूर्वं तर्पणविध्य-
विध्योरभावात् । विधानाभावे चादयात् प्रागनुष्ठानायोगात् ।

अथाधिकारिणः । मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।”

अस्यार्थः—तातत्रयी=पितृत्रयी । अभ्यात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं *पृथक् प्रशस्तम्’ इति । अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणं गालवः—

*‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’

जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोदिष्टं कुर्यान्न पार्व-

वर्णनामिति न कर्मपट्टी । सवर्णेभ्यो जलं दयम् । ‘सवर्णेभ्य एव च’ इति योग्याज्ञवल्क्यात् । एतच्च मातापितृव्यतिरेकेणेति प्राञ्चः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येतान्’ इति कात्यायनोक्तं । एतान्=देवक्रुपिदिव्यपितृसनकादिमनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात्

संन्यस्तपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य एव प्रदापयेत् ।”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मातृपरणेऽपि न तर्पणम्, उद्गाह इत्यादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् ‘सपितुः पितृकृत्येषु’ इति निषेधाच्च । *पृथगिति ।

“अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसम्बत्सरन्तथा ।

महालये गयायां च सर्पिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।”

इति वाक्यात् ‘नवदैवतमंत्रेण’ इति वचनाच्च । *अनेका-मातर इति । सापन्नमातुर्मात्रा सहैकतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवदित्यर्थः । इदमशुद्धम् । यत् इदं वचनमान्वष्टक्य एव प्रवर्तते न तु तद्विज्ञे महालयादावपि सङ्ग्रहे मातृत्रयानन्तरं सापन्नमातुरुक्तः । जीवद्जीवन्मातृकयोः प्रकारभेदानां चित्पाच्च । अस्माकं तूभयत्रापि सापन्नमातुरेकोदिष्टमेवेति तदभेदात् । अधिकमन्यतोऽवगन्त-

णम् । आदिर्द्विपञ्चलिकायां तु पार्ष्णमुक्तम् ।

‘अ न्यष्टकं च यन्मातुर्गणाश्राद्धं महालयम् ।

पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्ष्णवद्व्येत ॥’

इति बृहन्मन्त्रकः । सस्त्रीनि मातामहानां सपत्नीकत्वे-
पि विभवे सति मातामहानां पृथक्कार्यम् ।

‘महालये गणाश्राद्धे वृद्धौ चान्यष्टकास्तु च ।

श्रेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थं प्राप्ते मयास्तु च ॥’

इति निगमोक्तः । हेमाद्रिमते त्वय नवदैवत्यमेष्व ।

‘महालये गणाश्राद्धे वृद्धौ चान्यष्टकास्तु च ।

नवदैवत्यमयेष्टं श्रेयं पटुर्गौरव्यं विदुः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः । तातभ्राता=पितृव्यः, जननीभ्राता=
मातुलः, तार्त्स्वयः=पितृव्यस्त्रीमातुलानांभ्रातृजायाः ।
पितृव्यसूमातृव्यसूस्वभगिन्या उपत्य भर्तृयुक्ताः । तेन
सापत्यायै सधन्यायै इति प्रयोगो श्रेयः । एतास्तु सतीषु
न तज्जन्मादिदीनम् । दारलोपात् । जायापिता अशुरः ।

व्यम् । *कालिकायां त्विति । तुनाऽरविः

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोर्वेन हि पार्ष्णम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्ष्णम् ॥’

इत्यनेन विरोधान् । तस्यान् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यन्यत्रपञ्चवादे-
नान्वयः किं तु श्राद्धमित्यस्याऽऽदिष्टकं श्राद्धमित्यर्थान् । तच्च उप-
प्रापरम् । आदिष्टकं प्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां उपप्राप्तां पार्ष्णं भवेत् ।’

इति वचनान् । यदा कालिकायने सर्वासांमवादिष्टकं पार्ष्णमि-
ति । वस्तुतस्तु कालिकावचने निमित्ताभावे । ‘प्राप्ते’ इत्यादिसातिस-
म्भ्यो तत्र नवदैवत्यस्यैव भावान् ।

मते त्विति तुनारविः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तदभावे तु

श्वश्रुरप्यत्रोपलक्ष्य । अत्र *मूलं स्मृतिचान्द्रिकायां ज्ञे-
यम् । अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ पुरा-
णान्तरे.....

*उपाध्यायगुरुश्चश्वश्रुपितृव्याचार्यमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिष्यपौत्रकाः ॥

भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥

ननदैवस्यापिति व्यवस्थासम्भवात् । 'सस्त्रियः' इति पाठः 'तस्त्रियः'
इति पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवाचित्यात् पितृष्व-
स्मादानां सत्त्वात्त्वत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीपु=विश्रमाना-
सु । *मूलमिति ।

“आदौ पिता ततो माता सापत्यजननी तथा ।

मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।

दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ।” इति ।

अस्यार्थः—सुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
सत्त्वात् । ततो दुहितैव सापत्या सधवा । संबन्धासत्तेः दौहित्रभाव-
कयोस्तत्र विशेषणत्वम् । सुते पत्नीपुत्रयोरिव ।

‘सुतस्तत्पुत्रदुहितृदौहित्रा भातुकः स्तृषा ।’

इति वचनान्तरेऽपि तथैव । गयायां तु केचित् पृथंगणां कुर्वन्ति ।
पितृव्यमातुलयोरन्ते भ्राता पितृष्वस्मोरन्ते भगिनी सम्बन्धासत्ते-
रिति । *उपाध्यायेति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् श्वश्रुः,
सापत्यश्च । नापि श्वशुरे जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
क् तत्पुत्रः, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सधवे सापत्ये न तु भ-
गिनीसुतः तत्स्वामी जामाता च पृथक् । ‘पितरौ पितृपत्नीनाम्’

६४२ सटीकानिर्णयमिन्धुसिखायपरिच्छेदः-

समिद्धादिति ग्राह्यास्तीर्थं चैव महात्म्ये ।
अणुकोटिप्रविधानेन पूजनायाः प्रपन्नतः ॥ इति ।
इत्येषां अपश्चादेतां पार्वणधर्ममिद्धम् । अत्र क्रमा-
न्वयेणाचाराद्यवस्था । अणुको तु प्रविधानेन्द्रादये
चतुर्विंशतिमते

‘एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्योदान्प्रपूजयेत् ।
दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥’
एकोटिप्रभारूपं चाह याज्ञवल्क्यः
‘एकोटिं देवर्हानमेकाद्यैकपविश्रकम् ।
अवाहनाग्नीकरणरहितं त्वयस्मभ्यवत् ॥’ इति ।

इति सायनप्रमाणमहो । तत्रानागमिगवादे आचारपक्षे सायनब्रा-
ह्मणपूर्यः पिण्डादस्त्वन्त्राः सायनप्रमाणवान् चोक्तम् ‘शिष्यप्राप्तकाः’
‘शिष्याद्यप्राप्तकाः’ इति पाठा योपकट्यदाववान्तरमेतमात्मन्य
‘शिष्यप्राप्तकम्’ इत्येकं वा, पिण्डाकलाभेन शिष्यो वा, योप-
कादीनाप्राप्तान्नः । आचार्येन सर्वान्त्राः । अणुकोटिप्रति ।

“तेन प्रदानं यत्र स्यान्मापण्डाकरणान्तरम् ।
तत्र पार्वणवत् कुर्यादिकोऽष्टं न्यजतु वृषः ॥”
इति शास्त्रं बाध्यते इति सूचितम् । अत्र मन्यकोऽष्टं ब्रा-
ह्मणभेदः । अदृष्टान्ति । पञ्चप्रधानमुक्त्वा दश आचार्यान्ताम्बु
द्वादशेभ्यः । वक्ष्यति न—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र भदीयते ।
आत्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुल्याय च ॥
मित्राय गुरवे आर्द्धमेकोऽष्टं न पार्वणम् ॥”
हेमाद्रौ—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
वितृष्य भ्रातृमातृणामेकोऽष्टं न पार्वणम् ॥” इति ।

अत्रैकपाको वैश्वदेवनन्त्रं पिण्डं बर्हिश्च एक-
मिति स्मृत्यर्थमारे उक्तम् । अत्र पाणिहोमः पिण्ड-
श्चात्र द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्वर्षेषु करं होमः पिण्डश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।
पार्वणे कोद्विष्टयोः समानतन्त्रत्वं तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनी वैश्वदेवौ ।

पार्वणैकोद्विष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

“यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोद्विष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्णय्य एकोद्विष्टं संपारभेत् ॥” इति ।

एकपवित्रकम्=एका शलाका । अधिकमग्र । एकपाक इति ।

“महालये गयाश्राद्धं गताश्रुनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यान्मयवतः ॥”

इति पौलस्त्यान् । वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’
इति वाक्यात्तादृशश्राद्धस्य पार्वणपूर्वकत्वादमज्ज्ञातविरोधितयो-
पक्रमभावल्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति निषेधो न प्रव-
र्तते । एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा
ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिश्च तत्रैव यत्र तां विना न
प्रधानमिद्विरिति । पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः
न त्वेकोद्विष्टे इत्यर्थः । पिण्डश्चेति । पिण्डपितृयज्ञकल्पाभा-
वात् । पार्वणैकोद्विष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।
तत्र प्रामाण्ये यथाग्रहः तदाऽप्रावास्यायां* महालयकरणे(१)
(कथं चिद्योजयः । यद्वा बहुवचनभाष्यकारैरेकोद्विष्टे पाणिहो-
पाङ्गीकारात्तत्र तन्मते तन्निषेधो न प्रवर्तते इत्याशयेन) एको-
द्विष्टमिति । आन्वष्टक्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्तिथौ श्रा-

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कश्चित् पुस्तके नास्ति ।

‘अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलोचनी ।’

इति हेमाद्र्याद्यादन्त्यपराणाम् । अत्र अपरि दिने
भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणामेदा वा प्रयोगकयादन्ते एव
वा दक्षिणेति हेमाद्री उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना
जीवात्पितृकेणापि कार्यम् ।

दे पितृयज्ञकल्पमन्त्राद्युपायेति वचनादर्था होमः अप्रिमर्षपे
षिष्ठदानां पानं पाठान्तरं नेयम् । कन्यागत=कन्यागतमु-
योनां मतके भाद्रपदापरपक्षभाद्ध इत्यर्थः । कन्यामंकां निमित्त-
के आद्ध इति वर्णयतां मतं तु पुरुषादयो, तच्चिन्त्यम् । धर्मिणः
सूर्यस्य शास्त्रादीनां पञ्चमूर्तस्य नद्धस्य संक्रमणस्य भ्रातृदिन-
मित्तताया आश्रयणाम्भवात् । हेमाद्रिमतमाह—अत्रेति ।
अपरिदिनमिति ।

“भाद्रा मध्येऽवमाने वा एव कन्या रविर्धमेव ।

सपक्षः सकलः पूज्यः आद्धपौष्टकं प्रति ॥”

इति काष्ण्णार्जिनवाक्यात्कर्मभेदः “तिस्र भाद्वीर्जुनाति”
इतिवत् । यदि वा स्थान्तरवामपक्षे आद्धमन्युय त्रिधिममूचया विधे-
येत तदा न भेदः स्यात् । पक्षे तु न तथा । तेन आक्षेपभेद-
दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अपावास्थान्तेन प्रतिपद एका-
काराभिप्रायेण पक्षपदम् । तेन न पौष्टक-वशात् । अपयोग-
कयादिति ।

“नभस्यस्यापरे पक्षे त्रिधिमौष्टकं न सत् ।

कन्यास्थाकर्त्तव्यः श्रयान्म कालः आद्धकर्माण ॥”

इति शास्त्रागनिवचने ‘संख्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति
न्यायेन तिथीनां आद्धे समुच्चयावगमात् तस्य आद्धाहतिं विना
ऽन्यपक्षेऽप्येव आद्धस्य सायंपातरपि होमहोमस्येवावृत्तिः । तत्रान-
कदिनमाध्य एक एव आद्धप्रयोगः । अतो आक्षेपदेशदक्षिणानां

‘वृद्धौ तीर्थे च *संन्यस्ते ताते च पतिने सति ।

यस्य एव पिता दद्यात्तस्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥’

इति कात्यायनोक्तेः । यत्तु कौण्डिन्यः—

‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्वीच्छिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति,

तत्संन्यस्तापिब्राह्मणिरिक्तविषयम् *काम्यश्राद्धपरं
वा । *अत्र बहु वक्तव्यं श्रापितृकृतजीवत्पितृकानिर्णयं
ज्ञेयम् । एतन्न जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।

*‘मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

मेवमिति । अत्रेदमकनिर्वाणम् । आद्यागनिवाक्यस्योत्पत्तिप-
रतया कौत्सतिः क गुणविधिरिति विनिगमनाविरहात् समुचिताने-
कतिथिर्विशिष्टश्राद्धविधी ‘यदाऽऽश्वयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्रैव समुचितानेककालविशिष्ट-
कर्मविधिकृतभेदवदिहाऽपि श्राद्धभेदस्यैवाचित्यात् । *संन्यस्ते
इति । पितृयज्ञे होमन्तमनारम्भो वेति पक्षद्वयम् । आरम्भपक्षे
होमान्तः पित्रादिदेवतानां वा पिण्डदानमित्यग्रं स्पष्टम् । सर्व-
स्मिन्नपि पक्षे संन्यस्तादिपितृकस्यामावास्याश्राद्धं स्मृत्युक्तं भवति
स्मृतीनां सर्वसाधारण्यात् । *काम्येति । नित्यनिषेधबाधेन का-
म्यस्य प्रवृत्तेः । ननु वृद्धौ चेति सर्वश्राद्धप्रतिप्रसन्नस्यापरपक्षिक-
निषेधां बाधकोऽस्त्वित्यत आह—*अत्रेति । सामान्यतः—

‘नपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैयर्थ्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पेन न कार्यमिति व्याख्येयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्येतदन्यसर्वश्राद्धप्राप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिप्रसन्नान्तरवैयर्थ्यात् ।
*मुण्डनमिति । यस्तु तस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

५४३ सर्वाकारनिर्णयमिन्धुतितीव्रपरिच्छेदे-

न जीवन्पितृकः कुर्याद् गुर्निर्णयनिरेव च ॥

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिर्णयान् । अन्यष्टक्यमातृ-
वार्षिकादी तु वचनाद्भवन्तानि वक्ष्यामः । तथा उागलेयः-
'पिण्डो यत्र निवर्तते स घादिषु कथं वन ।

सांकल्पं तु तदा कार्यं निघमाद्व्यवसायादिभिः ॥

सांकल्परूपं च वक्ष्यामः ।

अथ आकाङ्क्षतर्पणं पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं आकांक्षर-
म् । सकृन्महालयं तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदाय-

'पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालयं येन परेऽह्नि तिलोदकम् ॥

गर्गोपि-

'पक्षश्राद्धे हिरण्यं च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥' इति ।

तथा प्रयोगशारिजाते गर्गः-

'कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहर्ण्य तर्पणम् ॥

सकृन्महालयं दधः स्यादष्टकास्वन्व एव हि ॥

इवं निषिद्धदिनेपि कार्यम् ।

'तिथिर्नार्थावशेषेषु कार्यं प्रेतं च सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसारोक्तं ।

'तीर्थे तिथिर्नार्थाव च गणायाम् प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरक्षावस्थां वचनाच्च ॥

एतच्च श्राद्धं मलमासं न कार्यम् । तदाह भृगुः-

'वृद्धिश्राद्धं तथा सोमयग्न्याभेगं महालयम् ।

राजाभिवक्तं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥' इति ।

हेमाद्रौ नागरखण्डे —

*‘नभो वाथ नभस्यो वा मलमामो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’

एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे *कृताकृतमिति श्रि-
स्थलीमेतौ भद्राः ।

इदं च नित्यं काश्यं च ।

‘पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥’

इति(१) जायान्गुक्तः ।

‘वृश्चिकं समतिक्रान्ते पितरं दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

इति काष्णार्जिर्जनवचनाच्च । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने—

(२) ‘दुरोअश्वस्य’ मन्त्रं च दशवारं द्विमासयोः ।

*नभोवेति । नन्वत्र यदाऽऽश्विनोऽधिकमावस्तेदा तत्र कन्यार्क-
सन्नात श्राद्धपसङ्गः । अत्र नव्याः—

‘यातुधानप्रियो धामः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं प्रियं तदा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥’

इति वचनात्तुलार्के कार्यमित्याहुः । *कृताकृतमिति । क-

(१) ‘याज्ञवल्क्यगुक्तः’ इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) स मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये—‘दुरो
अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इतस्पतिः । शिक्षानरः
प्रादिवो अकामकशनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमास ॥’ इति । अस्य
व्याख्या—‘इ इन्द्र, इवम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गाः पश्वादेर्दुरो
दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनः
निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः शिक्ष-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया दातस्य नेताऽसि । प्रादिवः=पुराणः प्रगता दिवो

२४८ सरदीकानिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमिति तत् ॥ इति ।
त्रिमासयोः कन्यातुल्ययोर्महालयश्चात्र यदा हीनमित्यर्थः ॥
अत्र सरण्यां आरम्भानिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
चन्द्रोदयं मास्यं—

रुसरण्यां पितृपक्षे तु महर्षा पारकीर्तिना ।
अभ्यां आर्जं कृतं येन स गणाश्चादकृद्भवेत् ॥
पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधर्याय बहुस्वातः—
'नमस्यापरपक्षस्य तृतीया मासं मास्यमे ।
तृतीया चाग्निनागाभिः सद्भिना प्रोक्तदा पितुः ॥'
एतत्पक्षे षष्ठी योगविधौषेण कपितामंशा । तदुक्तं वा-
राहे—

'नमस्यकृष्णपक्षे तु रौहिण्यापातभुसुतैः ।
युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिता पारकीर्तिना ॥
ब्रह्मपथासनियमैर्मासकरं तत्र पूजयेत् ।
कपितां च तिजार्ज्वाय दत्त्वा वस्तुफलं लभेत् ॥'
पुराणसमुच्चये—

'मात्रे मास्यांसने पक्षे भानौ येन करे स्थिते ।
पाने कुत्रे च रौहिण्यां सा षष्ठी कपिता भवेत् ॥'
अत्र दर्शान्तर्येन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षो
तेऽभ्युदयः, अकृतं तु न दातुः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
मिति सम्बन्धः । रुसरण्यानि । इदं च विण्दर्शितं कार्यम् ।

दिवसा पारम्येन स तथोक्तः । अकामकशनः कामान् कर्शयान् आशय-
तीति कामकशनः न कामकशनः अकामकशनः ह्यविद्वत्तया यज-
मानानां कामानभितलफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सांख्यः समाना-
क्यान्तर्य आरिष्यः सखा सखिपदायस्त्वं प्रियः, पदभूता य इन्द्रस्तं
प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं यन्मः पूर्णमासि भवदे । इति श्रीमत्सायणा-
चार्यणाम् ।

जेय इत्युक्तं निर्णयामृतं, हेमाद्रौ च । *हस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’
इति तत्रैवोक्तं । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—
*‘देवदारुं तथोशीरं कुङ्कुमलामनःशिलाम् ।
पत्रकं पद्मकं यष्टिं मधु गन्धेन पेपयेत् ॥
क्षारेणालोक्ष्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।
आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरत्र च ॥
पापं नाशय मे देव बाह्यतःकायकर्मजम् ।
पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु मार्जयेत् ॥’
पञ्चभङ्गः=पञ्चपदार्थैः । तथा—

‘रत्नैर्नीनाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रथम् ।
शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदूर्ध्वं कर्षतोपि वा ॥
सौवर्णमरुणं कुर्यात्सौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिसं विधिम् ।’
प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेदवणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।
रक्तवस्त्रयुगच्छत्रं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥’

“अयनद्वितये श्राद्धं विपुवद्द्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिमघे’ इति प्रोक्तं तु सति
सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘तिथिनक्षत्रवारादि’ इति वचनात् । ननु
वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-
लापण्ड्यैक्यमित्यत्र—*हस्तार्कस्त्विति । इयं च पृष्ठी योग-
विशेषेण पूर्वा वा परा वा ग्राह्या । *देवदारुमिति ।

रथा रौक्मपलभ्यैव एकत्रयः सुनिश्चितः ।
 सौवर्णपलभ्यैवृक्तां मुनिं सूर्यस्य कारयेत् ॥
 ततः सूर्यं कारयेत्तं च पादशोपचारैः संपूज्य दद्यात् ।
 'दिन्यमुनिं त्रिमन्त्रश्रुतीदशात्मा दिवाकरः ।
 कापिलासाहितो देवो भूमि मुनिः प्रयच्छतु ॥
 यस्मान्नं कापिलं पुण्या सर्वलोकस्य पावना ।
 प्रदत्ता मह सूर्येण भूमि मुनिप्रदा भव ॥' इति ।
 विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिक् ॥
 इयमेव चन्द्रपट्टा । सा चन्द्रोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।
 उभयत्र तथास्य पुष्पा । तदुक्तं भाविके --
 'तद्वद्भाद्रपदं मासि पष्ठ्या पक्षे मितेनरे ।
 चन्द्रपट्टात्रयं कुर्यात्पुनरेवः प्रशम्यते ॥
 चन्द्रोदये यदा पट्टा पुनर्वाहे यावरेऽहनि ।
 चन्द्रपष्ठ्यामिते पक्षे मेवापाद्या प्रयत्नतः ॥' इति ।
 अष्टम्यामाहवत्यायेनन मयावर्षसंज्ञं आहमुक्तम् ॥
 'एतेन माघमास्यं प्रौष्ठपक्षा अवरपक्षे' इति । ॐ इदं
 "पञ्चम्यामेकमर्कं तु कुर्यात्तत्र विनक्षणः ।
 पाठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदी दन्तधावनम् ॥"
 दन्तधावनमिति निश्चकर्मापलक्षणम् । दन्तधावनं च काष्ठं वि-
 नेति स्मर्तव्यम् ।
 "जलपूर्णाऽज्ञातिं कृत्वा इमे मन्यमुदीरयेन् ।
 निराहाराऽथ देवशस्त्रक्षकस्त्वयमावणः ॥
 पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भारकम् ।
 अथैव दत्त्वाऽथ मङ्गलं कृत्वा स्नान्वा शुनिश्चितः ॥"
 इत्यनन्तरमिदम् । गव्येन=क्षीरेण । कपित्वा=गाम् । विशेषान्तरं क-
 पिष्ठापट्टीवतान्तरम् । ॐ इदमिति । भट्टका=भन्वट्टका, पूर्वपुः प्राज्ञा-

सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशाश्राद्धमिति व्या-
चख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

'आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गघा साध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गघातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृतं पुराणसमुच्चयम् —

'श्रियाऽर्चनं भाद्रपदे मितौष्टमी

प्रारभ्य कन्यामगतं च सूर्ये ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्

सूर्यस्तु पूर्वाभिगतो युवत्याः ॥' इति ।

तत्रैव—

'कन्यागतोऽर्कं प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियो ऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के नहुतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रावृषि श्रियः ।

दापैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करा तिथिः ॥,

तथा —

न्यूक्ता एतनेत्युक्तः । साध्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवामिति
केचिदाहुः । *महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि ग्राह्याणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१)) 'महालक्ष्म्यष्टमी माष्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

संपूजीतेह विधिवत् पद्मा स च न मुञ्चति ॥'

इति काशीखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र

ज्येष्ठापूजामत्वात्तां प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=आश्विनकृष्णा-

‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नीतिर्नीत्या प्रकीर्तिता ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यामगते रथौ ॥
 विशेषेण परित्याज्या नवमीदृषिता यदि ॥’
 इति द्वापयनुष्ठेयं तत्रैवोक्तम् ।

‘अदिने चावसे चैव अष्टमी नोपनामयेत् ।
 पुत्रहा नवमीविद्या स्त्रीणां तस्मादपि रथौ ॥’ इति ।
 अदिना नवमादिनलक्षणं च रत्नमाटाधाम
 ‘यत्रैकः स्पृशति निश्चितमावसानं
 चारभेदवमदिनं तदुक्तमात्रैः ।
 यः स्पृशति द्वयं निश्चितयस्य तादा
 त्रिकयुष्मन्निमित्तं त्रयं च नष्टम् ॥’

एते च सर्वे निषेधाः प्रथमागमविरुद्धाः । मध्ये तु
 सांख्यसम्बन्धे ज्ञेयाः । सतस्य पौष्टिजाद्वाप्यत्वेन मध्ये
 त्यागायोगात् । ऋद्धयं चन्द्रोदयव्यापिनी साक्षात् । तत्रैव
 पुत्रादयुक्तैः । परादिने चन्द्रोदयादयं विमुहूर्तव्यापित्वं
 परैव कार्या, अन्यथा ऋपूर्वैव ।

पृथी तां प्राप्य तावत्तपयन्तमिन्द्रियः । कन्यामगते रथौ ।
 कन्यामगते मिहस्ये सूर्ये भारुमः । पुरन्थाः कन्यायाः पूर्वार्धे
 सूर्येऽवस्थिते मति समामिन्द्रियः । इदं च तावत्तपः पौष्टिशदिनानां
 समवाधान्येन वनाद्व्याप्यम् ।

‘मामि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी ।
 प्रारब्धव्यं वने तत्र महालक्ष्मी यतान्मभिः ॥’
 इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह — ऋग्विमाति ।
 पुत्रादीत्यादिना चन्द्रोदयदानप्रदः ।
 ‘चन्द्रोदयवने चैव निधिस्तान्काशिकां स्मृता ।’
 इति स्पृतेः । ऋपूर्वैवेति ।

‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिमुहूर्ताऽपि सा पूज्या परतश्चाध्वर्ग्यामिनी ॥’

इति मदनरत्न निर्णयामृतं च सङ्ग्रहोक्तं ।

‘अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते गौत्ररा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’

इति वचनाच्चेति सङ्क्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कान्धायनः —

*‘अन्वष्टकासु नवर्षाः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे —

‘पितॄणां प्रथमं दद्यान्मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’

श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः —

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥’

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वाविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥”

इत्युक्तं । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमकलम् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयापञ्चाष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥”

इत्युक्तं । भाद्रकृष्णनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तत्रा-

द्यमभिषेत्याह — *अन्वष्टकास्त्विति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम्

परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति चतस्रोऽन्वष्टकाः

भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टका पञ्चमी ‘प्राष्टपद्युत्तराभूयः’ इति

वचनात् । अथवा आश्वलायनानां माध्यावर्षोत्तरनवम्यामन्वष्ट-

कामष्टकं करोति । तत्रायं देवताक्रमः । अयमेवोत्तरान्वष्टक्ये ग्राह्यः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धादौ कार्यमित्युक्तम् । मा-
तृयजनं त्वन्वष्टकाश्चादित इति हेमाद्रौ । आत्मेऽपि—

*'अन्वष्टकास्तु कामशो मातृपुत्रे तदिदमेव ।' इति ।

अथ *शास्त्राभेदेन त्वयस्त्वानि पृथक्सन्देहः ।

*जीर्वात्पितृकारिण्यमिति निर्णयदीपः । इदं च जीव-
त्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृतं भैत्रावणी-
यपरिशिष्टे -

'आन्वष्टक्यं गणाप्रानौ सत्यां गजनं मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं मृतः कुर्यात्पितृणां च जीवति ॥' इति ।

*यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चाप्यन्वष्टका अवश्यं
कर्तव्याः, *तथाप्यशक्तस्यैव पावट्यता ।

'प्रीत्यन्वष्टका भूयः पितृदोहे भविष्यति ।'

इति हेमाद्रौ पाद्योक्तः ।

*'सर्वास्वामि मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

नवम्यां हि प्रदानं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥'

इति मृतेनावश्यकत्वात्कथं । अथ *'सर्वास्वामि'
इत्युक्तः स्वमातरि जीवन्त्यामांश्च सपत्न्यामातृभ्यां दद्या-
त् । तन्मरणं सति तस्मै ताम्यश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

*शास्त्रेति - बहुमानां पितृपुत्रम् । तन्मूत्रं तयोक्तः । अन्येषां मातृपु-
त्रम् । *जीर्वादिति । तस्य पितृत्वव्याभावान् । अथ क्रमानुपपत्तरु-
चिः । आन्वष्टक्यं=मादकुण्या नवमी । श्राद्धमायमित्याशयेन शङ्कते-
*यद्यप्येति । तदेवाहस्य समापत्तेः—*तथापीति । अन्वष्टकाश्रा-
द्धोत्तरश्राद्धपन्वष्टक्यम् । 'अप्यं पन्वष्टक्यम्' इत्युक्तं गिति अष्टकामा-
लस्य शङ्कात्तरं कृते । द्वितीये जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तत्त्वमिति ।
*सर्वास्वामिति । अथ अन्यकुन्मतेऽपि मातामहा न कार्याः । श्रुत-
देवतैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अथ सूत्र्युक्तं विशेषमाह *अत्रेति ।

पितृकनिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु द्विवचनादिप्र-
योग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं तद्या-
गश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव, न सर्वासु* ।

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृवरणोत्तरं पूर्ण-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति कौचिदाहुः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तुरित्युपपत्तेः ।’ इति ।

तदेतस्मिन्मूलत्वाः सूर्यप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदापक-
लिकायां ब्राह्मे—

*‘पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित् मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरा ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

*अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया बाधका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाक्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्—
*एक इति । *अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका
मातरो यस्य’ इत्युक्तमालम्बवाक्यात् । *द्विवचनादीति ।
एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे द्वन्द्वोत्तरम् । द्विवचनादेः
सत्त्वात् । एतच्च सधवाया एव मातृवरणं अविधवानवमीस-
मारुयानात् इत्येके । ‘अविशेषाद्विधवाया अपि’ इति मयूखः ।
तद्यागोऽमातृयागः । न सर्वासुऽन पूर्वपमयोः ‘स्त्रीशूद्रौ नाधीयाता-
म्’ इतिवद्विशेषतः प्राज्ञेतरनिषेधात् । *पित्रिति । मृत्यामत्तिवि-
शेषपरिचयायेदम् । याः काश्चिदिति दर्शनान्न । तेनापुत्रपत्यादेरपि
श्राद्धसिद्धिः । पितृष्वस्मादेः श्राद्धपरमिति वदतां मते त्वाह—
*अत्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृष्वस्मादिभिः पालितः तद्ध-
नग्राही वा तत्परमिति तु प्रतीमः । अत्र भार्याविरहितः=अविवाहि-

५५८ सटीकानिणयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

इदं चानुपनीतेनार्थं कार्यम् । तदुक्तं आदित्य-
पाणी मास्मि-

‘अमाद्याम्पाष्टकाकृत्वापक्षपञ्चदशीषु च ।’

इत्यभिप्रायः-

‘एतच्चानुपनीतार्थं कुर्यात्सर्वेषु पक्षेषु ।’

आदित्यं साधारणं नाम सर्वकामकल्पदम् ॥

भाषाविरहितोप्येतत् अप्रवासस्यापि निमित्तः ।

शुक्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विभिन्ना वृधः ॥ इति ।

तेन च साग्रेर्वेदमिति उपरास्त्वम् । अन्वष्टकानः

पृथगेवेदं मातुः आदित्यस्यापि परास्त्वम् । लाघवेन च मू-
लिकपादष्टकापवादाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्चादित्य

तः, मृतपार्थिवः । अप्रवासस्य इति । पन्थमावाविषायम् । तेन =
भाषाविरहिताशुक्त्या । साग्रेर्वेदमिति । अन्वष्टकायां विष्टपितृ-
कल्पसम्भवात् तस्य साग्रेकपात्रविषयत्वात् । उपरास्त्वमिति ।
निगन्धादेस्तु पाणिहोमः । भाष्यसम्बोधायानां तु लौकिकार्थो होम
इति स्मृत्यम् । नन्वत्र सर्वेषां साग्रेवनप्रतिज्ञावदजीवांस्त्वष्टका-
णामधिकारं ‘मातुः आदित्यं मुनः कुर्यात्’ इति कुत इत्यत्र केषां वि-
त्समाधानमुत्थापयति अन्वष्टकान्त इति । लाघवेनेति ।
अन्वष्टकाश्चादित्यं नवर्तव्यं च मृतपितृकं मन्येव सम्भवतीत्यस्मदन्त-
र्गतपादश्चादित्यं एव जीवांस्त्वष्टकस्याधिकारं ‘मातुः आदित्यं मुनः कुर्या-
त्’ इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि च न पातामहवर्त्तात् । तदतदुक्तम्
चमूलिकपादिति । अयं भावः पतनीत्या आदित्ये विष्टेव श्रुतिः
कल्पश्च स्यात् । अथ तु सर्वाधिकारिकं आदित्यं मृतभूतश्रुत्या बो-
ध्यम् । तत्र मृतपितृकस्य प्रधानत्वम् । जीवांस्त्वष्टकस्य त्वकं मधा-
नमिति विशेषव्युत्पादकं ‘मातुः आदित्यं मुनः कुर्यात्’ इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र पातामहा अपि ।”

*अङ्गस्याप्य*त्र प्रधानत्वं वचनात् । * (१) अवेष्टेरिव राज-
सुयान्तर्गताया 'एतयाश्नायकामं याजयेत्' इति फलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावादपि-
न मातापहानां प्रसक्तिरिति भावः । *अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमातृश्राद्धं स्वमाथान्यमस्येव न्यप्याहूः । वस्तुतस्तु 'अमा-
वास्याएका' इति विधिः साग्निकपर एव । अन्वष्टकस्य पितृयज्ञकल्प
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पासम्भवेनाप्राप्तमेव श्रा-
द्धमन्वष्टकातिदेशेन विधीयते इति मतमुन्वापयति--तेनेति ।
मूलैक्यादिति । यानि कल्पसूत्राणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिमूलत्वेन कल्प्यते । साग्निनिरग्निभेदेन पितृयज्ञभानाभावौ तु
प्रयोगविधेरेव भेदकौ नोत्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कश्चन प्र-
योगः पितृयज्ञकल्पेन कश्चित्तु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह-अष्टकेति । न चायमभ्यासः । अन्यपरपुनःश्रवणं हि
अभ्यासः । न चान्यपरतेति भावः । मूलैक्येऽपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा व्युत्पादयति-तेनेति । *अन्यत्र=साग्निसंयोगे । *अत्र=
निरग्निसंयोगे । वचनात्=एतच्चानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्त्रस्तयैव च नृपोत्तम ।

एतास्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति वाक्यभेदेन निर्देशादन्वष्टकाश्राद्धं स्वतन्त्रमेव न च क-
स्याप्यङ्गं न च बृहस्पतिसववदस्यापि प्रयोगबहिर्भूतगतत्वमस्तु
बृहस्पतिसवस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्येह साप्तिरित्यत्राह- *अवेष्टेरिवेति । राजाधि-

कारिकराजमुपान्तमेताया अपांशुपामा 'यदि आद्यगो यजेत् (काण्व-
पाञ्चरात्रं यानयेत्' इति एत-उद्धृतापादानं तदत्र मृतपितृकाभि-
कारिकान्तरमुपान्तमेतस्य मातृश्राद्धस्यापामा एतदेव तदुद्धृता-
पादानमित्यर्थः । एतदेव विवेकात् राजा चापि कारिणी मातृश्राद्धे-
ऽपि जीवदत्तावितृको तत्रैव न्ययमेव न्ययवत् न्ययानावितृके भेद-
स इत्यापि बाध्यम् । ननु जीवान्तरकस्य 'सापत्तः' इति निषेधेनान-
धिकारे मासः

“मातुः श्राद्धं मृतः कुर्यात् पितर्योश्च न जीवति ।”

इति तन्मासिकश्रुतौ न्ययपूरुषविधिरेव स्यात् । आद्यणस्य
‘राजाधिकारिकराजमुपासाया’ ‘यदि आद्यगो यजेत्’ इति विनि-
वृत्तं ‘यदहमेव निरमेन दहमेव प्रजमेतु’ इति ज्ञानायनया कार्यस्य सं-
न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारात् तस्याभूतस्यातृकस्याविका-
रामासी ‘यथातुरः स्यान्धनमा वाचा वा संन्यसेतु’ इति तन्मासि-
फलकविधिवदिति मेवम् । यदि आद्यगो यजेतेत्याद्यरेष्टि-
प्रयोगविधायकवाक्ये तस्या राजमुपान्तमेतदेवेन सापेक्षत्वे-
न साधनत्वावगमात् राजमुपान्तस्यैव नावगतस्य स्वाभाव्यस्यारेष्टि-
साध्यत्वेनापस्थानावस्थत्वाद्विज्ञातत्वादन्यायेन फलापानवारणाय
‘एतपाञ्चायकायमेव’ इत्येतेन फलं समप्यत आतुरवाक्ये तु यदहमेव
ति संन्यासस्य निरपेक्षमायनत्वावगमान्यामेव तन्माध्यन्तेनाव-
गतस्य ज्ञानस्यापन्पुहमुपास्थित्या फलान्तरापस्थापकार्येति नास्ती-
ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति तदुद्धृतास्तमस्य मातृश्राद्धस्येतर-
सापेक्षत्वेन साधनतया तन्माध्यन्तेनावगतस्य पन्पवावानुप्याद-
स्यैव जीवपितृकाधिकारिकमातृश्राद्धेऽपि फलत्वं न तु स्व-
र्गस्यान्यस्य वा कस्यानितु । यथा यावज्जीवादिवाक्यस्य उपसंख्यत-
मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं भति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वं त-
द्वत् । न चाहमेव फलसम्भवात्पण्यतादिवदिति प्राधान्यं नापि प्रत्यवा-

स्वम् । *अष्टाष्टका=अन्वष्टका *पूर्वानुरोधात् । तथा-
ग्निपुराणे-

‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पातना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च वृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् * (१) छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धं न कार्यं किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

‘न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते ।

(२) कर्पूसमान्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ॥

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडित् स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्पू-
विधानात्’ इति शूलपाणिः । यत्तु—

‘*तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मर्णादिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् क्षेमत्वादिति निशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं ब्रूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽतुरस्य मनसा वाचा चेत्युक्त्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याष्टकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । *पूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्यर्थः । *छन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । *तमिस्रेति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्पूपकारस्तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

५६० मरीकानिर्णयसम्बन्धिनीयपरिच्छेदे

तृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।’

इत्युपक्रमः

‘पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यापि नृसत्त्वम् ।’

इति वचनं श्राद्धविधिना पिण्डदाने पामे पुनस्तस्कीर्तनं
यस्य जीवन्मृतकमभिर्णायान्वादानां पिण्डदानं निषि-
द्धं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रौतावनतरणाः ।

अत्र सुवामिनी भोजनमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे

‘मानुः श्राद्धे तु सप्तमं ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।

सुवामिनी प्रदातव्यामात्रं शान्तानां प्रवीत ॥

॥१॥ मर्त्यस्य मृता नारी सह दाहने वा मृता ।

तस्याः स्थाने नियुजात त्रयैः सह सुवामिनीम् ॥’

तत्रैव महालसाधकम्

स्त्रीश्राद्धं पुत्र देवाः स्युरलङ्काराश्च गोपिते ।

स श्राद्धेऽन्वष्टादानकर्णिकारुक्कणादयः ।’ इति ।

अथाशक्तानुक्तव्यमाह उवाच गन्तः

‘अनङ्गो यश्च समाहरेदासिना वा कश्चमुपैषिदेवा मे
ऽष्टकं न त्वेवानष्टकः स्यात्’ इति ।

हेमाद्रौ पितृमहः

‘अमायास्या व्यतीपातार्णमाश्वष्टकासु च ।

निर्मुक्तमिति नव्याः । ॥ चतुर्विंशति । विषयाश्राद्धं मुवा-

(१) धर्मासन्त्या तु—अतः पश्चात्त्या आश्रयान्नवमोऽवध्यासः ।
अतः पश्चात्त्या अगि नवमोऽश्राद्धं कार्यम् । अस्याविधायान्नवमोऽश्राद्धस्य स-
हालपश्चात्त्यादुःश्रितकदर्शनं गीतकालः इत्युक्तम् ।

त्रिद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥'

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

‘एभि(१)दूर्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥’ इति॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—

‘संन्यासिनोऽप्यादिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं *द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥’ इति ।

सिन्धुनावश्यकत्वार्थम् । एतदेव मातुरादिकादिसमस्तश्राद्धे सु-
वासिनीपापकम् । भोजनं=भोज्यपन्नम् । सहदाहेनेति । एतच्च-
सहदग्ध्राया मातुरादिकादाविव नवमीश्राद्धे सुरासिनीपापकं
नवमीश्राद्धमपि पापयति । यवमम्=आर्द्रतृणम्, कक्षं=शुष्कतृणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

आग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकालं उपागते ।

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकल्पः । ‘अष्टकासु च’ इति चकारा-
दनष्टकाग्रहः । अस्यामेव नवम्यां विल्वशाखायां देवीर्वाधनं
वक्ष्यति । *द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानप्रस्थादेरपि उक्तं

११) —नत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शत-
वारमेभिदूर्युभिः सुमना इति मन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जपं कु-
र्यात् । मन्त्रस्तु—‘एभिदूर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्ति
गोभिराश्विना । इन्द्रेण दस्युं द्रव्यन्त इन्दुभिर्युतद्वेपसः समिधा रभे-
महि ॥’ इति । ऋ० सं० अ० १ अ० ४ । अस्य—‘हे इन्द्र, एभिरस्माभि-
र्दत्तैर्दूर्युभिर्दामैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं अस्माकममर्ति दारिद्र्यं गोभिरस्त्वया दत्तैः पशु-
भिरश्विनाऽश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभनम-
ना भव । ययामिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनन्द्रेण दस्युं उपक्षपयि-
तारं शत्रुं द्रव्यन्तां हिंसन्तः अत एव युतद्वेपसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा
इवा इन्द्रदत्तताम्रं संरभेमहि संरभ्या भवेम । संगच्छेमहित्यर्थः ।’ इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चान्द्रिका—

‘त्रयोदशी श्राद्धपर्वी कृष्णा ऋतुर्गुणा पितृप्रिया ।

तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चजनं समाः ॥

मघायुतापां तस्यां तु जलागौरवि तार्पिताः ।

तृप्यन्ति पितरस्तद्व्रज्याणामयुतायुतम् ॥’

प्रयोगपरिजाले आह—

‘प्राप्तपञ्चामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मघना पापमेव च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रपद्यन्ति पितामहाः ॥’

एतद्विधमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्म—

‘प्राप्तपञ्चामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

याक । अथ

यन्किञ्चिन्मघुना पित्रं पदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यस्तममेव स्याद्वर्णसु च मघासु च ॥

इति मानसं मघासु चेति पृथक् चकारात् त्रयोदशीश्राद्धमवाश्राद्धयोर्भेदः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चान्युतां भवति” इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन दिनान्तरगासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदश्यायोर्भेदो फलाधिक्यं दर्शयति—ॐ त्रयोदशीति । अथ

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे मघामध्याह्नी स्मृता ।

त्रयोदशीगजपलाया गघातुल्ये तु पितृके ॥”

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिन्नेन पक्षेण महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति मतीयते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धाज्जदं व्युत्पादयति—त्रयोदशीति । ऋतुर्गुणा पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोदशीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीति चोक्तेः । अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एतच्चाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-
माद्रौ—

‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’ इति ।

अपराकं वायवीये—

*‘हंसे हस्तास्थितं यां तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

*अत्र च—

प्रत्यभिज्ञानाच्च महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाभिन्नम् ।
अत एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि भिन्नम् । एतत्त्रयोदश्याः
कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्रा-
द्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नि-
त्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धास्तु त्र-
योदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभा-
वात् । युगादिश्राद्धं विधाय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अपनादि-
श्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थञ्च । *हंसे इति ।
पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्य-
ते क्वचित्तु नेत्यतो विचारमारभते—*अत्र चेति । केवलमघावा-
वधानां केवलत्रयोदशीवाक्यानां चार्थवादत्वोपरामादर्थवादामां वि-
शेषत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिति भावः । अत्रेदमरुचिबीजम्—
लाघवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्ता-
यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरप्राक्छाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति ।
अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्यं त्रयोदशीपदस्य यथा-
श्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूगायां नो दद्यात्तयोदर्शीम् ।
 पापसं मधुसर्पिर्भूयां प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥’
 इति विष्णुमनुवचनं केवलत्रयोदर्शीभ्यः सर्वेषां गुण इ-
 ति कल्पवृक्षः । शूलपाणिस्तु—‘केवलप्राकृतानामथवा-
 दत्वादिभ्यो च मया योग्यभूतं विविधलाघवादिशिष्टमेव (१)

“अपि जायेत सोम्याकं कुले काशिशोभनः ।
 मातृदूकालेऽपि ते पक्षे त्रयोदर्श्या समाहितः ॥
 मधुप्लुतेन चः आर्द्रं पापमेव समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं चापि प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥”
 इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदर्शीमात्रप्रशंखनाच्च । कार्तिकं स-
 कलं चापीति च पृथगेव भंशमोक्षेया । मकरकार्तिकव्यापिनः मधु-
 प्लुतपापसद्भ्यस्तस्य आर्द्रस्य विधिः । प्राकृताये कुञ्जरस्य चोक्तं च
 पृथगेव आपराहिकहस्तिच्छायाद्वन्दशाद्वस्य । अत एव म-
 हाभारते—

“अपि नः स कुले जायान् यो नो दद्यान् त्रयोदर्शीम् ।
 मयासु सर्पिणा युक्तं पापमं दक्षिणायनं ॥
 अनेन सर्वलोकेन मयासु च यतव्रतः ।
 हस्तिछायासु च तथा कर्णव्यजनवीजनम्” ॥ इति ।
 “परमाश्रं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।
 छायायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्थां दाक्षिणामुखः ॥”
 इति विश्वामित्रोक्तं च । एवं महात्रयपक्षदिनान्तरगता-
 केवलमप्यापि पृथकास्तः । ‘मधुमामैव’ इति वचने
 यत् किञ्चिन् मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदर्शीम् ।
 तदप्यस्त्यमेव स्थादृषासु च मयासु च ॥”
 इति मानवे च पृथक् मयासु चेति चकाराण । मधु च कलौ-

निमित्तम्' इत्याह । *वस्तुतस्तु—

‘मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं *वर्षासु च मघासु च ॥’

इति वसिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्भिनिगमकाभावा-
दुभयं भिन्नं निमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फला-
धिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

‘तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।’ इति ।

अयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् ।

*अत्र ‘अयोदश्यां *बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति’

वर्ज्यम् ‘श्राद्धे मांसं तथा मधु’ इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—*व-
स्तुतस्त्विति । तस्य परस्परनिरपेक्षकक्रियान्वयलक्षणसमुच्चयार्थ-
त्वात् । अत एव न गुणः । आश्रयीभूतायास्त्रयोदश्या अत्रा-
श्रवणाच्च । *वर्षास्त्विति । व्यर्तुसंवत्सराभिप्रायेण । मासचतु-
ष्कात्मकवर्षर्तुपभिप्रेत्य—

“चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

इत्यादितद्व्यवहारात् । एतच्च त्रयोदशीविशेषणम् ।

“प्रातृकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्याम्” “तथा वर्षात्रयोदश्याम्”
इत्यादिवचनात् । योगाधिक्ये मघात्रयोदश्युभययोगे—

“यो नो मघात्रयोदश्याः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां सिंहे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”

इति ब्राह्मे कुञ्जरच्छाययोगे प्राशस्त्यातिशयात् । अत्र सा-
मान्यकृष्णपक्षत्रयोदश्यां ज्ञातिश्रेष्ठ्यादिफलकं काम्यमेव श्राद्धम् ।
महालयापरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षश्राद्धाभ्यां भिन्नं युगादित्वनिमि-
त्तकमितरयुगादिश्राद्धापेक्षयाऽत्यावश्यकमिति स्थिते त-
न्निषेधं विचारयति—*अत्रेति । कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धप-
क्षेऽयं ग्रन्थः । त्रयोदश्यामित्येतावन्मात्रोक्तेः । हेमाद्रिप्रमुखा

इति काठकगृह्योक्तेः । यानि तु अङ्गिराः—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाः*ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

वामनपुराणे—

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।’

इत्यादीनि वचनानि तानि*पुत्रवद्विषयाणि वा,
(१)* (महालयस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा, *का-
म्यश्राद्धविषयाणि वा,) *सपिण्डकश्राद्धविषयाणि चे-
ति कंचित् । हेमान्द्रिप्रमुखास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगतिकत्वेन च शुद्धास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । *ज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो ज्येष्ठ इति कंचित् ।

“कृत्स्नं पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” ॥

इति वत्सर्वज्येष्ठ एवेत्यन्ये । *पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
श्रवणात् । *महालयेति । गजच्छायायाः श्राद्धकालत्वात् ।
*काम्येति । नित्यस्य निषेद्धुपशक्यत्वात् । *सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रप्रतीतावपि—

“कृक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराविधा ॥

श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमतुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जना भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चकुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः ॥

‘आहुं नैकवर्गस्य त्रयोदशामुपक्रमेत् ।

न तृसाप्तत्रये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’

इति कार्णार्जुनस्मृतः । यथापि

इति मध्यं महालयं त्रयोदशीपरामर्शोदपक्रमेण विरोधेन
तन्परिवाचनं वापि आहुं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थितया
निहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् त्रयोदशग्रहणवदिकल्पासंभवेन
निषेधे कार्णार्जुनस्मृतये वाच्यं सांप्रदिकत्वं विषय उपेयते ।

अतः आहुं विना दयं नादने मधुपायसम् ।

स्वदण्डमार्गं कालशाकं मार्गं वार्धोणमस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दानक्यं त्रींशदनधनुस्तप ।

सस्मिन्नदने निषेधः पितृणां नृपये नृप ॥

तस्याभावापि दानक्यं त्रयं तिलविमिश्रितम् ।

इति नामरत्नचण्डालम् । अत्र आहुं पिण्डदानम् । अत्र ब्राह्म-
णभोजनसंयोजनत्वेन त्रयोदशमं नृपादिति भावः । न च

“अयनादित्ये आहुं विपुवदित्ये तथा ।

युगादिषु च सर्वाण्यु पिण्डानिर्वचनादने ॥”

इति सामान्यतो युगादिषु च दत्तान् पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषनस्त्वान्नपेया इत्यर्थे इति वाच्यम् । प्रागुक्तवत्परितृप्तयोदशी-
आहुस्यात्यावश्यकत्वात् स्यापि नृपमिहेतुस्त्वयोरवगममात्र । पिण्ड-
दानस्य सामान्यनृपमिहेतुत्वात्सर्वापि युगादिआहुस्त्वे सामा-
न्यनिषेधबाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थेनान् ।

असन्तानस्तु यः आहुं तस्य मौला त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशसर्गो भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बाध्यते किन्तु यथायुक्तत्रयो-
दशामित्यर्थकवाक्यतया असन्तानस्य पिण्डव्रजनम् । असन्तान
इत्यर्थे तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्वृष्टस्यस्य
सपिण्डकआहुविषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’

इति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि
व्यामोहादिप्राप्तनिषेधोऽयमित्याहुः । वयं तु पश्या-
मः—पुत्रवद्विषयाण्येवेति ।

‘असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’

इति हेमाद्री नागरखण्डोक्तेः । पूर्ववाक्यमप्यसंता-

मात्रस्य । *आहुरिति । येषां सूत्रे मातामहा नाम्नातास्तान्प्र-
ति सामान्यत एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शस्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”

इति वचनात्, तन्निषेधार्थत्वसम्भवाद्यामोहानुसरणं व्यर्थम् । यत्तु
उभयवर्गप्राप्तनिषेधवचनैयथ्यापस्या जीवन्मातृमातामहवर्गकं प्रत्ययं
निषेधस्तस्यैकवर्गप्राप्तेरिति, तत्र न तृप्ता इत्याद्यौतरार्धिकार्थवादा-
संगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्शश्राद्ध एव मातामहानावश्यकत्वस्य मि-
ताक्षरायां दर्शनात्त्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्धप्रसक्तौ तन्निषेधो युज्यते ।
एवंवृद्धिश्राद्धादौ

पटुभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत ।

इति मातामहश्राद्धपुनर्वचनवदिति । मघेत्यादि (१)महालयश्रा-
द्धकरणे तु तेन त्रयोदश्यादिश्राद्धानां प्रसङ्गमिद्धिः । बहुदैवत्यस-
पिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् । तेन महालयश्राद्धस्य तन्त्रतोक्तिश्च
नादेया । तत्राऽपत्नीकस्य पित्रादेः, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्य
तस्येति देवताभेदे तु न प्रसङ्गसिद्धिरपीति ।

(१) बहुदैवतामहालयकरणे तु महालये पितृव्यादेरेकोद्दि-
ष्टस्यापि सत्त्वाद्बहुदैवत्यत्वं, द्वादशदैवताकमहालये तु अपत्नीकपित्रा-
दैर्दैवतात्वं, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्येति भेदे न प्रसङ्गोऽपि तु पृथक् ।

नस्यैवैकवर्गनिषेधार्थमिति । अत्र सप्तम्योदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां नन्वेण (?) प्रयोगे न तु प्रमद्वसिद्धिरि-
त्यन्यत्र विस्मरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रवेत्ताः —

* 'यक्षारोहणार्थं वा गौर्विष्वत्तानिषाग्निभिः ।

नाग्निर्द्विष्टविपक्षा ये तेषां शम्भवा चतुर्दशी ॥'

ब्राह्मण —

* 'युवानः पितरां यम्य मृताः शस्त्रेण वा हन्ताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृणिमर्मात्मता ॥'

नागरखण्डे —

'अपमृन्मूर्ध्निचोपां शस्त्रमृन्मुरभापि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराभिष ॥'

एतच्च प्रायोनाशकशस्त्रार्थविषोदकोऽहन्धनप्रपन्नैश्चेकृ

यथापि कन्यां कन्यावेदिनशोचि काम्यकृष्णपक्षश्राद्धे —

'पतिपन्मभानिषेकां वतीपित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हन्ता ये वै तेष्वस्वस्य प्रदीयते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि —

'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या महालये ।'

इति कालादशीन्महालयचतुर्दश्यामप्यवश्यकम् । तत्र शस्त्र-

हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह ऋतुश्चन्द्रादि । अपमृन्मृः — प्रका-

लमृन्मृः, तदाह — * युवान इति । अपमृन्मृरुपमर्गमृन्मृद्रष्टव्यः ।

उपमर्गो ग्रहभूताद्यावेशस्तेन मृन्मृः ।

[१] अङ्गानामेक्यं प्रधानमात्रमेव कृतव्यम् । तेन विद्वद्वैद्यपाकाद्यङ्गा-
नामेक्यं विद्याभ्येतिपदादमेव एव । प्रमद्वसिद्धिरित्यत्र तु प्रधानमपि न
मिद्यते इति । त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षत्वात् भूरिलोचना विद्वद्व्याः श्रा-
द्धसारे उक्ता इति चर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तंश्च । तच्च कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।

मरीचः—

‘विषशस्त्रश्वापदाहितिर्गन्ध्राह्यणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अत्र *ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यावशेषणस्याविव-
क्षितत्वात्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्षणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-
नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यस्तु शा-

कटायनः—

‘जलाग्निभ्यां विषन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

आह्नं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशमि ॥’ इति,

तत्*प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ।

आह्नं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाक्यात् । *ब्राह्मणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-
ति विग्रहः । एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धन्धनपपतनै-
श्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्देवत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युशनसोक्तेः । इच्छयेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।

*प्रायश्चित्तेति । सर्पादेः साहचर्याज्जलाग्न्यादयोऽननुज्ञाता एव

५७२ सटीकनिर्णयसिन्धुविभागपरिच्छेदे-

अत एव वैधत्वात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः ।
एतच्च दैवयुक्तमैकोद्दिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते-

‘प्रेतपञ्चे चतुर्दश्यामैकोद्दिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितॄणामश्रयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहाने अत्युग्रद्वारधनश्रयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्यर्थं मनुरब्रवीत् ॥’

अविद्यमपि-

‘समन्वयमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमैकोद्दिष्टं महालये ॥

चतुर्दश्यां तु पञ्चश्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’ इति ।

संवत्सरप्रदीपि हारितः-

‘विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दिताऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादितन्निवृत्तः ॥’

अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निमित्तत्वं, समूलत्वेऽपि पार्ष्णिशक्तपराणि । अविद्यवादिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीपपार्ष्णावगतोर्वात्तु शूलपार्ष्णिः । तत्र । अवाक्येन प्र-

ग्राह्याः । अतः अमाश्रयव्याध्यादिपीडितानां जलाग्न्यादिप्रवेशेन भर्तृपरणनिमित्तकाग्निप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतौ प्रायोनाशकं न वैधत्वेऽपि वचनाद्वर्तते बोध्यम् । एवं च-

‘ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुपत्न्याः ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये वै शस्त्रहता गणे ॥’

इत्यादिकं स्वर्गधर्मविषयम् । पितरित्यादि पितृमुत्तपद श्राद्ध देवता तदधिकारिणम् । अविद्यवादौ । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्ष्णिं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । अवाक्येनेति । श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-

करणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोदि-
ष्टमिति गौडार्वाश्वः । तत्र, पितुरित्यनेन विरोधाद् *वि-
शेषवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या-
मिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च ।
तेन महालये एव दिनान्तरे पार्वणं मातामहादितृप्त्यर्थं

विप्रकर्षादिति बलाबलाधिकरणसूत्रम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘इ-
दं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे “इद्राग्री इदं हवि-
रजुपेतामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्, अग्रीपोमाविदं हविरजुपे-
तामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्” इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौ-
र्णमास्याम् इद्राग्री न देवते इति तत्पदमपनीयते असमवेतार्थत्वात् ।
एवं च येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेनैव सह तदपपनयौचि-
त्वात् वाक्येन ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमवेता-
र्थतया देवतापात्रापनयेऽपि ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादेरितिकर्त-
व्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणाद् प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रक-
रणस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वम् ।
अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितोऽपि ‘पूष्णोऽहं देवयज्यायै’ इति
पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तदेवताविरहिणोस्तयोर्न प्रवर्तते । एवं तिस्र एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे
द्वादशोपसत्तां न बोधयति सा पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपा-
हीनं नीयते तस्मात्प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात् संबन्धं कल्पयित्वा ते-
न क्रमेण कल्पिताभ्यां सामर्थ्यश्रुतिभ्यां चतुर्थकाले विनियोगो
भवेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्पयेति तृतीयकाले विनियोग इति बलीयसा वाक्येन प्रकरणं
बाध्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ एतद्वा-

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहननेदंकोदिष्टमं कार्यम् । तदुक्तंहेमाद्रौस्मृत्यन्तरं 'एकस्मिन्द्वयोर्वैकोदिष्टम्'इति । त्रिषु शस्त्रहननेषु पार्वणमेव कार्यम् ।

यत्तु देवस्याभिनाक्तं त्रिविधं शस्त्रहननेषु पृथगे-
कोदिष्टमं कार्यं न तु पार्वणमाहृत्यवचनाभावादिति,
तदयुक्तम् ।

अपित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रेऽभिनास्त्यनुकमान् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पराशरोक्तः

नयेन तच्छेषभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य मन्यतामिदन्वात् ।
प्रकृते च 'समन्वयागतस्य' इति वाक्यस्य श्रुतिं प्रकृतस्तेन कृष्ण-
पक्षप्रकर्षणं बाध्यते इत्यर्थः । अविशेषात् ।

"भाषिष्ठाकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृगोत्रिकोदिष्टं न पार्वणम् " ॥

इति पार्वणेत्यादिमापान्यबाधैरेव सिद्धेः समन्वयागतस्थापीत्यादि-
वाक्यानां वैयर्थ्येभ्यः ।

अएकोदिष्टममिति । 'एकस्मिन् द्वयोः' इत्येतद्यथाश्रुते
वाक्यभेदभेदेन तस्योपलक्षणत्वात् शस्त्रहनने निमित्ते एकोदिष्ट-
विधिमात्रपरम् 'एकस्मिन्, द्वयोः' इति तु 'एकं वृणीते, द्वौ वृणीते'
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोदिष्टद्वयादिकं तन्त्रेणेति बाध्यम् ।
अपित्रादय इति । 'शस्त्रेण तु हता ये वै' इति शस्त्रहननेदेवता-
नियमबलादेकस्य द्वयोर्वै शस्त्रादिमरणेऽन्यभानुपपत्त्या मामये-
कोदिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनूयने न तु विधीयते । एवमेव
विश्वेदेवस्यापि सिद्धेः 'पितृपते चतुर्दश्याम्' इत्यादिरनुवादः ।
एवं नाप्यपराधिकस्वभङ्गः । एकोदिष्टस्य विधानं हि तदङ्गतया
मध्याह्नेऽपेक्ष्येतापि, न त्विह तथा । एवं च त्रिषु मृतेषु 'ऊर्ध्वं पा-

‘एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विशुक्लस्रेण वा हने ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भवेत् ॥’

इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अ-
पराकं हेमाद्रौ चैवम् । मस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हनस्तस्य
वार्षिकमेव पार्वणमे*कोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धद्वयं
*प्रसङ्गासिद्धेरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र*श्राद्धाकरेणऽ-
ग्रिमापरक्षे दिनान्तरं*पार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।
यद्यपि—

‘शस्त्रविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसुरासृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेवां न गारयेत् ॥’

वर्णवत्कुर्यात्’ इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यप्राप्त-
पार्वणस्यावाधात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां नि-
र्मूलत्वं वदतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुगतिः । *एकोद्दि-
ष्टं चेति । यथाचारमिति शेषः । *प्रसङ्गासिद्धेरिति । चतुर्दशी-
श्राद्धं न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्द-
श्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्ड-
कत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । *श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-
लये चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा पृथिकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-
द्दिने कार्यमित्यर्थः । *पार्वणेनैवेति ।

“संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥”

इतिवाक्यस्य शस्त्रहतानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-
भावः । एकोद्दिष्टविधिर्नैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-
कालविधानात् न तु पार्वणं देवताविरहादिति नव्याः । चतुर्दश्यां
पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्मरणनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-
कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादग्रे पार्वणं का-

इति श्रागलेपायैः शस्त्रादिहतानां आर्द्रं निषिद्धं त-
थापि प्रमादमृतानां आर्द्राहृत्यात्कार्यं, पृष्ठादिभिरु-
द्विपुर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्

‘समुद्दिष्टां तर्पणाया लुम्बापण्डोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मं, लङ्गीकृणांमिति शूद्रपाणिः । अलक्षणायां
मानाभावात् ।

‘अपतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं अपतितस्य च ॥’

इति गयादिवदिशेषविधिष्वलक्षणापतितानामपि कार्य-
मिति नक्षगौडा । तत्र त्वत्समस्यमागतस्येत्यादिवशा-
त्कृताक्रियाणां कार्यं नान्यथास्मात् तत्र प्रतीत्यः । यत्तु मनुः—

‘न पैतृगर्ज्या होमो लौकिकसौ विधीयते ।

न दर्शनं विना आर्द्रमाहितासेविधीयते ॥’ इति,

अत्र पूर्वार्थे अहेतुत्वेनाहम् । अतश्चायुतमेव मन्य-

यमित्यर्थ इत्यन्ये । अगौणमिति । अर्द्रं निषिद्धमित्यतस्तदवशा-
त्तर्पणमेव कार्यमित्यर्थः । अलक्षणायांमिति । लुम्बापदस्य निषिद्ध
इत्यादिः । यथाश्रुतायैवे तु शस्त्रादिहतानां आर्द्रं मुख्यं तर्पणं
मनुकल्प इति लभ्यते इत्यर्थः । अपतितेनापीति । अपतितस्ये-
ति शेषः । अपतितस्येति । अपतितेनापीति शेषः । असम-
त्वमिति । दूषणमृतानापीवर्देहिकं वर्पोर्ध्वं तत्कालं वा कार्यम् ।
तत्र यावदीवर्देहिकं न कृतं तावत्पर्यन्तमिदं न कार्यम् । कृत-
क्रियाणां तु कार्यं ‘समस्यमागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । द-
र्शितश्चागलेववचनं तु दूषणमृतानां प्रायश्चित्तं विना तत्काल-
मौर्ध्वदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । अहेतुत्वेनेति । ‘न दर्शनं’
इति वाक्यं कृष्णपक्षश्चाद्विषयम् । आहिताग्निना सर्वाधानिना
आर्द्ररूपवितृपज्ञाद्भूतो होमः ‘कर्ममात्रं विवाहाग्नौ’ इति विहित
भीषासने दुष्करः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्रेः प्रतिनिधय

भावात् । प्रत्युत

“साग्निरग्नावनमिस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनग्निकविहिते पाण्यादौ सा-
ग्नित्वात् । तस्मात् परिशेषात्रेतायामेव कार्यः । तत्रापि दक्षि-
णाग्नावेव पित्र्यकर्माधिकरणत्वेन दृष्टत्वात् “अग्रे पितॄणामग्निः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शान्यदिने न लभ्यते । यदि हि
श्राद्धीयहोमेषु स्वार्थतया तस्य विहरणपाहरणं वा प्रयुज्जीत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुज्जीत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तन्न लभेत । शक्नोति तु दर्शं तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिने इति । अत्रेदमस्वरसवीजम् ।
साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमः श्रौताग्नौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्मार्त्तं कर्मणि विनियोगः ।
असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकहोमादिभिरिव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्’ इति च अग्निपदं न श्रौताग्निपरं
‘गृथाणि वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञा नागृथगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्त्तं
विवाहाग्नौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशादक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्निरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विन्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अग्नौ’
इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशादक्षिणाग्निरेव माप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थं तस्यौपासनाग्निप-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृथाग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधा-
निनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् गृथेषु
स्मृतिषु चाग्निपदेन गृथाग्निरेव ग्रहणात्तदभावे निरग्नेरिव पाणा-
वेव श्राद्धीयो होम उचितः ।

ॐत्वे पृथक्वाचन्डादयादयः। आहिताग्नेः। पिण्डपितृयज्ञकल्पे-
न आह्वानिषेधार्थमिदं ॐ न तु मा कन्यादेरपीत्यस्मद्गुर-

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

इति मनुवचनात् । अत एव होमस्याधिकरणाकाहया दक्षि-
णाग्निप्रतिष्ठित्यपि न वाचनिकेन पाणिनेवाकाहानिवृत्तेः संभवात् ।
यदि च

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमेव सर्वाधानिनामाहिताग्नेः आदीयहोमे
दक्षिणाग्निभाषकमिति मन्यते तदा अत्रैव आदीयहोमे-
नापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिः संभवात् दर्शान्यदिनेऽपि दक्षिणाग्निः
सुलभ एव स्यात् । तस्माच्च दर्शेनैव न पैतृयज्ञिय इत्यस्य
हेतुत्वेन ह्याह्वानमसंगतमेवेति मुख्यतयाह—ॐत्वे इति ।
अयं भावः—द्वयोरप्याहिताग्न्योः ‘न दर्शेन विना आदम्’ इति
वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयज्ञिय’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आरुह्य दक्षिणाग्निस्तु होमार्थं वै मयजतः ।

अग्न्यर्थे लौकिकं वाङ्मयं जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणाक्तलौकिकनिषेधार्थम् । निविध्यते च कल्पन्तरो-
क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामिति वत् । न च वायुपुरा-
णे—‘अग्न्यर्थे दक्षिणाग्निप्रकारार्थं लौकिकं गृह्यम्’ इत्युक्त्याऽग्नौ-
करणहोमे दक्षिणाग्निमुख्यस्तदभावे गृह्याग्निस्थेवास्त्विति वाक्य-
म् । स्ववाक्यगतमकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव
वा ह्युक्तत्वात्सामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निपरामर्शानुप-
पत्तेरिति । ॐइदमिति । न दर्शेत्यस्य यथाश्रुतार्थो न ग्राह्यः,
तथा सति मृतपितृकेऽप्यान्वष्टव्यायकरणप्रसङ्गात्, किंतु अ-
ग्निसाध्येषु दर्शे विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साप्रिको नाधि-
कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यप्याहारफलमाह—ॐ न तिष्ठति ।

वः । *कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु प्राप्तमाहिताग्नेर्दर्शो नियम्यत इति तु वयम् । *दर्शेन पार्वणेन विना श्राद्धं न । तेन कापि वार्षिकादावेकोद्दिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दशी ॥

अमायां विशेषमाहापराकै गमः-

*“हंसे करस्थितं या तु अमावास्या *करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापत्तिरग्निसाध्यानापनग्निसाध्यानां च सर्वेषामनुवादत्वे पर्यवसानं चास्वरसः । सिद्धान्तमाह—*कृष्णपक्षेति । न दर्शेनेति वाक्यं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धातिरिक्तश्राद्धनिषेधार्थं प्रतिसावत्सरिकादेरकरणप्रसङ्गात्, दर्शपदे श्राद्धलक्षणापाताच्च, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च, किन्तु कृष्णपक्षश्राद्धे यस्यां कस्यां चित्तिथौ कर्तव्ये दर्शकालनियमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृत्पक्षे दर्श एवाहिताग्नेर्भवति । प्राप्ते सामान्यतः सकृच्चे तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे लाघवेन तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः । पक्षान्तराण्यप्याहिताग्नेरपि संभवत्येव, यथा महालयश्राद्धस्य सकृत्करणपक्षे संन्यासिनः कस्यचित्तिथौ कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महालये पक्षान्तराणि भवत्येव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव नियतं तेन विनाऽन्यच्छ्राद्धं तु न तस्य नियतामिति नियतपदाध्याहारेण मेघातिथिविधानं प्रत्युक्तं, वार्षिकादेरनियतप्रसङ्गात् । *दर्शेनेति । सप्तमात्रादेरेकोद्दिष्टविधिना वार्षिकाकरणापत्तिस्वरसः ।

*हंसे इति । करो हस्तः । रवीन्द्रोर्हस्तस्थयोरिति फलितार्थः । गजच्छाया द्विविधा-यौगिकी पारिभाषिकी च । तत्रेयमन्त्या

“यथेन्दुः पितृदैवत्यो हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कान्दोक्तापि सैव । पितृदैवत्यं मघा, वैश्रवणीया तिथिः

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति वीधायनोऽन्वयात् ॥

अनस्यनिगने सोमे छाया या पादमुखा भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता अक्षयां आदं प्रकल्पयेत् ॥”

भारते

ॐ “अजेन सर्वलोकेन अयोसु निगलन्नतः ।

हस्तिच्छायाम् विधिवत्कर्णद्वयजननीजलम् ॥”

आदं दद्यादिति शेषः ॥

आदिपनशुक्रपानिपाद् दीहिअस्य मातामहआद-
मुक्तम् । हेमाद्रौ संसृते च

ॐ “जानमात्रोऽपि दीहित्रो विजमानोऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहआदं प्रतिपद्यादिवने मिते ॥” इति ।

अयोदशी । तथा च सर्वो हस्तेन दृश्यो मयास्ये स-योक्ता, अयो-
दशो मयास्ये नियमित फलितम् । इदं शास्त्राङ्गम् । यौगिकीमा-
ह ॐ अनस्यलोके । अक्षयादोपलक्षणम् । हस्तिनशनि शेषः । अ-
स्यामिति । अमाह गजच्छायायामन्ययः । इदं च देशाङ्गकमि-
ति विशेषः । ॐ अजेनेति । अयोदशीति अयोदशी आदपरम् ।
मयास्विति पाठान्तरं प्रसूक्तम् । हस्तीति देशाङ्गवन्नामः । कर्ण-यूवा-
दानात् कर्णो मुखवयवविशेषः । अथ जानस्यानिरश्वस्य सोमवारः
तथा च सोमवारयुक्तायावास्यायां पादमुखायामश्वस्य छायायां
आदं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पल्लव इति । आपराण्डिकं गजच्छायारूप-
देशाङ्गकं वेदम् । कर्णशब्दस्य मयाभूताधिकत्वात् ।

ॐ जानमात्र इति । जानमात्रोऽपीत्यविवाहितार्थम् । अपिपदो-
पादानात् । एवं च

“गर्भयुतोऽपि दीहिमः कुर्यान्पितरि जीवति ।

आदं मातामहादीनां पक्षान्तादपरेऽहनि ॥” इति,

परन्तु गर्भयुतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्याचित्कारिकायामपि—

इयं संगव्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये *आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र *समूलत्वं विमृश्यम् । *इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘स्पष्टमासविशेषारूपाविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च *जीवत्पितृकणैव कार्यमिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाञ्चोलात्पितृमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनाधिकारस्तथा-
ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति
अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-
तः प्राक् इत्याहुः । *आर्यस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकाना-
मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्वण इवेहापि सत्य-
पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धासम्भवात् । *समूलत्वमिति । सङ्गव-
ध्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्वणत्वादपराङ्गव्या-
पिनी ग्राह्यत्वार्थः । *इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलक्षि-
तापरपक्षनिमित्तकत्वात्कन्यायामधिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-
युक्तायामपरपक्षव्यवधानेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कथंचिदन्त-
राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-
त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । *जीवत्पितृकणैवे-
ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा इति किमेतत् ? शृणु ।

६८२ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्तीगपरिच्छेदे-

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्मविण्डकं कार्यमिति केचि-
त् । विण्डरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं विण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् मुर्ध्निर्णापतिरेव च ॥”

इति दक्षेण विण्डानर्थभात् । आन्वष्टक्यवद्विशेष-
वचनाभावाच्चति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथादिवनशुक्लप्रतिपदि नगराचारम्भः । तन्निर्णयः ।
तत्र भार्गवाचिनर्दापकायां देवापुराणे । सुमेधा उवाच-

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि श्राद्धकापूजनकमम् ।

“कन्यागते मवितार पितरं यान्त वै मुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी तावत् यावद्दुश्चिकर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादनेषां श्राद्धं ये अधिकारिणस्तेषां कन्योपलसिता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । पितृमुत्तरं श्राद्धं दे-
वतातदधिकार्यमेकम् ।

“ततस्तुलागतेऽप्येके मूर्धे वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्देवं शुन्विषामाममाकुलाः ॥”

इति सामान्येन नागरखण्डाभिधानात् । तत्र मृतपितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनेति,
मतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गणाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यान्निलैः कुर्यान्न तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यनिषेधो बाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तदुवाच इति क्रमेण सपितृति सिद्धिरिति । ‘मुण्डन-
म्’ इति वाक्यस्य निर्मूलत्वं वदतां एते तु सपिण्डमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

*“शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं*प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं*चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रति-
पदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः—

*“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

महूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

*आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वाविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गा भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपञ्चदशी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहा ॥” इति ।

*शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शं त्वाह—*प्रतिपच्चोति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । *इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः क्षयवृ-

द्धिभ्यां क्रमेण ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्

निषेधांस्तद्विधींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—*अमायुक्तेति ।

*आद्या इति । परेषुः प्रतिपदः द्वौ एतदेव स्पष्टयति—

तथा

“वर्जनीया प्रपत्रेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
द्वितीयादगुणैर्युक्ता प्रतिपत्स्यैकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे

“यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादगुणान्विताम् ।
प्रतिपत्तुं शक्नोति साक्षा मां शक्नोति सुखममृतम् ॥
यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापनं मम ।
तस्य शाखायुतं दद्यात् सस्यद्वयं करोम्यहम् ॥
आसहात्कुम्भेन यस्तु कण्ठशस्थापनं मम ।
तस्य संपादनाशः स्यात्तुल्यः पद्मो विनोदयति ॥
अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत्स्थापनकालेन ।
धनार्थिभर्त्रिजनेन वंशहर्तृना जायते ॥
न दशकलया युक्ता प्रतिपत्स्थापनकालेन
उदये विमुहूर्तापि प्राच्या सादयदार्तिना ॥” इति ।

देवीपुराणे

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्द्वयान्विता ।
शुद्धा समानेन तस्यां शतपञ्चकल्पप्रदम् ॥”

कद्रवामले

“अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपत्तिन्दिता मता ।
तत्र चैवस्थापयेत्कुम्भे बुभिक्षं जायते ध्रुवम् ॥
प्रतिपत्सर्वाद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति ।
यद्यपि कद्रवामले हामरे च निर्भूले तथाप्यविराधा-
त् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिखन्ते । तिथितत्त्वं देवी-
पुराणेऽपि—

‘प्रतिपत्सर्वाद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’ इति ।

“*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

*“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

सा कार्पोदयगामिन्यां*न तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुहकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता*निन्दिता अश्वपूजने॥”इति ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तदेव प्रथमादिने नि-
पिध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यप्यमावास्या’इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः’ इति
दीपिकांक्तः, ‘शुक्लपक्षे दर्शावद्धा’इति माधवोक्तंश्च पूर्वदिने
प्राप्तस्य बाधे मानाभावादिति केचित् । वस्तुनस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु अणिङ्कार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चा*ङ्गत्वात्

प्रतिपत्सद्वितीया चेत्तदावाहनकालात्तमाह—*प्रातरिति ।

यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देवीपूजायामपि योजितं बाध-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तदभावे पूजा न, किन्तु तद्भावे एवेत्यर्थ-
तोऽप्रायुक्ताव्यावृत्तिः । *शरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादौ
संवत्सरादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरद्वसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गासत्रः कार्य इत्यर्थः । *न तत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुरोधेन दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । *निन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिप्रायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं, रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । *अङ्गत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१)युग्मवाक्यानुसरणमत्र नेष्टमित्यर्थः ।

५८६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

प्रधानदेर्वापुजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तुपलक्षणम् । अत एव देवतः

“ब्रह्मोपवासनिगमे घटिकैकापि या भवति ।

सा तिथिर्नादिते पूजा विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्ते इति गौडाः । यदा तु पूर्वादिने
संपूर्णा शुद्धा वा भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
यांगामायाश्च पूर्ववत् । यानि च ऋषिर्नायायोगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पट्टन्ति तान्यपि शुद्धाभकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदाऽव्यन्तामरणं तु दर्शयुता अपि पूर्ववत्
ग्राह्या । तदाह गौडाः-

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु ऋ'अमायुक्ता प्रकर्तव्या' इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समुल्लंघ्य सत्येनाह्वयगानि । अत्रेदं तद्व-
म् पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यल्लिखितत्वेन
निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयानुक्तः ऋसामान्यनिर्णयात्पूर्व-

‘युक्तातस्मिन्नलंकेन पूरादेः पूजयेदित्यम्’ ॥

इति देर्वापुराणे । गौडा इत्युक्तिः, अनुपदं तद्वर्षीजं स्फुटम् ।
ऋद्वितीयेति ।

‘द्वितीयांशपसंयुक्ता प्रतिपद्यष्टिकावर्धने ।

गौडादयोपदेशाच्चेत्पुनःपुनःविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्वयवस्थापयति - ऋपा-
नि स्थिति । ऋअमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपद्यष्टिकावर्धने ।

न ग्राह्या परसंयुक्ता युद्धमन्ततिकाङ्क्षितिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । ऋसामान्यनिर्णयात् पुण्यादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु *विशेषनिर्णयादौदधिकी ग्राह्या ।
तत्रापि घटिकैकस्य द्विमुहूर्तस्तुतत्त्वोक्तं द्विमुहूर्ता ग्रा-
ह्या । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च'
इति औदधिक्या द्विमुहूर्तनियमात् । तेन * 'उदये द्वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्ताविधिवैयर्थ्यात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

*विशेषनिर्णयात् 'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
णात् । *उदये इति ।

'उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सोदयगामिनी ।

इत्यर्थः । *गौडा अपीति ।

'सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवाम्' ।

इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्णः कर्मकालः । कर्मकालशास्त्राच्च पूर्वाह्ण-
व्यापिनी प्रतिग्राह्या ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
पूर्वाह्णव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'मातरावाहयेद्देवीम्' इति मातःशब्दोऽपि पूर्वाह्णपर एव ।

'सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारांस्तथा दातुं, पञ्चैतान्वितरेत्तदा ॥'

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोषाभ्यां तदभावे तु भक्तिः ॥'

इति संक्षेपपूजोपदर्शनात् विस्तारपूजायाः पूर्वाह्णं विना दु-

(१) एतद्वचनं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पिड्यं चास्तमिते रवी ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्द्व्यह्नययोः ॥' इति ।

५८८ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीतपरिच्छेदे-

गौडा अप्येवम् । अत्र देवीपूजेन प्रधानम्, उपवा-
सादि त्वङ्गम् ।

‘अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशांको जायते नरः॥’

इति हेमाद्रौ भाविन्ये तस्या एव फलसंबन्धान्,

‘नवमीतिथिपण्येन पूज्या पूजा जयादिकम् ।’

इति तत्रैव देवापुराणान्,

‘शरत्काले महापूजा कियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमानवमीपूजेन
प्रधानमन्यमर्थमङ्गामात्रं गौडाः । एकादशश्चोऽपि (१)
कार्तिकापुराणे -

स्करत्वादिति नवम्यौडास्नदनुयायिनो दाक्षिणात्याश्च । देवी
पूजेनेति । एवकारेण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम् इत्यादिस्मिन्वाक्ये-
नोपवासदिनानाकर्माभिधानात्तेषां प्राधान्यमिति शङ्कानिरासः ।

अष्टम्यामिति ।

‘आश्विने मासि मेरान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽप्ये भद्रं रात्रेऽष्टमीम् च ॥

क्रीदन्ति विविधैर्भोगैर्देवलोकेषु दुर्लभैः ।

नाथयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुमये भवेत् ॥’

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अपि फलसम्बन्धावगमादित्यपि
द्रष्टव्यम् । यद्वा कुलाचारभेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ये-
त्यर्थात् सकृत्सङ्गतिः । नवमीत्यादि च न प्राधान्यबोधकं, किन्तु
पूजादिहद्विविधायकमिति तु वस्तुमतिः । गौडा इत्युक्तिः । एव-
ञ्च विन्ध्यवासिन्यामित्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यकल्प-
त्वावगमात्सप्तम्यादिरनुकल्पो बह्व्यते । तदनुकल्पो वैकल्पिकः ।

(१) ‘देवीपुराणे’ इति याज्ञान्तरम् ।

‘यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेद्वरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

अतस्त्वं तु राजसूयेऽन्ययागैः समप्रधानायाः सहिताया
अप्यवेष्टेः “एतयान्नायकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये
विधानाच्च यथा फलार्थो बहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-
मध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः ।
रूपनारायणधृतदेवीपुराणे —

‘महानवम्यां पूजयं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु चैव वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्वामोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यां देवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

*अष्टम्यां नवम्यामिति । षष्ठ्यादिपक्षस्तु पत्रपूजायामेव ।

*तत्त्वन्तिवर्ति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतयेति सर्वनाम्ना प्रकृतप-
रामर्शाद्युक्तोऽवेष्टेरेव बहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं कि-
ञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्याः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकवा-
क्यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

५२- सती कर्त्तव्यमस्मिन्धुविर्त्तयपरिकृतं

अष्टोपवासमधिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं च कर्त्तव्यमस्मिन्धुविर्त्तयपरिकृतं ।

एकभक्तेन नक्तान त्रैधायाभिनेन च ॥

पूजनीया जनेर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरैर्यामि ग्रामे ग्रामे ॥

स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्रह्मणैः श्रद्धिगैर्नृपैः ।

वैद्यैः शूद्रैर्भक्तैर्युक्तैश्चैवैवैश्चैव मानवैः ॥ इति ।

एतत् रूपनामागर्णो भविष्ये—

‘एवं ज्ञानाम्लेकसमगैः पूजयन् सर्वदस्युभिः ।’

इति, लक्षांश्च सपूजागरम् ।

‘विना मन्त्रैस्त्वामसी स्वात्किरातानां तु सम्मता ।’

इति तत्रैवोक्तेः । यदनखले देवीपुराणेऽपि—

‘कन्यासंस्थे रत्ना शक्त शुकामारभ्य नन्दिकाम् ।

अपार्णा क्षयैकाशी नक्तार्शा । १० वाथवाय्वदः ॥

भूर्मा शर्पान् वायन्त्य कुमारी भोजयेन्मुदा ।

अविन्द्यवर्त्तयपरिकृतं सम्भवाभिषायम् । एकभक्तादयस्त्र-
योऽनुकन्याः पुनः कर्त्तव्योक्तः । स्नानैरिति । पूजाधिकारिणः । स्थाने
स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे साधुभिः, नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः,
वने वने म्लेच्छैः । अथवा स्थानादौ सर्वत्र ब्राह्मणादिविरहित्यम् ।
अन्यैः प्रतिष्ठोमानुष्ठापैः । लक्षांश्च सपूजयन् पूजा विविधा भविष्ये—

[राजसी] सा पूजयन् जेययज्ञविना तु वा ।

विना मन्त्रैस्त्वामसी स्वात्किरातानन्तु सम्मता ।’ इति ।

तत्र साधिवर्त्तयपरिकृतं सम्भवाभिषायम् । राजसी सत्रिवादेरि-
त्यधिकमुक्ते । कर्त्तव्यमस्मिन्धुविर्त्तयपरिकृतं । म्लेच्छाद्युपलक्षणं सा-
म्भवात् । पूजायाह—कन्यासंस्थे रत्नाविति । सम्भवाभिषायम् ।

(१) ‘अथ वाय्वदः’ इति पाठाद्व्यत्ययम् ।

वस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

*बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् ।

*त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति ।

नन्दिका प्रतिपत्तिर्धिरति मैथिलाः, पृष्ठाति गौडाः।
तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मघान्ते महिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।

रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतमेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम्—

नन्दिका प्रतिपत्प्रथमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-
दमारभ्याग्रिमनवमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । पष्ठ्यादिपूजाकल्पाना-
मग्रे वाच्यत्वात्

'मासि चाश्वयुजे शुके नवरात्रे विशेषतः ।'

इत्यग्रिमवाक्ये नवरात्रपूजाक्तेश्च । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तपदं
पाक्षिकोपवासादेरुपलक्षणम् । *बलिमिति । मांसादि ब्राह्मणा-
न्यपरम् । *त्रिकालमिति ।

'प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।'

‘तस्य नक्तव्रतश्चादिति, न तु ०रात्रिभोजनात्’ इति । ननु

‘मासि चादवपुत्रे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपुत्राय नवदूर्गाय नक्तं कुर्यात्प्रमादतः ॥

नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रताभिधं स्मृतम् ।

आरम्भे नवरात्रस्य’

इत्यादिश्रुतान्दात् माधवोक्तं नक्तमेव प्रधानमिति चेत् । अ, ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन

०पार्श्वकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । न चाग्रिहोत्रे दशमपक्षे मासस्य ‘दध्ना जुहोति’

(१) इत्याद्येन्द्रियकामहोमोऽनुवादो भवत्ये, (२) नित्यवदनुवादायोगात् इत्युक्तं चार्तिके, तथात्रापि । तेनात्र तद्वदेव

गुणात्कलामिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तथापि-
र्ना पूर्वैव प्रातःपश्चादनुयात् । यैवम् । न्यायतः प्रासावपि

पूर्वोक्तवचनेर्वाधात् । यथा पूर्वैः कर्मकालत्वापिर्नामपि
त्यक्त्वा स्वस्वार्थे परैव रामनवमीति प्रागुक्तम्, यथा

इत्यथ तु शिवश्च शिवा च शिवी तयोः पूजक इत्यर्थः । तत्र हेमा-
दिमाधवादिसते इदं नक्तव्रतम् । तत्र रात्रिपूजकं मुख्यम् । प्रातर्मध्यह्न-

पूजादयमहम् । ०रात्रिभोजनादिति । तस्याहृत्याध्यात्मिकत्वाच्चेति
भावः । नक्तं=रात्रिभोजनम् । ०पार्श्वकंति । यत्तु यथा दशमप-

क्षे मासस्य दधो ‘दध्निन्द्रियकामस्य’ इति न नित्यवदनुवादस्तद्वत्प्रकृ-
तेऽपि पार्श्वकत्वात्कथमनुवादः । किन्तु स यथा कलार्थं गुणवि-

धिरुपधाऽयमपि स्यादिति । तत्र । दध्नः प्रधानत्वात्कस्याहृत्ये-
नादोषात् । एवञ्च माधवमते पूजाक्यप्रधानस्य नक्तकालत्वेन

नवरात्रव्रते प्रदोषव्यापिनी मतिपट्टाद्या ।

(१) ‘दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इति ।

(२) नित्यस्यानित्योऽनुवादो न भवतीति तदर्थः ।

वा निशीथे सनीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी श्राद्धा तिथिर्नक्तवते सदा ।'

इति वाक्यात् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्राच्च ।
अतश्च तत्र पूर्वपुरेण प्रदोषव्याप्तौ पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्विती-
यायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तज्याप्तौ तत्स्पर्शे वा परा, द्वितीयायुता-
विधानादमायुक्तानिषेधाच्च । अत एव दिनद्वये तदव्याप्तावपि परैव

'अनथात्वे परत्र स्यादस्तादर्थीयतो हि सा ।' इति ।

"प्रदोषव्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥"

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिमत्त्वात् । भोजनं तु रा-
त्रावेव 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनाव-
श्यकतात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्व-
कालादुत्तरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाद्युपक्रमस्य
तिथ्यस्पर्शाऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान' इत्याद्यापादितसा-
कल्पस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य माधवादिग्रन्थेऽदर्शनेन
सर्वस्यापि नक्तनिर्णयस्य तदनियतत्वात् द्वितीयायुताविधा-
नादमायुक्तानिषेधाच्च । द्विपुहर्तापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोप-
बन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च —

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यागानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमवि-
धानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषप्राप्तकलशस्थापनमात्र-
परत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनम्' इति वचनात्कलशस्थापनं चामायुक्तप्रतिपदि
न कार्यम् ।

"अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निन्दिता तथा ।

२७४ मटी कनिर्णयमिन्भुविर्वापपरिच्छेदे-

युक्ता परैवेति साधयेनोक्तम् । तथाऽप्यापि । अपस्तुनस्तु
रात्रेः कर्मकालव्यवशसां हेमाद्रायादिस्मृतान्मसमुत्पत्त्यं वि-
सृजयमेष, 'विश्वकाले प्रजयेत्' इत्यादिपूर्वावरीभाष । सा-
धवांस्तु पाश्चिमतकानुवाद इत्युक्तम् । तस्मान्मसवैपक्षे-
षु परैव प्रतिपादयति मित्रम् । अथ कानि च नवरात्र-
शब्दो नवाहारावपरः ।

'श्रुतौ समाप्तरष्टम्यां हारो वा प्रतिपत्तिश्च ।

प्राग्भूतो नवरात्रस्यास्तु नवरात्रमनो ज्ञेयम् ॥'

इति देवीपराणादिग्राहः । तत्र ॥ अतिहासशृङ्गो-

नव नवरात्रेऽस्मिन् द्वाविंश ज्ञेयम् ॥

प्राग्भूतो नवरात्रस्यास्तु नवरात्रमनो ज्ञेयम् ।

इति कृत्यामन्यात् । एवं पूर्वोऽनेन नवरात्रप्रतिपात्रमन्त्रेऽपि
न दोषः । 'वाष्ट्वेवप्रतिपत्तिस्तु' इति चार्थः । 'कृत्यामन्यात्' इ-
ति इत्युक्तः । एतच्च साधवास्तुमात्रम् । अस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राह-नौक्तिकानुमात्रम् । तत्र नवरात्रेऽनेन । पूर्वोदय्यापिना-
ग्राह-वपन न वा परदिने पूर्वा मता परदिनेऽपि विमुहूर्ता, सा
पूर्वव ग्राहा । सम्पूर्णवान् ।

'आदिन्योदयेन्यायामात्रं पट्टिनादिकाः ।

विधिस्तु सा हि श्रुता म्यामात्राविक्रमो ज्ञेयं विधिः ॥'

इति वचनान्तः । अथवा प्राग्भूतो नवरात्रस्यास्तु नवरात्रमनो ज्ञेयम् ।

'वा वाष्ट्वेवप्रतिपत्तिस्तु' इति चार्थः । 'कृत्यामन्यात्' इ-
ति इत्युक्तः । एतच्च साधवास्तुमात्रम् । अस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राह-नौक्तिकानुमात्रम् । तत्र नवरात्रेऽनेन । पूर्वोदय्यापिना-
ग्राह-वपन न वा परदिने पूर्वा मता परदिनेऽपि विमुहूर्ता, सा
पूर्वव ग्राहा । सम्पूर्णवान् ।

इत्युक्तवाक्यान्पूर्वविद्वानिषेधवाद्ग्राहः । एतन्मते 'त्रिक लं
पुनयेदेतीम्' इत्युक्तावापि मानः पूर्वमेव ममानं 'मानरावाहयेदेतीम्'
इति पूर्वोक्तवचनान्तः । पूजात्रयं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च त्रि-
कालं, प्रदोषे विशेषण शोभापचारैः छत्राभिरादिनीयमनापचारै-
श्च । नवरात्रशब्दः नवरात्रोपवाचन इत्यारी । अतिहासशृङ्गो-

न्यूननाधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाक्ये-
वायम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहामे नवरात्रमपार्थकम् ।

*अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥” इति ।

स च नवरात्रशब्दः कचि*लक्षणया कर्मवार्त्ता । यथा
‘प्रारम्भो नवरात्रस्य’ इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादिधोगनिषेधो भार्गवार्चनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

ज्योतिरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्प्रवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प्र-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृद्ध्याऽष्टम्यहोरात्रास्पर्शिनी नवमीं
गृहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाविति शङ्कायागाह—*अष्टरात्रं
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । *लक्षणमेति ।
‘रथन्तरसामा सोमः’ इत्यादौ सोमादिपदवत् । दिवर्थस्तु ‘नवरात्राभि-
धं कर्म’ इत्यादौ अभिधापदं न शक्त्यर्थकम् । ‘सुरा वै वाजिनं
सुरा सोमः’ इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शा-
स्त्रप्रामेयत्वाभावात् तद्वचनस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
प्रायत्वात्, किन्तु प्रतिपत्त्यर्थकमिति । अत्र एकमपि पूजाद्यात्म-
कं प्रधानमसम्भवात्समुच्चयकालत्वान्नानातिथिष्वार्तते, दिन्नन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिक्ये तु व्रतप्रयोगस्य सकलतिथिव्याप्त्यधेमावृ-
त्तिः । अत एव भाविष्ये—

‘व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासष्टाद्विवशात्तिथेः ॥”

इत्युक्तम् । न चैवं द्वासे वृद्धौ वा उपवासादिकर्मणो नवत्व-
नियममङ्गपसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने क्रियमाणे
षोडशमेतश्चाद्धे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वादङ्गवत्तन्त्रेणानुष्ठाने
मसक्ते सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथेह न, उवासादिकर्मगतनवत्व-

१०६ मटी कानिर्णयमिन्धुविनीयपरिक्रुदे -

ॐ "तथाष्टैवधुनियुक्ता येनप्रानिपद्यपिहकादर्थेन ।
तयोस्तन्ने विद्यानन्तं कलशासंपन्नं गते ॥" इति ।
चित्रावैधुनियुक्ताय दिनीयायुक्ता येनमेव प्राप्तेन्युक्तं
दुर्गोत्सवे -

"महाविजया येनप्रानिपन्नं लभ्यते
विरुद्धांगैरपि संगता मन्त्रा ।
मेवापराहं विनूतैर्विभवा
श्रीपुत्रराज्यादिभिर्भुविहृदयः ॥" इति ।
यदा तु वैधुन्यादिपरिहारं प्रानिपद्य लभ्यते तदोक्तं
तत्रैव कात्यायनेन -

"प्रानिपद्यान्विने मासि नवेष्टैधुनिविश्रयोः ।
आश्विमासी परित्यज्य प्राग्मेखलरात्रकम् ॥" इति ।
सविशेषं -

"विश्वप्रानिधुनिसंपूर्णा प्रानिपद्येनैव ।
स्यात्तथा लोकाश्च सन्वासाश्चतुर्गोपांश्च नृपुत्रनमः ॥" इति
कट्यायनेन ।
"वैधुनी पूजनाद्यः स्यान्विश्रयाणां धननाशनम् ।
तस्माच्च स्थापयत्कुम्भं चित्रायां वैधुनी तथा ॥
संपूर्णा प्रानिपद्ये च चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।
वैधुन्या चापि युक्ता स्यात्तदा संप्रतिदिने रवी ॥
आभिजित् मूह्ये पक्षे स्थापनमिदमेव ॥" इति ।
चित्रादिनिषेधं मुखं विनश्यत् । इदं कलशास्थापनं रा
श्री न कार्यम् ।

संख्याधनवशात् । "नवरात्रोपवासतः" इत्यादरेण विधिगवनेन
अवशादिति ।

ॐ तथाष्टैति । देवीपूजनार्थं कलशस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मातृस्योक्तेः ।

* “भास्करोदयमारभ्य यावत् दश नाटिकाः ।
प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥”
इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

* “स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।
शुद्धाभिर्मुक्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥
यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥
अथ पूजाविधिः—मा च जपन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—
“कुर्यादेव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षौरघृतादिभिः ।
(इत्युक्त्वा—)

जपन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।
अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।
* ‘ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा’ इति * नवाक्षरः ।

नि मतभेदः । * भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् । एतन्परिभाषावशात् ‘प्रातरावाहयेद्देवीम्’ इत्यादौ
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च सति सम्भवं प्रतिपद आ-
श्वनादीषां दशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आद्याः षोडशनाटीस्तु’ इति प्रा-
गुक्तवचनात् । * स्नानमिति । तत्र ‘शुक्लातस्तिलतैलेन’ इत्युक्तं-
स्तिलतैलेन कार्यम् ।

* दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, प्रणवस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । * नवाक्षर इति ।

‘महिम्नः पुण्यप्राप्तः सर्वैर्गणधारिणः’ ।

इत्यादिनाम्नाम् । यथा 'पुत्रादिनाम्नाम्' इति नामधेयम् । पुत्रादिः
नगैव नादिकोऽपि 'जानतेऽपि' सुनयाम् गोमयम्' इत्यादिनाम्नाम्
प्रायः । यथा नादिकानामपि नामधेयम् । यथा 'नाम्ना' यत्तु 'समाधेयम्'
इति नामधेयम् । यथा 'स' सुनयाम् गोमयम्' इति नामधेयम् । 'पुत्रा
मप्येव कुम्भकम्' इति नामधेयम् । यथा 'जानतेऽपि' सुनयाम् गोमयम्
नाम्नाम् । यथा 'पुत्रादिनाम्नाम्' इति नामधेयम् । यथा 'जानतेऽपि'
नाम्नाम् । यथा 'पुत्रादिनाम्नाम्' इति नामधेयम् । यथा 'जानतेऽपि'

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“1942年12月11日”

॥॥ विष्णुधर्मोत्तारात् ॥ अथर्ववेदः ॥ १॥

SECRET

[illegible]

पुनर्विचारार्थी मंडळी नमः-१ नवीन: पत्र: १

पुणे, दि. १२/०५/२०१७

DATE RECEIVED: 1991: 04/02/91

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

मङ्गलार्थं विना नान्यथा विचारः प्रवर्तयते ।

वाचाऽनारुहं चैव कर्षिकां चैव चर्षिकां ॥

परिव्या विहितं यत्नं वापि नश्ये न नश्यतः ।

स-म-यं कथाप्रसङ्गान् अद्य-या-य मृगानि ॥

आचार्य महोदय स्वामीजी को बधाई और शुभकामनाएं ।

ਸਮਿਤ ਭੋਮਿਤ ਭੋਮਿਤ ਭੋਮਿਤ ਭੋਮਿਤ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥

वायुसोमामन्त्रस्यो कदाः सोमं ब्रह्मणाः ॥

इष्टेन्द्राग्नायादित्या महेन्द्राग्नयन्त्रादिवनी ।

तत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यहं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य समेह

यमाग्न्यन्तः सापितृकान् विश्वान्देवान्यजेद्बुधः ॥

यमनिकृतिमध्ये तु सप्तयक्षानथो यजेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥

गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणवातयाः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमतः ॥

ब्रह्मणः सप्तयक्षादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(ब्रह्मसोममध्ये ईशानमाममध्ये इत्यादिरर्थः ।)

दुर्गाविष्णु स्वधामर्त्यमाद्रि मृत्युरागकान् ॥

निकृतिः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।

वायुतो गरुतथेष्टा ब्रह्मवादे धरां यजेत् ॥

कर्णिकाधश्च तथैव नदीर्गङ्गादिका यजेत् ।

तथैव सागरान्मत्स पूजयेद्गरुणालयात् ॥

(ब्रह्मपादमूले कर्णिकाधः पृथ्वीं नदीः सागराश्च यजेदित्यर्थः ।

एतदन्तो वैदिको वा नाममन्त्रो वा पूजाहोममन्त्रः ।)

तस्योपरि गुमेरुं च पण्डलाद्वाणतोऽप्युदक् ।

(उदीचीक्रेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमश्च भगद्वाजा विश्वामित्रश्च कश्यपः ॥

जमदग्निर्वसिष्ठा जैत्ररुक्मन्वत्या च नित्यशः ।

पूर्वादिनश्च तद्वर्षे ऐन्द्री कौमारिकामपि ॥

ब्राह्मी तथा च वामाक्षी चामुण्डा वैष्णवी तथा ।

माहेश्वरीवैनायक गानपेशक्तीः समर्चयेत् ॥” इति ।

“सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेद्बुधः ।

मद्राशूले वज्रशक्ती दण्डवद्गणे तथैव च ॥

पाशाङ्कुशौ च तद्वर्षे क्रमेणाय यजेदपीन् ।”

*प्रातरिति । प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसन्ध्या

६ : ० सटीकानिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे -

जन्मनि दुर्गाद्यानिवारा सौभाग्यवृद्धानिपूर्वकदीर्घायुर्विपु-
लधनपुत्रपौत्राधानवाञ्छासम्पत्तिर्वादिभ्यश्च दक्षिणार्कान्ति-
लाभजाययमात्रवसदभीष्टोपलब्ध्यर्थं आरदनवशाच्चप्रतिप-
दि विहितकलशस्थापनदुर्गापूजाकुमारपूजादि करिष्ये
इति ॐ स्वकल्प्य 'मही योः' इति भूमि स्मृत्वा 'ओम् भगः स-
म' इति यन्माध्याह्नाय 'आकल्योय' इति कुम्भ संस्थाप्य
'इयं मे गङ्गा' इति अर्चनापुगे 'ग-भद्राराम' इति गन्धं 'या
ओम् नमः' इति ॐ सर्वोपार्थाः 'काण्डान काण्डान्' इति दुर्गाः,
'अष्टवक्त्रं' इति ॐ अष्टपद्वान् 'ग्याना दूर्ध्वी' इति ॐ सप्तसु-
दः 'याः कान्तनाः' इति फले 'स हि रत्नाग्न' इति ॐ अक्षरजा-
नि हिरण्यं क्षिप्या 'युवा सुवागाः' इति यस्मिणावष्टय
कुर्यात् कार्यः ।

'मानःमन्त्रां वृषः कृत्वा संकल्पं नव भावयन् ।

इति वचनान् । ॐ स्वकल्प्योक्तं । कलशस्थान्भवत्वादिमण्डिते
पुटे चतुर्हस्तैर्विकीर्णैः सर्वतोभद्रदेवता वाचस्य गणेशकलश सं-
स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । नच दुर्गाकलशस्थापनमाह-
'महीयः' इत्यादिना । ॐ सर्वोपार्थाः

'कुष्टं पातो हरिदे दे मया अर्चयन्तनम् ।

यथा वराकमुक्ता य मवीर्या दम कृताः" ॥

इत्युक्ताः । ॐ अष्टपद्वान् -

"अष्टवक्त्रादुष्टवक्त्रं अष्टपदावष्टवक्त्रं ।

पञ्चमङ्गा इति योक्ताः सर्वकर्मसु योजनः ॥"

इत्युक्ताः । सप्तसुदः—

"गताश्चरन्त्यावन्तीकमङ्गमहर्दमो कुलात् ।

राजद्वारमदेशाच्च मृदमानोप निक्षिपन् ॥"

इत्युक्ताः । ॐ अक्षरजानि आदिभ्यपुराणे—

‘पूर्णा दर्वि’ इति पूर्णपात्रं निधाय तत्र वरुणं संपूज्य जी-
र्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्य पूजयेत् ।
तद्यथा—*पूर्वाक्तं मन्त्रमुक्त्वा—

“आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिपूदनि ।

पूजां गृहाण सुमुनि नमस्ते शंकरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

बालिं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥”

इत्यावाह्य पूर्वाक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा
मापभक्तबालिं कूष्माण्डादिबालिं वा निवेदयेत् ।

“सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।

पञ्चरत्नं सपाख्यातं पावनं पावनेषु तत् ॥”

कालिकापुराणे—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥”

जीर्णां प्रतिमाञ्च कुम्भे ततः पञ्चाङ्गा स्थाप्य नूतनायां तु धा-
तुमय्यामग्न्युत्तारणं कार्यम् । ततः प्राणप्रतिष्ठा कार्या । मृदादिम-
र्यां च केवलप्राणप्रतिष्ठैव नाग्न्युत्तारणमिति विशेषः । *पूर्वाक्तं
‘जयन्ती मङ्गला काली’ इति, नवाक्षरं वा । ‘आगच्छ’ इत्यादि अयं
घटे दुर्गावाहनप्रकारः । प्रतिमायां तु—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।

आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अस्यां मूर्तेः समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु ।

रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥”

‘भगवति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि स्थिरा भव सु-

प्रसङ्गा भव' इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण वैदिकेन वा प्रणवादिनमो-
न्तनाम्ना वा षोडशोपचारैश्चैव नामरादिशाजोपचारैश्च संपूज्य
प्रणम्य महिषस्त्रीत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रार्थयेत् । यदि पञ्चा-
दिपक्षस्तदा प्रतिपाद्यापनं प्रतिपदि न कार्यं किन्तु पञ्चापेवेति ।
इकान्दे —

“दुर्गमे दुस्तरं कार्यं भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गा दुर्गाविनाशिनीम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कार्ययेत् ॥”

इत्युक्तम् । गौडाम्बु प्रतिपादुरः भट्टपते कथञ्च भट्टशक्तिस्थापना-
दिकं कुर्वन्ति । ताथ—

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवर्णा चैव चण्डरूपाश्चिचण्डिका ॥” इति ।

तत्र पूर्वपक्षे उग्रचण्डा अष्टादशभुजा । तद्वयानं यथा—

“उग्रचण्डा भुजवर्णा अष्टादशभुजयुताम् ।

स्वेटकं कामुकं चण्डा द्रुपं तर्जनीं चतुर्भुजम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे विश्वीं वामबाहुम् ।

दक्षिणं धारिणीं खड्गं बाणं त्रिशूलं गदां तथा ॥

शङ्खं दमरुकं चक्रं सुमन्त्रं पादौ तथा ॥”

इति श्रुत्वा ‘ॐ उग्रचण्डे इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं उग्रचण्डा-
यै नमः’ इति यथाशक्त्वापुनराहः संपूज्य प्रणमेत् ।

ॐ “उग्रचण्डे नमस्तुभ्यं चण्डविनाशिनि ।

सर्वपापहरे देवे वरदा भव मे दा ॥” इति ।

ततोऽपिपक्षे प्रचण्डा षोडशभुजा । तद्वयानं यथा—

“प्रचण्डा नीलवर्णा बाहुषोडशशालिनीम् ।

स्वेटकं कामुकं चण्डा द्रुपं तर्जनीं चतुर्भुजम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे दक्षिणे धारिणीयामिव ।

षाणं शूलं गदां शङ्खं दमकं चक्रमूसलम् ॥”
इति ध्यात्वा मचण्डां पूर्ववदावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं मचण्डायै
नमः’ इति मन्त्रेण पूर्ववत् पूजयेत् मणमेव—

“मचण्डे पुत्रदे नित्यं मचण्डगणसंस्थिते ।
सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥” इति ।
मणवः ह्रीं श्रीं सर्वत्र तत्तच्छक्तिनाम चतुर्थ्यन्तं तत्र तत्र
बोध्यम् । ततो धाम्पपत्रे चतुर्दशभुजा चण्डोग्रा । तद्ध्यानम् ।

“चामुण्डां पोरमेघाभां चतुर्दशभुजान्विताम् ।
खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजेम् ॥
दर्पणं वामतो दक्षे धारिणीं खड्गशूलके ।
षाणं शङ्खं दमकं चक्रं मूसलमेव च ॥”
इति ध्यात्वा चण्डोग्रापावाह्य संपूज्य मणमेव—
धात्री त्वं सर्वभूतानां सर्वभूतभयंकरी ।
देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा यव सर्वदा ॥” इति ।

निर्ऋतिपत्रे द्वादशभुजा चण्डनायिकाध्यानम्—
“ॐ चण्डनायिकां कृष्णां भुजैर्द्वादशभिर्भुताम् ।
खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥
वामेषु धारिणीं दक्षे खड्गं षाणं त्रिशूलकम् ।
शङ्खं च मूसलं चक्रं सर्वशत्रुविनाशिनीम् ॥

चण्डनायिकाऽऽवाहनादि कृत्वा मणमेव—
“या सिद्धिरिति नाम्ना च देवेशवरदायिनी ।
कालिकल्पनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥” इति ।

षारुणपत्रे दशभुजाचण्डाध्यानम्—
“तमालाभां चण्डरूपां दशहस्तां च खेटकम् ।
कार्मुकं फलकं घण्टां कपालं वामबाहुषु ॥
दक्षिणे खड्गशूले चैव चक्रं दमकमूसले ॥”

६०४ मटीकनिर्णयसिन्धुखिलापपरिकल्पेदे-

इत्यावाहनादि प्रणमेन्-

“देवि चण्डात्मिके चण्डे चण्डारिविजयप्रदे ।

धर्माधर्मोत्तरे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

सायक्यपत्रे अष्टभुजा चण्डवती स्थापयेन्-

चण्डवती घनश्यामामष्टबाहुं च चण्डकम् ।

कामुकं च कपालं च ध्वजं वागेषु धारिणीम् ॥

दत्ते स्वहस्तं च विशूलं च बाणं चक्रे च मुदरम् ।

तत्रचण्डवती स्थावाद्यप्रणमेन्-

“या मुष्टिस्त्रिभिर्महोरगुणवपसापवित्रा ।

या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवतै नमो नमः ॥” इति ।

सौम्यपत्रे षट्भुजा चण्डरूपाऽद्यानम्-

“षट्भुजा चण्डयधिनी कपालं चण्डकं धनुः ।

बाधेन विभ्रती दत्ते स्वहस्तं बाणे विशूलकच ॥”

अःवाहनं पूजनं च कृत्वा प्रणमेन्-

“चण्डरूपान्मिके चण्डे चण्डनायकनाथिके ।

सर्वांगोद्भवे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजा चण्डाद्यानम्-

“चण्डाऽसुरस्य मयिनी कृष्णवर्णा चतुर्भुजाम् ।

बाधं कपालं बाधं वै दक्षिण शूलमायकं ॥”

अतिचण्डिकामावाह्यं संपूज्य प्रणमेन्-

“वालाकाकृगनेत्रा या सर्वदा भक्तवन्द्यया ।

चण्डाऽसुरस्य मयिनी वरदा चण्डिका ॥” इति ।

येषां कुले कुम्भस्थापनं बलिदानादि नास्ति तैस्तस्य कार्यम् ।

दुर्गा प्रतिमा महिषघ्नीत्यादि मार्यया प्रतिमाया अभावे इकाराभावे बोध्या ।

ततः कुमारीपूजा । तदुक्तं देमाद्रौ स्कान्दे—

“एकैकां पूजयेत्कन्यामेकपूजया तथैव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥”

तथा—

“नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु ।

एकपूजया लभेत्क्षेममेकैकेन त्रियं लभेत् ॥

एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्जयेत् ।

गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”

तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूजया न
त्वन्याः । तामां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

“एकैकामिति पञ्च पक्षाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्यादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

“शुक्लाष्टमीचतुर्दश्यार्नवम्यां च विशेषतः ।

कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाम् ॥”

इति देवीपुराणात् । द्विवर्षामिति ।

“द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।

कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥

चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।

षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१)कन्या तु नवभिः स्मृता ।

दशवर्षा शुभदेति नामभिः परिकीर्तिता ॥”

(१)यद्यप्यत्र सर्वेभ्योदर्शपुस्तकेषु ‘कन्या’ इत्येव पाठो दृश्यते तथा
ऽपि मूलं, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दर्शनात् ‘दुर्गा तु नवभिः
स्मृता’ इत्येव पाठोऽपेक्ष्यते इति बोध्यम् ।

६०६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

“जगत्पूजये जगद्वन्द्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।

पूजां पृहाण कौमारि जगन्माननेमोऽस्तु ते ॥”

इति कुमाराः पूजापन्थः ।

“त्रिपुरां त्रिपुराभारां ज्ञानमार्गस्वरूपिणीम् ।

त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥”

इति (१) त्रिमूर्त्याः ।

“कालातीतां कालमूर्तिं करुणाहृदयां त्रिबाण ।

कल्याणजननीं नित्यं कन्यार्थी पूजयाम्यहम् ॥”

इति कन्यापन्थाः ।

“भाणिमादिगुणाधारामकाराशरात्मिकाम् ।

अनन्तशक्तिकां शक्तिं शोदितां पूजयाम्यहम् ॥”

इति शोदिपन्थाः ।

“कामधारीं कालमार्तिं कालवक्त्रस्वरूपिणीम् ।

कामदां करुणाधारां कालीं संपूजयाम्यहम् ॥”

इति काल्याः ।

“चण्डवीरां चण्डमायां चण्डमुण्डमभयनीम् ।

पूजयामि सदा देवीं चण्डिकां चण्डविक्रमाम् ॥”

इति चण्डिकापन्थाः ।

“सदानन्दकरीं शान्तां सर्वदेवनमस्कृताम् ।

सर्वभूतात्मिकां शक्तिं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शाम्भवाः ।

“दुर्गे दे दुस्तरे कार्ये भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गानिनाशिनीम् ॥”

इति दुर्गापन्थाः ।

“सुन्दरीं स्वर्णवर्णायां सर्वसौभाग्यदायिनीम् ।

सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥”

(१) अत्र सर्वत्र पूजामग्न इत्यनुपपत्त्यते ।

इति सुभद्रायाः । अथ पूजाफलानि ।

“आयुष्यबलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नरः ।
 आयुष्कामस्त्रिमूर्तिन्तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये ॥
 अयमृत्युव्याधिपीडादुःखानामपनुत्तये ।
 सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्धये ॥
 कन्यार्णीं पूजयेद्दीप्ताभित्यं कल्याणसिद्धये ।
 आरोग्यसुखकामी च जयकामी तथैव च ॥
 यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत् ।
 विद्यार्थी विजयार्थी च राजपार्थी च विशेषतः ॥
 शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेन्नरः ।
 ऐश्वर्यधुभकामी च स्वर्गकामी च यो नरः ॥
 संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 दुःखदारिद्र्यनाशाय नृपसंमोहनाय च ॥
 महापापविनाशाय शाम्भवीं च प्रपूजयेत् ।
 सर्वोत्कटानां शत्रूणामुग्रसाधनकर्मणि ॥
 दुर्गां दुर्गार्तिनाशाय पूजयेद्यत्रतो बुधः ।
 सौभाग्यधनधान्यादिवाञ्छितार्थफलाप्तये ॥
 सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दासादीनां विवृद्धये ॥” इति ।

अलाभे तु देवीपुराणे—

“तावत्संपूजयेत्कन्यां यावत्पुष्पं न दृश्यते ।”

पूजाप्रकारो देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच—

“न तथा तुष्यते शक्र होमदानजनेन तु ।

कुमारीभो नेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥

(अ । नररात्रे)

प्रक्षाल्य पादौ सर्वासां कुमारी तां च नासव ।

●सामान्यतस्तु -

“मन्त्राक्षरमयी लक्ष्मी मातृणां स्वधारिणीम् ।

नवदुर्गाभिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥”

“एवमन्यथेन कुर्यात्कुमारीणां प्रयत्नतः ।

कञ्चुकीर्णैश्च मन्त्रैश्च मन्त्रपूज्याश्चैवादिभिः ॥

नानाविधैश्चैव भोऽयि मां प्रपन्नापमार्दिभिः ॥”

तथा-

“●मन्त्रिस्तुष्टितर्जिणीर्ही रत्नपुष्पजगार्द्धिनाम् ।

सुनिर्मलं भूतलं रम्यं तत्र वागनमोस्थिताः ॥

पुनर्विद्वन्पुण्यैश्च मन्त्रिभ्यामपि मनोमयैः ।

पुनर्विन्वा विधानेन भोजनं वागु दापयेत् ॥

स्वच्छन्दमुद सावित्रीं चोदयित्वा ममाक्षकम् ।

तामा देव कुमारीणां जनिभूजापयेत् वाः ॥

पानीयं पानितं देवमक्षं वा पानितं शुभम् ।

ताम्रमास्तु यदा सर्वास्मिन्मन्त्रावमनं ददन् ।

आश्रय आश्रयान् देवा तस्या सन्तव्यामभ्युत ।

दातुः शिरसा दातव्याः कन्यकाभिरयाश्रिताः ॥

तेनानि माणिक्यस्तु कर्तव्या भक्तिपूर्वकः ।

अनेन विधिना शक देवी शिवं प्रसीदति ॥” इति ।

●सामान्यतः सर्वांगीयक एव मन्त्र इत्यर्थः ।

“मानःकाष्ठे विशेषेण कृतान्यङ्गो विशेषतः ।

आवाहयेत्ततः कन्या मन्त्रेणानेन मार्गेव ॥”

इति वचनान्तु । अयं च विशेषमन्त्रैर्व्यवहितः । ●मन्त्रपः

कुर्यादायाः ।

“हीनाधिकार्ही कुर्यात् च विनात्रिकुञ्जमभवाम् ।

इति पूर्वार्द्धे । विनात्रि सन्ततिशून्यम् । ‘कुमुदिविकारा कु

जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां० तनुरोमशाम् ॥
संस्पृजद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”

तथा—

‘ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जगार्थे नृपवंशजाम् ।
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणं चान्द्रजानानां पूजयद्विधिना नरः ॥’ इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रवामले—

“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान्सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै॥” इति ।

तथा—

ऋकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमी यावदेव हि ।

कुला तथा’ इति पाठान्तरम् । ऋतनुरोमशामिति कर्षभारयः ।

ऋकोत्तरेति । प्रदोषे विशेषतः पूजानन्तरं रात्रौ चण्डीपा-
ठः, तदसम्भवे प्रातर्गीतवादित्रनिर्घोषः पूजाऽनन्तरं कार्यः । ज-
पौ जापश्च नारायणादीन्ममकृत्य कार्यः ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥”

इति भविष्यात् । जयश्च—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

शैवधर्माश्च राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम धैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति भविष्ये विवृतः । देवीमृहं शोराश्रं दीपाश्च ज्वालयीयाः ।

पाठकोऽपि ब्राह्मण एव कार्यः ।

“ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वान्यवर्णजमादरात् ।

अण्वीपाठं जपेन्नैव आपमेधा विधानतः ॥

तिथितत्वे चारार्हात्तन्त्रे—

'प्रणवं चादिना जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रणवं दशादिस्तुत्राणादिपूरकः ॥

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं यजमेवमुत्थीः ।

हस्तसंस्थापनादेव परमाद्यै विफलं भवेत् ॥

श्रुत्वाऽन्यवर्णनादान्न वाचकाक्षरकं ज्ञेयम् ॥"

इति अविद्यमानम् । एवम्—

"अध्यासं यावत् निरमेज्य तु मन्त्रे कदाचन ।

कृते मन्त्रे विरामे तु अध्यासादि पठेत् पुनः ॥"

इति द्रष्टव्यम् । कामपाठकञ्च च देवीपुराणे

"अण्वीपाठकञ्च देवि शृणुस्व गदना यम् ।

एकाहनादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥

संकल्पपूर्वं संपूज्य स्वध्यानेषु भक्त्युत्तमकृत् ।

पाठात्कलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिपाठनं पठन्मरः ।

ग्रहोपशान्तौ कर्त्तव्यं पञ्चाह्नं वरानने ॥

महाभये सम्पूर्णं सप्ताह्नं समुत्तरेण ।

नवाह्नाह्नं वेङ्कान्तिर्वाजपेयफलं कथेत् ॥

राजवश्याय भुवे च रुद्राह्नमुदीरयेत् ।

अर्काह्ने कामसिद्धिर्वैरहानिधौ जायते ॥

मन्वाह्नाह्नं पुर्वेऽथस्तथा स्त्री वश्यतामियान् ।

सौम्यं पञ्चदशाह्नाह्नं विष्णुमाप्नोति मानवः ॥

कलाह्नया पुनर्वाजपेयान्वागमं विदुः ।

राज्ञा नीतिविमोक्षाय वैरह्योवाहनाय च ॥

द्वयोत्सवद्वयोह्नं तथाऽष्टादशकं विधे ।

स्वयं च लिखितं यच्च*शूद्रेण लिखितं भवेत् ।

*अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विकलं भवेत् ॥

कापिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः ।

स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥

सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विकलं भवेत् ॥'

एवं नवर्मापर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ-
देवीपुराणे—

‘पदाद्ये दिवसे कुर्याच्छण्डिकापूजनादिकम् ।

महारणविमोक्षाय त्रिंशवर्तं पठेत्सुधीः ॥

पञ्चत्रिंशवर्तनात्तु भवेद्दम्भविमोक्षणम् ॥

संकटे सप्तनुमासे दुश्चिकित्स्यामयं तथा ॥

जातिध्वंसं कुलोच्छेदं आयुषो नाश आगते ।

वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥

तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।

कुर्याद् यत्नाच्छतावृतं ततः संपद्यते शुभम् ॥

श्रेयो वृद्धिः शतावृत्ताद्राप्यवृद्धिस्तथा परा ।

मनसा चिन्तितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥

शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुवते ।

सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान्कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतूनां देवानां च यथा हरिः ॥

स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।

अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ॥

चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥” इति ।

*शूद्रेणाति । ‘कृतिना’ इति वा पाठः । कारुणा लेखोपजी-
विनेति यावत् । *अब्राह्मणेनेति । तदनुपजीव्यर्थकं भवेदिति ।

६१५ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्माणपरिच्छेदे-

द्विगुणं तद् द्विर्भागेऽह्नि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥
नवमं निधियगेनं पूज्या पूजाज्यादिकम् ॥ इति ।
एतेन नवरात्रे पूज्यं प्रधानपूज्यामादि स्वर्गमिति
सम्यक् । निधिहामं तु निधियनिमित्तं पूजादि सम्यक्
यथाऽप्येकदिने एव पूज्या कार्यम् । पूजा ० नवदेवपू-
जाः । ततो नवरात्र्यापवासादिसकलं कुर्यात् । सम्य-
क्पाकावन्नेन वा पूजादि कारयेत् ।

‘स्वयं वाऽप्यन्यतो वाऽपि पूजयेत्पूजयित्वा वा ।’
इति तरङ्गिणां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुक्ला-
स्तादावपि कार्यम् । तदुक्तं धर्मपदीये-

‘नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्य च वृद्धमयसौ ।
कार्यं चैव स्वदेव्यर्थाऽप्यत्यर्द्धं कुलधर्मतः ॥’ इति ।
मलमासे तु पूजनाभावात् भवति ॥

अथ साश्वत्पूजनमुक्तं सदनरत्नं देवीपुराणे-

‘आश्वत्पूजं शुक्लशनिपक्षवार्तायोगं शुके दिने ।
पूर्वमुत्थैः श्रद्धा नाम प्रथमं श्रियमावहत ॥
तस्मात्समादितैरेकैस्तत्र पूज्याः सौ श्रद्धया सह ।
पूजनीयाश्च तुरगा नवमा यावदेव हि ॥’

“शुद्धेनान्यचितेन पठितत्वं प्रयत्नतः ।

न कार्यासक्तवनसा कार्यं सौख्यं वाचनम् ॥” इति ।

समहालयेति । एकस्मिन्दिनेकआश्वत्थ्या एकेन अनुष्ठानेन,
सन्त्रयेति यावत् । तथा च महालये यथा तत्र तथा देवीपूजाया-
मपीत्यर्थः । ० तद्वत् महालयवत् । ० प्रत्यर्द्धमिति आरम्भनिषे-
धार्थम् ।

“असंगते गुरौ शुके सिंहस्य वसुधाधिपे ।

देवीपूजनमुद्दिष्टं स्वयिरे वाहके तथा ॥

*शान्तिः स्वस्त्यपनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।

धान्यं भक्ष्यात्तकं कुष्टं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥

पञ्चवर्णेन मुञ्चेण ग्रन्थि तेषां तु बन्धयेत् ।

*वायव्यैर्वीरुणैः सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥

वैश्वदेवैस्तथारुनेर्होमः कार्यो दिने दिने ॥

कल्पतरौ त्वेतदग्रेऽन्यदपि—

‘उपेष्टायांगं पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।

पृथिवीमानवहन्पूर्वं मण्डलवनकाननाम् ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।

सुप्रतीकाऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥

शाकादृक्षात्समारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥’

अश्ववज्रोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषादुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां भविष्ये—

‘केशसंस्कारद्वयाणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।

*पक्वतैलं द्वितीयायां केशसंगमहेतवे ॥

(पट्टदोरमिति गौडपाठः ।)

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

आचारम्भे विरामः स्याद् द्वितीयादौ न चिन्तयेत् ।

मलमासे न कर्तव्यं नवदुर्गात्सर्वशतम् ॥”

इति देवीपुराणात् ।

*शान्तिः—अश्वशान्तिर्गजशान्तिश्च शान्तिमयुग्वादौ प्र-
सिद्धा । *वायव्यैरिति । वैदिकैर्नाममन्त्रैर्वाऽष्टोत्तरशतं होमः ।

*पक्वतैलमिति । ‘पट्टदोरम्’ इति वा पाठः । सिन्दूरं भा-
ले, अलक्तकं पादयोः । दिवेति बोधने नवमीपूर्वाह्नःकालः दि-
नद्वययोगे तु आर्द्रयोगः । उपवासोऽप्यस्यामुक्तः ।

“तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

६१४ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्भावपरिच्छेदे

सधुपके सत्पुण्यां तु निरुक्तं नेत्रमण्डनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागं च शान्त्यालङ्कारणानि च ।
 पद्म्यां विन्यस्यती बोधं सायं संध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरार्त्ताय मुहूर्तस्य प्रपूजयेत् ।
 उपायणमथाष्टम्यामात्मशान्ताया च पूजनम् ॥
 नवम्यामुपसर्गहायाः पूजा कुर्याद्विधिं तथा ।
 संपूर्णं प्रपूजं कुर्यादशम्यां द्वाचरात्रमवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
 स्कन्दस्यालम्बयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥

कृत्यतत्त्वार्थोक्तं विदुः

‘कन्यायां कुर्यात्पक्षे तु पूजापिच्छार्थे भवति वा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं सप्तम्यां सप्तमिस्ततः ॥
 शक्रपक्षे सत्पुण्यां तु देवीं कुर्यात्पिच्छार्थे वा ।
 प्रातरपि तु पञ्चम्यां शान्तायामङ्गरागं च ॥
 पद्म्यां सायं प्रकुर्यात् विन्यस्यती विन्यासमनम् ।
 सप्तम्यां प्रात्रेकापूजा अष्टम्यां द्वाचरात्रपूजाम् ॥
 पूजा च जागरक्ष्ये नवम्यां विधिबद्धाभिः ।
 विमर्जेन दशम्यां तु कुर्यात्कौतुकमङ्गलैः ॥’

ॐ अत्र नवम्यां बोधनायामङ्ग्यं पद्म्यां बोधनार्थेन
 स्मार्ताः । फलभूमिभिः समुच्चय इत्यङ्ग्ये । नवम्यां सप्तम्याः
 कालिकापुराणे

ॐ इयं सायमिति पक्षे नवम्यामाहने दिवा ।
 श्रीपुष्पं बोधयामि इति यावत्पूजां करोम्यहम् ॥’

उपोष्या तु सप्तम्यां सप्तमं सर्वपार्ष्वैः ॥’

इति आदिष्यात् । बोधने पञ्चम्यामङ्गरागादाह—ॐ अञ्जलि ।
 ॐ इये इति । पूर्णिमान्तमानेन । दानं पूजासमकल्पं वाकिदाना-

अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अत्राशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धं नवरात्रके ।

शाश्वताशौचं समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सुतके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुपञ्जविधानतः ॥

सुतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥’ इति ।

कालादर्शे विष्णुरहस्येऽपि—

‘पूर्वसंकल्पितं यद्य व्रतं सुनिपतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति ।

*गौडनिबन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम्—‘आश्विनकृष्ण-
नवम्यादि शुक्लपतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि चैकं
कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दोषः, *‘संकल्-
पो व्रतसत्रयोः’ इति विष्णुक्तः इति । *आरब्धं स्वयमेव
कार्यम्, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवांदासः । र-
जस्वला त्वन्येन कारयेत् । सुतकादिविशेषवचनाभा-

षङ्गप्राधिकृत्याह—*दानार्चनेति । नन्वस्तु प्रधानयोरप्यर्चनदान-
योर्निषेध इत्यत्राह—*गौडेति । *संकल्प इति । एतच्चाशौचेन
संकल्पस्यागो मा प्रसाङ्गीत् इत्येवमर्थम् । आशौचं निमित्तीकृत्यापूर्व-
संकल्पविधौ गौरवात् । ततश्च कर्तव्यत्वेन साङ्गप्रधानं प्राप्नुयात् ।
तत्र दानार्चनविवर्जितमित्यङ्गयोरेव दानार्चनयोर्निषेधो न तु प्रधा-
नयोस्तयोः । अन्यथा व्रतान्तरेऽङ्गयोरत्र तु प्रधानयोरिति वैरूप्याद्
अत्र प्रधानयोस्तयोर्निषेधुमशक्यत्वाच्च । एवञ्च व्रतशब्देन प्रधानभूत-
पूजाबलिदानादिव्रतस्यापि ग्रह इति भावः । वर्तमाने तत्रोत्पन्ने इ-
त्यनयोः फलमाह—*आरब्धमिति । पूर्वसंकल्पितत्वाविशेषणाच्च ।

३१६ सटीकनिर्णयसिन्धुसिर्वापपरिकल्पे

त। स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलदिशवर्णं भवति । तदु-
क्तं कालहमादौ गारुडे—

‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासं न दूषयन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥’ इति ।

एतत्तममर्तुकोपवासविषयम् । अन्यथात्र विशेषः
परिभाषायामुक्तः ।

आर्द्रिवनशुक्लपक्षस्यामुवाहृत्यिलासत् महाराष्ट्रेषु प्र-
सिद्धम् । तत्र पञ्चविंशत्यां कथायां कालविशेषा नोक्तस्तथापि—

‘रात्रौ जागरणे कृपाद्रीनवादिशानिःकवनेः ।’

इति रात्रौ जागरणकः शक्तिपूजाया रात्रौ अष्टा-
शत्याश्च रात्रिपूजाविना ध्यायानि कथितम् । वस्तुतस्तु पञ्च-
मं विना रात्रिपूजायां ध्यानाभावजागरणस्य चाङ्गत्वात्
उपवासकथनम्

‘भुक्त्वा जागरणे लभे अन्ताशयिष्ठत्वं तथा ।

तारावनेषु सर्वेषु रात्रिपार्श्वे विद्यादयत्ने ॥’

इति कालहमादौ वचनाच्च पूर्वाषड्धा ध्याना रात्रि-
शब्दः पूर्वाविहावचन इति हेमाद्रिः । अत्र च
भुक्त्वा जागरणवत्त्वादिति साधु प्रतीयते । भुक्त्वा
जागरणं पञ्चम्येकं पदम्, तस्मिन्नेव इत्यर्थः । अन्यथा
भुक्त्वेत्यसंगतः । दिवा दार्शयिकं चम् ।

आर्द्रिवनशुक्लपक्षे मृदुनक्षत्रे पुनर्कषु सप्तवर्तीस्था-
पनम् । यथांशं निर्गयामृते देवापुराणे—

‘मूलेषु स्थापनं देवाः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु चलिं देवाः कुरुवणन विमज्जयेत् ॥’ इति ।

अष्टाशस्यादिति । निदि अममीत्युक्तं । अङ्गत्वा-
दिति । न च—

कद्रयामलेऽपि —

‘मूलकक्षे मुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत्प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥

नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयात् कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥’

(१)(संग्रहे—

‘आश्विनस्य सिते पक्षे मेषाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनाववाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥’)

मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाद्य-
पादे च विसर्जयेत् ।

‘आदिभागां निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

संश्लेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ॥’

इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ षष्ठी । गौडनिधन्वे देवीपुराणे—

‘व्रतस्यास्य फलं प्रोक्तं जागरे मुनिसत्तम’ ।

इति जागरस्य फलसम्बन्धात् प्रधानमिति वाच्यम् । करणद्वि-
धानं प्रकृत्य—

‘तत्पूजयन्निजगृहे परां वृद्धिमवाप्स्यति ।’

इति फलसम्बन्धात् पूजैव प्रधानं “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः”
(पा० सू० ३-४-१) इति पाणिनिस्मरणात्, जागरस्तु वा-
यनदानादिवदङ्गम् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् व्र-
तस्यास्येति तु जागरभिन्नत्वेन प्रतीतेस्तस्यैव जागरं सति फलसम्ब-
न्धबोधकं न तु जागरमाधान्यबोधकमिति भावः । वस्तुतस्तु भुक्त्वा-
जागरणवाक्यं तत्प्रधानकव्रतपरम् । अङ्गानुरोधेन निर्णयस्याप्रसि-
द्धत्वात् । तस्मादिह मध्याह्न्याप्त्यैव निर्णयः । पूजाव्रतेऽपि तत्पुक्तेः ।

(१) कस्यास्तं गतां ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

६१८ सटीकनिर्णयसिन्धुसिद्धितीक्ष्णरिच्छेदे -

दिनद्वये सप्तदशमसं च युग्मवाचयादिभिः । स्कान्दे -

“शुक्रवृक्षस्य पञ्चम्यादिषु धामि परेष्ठनम् ।

मानसं सन् यमोक्त्यः प्रपन्नं दिनद्वौ सप्त तथा ॥

निबन्धोवदपके कथे सुधी रागविवाहितः ।

अन्वार्तिशतया आसी कन्धितानि विधानतः ॥

दन्तकाष्ठान्पुत्रादाय लक्ष्मं वा नदी तमेव ।

दन्तवाचनपूर्वाणि मन्त्रानि सप्ताश्वमेव ॥

“अःपुत्रेण यज्ञो वर्यः सप्ताश्वमेवमुनि च ।

सका मन्त्रा य मेषा च न्वं नो धाह वनस्पते ॥

सुखदुर्गन्धिनामाय दन्तानां च विशुद्धये ।

पुत्रिनाय च गावाणां कुर्वेहं दन्तवाचनम् ॥”

(इति)मन्त्रः ।

ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्रवासा एव तमेव ।

शुधी देशे मण्डपिकां कृत्वा आतिथ्यनाहराम् ॥

सौवर्णां मालिमां कृत्वा स्थापित्वा तत्र पूजयेत् ।

(मालिमा च विधानकं, सौवर्णां पूज्यस्तनम् ॥)

अथ दूर्वाकुम्भस्याद्याश्चत्वारिंशत्पार्श्वभिः ।

अधिकान्दहन् आदाय मन्त्रमेवं जपेद्भुजः ॥

‘सद्भुजरोहा सत्तनमस्तु इति तान्त्रिका ।

सप्तदशं जलिते घातस्तथा मे स्पृशेन्नोरथाः ॥’

(दूर्वापूजामन्त्रः ।)

इत्थुवस्था पूजयेद्वीमेषमेवंविधो सुधीः ।

अन्वार्तिनां कृत्वास्तु भद्रकृत्स्नः सप्ताश्वमेव ॥”

एवं विधां पूजामष्टाश्वान्वार्तिद्वारं सप्ताश्वदिश्वर्यः । एकैकादशाव-
ष्टाश्वान्वार्तिदूर्वा विज्ञापयेत् ।

“ततो वाणकपादाय विज्ञरया वटकादिकम्” ।

वटकोदुम्बरादिकपि वि वा । पञ्चमाश्वमेव मन्त्रेण आवापयति नि-

*ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु पालिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

कालिकापुराणे—

*बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।

वेदयेत् । तत्र मन्त्रः—

“एकवाक् फलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितम् ।
द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥”

अथवा—

“उपाङ्गललिते देवि व्रतसंपूर्तिहेतवे ।
बाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥”
“ततः कथां समाकर्ण्य बाणकाक्षस्य संख्यया ।
स्वयमद्यात्तदेवाक्षं वाग्यतस्तद् बान्धवैः ॥”

तदेवाक्षमित्यत्रान्तरपरिसंख्या न च त्रैदोष्यमेवकारेणाऽन्यनिवृ-
त्तेरुक्तत्वात् । “अत्र होवावपान्ति” इतिवत् । सप्तम्यां बिल्वशाखा-
पूजा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।
तस्यां च पत्रिकापूजा कर्तव्या नरनायकैः ॥
प्रशस्ता सफला बिल्वशाखामाकृष्टा पूजयेत् ॥”

इति वचनात् । तत्र बोधनकालः कृष्णनवमी तदुत्तरपक्षी वा, तत्र
पक्षीप्रभृति पत्रिकापूजाविधानं श्रयति—*ज्येष्ठेति । तिथि-
नक्षत्रयोगलाभार्यमाश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्लपतिपदादिपक्षा निरु-
पिता, तत्राशक्तस्य षष्ठ्यादिपक्षाविधिमाह—*बोधयेदिति । पू-
र्वकल्पयोरपि षष्ठ्या बोधनं पूर्वमेवोक्तम् । एतन्कल्पे तत्र कर्मार-

सप्तम्यां चित्रवशात्तां तामाह्वय प्रतिपूजयेत् ॥

पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समायरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिंश ॥

प्रभुत्ववलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत् ।

विमर्जनं दशम्यां तु कुर्याच्चै शाखरोत्मरैः ॥

भूलिकर्दमनिर्धेयः कौडिकीपुरुषमन्त्रैः ॥

अत्र सर्वत्र निधिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कल्पः । त-
दभावे तु निधिरैव शाखा ।

‘निधिः शरीरं देवस्य निधौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मान्निधिं यजोमन्त्रि नक्षत्रं न निधिं विना ॥’

इति विद्यातिलिङ्गितवचनात् ।

‘निधिनक्षत्रयोगौ गे योरेवानुपाल्दतम् ।

योगाभावे निधिमोक्षा देव्याः पूजनकर्मणि ॥’

इति तत्रैव देवलोकंश ।

अत्र च ऽपत्रीप्रवेशान्पूर्वपुः सायंकाले पञ्चम्यां
पूर्वदिनेऽपिवासनं कार्यम् । ऽसायंकालेऽप्यन्तामरवे स्व-
पिवासनलोप ।

इति भेदः ।

ऽपत्रीप्रवेशान् भौदयिकसम्पत्तिप्राप्तः कालरूपतः कालत्वात् ।
अत्राहनि दर्शयन्वाह ऽस्वापमिन् । अपमर्धः—परापि

‘पटुयां चित्रवरोर्वाधे सायंसन्धातु कारयेत् ।’

इति वाक्यात् पटु सायंसन्धाव्यापिनी पूर्वा परा वा पामो-
ति तथाप्यामन्त्रणं पत्रीप्रवेशाऽव्यवहिते पूर्वदिने कार्यम् ।

‘पत्रीप्रवेशान्पूर्वपुः सायं द्वे दिव्यवासिनीम् ।

वण्डीमामन्त्रयेद्विद्वाञ्च पटु पुष्पिकया ॥’

इति वाक्यात् ।

‘षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत बिल्ववृक्षेऽधिवासनम् ।’
इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलाति-
शयमात्रार्था न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र
क्रमः—बिल्वसमीपं गत्वा*देवीं बिल्वं च संपूज्य प्रार्थ-
येत् । तत्र मन्त्रः—

‘रावणस्य बभार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

*अहमप्याश्रितः षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।

*श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः॥

नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥’ इति ।

“ज्येष्ठा प्राप्पथवा षष्ठी सायंकाले न चेद्भवेत् ।

सायमेव तथापि स्याद्विल्वशाखाभिषन्त्रणम् ॥

पूर्वा षष्ठीं सनत्तत्रां सायं प्राप्तःमपि त्यजेत् ।

यदा तु पत्रिकापूजा परंशूर्न भविष्यति ॥

सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।

तद्दिने वरणं कृत्वा परशाखापपूजयेत् ॥”

इति मन्त्रसूक्तादिति । *देवीं बिल्वं चेति । आर्थक-
मानुरोधान्छाब्दक्रमत्यागः । तथा च—‘बिल्ववृक्षाय नमः’ इति
बिल्वतर्कं संपूज्य बिल्ववृक्षं ‘जयन्ती’ इत्यादि ‘दुर्गे इहागच्छ’ इत्यादि
च दुर्गामावाह्य पूजयित्वा गीतवाद्यपुरःसरं देवीं बोधयेदित्यर्थः ।
*अहमपीति । नवमीबोधनपक्षे—

“इमे साम्प्रसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।

श्रीवृत्ते बोधयामि त्वां पारत्पूजां करोम्यहम् ॥”

इति मन्त्रः स्मर्तव्यः । *श्रीशैलेति ।

“मेरुपन्दरकैलासहिमवन्निखरे गिरौ ।

जातः श्रीफलस्तु त्वमम्बिकायाः सदापि च ॥”

एवं देवीसन्निवासे परदिने निर्वाच्यत्वात्प्रशान्तापत्ति-
प्रवेशात्पूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ त्रैलोक्ये-

ॐ मुक्ताभावे तु सप्तम्यां केवलप्रायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नवाचम्बरा कदाभ्यां द्वात्रिंशत् तथाम् ।

ॐ तथैव प्रालम्भां देव्याः ॐ स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ।

अत्र चापवादपूजादावौदयिकी सप्तमी प्राप्ता, न तु
युग्मवाक्यात्पूर्वा ।

‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रत्नेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इति कृत्यलक्षणागोवादाहृतवचनान्

ॐ सप्तम्याः प्रवेशादौदयिकी सप्तमी प्राप्ताः क्रियाः ।

तिथ्यादुदयमासिभ्यां सर्वोक्ताः कारयन्तुः ॥’

इति तिथिलक्षणे नौदिकेभ्यःप्राणाद्य । दुर्गासन्निधिरङ्गि-
यामप्येवम् । तत्रापि घटिकार्ता न्यूनत्वे परा कार्या ।

‘वर्णापवासनिषेधं घटिकैकापि या भवेत् ।’

इत्यादि । ॐ पूजां कुर्यादिति । तदुक्तं चामे पूर्वनिषाञ्जि-
तादिश्रवणमार्गं मन्त्रेयादि बहवनि ।

‘सप्तम्यां मूलपुक्षायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ।’

तदुक्तम् । मूलमन्त्रेऽप्याह ॐ मुक्ताभावे स्थिति । ॐ तथैवे-
ति । केशमङ्ककारुद्रादिदानपञ्चनि पञ्चपूजान्तं वाहः कार्यमित्य-
क्तम्, तच्च पञ्चपूजाभ्यामप्येवं तस्यापि समुच्चयेन भवति । ॐ स्ना-
त्वेति प्रवेशकानां स्नानादिनिष्पद्यत्वाभाप्यम् । पञ्चिकाप-
वेशे देवीप्रवेशो युज्यते । ॐ सप्तम्या इति । आयनपदाभ्यां प-
त्रिकापूजायां सप्तम्यादिति विषयसुतरोत्तरानिषिद्धौदयिकं प्राप्तामि-
ति कथ्यते । मातृकार्त्तनमिति विवेचने गौरीदुर्गायावदौदयिकीति

इतिदेवलोक्तंरिति गौडाः । *दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचन-
मदृष्ट्वा युग्मवाक्यात्पूर्वीं कुर्यान्ति । पत्रिकापूजा च *पू-
र्वार्द्धे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कु-
त्यतस्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु-

‘रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती विल्वदाडिमौ ।

अशोको मानवृक्षश्च धान्यादिनवपत्रिकाः ॥’

इति तत्रैवाक्ताः ।

अस्यामेव सप्तम्यां देवीचिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदा-
दिनवतिथिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रयं
वा कुर्यात् । तदाह भौम्यः-

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

चिरात्रं वाऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’

अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मङ्गलावने

‘आश्विने याथवा मासे चैत्रं वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरैः ॥

यावच्छुक्लाष्टमी शक उपोष्या तु विधानतः ।

दानं हामो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहम् ॥

केचित् । *दाक्षिणात्यास्त्विति । अरुचिः स्पष्टैव । ‘पूर्वार्द्धे
पूजयेद्विराट्’ इत्युक्तं । *पूर्वार्द्धे एवेति । तदुक्तम् —

“पूर्वार्द्धे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदाकरोति निजयं चण्डीप्रवेशे शुभा ।

मध्याह्ने जनपीदनशयकरी संग्रामघोरावहा

सायार्द्धे वधवन्धनादिकलहं सर्वकृतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीकलाठ्या

राज्ञः समाङ्गमात्रं जनमुखमखिलं इति मूलानुरोधात् ।

सहाभैरवरूपेण अस्मिमायाभराद्य मे ।

पूजनीया विद्येयेण सर्वसामपुरादिषु ॥

इति सामानुष्टयेऽभिधाय । अन्यत्रापि

'अथवा नवरात्रं च समपक्ष त्रिक दिवा ।

एकभक्तं न नक्तं नायाचितं पोषतेः कमात् ॥' इति ।

'पूजयेतादिवने वाक पावः शुद्धाष्टमी भवेत् ।

सर्वकार्याणि सिध्यन्ति वाक नास्त्यत्र संशयः ॥

इत्युक्तम् । दिवेष्टेऽकरात्रमुक्तम् । गोविन्दाणीव देवा-
पुराणे

'नवरात्रव्रतेऽवाकास्त्रिरात्रं वैकरात्रकम् ।

व्रतं चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥'

इति ।

अत्रापि सामान्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । अत्र
लिखितं यथा लन्त्रेणोपवासः । लिखितनिमित्तं पूजा-
दिकं तु भेदः ।

तस्मात्पूर्वोक्तस्या नरपातशून्यतां समर्प्य पाप देवी

भुवालो वेशयन्ती मकलजनाहतां राक्षसो विहाय ॥'

'मातरावाहयेद्देवीं मातरेव चवेशयेत् ।

मातः मातश्च मपूज्य मातरेव विमर्शयेत् ॥'

इति वाक्यस्य पत्नीपूजापरम्परान् । मातः मपूजयेत् इति पाठान्तर-
म् । मातःश्च मपूजयेत् पूर्वोक्तम् ।

अकरात्रमिति । भद्रप्राप्ते नवप्राप्ते चैवार्थः । अत्रा-
पीति । त्रिमासेऽपीत्यर्थः । 'अस्माकं महापूजा कियते या च वा-
र्विकी । सा कार्पादयगादिन्याम्' इति वचनात् । औदयिकं द्विपुह-
र्तमिति ग्रन्थकृतः । पूर्वोदय्यादिन्यामिति वस्तुमतिः । मातश्च मपूजयेत्
तु नक्तमत्प्राप्तदोषस्यापि न निर्णायकम् । अत्र पत्नीपूजे ।

अथ विशेषो निर्णयामृते अविद्ये-

“सप्तम्यां नव गेहानि दारुजानि नद्यानि च ।
एकं वा अचित्तभावेन कारयत्सुसमाहितः ॥
कुर्वागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
तस्यां सिंहासनं क्षौमं कम्यलाजिनसंयुतम् ।
तत्र अङ्गुलीं प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
भुजैश्चतुर्भां रुचिरैर्दशाभिर्वा विभूषिताम् ।
तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशंखराम् ॥

“व्रीहौ संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासवृद्धिवशान्नयेः ॥”

इति अविद्यात् । त्रिरात्रये तु मुख्यकल्पवदेव निर्णयस-
त्वात्तत्काङ्क्षा । अचित्तभावेनेति । विशासस्ये तु पूर्वगृहंपत्र च-
त्वादिभिः कदलीस्तम्भादिभिश्च भूषणीयमिति सूचितम् । अङ्गु-
लीमिति । सर्वलक्षणानि सामुद्रशास्त्रोक्तानि मात्सर्ये—

“जटाजूटममायुक्तामर्द्धेन्दुकुतशंखराम् ।

लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

अतर्मापुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां गुलोचनाम् ।

(‘तप्तकाञ्चनवर्णाभाम्’ इति प्रमाणान्तरादतर्मापुष्पं क्षणपुष्पं
प्राप्तं, तच्च पीतम् ।)

नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां तद्वर्णीनश्राणिपयोधराम् ।

त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां पादिसासुरमर्दिनीम् ॥

त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्स्वङ्गं चक्रं क्रमादधः ।

तद्विषं बाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ॥

स्यटकं पूर्णघ्रापं च पाशमङ्कुशमूर्द्धनम् ।

अनेककुर्यात्कर्माणां कर्तृदेन सुखाभिषाम् ।
 नितम्बादिभ्यस्तदङ्गीकृणीकाणानादिर्नाम् ॥
 ० शूलशक ० दण्डशानिभञ्जनायां सभारिणीम् ।
 यण्टाक्षमालाकरकपालपात्रस्तम्भकराम् ॥
 लक्ष्मिं विष्णुं चैव माह्वं कर्षिणं चैव ॥
 निःसृताभिलक्ष्णं कण्ठनाम्भं चैव सभारिणीम् ॥
 यण्टा वा यण्टं वा ॥ वायव्यः सभारिणीम् ॥

(दशभुजैः देवीः)

अपमना-माह्वं नटादिभिरम्भं यदश्विनम् ।
 शिरःशूलैश्चैव लङ्घनं चैव यण्टाभिरम्भम् ॥
 हृदि शूलं चैव निःसृताभिलक्ष्णं चैव ॥
 रक्तकर्माङ्गनाम्भं च रक्तवस्त्राभिरम्भम् ॥
 यण्टं चैव नागपाशं चैव यण्टाभिरम्भम् ॥
 सपाशबाणहस्तं चैव यण्टं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥

यानमप्येवमेव कर्तव्यम्—

“यमस्य वदना देवी देवदानवद्विहाम् ।
 शत्रुघ्नपत्नी चैव सर्वकामवदा शुभाम् ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥
 यण्टाभिरम्भं चैव यण्टाभिरम्भं चैव ॥

इत्युक्तेः । ० शूलैति । ० दण्डः बाणः । इत्यपि एकभुजे

देवीधृतकरग्रीवं शूलेनोरासि ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हृष्यक्षणापि विद्रुतम् ॥
 वमदुधिरवक्रं धुन्वतोर्ध्वं सटान् कृपा ।
 सर्वतो मातृचक्रं सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥'इति ।
 "तत्र देवी प्रकृतव्या हेमी वा राजती तथा ।
 मृदाक्षीं लक्षणोपता खड्गशूले च*पूजयेत् ॥"
 धार्शी=दारुमयी ।

देवीमूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवी-
 पुराणे—

‘पाम्पास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धिनी ।
 पाञ्चमाभिमुनी नित्यं, न स्थाप्या सौम्यादिभुम्बी॥’
 प्रतिमाऽभावे विशेषस्तत्रैव—

“हेमराजतमृदातुणैलचित्रार्पितापि वा ।
 खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 पञ्चमस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिन्तां प्रतिपूजयेत् ।
 देवी भक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुतसौख्यदा ॥”
 कृत्यतत्त्वार्णवे कालिकापुराणे—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
 पुस्तकस्थां महादेवीं पात्रके प्रतिमासु च ॥
 चित्रे च त्रिशले खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
 बिल्वपत्रैर्यजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥
 नानापिष्टकनैर्घैर्धूपदीपैर्मनोहरैः ॥

आयुधद्रव्यधारणेन दशभुजा । *पूजयेदिति ।

“घृन्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
 आत्मविलानुसारेण स लभेन्मौक्तिकं फलम् ॥”

ॐ भगवन्निर्वाणाय नमः भगवन्निर्वाणाय नमः ॥

भगवन्निर्वाणाय नमः भगवन्निर्वाणाय नमः ॥

परमेश्वराय नमः परमेश्वराय नमः ॥

परमेश्वराय नमः परमेश्वराय नमः ॥

विष्णुमन्त्राय नमः विष्णुमन्त्राय नमः ॥

आर्तिं कृत्वा भगवन्निर्वाणाय नमः ॥ इति ॥

अथ सप्तमीपूजाविधिः । अर्चयितुं कृत्वा कन्दमूर्ति-
नैवान्ते नवपत्रिकापूजनमुन्मथयुगापूजाचान्द्रिदानानि क-
रितव्यं इति संकल्प्य पूर्वोक्तमन्त्रादिभिः सप्तमीं गत्वा ॐ सं-
पूजय 'भागवतं सर्वकल्याणं' इति पूर्वोक्तमन्त्रं पाठित्वा—

“विष्णुपुत्र महाभाग सर्वदा त्वं चादुर्गप्रिय ।

गृहीत्वा तव आर्या अर्चयेत्पूजां करोम्यहम् ॥

आर्यादेवाहं त्वं दूयं न अकार्यं त्वया प्रभो ।

गृहीत्वा तव आर्या अर्चयेत्पूजां दूयं न अर्चयेत् ॥

ॐ उल्लिख्य पत्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृह्णाण सर्वकल्याणमयाकं सर्वदा भव ॥

मेकमन्दारकलामाहमर्चयिष्ये त्वं मे गिरी ।

(१) ज्ञातः श्रीकृष्णपुत्र स्वमांस्वकायाः सर्वदा प्रियः ॥”

इति ॐ संप्राप्त्यै—‘आर्तिं कृत्वा कटं कटं ॐ कटं स्वाहा’ इति

इति च बोध्यम् । आर्चयितुं कृत्वा, तानुसंधानाह—ॐ सं-
गति । आर्चयितुं कृत्वा ।

ॐ प्रणिपदिति । प्रणिपदि दुर्गपतिपूजने नमस्कारेण एव पञ्ची-
स्थायने सदैव इति संवदायाः । ॐ संपूजयति । विष्णुं दुर्गां च इति
शेषः । ॐ उल्लिख्य पत्रिकायाः पाठेना पूजां कृत्वा का-
र्या । ॐ संप्राप्त्यैति । ‘कुलाञ्जलिः’ इत्यादिः । ॐ इति छन्दम-

(१) ‘ज्ञातः श्रीकृष्णपुत्र स्वमांस्वकायाः सर्वदा प्रियः ॥’ इति पाठोक्तम् ।

छित्त्वा *संपूज्य—‘ॐ नमः सुगण्डे चल चल’ इति *वाद्यघो-
षेण देवीं तां च *गृहं प्रवेश्य—

न्त्रः । उपदेशादिहीनानान्तु वानस्पत्यमन्त्रः । स च ‘वानस्पत्यो-
मि वाहस्पत्योमि’ इत्यादिः । फलद्रव्ययुतामपराजितां दिगन्तां
शाखां च्छेदयेत् । *संपूज्येति । नाममन्त्रेण बिल्वशाखां तत्र प्र-
तिमां देवीं चावाहनपूर्वकं संपूज्य माषभक्तादिवलिं दत्त्वा दोलना-
दिना शाखां देवीं च गृहमानयेत् । तत्राह—*वाद्येति ।

“गीतवादित्रनिर्घोषं देव्या अग्रे च कारयेत् ।

घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः” ॥

इति मातस्यात् । गृहाङ्गणे पीठावस्थितां शुद्धोदकेन स्नापयि-
त्वा माषभक्तादिवलिं च दत्त्वा पूजागृहस्थानि भूतानि नाममन्त्रे-
ण गन्धादिभिः संपूज्य बलिं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूताः प्रेतिशान्ताश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेव प्रसाधितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशादस्माद्विनिष्कृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥”

भूतेभ्य एव माषभक्तबलिर्न मम इति । ततः सर्वपान्त्रिकिरेत्—

“अवमर्षन्तु ते भूता ये भूता भृगिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन देवीपूजां कराम्यहम् ॥”

‘कटू’ इति तान्यपवारयेत् । एतच्चावश्यकम् ।

“स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं मण्डलं तथा ।

विलुम्पन्ति महालुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥”

इति कालिकापुराणात् ।

“लाजचन्दनमिद्धार्यं फलपुष्पकुशाक्षताः ।

त्रिकिरा इति संप्रोक्ताः सर्वविघ्नविनाशकाः ॥

६३० मरीकनिर्गमसिन्धुविर्तापपरिकल्पे-

‘आपोविताडमि दुर्गे एवं मुन्मदयां श्रीकण्ठेऽपि वा ।
स्थिरा नितान्तं भूया वा पुन एवं कामदा भव ॥’
इति मरीककृष्ण रश्मादिपत्रिकाः पञ्चमस्येन प-
ञ्चासुतेन च स्थापयित्वा यस्त्रेणावेष्टय स्थापयेत् । ततः
पूर्ववत्संकल्पं कृत्वा अतानादाय देवाणावाहयेत् । तत्र
मन्त्रः-

‘आवाहयाम्यहं देवी मुन्मदयां श्रीकण्ठे तथा ।
कैलासाजाम्बरादिवि विन्ध्यादहर्हि भवने ताम् ॥
आगम्य विन्ध्याजाम्बरायां वागिष्टके कुरु संसिद्धिम् ।
स्थापयतामि मया दुर्गे पुत्रये स्वां प्रसीद मे ॥
आपुराराग्यमैश्वर्यं दाह देवि नमोऽस्तु ते ।
दुर्गे दुर्गेभार्या त्वं सरलतामयेऽर्चिता ॥
सदानन्दकरं दावि प्रसीद मम ईशदये ।
एषोहि भगवत्यस्य तावृक्षपत्रपत्रम् ॥
अकितः पुत्रयामि स्वां दुर्गे देवि सुरार्चिने ।
पाद्वैभवं कर्मायेनः पूर्णं च सुमनोहरैः ॥
पट्टये संस्थले दाव पुत्रये स्वां प्रसीद मे ।
दुर्गे देवि इहागच्छ सार्धसिद्धिमिह कल्पये ॥
विक्रियान्विक्रियय मम जमान शराणुता ॥’

इति कृष्णामण्डाल । पुनः शाय्यायां पतिषायां च देवी सं-
पूज्य पूजाएवं प्रवेशयेत् । अमुकं पूजापदम् । आवाहनं च पाण्ड-
तिष्ठानन्तरं कार्यम् । अस्मिन्निधिमिति । ‘भगवति दुर्गे इहागच्छ’
इत्युपयोगावाहति शेषः ।

‘स्थापितामि मया देवि मुन्मदे श्रीकण्ठेऽपि वा ।’

इति पाठान्तरम् । अममोऽस्तुते इति । ‘भगवति दुर्गे इह
तिष्ठ इति स्थापयित्वा’ इति शेषः । ‘एषोहि’ इति क-

यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति ।
ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तोपचारैः—

“अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।
विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥”
इति विल्वपत्रम् ।

“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थमिदमे ॥”
इति द्रोणपुष्पं निवेद्य *धूपादिदक्षिणान्तां पूजां मूलेन
कृत्वा प्रार्थयेत्—

“ॐ महिषाग्नि महामागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

कुङ्कुमेन समालब्धे चन्दनेन विलेपिते ।

विल्वपत्रकृतार्पाहं दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥”

*‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्रार्थ्य पञ्चिकाः पूज-

ताञ्जलिः पठेत् । मूलमन्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन
वा पुष्पगन्धाक्षतकुङ्कुमदधिदूर्वाकुशतिलविल्वपत्रयुतजलेनार्घ्यमाच-
मनं पञ्चामृतं स्नानादि पुनराचमनीयम् । वस्त्रयुगमाचमनं गन्धपु-
ष्पाञ्जलिभयं मयूखं । *धूपादिति । पुष्पधूपदीपनैवेद्याचमन-
ताम्बूलदक्षिणाः मूलेन जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन वा
समर्प्य स्तुतिभिः स्तुत्वा मणम्य बद्धाञ्जलिः प्रार्थयेदित्यर्थः । *सर्व-
मङ्गलमिति ।

“सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये व्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥”

इति श्लोकेन ।

६३२ मटी कनिर्गोर्गमिन्भुविर्नम्यपरिस्थेने

मेन । कदम्बां प्रजापति, द्वाहिमे रज्जुर्दा-सकाम, भान्ये ज-
हर्मी, हर्माहावां दुर्गाय, २०माने आमुपहाय, कवी का-
निकाभ, विन्ने विद्यायाम्, अडाके डाप, राहनाम, (२) जय-
न्त्यां कार्तिकी चाञ्जना संपुञ्ज दुर्गायै चानि दद्यात् ।

“भुवमेवापि ज्ञानेभ्यो मदान्मथ मदभार ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रथ मां मदा ॥”

इति श्रीकान्तनर गेयः ३०५ः । ४ भावास्तानि । पुनः मे-
त्यं कायां — भजानि चन्दा

“महि दुर्गे महाभाग पांचकामोदये कुरु ।

नमः श्यामगिरे मन्त्रे शरणं श्री जलाभयहम् ॥”

इत्यावाह्य नमः पाश्चात्तदन्तर्गतपरिगन्तव्यैः पञ्चापनारिणो-
न्मपुण्याभ्यां वा संपुञ्ज ‘कदलीस्ये अडाके इहागच्छ’ इत्यावाह्य
एव गन्धः ‘ही कदलीस्यजहायै नमः’ इत्यादि संपुञ्ज भगवन् —

“दुर्गे देवि मयागच्छ मगलानामिदं कल्पये ।

रम्भाक्षयण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोदम्बु ते ॥” इति ।

एवमप्येव ‘कावस्यकान्तक इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ही कवि-
रथकार्तिकायै नमः’ इति संपुञ्ज भगवन्

“महिषासुरपुटेषु कविभूतांसि सुवने ।

पनुत्पादनुप्रहायोप भागनामि इमंभवे ॥” इति ।

हारिद्रास्यदुर्गे इत्यावाह्य — ‘ही हारिद्रास्यदुर्गायै नमः’ इति
संपुञ्ज भगवन्

“अर्हादे वन्दे देवि उपासयामि सुवने ।

मम विप्रविनाशाय पूजां गृह्णन्मदीद मे ॥”

‘जयन्तीस्यकार्तिके’ इत्यावाह्य — ‘ही जयन्तीस्यकार्तिके

(१) ‘मान’ इति अक्षरद्वयो माननायाः प्रसिद्धाः कन्दः । ‘कवि’ इति तु सूच्यम् ।

(२) जयन्ती हाहाकका अमरसिद्धटीकायाम् ।

नमः' इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

निशुम्भशुम्भमथने सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।

पूजिताऽसि जयन्ती त्वमस्माकं वरदा भव ॥”

‘विल्वस्थशिवे’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं विल्वस्थशिवायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महादेवप्रियकरो वासुदेवः प्रियस्सदा ।

उमाप्रीतिकरो वृक्षो विल्ववृक्ष नमोऽस्तु ते ॥”

‘दाढिमस्थरक्तदन्तिके’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं दाढिमस्थरक्तदन्तिकार्यै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“दाढिम त्वं पुनः युद्धे रक्तबीजस्य सम्मुखे ।

उमाकार्यं कृतं तस्मादस्माकं वरदा भव ॥”

‘अशोकस्थशोकरहिते’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं अशोकस्थशोकरहितार्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“हरप्रीतिकरो वृक्षो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रीतिकरो यस्मान्मामशोकं सदा कुरु ॥”

‘मानस्थचामुण्डे(१)’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं मानस्थचामुण्डायै नमः’

इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“यस्य पत्रे वसेद्देवी मानवृक्ष शचीप्रिय ।

मम चाऽनुग्रहायैय पूजां गृह्ण प्रसीद मे ॥”

‘धान्यस्थलक्ष्मि इहागच्छ’ इत्याद्यावाह्य ‘ह्रीं धान्यस्थलक्ष्म्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

उमाप्रीतिकरो धान्यं तस्मात्त्वं रक्ष मां सदा ॥” इति ।

एवं संपूज्यापराजितान्धुवलयतया ता आनेष्य ‘अपराजितान-

६१४ सतीकानिर्णयमिन्धुविर्त्तापपरिक्रमे-

कथञ्च शास्त्रादिपूजा यत्नमे । ततः स्तुतिं पठेत् ।
ननुक्तं शिवरहस्ये—

“दुर्गां शिवं शान्तिकरीं ब्रह्मार्णं ब्राह्मणप्रियाम् ।
सर्वलोकप्रणोद्रीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निरुक्तां परमां कलाम् ।
विजयेश्वरीं विश्वमातां ज्ञानेश्वरीं प्रणमाम्यहम् ॥
सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगप्रणाशकाम् ।
ब्रह्मेशाविष्णुनामितां प्रणमामि सदा उग्राम् ॥

यथायथास्मद्गुण इहागच्छ' इत्याद्यावाञ्च एव गन्धः 'हो अपरा-
जिताननयपत्रिकास्मद्गुणो मे नमः' इत्यादि संयुज्य [प्रणयेत्]

“पत्रिके नवदुर्गे नमः महादेवमनोरमे ।

पूजा समस्ता संयुज्य रथ मां विजयेश्वरि ॥”

ततः कृताञ्जलि पठेत्—

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सकलं जीवितं मम ।

आगतारमि यतो दुर्गे सादेवैश्वरि सदाश्रयम् ॥”

ॐ नवपत्रिकाभ्यो नमः इति दुर्गेया सहति । ततो वैदिक(१)

भाग्यकं वा दुर्गायन्त्रं जपेत् ।

‘दुर्गायतो नमोऽन्धन्वमेकविंशः सप्ताहिनः ।’

इति देवीपुराणान् । अथवा पूर्वमनारम्भे मार्कण्डेयपु-
राणोक्तं वष्टीयार्तं कुर्यात् ।

“माहात्म्यं भगवन्वास्तु पुराणादिषु कानितम् ।

पठेच्च श्रुत्वाद्वापि सर्वकाममष्टये ॥”

इति वचनात् । कथञ्च शास्त्रादीति । यदिने देवीपूजा-
रम्भस्तदिने स्त्रीदायिमारिकारम्भः । तत्र प्रतिपन्नधर्मापुपादानं
नवरात्रवत्ताविषाणम् । विराजयते तु समुद्राधारम्भ इत्याशयः ।

(१) आगमकं तन्त्रांशमिदमेतः ।

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।
योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
ईशानमातरं देवीमीश्वरामीश्वराप्रियाम् ।
प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥
य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः ।
स मुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥”

अथ महाष्टमी । सा च*परयुता ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्या न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तम् । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

“शरन्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा ।
सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥
जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी ।
इन्द्रेण निहतो जम्भस्तस्माद्दानवपुङ्गवः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ।
वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥
सप्तमीं शल्पसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् ।
तेन शल्पमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् ॥”

तथा—

“पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।
हन्ति जातानजानांश्च सप्तमीसहिताष्टमी ॥”

*तेन नात्र त्रिमुहूर्तबन्धः । तदा घटिकामात्राण्यौद-

*परयुतेति । पत्रीपूजातिरिक्ते देवीपूजायामित्यादिः ।
शुद्धाधिका तु पूर्ववत् संपूर्णात्वात् । *तेन ‘सप्तमी कलया’ इति

६३६ सर्वाकनिर्णयसिन्धुविर्भाषपरिक्रमे -

गिरका याज्ञा ।

‘सप्तोपवासनिर्णयं पट्टिकैर्कायि वा भवेत् ।’

इति देवादीनां । ॐ गौडा अष्टोत्तमस्तु । अथ एवोक्तं
भोजराजन — ‘नथ सप्तमी शाल्यसमोपहृता’ इति । इयं
भीमः निप्रशस्तः ।

‘अष्टम्यामुदिते सुपे दिनान्ते नवमी भवेत् ।’

कुजवारा भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥’

इति मदनरत्न वचनात् ।

‘सप्तमी शाल्यसंविद्धा नवमीया सदाष्टमी ।’

स्नोकाय सा महापुण्या यस्यां सुपौदयो भवेत् ॥’

इति मदनरत्न स्मृतिस्मरुचयवचनात् ।

ॐ ‘अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी आष्टमीयुक्ता ।’

इति याज्ञवल्क्येन । इयमेव मूलयुक्ता चन्महानवमी-
संज्ञा ।

‘आष्टम्युक्तशुक्लपक्षे आष्टमी मूलेन संयुक्ता ।’

सा महानवमी प्रोक्ता श्रेयोक्षयेऽपि सुदुर्लभा ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । शुक्लपक्षापि सप्तमीयुक्ता
श्रेयसायेवत्युक्तः निर्णयामृतं दुर्गोत्सवः -

‘मूलेनापि हि संयुक्ता सदा व्याख्याष्टमी शुभेः ।’

कलापदोषादानेन । ॐ गौडा इति । नवमीगौडास्तु सुपौदये कला-
काष्टादिपुतामयीऽन्ति । ‘यस्यां सुपौदयो भवेत्’ इति सप्तम्याष्टम्याः
सुपौदयानां तु सप्तमीविद्धा प्रोक्षति मयति । ॐ अष्टमीति ।
एवञ्च नवम्याः पूर्वविद्धात्वादायिपूजायामष्टम्यांविद्धा वा तन्व-
मेव सान्निपूजाभ्यामष्टमीनवमीपूजाभ्यां तन्वम् । यत्तु —

‘उपोषता द्वितीयेऽदि पूजयेत्पुनरेव ताम् ।’

इति उपवासपरदिने विहितपूजा, सा यातरनुवृत्तनवम्यामेव,

लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि कृषिता ॥” इति ।
महाष्टमी पूर्वद्युः पूर्वाह्णव्यापित्वे पूर्वाऽन्यथा परैवे-
ति निर्णयदीपमतम् । एतच्च*तुच्छत्वादुपेक्ष्यम् । रूपना-
रायणभूते देवीपुराणे—

“सप्तमीवैभवं युक्ता येः कृता तु महाष्टमी ।
पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवत् ॥”

यत्तु—

“सप्तम्यामुदिते सूर्ये*परतो याऽष्टमी भवेत् ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥”

इति विश्वरूपनिबन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥”

इति देवीपुराणे तत्रापि*पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ नि-
र्णयामृतं चोक्तम् । यानि तु—

*“भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।

तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥” इति,
यच्च मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च—

*“आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वापादासमायुता ॥” इति,

सम्भवात् ।

*तुच्छत्वादिति । ऋतुयोगेऽप्यनादरवचनात् । *पर-
त इति । ‘दुर्गा’ इति शेषः । अत एव ‘न कुर्यात्’ इत्यादि । ए-
तेनेदं पत्रदिने दृढ्यभावे सप्तमीविद्धाग्राह्यत्वार्थकमिति शङ्काऽप्रा-
प्ता । *पूजोक्तेरिति । नवमीप्रबोधनाङ्गपूजायां कृष्णपक्षाष्टम्याः
पूर्वाविद्धात्वस्य युक्तत्वात् । *भद्रायां सप्तम्याम् । *आश्विन-
स्येति । निशीथो जन्मकालः । स एव कर्मकाल इति सप्तमीयोगो

तथा-

“तत्राष्टम्यां मत्रकार्या दक्षयजविनाशिनी ।

मादुर्भूता महाघोरा योगिनीकांठिनिः सह ॥” इति,
यच्च मदनरत्ने-

“महाष्टम्यादिवनं माभि शुद्धा कल्पानकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलन तु विद्योपलः ॥” इति,
तानि परदिनेऽष्टम्यभावविषयानि मदनरत्ने उ-
क्तम् । यत् तत्रैव परदिनेऽष्टमीसम्बन्धेऽपि पूर्वाविज्ञाविधा-
यकं वचनम्—

“यदाष्टमीं तु मघात्प आत्मं यानि दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्मनं कुर्याच्च कुर्यादपरेऽहनि ॥

दूर्ध्वं तत्र जानीयाद्यवस्थां यत्र पूजयेत् ॥” इति,
तत् परदिने दशम्यां नवम्यभावविषयम् ।

‘यदा सूर्योदये न स्थास्रवधी आपरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितान् नृप ॥”

इति तत्रैव स्मृतिमंशङ्कितः-

“उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं याम्नि नराधिप ।

पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्वधा त्वशुभं भवेत् ॥”

इति दुर्गात्मबोक्तं चेति मदनरत्ने । ० वस्तुतस्तु इदं
वचनद्वयं सप्तम्यानवस्थाः सूर्योदयद्वयान्वन्धपरम् । अ-
त एव ‘नवमी च’ इति अकारादऽष्टमी च । तिथय इति

युक्त इति यावः । ० न कुर्यादिति । एतेन परदिने इद्विधेऽप्येते ।
नवम्याववाक्ये नवमीक्षया न पवते, द्वितीयवाक्ये च दशमीक्षये
च पूर्वाष्टम्यावधिरित्यत आह-० वस्तुतस्तिथिति । ० अष्टमी-
ति । नवमी चेति अकारादष्टमी यावत् । उत्तरास्तिथय इति

बहुवचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा*पूर्वोक्तवि-
रोधादिति दिक् ।

यत्तु—

“अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं कश्चित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥”

इति देवीपुराणे, तद्वि*ष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् ।

“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥”

इति तत्रैवांकेरिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे—

*“सप्तम्यां पात्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।

पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्भालिः ॥” इति ।

बहुत्वं तन्त्रम् । अष्टमीक्षये तात्पर्यात् । *पूर्वोक्तेति । ‘सप्तमीशल्य-
संविद्धा’ इति प्रकृत्य—‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इत्युक्तेरित्यर्थः ।
तेनाष्टमीक्षये सप्तमीग्राहत्वव्यञ्जनात् । दिगर्थस्तु—

“महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्याऽपि युता कार्या मूलन तु विशेषतः” ॥

इयपि अष्टमीक्षय एव सप्तमीविद्वाग्रहार्थम् । किन्तु मूलवैशि-
ष्ट्यविधौ सप्तमीयुतत्वमापिशब्दश्रवणादर्थवादः ‘वैश्वेदेवे तु न-
क्षत्रे’ इति निषेधे विश्वयुक्तापीत्यपिशब्दवदिति ।

*विष्टीति । निर्णिताष्टम्यां विष्टिभागे पूजेत्यर्थः । *सप्त-
म्यामिति दिवापूजाभिप्रायम् । अयं च नवरात्रपक्षः । व-
स्तुतस्त्वयं पञ्चमादिपक्षः पात्रिकापूजापदात् । सप्तम्यादित्रिदिन-
देवीपूजापक्षोऽपि—

‘त्रयी संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।’

इति भविष्योत्तरं चोक्तः । अष्टमीनवम्योरेव वा
देवी पूज्या ।

ॐ अष्टमपुत्रवामश्च पुत्रवत्ता न कार्यः ।

“उपवास महाष्टम्यां पुत्रवत्ता समाचरेत् ।

मया तथा वा पुत्राभ्यां तृती देवी प्रपूजयेत् ॥”

इति लक्ष्मीवर्णः । स्वप्नारायणयोगे ब्राह्मे—

ॐ “अष्टम्यं पूजनीया सा ताम्रमल्लहनि मानवैः ।

“महृम्यां च नवम्यां च त-समोऽथवा त्रिवाम् ।

पुत्राभ्यां च त्रिवने मां विजोऽती जयते नरः ॥”

इति भवनात् । केवलान्नाहमापुत्रांका ब्राह्मे—

“महाष्टम्यां महात्मा दशपञ्चविंशतिशनी ।

मादुर्गता महर्षीणा योऽपि नोऽपिः सह ॥

अथाऽयं पूजनीया सा ताम्रमल्लहनि मानवैः ।

त्रयोपनेषु वदामि त्रैलोक्येऽपि नृपतैः ॥” इति ।

ॐ अष्टमपुत्रवाम इति । केवलान्नाहमपुत्रवाम इत्यर्थः । अष्ट-
मा नवरात्रौपवास इत्यनेन विधीयते । मष्टम्यादिरश्वत्थारि पूजा-
शरादिनममानवतानुगोपनाष्टमपुत्रवामप्राप्तेऽथ । केवलनवमोपुमा
थ भाविक्ये—

“लक्ष्मीविप्रेका वरदा शुक्ले शान्तिपुत्रस्य च ।

तस्याभ्यां तत्र मष्टम्यां नवम्यां शान्दका भूवः ॥” इति ।

ॐ अष्टम्यमिति । अष्टम्यां विहितमष्टमे तद्व्यां तद्व्यां, तदमष्टे
शुद्धायाम् । दिवसे विज्ञेयपूजाविधायकम् । अष्टम्येऽपि विज्ञेय
देवीपूजनं कार्यम् ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विज्ञेयं समाचरेत् ।

जागर्तुं च स्वयं कुपुण्ड्रविद्वान् महानिधि ॥”

इति काण्डिकापुराणादयम् । राजा तु विज्ञेयकायोऽष्टम्ये वि-
ज्ञेयपूजापूर्वकं वार्जं दद्यात्—

“तद्वर्षवामिनीक्षेपे विज्ञेयार्थं नृपोजयः ।

उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनैः ॥

पशुभिः पानकैर्हृत्तै रात्रौ जागरणेन च ।

*दुर्गागृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

वायभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥”

अथ *विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते च भाविष्ये—

“आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सावितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् ।

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या सुखदायिनी ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

(सदेत्युक्तेर्नित्यतापि ।)

तस्यां ये क्षुपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ।

सर्वे ते स्वर्गं गच्छन्ति तेषां पापं न विद्यते ॥

यावन्न चालयेद्वात्रं पशुस्तावन्न हन्यते ।

न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥

यथा संतुष्यते सैष महिषैर्विन्ध्यवासिनी ।

एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रौ पचासतः ॥

एकभुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्या याचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगार्चितम् ॥

विधिवन्कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥”

इति देवीपुराणात् । पञ्चाब्दं महिषमर्जं वा । अष्टम्यां होमो
वक्ष्यते । *दुर्गागृहे इति । अष्टम्यापञ्चादिपूजा । लोहाभिसा-
रिकापूजा त्वन्यत्र तस्याः प्रतिपद्येवारम्भात् । *विशेषो दिवापू-

गृहे गृहे भक्तिपरमं सामं यत्नं यत्नं ।

स्नानैः प्रमुदिनैर्हृष्टैश्चक्षणैः श्रितैश्चरैः ॥

वैद्यैः शूद्रैर्भोजनयुक्तैश्चैवैवैश्च मानवैः ।

स्त्र्याभिश्च कुरुशादयः तद्विधानांमर्दं शृणु ॥

उज्याभिस्तार्था नृपतिः प्रतिपद्यन्ति कमात् ।

(१) लोहाभिसारिक कर्म कारणेनावदृष्टम् ॥ इति ।

लोहाभिसारिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् ।

"यामुदकप्रयोगे देशे पलाकाभिरलंकृतम् ।

मण्डपं कारयेद्दिपं नवमामकरं परम् ॥

(योऽहं हस्तमित्यर्थः) ॥

आमृत्या कारणेऽकुण्डं हस्तमात्रं शूद्राभिनमः ।

मेखलाश्रयसंयुक्तं योग्याऽहं हस्तमात्रम् ॥

राजलिङ्गानि सर्वाणि शास्त्राण्यस्याणि यानि च ।

आर्त्ताय मण्डपं तानि सर्वाण्यस्याधिवासयेत् ॥

तलम् ज्ञानाणः स्नानः शूद्राश्चरभारः शूचिः ।

उत्कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तद्विज्ञैर्नृपावपूजम् ॥

शास्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पापमं पुनर्मंगलम् ।

ज्ञानमन्त्रास्तदानक्यः । शास्त्राभ्यासवाचिकार इति वदन्ते । ते

न शास्त्रेण माययन्तादिवान्तिः कृष्णाष्टादिवान्तिवा कार्ये इति स्म

र्तव्यम् । अष्टमीकृत्य दशविम्बा नवमाम्बुवासादीन्देवापूजां च

'एवञ्च' इत्यादि 'शृणु' इत्यन्तेन स्मारयित्वा तत्र प्रतिपदाश्रया-

व्यर्थेन जयापेना राज्ञा लोहाभिसारिककर्म कर्म कार्याम-पाह-

उज्याभिस्तार्थानि । प्रतिपद्यामावास्यायुता निविष्टा ।

"कुहकाष्टोपसंयुक्ता वज्रयेऽपतिपतिपिम् ।

राज्यनाशाय मा मोक्षा निन्दिता वाऽवपूजने" ॥

(१) लोहाभिसारोऽन्यपूजां राज्ञा नोपजनातिथिः । इत्यमरः ।

हृतशेषं*तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् ।
 धृतपल्लवगनानश्वान् गजांश्च समलंकृतान् ॥
 आमयंनगरं नित्यं वन्दिषांषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलंपनैः ।
 तस्याभिमरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रवच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य—

“यथा ऽम्बुदश्छादयति शिवायैतां वसुन्धराम् ।
 तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥”

चामरस्य—

“शशाङ्कसरसंकाशक्षीरहिण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोत्तमारयाशु हुरितं चामरामरवृत्तम् ॥”
 अश्वानां वृत्त्यर्थं रेवन्तपूजनमहं करिष्ये ।

इति वचनान् ।

*तुरङ्गाणामिति । हृतशेषदानं च श्रेष्ठे गजेऽपि—

‘हृतशेषं प्रदातव्यमपनायनिके गजे ।’

इति वाक्यात् । तत्र प्रथमतः पूजको ब्राह्मणः प्रार्थयेत्—

यथा चन्द्रश्छादयति शिवायैतां वसुन्धराम् ।

तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥” इति ।

पूजा च षोडशोपचारा पदार्थाऽनुसमयेन काण्डाऽनुसमयेन
 वा सहैव कार्या । तत्र छत्रादिमन्त्रैः छत्रादिदेवता आवाह्य गन्धा-
 दिपञ्चापचारानन्तरं फलताम्बूलदक्षिणान्ता, विसर्जनस्थाने च पु-
 ष्पाञ्जलिः कार्या । ततश्चापरमन्त्रेण चापरानन्यादिक्रमेणेति ।

६४४ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे-

“सूर्यपुत्र महाधार्ता आयाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु सुरङ्गाणां रेवन्नाथ नमो नमः ॥”

अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाष्टवक्त्र-

“मन्त्रं कुलजात्मन्य मा भूयः कुलदूषकः ।

ब्रह्मणः सत्यवाक्येन साधस्य पराणस्य च ॥

प्रनाथाय हुताङ्गाय सधयं स्य सुरङ्गमान ।

तेजसा चैव सूर्यस्य मूर्तानां तपसा तथा ॥

रुद्रस्य ब्रह्मधर्मेण पवनस्य धृष्टेन च ।

रमरं स्य राजपुत्रं स्यं कीमत्तं च सांनिं रमर ॥

पां गतिं ब्रह्महा मन्दन्मातुहा पिशुहा तथा ।

भूणहा नृपवार्ता च क्षत्रियश्च पराङ्मुखः ॥

सुपाय-तपसा पायुपायस्यद्वयान्तं दूष्टूलम् ।

तथाष्टव त्रां मानं शिवं नन्द्य पापं नन्द्यस्य ॥

निष्कूलो पांश्च मन्द्यथा मुद्राश्च नि सुरङ्गम् ।

रिपुन्विजित्य समरे सह आत्रा सुखां नय ॥” इति ।

अथ ८वज्रम् -

“शक्रकला महावीर्यं दयासखणां चैवाङ्गम् ।

पश्चिराज नमस्कृत्य तथा नारायणश्च ज ॥

कादप्येवमङ्गलजालनागारे विष्णुवाहन ।

अथमथ दुराधरं रणे देवार्तिमुदय ॥

मङ्गलान्माकलमालिङ्ग्यैव सखिहितो ययः ।

(१) साष्टवक्त्रां पुष्याभ्याधानं रक्ष स्यं च रिपुन्दह ॥”

अथ पलाकायाः -

“हुतसुरवसयो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।

नागकिन्नरगन्धर्वगक्षभुवगणसङ्घाः ॥

प्रमथाम्बु सहादिस्वैर्भूतेशो मातृभिः सह ।

(१) साष्टवक्त्रां पुष्याभ्याधनं इति मुद्रापुरीमुद्रतपुस्तक पाठः ।

शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यग्निभिरायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतान तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोयुद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
 कालनेमिवधे गदगदत्त्रिपुरघातने ।
 शोभितामि तथैवान् शोभयास्मांश्च संस्मर ॥
 नीलान्श्वेतानिमान्दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु नृपारयः ।
 क्वाधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ।
 दहत्याशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मयार्चिता ॥”

अथ गजस्य—

“कुसुदैरावर्णो पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
 सुपतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ।
 मन्दोभद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च ।
 वने वने प्रसृतास्ते *गृधानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ।
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत्प्रतिपालयताम् ॥
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्ति नो व्रज ।
 श्रीस्ते सोमादृले विष्णोस्तेजः सूर्याज्जवोऽनिलात् ॥
 सूर्ये मेरोर्जयं रुद्राद्यशो देवात्पुरंदरात् ।
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ॥
 अश्विनौ सह गन्धर्वः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥” इति ।

*गृधानि सुमहान्तिचेति । ‘स्मरयोनि महागज’ इति वा

६४६ सटीकानिर्णयसिन्धुविर्णयपरिच्छेद

अथ स्वहृगमन्त्रः—

“असिचिंशसनः स्वहृगमन्त्राद्यगधारा वुरास्यदः ।
 रोगाभ्यो विजयधौव भयभारस्तर्पणं च ॥
 एतानि त्वं नामानि मयिमुक्तानि त्वेभ्यः ।
 नश्यन्त कालिका तं तु मूर्खदेवो महेद्वयः ॥
 रोगाप्यथ दारारं तं देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पात्य मयिदा ॥
 नायतीभुनमंकाडाहर्षाभ्यामदृष्टः कृत्वा दूरः ।
 भावदुष्टो मयिणश्च भवितुं शक्नोति च ॥
 इमे मेन भुक्ता क्षाणी जलश्च मां हवामुहः ।
 रोगाधाराय दुष्टाय तस्मै स्वहृगाय नमः ॥”

अथ दुर्गाकायाः—

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्मितानि विनाकिना ।
 दुष्टायुधानि निष्कृत्वा कृत्वा मां प्रसन्नं तु नमः ॥
 अष्टिकायाः प्रदत्ताभिः सर्वदुष्टनिवर्हिणी ।
 तया विस्तारिता चामि देवानां प्रीतिमादिता ॥
 सर्वसत्त्वाद्भुक्तानि सर्वाद्भुतनिवर्हिणी ।
 दुरिकं रक्ष मां नित्यं प्रीतिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कदारकपूजा—

“रक्षाङ्गानि गजानं रक्ष रक्ष चार्तिधनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कदारक नमोऽस्तु ते ॥
 कदारको मध्यदेशे ‘कटारी’ इति प्रासदा ।

अथ धनुःपूजा—

“सर्वायुधमहापात्र सर्वदेवार्तिमुदय ।
 चाप मां समरं रक्ष साकं चारुवैरिह ॥
 धूलं कृष्णं रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।

अथीमूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥”

अथ कुन्तपूजा—

“प्राप्तं पातय शत्रूंस्त्वमनया नाकमागया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षताम् ॥”

अथ चर्मपूजा—

“शमप्रदस्त्वं समरं चर्म सैन्ये यशोऽय मे ।
रक्ष मां रक्षणायांऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कनकदण्डमन्त्रः—

“प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
यशो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥”

अथ हृन्दुभिर्मन्त्रः—

“हृन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यन्ति च यर्हिणः ।
तथास्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां आसौऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन अस्यन्त्वस्माद्भिधो रणे ॥”

अथ शङ्खमन्त्रः—

“पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतां नित्यमतःशान्तिप्रदो भव ॥”

अथ सिंहासनमन्त्रः—

“विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।

पाठः । हृदयवर्धनः हृदयच्छेदनः, हृदयकम्पन इति वा पाठः । वि-
जयवर्धनः विना ! । पुण्यशङ्खानां शङ्खपुण्यानामिति वा पाठः ।

पुःस्रहा धर्मः शान्तः सर्वाभिप्रायनाशनः ॥
 एते वै सान्निधौ यममात्मन मित्रा महाबलाः ।
 तेन मित्रात्मनेनैव देवैर्मन्यैश्चर्मायमे ॥
 स्वानि मित्राः शिष्यः शान्तस्त्वानि शिष्यः सुखदयः ।
 ममत्वे सर्वलोभद भद्रदो भव भुवनः ॥
 त्रैलोक्यमजयसर्वस्य मित्रात्मन नमोऽस्तु ते ।
 तमेव कर्मविह्वानि स्यान्ति पुण्यानि शिवादिभिः ॥
 त्रीहान्नमसारकं कर्म कृत्स्नं समन्वयवैक्यम् ।
 तन्निर्यं कृत्वा तत्राष्टायां पुत्राहं स्नानमाचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पकचम्पकैः ॐ शान्तिः ॥
 शान्तिस्तु त्रैलोक्यं देवी कुम्भैरभ्यर्चयेत्तुम् ॥

“महेन्द्रानिनिव दिव्ये दत्तमात्रादिमात्रेण ।

शिविक पादौ मा निचं यदा ये सज्जन्ति नर ॥”

इति शिविकायाः दत्तमात्रायाः कथनं दत्तमेव ।

ॐ समन्वयवैक्यम् ।

“अथ सामान्ये त्रैलोक्ये कर्म-समन्वये” इति ।

उत्तरार्धेन नर-वयः । “अथ ये यत्तुमात्रा मा” इत्युक्तम् । न

प्राप्तीकृतं विग्रेषत स्वकालादिवापुन दत्तमात्रादानेन, सावपुना
 निर्णीयपुना बन्दिदानानेन सन्निवृत्तायतेन । नर विग्रेषेण विद्वान्-
 पुना शान्तमात्रेण । नर पुत्राहं माया स्नानविग्रेषादकमाह तन्न-
 र्यं कृत्वा । स्नानं दत्तमात्राः । अतः सर्वे साकृद्

“कस्तुरिकाया शौ चागौ नक्षत्राश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य जपभक्तः शान्तः स्याच्चतुःसप्तम् ॥

श्रीशो कपूरः ।

कपूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमं च समाधत्तम् ।

सर्वगन्धमिति शान्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥”

कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वन्युपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥
 विहितच्छत्रैर्यानिः स्यन्दनसितशस्त्रधारिजनलोकैः ।
 तुष्टैः पञ्चम्रादि तु निवेद्यते सर्वमेव भगवत्स्यै ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यासी संस्मरन् हृदये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वोति कौरव्य*अष्टम्यां जागरं निशि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान्मेषानग्रतो नतकन्धरान् ॥
 शतमर्धशतं वापि तदर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकैर्म्यस्तद्वयं दासीदासजने तथा ।
 ततोऽपराह्णसमये नवम्यां चै रथे स्थिताम् ॥
 भवानीं आमयेद्वाष्ट्रे स्वयं राजा सशब्दवान् ।

दर्पः=कस्तूरी । *शैलं शैलेयम् । साऽवमान्येति कुत इत्यत्राह—
 *सुरेशान्या इति ।

यतस्तस्याः सुरेशान्या अग्रेऽयं साधको रुद्र इत्यन्वयः । अव-
 मानं तु तमेव नाशयेत् इति भावः । प्रसिद्धश्च श्रीमद्भागवते
 जटधरतबलिदानार्थं प्रवृत्तानां शूद्राणामेव नाशो देवीकृतः ।
 सर्वदिवाकृत्यं सायंपूजान्तम् । निशीथकृत्यमाह—*अष्टम्यामिति ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिशि ॥”

इति कालिकापुराणसम्वादात् । पुनः सायंपूजानन्तरं

काश्चिन्नोपोषितो वीरोऽविधुतोऽन्धेन स्वहमवान् ॥
 भूतभयम् चरति दशान्मन्त्रेणानेन सर्वात्मनः ।
 सज्जः सज्जः चासं गन्धर्वपाश्र्वतैर्गुप्तम् ॥
 श्रीमन्नान्वारान्समुत्तेन दिग्बिम्बिभु किरेद्वलिम् ॥
 मन्त्रश्च — 'चरति गृह्णन्निभम् देवा भार्गव्या वसवस्तथा ।
 सरुतश्चादिवनी रुद्राः सृपर्णाः पक्षगा सहाः ॥
 असुरा पातुधानाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।
 हार्किन्यो यक्षवेलाटा योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 त्र्यम्बकाः सिद्धगन्धर्वा देवाणां विशाधरा नगाः ।
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विधाविनायकाः ॥
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माणाश्च महर्षयः ।
 मा विष्णु मा च मे पापं मा मन्त्रु परिवन्धिनः ॥
 सौम्या भवन्तु नृमाश्च भूतगणाः सुखावहाः ॥' इति ।
 इति महाप्रथा ।

महाप्रथमा तु पूर्वमुक्ता प्रथा । पूर्वोक्तप्रथमा तु । 'न-
 वधा दुर्गावले आवर्णा' इति द्वाविकीर्तः ।
 'आवर्णा दुर्गावर्धा दुर्गा येव हृताशनी ।
 पूर्वविद्धा प्रकल्लया दिवरात्रिचन्दैर्दिनम् ॥'
 इति हेमाद्रौ पाद्यांशः । अविशेषः ।

ॐ आद्वयसुखशुक्लपक्षे तु अष्टमीमुक्तसंयुता ।

स्वयमपि वक्ष्यति — अष्टमीमासे भवसेवस्वादिना । राक्षस विज-
 यार्थं निर्गोपवाहकः । सुगमर्वा ब्रह्मणश्च निषिद्ध इति व-
 ह्वापः । ॐ विधुतोऽन्धेनेति ।

उपवर्गः पतनभवकारणाय महाप्रथमां पुनः प्रविष्टानं होमधेनि-
 त्तमं कुर्यात्, तत्र पुनः प्रथममेव ॐ आद्वयसुखशुक्लपक्षे । अष्टमीमुक्तसंयुता
 इति — 'नामा विद्याधरा' इति पाठः ।

सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥' इति ।
मूलमुपलक्षणम् ।

‘दुर्गापूजासु नवमी *मूलाष्टम्यान्विता ।

महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥’

इति मदनरत्ने लैङ्गात् । अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ।
यानि तु—‘सा (?)कार्योदयगामिन्याम्’ इत्यादि प्रागु-
क्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशेष-
योक्तेः । वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
मुहूर्तद्वयात्माऽपि वेधोऽस्ति, तथापि सूर्योदय एव सः ।
सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘त्रिमुहूर्त-
गा तु सकला सायम्’ इति । माधवोऽपि—

‘सायं तृत्तरया तद्वन्न्यूनया न तु विध्यते ।’ इति ।

तेन त्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी, पूर्वोक्तवचनात्

‘न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन ।’

इति स्कान्दे परानिषेधाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु
निषिद्धाऽपि परैव कार्येति *निष्कर्षः ।

संयुता नवमीत्यर्थः । *मूलादीति । आदिना पूर्वाषाढापरिग्रहः ।

“पूर्वयाऽषाढया वाऽपि ऋक्षद्वययुताऽथ वा” ।

इति वचनात् ।

“मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी नोपसंयुता ।

विश्वयुक्ताऽपि कर्तव्या अष्टमी नवमीयुता ॥”

इत्युत्तराषाढावाक्यं त्वनर्थकम् ।

“मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते ।

वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥”

इति वचनात् । *निष्कर्ष इति । पूर्वविद्धार्यां नवम्यां

१—एतदग्रे—‘तथापुत्तरगामिन्याम्’ इत्यधिकः कश्चित्पाठः ।

अथ नृ -

'नवम्यां च तपं होमं समाप्य अवगेषि वा ।
इति संसृजोक्तः ।

'तपं च आगच्छेत् नवम्यां विधिवच्छ्रद्धा ।
इति देवीपुराणाश्च नवम्यां होमधन्यादि विहितं,
तथ -

'आहवण्यं सकृन्वर्षा गृह्ये वा कृत्वा यदि ।
इति विधिः सकृन्वा होमा यजमानिवा जपार्थिनः ॥
इति श्रीरपुराणाश्च ।

'गृह्ये द्यौः परं रिक्ता पुण्यं स्यादपरा यदि ।
अतिदानं प्रकर्तव्यं तस्य देवा इनापहम् ॥
आतिदाने कृतेऽष्टम्यां पञ्चम्यां नवेन्नृप ॥
इति मदनरत्ने देवीपुराणाश्च नवम्यादां परा कायौ ।
उपवासमादौ तु पूर्वोक्तं मदनरत्ने उक्तम् । प्रत्यापमानपट्टः

पुनः होमादि कृत्वा नवम्यां प्रत्यापनं कर्तव्यम् ।

'मनुष्यान्तिदानं च नवम्यां विधिवच्छ्रद्धा ।
इति कार्तिकापुराणाश्च । यदा तु नवमी अष्टमीतिहा भूया
द्वितीयादिने कियतां वर्धने तदा नवमीवपूजाश्च पुनः पुनः पुनः
पुनः पुनः महाशक्तिदानमात्रं द्वितीयादिनं कार्यामन्वाह - अथर्व-
रवादिना । आद्यं समाप्येष्टुम्या द्वितीये प्रवर्तमानं नवपु-
ण्या च मन्दः ।

अष्टम्यादाविति । यथापवादिवत् विन्यं होमस्यापि पूर्व
पुरोक्तं, तथाऽपि अष्टम्यापूजायामादिदेवपूजादिनां नव
म्याः ।

'अष्टम्यापूजिते सर्वे दिवान्ते नवमी भवेत् ।

ममान्ते अतिदाने तु कियन्मात्राणि कृष्यते ॥

एवम् । *यत्तु—

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुष्टनाशो भवेद् ध्रुवम् ।’
इति कालिकापुराणं, तत्संधिपूजापरम् ।

‘अष्टमीनवर्मासन्धौ *तृतीया खलु कथ्यते ।’
इति तत्रैव तदुक्तं । कामरूपनिबन्धे—

*‘अष्टम्याः दशदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च ।
तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला ॥’
अष्टमीमात्रे *भवत्येव ।

‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
घातयन्ति *पशुन्भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥’
तथा—

‘कन्यासंस्थे रवाधीपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धं तु महाविभवविस्तरैः ॥’
तथा—

‘पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।’

नवम्यां तत्र सम्पूज्या दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ।”
(इति) प्रातर्नवम्यां बल्यर्थपूजाविधानात् परेषुर्नवमी, वृध्यभावे
तु पूर्वपुर्नवमीपक्ष्य एव बल्यादि कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानन्तु दीयते यत्र मानवैः ।

तद्राष्ट्रं नाशमायाति मारकोपद्रवैः समम् ॥”

इति शुद्धदशम्यां नवमीपयुक्तबलिदानकरणे दोषोक्तेः । *य-
त्तिवति । अष्टमीपयुक्तबलिदानस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात्कथमेतत् ?
*तृतीयाति । मायंपूजा प्रथमा निशीथपूजा द्वितीया सन्धिपूजा
तृतीयत्यर्थः । सन्धिपूजाविधिमाह—*अष्टम्या इति ।
*भवत्येवेति । बलिदानमिह्यादि । *पशुनिति । बहुकु-
लाचारविवायं काम्यं वा । राजा तु महानवम्यामुपवास-

६४२ मटीकानिगर्भसिन्धुविर्भावपरिरुद्धे-
इति रूपनामावर्णाये देवीपूराणात् । तत्रैव भार्गवे-

ॐ 'नवमादिपुं महापुण्या नवमा पापनाशिनी ।
उपोष्या ॐ सुप्रपन्नं सत्तत् सर्वपापिनः ॥'
निगोपदीये तु महानवमा परदिनेऽपराह्णायामिष्टे
परा, अन्यथा पूर्वा ।

'आवर्तनात्पूर्वकामं नवमा स्यात्परं हनि ।
दुर्गायां तत्र पुनः पुनः पुनः पुनः पुनः ॥'
इति धीमपवचनादिपुस्तकम् । अथ तु चारुदानव-
र्माविषयम् समुत्पन्नं च विमृश्यम् । यानि तु-

'नन्दायां उपलब्धे ॐ बहिः पुण्योपां ॐ पशुपालनम् ।
अथवायां गोकुलकीर्त्तना तत्र रात्रिं विमृश्यम् ॥' इति,
'नवमायापराह्णे तु बलिदानं प्रशस्यते ।
दशमां व्रतयन्त्येव नाथ कार्या विचारणा ॥' इति,
'नन्दायां दशमे ॐ रक्षा बलिदानं दशार्त्तम् ।
अथवायां गोकुलकीर्त्तना देवानाञ्चाप आचरेत् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्तेनारदादिवचनानि, तानि ॐ शुद्धाधिकनि-
वेधपराणि इति मद्वरम् । तथा कार्तिकापूराणि
'नवमायां बलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमं च विधिवत्पुण्योत्तमं विभूतये ॥'

कंचिन्

'पूर्वापादापुलाष्टमां पूजाहोमाद्युपां व्रतम् ।
इति पूर्वोक्तदेवीपूराणादष्टमां होममाहुः । अन्ये तु
द्विविधवाक्यवशादष्टमायामारभ्य नवमायां समापय-
मेव कुर्यादित्यार- ॐ नवमादिति । ॐ सुप्रपन्नमेति । एक-
कादिनिशिताः । ॐ बहिः होता । ॐ पशुपालनं बलिदानम् ।
ॐ अथवायां कार्तिकपुर्णमासीनाम् । ॐ रक्षा रक्षावन्धनम् ।

न्ति । *समुच्चयस्तु युक्तः । रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः,
तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तितराङ्गिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि
नवम्यां होम उक्तः ।

*होमे च विशेष उक्तो डामरतन्त्रे—

‘पापसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् ।

होमयेद्विधिवद्भूत्या दशांशेन नृपोत्तम ॥

*रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

तथा*स्तोत्रजपे होमं श्लोकैर्नैकेन साधयेत् ॥

*शुद्धाधिकेति । नन्दापूर्णाभिद्रात्रयेति शेषः । *समुच्चय-
स्थिति । वस्तुतस्तु यद्यपि

‘जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेन्मृदा ।’

इति वचनात् प्रत्यहं होमः प्रतीयते तथापि अष्टम्यामेव
नवम्यामेव वा कार्यः । ‘तत्राष्टम्यां भद्रकालि’ इत्युपक्रम्य ‘होमैर्ब्रा-
ह्मणतर्पणः’ इति ब्राह्मे अष्टमीकृत्यमध्ये पाठात् नवमीकृत्यमध्ये—
‘नवम्यां बलिदानं च’ इति कालिकापुराणाच्च । अथ वा—

‘पूर्वाषाढायुताऽष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्’ ।

इत्यष्टम्याम्

‘नवम्यां बलिदानं च कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्’ इति नवम्यां च विधानात्तथा शिष्टाचा-
राद्याष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापनीयः । होमद्रव्यं च तिलाज्यादि ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । होमश्च गुरूपदिष्टमन्त्रेण सप्तशतीम-
न्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण इति मन्त्रत्रयम् । तत्राद्यमभिप्रेत्याह—*होमे
चेति । कात्यायनीतन्त्रोक्तमार्गेणायं होम इति सान्त्रिकाः ।
द्वितीयमभिप्रेत्याह—*रुद्राध्याये इति । रुद्राध्याये मन्त्रविभा-
गां बीभाग्यनायुक्तः, अत्र तु कात्यायनीतन्त्रोक्तः । *स्तोत्रज-

यथा समस्तानि ज्ञान होममन्त्रो नवाक्षरः ।

ॐ ह्रीं क्लीं त्रिमुण्डायै विद्महे इति नवाक्षर इति
कविन । ॐ प्रजोक्तो ध्याय इति नृ युक्तम् । कृत्वा मन्त्रेऽपि-

ॐ प्रधानमहोदधौ पापमालं निन्दामया ।

किञ्चिदः सप्तैः पूर्वोक्तानां पूर्वोक्तैः ॥

मन्त्रैर्वा श्रीकृष्णैर्द्वैतमोनाविधयैः ॥

इत्यनन्दनमग्रेऽथ गुरुमन्त्रेऽथ मनोहरः ॥

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

ॐ नवाक्षरं वा ह्रस्वा नमो देवता इत्येति नृ ॥ इति ।

ये इति । समस्तानि ज्ञान इत्यर्थः । त्रिमुण्डायै । समस्त-
तापान्तरं समस्ततापान्तरं आनन्दनमग्रे नृ नवाक्षरस्यावस्था-
युक् होममन्त्र इत्यर्थः । मन्त्र

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

ॐ नवाक्षरं वा ह्रस्वा नमो देवता इत्येति नृ ॥

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

ॐ नवाक्षरं वा ह्रस्वा नमो देवता इत्येति नृ ॥

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

इति त्रिमुण्डायै विद्महे इति नृ युक्तम् । कृत्वा मन्त्रेऽपि-

ॐ प्रधानमहोदधौ पापमालं निन्दामया ।

किञ्चिदः सप्तैः पूर्वोक्तानां पूर्वोक्तैः ॥

मन्त्रैर्वा श्रीकृष्णैर्द्वैतमोनाविधयैः ॥

इत्यनन्दनमग्रेऽथ गुरुमन्त्रेऽथ मनोहरः ॥

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

ॐ नवाक्षरं वा ह्रस्वा नमो देवता इत्येति नृ ॥

ॐ प्रानि श्रोतं नृ नृपयाम्यनन्दनमग्रे नृ कमान् ।

*रहस्ये तु—

‘प्रतिश्लोकं च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा ।’
इत्युक्तम् । *दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां तु *तिलैर्जयन्ती-
मन्त्रेण च होम उक्तः ।

‘पुरश्चरणकार्ये तु चित्तवपत्रयुतैस्तिलैः ।’
इति कालिकापुराणाद्विल्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः, तत्र ।
अन्यत्र मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् । तत्राश्वमेवच्छागमाहिषस्वर्मासा-
नामुत्तरांत्तरप्राशस्त्यं फलविशेषश्चान्यतोऽवसेय इति
दिक । बलिप्रकारस्तु देव्यापुराणे—

‘कन्यासंस्थे रथौ शक्तः शुक्लाष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोणपुष्पैश्च चित्वा म्रजातीपुष्पागचस्पकैः ॥

नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रगताः स्पृताम् ॥”

*रहस्ये त्विति । तिलसर्पिर्मात्रोपादानं वचनान्तरोक्त-
दध्वादेरुपलक्षणं तदानवश्यकत्वार्थं वा । तृतीयपाद- *दुर्गाभक्ती-
ति । *तिलैरिति । तिलाज्यादिभिरित्यर्थः ।

‘पूजयेत्तिलहंमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देव्यापुराणात् । मन्त्रश्च जयन्तीत्यादिः ।

‘अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ।’

इति देव्यापुराणात् । होमद्रव्यपमाणन्तु सिद्धान्तशेखरे—

‘होमद्रव्यपमाणानि ब्रह्मन्तेऽथ यथाक्रमम् ।

कर्पपमाणमाज्यं स्यान्मधुक्षीरं च तत्सप्तम् ॥

तण्डुलानां शुक्तिमात्रं पायसं षष्ठतः सप्तम् ।

कर्पमात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः ॥

अन्नं ग्रामममं घ्राणं शाकं घासार्धमात्रकम् ।

मृत्नानान्तु त्रिभागः स्यात्कन्दानामष्टमोऽंशकः ॥

इष्टुः पर्ययवाण क्वाटकु लोद्वनयं सता ।

माद्विभवाः सांभवा श्रीहीगा वक्ष्यमममाः ॥

निभमककु कणादीना मर्ग मुद्रा पलायनः ।

पवपुष्पक लानास्तु सपानादु नमिष्यत ॥

न-द्विष्यन्त ककु मीरु कुमागुरुक देमाः ।

हरिमन्धःपणकः मोक्षा मुग्धुर्वद्वर्गममः ॥

आहर्तानामिदं मानं कायन बदनादीभः ॥ इति ।

हरिमन्धःपणकः मुग्धुर्वद्वर्गमममन्धः पववायः । गारुडे-

“कपूरपमूरमैव कपूरम नन्दनं तथा ।

ककुले न मन्दोभः पञ्चमिष्यत देमः ॥ इति ।

पदाभ्यादर्थी

“धुनस्य कारिणी ह वै रक्षिष्य मधुनस्तथा ।

सुकिमात्रादुत्तः ॥ पञ्चमिष्यत पञ्चमस्य तु ॥

स्वष्टवपन्तु मुञ्जानी कलाना स्वववाणवः ।

ग्राममावन्तु होनस्या इतरेषा च तद्वृत्ताः ॥

असतास्तु यथाः मोक्षा ममा श्रीद्विषः ककुलाः ।

तद्वर्गमैव न मोक्षुना न तु स्वाष्टवपन्तुत्वाः ॥

सर्वयवाणमाह्वया पञ्चाङ्गुलपुद्गीतया ।

कपेवात्राणि भव्याणि स्वाद्यानी स्वष्टवपन्तु ॥

अन्धश्चन्दनकाशीरकम्बुदीपलक देमान् ।

कलापसंविनानेनान् मुग्धुर्वद्वर्गमममन्धः ॥

द्रव्यं द्विषः ककुलेषा पाणिना कटिमे द्विषः ।

ककुवपुर्णा द्रवा मोक्षाः कटिना ग्राममावन्तः ।

श्रीद्विषो यवमोपुमविमज्जानेज्जालयः ।

स्वष्टवपेनैव होनस्या इतरेषा च तद्वृत्ताः ।

होमे मुद्रावर्ग मोक्षा मुग्धी इमी च सुकरी ।

मुद्रादीनस्तु पञ्चावदनमसर्वं निष्कलं कवेत्तु ॥

सुकरी सर्वाङ्गुलयो हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
मृगी कनिष्ठतर्जन्यौ मुद्रात्रयमुदाहृतम् ॥
आभिचारिकहोमे च सुकरी कथ्यते बुधैः ।
यज्ञे शान्तिककल्याणे मृगी हंसी प्रकीर्तिते ॥
स्यात् त्रिमुद्रा मृगी मुद्रा होमे सर्वफलप्रदा ।” इति ।

धारदायाम्—

“अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिपात्रं पयः स्मृतम् ॥
उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्प्रमाणानि मनीषिभिः ।
तत्प्रमाणं मधु दुग्धाक्षपक्षमात्रमुदाहृतम् ।
दधि प्रसूतिपात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मृष्टिसम्पिताः ।
पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथोदिताः ।
गुडं पलार्धमानं स्याच्छर्कराऽपि तथा स्मृता ।
ग्रामार्धं चारुमानं स्यादधिशुः पर्वारधिः स्मृतः ॥
एकैकं पत्रपुष्पादि तथा धूपादि कल्पयेत् ।
कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा स्मृतम् ॥
अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
त्रिधा कृतं फलं वैल्वं कपित्थं खण्डितं द्विधा ।
उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥
फलान्यन्यान्यखण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ।
दूर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडुची चतुरङ्गुला ॥
वीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मृदमापयवा अपि ।
तण्डुलास्तु तदर्धशाः कोदन्वा मुष्टिसम्पिताः ।
गोधूमा रक्तकलसा विहिता मुष्टिपानतः ॥
मिल्लाश्चलुकमात्राः स्युर्मर्षपास्तत्प्रमाणतः ।
शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ।

४४० मटीकनिर्णयमिन्भूतिर्नामपरिचयदे

०१॥५६॥ लक्ष्मणो विनं गन्धर्वपुत्रसमन्वितम् ।

विभिन्नप्रकारानि कार्यानि जपन्वा स्वर्गं न भवत्येव ॥

(ॐ कान्ति काञ्चि पञ्चस्वरि श्रीगुरुपदायै नमः' इति
मन्त्रः ।)

तदुत्पत्तिरिति धामिं गुह्यं तथा पुननादिषु ।

(आदि शास्त्राचार्याणां विचारानामाश्रयः)

नैकात्म्यः प्रदानकर्म महाकीर्तिकर्मनिश्चयम् ॥'

म-मन्त्र चतुर्थः । मन्त्रः ।

० तस्यापि नृपः स्यात्कृत्वा दास्यं तु वैदिकम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अथानी ० ब्राह्मणेन च कृत्वा गृहादिभिर्बलिदानं का-
यम् । तदुक्तं काण्डिकापराणि

पुनः प्रविष्टिः पुनः प्रविष्टिः पुनः प्रविष्टिः

(179 7:15: 0)

अश्वत्थामासुतः कपूरकः सुगन्धः सुगन्धः सुगन्धः ॥

[illegible]

संस्कृत-विद्यापीठ-मुद्रा

अथानुवाक्यमिदं निबन्धं विनियोज्यते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

समयः प्रातः १०-१२ वा. : ३५ मिन. ॥

इति च प्रयोगादिति ।

ॐ पञ्चाङ्गं परिचयम् येन वा । ॐ लक्ष्म्याद्यानां नृप इति । अत्र
पञ्चसिद्धान्तानामन्तरं तद्वक्तुं भवति खण्डितम् । अत्रको नियन्त्रिकादिकं
वा कुम्भा इत्यादि कार्यविशेषकं । अन्ये तु सप्तर्षय इति भावनया
स्नानविशेषाः । ॐ ब्राह्मणेन चेति । यथापि अग्नीषोमीयपञ्च-
विधावत् पञ्चसिद्धान्तं तद्वत् तथापि एव सवितादिविषयम् ।

‘कृष्माण्डमिधुदण्डं च*मांसं सारगमेव च ।
एते बालसमाः प्राक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥’

रुद्रयामलेऽपि —

‘छागाभावे तु कृष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।
वस्त्रसंबन्धितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥’

तथा—

‘ब्राह्मणेन सदा देयं कृष्माण्डं बलिकर्मणि ।
श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ।’
(छेदे विकल्पः ।)

*माषाघ्नेन बलिर्देयो ब्राह्मणेन विजानता ।’

कालिकापुराणे—

ब्राह्मणस्य तु—

‘सात्त्विकी जपहोमाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।’

इति वचनात् सात्त्विक्यामेव तत्पूजायामधिकारात् श्रीमद्भग-
वद्गीतादिषु ब्राह्मणस्य सात्त्विक्यामेवाधिकारात् । एवं सुरया
स्वगात्ररुधिरेण च पूजाऽपि न ब्राह्मणस्य ।

‘मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ।’

इति कालिकापुराणे एव तन्निषेधात् । मयूखे तु—

पशुवर्ती राजैव देयः “विजयार्थं नृपोत्तम ” इति वचनादि-
न्युक्तम् । *मांसं सारगमेव चेति । ‘मद्यमांसवदेव च’ इति
पाठः । तत्र सारद्यं मद्यम् । मद्यं मांसं च ब्राह्मणस्य वर्ज्यम् ।

‘राजसी बलिदानार्थेनैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।’

इति मांसबलिदानादे राजसत्त्वोक्तेर्मद्यनिषेधाच्च । *मा-
षाघ्नेनेति ।

‘मिस्सा स्त्री भक्तपन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।’

० उल्लासासमुत्थां भुज्वा अर्द्धि पुनिसुखं तथा ॥

निरीक्ष्य साधकः यथादिष्टं यन्त्रमुद्धारयेत् ॥

‘पद्मस्यैव चन्द्रिकायैव सप्त भाग्यादुपस्थितः ।

प्रणमोऽस्य नमः सर्वैरूपिणं चार्त्तिरूपिणम् ॥

अभिज्ञानाकार्यानिदानेन दानुमापयितुं शक्यम् ।

आमुपहावलिहपाय वलि नुयं नमोऽस्तु न ॥

०५३।५ अक्षयः सुखाः स्वपुत्रं स्वपुत्र्यया ।

अलम्बतां पालयाम्यस्य समानाश्रितं वर्षोऽनघः ॥'

पुं-ही भ्रातृभ्यां मन्त्रेण सं यमि मन्त्रवत्त्वविनाय ।

विष्णुमित्रायाः शशिपुत्रस्य भुक्तिं तस्य सुखमेव ॥

रसना स्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पूजार्थिना नमः सर्वत्र ॐ ह्रीं क्लीं मः वरुणः ।

गुह्याभा विषयं चतुर्णः शिष्याः शिष्याः ॥

● ई=ई। पुं=पुं। की=की। ता=ता। नि=नि। अ=अ। पा=पा। पला=पला। मिनि=मिनि ।

इति कौषाण्मयावमर्शन-पथः । कृष्णमावमर्कौषण्मयावमर्शनम् ।

‘माय कृ-पायमायायं देवा । इत्यु-च्यते ॥’

इति कालिकापुराणम् । वसिष्ठा-प्रकाशभाट्ट ०१ नमरेति

●यज्ञार्थं यज्ञश्च इति । ●यातयामि यातांयस्यामि कविर्यं
वातः । ●भिरवेति ।

‘आविषिष्य वलि पथाऽन्तर्यामं तु पुनर्षेत् ।’

इति बोध्यम् । श्री क्री पादनि वा पाठः । छेदनमन्त्रमाह—

●●●मिथ्यादि आप्यायतामिवन्तम् । इति च स्थाने पाठ्यम् ।

‘क्याने निषीजवेदस्तं विगमय मदीपकम् ।’

इति वचनान्तः । राजा स्वद्विषीदाम्नामनये नवदधा रं वभनपुनः

कुर्यात् । ऐवमपि यदवाहयानां प्राणाणां सुखादुत्पन्नोऽवगमनाधि-

बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधि स्मृतः ॥

मत्स्यसुक्ते—

*नवम्यां *पूर्ववत्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।

दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—

‘शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥

पतिः । पूजामन्त्रः शालिहोत्रे—

“नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गबलधारिणे ।

सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥

तुरङ्गपरिपद्यस्य नृगजोपरि धावति ।

साऽऽवमदवाधिपं त्वद्य स तूर्णं त्वां व्रजाम्यहम् ॥

मन्त्रेणानेन रेवन्तं पाशार्थैरर्चयन्मुनीः ॥” इति ।

ततः —

‘सूर्यपुत्र महाबाहो च्छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥”

इति मन्त्रेण प्रार्थयेत् । एवं नवम्यां होमादि कृत्वाऽनन्तरं स्तु-
(क)त्यमाह—*नवम्यामिति । *पूर्ववत्पूजेति । कुमारीपूजा
इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणपूर्वकं ब्राह्मणभोजनादि द्रष्टव्यम् ।

“अभोजयित्वा विप्रान्न्यानसम्पूज्य च तानपि ।

अदत्त्वा दक्षिणां तेभ्यो भूयसीं चापि पापकृत् ॥

यो मां पूजयते हृष्टः स मां द्वेष्टि नराधमः ॥”

इति वचनात्

‘गजाश्वशय्यावस्त्रादि दद्याद्धर्मादि वा पुनः ।’

इति वचनात् ‘व्रतान्ते विप्रभोजनम्’ इति वचनात्

‘तदन्ते भोजयोद्विमानन्दानं दद्याच्च शक्तितः ।’

ॐ यो हठास्तमसंयुक्तं मण्डपं पादयोः प्रवृत्तम् ।
 वसुकाणामृतां वंदी मध्ये कुर्याच्चिन्मागतः ॥
 पञ्चैष्टकानि तां रम्यामुच्छ्रायं हस्तसंयताम् ।
 पञ्चवर्णैर्जोभिश्च कुर्यान्मण्डपकं शिष्यम् ॥
 पञ्चवर्णोत्तमानं च किङ्किणी जालमणिह्वयम् ।
 आचार्येण समं विमान्यरमेष्टुता मुखतान् ॥
 ईशान्यां म्हापंगस्तुम्भ पुरोक्तांवाधना चरेत् ।
 वारुण्यां च प्रकृत्यां कुर्यात् सञ्जगन्मक्षितम् ॥
 मूर्तिं देव्याः प्रकृषीत् सुवर्णस्य पटलस्य च ।
 तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महाभजे ॥
 ॐ अष्टादशभुजां दधी कुर्यादाष्टकसामयि ।

इत्यार्यमन्त्रेणाष्टमोत्तमदानादेशावष्टकस्वाश्वेन तत्र भाषा-
 योय दक्षिणादि दद्यादित्यर्थः ।

ॐ यो हठास्त । सर्वप्रत्ययभेदेन पादयोरुत्तमानेन कृते तथा-
 "वार्योत्तमदानमृतां वंदी" इत्यन्यपदोक्तौ विधे-
 र्देव्यादिममस्तुष्टयादिना देव्यां-प्राविधौ ।
 आचार्यान्मन्त्रसहोपावाधेषु भोक्तव्यं चन्द्रादयः ।
 इत्यभिपूजयिद्दानान्मण्डपमण्डपो ह्यवश्यकः । तत्र च—
 "पूर्वमेव विमलकल्पाः स्वस्वकुण्डलायै प्रथेः ।
 तथा विवहकदायन्ते ममाग्रेण्य मायिन्सु च ।
 मुद्रयाग्रां मेकन कार्यामिति बाहोर्वनिर्णयः ॥ इति च ।

ॐ अष्टादशभुजा यथा—

'आपुषान्मन्त्रं वक्ष्यन्ते दक्षिणाधः करकमात् ।
 अक्षमाक्षा च कमले बाणोऽसिः कुक्षिशे मदा ॥
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।
 शक्तिर्दण्डश्चैव चारुं पानपात्रं कवचद्वयम् ॥

पटकुलगुगच्छन्नां देवीं मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः ।
 एकं छे श्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि कमलास्तवत्पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥
 गुह्यं पायसं दूर्वा तिलान्शुक्रान्यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद्गर्वादिभ्यः समिदाज्यचरुन्कमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विप्रभ्योऽदक्षिणां कमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं छत्रचामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्गजमानस्य ऋत्विजः ॥
 अलङ्कृतभुजाभिभिरायुधैः कपलासनाम् ।
 सर्वदेवमयीमीशा महालक्ष्मीपिमा नृप ॥
 पूजयेत्सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत् ॥” इति ।

*अष्टभुजा यथा—

“दर्शं चाष्टभुजा बाणमूसले शूलचक्रभृत् ।
 शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥
 एषा सम्पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति ॥” इति ।

अथ—

“खड्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् ।
 पाशं कार्मुकं शीपं निश्चोतद्रुधिरं दधत् ॥”

इति दशभुजा च नोक्ता । स्फुरद्दशनदंष्ट्राया भीमरूपत्वा-
 युक्त्वा तस्या अत्युग्रत्वात् । *प्रतिश्लोकमिति । श्लोको मन्त्र-
 स्वादिभागो नामान्तीपदोक्तः । *दक्षिणामिति ।

६९६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेद

एवमुक्तेऽमरेणान सर्वमिदं प्रज्ञायते ॥

अथ महामाधुर्यं । सा च लघ्वैवास्ति—

‘महामाधुर्यं विविधभूतं विविधा महामते ।

राजमन्त्रो महामते जनमारे महामते ।

राजमन्त्रो महामते च परममते लघा ।

इत्यादिचविधे नृपे क्षमरोमादिजे भवे ॥

महामाधुर्यकायात् कुपाया कारयलघा ।

जायकायु दानं प्रोक्ता विद्याद्वयं मण्डपः ॥

मोक्षोऽयं महाम विधेन्द्रा मोक्षाने दक्षिणां दिशेत् ।

गुरवे विष्णुं देवं दाय्यादाने लघ्वे च ॥

समाधानं च भूदाने स्वनाथं च मनोहरम् ।

पञ्चानिष्कमिता मुनिः कनकदा वाग्धमानतः ।

अष्टादशभुजा देवा मयाधुर्यविभूषिता ॥

अवारितास्तं दानदयं महाम प्रत्यहं प्रभा ।

दानं वा नियताहारः पयःपानेन वनेषु ॥

एवं पञ्चानिष्ककायात् महाम नृ समाचरेत् ।

तस्य कपायकार्यमिदं नृनां कार्यं विश्वारण्यम् ।

इति, एतद्वयं पञ्चविं महानिष्यन्धु नास्ति लघावि
प्रचरद्वयवायुलभित दिक् ।

वाराहीतन्त्रे—

‘संकटे समनुग्रहे नृनिष्कमितायते लघा ।

‘दद्याद्दामिधुनायवर्षा भावायाय सुमाकतः ।

चतुर्विंशतिसेतुपाकेद्वेदगद्याणकैः सह ॥

एकैका दश विधेऽप्यं दद्याद्दामिधुनं सदा ॥

निष्कप्रपसमायुक्ता वस्त्राभूतारयुषिताम् ॥’

इति अमिधुकाः । अथचण्डीमहामण्डोवसोमोऽयं इत्यर्थः ।

जातिभ्रंशं कुलाच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥
 वैरिवृद्धौ व्याभिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
 तथैव त्रिविधोऽप्याने तथा चैवोपपातके ॥
 कुर्यान्नाशच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।
 श्रेयोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥
 मनसा चिन्तितं देवि सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ।
 महम्नावर्तनाद्ब्रह्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
 भुक्त्वा मनोरथान्कामाक्षरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्मर्षीः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥'
 इति शतचण्ड्रीमहम्नचण्ड्रीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । *सा च दशम्यां कार्या ।
 *‘आश्विने मास शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥
 त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’
 इति हेमाद्रौ धीम्यवचनात् ।

*‘नवमीतिधियर्प्यन्तं वृज्या पूजाजपादिकम् ।’
 इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूतपूजाशुक्ते-
 रूपयामादेश्चाहत्वेन तत्पर्यन्तत्वादादिशब्देनोपवासो-
 क्तः*पूर्वोक्तत्रिरात्रव्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च ।

*सा चेति । विसर्जनं दशम्यां संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् ।
 ‘दशम्यां शारदोत्सवैः’ इत्युक्तमविद्ययात् पारणस्य नियमत्याग-
 रूपस्य विसर्जनात्तरकालत्वात्तदपि विसर्जनोत्तरं दशम्यामेव
 कार्यमित्यर्थः । तत्र नियमं नवमीपर्यन्तं दर्शयति—*आश्विने
 इति । यावच्छब्दो न पर्यादार्यः किन्त्वभिविध्यर्थः । अत एवाह—
 *नवमीति । परिशब्दोऽनर्थकः, नवमीतिव्यन्तमित्यर्थः । नन्वङ्ग-
 भूत उपवासो नवम्यां न कार्य इत्यत्राह—*पूर्वोक्तेति । त्रिरा-

५५८ सतीक निषेध विधुविनायकपरिचये

अनं च पादपात्र-वर्णनं विहाय नमः । विष्णुविहा-
यादी लघा प्रसक्तोः । अनं चात्रापवासे मानानाम् इति
चाक्षपम् ।

‘ममं च विदुःपुनरिदं च । अत्राशेषावकाशः ।’

[illegible]

पुनर्जागरण आन्दोलन का उद्देश्य और कार्य

इति ह्यसौ शिवयोगो नाम ॥ नवरात्रसमाप्तिः ॥ नव-
रात्र्या अभ्युपनिषत्प्राप्त्या ॥ ननु । तत्राभिहितं । आद्यपुत्रता-
या व्यवस्थायां कथं समाप्तिः । तत्र कथं प्रजापते नवरा-
त्र्यादौ कथं । अत्र पृथगेति । इति पुराणम् ॥

‘निमिषाद्वा निमिषाद्वा नमः सावधानाय नमः’

इति चेन्न । विधिहानिर्वापः । न चानर्थो नामुपपाद्यमान-
वरीत्यवधारितः । एतेन राज्ञोऽर्थं प्राप्ताव्याप्त्युद्देशेन नान्य-
थादाय नवव्यवस्थितिः सुखोत्पत्तिः । पराजनाः । अथवा । इति चेन्न
राज्ञे—

क.पा.सं.०१ रवी रात्रि उत्तराषाढा २७ भाद्रपद १९७१

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

हार्मि वनचतुष्टयमुक्तं, लोहादिभिराभिक्रियते ।

1111

[illegible]

‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेन्नाद्यदष्टमी ॥’

इति भाष्येऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तः । रूपनारायणेन तु नन्दादिव्रतप्रयोगं पृथगेवाकत्वा तस्य नवम्यां पारण-
मुक्तम् । यदपि निर्णयदापि —

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपासितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥

दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदार्द्रदा जया तथा व्रतविनाशिनी ॥’

इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं वचनम्, यच्च रुद्रयामले
इति वदन्ति —

‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणादिने ।

यो मोहाद्दशमीवधे नवम्यां चाण्डिकां यजेत् ॥

पारणं च प्रकुर्यादे तस्य पुण्यं निरर्थकम् ।

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात् पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥’

इत्यादीनि, तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसा-
रिकनन्दादिव्रतचतुष्टयविषयाणि । तस्याऽष्टमीपर्यन्तमे-
वोक्तारित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पा-
रणाविधाने पूर्वावबन्धेऽविरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि
तु कैश्चाह्मिमतानि नवम्यां पारणाविधायकानि वच-
नानि तानि हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि । समूल-
म्बेऽपि यदाऽऽदिनद्वये नवमी, तदाऽऽद्वितीयदिन उपोष्य

हर्षाति । *विरोध इति । अष्टमीविद्धायां नवम्यामष्टम्युपवास-

विधानादिति भावः । *दिनद्वये नवमीति । अष्टमीविद्धा नवमी

६७ : सटीकनिर्णयसम्प्रतिपादपरिच्छेदः

निरुपन्ने पारणा न, किन्तु नवर्मासस्य कार्येभ्यः नैवा
नि शिवरात्रिपारणापत्तः ।

अथ कश्चिदपारणादि मूलकारिणो नवनिर्णय पा
रणां कुर्यादित्याहुः । तन्मन्दम् ।

‘काम्यापनाय यकान्ते श्वशुरा मूलमुत्तरे ।

तत्र काम्याय कुर्यादनाथेनाविर्जितम् ॥

इति माधवाय काम्याः ।

विमृष्टां पश्येत् नवर्मासः । ॐ नमो भगवते । इत्यमीमांशिनः न
भौद्वयनन उच्यते नवर्मासः नवर्मासः पारणायाः पारणायाः पारणायाः
नोक्तोति भावः । ॐ नमो भगवते । ‘नवर्मासः पारणं कुर्यात्’ इत्ये
वाहुः । इत्येवम् । अथवापारणायाः अथ नवर्मासः ।

“अथवा नवर्मासः नवर्मासः नवर्मासः ।

एकमेकं नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

इति धौम्यवने आदिपदेनाह्वयवद्विगुणविकारावपत्तः पश्येत् ।
नवाह्वयं भाविन्य

“अथवा द्विगुणं नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

एवम् । एकमेकं नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

(नैवा इति शेषः ।)

पञ्चमी च नवा वष्टी मन्मथी आह्वयः च ।

अथवापत्तः नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

अथवापत्तः नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं । धौम्यवनेनाहुः । मन्म
रात्रपत्तः नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

“दुर्गात्मने नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

अथवा द्विगुणं नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं । इति ।

पञ्चरात्रपत्तः भाविन्य

“दुर्गात्मने नवर्मासं नवर्मासं नवर्मासं ।

‘व्रतगणविवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’

इति विष्णुवचनाच्चशाशौचमध्येऽपि तत्कर्तव्यतावग-
तेः । पारणान्तत्वाद्*व्रतस्य । प्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसञ्चयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आर्द्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—

‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् ।

तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः ॥’ इति ।

तदन्ते*सूतकान्ते । एनं स्त्रीभिरपि*रजोदर्शनमध्ये क-

अपचितं तु सप्तम्यामष्टम्यां समुपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ॥’

इति द्वैतनिर्णये विस्तरः । तथा चाष्टरात्रादिपक्षाभिप्रायेण
नवमीपारणविधिः सार्थकः । किं च येषां द्वितीयायुक्तप्रतिपदि
षट्स्थापनं तद्दिनमारभ्यैव जपपूजाद्युपवासश्च नवमीपूर्वदिनपर्यन्त-
मिति कुलाचारस्तेषां नवम्यां पूजाहोमब्राह्मणभोजनादि कृत्वा
पारणं भवत्येव कुलाचारादिति ।

*व्रतस्येति । व्रतशब्देन पारणाया अपि ग्रहणमिति
भावः । *सूतकान्त इति । ब्राह्मणभोजनं भूयस्यादिदानं च
सूतकान्ते इत्यर्थः । रामचन्द्रभट्टास्तु—‘नवरात्रे होमस्य पूजारूप-
त्वेन प्रधानत्वात् तस्य चानन्यमाध्यपत्वेनाशौचे ऽसम्भवात् ‘न
त दानार्चनजपम्’इति निषेधात्तत्समाप्तिं विना च नियमरूपोपवा-
ससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कुर्यात् ।
यैस्तु होमां न क्रियते तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवत्येवत्या-
हः । *रज इति । पूजा त्वन्येन कार्या ।

‘ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रपन्नं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥
 महिषासि महामाये चासुण्डे सुण्डमालिनि ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 इति रुसंप्राथ्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 वसिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चाण्डिके ॥
 व्रज स्रोतोऽजलं वृक्षौ स्धीयतां च जले त्विह ॥’

इति उत्थाप्य जलं नीत्वा—

‘दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्योपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥’

अपिपासोपवासार्थकप्रयोगविषयं तथाऽपि वर्षादिपर्यन्तम-
 ष्पासेन फलसाधनेष्वपि मारब्धेषु योजयितुं शक्यमिति
 भावः । रजःपदमाशौचोपलक्षणम् । केचिदित्यरुचिः । निषेधस्य
 रागपाप्मनोचरत्वेन वैधपारणगोचरत्वायोगात् । विश्रवाया भोजन-
 निषेधादर्शनाच्चाति । तत इत्युपलक्षणम् ।

‘ततः संप्रपन्नं कुर्यादशम्यां शाबरोत्तमैः ।’

इत्यपि द्रष्टव्यम् । शाबरोत्तमैः प्रागुक्ताः । एवं पूजां विधाय
 प्रणम्य ‘दुर्गा शिवां शान्तिकरीम्’ इति पूर्वोक्तं स्तोत्रं पठेत् ।

रुसंप्राथ्येति ।

‘विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदार्चितम् ।

इति जम्भेऽप्रवाहमेव ।

इयमेव विजयादश्या । सा च द्वितीयादिने अवगयो-
गाभावे पूर्वा दश्या । तदुक्तं जम्भाती म्कान्दे -

‘दश्यां तु नरेः सम्पत्क पुत्रनीया अपराजिता ।

पेशानी दिशामाभवा अपराह प्रपन्नतः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पुण्यापराजिता ।

क्षेमार्थं विजयाथै च पूर्वोक्ताविधिना नरेः ॥

नवमीशेषयुक्तायां दश्यामापराजिता ।

दद्याति विजयं देवा पूजिता जयवर्धिनी ॥’

तथा—

‘आदिपने शुद्धपक्षे तु दश्यां पूजयेत्तरः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चाऽपराजितम् ॥’ इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवगयोगाभावः, परादिने आग्यादि-
तद्योगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ प्रवक्तव्यं कदम्बः—

‘उदये दश्या किञ्चिच्छेषपूर्णेकादशी याद ।

अवगक्षे यदा काले सा विधिर्विजयाभिधा ॥

अवगक्षे तु पूर्वायां काकूत्स्थः प्रक्षिपतो यतः ।

वाद्गुणेषुः स्वीयानं तद्दिनक्षौ ततो नराः ॥’ इति ।

काले अपराह । परादिनेऽपराह अवगाभावे तु सर्व-
पूर्णं भवतु तत्सर्वं स्ववगादान्महेश्वरि ॥’

इति निगमस्य समक्षेऽपुनश्च एकं पुनर्मन्त्रायाम् ‘उदयवि-
जयः’ इति नित्यं च । ऽप्रवाहोदिति । ततो पृथगप्यत्राहनेः
आगतिकलशोदकनामोपकां यजमानो दुर्गापूजायानिष्ठां च स्पर्ध-
वाकान्धो दासेनां दत्त्वा आवाधानं भोजयित्वा सम्पुनः सह
मुञ्चोतेति प्रयोगोक्तो बोध्यः ।

॥सम्पूर्णैकादशी यदीति कर्मकाले दशम्यनादरायं ।

क्षेत्रे पूर्वव । मदनरत्नेऽप्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे
च नारदः—

*‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिद्दुर्द्विषतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

इषस्य दशमी शुक्लां पूर्वादिक्कां न कारयेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्तां राश्यां पट्टाभिषेचने ॥

सूर्योदये यदा राजन्हृदयते दशमी तिथिः ।

आश्विने मासि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’

*अत्रायं निर्गलितोर्थः—अपराह्णो मुख्यः कर्मकालः, तत्रैव
पूजाशुक्तेः । प्रदोषो गौणः । तत्र दिनद्वयेऽपराह्णव्यापित्वे
पूर्वा । प्रदोषव्यासेराभिक्यात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्णव्यासेराभिक्यात् । श्रवणस्तु (१) रोहिणी-
वदप्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शे तु पूर्वा । तत्रापि
परदिनेऽपराह्णे श्रवणमसंवे परैवेति दिक् ।

इदानीं मतान्तरमवतारयितुं प्रदोषरूपं कालान्तरमाह—*ईष-
दिति । *अत्रायमिति । इदं पुनरिह विधातव्यम्—दशमी शमी-
पूजायां रात्रौ नक्षत्रोदयव्यापिनी, ‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः’ इति
वचनात्

“आश्विनस्य भित्ते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति चिन्तामणावुक्तेश्च । दिनद्वये तस्यासौ पूर्वव । ‘या पूर्णा
नवमीयुक्ता’ इति वचनात्

“दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥”

(१) रोहिणीवदिति यथा जन्माष्टमीनिर्णये रोहिणी अप्रयोजिका
तद्वदित्यर्थः ।

अत्र विंशतिं भार्गवार्चनदीपिकायां भाषितं

'शार्मायुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयकरम् ।

अर्थपित्रा शार्मावृक्षमवर्षयेत् ततः पुनः ॥'

शार्मामन्त्रस्तु हमाहौ गौतमब्राह्मणे—

'अमङ्गलानां शर्मनां शर्मनां दुरङ्गलस्य च ।

दुरङ्गमनाशर्मा धन्यां पश्येत्तुं शर्मा शुभाम् ॥'

तथा भाषितं—

'शर्मा शर्मणो पाप शर्मा लोहितकण्ठका ।

भारिण्यर्जुनबाणानां रामाय प्रियवार्दिनी ॥

करिष्यमाणयात्रायै यथाकालं शुभं भवति ।

तत्र निविशकर्म्यं त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा मातुलामाहौ शार्माशुभगतां मृदम् ।

शीतलादिशनिर्भोषितानयस्त्वय्युक्तं भवति ॥

ततो भुवणवस्त्रादि धारयेत्स्वजने मृदम् ॥' इति ।

इति एकादश्यां यात्रानिवेधान् । दिनद्वये नारकोदयकालाभ्यामे
एकादशे सुहर्ते परदिने यात्रा कार्या ।

'आश्विनस्य मितं पक्षं दशम्यां सर्वमाद्यतु ।

सायंकाले धुमा यात्रा दिवा विजयजलनः ॥

एकादश्यां यो सुहर्तो विजयः परिकीर्तितः ।

तस्मिन्सर्वविधातस्या यात्रा विजयकाङ्क्षिभिः ॥'

इति भृगुक्तं । परदिने एकादशसुहर्तद्वयाप्यमावेऽपि अक्षययोग
भूलदेव यात्रा कार्या । 'अवगतं तु पूर्णायाम्' इति वाक्यादिति ।
तस्माद्भृगो यत्नात्तरपर इति दिक् ।

अभर्षयेदिति । शयो वेद्यानीयता ।

'शर्मा सङ्गतगोपेतामिकावाद्यापिपिपिनाम् ।

संपादये तां च संपूज्य स्वीकृतीं सुमुखो भवेत् ॥'

इति भविष्यात् । शमीरहितदेशे तु अश्वमेतकं पूजयेत्
समाचारात् ।

“अश्वमेतक महावृक्ष महादोषनिवारण ।

इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणां च विनाशन ॥”

इति प्रार्थयेत् । राजा तु विजयकामो विजयमुहूर्ते मस्थानं कृत्वा
अपराजितापूजां कुर्यात् । मस्थानं तु प्रास्थानिकविधिं कृत्वा कार्य-
म् । प्रास्थानिकविधिश्च गोपथब्राह्मणे विवाहमुद्दिश्योक्तः । स यथा-
जन्येषु गमिष्यत्सु पार्थिवा वानस्पत्यदुन्दुभयःस्युः, वीणाभ्योपवाद-
येरन्, हृष्टाश्चालंकृताश्चारुवदनाः केशश्मश्रुलोमनखानि बापयित्वा
सम्भारानुपकल्प्य मैत्रं मुहूर्तमुपसमाधाय शान्तिप्रतिसरं कारयित्वा
वासो गन्धान् स्रजश्चावध्य पुरःस्थातारं स्थापयित्वा कर्ताऽन्बालभ्य
जुहोति-अभयेः, अपराजितैः, आयुष्वैः, स्वस्त्ययनैः, शर्मवर्मभिः,
जमवेदनैश्च हुत्वा ‘पार्थिवस्य’ इति ‘माद्रगाम’ इति च हुत्वा ‘आगच्छता-
गम्य’ इतीन्द्रं स्थालीपाकेनेष्ट्वा ‘आतिष्ठजिष्णुः’ ‘अनृक्षरा ऋजवः
सन्तु पन्था’ इति पन्थानमास्थाय जपेत् । इमौ पादौ “यत इन्द्र”
“शान्तरमिन्द्र” “माविदन्नभयं” “सोमां बृहस्पतिर्नः परिपातु
पन्थात्” इति त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रान्त्वेति मस्थानम् । यथा—

“अलंकृतो भूपितभूत्यवर्गः परिष्कृतो तुङ्गतुरङ्गनागः ।

बादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशीः ॥

राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ।

प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥

गम्या नगरमीमान्तं वास्तुपूजां समारभेत् ।

संपूज्य चाऽथ दिक्पालान् पूजयेत्पार्थि देवताः ॥

मन्त्रैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ।

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥

दुःखप्रशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ।

ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

४७८ मटीकानिर्णयसिन्धुखिलायपरिकुटेदे-

रिपोः पानिकुर्ति कृत्वा व्याख्या च मनसा च तप ।

शरेण स्वर्णपुष्पेन विभेद हृदयधर्माणि ॥

दत्ताविजयमन्त्राश्च धार्तरथ्याः पुष्पधरा ।

एवमेव विधिं कृपादासिण्यदिदिशाम्भवि ॥

पुष्पान् दिनाथ सम्पूज्य सावित्र्यपुरोहिती ।

गजवाजिपदादीनां धर्माकौतुकपाथेन ॥

जयमङ्गलमन्त्रेण ततः स्वमन्त्रं विजय ।

नीराजयमानः पुष्पाभिर्गणिकाभिः सुमङ्गलम् ॥

य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् ।

आयुशाश्वत्यमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥

नाथयो व्याख्यानस्य भवन्ति न पराजयः ।

अथ पुष्पधरास्येति विजयं च महा भूवि ॥ इति ।

तत्राऽपराजिता पुनश्च । सा यथा-आदिवनसुकदशाभ्यां
संभवि ज्ञाप्य यात्रायां विजयासि ज्ञाप्य यात्रायां विजयापूजःमहं कारये
इति मङ्गल्य चन्द्रनादिना विविधाऽहद्वयस्य 'अपराजिताये नमः'
इत्यपराजिता तदासि ज्ञाप्य 'ओ कृपाशक्तये नमः' इति ज्ञाप्य तदासि ज्ञाप्य
'ओ नपाये नमः' इति विजयां यात्रायां ओ अपराजिताये ओ नपाये
ओ विजयाये इत्यावाहनाद्युपचारेः सम्पूज्य यथाभ्य-

"वाहणा सुखरथेन विविधकनकैश्चक्रा ।

जयादेवी शिव भक्त्या सर्वाङ्काषान्ददातु मे ॥

काञ्चनेन विविधेण केशुरेण विभूषिता ।

जयमदा महाभागा शिवभावितथैतया ॥

विजया च महाभागा ददातु विजयं मे ॥

हारं सुविबिधेण धातुवक्त्रकर्मवक्त्रा ॥

अपराजिता रुद्रता करोतु विजयं मे ॥"

इति मार्ग्य हरिद्वारकवस्त्रे दुर्वापुष्कसिद्धार्थान् नदसिन्धं वलयाका-
रेणाऽऽवध्य-

अत्रैव बालिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र मन्त्रः—

‘चतुरङ्गबलं मत्तं निरारित्वं व्रजात्विह ।

सर्वत्र विजयां मेऽस्तु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ॥’ इति ।

गौडनिबन्धे ज्योतिषे—

‘कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धये यथाक्रमम् ।

शोभनं *स्वञ्जनं पश्येज्जलगोगोष्ठसंनिधौ ॥’

“सदाऽपराजिते यस्मात्त्वं लतामूपमा स्मृता ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थे तस्मात्त्वां धारयाम्यहम् ॥

भवापराजिता देवी मम सर्वसमृद्धये ।

पूजितायां त्वयि श्रेयो ममास्तु दुरितं हतम् ॥”

इति तद्दलयमभिमन्त्र्य—

“जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।

धारयामि भुजे दक्षे जयलाभाभिरुद्धये ॥

बलमाधेहि मयि च मम शत्रौ पराजयम् ।

त्वद्धारणाद्भवेयुर्मै धनधान्यसमृद्धयः ॥”

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ धृत्वा—

“इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थन्तु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥”

इति विमर्जयेत् । सर्वे च जनास्तस्यामपराण्हे ग्रामसीपामुल्लङ्घ्य
अपराजितां पूजयेयुः । तदुक्तं ग्रन्थ एव ‘दशम्यां च जनैः सम्यक्’
इत्यादि । *स्वञ्जनमिति । तत्र मन्त्रस्थितितत्त्वे—

“नीलग्रीव सुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥”

वसन्तरात्रे—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वं संदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।

संदृश्यसे पावृषि निर्गतायां त्वं स्वञ्जनाश्रयं नमो नमस्ते ॥”

० अस्या कदाचिद् शूभाशूभदंशाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

आश्विनपौर्णमासी ० परा साक्षा ।

‘सावित्रीजलमन्त्रेण भवतोऽभापौर्णमासी परे’ ।

इति दीपिकोक्तः । अत्रावश्यावस्थापितत्वं किञ्च —

‘आश्विपूने पौर्णमासी तु अज्ञातगणनिधिः ।

कीमुदी सा सम्यक्काला काया लोकैर्विभूतये ॥

कीमुदी पुनराद्भुतार्थमिन्द्रमिरावत्स्थितम् ।

शुभान्विनिधिः सद्योऽभौर्नीगरणं परेण ॥’

० अस्यापि । तद्वर्णनं विधितम् —

‘अस्यापि गोपु गतवानिन्द्रागपु

राज्यवदः, कुशलदः शुभिनादभ्यु

भक्त्यादिपदमन्यन्त्यापुषु रथाः

दुःखं ददाति बहुतः तस्य स्वजरीतः ॥’

किं च

‘विशं ज्ञायते, कार्यमिन्द्रितुम् । अत्र, दृष्टांते भवे,

पाम्पापार्थिवं गुरदि वि कल्लोचः समुद्रात्प

वापस्या वरदक्षगन्धमिन्द्र, दिव्याहना आनरे

प्रेक्षायां धर्मं पुनं निगदिनं दिव्यतनं स्वजन ॥’

० परेति । कोलागरत्ने पूर्णिमा यदावांनर्थावापवन्त्यापिनी ।

यदा पूर्वेपूर्णिमीयव्याप्तिः परेषुः यदावन्त्यामिन्द्रा परेषुः कार्या

पूजापवधानकालव्याप्तिव्याप्तम् । यदा पूर्वेपूर्णिमीयव्याप्तिः परे-

पूजा न यदावन्त्यामिन्द्रा पूरा ।

‘मन्त्रादिजनयोगे तु सावित्रीया विधिस्थिते’ ।

इति वचनात् । अन्ये तु ‘मिथीये’ (स्पृष्टः पूर्वादेन एव मिथी-

यव्याप्तिं पूरा, उत्तरपुरेव दिनद्वये वा मिथीयव्याप्तिं तीर्थावाऽप-

रं तीर्थाव्याप्तम् । ० अक्षरिति ।

तथा

‘निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीति भाविणी ।
तस्मै विस्रं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति॥
अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन ‘आश्वयुज्यामा-
श्वयुजीकर्म’ इति, तच्छेषपर्वणि कार्यम् । विकृतित्वात् ।
तत्र ऋपूर्वाह्नस्यापिर्ना प्राप्या । दैवकर्मत्वात् । आग्रयणं
तु पर्वणि कार्यम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैः क्रीडां संपारभेत् ।
नारिकेलं पिटकैः पितृन् देवान्समर्चयेत् ॥
बन्धुं प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥”
इति च द्रष्टव्यम् । अत्र नारिकेलोदकपानमप्युक्तं, तच्च निन्द्यम् ।
“पात्रान्तरगतं यच्च नारिकेलाम्बुसेवनम् ।
तालाहंतालमधुकफलानां रसमेव च ॥
सर्गोष्ठानुषं क्षीरं सुरापानसुपानि वै ॥”
इति हारीतस्मृतौ पण्डित्याये आकरे तत्पाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
यद्यपि निषेधो रागप्राप्तनारिकेलोदकपानपरस्तथापि निशि अक्षयू-
न्जागरणं लक्ष्म्यादिपूजनं च प्रधानम् । नारिकेलपिटकभोजना-
दिनारिकेलोदकपानं चाहम् । तथा च येषां तत्पानेऽधिकारस्तैरेवे-
देषां यत्र कार्यं नान्यैः । अत एव ‘उद्यानिका शिवपत्रिका’ इति श्लोके
जागरणे विहितप्रतिपिद्धत्वादिकल्प इत्युक्तम् । स च विकल्पो
व्यवस्थित एवेत्याभिप्रेत्य ग्रन्थे नारिकेलोदकपानस्मरणं नोल्लि-
खितम् । अस्यां च पौर्णिमास्यां दीपदानाग्र्यः ।

“अक्षं तदधैमयुतं सहस्रं शतमेव वा ।

पूतं दीपयेद्दीपांस्तिलतैलेन वा पुनः ॥”

इति वाक्यात् । ऋपूर्वाह्नेति । ‘शेषपर्वणि कार्यं विकृतित्वात्’
इति पाठो नारायणवृत्तिमम्पतः । आश्वयुजीकर्मणाऽऽग्रयणस्य

ॐ 'शरणाग्रयणं नाम पर्वणि स्थानादुत्थने ।'

इति शीतकोशः । अथपि ॐ 'पर्वणि कार्याणि प्रागुक्तम् । अथ 'प्राह'भिरिष्टा निहाहभिरव गतेन पर्व-
णो पर्वरिष्टा पर्वोत्थ गतेन 'प्राह'भः' इति श्रुत्या दशो
पुर्णमासपौर्णमासकर्मवर्त्मकप्रत्यभिप्रायार्होपस्थाः परं पौर्णि-
मासोपस्थाश्च पारमवर्त्तनीनि हेमाद्र्यादयः ।

'दशोपस्थाः परम्पूज्याग्रयणकं प्राकपौर्णिमासाच्च तत् ।'

इति दीपकोशः । अथवाग्रयणं श्रद्धा । श्रद्धाग्रयणं
यथाग्रयणं इत्याद्याकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—

समानाङ्गवन्वनायास्तन्मेषवन्वान् । अन्ये तु पूर्व मन्वन्तृवृत्तकपत्नी-
पेनोपयोगे वैश्वदेवायसराध्वयस्य । कालान्तरमन्वन्तं नद-
र्हीकारस्यानुष्ठानवान् पञ्चमसः शुक्लपक्षे देवनाभे वा दशकायेपि-
त्याहुः । तत् शीतकायानुयायानद्वयम् । अत्रार्द्धाति । केच-
लक्ष्मणार्द्धमती । अद्वयानामाद्वयप्राणमाद्वयसंशयवत् । मान-
द्वययोः । शरर्द्धाति । अत्रापुनर्कारिकताः पौर्णमासपौर्णमासा-
द्वयाया वा शुक्लपक्षेवत्या वा । मासः । अत्रार्द्धपर्वणोति । अत्र-
राहमन्त्री नादन एव पूर्वाह्नमन्त्री तु नादन एव । अथर्ववन्तु क-
र्मपर्वणिवर्त्तनामे लक्ष्मण इति स्फुटमर्थः । इदानीं शीतार्द्धमदा-
द्वयलापनामाद्वयलापनविज्ञानां च कावधारः अलक्ष्येति ।
अनु विकृत्यन्तरवदाश्वपत्तस्य मावर्त्तनात्माक् सन्धी प्रकृत्युत्तर-
तदुत्तरमन्त्री च प्रकृतिपूर्वकं कृता न स्यात् । 'पौर्णमासः अ-
मावास्या समाद्यत तपेष्टा एतथा गतेन पौर्णि पौर्णमासा स्यादत-
वा इष्टा अथ पौर्णमासेन' इति श्रुतिवर्त्तनात् । पौर्णि च पौर्णमा-
सपौर्णमासवर्त्तनं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिवत्पौर्णमासवर्त्तनं ततः स-
व्यस्मात्ता प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतद्वैधर्मादिमासाभ्यां स-
मानतन्त्रं कुरुते 'अपि वा पौर्णमासे अमावास्या वा दशैवि अनु-

‘गृहमेधी वाहिपवाभ्यां * शरत् * सन्तपोर्यजेत इया-
माकैर्नीवारैर्वै * वासवायत्कालं तान्पेन पुराणैर्वा’ इति ।
आपस्तम्बाऽपि—‘वर्षासु इयामाकैर्यजेत शरदि वाहि-
भिर्वै सन्ते यवै * र्यधर्तु वेणुयवैः’ इति । तत्रापि इयामाका-

वर्त्तयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
विःषु माकृतद्विरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद?]पसाङ्गेत्वात् ।
माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवयाज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
यदि ‘वपसा प्रचर्य पुरोडाशमनु निवर्त्तयेत्’ ‘जपमनु मावर्षेत्’ इतिवत्
‘पौर्णमासेन पञ्चर्षाग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनु निर्वपेत्’ इति
वत्वाकर्मप्रवचनीयानुयोगानिपेक्षाद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
श्रुतिबाधेनात्तरकालत्वप्रत्ययः । तदेव तु न ‘अनुवर्त्तयेत्’ इत्येव
श्रुतेः । अयं हानुरूपसर्ग एव सङ्कल्पप्रभृत्यासमाप्ति सम्बन्धे ता-
त्पर्यग्राहक एव ‘सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयम्’ इत्यादिव-
त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्ते वर्त्तनीयम्’ इति एव कुतो नार्थः ? आदौ-
मध्ये चानुवृत्तिदर्शनात् । अत एव श्रुतिहृदयज्ञेन सूत्रे तत्तरस-
मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
प्रकृतिमाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवात्रापीयेतावदेव ।
तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथायथं भवति इति कौ-
स्तुभकारादयः । * शरत् आश्विनकार्तिकौ, * वसन्तः चैत्रवै-
शाखौ, * वर्षा श्रावणभाद्रपदौ । नन्वत्र ‘मीनमेपयोः’ इति न्यायेन
मासास्तरमापि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासग्र-
हणान् । * यधर्तु वेणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
वेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
गः । ग्रीहीभिर्ग्रीष्मा ग्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्टा यवैरेव
यजेत ग्रीहिभ्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेन द्रव्यैवय-
नियमान् । परिशिष्टेऽपि—

सामान्यनिर्णयम् । इति च अनादिनासंनिध्यं । यथासम्यक्
च कार्याभ्यां समानेष्टुतायुक्तत्वात् मुख्ये तीर्हिमवदेव
तासंघटानामेव सन्त्यागासाहानात् । आदिनासंनिध्यं य-
थासम्यक्साधननिर्णयम् । 'अपि वा किंवा यत्तु' इति
मुख्यम् । यथा तीर्हिमासम्यक्साधनत्वत्वात् । 'इयामा-
कैः' । यस्तत्र कुर्वाणासम्यक् । यदि वा तदपि सम-
नत्वम् । इत्यादिनारायणपुत्री परिश्रमवत्तां शुद्ध-
मिदम् ।

इति च प्रतीत्यां शुक्लपत्रे देवतसंज्ञं कृत्तिकादिवि-
द्यान्तं कार्याभ्यां सम्यक्साधनं । यत्तु । प्रतीत्याभ्यां
केदावस्त्वामिना यत्तु यत्तु । परिश्रमः

'इयामाकैः' इति नञ्चैव पञ्चान्यान्वकात् ।

'इयामाकैः' इति नञ्चैव पञ्चान्यान्वकात् ।

भाष्यम् । पुत्रनञ्चैव न स्यात्पञ्चान्यान्वकात् । इति ।

इयामाकानामाजयत्वा मीनकानः तीर्हिनायापदन्ता यत्तुना
माइयायाकैः न इत्यर्थः । अनादौ भाष्यम् । इत्या मीनकाने
अनुमानमात्रात् तु तत्रैव विद्वेषः । अनादौ भाष्यम् । अ-
पदेन च इति 'इयामाकैः' यस्तत्र 'इत्यादिना । यस्तत्रः इयामा-
कतुयुक्तः अमन्त्रम् अमिनिमान् इत्यादिमन्त्रकां कृत्वा इतीत्या-
नायं तीर्हिमव मेवम् । अमन्त्रमन्त्रत्वात् । यस्तत्रैवाप्रयत्नः
समानेष्टुताकत्वात् यत्तुनासंनिध्यम् । एवं चाप्यपानिनः साक्षा-
त्मी गवापानिनो जौककानो वा शुद्धकर्मत्वेन स्यात्ताप्रयत्नभोता-
प्रयत्नेनैव नवाश्रमाश्रमाधिकारात् ।

इत्यामाकतुयुक्तं इत्यामाकतुयुक्तं यस्तत्र कृत्वा शुभाशुभरत-
आकर्षणं तत्र शुभो निधानं तावदेव इत्यामाकासपञ्चासिद्धिर्गीतं शुक्ति-
कृत्यापयम् ।

प्राग्गण्डं युज्यतेऽवश्यं न ह्यत्राग्रयणात्पयः ॥

त्रिकाण्डमण्डनोऽप्येवम् । यदा त्वेतदाश्विनपौर्णिमा-
स्यां क्रियते तदैककालत्वादाऽश्वयुजीकर्मणोऽस्य च स-
मानतन्त्रता भवति । तदेतद्वलिकृता—‘एकवर्हिर्दिधमा-

* आश्वयुजीकर्मणोऽस्येति । जीर्णतण्डुलचरुणाऽऽश्वयु-
जीकर्मप्रधानहोमं कृत्वा नूतनतण्डुलचरुणाऽऽग्रयणप्रधानहोमः,
द्वयोध्वोरैकस्विष्टकृदादिराश्वयुजीव्रीह्याग्रयणयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।
आश्वयुजीव्रीह्याग्रयणऽप्यत्राग्रयणत्वात् च तन्त्रेण प्रयोगो गृह्या-
प्रयोगरादिरन्यगन्तव्यः । इदं चात्र बोध्यम्—आवर्तनात्माक् सन्धौ
प्रकृतिविकृतिप्रयोगप्राप्तौ पर्वणि आश्वयुजीकर्मग्रयणपर्वणस्थाली-
पाकाः समानतन्त्रा एव ।

“पाकयज्ञान्समासाय एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकाभ्यपुनः कुर्यान्नानापि सति देवते ॥”

इति तन्त्रध्यात् । तदपवादोऽन तु पर्वणि पूर्वपुरेव सतन्त्रमा-
ग्रयणाश्वयुजीकर्म परेपुः सन्धिर्मात प्रकृतिः तस्याः प्रतिपद्यपि
सुकरन्वादिति । आग्रयणं च नवाक्षं क्रीत्वाऽपि भवति ।
अन्यथा—

“स नेष्टकृत्वाऽऽग्रयणं नवमश्नाति मोहितः ।

देवैः कल्पितं भागं भक्षयित्वाऽऽर्तिमाप्नुयात् ॥”

इति द्वाप्यपर्यायात् । आग्रयणदिने पददेवत्वं श्राद्धमपि हेमाद्रौ—

“श्यामाकैरिष्टुभिश्च पितॄणां सर्वकामिकम् ।

कृवादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नवधान्यं समायाते गृह्ण श्राद्धं समाचरेत् ।

नवाक्षयां देवा द्वौ कामकालौ सदैव हि ॥”

इत्युक्तं । अन्धेऽपि—

“व्रीह्याकं च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

६०६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्भावपरिकरे

तथा - इति मन्त्रे स्पष्टमुक्तम् । तस्याऽऽकरणे प्राग्विद्य-
मुक्तं मन्त्रावर्तिकायां कात्यायनेन -

‘नित्यमज्ञास्यमे चैव वैद्वद्वैद्वद्वयस्य च ।

आनिष्टा नवमज्ञेन नवाक्षयात्ताने तथा ॥

मे जने पालनाक्षस्य सकृद्वैद्वानसो भवेत् ॥’

कारिकायां -

‘अकृताद्यप्योऽर्थाप्राप्तवाञ्छं यदि वै नरः ।

वैद्वानस्य कर्तव्यश्चकः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥’ इति ।

कारिकायां तु -

(१) समिन्द्रमायासन्तं च तर्पे तर्पे उपवेद्यात्मम् ।

आस्यपणे यदा न्यूनं तदा संपूर्णमिति तत् ॥’

इत्युक्तम् । एतच्चापादे मन्त्रमात्रं काव्यमन्यथा ज्ञेयं या-
मुक्तम् । अस्याऽऽप्याहुताग्नेयादौ वडावः अतिरिक्तोऽपि
इत्यत्र बहुला ।

इति कथंलाकरमहकृते निर्णयसिन्धौ आदिब्रह्ममात्रः ।

इत्यादि । ॐ अकरणा इति । गीजकादिप्राप्त्यादिः ।

ॐ विद्योपः भादित्वादिविद्योपः । भादित्वादिप्राप्त्यादिप्राप्त्यादिप्राक्तः

इत्यादिब्रह्मः ।

(२) अथ मन्त्रा यथा - समिन्द्र माया समिषा रमेमादि म वा जे-
मि पुरुषश्चेत्येवमिदमुक्तिः । एवं वेद्या प्रमाया वाग्गुण्यावा गोअमयाऽस्या
अस्या रमेमादि इ’ इति । अ० अ० २ अ० २ । अथवाये - वेदोऽत्र, माया
यमेन त्वं मन्त्रमादि मन्त्रमादि । तथा इवा यमेन मन्त्रमादि तथा
यात्रेतिवेतिः मन्त्रमादि । कीदृशीयेति । पुरुषश्चेत् पुरुषा बहुलाभाहाव
किः अनिदमुक्तिः अनितो दीपमाने । किञ्च वेद्या पालमानया प्रमाया
स्वदीपया प्रकृष्टपुण्या मन्त्रमादि । कीदृश्या । वाग्गुण्यावा वाद विरोधज
दाहृजा अपनयतये सुखं वद वदयाः सा तथोक्ता (तथा गोअमया
कतापुण्या दानार्थमपि प्रमुक्तं त्वं माया वदयाः सा तथोक्ता (तथा)
अथवाताया मन्त्रमादिमा ।’ इति ।

अथ कार्तिकमासः

तुलामंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु प्रागुक्तम् ।

अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्याः—

‘तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’

इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—

‘आश्विनस्य तु मासस्य यां शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥’

इति पाद्मोक्तेः । भार्गवाच्चेने च—

‘प्रारभ्यैकादशीं शुक्लामाश्विनस्य तु मानवः ।

प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत्कार्तिकभास्करः ॥’

इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—

‘पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्तम्—

‘मासं समग्रं परया च भक्त्या

समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।’

इत्यन्तर्भाषणानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वाऽऽरभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः । मदनवारिजाते विष्णुः—

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्द्रियः ।

कार्तिकव्रतानामाश्विनशुक्लैकादश्यापारम्भोक्तेः । तानि दर्शयति कार्तिकमित्यादिना ।

ॐ जपन्तर्ह्यविष्णुमुक्ता शान्तः सर्वपापैः प्रमुक्तयन् ॥
अथ देवाविशेषः पादो कार्तिकी प्रक्रमः—

'कुरुक्षेत्रे कार्दम्यां गङ्गाधामनि तत्प्रथमः ।

ततोऽपि तः पूर्वमेव व्याहारवत्यां च तृतीय ॥

पुण्यां पुण्येभ्यः समेते मृतयो मन्त्राभिधकाः ।

दूलभैः कार्तिकी त्रिधा सधुमायै मृगयावह ॥

मन्त्राभिधः स्वयं रूपं भक्त्यः संप्रपद्यति ॥' इति ।

इदं च शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

'शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

कार्तिकीं विन्दुनीर्धेयां विन्दुनीर्धेयां विन्दुनीर्धेयां

स्वाभ्युपनिविष्टां शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः ॥'

इत्यादिकाः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

इदं च शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

'कार्तिकीं कार्दम्यां शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

ॐ जपन्तर्ह्यविष्णुमुक्ता शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

'एकादश्यां तृतीयां तृतीयां तृतीयां तृतीयां तृतीयां

दिने दिने च शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः

ॐ विन्दुनीर्धेयां विन्दुनीर्धेयां विन्दुनीर्धेयां

(१) यथा 'अनुविष्टे श्रुति' इति उक्त्यान्वये होमः प्राप्नोति तद्वत् ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य मीनी स्नायाद्वती नरः ॥' इति ।
आद्यमन्त्रोऽयं नैव

मानिनः कार्तिके मासि स्नानस्य विधिवन्मम ।
गुहाणाद्यं मया दत्तं दत्तुं जेन्द्रनिपुदन ॥
अनित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
गुहाणाद्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥
इमो मन्त्रो समुच्चार्य षोडशं मन्त्रं प्रयच्छति ।
सुवर्णरत्नपुष्पाम्बुपूर्णशङ्खे पुण्यवान् ॥
सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।
एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ व्यहं स्नायात् ।

'नाराणस्यां पञ्चनदे व्यहं स्नातास्तु कार्तिके ।
अर्था तं पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥'
इति कार्तिकमन्त्रोक्तः ।

अथ आराधनम् । तत्र स्कान्दे छारकामाहात्म्ये—
'निवेद्य केशं मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।
बहने यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
न जलानुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥'

विष्णुसमं—

'स्पृशन् यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावत्तर्पसहस्राणि वैकुण्ठे वभूतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।
बहने कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥

अनित्यनैमित्तिके इति स्नाने नैमित्तिके इति वा पाठः ।
कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानमन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनियम्यमाननिकारान् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

६९० मर्दीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषपरिच्छेदे -

तुलसीकाव्यसंभूते ध्याते कृष्णजनप्रिये ।

विभक्तिं स्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवद्वयम् ॥

एवं संप्राप्य विधिवन्माला कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

धारयेत्कालिके यो नैव मर गच्छेत्कृष्णं पदम् ॥ इति ।

ॐ भद्र मूलं चिन्त्यम् । तथा कार्त्तिकमाह -

‘कार्तिके ध्यामि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुर्नामिकृतकनानैस्तेषां मुनिभिर्दुर्लभः ॥’

भागवतार्चनदीपिकायां श्रीमद्भूषणे -

‘अगाधतनुसुधैर्द्वयं योऽर्चयेच्च जनादनम ।

दृष्टोनामिकस्य देवर्षेणैव नाड्यन्त मरः ॥

विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुण्याणि केऽप्यहम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वा ज्ञेयफलं लभेत् ॥’

इकान्दे कार्तिकमाहात्म्ये -

‘मालतीमालया विष्णुः केशवया चैव पूजितः ।

समाख्या ‘स्नातपुत्रनुदिने भानी’ इत्यनेन विशेष इति वाच्यम् ।

यत्नवत्तादनुदितदोषवद्दुःखान्वायव मन्त्रप्राप्त्याप्त्यवधानम् । यस्तु-

तस्तु धातः स्नानं कृत्वा धातः स्नानः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-

म् । अनुदिने भानी विहितस्य तस्य धातुः स्नानस्य अनुष्ठानानुपप-

त्तेः । तस्या उदयोत्तरं समाख्यमानत्वात् । दोषस्य तु श्रुतिभेदेन

पुनर्दोषार्थसंकोचकत्वे न तु कार्तिकस्नानस्य, स्नानस्वाविश-

वान् । न च तस्यैव कार्यं ‘न कर्मणि कदाश्नः’ इति निषेधान्

संख्यापत्ये करणभावेऽप्युपपत्त्येति । तुल्यमकरेणैव धातुः स्नानं

त्यनुकल्पः । सत्यहं स्नानाशक्तौ सकृत्स्नानं कार्यम् । ‘पञ्चनदे

सकृत्स्नानेन कथ्यते’ इत्युक्तेः । ॐ भद्र मूलं चिन्त्यमिति

संप्रदायानुसारेण वैष्णवैरेव तुलसीकाव्याद्या भाविकाव्याद्या च

कार्या न सर्वैरित्यत्र तात्पर्यम् ।

समाः सहस्रं सुधीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्यं—

‘कार्तिके नाचितां येस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।

जन्मकोटिषु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥’

तथा—

‘कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता ।

ते निर्मलस्य रथेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥

तुलसीदललक्षणे कार्तिके योऽर्चयेद्धरिम् ।

पत्रे पञ्च मुनिश्रेष्ठ मीक्षिकं लभने फलम् ॥’

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘धार्त्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।

सुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥

धार्त्रीफलविलिप्ताङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।

धार्त्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥

धार्त्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।

पुण्ये पुण्येऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥’

तथा स्कान्दे—

‘कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धार्त्रीवृक्षोपशोभिते ।

बने दामोदरं विष्णुं चित्रावैस्तोषयेद्विशुम् ॥

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नानाकृषीणां च मतं विभिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तः । समूलत्वेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुत्तानेन
प्रसिद्धो न तु धार्त्रीनपुस्तके दृश्यते । धार्त्रीफलकृताहारः
त्रीर्णधार्त्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्जितत्वात् ।